

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
URGANCH INNOVATION UNIVERSITETI**



**Urganch innovatsion universitetining ta'sischisi
va birinchi rektori Madamin Ishmurotovning
xotirasiga bag'ishlangan**

**“GLOBAL RAQAMLI JAMIYATDA ILM-FAN
VA TA'LIM: TARIXIY MEROS,
INNOVATSIYALAR VA INSON KAPITALI**

mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy anjuman



Urganch 2026

Mundarija

SO‘ZBOSHI.....	8
ISHMURATOV MADAMIN JUMABAYEVICH – UNIVERSITETNING BIRINCHI REKTORI, ASOSCHISI VA TASHKILOTCHISI, TA‘SISCHISI R.Y.Xudoyberganov.....	9
1-SHO‘BA: GLOBALLASHUV DAVRIDA TARIXIY MEROSNI O‘RGANISH, SAQLASH VA TARG‘IB QILISH MASALALARI.....	12
XORAZM HUDUDINING SHAYBONIYLAR DAVLATI TARKIBIGA QO‘SHIB OLINISHI: MUHAMMAD SHAYBONIYXON YURISHLARI MISOLIDA QIYOSIY TAHLIL. <i>Otajonova Madinabonu Sheripboy qizi</i>	13
TA‘LIM JARAYONIDA NEYROTARMOQ YONDASHUVI ASOSIDA TALABALARNI INDIVIDUALLASHTIRILGAN O‘QITISHNI TASHKIL QILISH <i>Yusupov Davronbek Firnafasovich</i>	17
MUZEY EKSPONATLARINI VIRTUALIZATSIYA QILISH: GLOBALLASHUV DAVRIDA MASOFAVIY MA‘RIFAT ABDIRIMOV RAZZOKBERDI <i>Yaxshimuratov San‘atbek Yaxshimuratovich</i>	23
TARIXIY MEROSNI VIRTUALIZATSIYA QILISH — XALQARO TARG‘IBOTNING SAMARALI USULI <i>Anyozov Ruslan Botirovich, Abdirimov Feruzjon Razzokberdiyevich</i>	28
YOG‘OCHGA ISHLOV BERISH EVOLYUTSIYASI, UNING RIVOJIDAGI TRANSFORMATSION JARAYONLAR (Xiva ichan qal‘a muzey-qo‘riqxonasi misolida) <i>Atadjanova Dilnoza Amonboyevna</i>	34
SIRDARYOBO‘YI O‘G‘UZ YABG‘ULARI DAVLATI VA XORAZM: ETNOSIYOSIY VA IQTISODIY MUNOSABATLAR TARIXI (IX–XI ASRLAR) <i>Raximbayev Xurmat Xursand o‘g‘li</i>	40
XORAZM VILOYATDA FERMER XO‘JALIKLARINING TASHKIL TOPISHI TARIXI <i>Xujamatov Intizom Jumabayevich</i>	44
XX ASRDA XORAZM VOHASIDA ETNOMADANIY O‘ZGARISHLARNI O‘RGANISHNING MANBASHUNOSLIK VA TARIXSHUNOSLIK MUAMMOLARI <i>Abdullayev Jasurbek Rahimboy o‘g‘li</i>	48
BUYUK IPAK YO‘LINING XORAZM ORALIG‘IDAGI TARMOQLARI: TARIXIY MANBALARDA <i>Jumaniyozov D.</i>	51
SURXON VOHASINING MADANIY MEROS YODGORLIKLARI <i>Tilovboyeva Mardona Aybekovna</i>	56
XORAZM VOHASIDA TABIIY RESURLARDAN OQILONA FOYDALANISHNING AN‘ANAVIY SHAKLLARI <i>Egamberganova Matluba Jobborgonovna.</i>	58
TOSHKENT SHAHRIDA URBANIZATSIYA JARAYONLARI VA UNDA METROPOLITENNING O‘RNI <i>Matyakubov Nurbek Rayimberganovich</i>	61
O‘ZBEKLARNING BIRINCHI ADVOKATI <i>Palvanova Tuxtajon Pavlanovna Abdullayeva Nasiba Seydullayevna</i>	65
O‘ZBEKISTON HUDUDIDA BRONZA VA ILK TEMIR DAVRI QISHLOQ TIPIDAGI TURARJOYLARNING GENEZISI VA EVOLYUTSIYASI <i>Nurmetov Sardor Baxtiyorovich</i>	69
YOSHLAR MA‘NAVIY TARBIYASINING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI <i>Radjapov Odilbek Babanazarovich</i>	72
QISHLOQ XO‘JALIGI MOLIYALASHTIRILISHI VA KOLLEKTIVLASHTIRISH OQIBATLARI <i>O‘rinov Og‘abek Ilhombek o‘g‘li</i>	74
XORAZM VOHASIDA TEATR SOHASINING RIVOJLANISHI (XX asr 20-30-yillarida) <i>Otojonov Shohzodbek Muzaffar o‘g‘li</i>	80
ZAMONAVIY GLOBALLASHUV KONTEKSTIDA IJTIMOIIY-IQTISODIY JARAYONLARNING EVOLYUTSIYASI <i>Nurullayeva Kuvonch Xudayberdiyevna</i>	84

MUHAMMAD XORAZMSHOH DAVRIDA IJTIMOIIY-IQTISODIY VA MADANIY HAYOT <i>Ataxanova Bonu Rustambek qizi</i>	89
QOZIKALON MUHAMMAD SALIM OXUNNING TA'LIM TIZIMIDAGI FAOLIYATI <i>Salimov Matyusuf Kodirberganovich</i>	92
XORAZM VOXASI VA SAK-MASSAGETLARNING QUROL-ASLAXALARI HARBIY TAQTIKASINING O'ZIGA XOS JIXATLARI. <i>Satimov B.M., Hayitboyeva G.M.</i>	96
XORAZM MINTAQASINING AN'ANAVIY KIYIMLARI VA ULARNING MADANIY, IJTIMOIIY VA RAMZIIY AHAMIYATI <i>Matyakubova Soxiba</i>	99
SHARQ ME'MORCHILIGINING NAFIS TIMSOLI - ISLOM XO'JA MINORASI <i>Kazakov</i> <i>Xudayshukir Vahapjanovich</i>	103
GURLAN TUMANI "DEHQON" MAHALLASI TARIXI <i>Allayarov Xursandbek Rasulovich</i> ...	105
SIRDARYO QUYI HAVZASIDA MADANIY MEROS OBIDALARI XUSUSIDA <i>Yuldasheva</i> <i>Nilufar Davronbekovna</i>	108
TARIXIIY ASARLAR MATNINI TADQIQ QILISH USULLARI <i>Rakhimova Altin</i> <i>Kadambayevna</i>	112
SIRDARYO QUYI HAVZASIDA MADANIY MEROS OBIDALARI XUSUSIDA <i>Yuldasheva</i> <i>Nilufar Davronbekovna</i>	115
HAZORASP QAL'ASINING O'RGANILISHIGA DOIR MANBALAR VA ARXEOLOGIK TADQIQOTLAR. <i>Abdirimov Razzoqberdi</i>	118
ERON – MARKAZIIY OSIYO DAVLATLARI UCHUN OCHIQ DENGIZGA CHIQISH KORIDORI SIFATIDA <i>Safarboyev Islombek Azimboy o'g'li,</i>	123
XIVA-ROSSIYA DIPLOMATIK MUNOSABATLAR TARIXI (OLLOQULIXON HUKMRONLIGI DAVRI MISOLIDA) <i>Maxmudov Umrbek Baxtiyorovich</i>	126
РОССИЯ И ХИВИНСКОЕ ХАНСТВО В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVII ВЕКА: ИСТОЧНИКИ И ИХ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ <i>Науменко Ольга Николаевна</i>	129
МУСУЛЬМАНСКОЕ ИСКУССТВО ТЮМЕНСКОГО РЕГИОНА РОССИИ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ <i>Бортникова Юлия Александровна</i>	134
«СИБИРСКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ГАЗЕТА» КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК ПО ВОСПИТАНИЮ ДУХОВНОСТИ В СРЕДЕ МОЛОДЕЖИ ХАНТЫ-МАНСКИЙСКОГО АВТОНОМНОГО ОКРУГА – ЮГРЫ РОССИИ В 2000-е ГОДЫ <i>Ткачева Татьяна</i> <i>Владимировна</i>	138
NONNING ETNOGRAFIK TADQIQOT OBYEKTI SIFATIDA O'RGANILISHI <i>Rajapboyeva</i> <i>Adolat Rasul qizi</i>	141
ANTI-K VA O'RTA ASRLAR MUDOFAA INSHOOTLARI: TURLARI, TUZILISHI VA AHAMIIYATI. <i>B.M. Satimov, A.Rahimov</i>	144
SURXON VOHASINING MADANIY MEROS YODGORLIKLARI <i>Tilovboyeva Mardona</i> <i>Aybekovna</i>	146
RAQAMLI DUNYO DAVRIDA GUMANIZM KONSEPSIYASINING RIVOJLANISHI <i>Burliyev Umid Kadrboyevich</i>	149
XORAZMSHOH-ANUSHTEGINIYLAR DAVRIDA FAN VA MADANIYATNING RIVOJLANISHI <i>Shomuratov Otojon Xamidovich</i>	153
ZAMONAVIIY SHE'RIYATDA PEYZAJ VA EMOTSIYA UYG'UNLIGI <i>Niyozmatov Elnur</i> <i>Xusin og'li</i>	155
O'ZBEKISTONDA FUQAROLIK JAMIYATINING SHAKLLANISHIDA GLOBALLASHUV DAVRIDA TARIXIIY MEROSNI O'RGANISH <i>Jumaniyazov Bekzod Ochilovich, Yusupov Bekzod</i> <i>Rustamovich, Masharipova Lobarxon Raxim qizi</i>	158
GLOBALLASHUV DAVRIDA O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA FUQAROLIK JAMIYATI	

RIVOJLANTIRISH TENDENSIYASI <i>Jumaniyazov Bekzod Ochilovich Sabanova Nilufar Bahodir qizi</i>	161
ESHMUROD OXUND ALAVIYNING TARIXIY ASARLARI LEKSIKASI TADQIQI MASALASI <i>Altinoy Raximova</i>	168
ПОЧЕМУ ПОЭЗИЯ СЮБА СТАНОВИТСЯ ПОПУЛЯРНОЙ В ИНТЕРНЕТЕ <i>Атаев Бехрузбек Уктамбекович</i>	173
КУЛЬТУРА КОММЕНТАРИЕВ: ПОЧЕМУ ЛЮДИ СТАЛИ АГРЕССИВНЕЕ В СЕТИ <i>Атаев Бехрузбек Уктамбекович</i>	176
CHISHTIYA VA NAQSHBANDIYA-MUJADDIDIYA TARIQATLARINING ILMIY MANBALARI XUSUSIDA <i>Razzoqov Qosimbek Quvanovich</i>	178
ABU RAYHON BERUNIY: GLOBALLASHUV DAVRIDA ILM-FAN VA INNOVATSIYALAR RAMZI. <i>Xoldarov Saidbek Rahmadjon o'g'li</i>	182
QUYI AMUDARYO HUDUDIDA ILK O'RTA ASR MADANIY ME'ROS OBIDALARI. <i>Matnazarova Gulnoz Baxtiyorovna</i>	189
2-SHO'BA: RAQAMLI DAVRDA TIL, ADABIYOT VA MADANIYAT RIVOJI	193
ВАЛЬТЕР СКОТТ КАК СОБИРАТЕЛЬ ФОЛЬКЛОРА: У ИСТОКОВ ПОЭТИЧЕСКОГО ТВОРЧЕСТВА <i>Юсупова Наргиза Жумабоевна</i>	194
RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA ADABIYOT VA MADANIY MEROSNI SAQLASHNING ZAMONAVIY YO'NALISHLARI <i>Rajabboyeva Feruza</i>	197
RAQAMLI DAVRDA TIL VA MADANIYATNING TRANSFORMATSIYASI: GLOBALLASHUV VA MILLIY IDENTIKLIK MASALALARI <i>Baxtiyorov Asadbek Dilshod o'g'li</i>	199
ESSE JANRIDA INSON SHAXSINING BADIY-ESTETIK TALQINI <i>Kazakova Gulasal Kuralovna</i>	201
RAQAMLI DAVRDA O'ZBEK TILINING TRANSFORMATSIYASI: SLENGLAR VA NEOLOGIZMLAR TAHLILI <i>Kenjayeva Onajon Islom qizi</i>	204
HISSIYOTNING TIL VA NUTQDAGI IFODASI <i>Yusupova Dilnoza Umarjonovna</i>	208
“MANOFI’ UL-INSON”NING LINGVISTIK VA TERMINOLOGIK AHAMIYATI <i>Muxlisa Ibragimova</i>	212
“PIYODA” HIKOYASIDA QAHRAMON VA BADIY DETAL PARALELLIGI <i>Bekchanova N.</i>	215
URGANCH SHAHRI URBANONIMLARINING GRAMMATIK TARKIBI <i>Matnazarov Murodbek</i>	217
SUN'IY INTELLEKT VA MASHINA TARJIMASI DAVRIDA FILOLOGIK YONDASHUVLARNING O'RNI <i>Xodjayeva Shoira Bekbergenovna</i>	221
ZAMONAVIY O'ZBEK SHE'RIYATIDA FALSAFIY TAFAKKUR VA MODERNIZM: ABDUVALI QUTBIDDIN IJODI MISOLIDA <i>Abdusharipova Dilorom Xo'sinovna</i>	224
RAQAMLI DAVRDA INGLIZ VA O'ZBEK ROMANLARIDA MIFOLOGIK TAFAKKURNING TRANSFORMATSIYASI <i>Sobirova Nilufar Umarovna</i>	227
RAQAMLI MULOQOTDA ANTROPONIMLARNING VARIATIVLIGI VA ULARNING IDENTIFIKATSIYALASH FUNKSIYASI <i>Allaberganova Rayxon Olimovna</i>	230
TEOLINGVISTIKANING SHAKLLANISHI, TADQIQOT OBYEKTI VA METODOLOGIK ASOSLARI <i>Raximova Norjongul Mahsud qizi</i>	234
RAQAMLI DAVR VA POETIK TAFAKKUR (A. NAVOIYNING “OQIBAT” RADIFLI G'AZALI TAHLILI) <i>Panaeva Ug'iljon Bobojonovna</i>	237
RAQAMLI DAVRDA TIL, ADABIYOT VA MADANIYAT RIVOJI <i>Atajonova Aysha Qo'zibayevna</i>	240

APPLYING DEONTOLOGICAL PRINCIPLES IN EFL DIGITAL COMMUNICATION <i>Sapayeva Zulayho Sherzodovna</i>	242
NEMIS VA O‘ZBEK TILLARIDA MUROJAAT SHAKLLARINING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI <i>Xalliyeva Qizilgul Rajapboyevna</i>	246
O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA ZARGARLIK QIMMATBAHO TOSHLARI NOMLARINING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI <i>Yakubova Oyibi Atabekovna</i>	251
INGLIZ VA O‘ZBEK SIYOSIY DISKURSIDA METAFORALARNING “NUTQIY HUSHYORLIK”NI IFODALOVCHI VOSITA SIFATIDAGI KOGNITIV-SEMANTIK VA PRAGMATIK XUSUSIYATLARI <i>Jumaniyozova Sohiba Shuxratovna</i>	255
FOLKLORSHUNOSLIK MUAMMOLARI: CHAQIRIQLAR VA ISTIQBOLLAR <i>Ro‘zimboyev Sarvar Saparboyevich, Gulumov Maqsud Uktam o‘g‘li</i>	259
TIBBIY ERGONOMIYLARNING ANTROPONIMIK NOMINATSIYASI <i>Bekbergenova Go‘zalxon Ulug‘bekovna</i>	264
O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA QO‘LLANILGAN ERGONOMIYLARNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI VA ULARNING LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI <i>Matkarimova Farog‘at Rustam qizi</i>	268
O‘ZBEK TILINING ELEKTRON LUG‘ATLARINI YARATISHDA YUZAGA KELADIGAN QIYINCHILIKLAR <i>Rajapova Durdona Saparboyevna</i>	273
РАҚАМЛИИ ЖАМИЯТДА МУСИҚИЙ МАДАНИЯТ ТАРАҚҚИЁТИ <i>Собир Саидович Жумаев, Шовкат Ваҳобович Умаров</i>	276
3-SHO‘BA: RAQAMLI IQTISODIYOT VA ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARNI RIVOJLANTIRISH TENDENSIYALARI	281
DEMOGRAFIK KO‘RSATKICHLAR ASOSIDA MAHALLA RAISI FAOLIYATINI BAHOLASH UCHUN STACKING ANSAMBL MODELINI ISHLAB CHIQISH <i>Ibragimov Muhiddin Faxraddin o‘g‘li Mashiripov Behruzbek Zarifboyev</i>	282
DEMOGRAFIK OMILLARNING MAHALLA RAISI FAOLIYATINI BAHOLASHGA TA‘SIRINI STACKING ANSAMBLI YORDAMIDA MODELLASHTIRISH <i>Ibragimov Muhiddin Faxraddin o‘g‘li, Mashiripov Behruzbek, Zarifboyev Javohir Dilshod o‘g‘li</i>	285
TRANSPORT SOHASIDA RAQAMLI MARKETINGNING IQTISODIY SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING XORIJ TAJRIBASI <i>Raxmatullayeva Sadokat Kamuljonovna</i>	288
EMPIRICAL ANALYSIS OF FACTORS AFFECTING THE CREDIT PORTFOLIO OF COMMERCIAL BANKS <i>Sabirova Lobar Baxramovna</i>	292
O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTIDA SUN‘IY INTELLEKT ASOSIDA RAQAMLI TRANSFORMATSIYA: IMKONIYATLAR, MUAMMOLAR VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI <i>Abdullayev Abdulla Quranbaevich</i>	300
QISHLOQ XO‘JALIGIDA KICHIK BIZNES SUBYEKTLARINI RAQAMLASHTIRISH ORQALI IQTISODIY SAMARADORLIKNI OSHIRISH YO‘LLARI <i>Matrasulova Feruza Baxodirovna</i>	304
ИНТЕГРИРОВАНИЕ МОДИФИЦИРОВАННОГО УРАВНЕНИЯ КОРТЕВЕГА-ДЕ ФРИЗА С САМОСОГЛАСОВАННЫМ ИСТОЧНИКОМ В ВИДЕ СУММЫ <i>Аллаберганов О.Р, Хасанов М.М, Кучкаров К.А, Машарипов Ф.М.</i>	309
TEJAMKOR TEXNOLOGIYALAR, ISHLAB CHIQARISH METODOLOGIYASI VA O‘ZBEKISTONDA TEXNOLOGIYALARNI TAQDIM ETISH STRATEGIYASI (2023–2025) <i>Yaxshimuratov Sardorbek Rajab ug‘li</i>	311
ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК СИСТЕМНЫЙ ФАКТОР ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ: ОТ АВТОМАТИЗАЦИИ ПРОЦЕССОВ К ТРАНСФОРМАЦИИ СМЫСЛОВ <i>Xusainov Jahongir</i>	314

RAQAMLI IQTISODIYOT VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING ASOSIY RIVOJLANISH TENDENSIYALARI <i>Xusainov Jahongir</i>	318
ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARNI RIVOJLANTIRISH SHAROITIDA OLIY TA'LIMDA O'QITISHNING EKOLOGIK SAMARADORLIGINI OSHIRISH <i>Matkarimova Intizor Atabayevna</i>	322
RAQAMLI IQTISODIYOT DAVRIDA BIZNES VA MENEJMENTDAGI INNOVATSIYALAR <i>Matkarimova Intizor Atabayevna, Iskandarov Diyorbek Axmed o'g'li</i>	327
BIZNES RAQOBATDOSHILIGINI BOSHQARISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH MECHANIZMLARI <i>Shavkatov Abdusalim Shavkat o'g'li</i>	331
УПРАВЛЕНИЯ РАЗМОЛЬНЫМИ СИСТЕМАМИ МАСЛОЭКСТРАКЦИОННОГО ПРЕДПРИЯТИЯ НА ОСНОВЕ МОДЕЛЕЙ ОПЕРАТИВНОГО ПЛАНИРОВАНИЯ <i>Юсупов Фирнафас</i>	335
ИНДЕКСНАЯ ОЦЕНКА ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ УЗБЕКИСТАНА <i>Костюченко Антон Валерьевич, Гулямов Рустам Рахматуллаевич</i>	340
RAQAMLI IQTISODIYOT VA ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARNI RIVOJLANTIRISH TENDENSIYALARI <i>Salayeva Bakposhsha Kamilovna</i>	344
ЎЗБЕКИСТОНДА ЯШИЛ ИҚТИСОДИЁТГА ЎТИШНИНГ ЗАРУРАТИ <i>Рустамова Гулбаҳор Насретдиновна</i>	347
МЕТОДИКА ИНТЕГРАЛЬНОЙ ОЦЕНКИ ЦИФРОВИЗАЦИИ МАЛОГО БИЗНЕСА В УЗБЕКИСТАНЕ <i>Askarova Sevara Baxtiyorovna</i>	352
ZAMONAVIY TA'LIM TEXNOLOGIYALARINI QO'LLASH ORQALI O'QUV JARAYONI SAMARADORLIGINI OSHIRISH <i>Abduraxmanova Malika Abdujaparovna</i>	357
SUN'IY INTELLEKT ASOSIDA OLIY TA'LIM TIZIMINI RAQAMLI TRANSFORMATSIYA QILISH ISTIQBOLLARI <i>Saloxiddinova Sitara Baxodir qizi</i>	362
RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING IQTISODIY BOSHQARUV TIZIMLARIDAGI O'RNI VA SAMARADORLIGI <i>Radjapova Latofat Sardarovna</i>	366
RAQAMLI IQTISODIYOTDA XIZMATLAR SOHASINI	370
RIVOJLANTIRISHNING METODOLOGIK XUSUSIYATLARI <i>Xojiqurbanova Dilnura Rustamboy qizi</i>	370
FANNING TARKIBINI MANTIQIY STRUKTURALANGAN MODULLARGA ASOSLANGAN ELEKTRON TA'LIM VOSITALARI TA'LIM JARAYONINI FAOLLASHTIRISH MODEL SIFATIDA <i>Yusupov Firnafas, Nafasov Izzatbek Shernafasovich</i>	375
4-SHO'BA: RAQAMLI JAMIYATDA PEDAGOGIK TA'LIM VA SHAXS RIVOJINING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK JIHATLARI	381
COMPETENCY-BASED APPROACH TO TEACHING ENGLISH <i>Yusubbaeva Nilufar Alisher kizi</i>	382
КОММУНИКАТИВНО-ДЕЯТЕЛЬНОСТНЫЙ ПОДХОД В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА <i>Жуманиязова Мехрибан Ахмедовна</i>	385
HARNESSING ARTIFICIAL INTELLIGENCE TO DEEPEN STUDENT ENGAGEMENT IN CLASSROOM <i>Khudayarova Gulnoza</i>	388
UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA INGLIZ VA O'ZBEK XAIQ ERTAKLARIDAGI ARXETIPLAR TAHLILIGA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV <i>Yangibaeva Iklima Ataxanovna</i>	397
INNOVATIVE METHODOLOGY OF TEACHING PHILOLOGICAL SCIENCES IN THE CONTEXT OF EDUCATIONAL DIGITALIZATION <i>Xaitova Fatima Jumanazar qizi</i>	402
RAQAMLI JAMIYATDA PEDAGOGIK TA'LIMNING O'ZIGA HOS XUSUSIYATLARI	

<i>Xodjamqulov Umid Negmatovich</i>	406
РАҚАМЛИИ ТРАНСФОРМАЦИЯ ШАРОИТИДА ПЕДАГОГИК ТАЪЛИМНИНГ ПСИХОЛОГИК-ДИДАКТИК ПАРАДИГМАЛАРИ <i>Ҳамроева Ҳулкар Ҳамидуллаевна, Наралиева Шахло Джамаловна</i>	410
MA'NAVIY-AXLOQIY TAFAKKURNI SANOGEN TARBIYALASHNING FALSAFIY- METODOLOGIK ASOSLARI <i>Sabirova Charosxon Atamamatovna</i>	415
JISMONIY TARBIYA VA SPORTDA INNOVATSION TA'LIM <i>Karimov Doniyor Komilovich</i>	420
TEXNOLOGIYA DARSLARIDA O'QUVCHILARNING POLITEKNIK KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISHDA MODUL TIZIMINING SAMARADORLIGI. <i>Matyoqubov Xamidjon Rozzaqovich</i>	424
BOSHLANG'ICH SINIF DARS MASHG'ULOTLARIDA GAMIFIKATSIYA TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI <i>Radjabov R.F., Yusupova Raxima Bozorboy qizi</i>	429
ZAMONAVIY TA'LIMDA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR SAMARADORLIK OMILI SIFATIDA <i>Yaqubova Dinora Bahodirovna</i>	432
BOSHLANG'ICH TA'LIM TABIIY FANLAR DARSLARIDA AMALIY ISHLARNI TASHKIL ETISHNING PEDAGOGIK AHAMIYATI <i>Axmedova M.Sh.</i>	435
TEXNOLOGIYA DARSLARIDA STEAM TA'LIMINING AHAMIYATI <i>Roximova Nilufar Egamberganovna</i>	438
TABIIY FANLAR O'QITISH METODIKASIDA RAQAMLI JAMIYAT VA SHAXS RIVOJLANISHINING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK JIHATLARI <i>Doschanov Jalolbek Saparboyevich, Yusupova Saodat Kuvandikovna</i>	445
RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA REFLEKSIY KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK JIHATLARI <i>Yuldasheva Gavxaroy O'rinboy qizi</i>	447
O'SMIRLARDA O'Z SALOMATLIGIGA MUNOSABATNING O'ZIGA XOSLIGI. <i>Atamuratova Feruza Baxtiyarovna</i>	450
OLIY TA'LIM TIZIMIDA MEHNAT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHDA IJTIMOYIY- GUMANITAR BILIMLAR INTEGRATSIYASINING NAZARIY VA AMALIY JIHATLARI <i>Ravshanova Xurshida Maxmanazarovna</i>	453
RAQAMLI JAMIYATDA MADANIY TURIZM VOSITALARI ORQALI TASHKIL ETILGAN TRENING MASHG'ULOTLARINING TALABA SHAXSIGA PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK TA'SIRI <i>Sariyeva E'tibor Matchanboyevna</i>	456
INTELLEKTUAL MUVAFFAQIYATLI O'SMIRLARNING IJTIMOYIY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI <i>Allamova Shahista Yuldashboyevna</i>	462
EVRISTIK YONDASHUV ASOSIDA O'QUVCHILARDA TADQIQOTCHILIK KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH METODLARI VA USHBU MAQSADGA YO'NALTIRILGAN PEDAGOGIK JARAYON MODEL. <i>Sabirov Zarifboy Raximbergan o'g'li</i>	464
IJTIMOYIY-GUMANITAR TA'LIM INTEGRATSIYASI ORQALI TALABALARDA MEHNAT MADANIYAATINI SHAKLLANTIRISHNING INNOVATSION YONDASHUVLARI <i>Ravshanova Xurshida Maxmanazarovna</i>	466
RAQAMLI JAMIYATDA PEDAGOGNING KASBIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK OMILLAR <i>Kutliyeva Feruzaxon Yusupovna</i>	470
ZAMONAVIY INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNING PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI <i>G.Xasanova</i>	473

BADIIY MATNLAR ORQALI O‘QUVCHILARDA “VATAN” VA “VATANPARVARLIK” TUSHUNCHALARINI SHAKLLANTIRISHNING METODIK ASOSLARI. <i>Urazboyeva Sabohat Ortiqboyevna, Abdullayeva Zubayda Umidovna</i>	475
JISMONIY QOBILIYATLARNING RIVOJLANISH QONUNIYATLARI VA ULARNING PEDAGOGIK ASOSLARI <i>Do`shanova Nafosat Norimonovna</i>	478
SHAYX MUHAMMAD SODIQ MUHAMMAD YUSUF ASARLARIDAGI TA’LIMiy-TARBIYAVIY G‘OYALARNING YOSHLAR TARBIYASIDAGI O‘RNI VA AHAMIYATI. <i>Sh.N. Ismoilova</i>	482
PEDAGOGIK JARAYONDA TOLERANTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI <i>Ilxamova Diana Ikromovna</i>	484
O‘QUVCHILARNING NUTQINI RIVOJLANTIRISHDA BOLALAR ADABIYOTINING O‘RNI. <i>Xajiyeva Saida Bekturdiyevna</i>	488
BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA O‘QUVCHILARDA INTIZOMLILIKNI TARBIYALASHNING USUL VA METODLARI <i>G‘aniyeva Adiba Tursinboy qizi, Rajabova Bozorgul</i>	493
AYOLLAR KARYERA PSIXOLOGIYASINING ASOSIY G‘OYALAR VA ILMIY YONDASHUVLARI <i>Axmedova Maysara Baxromovna</i>	497
MULTIMEDIA TEXNOLOGIYALARI VOSITASIDA TASHKIL ETILGAN ERTAK DARSLARINING O‘QUVCHILAR KOMMUNIKATIV NUTQIGA TA’SIRI <i>Bekberganova Nazokat Oybek qizi</i>	500
O‘QUV JARAYONIDA TA’LIM METODLARI SAMARADORLIGINI EMPIRIK BAHOLASH USULLARI <i>Abdirimova Shoxsanam Xudayberganovna</i>	503
IQTIDORLI O‘QUVCHILAR BILAN ISHLASH BO‘YICHA DIDAKTIK VOSITALARNING AHAMIYATI <i>Xo‘jayeva Nozima Qadamboyevna</i>	506
MAHORATLI PEDAGOGNI O‘QITISHDA KASBIY KOMPITENSIYANI RIVOJLANTIRISH <i>G‘aniyeva Adiba Tursinboy qizi, Karimboyeva Charos</i>	508
ZAMONAVIY TA’LIM JARAYONIDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI JORIY ETISH <i>Ro‘zmetov Ravshan Sharipbayevich</i>	511
O‘ZBEKISTONDA MASOFAVIY TA’LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISH METODIKASI. <i>Nurmetova Nazokat Baxtiyorovna</i>	513
SUN’IY INTELLEKT VOSITALARIDAN FOYDALANISH ORQALI TA’LIM SIFATINI OSHIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI <i>Rustamova Dilnoza Ozodovna</i>	517
OLIY TA’LIM TALABALARIDA YETAKCHILIK QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI TA’LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI <i>Rustamboyeva Gulyora Ortiq qizi</i>	520
JISMONIY TARBIYA VA SPORTDA RAQAMLI TA’LIMNI AHAMIYATI VA O‘RNI <i>Sobirov Abdikarim</i>	523
BO‘LG‘USI BOSHLANG‘ICH SINFI O‘QITUVCHILARIDA MEDIA-DIDAKTIK KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH BOSQICHLARI <i>Ergasheva Mahliyo Ergashbek qizi</i>	527
MANTIQ, GO‘ZALLIK VA ILM UYG‘UNLIGI – MATEMATIKA <i>Pulatova Zuhra Ashirboy qizi</i>	529

SO‘ZBOSHI

Mustaqillik yillariga kelib, mamlakatda bo‘lib o‘tayotgan keskin o‘zgarishlar, shiddatli taraqqiyot va yangilanishlar hamda boshqa qator omillar, yangi davrning yangi talabi va shunga bo‘lgan zaruriy ehtiyoj mamlakatda ilm-fanni yuksaltitishga va uni taraqqiy ettirilishi lozimligini ko‘rsatdi. Muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev mamlakatimizning qaysi soha vakillari bilan uchrashmasinlar, ularning har bir nutqlarida Respublikada ta‘lim, ilm-fanni yuksaltirish, Vatanimizning ertangi kuni bo‘lgan, o‘sib-unib kelayotgan yosh avlod uchun barcha zaruriy sharoitlarni yaratish masalasida bot-bot to‘xtalib o‘tadilar.

Ayniqsa, tillar ta‘limiga, raqamli texnologiyalarga, sun‘iy intellekt, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, ma‘naviy va madaniy sohalarga hamda tarixiy merosni o‘rganishga e‘tibor davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangani O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning 2017-2021-yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasida “...ijtimoiy sohani, jumladan, ilm-fan, adabiyot, san‘at sohalarini rivojlantirish lozimligi”¹ alohida ta‘kidlangan. Ana shu kabi muammolarni o‘rganishda mamlakatimizning Oliy ta‘lim sohasida yangicha yondashuv, qator mahalliy va xorijiy miqyosda turli xildagi konferensiyalar, tadbirlar tashkil qilinmoqda.

Jumladan, Xorazm viloyatining Urganch shahrida **2026-yil 22-23-may** kunlari Urganch innovatsion universiteti tomonidan **“Global raqamli jamiyatda ilm-fan va ta‘lim: tarixiy meros, innovatsiyalar va inson kapitali”** mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman o‘tkazilishi rejalashtirilgani va mazkur ilmiy anjumanda global raqamli transformatsiya sharoitida ilm-fan va ta‘lim sohalarining rivojlanish istiqbollarini muhokama qilish, tarixiy merosni o‘rganish va saqlashning zamonaviy usullarini takomillashtirish, innovatsion texnologiyalarni ilmiy va ta‘lim jarayonlariga joriy etish hamda inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan ilg‘or ilmiy g‘oya va tajribalar almashish maqsad qilingan.

Anjumanda yurtimiz va xorijiy mamlakatlarning yetuk olimlari, ilmiy xodimlari, professor-o‘qituvchilari, mustaqil tadqiqotchilari, magistrantlar hamda iqtidorli talabalar va o‘zlarining sohalariga qiziquvchi yosh olimlarning ishtiroki ko‘zda tutilgani, anjuman doirasida dolzarb ilmiy g‘oyalar, amaliy tajribalar va innovatsion yondashuvlar yuzasidan fikr almashish uchun keng imkoniyatlar yaratilgani, tadbirning natijasi o‘laroq olib borilgan ilmiy izlanishlar to‘plam holida nashrga tayyorlanayotgani kelgusida ushbu sohalarda o‘zlarining yechimini va tadqiqotchilarini kutayotgan muammolarning hal qilinishiga zamin hozirlaydi.

UrIU bo‘lim boshlig‘i, f.f.n., dots.v.v. R.Y.Xudoyberganov

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni // O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to‘plami. – Toshkent, 2017. – B.39.

**ISHMURATOV MADAMIN JUMABAYEVICH – UNIVERSITETNING
BIRINCHI REKTORI, ASOSCHISI VA TASHKILOTCHISI, TA'SISCHISI**

R.Y.Xudoyberganov

UrIU bo'lim boshlig'i, f.f.n., dots. v.b.

Annotatsiya. Ushu maqolada UrIUning tashkilotchisi, birinchi rektori, ta'sischisi, tashabbuskori, filologiya fanlari doktori M.J.Ishmuratovning hayoti va ijodi, ilmiy merosi va pedagogik faoliyati haqida fikr yuritiladi.

Аннотация. В статье рассматриваются жизнь и труды, научное наследие и педагогическая деятельность М.Дж.Ишмуратова, организатора, первого ректора, основателя и инициатора Ургенчского инновационного университета, доктора филологических наук.

Abstract: This article examines the life and works, scientific legacy, and teaching career of M.J. Ishmuratov, the organizer, first rector, founder, and initiator of the Urgench Innovative University, and Doctor of Philosophy.

Kalit so'zlar: ilmiy meros, mifologiya, tarixnavislik, terminologiya, turkiy tillar, davlatchilik terminologiyasi.

Ключевые слова: научное наследие, мифология, историография, терминология, тюркские языки, государственная терминология.

Key words: scientific heritage, mythology, historiography, terminology, Turkic languages, state terminology.

Ishmuratov Madamin Jumabayevich 1964-yil 23-mayda Xorazm viloyatining Gurlan tumanida tug'ildi. 1982-yili Toshkent davlat universiteti sharqshunoslik fakultetiga o'qishga kirib, uni 1989-yili muvaffaqiyatli tamomladi. 1988-yili Afg'oniston Respublikasining Mozori-Sharif shahridagi konsulxonasida tarjimon vazifasida ishladi.

1989 – 1991-yillarda O'zbekiston Fanlar akademiyasi qoshidagi H.Sulaymonov nomidagi Qo'lyozmalar institutida kichik ilmiy xodim vazifasida ishladi.

1991-yildan 2022-yilgacha Urganch davlat universitetida o'qituvchi, katta o'qituvchi, dotsent, dekan o'rinbosari, fakultet dekani lavozimlarida samarali faoliyat olib olib bordi.

M.Ishmuratov “Tadbirkorlar va ishbilarmonlar harakati – O'zbekiston Liberal-demokratik partiyasi” a'zosi.

Ishmuratov Madamin Jumabayevich fors, arab, urdu, pushtu, dariy, tojik, va rus tillarini puxta egallagan, yetuk tilshunos oilmdir.

2002-yilda “Avestoda mifologik qatlam” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qilgan. U 10 ta monografiya, 3 ta risola, 100 ga yaqin ilmiy maqolalar muallifidir.

Madamin Jumabayevich tomonidan so'nggi 3 (uch) yil mobaynida quyidagi ilmiy ishlar amalga oshirildi. Jumladan, “Xorazm turkiy tarixnavisligida davlatchilik terminologiyasi” (2024, 10,75 b.t.), “Avesto”da tabiat kultlari talqini” (2024, 11,0 b.t.), “X-XII asrlari Xorazm madaniyati Yoqut Hamaliy talqinida” (hammuallif,

2024, 9,5 b.t.), “Xorazm tarixidagi jarayonlar va tarixnavislik” monografiyasi (hammuallif, 2024, 18.0 b.t.), “Xorazm manbalarida davlatchilik tarixi” (2024, 16,5 b.t.), “Iste’dod qirralari: til, tarix va tafakkur” (2024, 20,75 b.t.), “Shukronaga yo‘g‘rilgan umr” (2024, 8.5. b.t.), “Xorazm tarixiga oid manbalar tahlili va tarixnavislik” monografiyasi (2024-yil, 11.5 b.t.), “Sharqqa talpingan sharqshunoslar” monografiyasi (2024-yil, 10.0 b.t.), “Xorazm tarixiga oid manbalari” (2024-yil, 10.0 b.t.), “Xorazm turkiy tarixnavisligi davlatchilik terminologiyasining tarixiy ildizlari” (2025, 11.75 b.t.) nomli monografiyalari va “Ona tili – o‘qish savodxonligi va uni o‘qitish metodikasi” (hammualliflar, 2026, 9.6 b.t.) darsligi nashr qilindi.

Ishmuratov Madamin Jumabayevich 2021-yil fevral oyida nodavlat oliy ta’lim muassasasini tashkil etish maqsadida “Yosh sharqshunoslar” mas’uliyati cheklangan jamiyatini tashkil qildi. 2022-yilning iyul oyida “Yosh sharqshunoslar” mas’uliyati cheklangan jamiyatini Urganch innovasion universiteti nodavlat ta’lim muassasasiga aylantirildi. 2022-yil 4-noyabrda Urganch innovasion universiteti nodavlat ta’lim muassasasiga tegishli lisenziya olishga muvaffaq bo‘ldi.

M.Ishmuratov 2022-yil 14-noyabrdagi ta’sischilar yig‘ilishi qaroriga ko‘ra Urganch innovasion universiteti nodavlat ta’lim muassasasi rektori qilib tayinlandi.

Madamin Jumabayevich Vatan oldidagi sodiq xizmatlari uchun Hukumatimizning medal va ko‘krak nishonlari, Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi hamda viloyat hokimligining faxriy yorliqlari bilan mukofotlandi. Jumladan, Sobiq ittifoqning “Za otvagu” medali (1987), Afg‘oniston Respublikasining “Savr inqilobining 10 yilligi” medali (1988), O‘zbekiston Respublikasi “Vatanning sadoqatli farzandlari” nodavlat tashkilotining “Vatanning sadoqatli farzandi – fidoyi inson” ko‘krak nishoni (2022) bilan taqdirlandi.

Shuningdek, Ishmuratov Madamin Jumabayevich o‘zining 60 yillik yubileyi munosabati bilan O‘zbekiston "Veteran" jangchi-faxriy va nogironlari birlashmasi Xorazm viloyati Urganch shahar bo‘linmasi tomonidan "Jaloliddin izdoshlari" ko‘krak nishoni va birlashmaning 30 yilligi munosabati bilan "Veteran-30" medallari sohibiga aylandi.

U 2025-yilning 11-aprelida “Xorazm turkiy tarixnavisligida davlatchilik terminologiyasi” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi va uning ushbu ishi mamlakatdagi yetakchi olimlar tomonidan yuksak baholandi.

Madamin Jumabayevichning bevosita ilmiy rahbarligida yuzlagan bakalavrlar, yuzdan ortiq magistrlar o‘zlarining ilmiy-tadqiqot ishlarini muvaffaqiyatli himoya qilishgan hamda nomdor, davlat va Prezident stipendiatlari yetishib chiqqan.

2026-yilning 11-fevralida kutilmagan va bevaqt o‘lim Madamin Jumabayevichni oramizdan olib ketdi. Uning Urganch innovatsion universitetining asoschisi, tashkilotchisi va birinchi rektori sifatidagi so‘nmas faoliyati, uni rivojlantirishdagi sidqidildan qilgan xizmatlari, universitet jamoasi, xodimlari hamda talaba-yoshlarning muvaffaqiyatlari uchun ko‘rsatgan jonbozliklari, boy ilmiy merosi, ustoz-shogirdlik an‘analari, samimiyligi va insonparvarligi va uning

yorqin xotirasi oilasi, do'stlari, barcha yaqinlari va shogirdlari hamda universitetning butun jamoasi qalbida mangu va abadiy yashaydi.

**1-SHO‘BA: GLOBALLASHUV DAVRIDA TARIXIY MEROSNI
O‘RGANISH, SAQLASH VA TARG‘IB QILISH MASALALARI**

**XORAZM HUDUDINING SHAYBONIYLAR DAVLATI TARKIBIGA
QO'SHIB OLINISHI: MUHAMMAD SHAYBONIYXON YURISHLARI
MISOLIDA QIYOSIY TAHLIL.**

Otajonova Madinabonu Sheripboy qizi

UrDPI Ijtimoiy-gumanitar fanlarni

o'qitish metodikasi (tarix)

2-bosqich magistranti.

Annotatsiya: Mazkur maqolada Xorazm hududining Shayboniylar davlati tarkibiga qo'shib olinish jarayoni Muhammad Shayboniynxon yurishlari misolida tahlil qilinadi. Tadqiqotda XV asr oxiri va XVI asr boshlarida Xorazmning siyosiy holati, hududagi ichki beqarorlik va mahalliy hukmdorlar o'rtasidagi ziddiyatlar shuningdek, Shayboniynxonning harbiy yurishlar vaqtida qo'llagan strategik usullar hamda Xorazmni egallashga olib kelgan siyosiy, iqtisodiy va geosiyosiy masalalar yoritilgan.

Аннотация: В данной статье анализируется процесс присоединения Хорезмской области к государству Шейбанидов на примере походов Мухаммада Шейбани-хана. В исследовании освещаются политическое положение Хорезма в конце XV и начале XVI веков, внутренние нестабильности региона и конфликты между местными правителями, а также стратегические методы, применяемые Шейбани-ханом во время военных походов, и политические, экономические и геополитические вопросы, приведшие к захвату Хорезма.

Annotation: This article analyzes the process of the Khorezm region being incorporated into the Shaybanid state through the example of Muhammad Shaybani Khan's campaigns. The study highlights the political situation of Khorezm at the end of the 15th century and the beginning of the 16th century, the internal instability in the region and conflicts among local rulers, as well as the strategic methods employed by Shaybani Khan during his military campaigns and the political, economic, and geostrategic issues that led to the conquest of Khorezm.

Kalit so'zlar: Muhammad Shayboniynxon, Shayboniylar davlati, Xorazm, Chin So'fi, Sulton Husayn, Sulton Ahmad, Badriuzzamon Mirzo.

Ключевые слова: Мухаммад Шайбанийхан, государство Шайбанидов, Хорезм, Чин Софи, Султан Хусейн, Султан Ахмад, Бадриуззаман Мирзо.

Keywords: Muhammad Shaybani Khan, Shaybanid state, Khwarezm, Chin Sofi, Sultan Husayn, Sultan Ahmad, Badriuzzaman Mirzo.

Ko'hna diyorimiz Xorazm insoniyat sivilizatsiyasining eng qadimiy markazlaridan biri sifatida shakllangan bo'lib, uning siyosiy va madaniy taraqqiyoti uzoq tarixiy jarayonlar bilan uzviy bog'liqdir. XV asr oxiri XVI asr boshlarida xorazm hududida markazlashgan siyosiy hokimiyat sezilarli darajada zaiflashgan edi. Sulton Husayn hukmronlik qilgan yillarda Xorazm nominagina Temuriylar davlatiga bo'ysunar edi. Aslida esa bu yerda qo'ng'irotlar sulolasidan chiqqan shaxslar hukmronlik qildi. 1505-yilgacha Xorazmda qo'ng'irotlar sulolasiga mansub bo'lgan Chin So'fi hokim edi. Chin So'fi zamonida ko'chmanchi o'zbeklar

Xorazmga yana bostirib kirdilar va bu safar ularga Abulxayrxonning nabirasi Muhammad Shoxbaxt boschilik qildi.

XV asrning 80-90 yillarini Shayboniyxon taqdiridagi “Qozoqilik” yillari deb atash mumkin. XV asrning 80-yillariga kelib Xorazmga o‘zbek xonlarining hujumi yanada kuchayadi. Aniqrog‘i, U Qoratog‘dagi Sug‘inliq davonida qozoq xonlari Burundiq va Qosim sultonlarning birlashgan qo‘shinidan yengilib qolgandan keyin u Mang‘ishloqda keldi va bu yerda qishladi. 1482-yiling bahorida Shayboniyxon Movarounnahr hukmdori Sulton Ahmad mirzo (1459-1494-y.y) taklifi bilan Samarqandga keldi va uning xizmatiga yollandi va shu yildan boshlab bu yerda, hukmronlik Dashti Qipchoqdan kelgan o‘zbek xonlaridan bo‘lgan o‘zbek xonlari tasarrufiga o‘tadi [1; B. 189].

Ba’zi manbalarda Sulton Ahmad mirzo Shayboniyxondan Toshkent hokimi Sulton Mahmudxonga qarshi kurashda foydalanmoqchi bo‘lgan. Ammo Samarqand beklarining unga qarshi fitna uyushtirganligi tufayli Shayboniyxon Toshkentga hujum boshlagan vaqtda Chirchiq daryosi bo‘yida Sulton Ahmad mirzoni tashlab, mo‘g‘ullar tamonga o‘tib ketganligi haqida ma’lumotlar uchraydi.

Toshkent hokimi Sulton Mahmudxonning yordami bilan Shayboniyxon 1483-yili Sirdaryo bo‘yidagi Arquq, O‘zgan, Sig‘noq shaharlarini egalladi. Lekin oradan uch yil o‘tar-o‘tmas qozoq xonlari Burundiq, Qosim sulton va Atiq sultonlar mang‘it ulusining yetakchilaridan Hamzabekning yordami bilan Shayboniyxonni bu shahardan surib chiqardi [2; B. 170].

1486-yili Shayboniyxon yana Xorazmga qochib bordi. U dastlab Tirsak qal’asini qo‘lga kirirtib oldi va o‘sha yerda inisi Mahmud Sultonni qoldirib, o‘zi esa Urganch sari qo‘shin tortdi. Sulton Husayn unga qarshi 20 minglik qo‘shin yubordi. Shayboniyxon o‘sha ko‘p sonli lashkar bilan ochiq jang qilishdan bosh tortdi va qamalni bo‘shatib, Buldumsoz qal’asiga ketib qoldi. Qal’a kutvoli amir Xalil va shahar bayonlari uni kata sovg‘a-salom bilan qarshi oldilar. O‘sha yili ko‘chmanchi o‘zbeklar Vazir yonida temuriy qo‘shinlarni tor-mor keltirib, shaharni ishg‘ol qildilar. Shundan keyin Shayboniyxon Adoqni ham egalladi va o‘sha yerda turib Xurosonning shimoli-g‘arbiy hududlariga talon-taronlik yurishlari uyushtirib turdi.

“Musahhir al-bilod” asaridagi ma’lumotimotdan ko‘rish mumkinki, Dashti Qipchoqda o‘yinni kuchaytirib, yakun Movarounnahrda ma’lum bir natijaga erishgan Muhammad Shayboniyxon (1451-1510) Xorazm bilan yaxshi munosabatda bo‘lgan. Xususan, Muhammad Shayboniyxon Samarqand hokimi Sulton Ahmad mirzoga yordam berish uchun “Xorazm yo‘li” o‘tar ekan, u yerning hokimi Abdulholiq ibn Ahmad Feruzshoh unga ko‘plab tortiq va sovg‘a-salomlar yuborib, duogo‘ylik rasmi va hamdu-sano yo‘sinini bajo keltirgan”[3; B. 51].

So‘ng o‘rta asrlarda ham katta geostrategik hudud sifatida o‘z kuchini yo‘qotmagan Xorazm vohasi bu kurashlarda barchaning markazida bo‘lgan. Shu jihatdan mashhur hukmdor va sarkardalar katta kuch sarflab bu yurti zabt etishga alohida e’tibor berganlar. Jumladan, Dashti Qipchoq urug‘larini birlashtirib, kuchini mustahkamlab borayotgan Muhammad Shayboniyxon ham e’tiborini Xorazmga qaratgan edi.

Shayboniyxon va ko‘chmanchi o‘zbeklar Xorazmda XV asrning 90-

yillarigacha turdilar. Xurosondan Xorazmga yordam uchun o'n ming kishilik qo'shinni yuborgan Sulton Husayn Boyqaro kuch bilan harakatlanayotgan Muhammad Shayboniyxon qo'shinlarini to'xtatib qololmagan edi. Shunday qilib, Sulton Husaynning ularni surib chiqarish yo'lida qilgan harakatlari samara bermadi. Sababi bu davrda Temuriylar orasida avj olgan siyosiy va sulolaviylar kuchlarni birlashtirib, dushmanga qarshi kurash olib borishga yordam bermagan.

Shayboniylarning Xorazmga nisbatan olib borgan siyosatida bir nechta asosiy maqsadlar mavjud edi: Birinchidan, hududiy kengayish va siyosiy hukmronlikni mustahkamlash. Xorazmni egallash orqali Shayboniylar o'z davlatining shimoliy va g'arbiy chegaralarini xavfsizlantirishni ko'zlaganlar. Bu hudud Dashti Qipchoq bilan Movarounnahr o'rtasida muhim strategik ko'priq vazifasini bajargan. Ikkinchidan, iqtisodiy manfaatlari bo'lib, Xorazm Amudaryo havzasida joylashgan bo'lib, sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo rivojlangan hudud edi. Shayboniylar bu iqtisodiy resurslarni o'z nazoratiga olish orqali davlat moliyaviy asoslarini mustahkamlashni maqsad qilganlar. Uchinchidan, diniy-siyosiy raqobatda ustunlikka erishish. XVI asr boshlarida Eron Safaviylar davlati kuchayib, shia mazhabini yoyishga harakat qilayotgan bir paytda Shayboniylar sunniylikni himoya qiluvchi kuch sifatida maydonga chiqdilar. Xorazmni qo'lga kiritish Safaviylarning mintaqadagi ta'sirini cheklashda muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

1503-yili Sulton Abu Saidning yana bir o'g'li Kobul va G'azni viloyatlarini boshqargan mirzo Ulug'bek vafot etdi. Uning yosh mirzo Abdurazzoq ismli o'g'li esa hokimiyatni saqlab qola olmay, uni Garmsir viloyatining hokimi Muqim arg'unga topshirishga majbur bo'ldi. Bu esa arg'unlarning ta'sirini kuchayib borayotganligidan yana bir dalolat edi. 1503-yilga kelib Movarounnahrning Buxoro, Samarqand, Jizzax, O'ratepa, Xo'jand, Toshkent viloyatlari Shayboniyxon boshliq ko'chmanchi o'zbeklar davlati tomonidan zabt etib bo'lingan edi. Hitori Shodmon, Badaxshon, Qunduz, Xatlon va Bog'lon viloyatlarining askari bilan yetib kelishga va'da bergan amir Xisravshoh esa yurishda ishtirok etishdan butkul bosh tortdi. Sulton Husayn mirzo ham Badiuzzamonning Movarounnahr yurishiga yordam berish uchun askar jo'natmadi.

1504 yili Shayboniyxon ukasi Mahmud Sultonni qo'shin bilan Hitori Shodmon, Qunduz, Xatlon, Badaxshon viloyatlarini zabt etish uchun jo'natdi. Dushmanning kelayotganidan voqif bo'lgan Xisravshoh qarindoshi Abdurahmonbekni ozgina askar bilan "til" ushlash uchun jo'natdi[4; B. 259].

1505-yili Badiuzzamon mirzo Amudaryo bo'ylariga borib chegaralarni himoya qilish maqsadida o'z lashkari bilan Hirotidan yo'lga chiqdi. Unga amir Xisravshoh va amir Zunnunbek hamrohlik qildilar. Amir Xisravshoh Qunduz viloyatiga borib, o'z tarafdorlarini yig'ishga va ko'chmanchi o'zbeklarga qarshi kurash olib borish qaror qildi. Garchi uning Qunduz viloyatiga kelishi bilan atrofida bir muncha tarafdorlar yig'ilgan bo'lsada, birinchi jangdayoq Xisravshoh mag'lubiyatga uchradi va asir olinib, qatl etildi. Amir Zunnunbek esa Kobulni qo'lga kiritgan Zahiriddin Muhammad Bobirmirzo Qandahorga yurish qilib qolishi mumkinligidan cho'chib, o'z viloyatiga qaytib ketdi. Badiuzzamon mirzo Amudaryo sohillarini bir o'zi himoyalashga majbur bo'ldi. Ammo, ko'p o'tmay,

amir Zununbek Qandahorni egallash uchun Boburmirzo qo'shin tortib kelayotganligi sababli Badiuzzamon mirzodan yordam so'radi va shahzoda ham qo'shini bilan Qandahor tomon yo'l oldi. Natijada Xurosonning shimoliy chegaralari yana himoyasiz qoldi. Badiuzzamonning Qandahorga kelganligi natijasida Bobir mirzo ham Qandahor da'vosidan voz kechdi.

Aynan shu yili Xorazmga yurish qilib, nihoyat 1505-yilda Urganch shahrining o'n oylik o'yinidan olingan Xorazm Movarounnahr kuchlari qamrovini zabt qiladi.

Ba'zi manbalarda "Xorazm mamlakatini zabt etish yuqori martabali sultonlarning sharaflari g'alabalaridan hisoblanib, ko'pgina buyuk hukmdorlar, sohibqironlar uning o'z hokimiyati va boshqaruvida bo'lishiga katta yordam bergan"liklarini ta'kidlagan [5; B. 38]. Shu jihatdan, Shayboniyxon yordamida 1505 yilda Urganchning egallanishini ana shunday katta tayanchga erishish maqsadida amalga oshirilgan tadbirlar sifatida ham izlanish mumkin.

Ammo tarixdan ma'lumki, Muhammad Shayboniyxonning Xorazmdagi hukmronligi uzoqqa cho'zilmagan. Chunki manfaatlar to'qnashuvi uni o'z hududlarini kengaytirishga intilayotgan Eron shohi Ismoil I bilan ochiq jangda yuzma-yuz chiqishga olib kelgan edi. Natijada 1510-yilda Marv yaqinida Muhammad Shayboniyxon bilan Ismoil Safaviy boshchiligidagi qizilboshilar o'rtasida jang yuz berib, harbiy –taktikaviy ustunlik yo'li bilan Ismoil shayboniylar qo'shini ma'lubiyatga uchratadi. Muhammad Shayboniyxon jang maydonida halok bo'ladi. Ismoil buyrug'iga ko'ra uning kallasi olinib, po'sti shililib, po'sti ichi somon bilan to'ldirilib, safaviylarning g'arbdagi dushmanlari bo'lmish usmoniylar hukmdori sulton Boyazid II huzuriga jo'natiladi. Muhammad Shayboniyxonning bosh chanog'iga kelak, Ismoil Safaviy uni oltin bilan qoplab bazmi jamshidlarda unga may quyib qadah o'rni foydalangan [6; B. 38-39].

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Muhammad Shayboniyxon Xorazmni bosib olishdan maqsad asosan o'z hududidini kengaytirish va siyosiy ustunlikka erishish edi. Xorazm va Movarounnahrni yagona siyosiy maydonga birlashtirish orqali Temuriylar va Safaviylar kabi raqib davlatlarga qarshi kuchli markazlashgan davlat yaratishni ko'zlagan. Bundan tashqari XV asr oxiri va XVI asr boshlarida kuchayib borayotgan Safaviylarlarning shimolga siljishini to'xtatish va sunniylik mazhabini mustahkamlashga harakat qilgan. Lekin Shayboniylarning Xorazmda hukmronligi besh yil davom etdi. Ismoil I boshchiligidagi qizilboshilardan yengilishi natijasida Xorazm hududi eronliklarga qaram bo'lib qoldi. Shuningdek, Shayboniylar hukmronligi davrida Xorazmda ijtimoiy-siyosiy tuzilma sezilarli darajada o'zgardi. Ko'chmanchi o'zbek zodagonlari o'troq aholi bilan qo'shilib ketdi, yangi yer egaligi shakllari vujudga keldi. Harbiy-siyosiy boshqaruv tizimi kuchaytirildi, biroq bu jarayon ba'zan ijtimoiy qarama-qarshiliklarni ham kuchaytirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Матниёзов.М. Хоразм тарихи.///I жилд. — Урганч: Хоразм вилояти Матбуот бошкармасининг "Хоразм" тахририят-нашр бўлими, 1997. — Б.189.
2. Ахмедов.Б. Тарихдан сабоқлар. — Тошкент: Ўқитувчи, 1994. — Б. 170.
- 3.Мухаммадёр ибн Араб Катагон. Мусаххир ал-билод. — Тошкент: Янги

аср авлоди, 2009. — Б. 51.

4. Усмонов.Б.А. Ўзбекистон тарихи. Амир Темур ва Темурийлар тарихи: Ўқув қўлланма. — Фарғона: Фарғона давлат университети, 2024. — Б. 259.

5. Аллаева.Н. Хива хонлигининг дипломатияси ва савдо алоқалари. (XVI-XIX асрлар). — Тошкент: Akademnashr, 2019. — Б. 38.

6. Аллаева.Н. Хива хонлигининг дипломатияси ва савдо алоқалари. (XVI-XIX асрлар). — Тошкент: Akademnashr, 2019. — Б. 38-39.

TA'LIM JARAYONIDA NEYROTARMOQ YONDASHUVI ASOSIDA TALABALARNI INDIVIDUALLASHTIRILGAN O'QITISHNI TASHKIL QILISH

Yusupov Davronbek Firnafasovich

Urganch innovatsion universiteti

Xalqaro hamkorlik aloqalari bo'yicha prorektor

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Annotatsiya. Maqolaning maqsadi oliy ta'lim muassasasida zamonaviy ta'lim jarayonini qurishda neyrotarmoq yondashuvini qo'llash imkoniyatini nazariy jihatdan asoslashdan iborat. Maqolada ta'lim ma'lumotlarini tahlil qilishda qo'llaniladigan mashinali o'qitishning asosiy metodlari ko'rib chiqiladi hamda ularni ta'lim jarayoniga joriy etish zarurati asoslab beriladi. Sun'iy neyron tarmoqlari (SNT) modellarining interpretatsiya qilinishi va ularning ta'lim muassasalarida qaror qabul qilish jarayoniga ta'siri masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Ilmiy yangilik neyrotarmoq yondashuvining mohiyati va uning tamoyillarini oliy ta'lim muassasasida ta'lim jarayonining turli bosqichlarini SNT yordamida tashkil etish modellarini ishlab chiqish hamda asoslashning nazariy asosi sifatida yoritishda namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalari moslashuvchan ta'limni tashkil etish, ta'lim oluvchilarning joriy yutuqlarini baholash va o'qituvchi bilan qayta aloqa o'rnatish, o'qishdagi muvaffaqiyatni prognozlash hamda individual ta'lim trayektoriyalarini shakllantirishda neyrotarmoq yondashuvini qo'llash tavsifini o'z ichiga oladi. Tadqiqot yakunida ishlab chiqilgan modellarni oliy ta'lim muassasasida ta'lim jarayonining turli bosqichlarini tashkil etishda amaliy qo'llash mumkinligi, bu esa ta'limning moslashuvchanligi, shaxsiylashtirilishi va samaradorligini oshirishga xizmat qilishi haqida xulosa qilingan.

Kalit so'zlar: o'quv jarayoni, adaptiv ta'lim, ta'lim trayektoriyalarini individuallashtirish, neyrotarmoq yondashuvi, ta'lim samaradorligini bashoratsdh.

Аннотация. Цель исследования заключается в теоретическом обосновании возможности применения нейросетевого подхода к построению современного образовательного процесса в вузе. В статье рассматриваются основные методы машинного обучения, используемые для анализа образовательных данных, обосновывается необходимость их внедрения в образовательный процесс. Особое внимание уделено вопросам

интерпретируемости моделей искусственных нейронных сетей (ИНС) и их влиянию на принятие решений в образовательных учреждениях. Научная новизна заключается в обосновании сущности нейросетевого подхода и его принципов как теоретической основы для разработки и обоснования моделей организации различных этапов образовательного процесса в вузе с применением ИНС. Результаты исследования включают описание применения нейросетевого подхода к организации адаптивного обучения; оцениванию текущих достижений обучающихся и осуществлению обратной связи с преподавателем; прогнозированию успешности обучения; построению индивидуальных образовательных траекторий. Сделан вывод о возможности практического применения разработанных моделей для организации различных этапов образовательного процесса в вузе, направленного на повышение адаптивности, персонализации и эффективности обучения.

Ключевые слова: Учебный процесс, адаптивность обучение, индивидуализация образовательных траекторий, нейросетевой подход, прогнозирование успешности обучения.

Abstract. The purpose of this study is to theoretically substantiate the feasibility of applying a neural network approach to the modern educational process at a university. This article examines the main machine learning methods used to analyze educational data and justifies the need for their implementation in the educational process. Particular attention is paid to the interpretability of artificial neural network (ANN) models and their impact on decision-making in educational institutions. The scientific novelty lies in substantiating the essence of the neural network approach and its principles as a theoretical basis for developing and validating models for organizing various stages of the educational process at a university using ANN. The results of the study include a description of the application of the neural network approach to adaptive learning; assessing student achievement and providing feedback to the teacher; predicting learning success; and constructing individual educational trajectories. A conclusion is drawn regarding the practical application of the developed models for organizing various stages of the educational process at a university, aimed at increasing the adaptability, personalization, and effectiveness of learning.

Keywords. Educational process, adaptive learning, individualization of educational trajectories, neural network approach, predicting learning success.

Kirish. Axborot texnologiyalarini (AT) ta'lim jarayoniga (TJ) joriy etishning asosiy maqsadi mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishdan iborat bo'lishi kerak. Mazkur ishda sun'iy neyron tarmoqlarini (SNT) mutaxassislarning intellektual va kasbiy darajasini oshirish vazifalarini hal etish vositasi sifatida qo'llash imkoniyatlari o'rganilgan.

Oliy ta'lim tizimining raqamli transformatsiyasi zamonaviy jamiyatning muhim chaqiriqlaridan biri hisoblanadi. Ushbu transformatsiyaning dolzarb va asosiy bo'g'ini sun'iy intellekt texnologiyalari, jumladan, neyrotarmoq

texnologiyalarini qo'llashdir. Hozirgi vaqtda neyrotarmoq modellashtirish masalalariga bag'ishlangan ko'plab ilmiy ishlar mavjud bo'lsa-da, bu muammo to'liq ishlab chiqilgan va yechilgan deb bo'lmaydi. Neyrotarmoq texnologiyalariga asoslangan elektron ta'lim muhiti ko'plab apparat, algoritmik va dasturiy quyi tizimlarni o'z ichiga olgan murakkab ko'p parametrlı tizim hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi ta'lim jarayonini talabalarning individual xususiyatlariga moslashtirish zaruratining ortib borayotgani, ta'lim sifatiga qo'yilayotgan talablarning kuchayishi hamda raqamli texnologiyalarning rivojlanishi bilan izohlanadi. Zamonaviy ta'lim tizimi raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt metodlarini joriy etish bilan bog'liq muhim transformatsiya bosqichini boshdan kechirmoqda. Bunday o'zgarishlarning asosiy yo'nalishlaridan biri ta'lim jarayonini moslashtirish, talabalarning o'zlashtirish ko'rsatkichlarini tahlil qilish va ularning akademik yutuqlarini prognozlash uchun neyrotarmoq algoritmlaridan foydalanish hisoblanadi. Sun'iy neyron tarmoqlarini qo'llash individual ta'lim trayektoriyalarini (ITT) shakllantirish, adaptiv ta'limni tashkil etish hamda bilimlarni baholash jarayonini avtomatlashtirishda yangi imkoniyatlarni yaratadi.

Tez sur'atlarda o'zgarib borayotgan axborot jamiyati sharoitida an'anaviy o'qitish va bilimlarni baholash usullari kamroq samarali bo'lib bormoqda. Bu esa ta'lim trayektoriyalarini shaxsiylashtirish va talabalarning akademik muvaffaqiyatini tezkor tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'lgan intellektual tizimlarni joriy etishni konseptual jihatdan asoslashni talab etadi.

Ta'lim ma'lumotlari hajmining ortib borishi va mashinali o'qitish metodlarining rivojlanishi SNTdan o'zlashtirish ko'rsatkichlarini avtomatlashtirilgan tahlil qilish, talabalarning o'qishdan chetlashtirilishini bashoratlash, har bir talaba uchun ta'lim dasturlarini o'zlashtirish bo'yicha individual tavsiyalarni shakllantirish hamda ta'lim strategiyalarini takomillashtirishda foydalanish imkonini bermoqda. Tadqiqotning ahamiyati, shuningdek, o'qituvchilarga guruhidagi o'lashtirish qobiliyati past talabalarni aniqlash va ularni akademik qo'llab-quvvatlash bo'yicha o'z vaqtida choralar ko'rishga yordam beradigan vositalarni nazariy jihatdan asoslash zarurati bilan ham bog'liq. Bu esa o'z navbatida o'zlashtirmaslik darajasini kamaytirish va umuman ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Sun'iy intellekt (SI), xususan, neyron tarmoqlarning rivojlanishi bilan ularni ta'lim jarayonida qo'llash imkoniyatlari sezilarli darajada kengaydi. Neyrotarmoqlar adaptiv ta'limni tashkil etish, ta'lim oluvchilarning ishlarini avtomatik baholash, individual ta'lim trayektoriyalarini yaratish va boshqa ko'plab yo'nalishlarda qo'llanilmoqda.

Muammoni o'rganilgan holati: Yildan-yilga inson faoliyatining texnik va axborot bilan ta'minlanganlik darajasi ortib bormoqda, buning natijasida turli mutaxassislik va malaka darajasidagi mutaxassislar kundalik faoliyatida juda katta hajmdagi axborot bilan ishlashiga to'g'ri kelmoqda. Bu holatni shiddatli oqimga tushib qolgan odam vaziyatiga qiyoslash mumkin: u amalda faqat suv yuzasida qolishga harakat qiladi, boshqa muammolar esa uni qiziqitirmaydi. Zamonaviy

axborot oqimining yuqori darajasi ko‘pincha olingan ma’lumotlarni uzoq muddat tahlil qilish mahsuli bo‘lgan “tajriba”ni shakllantirish imkonini bermaydi. Bunday sharoitda qaror qabul qilishda (jumladan, oliy ta’lim muassasalarining faoliyatini saqlab qolish va rivojlantirishda) strategik rejalashtirish muhim ahamiyat kasb etadi [1].

[2–6] ishlarda ta’limda neyron tarmoqlarni qo‘llashning nazariy va amaliy masalalari ko‘rib chiqilgan bo‘lib, neyrotarmoqli adaptiv o‘quv muhitining konsepsiyasini ishlab chiqish hamda ushbu muhit quyi tizimlaridan birining neyrotarmoqli modelini (adaptiv ta’lim trayektoriyasini qurishning model misoli asosida) amalga oshirish taklif etilgan. Ta’lim sohasida neyron tarmoqlarni qo‘llash istiqbollari, jumladan, tanib olish, diagnostika, klassifikatsiya, klasterlash, prognozlash, optimallashtirish va boshqa turli vazifalarni tizimli tahlil qilishdir. Adaptiv o‘qituvchi NeuroSmart-muhitining strukturaviy modeli ishlab chiqilgan. Ushbu muhit quyidagi vazifalarni bajarishga mo‘ljallangan bir qator quyi tizimlarni o‘z ichiga oladi: ta’lim oluvchini biometrik identifikatsiya qilish; uning boshlang‘ich tayyorgarlik darajasini aniqlash; adaptiv ta’lim trayektoriyasini tanlash; kompetensiyalarning joriy shakllanganlik darajasini belgilash; tanib olish texnologiyasi asosida talabalar ishlarini avtomatlashtirilgan tekshirish; ta’limning yakuniy natijalarini tahlil qilish; elektron kursdagi axborot xavfsizligi hodisalarini monitoring qilish va boshqalar.

Talabalar uchun adaptiv ta’lim trayektoriyalarini qurish masalalarida neyrotarmoq modellarini qo‘llash imkoniyatlari va muammolarini o‘rganish maqsadida neyron tarmoqning model namunasi yaratilgan. Ushbu misol elektron kursdagi joriy ta’lim parametrlariga oid mavjud ma’lumotlar asosida ta’lim trayektoriyasining keyingi tugunlarini tanlashda neyron tarmoqdan foydalanish imkoniyatini namoyish etadi. Neyron tarmoqni amalga oshirish uchun chuqur o‘qitishning PyTorch kutubxonasi va Pandas kutubxonasi modullaridan foydalanilgan.

[7] maqolada zamonaviy pedagogni kasbiy tayyorlashda shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv oliy ta’lim muassasasining raqamli ta’lim muhiti nuqtai nazaridan ko‘rib chiqilgan. Oliy ta’lim muassasalari raqamli ta’lim muhitini loyihalash variantlari keltirilgan, zamonaviy pedagogning raqamli kompetensiyalarini tasniflash hamda rivojlantirish usullari yoritilgan. Shuningdek, “Axborot texnologiyalari” hamda “Ta’limdagi raqamli texnologiyalar” yo‘nalishlari bo‘yicha bakalavriat va magistratura bosqichlarida zamonaviy pedagoglarni kasbiy tayyorlash tajribasi taklif etilgan.

[8] maqola kasbiy-pedagogik faoliyatni intellektuallashtirish masalalariga bag‘ishlangan bo‘lib, uning asosiy maqsadi o‘qituvchilarning ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanish bo‘yicha kompetensiyalarini uzluksiz rivojlantirish, shuningdek, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va raqamli ta’lim muhiti imkoniyatlariga muvofiq o‘qituvchi faoliyatini transformatsiya qilishdan iborat. Maqolada pedagogik texnologiyalarni eng yangi raqamli texnologiyalar bilan integratsiyalashtirishning o‘qituvchilar kompetensiyalarini yangilash va rivojlantirishdagi o‘rni ko‘rsatib berilgan.

Shuningdek, ta'lim jarayonida onlayn kurslardan foydalanish modellari, onlayn kurslarni o'quv jarayoniga integratsiyalash ssenariylari, o'quv materiallarini joylashtirish usullari hamda elektron axborot-ta'lim muhitidagi o'zaro hamkorlik vositalari tavsiflangan. Maqolada internet tarmog'i resurslarini jalb etgan holda integratsiyalashgan ta'lim modelini amalga oshirish vositasi sifatida aralash ta'lim texnologiyasiga alohida e'tibor qaratilgan.

Sun'iy intellektga asoslangan adaptiv o'qitish tizimi: Yuqorida bayon etilgan fikrlarni umumlashtirgan holda shuni taxmin qilish mumkinki, neyrotarmoq texnologiyalarini qo'llash evolyutsiyasining keyingi bosqichi ularni murakkab, ko'p komponentli "aqlli" Smart-tizimlarga integratsiyalashdan iborat bo'ladi. Bunday tizimlar avtomatik rejimda talabning shaxsiy ta'lim trayektoriyasini amalga oshirishning barcha bosqichlarida o'quv jarayonini kuzatib borish va qo'llab-quvvatlash imkoniyatiga ega bo'ladi.

[7,8] ishlarda taklif etilgan adaptiv ta'lim g'oyasidan foydalangan holda, kelajakda o'qitishning optimal marshrutini intellektual tanlash orqali individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirishga xizmat qiladigan neyrotarmoq modellar kompleksini loyihalash mumkin. Bunda optimal trayektoriyani tanlash elektron kursdagi ta'lim oluvchining raqamli izini intellektual tahlil qilish, shuningdek, uning shaxsiy modeli o'zgarishlarini o'rganish asosida amalga oshirilishi mumkin.

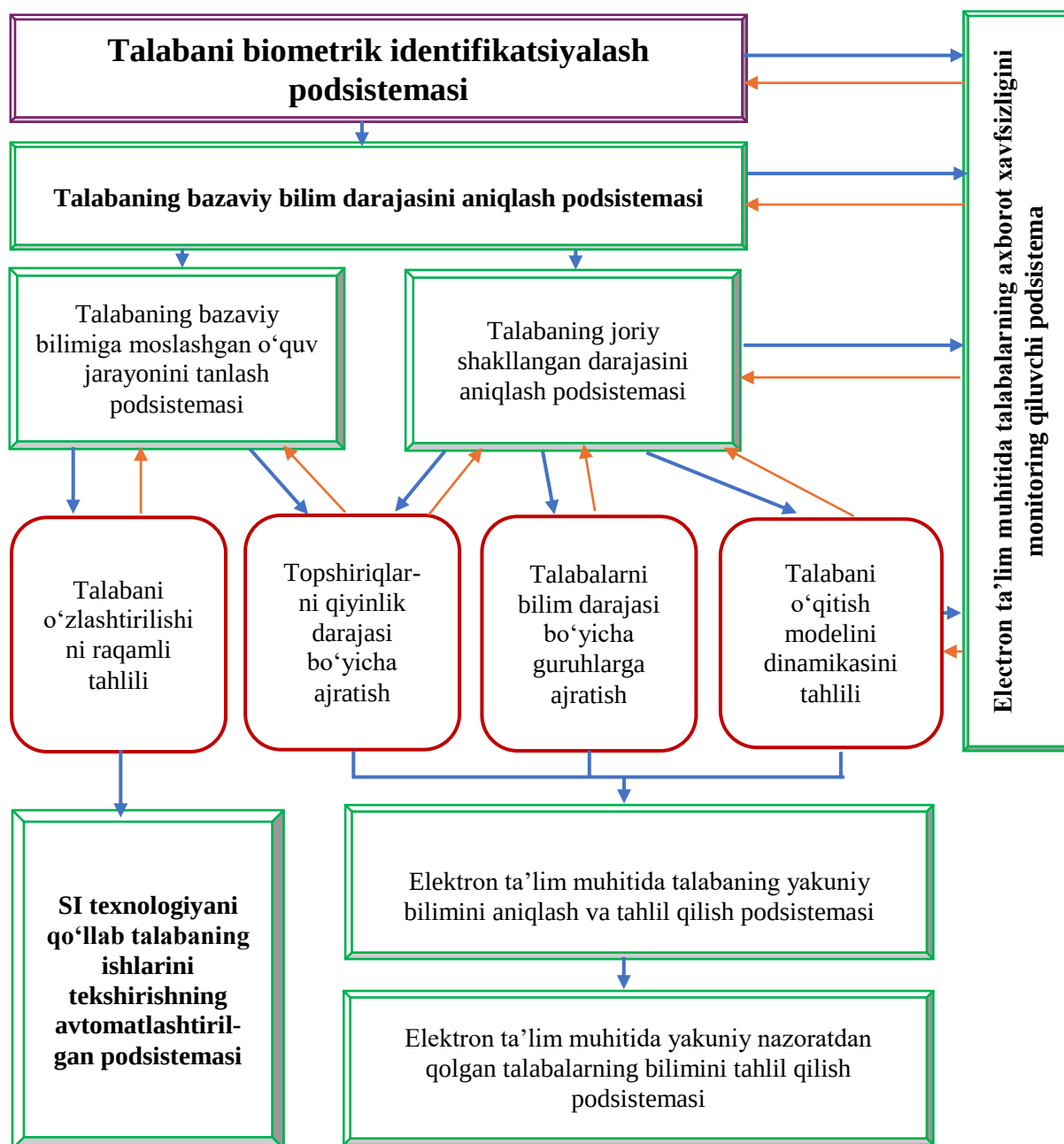
NeuroSmart deb nomlanadigan neyrotarmoqli o'qituvchi Smart-muhit quyidagi sohalaridagi vazifalarni amalga oshira oladi:

- ta'lim oluvchini biometrik identifikatsiya qilish;
- kompetensiyalarning joriy shakllanganlik darajasini aniqlash va adaptiv ta'lim trayektoriyasini tanlash;
- tanib olish texnologiyasi asosida talabalar ishlarini avtomatlashtirilgan tekshirish;
- ta'limning yakuniy natijalarini, jumladan refleksiya tahlilini amalga oshirish;
- axborot xavfsizligi hodisalarini monitoring qilish va boshqalar.

Ta'lim muhiti quyi tizimlari tuzilmasining mumkin bo'lgan varianti 1-rasmda taklif etilgan. Bunda har bir quyi tizim o'ziga xos tuzilishga ega bo'lgan va muayyan turdagi vazifalarni hal qilishga mo'ljallangan alohida neyron tarmoqni ifodalaydi. Shu bilan birga, barcha quyi tizimlar umumiy ma'lumot uzatish oqimlariga ega bo'lgan yagona boshqaruv konturlariga o'zaro bog'langan bo'lishi kerak.

Xulosa.

Neyrotarmoq texnologiyalarining keyingi evolyutsion rivojlanishi ularni talabning shaxsiy ta'lim trayektoriyasini amalga oshirishning barcha bosqichlarida qo'llab-quvvatlash imkoniyatiga ega bo'lgan ko'p komponentli "aqlli" Smart-tizimlarga integratsiyalash bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shuni ta'kidlash joizki, bunday neyrotarmoqli tizimlarni amaliy jihatdan amalga oshirish juda murakkab vazifa hisoblanadi va hozirgi vaqtda faqat alohida quyi tizimlar darajasida yechilishi mumkin.



1-rasm. Sun'iy intellektga asoslangan adaptiv o'qitish tizimining strukturaviy sxemasi.

Shuningdek, neyrotarmoq modellariga asoslangan adaptiv ta'lim resurslarini kompyuter modellashtirish bilan bog'liq bir qator muammolar ham mavjud:

- neyron tarmoq modellari tuzilmasining optimal shakli (o'quv tanlanmasi hajmi, neyronlar va qatlamlar soni va boshqalar) yetarli darajada o'rganilmagan;
- neyrotarmoqli o'quv kursida ta'lim trayektoriyasining optimallik mezonlari ilmiy jihatdan asoslanmagan.

Shunga qaramay, shaxsiylashtirilgan elektron ta'limning yangi innovatsion shakl va texnologiyalarini ishlab chiqish vazifasi juda dolzarb hisoblanadi. Bu esa neyron tarmoqlar asosidagi modellashtirishni ayniqsa muhim va aktyal yo'nalishga

aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Фролов Ю.В., [2000] Фролов Ю.В. Интеллектуальные системы и управленческие решения М.. 2000, 293 с.
2. Шамсутдинова Т.М. Проблемы и перспективы применения нейронных сетей в сфере образования// Открытое образование. – 2022. - Т. 26. № 6. – с. 4-10.
3. Басалин П. Д., Куликов Д. А., Маскина Ю. В. Адаптация гибридной интеллектуальной обучающей среды с подкреплением// Современные ИТ и ИТ-образование. – 2020. - Том 16, № 3. – с. 788-798.
4. Гриценко Е. М., Осавелюк П. А. Метод нейросетевого моделирования построения индивидуальных траекторий обучения // Вестник Приамурского государственного университета им. Шолом-Алейхема. 2013. № 1 (12).
5. Бояров Е. Н., Абрамова С. В., Купцова О. В., Шитов Э. Н., Станкевич П. В. Применение нейросетевого подхода к построению современного образовательного процесса в вузе//Педагогика. Вопросы теории и практики. - 2025. Том 10. Выпуск 5. – с.588-599.
6. Добровольская Н. Ю. Нейросетевые технологии при организации обучения бакалавров прикладной математики // Актуальные проблемы обучения математике в школе и в вузе: от науки к практике. Материалы VII Международной научно-практической конференции. М.: Московский педагогический государственный университет, 2022.
7. Везиров Т. Г., Рахметов Т. С. Цифровая образовательная среда как условие реализации личностно-ориентированного подхода в профессиональной подготовке современного педагога//Проблемы современного педагогического образования. – 2023. - №81-4. – с.65-68.
8. Гончарук Н. П., Хромова Е. И. Интеллектуализация профессионально-педагогической деятельности на основе интеграции педагогических и цифровых технологий // Педагогика и психология образования. – 2020. - №2. – 83-92.

MUZEY EKSPONATLARINI VIRTUALIZATSIYA QILISH: GLOBALLASHUV DAVRIDA MASOFAVIY MA’RIFAT ABDIRIMOV RAZZOKBERDI

Yaxshimuratov San’atbek Yaxshimuratovich

Urganch innovatsion universiteti

tarix kafedrası professori

Urganch innovatsion universiteti magistri

Annotatsiya: Maqolada globallashuv va raqamli transformatsiya davrida muzey eksponatlarini virtualizatsiya qilishning ahamiyati tahlil qilingan. Unda

madaniy merosni 3D skanerlash, fotogrammetriya va VR/AR texnologiyalari orqali raqamlashtirishning usullari hamda ularning yosh avlod ma'rifatidagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, O'zbekistondagi muzeylar faoliyatiga raqamli texnologiyalarni tatbiq etish borasidagi yutuqlar, mavjud muammolar va "Smart muzey" konsepsiyasi doirasidagi istiqbolli rejalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Virtualizatsiya, muzey eksponatlari, globallashuv, masofaviy ma'rifat, 3D modellashtirish, VR (virtual borliq), AR (kengaytirilgan borliq), madaniy meros, Raqamli O'zbekiston, sun'iy intellekt.

Аннотация: В статье анализируется значение виртуализации музейных экспонатов в эпоху глобализации и цифровой трансформации. Рассматриваются методы оцифровки культурного наследия с помощью 3D-сканирования, фотogramметрии и технологий VR/AR, а также их роль в дистанционном просвещении молодого поколения. Также освещены достижения в области внедрения цифровых технологий в музеях Узбекистана, существующие проблемы и перспективные планы в рамках концепции «Smart Museum» (Умный музей).

Ключевые слова: Виртуализация, музейные экспонаты, глобализация, дистанционное просвещение, 3D-моделирование, VR (виртуальная реальность), AR (дополненная реальность), культурное наследие, Цифровой Узбекистан, искусственный интеллект.

Abstract: The article analyzes the importance of virtualizing museum exhibits in the era of globalization and digital transformation. It explores methods of digitizing cultural heritage using 3D scanning, photogrammetry, and VR/AR technologies, emphasizing their role in the distance education of the younger generation. Furthermore, the paper highlights achievements in implementing digital technologies within Uzbekistan's museums, current challenges, and future perspectives under the "Smart Museum" concept.

Keywords: Virtualization, museum exhibits, globalization, distance enlightenment, 3D modeling, VR (Virtual Reality), AR (Augmented Reality), cultural heritage, Digital Uzbekistan, Artificial Intelligence.

XXI asr insoniyat taraqqiyoti solnomasiga shiddatli globallashuv, axborot oqimining cheksizligi va fundamental raqamli transformatsiya davri bo'lib kirdi.

Bugungi kunda madaniyat va texnologiya endi bir-biriga qarama-qarshi qutblar emas, balki bir-birini to'ldiruvchi, bir butunlikni tashkil etuvchi qudratli kuchga aylandi. Mazkur jarayonda asrlar osha bezavol saqlanib kelgan madaniy merosimizni shunchaki muzey tokchalarida yoki arxiv changlarida "asrab-avaylash"ning o'zi yetarli emasligi ayon bo'lib qolmoqda.

Globallashuvning shafqatsiz raqobat maydonida milliy o'zlikni anglatuvchi eksponatlar, agar ular zamon talablariga mos ravishda "so'zlamasa", shunchaki jonsiz ashyoga aylanib qolishi xavfi mavjud. Shu bois, tarixiy merosni raqamlashtirish va virtualizatsiya qilish — bu shunchaki texnik ehtiyoj emas, balki milliy ma'naviyatimizni global axborot makonida himoya qilishning strategik zaruriyatidir.

Bugungi kunning asosiy talabi — tariximizni nafaqat saqlash, balki uni:

- Yosh avlod uchun: Ularning vizual va raqamli qabul qilish ko'nikmalariga mos formatda (3D, VR, AR texnologiyalari orqali) taqdim etish;
- Xalqaro hamjamiyat uchun: Til va masofa to'siqlarini yengib o'tgan holda, dunyoning istalgan nuqtasidan turib kirish mumkin bo'lgan ochiq va jozibador manbaga aylantirish;
- Ilmiy hamjamiyat uchun: Yuqori aniqlikdagi raqamli nusxalar yordamida eksponatga zarar yetkazmagan holda tadqiqotlar ko'lamini kengaytirishdir.

Shu ma'noda, muzey eksponatlarini virtualizatsiya qilish masalasi — bu o'tmish bilan kelajakni bog'lovchi oltin ko'prikdir. Bu jarayon orqali biz "masofaviy ma'rifat" tushunchasini yangi bosqichga olib chiqamiz va madaniy boyliklarimizni zamonaviy dunyoqarashning uzviy qismiga aylantiramiz. Zero, raqamli dunyoda mavjud bo'lmagan meros, kelajak avlod uchun go'yoki yo'qdek bo'lib qolishi mumkin[1;B.45].

Muzey eksponatlarini virtualizatsiya qilish — bu nafaqat eksponatning nusxasini yaratish, balki tarixiy xotirani vaqt va masofa chegaralaridan ozod qilish demakdir.

Virtualizatsiya nima va u qanday amalga oshiriladi?

Virtualizatsiya — bu moddiy ob'ektlarni raqamli formatga o'tkazish jarayoni bo'lib, u bir necha bosqichli murakkab texnologik jarayonlarni o'z ichiga oladi:

- 3D Skanerlash: Maxsus lazer skanerlar yordamida eksponatning har bir millimetri o'lchanadi va uning aniq raqamli modeli yaratiladi.
- Fotogrammetriya: Ob'ektni yuzlab yuqori aniqlikdagi fotosuratlariga olib, so'ngra ularni maxsus dasturlar yordamida birlashtirish. Bu usul eksponatning fakturasi va rangini realistlik aks ettiradi.

- Virtual Tur (360° Panorama): Muzey zallarini to'liq qamrab olgan holda foydalanuvchiga "muzey ichida yurish" imkoniyatini beradi[2;B.112].

Globallashuv davrida virtual muzeylarning afzalliklari nimada?

Globallashuv madaniyatlarning bir-biriga yaqinlashishini talab etadi. Virtual muzeylar bu borada quyidagi strategik imkoniyatlarni taqdim etadi:

- Inklyuzivlik va Ochiqlik: Dunyoning istalgan nuqtasidagi inson (masalan, chekka qishloqdagi o'quvchi yoki xorijlik sayyoh) Louvr yoki O'zbekiston Davlat San'at muzeyi durdonalarini o'z smartfoni orqali ko'ra oladi.
- Eksponatlarni asrash: Ayrim noyob osori-atiqalar yorug'lik, namlik va haroratga o'ta sezgir bo'ladi. Virtual nusxa yaratilgach, asl nusxani maxsus fondlarda saqlab, uning raqamli "egizagi"ni ommaga namoyish etish mumkin.
- Ilmiy tadqiqotlar uchun qulaylik: Olimlar noyob qo'lyozma yoki arxeologik topilmani masofadan turib, detallarigacha o'rganish imkoniga ega bo'ladilar.

An'anaviy muzey tushunchasi asrlar davomida "ekspozitsiya" tushunchasiga taqiblanadi" tamoyili asosida, passiv kuzatuvga tayanib keldi. Biroq, raqamli asrda muzeylar shunchaki saqlash joyidan faol ta'lim markazlariga aylanmoqda.

"Masofaviy ma'rifat" konsepsiyasi esa bu jarayonning eng yuqori nuqtasi bo'lib, u nafaqat bilim berish, balki insonning tarixiy voqelik ichiga kirib borishini

(immersion) ta'minlaydi[3;B.88].

Virtualizatsiya ta'limni zerikarli ma'ruzalardan qiziqarli sarguzashtga aylantiradi. Masofaviy ma'rifatda o'quvchi yoki talaba shunchaki rasm ko'rmaydi:

- Kengaytirilgan reallik (AR): Masofaviy dars davomida o'quvchi o'z planheti kamerasini darslikdagi rasmiyga qaratsa, ekranda Amir Temur qilichi yoki qadimiy Varaxsha devoriy suratlari 3D shaklida gavdalanadi. Uning vazni, ishlatilgan metall tarkibi va yaratilish tarixi haqida interaktiv ma'lumotlar chiqib keladi.

- Virtual sayohatlar (VR): Talaba o'z uyidan chiqmagan holda Registon maydonida "yurishi", Ulug'bek rasadxonasining asrlar oldingi qiyofasini ko'rishi va o'sha davr muhitini his qilishi mumkin. Bu "ishtirok etish effekti" xotirada ma'lumotlarning 70-80% gacha saqlanib qolishini ta'minlaydi.

Masofaviy ma'rifatning eng buyuk ijtimoiy ahamiyati — bu inklyuzivlikdir.

Ilgari poytaxtdagi yirik muzeylarni ko'rish uchun uzoq viloyatlardan kelish moddiy va jismoniy qiyinchilik tug'dirgan bo'lsa, bugun raqamli platformalar bu to'siqni olib tashladi.

- Chekka qishloqdagi maktab o'quvchisi va xalqaro universitet professori bir xil manbadan, bir xil sifatda foydalana oladi.

- Imkoniyati cheklangan shaxslar uchun muzeylarning virtual nusxalari ularning ma'naviy dunyosini boyitishda yagona va bebaho manba bo'lib xizmat qiladi.

Masofaviy ma'rifat platformalari sun'iy intellekt (AI) yordamida har bir foydalanuvchiga moslashadi. Masalan, tizim foydalanuvchining arxeologiyaga bo'lgan qiziqishini aniqlab, unga avtomatik ravishda O'zbekiston hududidagi Kushon davri yodgorliklari bo'yicha virtual darslarni yoki yangi topilgan eksponatlarning 3D modellarini tavsiya qilishi mumkin.

Gamifikatsiya — o'yin orqali anglash: Zamonaviy yoshlarning diqqatini jalb qilish uchun masofaviy ma'rifat "o'yin" elementlaridan foydalanadi. Muzey eksponatlari asosida tuzilgan virtual kvestlar, tarixiy strategik o'yinlar yoshlarda tarixga nisbatan quruq qiziqishni emas, balki chuqur hurmat va tadqiqotchilik ruhini uyg'otadi. Ular shunchaki sanani yodlamaydi, balki o'sha davrning ijtimoiy-siyosiy mantiqini tushuna boshlaydi.

Qisqacha qilib aytganda, masofaviy ma'rifat — bu shunchaki masofadan turib o'qish emas, balki insoniyatning intellektual va madaniy boyligini har bir xonadonga, har bir ekranga yetkazib berish san'atidir. Bu jarayon globallashtirish davrida milliy g'ururni asrash va uni jahon sahnasida munosib namoyon etishning eng samarali quroliga aylanib ulgurdi.

O'zbekiston o'zining boy moddiy va nomoddiy madaniy merosi bilan jahon tamaddunida alohida o'rin tutadi. Globallashtirish sharoitida ushbu ulkan xazinani asrash va uni xalqaro miqyosda raqamli brendga aylantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Bugun mamlakatimizda muzey eksponatlarini virtualizatsiya qilish shunchaki tajriba emas, balki tizimli davlat dasturi darajasiga ko'tarildi.

1. Erishilgan natijalar va zamonaviy bosqich:

So‘nggi yillarda "Raqamli O‘zbekiston — 2030" strategiyasi hamda Madaniyat va turizm vazirligi tashabbuslari bilan bir qator yirik loyihalar hayotga tatbiq etildi[4;B.2]:

- Virtual muzeylar tarmog‘i: Bugungi kunda Temuriylar tarixi davlat muzeyi, O‘zbekiston Davlat san‘at muzeyi hamda I.Savitskiy nomidagi Qoraqalpog‘iston Respublikasi davlat san‘at muzeyi kabi o‘nlab muassasalarning 360 darajali virtual turlari yaratildi. Bu foydalanuvchilarga dunyoning istalgan nuqtasidan turib zallarni kezish imkonini bermoqda.

- 3D raqamlashtirish: Arxeologik topilmalar va nodir eksponatlarning yuqori aniqlikdagi 3D modellarini yaratish bo‘yicha xalqaro ekspertlar (masalan, YUNESKO va xorijiy texnologik kompaniyalar) bilan hamkorlik kuchaytirildi. Bu modellar nafaqat ko‘rgazma, balki restavratsiya jarayonlari uchun ham asosiy manba bo‘lib xizmat qilmoqda.

- QR-kodlar tizimi: Muzeylardagi eksponatlar yoniga o‘rnatilgan QR-kodlar orqali tashrif buyuruvchilar smartfonlari yordamida besh-olti tildagi audio va matnli ma‘lumotlarni bir zumda olish imkoniyatiga ega bo‘ldilar.

2. Mavjud muammolar va yechimini kutayotgan masalalar:

Yutuqlar bilan bir qatorda, sohani to‘liq transformatsiya qilish yo‘lida ayrim to‘siqlar ham mavjud:

- Yagona platformaning yo‘qligi: Hozircha har bir muzey o‘zining alohida resursiga ega. Barcha muzeylar va eksponatlarni birlashtiruvchi yagona milliy "Raqamli meros" portalini yaratish dolzarb vazifadir.

- Kadrlar masalasi: Muzey xodimlarining raqamli texnologiyalar bilan ishlash ko‘nikmalarini muntazam oshirib borish, soha uchun "Raqamli muzeyshunos" (Digital Museologist) mutaxassislarini tayyorlash talab etiladi.

3. Kelajakdagi istiqbollari: "Smart Muzey" konsepsiyasi:

O‘zbekistonning bu boradagi istiqbollari juda ulkan va ular quyidagi yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi:

- Sun‘iy intellekt (AI) gidlari: Kelajakda virtual muzeylarda har bir foydalanuvchining qiziqishidan kelib chiqib ma‘lumot beruvchi, savollarga real vaqt rejimida javob qaytaruvchi sun‘iy intellekt asosidagi "Raqamli gidlar" xizmati yo‘lga qo‘yiladi.

- Blokcheyn texnologiyasi: Nodir eksponatlarning raqamli nusxalariga egalik huquqini himoya qilish va ularning xalqaro auksionlardagi shaffofligini ta‘minlashda blokcheyn tizimidan foydalanish ko‘zda tutilmoqda.

- Metaolam (Metaverse) va Madaniy meros: O‘zbekistonning qadimiy shaharlari — Samarqand, Buxoro va Xivaning tarixiy qiyofasini metaolamda qayta tiklash. Bu orqali dunyo foydalanuvchilari o‘z avatarlari bilan o‘rta asrlar muhitiga tushib qolishlari, karvon-saroylarni kezishlari va tarixiy voqealarning "ishtirokchisi"ga aylanishlari mumkin bo‘ladi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, „Kelajak muzeyi — bu shunchaki bino emas, balki foydalanuvchi bilan real vaqtda muloqot qiluvchi intellektual ekotizimdir“[5;B.15]. O‘zbekiston tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, virtualizatsiya — bu madaniy izolyatsiyadan chiqishning eng qisqa yo‘lidir. Bizning maqsadimiz

shunchaki o‘tmishni saqlash emas, balki uni zamonaviy global axborot makonining raqobatbardosh bo‘lagiga aylantirishdir. Raqamli ipak yo‘li orqali tariximizni butun dunyoga tarannum etish — milliy ma’naviyatimizni yuksaltirishning eng samarali omilidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kastels M. Axborot davri: iqtisodiyot, jamiyat va madaniyat. – Toshkent: "O'zbekiston", 2021. – 45 b.
2. Remondino F. Heritage Recording and 3D Modeling with Photogrammetry and Laser Scanning. Remote Sensing, 2011. – No. 3. – PP. 112.
3. Karaman S. Digital Heritage and Virtual Museums: A New Era in Education. – Istanbul: University Press, 2019. – 88 pp.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi "Raqamli O‘zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PF-6079-son Farmoni. // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 06.10.2020-y.
5. Anderson M. The Future of Museums in the Digital Age. Museum Management and Curatorship, 2022. – Vol. 37. – PP. 15.

TARIXIY MEROSNI VIRTUALIZATSIYA QILISH — XALQARO TARG‘IBOTNING SAMARALI USULI

Anyozov Ruslan Botirovich, Abdirimov Feruzjon Razzokberdiyevich

Urganch innovatsion universiteti “Tarix” kafedrası dotsenti

Urganch innovatsion universiteti magistri

Annotatsiya: Maqolada globallashtirish va raqamlashtirish davrida moddiy va nomoddiy madaniy merosni saqlash hamda ularni xalqaro miqyosda targ‘ib qilishda virtual texnologiyalarning o‘rni yoritilgan. 3D skanerlash, VR (virtual borliq) va AR (to‘ldirilgan borliq) texnologiyalarining madaniy diplomatiyadagi ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, "Raqamli O‘zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida amalga oshirilayotgan ishlar, kiberxavfsizlik va tarixiy haqqoniylikni saqlash muammolari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: madaniy meros, virtualizatsiya, 3D skanerlash, VR (virtual borliq), AR (to‘ldirilgan borliq), madaniy diplomatiya, aqlli turizm, Raqamli O‘zbekiston, kiberxavfsizlik.

Аннотация: В статье освещается роль виртуальных технологий в сохранении материального и нематериального культурного наследия и их продвижении на международном уровне в эпоху глобализации и цифровизации. Анализируется значение технологий 3D-сканирования, VR (виртуальная реальность) и AR (дополненная реальность) в культурной дипломатии. Также рассматриваются практические шаги в рамках

стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030», проблемы кибербезопасности и сохранения исторической достоверности.

Ключевые слова: культурное наследие, виртуализация, 3D-сканирование, VR (виртуальная реальность), AR (дополненная реальность), культурная дипломатия, умный туризм, Цифровой Узбекистан, кибербезопасность.

Abstract: The article highlights the role of virtual technologies in preserving tangible and intangible cultural heritage and promoting them internationally in the era of globalization and digitalization. The significance of 3D scanning, VR (Virtual Reality), and AR (Augmented Reality) technologies in cultural diplomacy is analyzed. Furthermore, the article examines the ongoing initiatives under the "Digital Uzbekistan – 2030" strategy, as well as the challenges of cybersecurity and maintaining historical authenticity.

Keywords: cultural heritage, virtualization, 3D scanning, VR (Virtual Reality), AR (Augmented Reality), cultural diplomacy, smart tourism, Digital Uzbekistan, cybersecurity.

Insoniyat sivilizatsiyasi ming yillar davomida o'z tarixini toshlarga o'yib, obidalarga muhrlab va qo'lyozmalarga bitib keldi. Biroq, XXI asr — axborot texnologiyalari shiddat bilan rivojlanayotgan davr — bizning o'tmishga bo'lgan munosabatimizni tubdan o'zgartirdi[1;B.45]. Bugungi kunda madaniy merosni saqlash deganda faqatgina g'ishtni g'ishtga qo'yib restavratsiya qilish emas, balki uni raqamli formatda qayta tiklash (rekonstruksiya) tushunilmoqda. Biz hozirda an'anaviy saqlash usullari va zamonaviy virtual imkoniyatlar kesishgan strategik chorrahada turibmiz.

Nima uchun aynan hozir virtualizatsiya hayotiy zaruriyatga aylandi?

Birinchidan, vaqt va tabiat omili shafqatsizdir. Iqlim o'zgarishi, namlikning ortishi, kutilmagan tabiiy ofatlar va texnogen jarayonlar dunyo miqyosidagi ko'plab noyob arxeologik yodgorliklarni yo'q bo'lib ketish yoqasiga olib kelmoqda. Yaqin Sharqdagi mojarolar yoki kutilmagan zilzilalar natijasida vayron bo'lgan tarixiy obidalar misolida ko'rishimiz mumkinki, jismoniy shakl har doim ham omon qolmasligi mumkin. Bunday sharoitda virtualizatsiya — madaniy merosni "abadiylashtirish"ning, ya'ni uning aniq nusxasini raqamli xotirada saqlab qolishning yagona kafolatli yo'li sifatida namoyon bo'lmoqda.

Ikkinchidan, globallashuv sharoitida milliy o'zlikni anglash masalasi madaniy raqobat darajasiga ko'tarildi. Yosh avlod axborotni asosan ekranlar orqali qabul qilayotgan bir paytda, tariximizni faqat muzey vitrinalarida saqlash yetarli emas. Virtualizatsiya jarayoni — bu shunchaki obidaning 3D nusxasini ko'chirish emas, balki milliy qadriyatlarni jahon afkor ommasiga zamonaviy, jozibador va tushunarli tilda taqdim etish san'atidir. Bu jarayon orqali biz o'tmishni "jonlantiramiz", unga interaktivlik baxsh etamiz va uni jahon madaniy makonining ajralmas qismiga aylantiramiz.

Shu nuqtai nazardan, tarixiy merosni raqamli transformatsiya qilish nafaqat texnik vazifa, balki kelajak avlodlar oldidagi ma'naviy burchimizdir.

Ushbu maqolada ushbu jarayonning xalqaro targ'ibotdagi o'rni, texnologik

asoslari va O'zbekistonning bu boradagi salohiyati atroflicha tahlil qilinadi.

Tarixiy merosni virtualizatsiya qilish — bu shunchaki fotosuratga olish emas, balki ob'ektning fizik xususiyatlari, hajmi va teksturasini raqamli formatga o'girishning murakkab muhandislik zanjiridir. Bu jarayon "dala" sharoitidagi qazishmalardan boshlanib, zamonaviy qurilmalar ekranlarigacha bo'lgan bir necha yuqori texnologik bosqichlarni qamrab oladi, jumladan:

Birinchidan, ma'lumotlarni yig'ish: 3D skanerlash va Fotogrammetriya.

Virtualizatsiyaning poydevori ob'ekt haqida maksimal darajada aniq ma'lumot to'plashga tayanadi.

- Lazerli skanerlash (LiDAR): Bu texnologiya yordamida ob'ektga millionlab lazer nurlari yo'naltiriladi va ularning qaytish tezligi orqali ob'ektning aniq "nuqtalar buluti" (point cloud) hosil qilinadi. Bu usul ayniqsa Samarqand yoki Buxorodagi mahobatli minoralarning geometrik aniqligini saqlashda qo'l keladi.

- Fotogrammetriya: Ob'ektning yuzlab yuqori aniqlikdagi fotosuratlari turli burchaklardan olinadi va maxsus dasturlar (masalan, *Agisoft Metashape*) yordamida umumiy 3D modelga aylantiriladi[2;B.112]. Bu usul arxeologik qazishmalar jarayonida har bir qatlamni (stratigrafiya) raqamli muhrlash imkonini beradi.

Ikkinchidan, modellashtirish va raqamli rekonstruksiya.

Ko'pincha tarixiy obidalar bizgacha vayrona holida yetib kelgan. Virtualizatsiyaning mo'jizasi shundaki, u "yo'qotilgan tarixni tiklash" imkonini beradi.

- Arxeologlar va me'morlar hamkorligida tarixiy chizmalar asosida obidaning dastlabki qiyofasi raqamli muhitda qayta quriladi.

- Bu jarayonda sun'iy intellekt algoritmlari yetishmayotgan qismlarni o'xshash ob'ektlar asosida "taxmin qilish" va ranglar gammasini asliga yaqinlashtirishga yordam beradi.

Uchinchidan, taqdimot shakllari: VR, AR va MR texnologiyalari.

Ma'lumotlar yig'ilib, model tayyor bo'lgach, u foydalanuvchiga turli displey texnologiyalari orqali yetkaziladi:

- VR (Virtual Reality — Virtual borliq): To'liq izolyatsiya qilingan muhit. Foydalanuvchi maxsus ko'zoynak taqib, o'zini XV asr Samarqandidagi Registon maydonida turgandek his qiladi. U obidalar atrofida aylanib chiqishi, hatto hozirda yopiq bo'lgan hujralarga kirishi mumkin.

- AR (Augmented Reality — To'ldirilgan borliq): Real dunyo va raqamli ma'lumotlarning uyg'unligi. Masalan, sayyoh vayrona holiday Afrosiyob tepaliklariga smartfon kamerasini yo'naltirganida, ekranda o'sha joyning qadimiy saroylari qad ko'taradi.

- Hologramma va Interaktiv displeylar: Muzeylar eksponatga tegish taqiqlangan sharoitda, uning 3D gologrammasini displeyda aylantirib, har bir detalini (masalan, qadimiy tangadagi yozuvlarni) kattalashtirib ko'rish imkonini yaratadi.

To'rtinchidan, madaniy ma'lumotlarning "Big Data" ombori.

Virtualizatsiya yakunida ulkan raqamli arxivni shakllantiradi. Bu arxivlar nafaqat vizual ko'rinish, balki ob'ektning kimyoviy tarkibi, foydalanilgan materiallar va tarixiy kontekst haqidagi ma'lumotlarni ham o'z ichiga oladi. Bu esa dunyo olimlari uchun masofaviy tadqiqotlar o'tkazishda beqiyos manba bo'lib xizmat qiladi.

Madaniy merosni raqamlashtirish shunchaki arxiv yaratish emas, balki mamlakatning jahon hamjamiyatidagi o'rni va nufuzini belgilovchi strategik resursdir. Globallashtirilgan axborot makonida raqamli meros xalqaro targ'ibotning eng samarali va "yumshoq kuch" (*soft power*) siyosatining asosi sifatida namoyon bo'ladi. Uning afzalliklarini bir necha muhim yo'nalishlarga ajratish mumkin:

Birinchidan, madaniy diplomatiya va milliy brending.

Virtualizatsiya qilingan obidalar mamlakatning xalqaro maydondagi "vizit kartasi"ga aylanadi[3B,78].

- **Global ochiqlik:** Dunyoning istalgan nuqtasidagi foydalanuvchi — u Nyu-Yorkda, Parijda yoki Tokioda bo'ladimi — birgina tugmani bosish orqali O'zbekistonning boy tarixiy merosi bilan yuzma-yuz keladi. Bu mamlakat haqidagi stereotiplarni sindiradi va uning madaniy jozibadorligini oshiradi.

- **Raqamli platformalar hamkorligi:** UNESCO, Google Arts & Culture va Europeana kabi global platformalar bilan integratsiya qilinishi milliy merosning dunyo miqyosidagi maqomini tasdiqlaydi va unga xalqaro "sifat belgisi"ni beradi.

Ikkinchidan, "Aqlli turizm" (Smart Tourism) drayveri.

Raqamli meros jismoniy turizmni siqib chiqarmaydi, aksincha, unga kuchli turtki beradi.

- **Vizual motivatsiya:** Tadqiqotlarga ko'ra, biror tarixiy obidaning yuqori aniqlikdagi 3D modelini yoki virtual turini ko'rgan sayyohlarda ushbu joyni o'z ko'zi bilan ko'rish istagi keskin ortadi. Virtual dunyo "marketing darchasi" vazifasini o'taydi.

- **Pre-vizualizatsiya:** Sayyohlar sayohatga chiqishdan oldin marshrutni virtual o'rganib, qayerga borishni va nimani ko'rishni rejalashtiradilar, bu esa turistik xizmatlar sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, chegarasiz ta'lim va ilmiy integratsiya.

Raqamli meros xalqaro ilmiy doiralar va talabalar uchun beqiyos manbadir.

- **Masofaviy tadqiqotlar:** Chet ellik olimlar va talabalar uchun arxivlarga kirish imkoniyati ochiladi. Bu esa milliy tariximizning jahon darsliklariga kiritilishi va xalqaro ilmiy konferensiyalarda ko'proq muhokama qilinishiga zamin yaratadi.

- **Interaktiv o'qitish:** Dunyo maktablarida tarix darslari virtual reallik (VR) ko'zoynaklari yordamida o'tilmoqda. Agar bizning obidalarimiz ushbu platformalarda bo'lsa, butun dunyo yoshlari O'zbekiston tarixini bolaligidanoq o'rganib boradilar.

To'rtinchidan, inkluzivlik va ijtimoiy adolat.

Raqamli meros barcha uchun teng imkoniyatlar yaratadi:

- Imkoniyati cheklanganlar uchun: Harakatlanishi cheklangan yoki nogironligi bo'lgan insonlar jismoniy borish qiyin bo'lgan baland minoralar, tor zindonlar yoki uzoq qirlardagi arxeologik manzillarni virtual ko'rish imkoniga ega bo'ladilar.

- Ekologik barqarorlik: Ayrim o'ta nozik va qadimiy obidalarga odamlar oqimining ko'pligi zarar yetkazishi mumkin. Virtualizatsiya ushbu obidalarini jismoniy yemirilishdan saqlagan holda, ularni ommaviy "tashrif buyuruvchilar" uchun ochiq qoldirishga imkon beradi.

Qisqacha qilib aytganda, raqamli meros — bu o'tmishning bugungi kungi "elektron elchisi"dir. U xalqaro miqyosda madaniy ko'priklar vazifasini o'tab, xalqlar o'rtasidagi o'zaro tushunish va hurmatni mustahkamlaydi.

O'zbekiston o'zining boy va betakror tarixiy merosini asrab-avaylash hamda uni kelajak avlodlarga bezavol yetkazish maqsadida ulkan ishlarni amalga oshirmoqda. Bu borada "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi asosiy poydevor bo'lib xizmat qilmoqda[4;B.12-15]. Mazkur strategiya doirasida madaniy meros obidalarini va eksponatlarni raqamlashtirish shunchaki arxiv yaratish emas, balki mamlakatning xalqaro maydondagi nufuzini oshirish va iqtisodiyotni rivojlantirishning kuchli vositasiga aylandi.

Bugungi kunda Samarqand, Buxoro va Xiva kabi qadimiy shaharlarimizdagi ochiq osmon ostidagi muzeylarning yuqori aniqlikdagi 3D modellari yaratilmoqda. Lazerli skanerlash (LiDAR) va fotogrammetriya texnologiyalari yordamida tarixiy obidalarining hatto eng mayda naqshlarigacha raqamli nusxalanmoqda. Bu loyihalar nafaqat sayyohlar uchun virtual sayohatlar yaratadi, balki kelajakda zilzila yoki tabiiy yegilishlar natijasida shikastlanishi mumkin bo'lgan yodgorliklarni asl holatida qayta tiklash (restavratsiya qilish) uchun bebaho muhandislik manbasi bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekiston muzeylaridagi noyob osori-atiqalar, miniatyuralar va xalq amaliy san'ati durdonalarining Google Arts & Culture kabi global platformalarga joylashtirilishi madaniy diplomatiyaning yorqin namunasidir.

Dunyoning istalgan nuqtasidagi foydalanuvchi bir necha marta bosish orqali Ichan-qal'a ko'chalarini kezishi yoki Savitskiy nomidagi muzeyning "noma'lum durdonalari" bilan tanishishi mumkin.

Bu kabi xalqaro hamkorliklar milliy brendimizni dunyoga tanitish bilan birga, O'zbekistonning jahon madaniyati sivilizatsiyasidagi o'rnini yanada mustahkamlamoqda.

Zamonaviy tadqiqotlar va statistik ma'lumotlar madaniy merosni raqamlashtirish va turizm o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik borligini ko'rsatmoqda.

O'tkazilgan xalqaro tadqiqotlarga ko'ra, biror tarixiy obidaning virtual turini ko'rgan foydalanuvchilarning 65 foizida ushbu joyga jismoniy sayohat qilish, uni o'z ko'zi bilan ko'rish istagi tug'iladi[5;B.204].

Bu ko'rsatkich raqamli texnologiyalar real turizmni "o'ldirmasligi", aksincha, unga kuchli turtki (drayver) bo'lishini isbotlaydi. Virtual turlar potensial sayyohlarda hissiy bog'liqlik uyg'otadi va ularni O'zbekistonga chorlovchi eng

samarali reklama vazifasini o'taydi.

Madaniy merosni raqamlashtirishdagi muammolar va cheklovlar.

Virtualizatsiya va raqamlashtirish madaniy merosni ommalashtirishda cheksiz imkoniyatlar yaratib beradi, bu jarayon o'ziga xos jiddiy texnik, huquqiy va etik muammolarni ham keltirib chiqaradi. Bu boradagi eng asosiy cheklovlar va xatarlar quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. Kiberxavfsizlik va ma'lumotlar yaxlitligi — raqamli arxivlar va virtual platformalar yaratilgach, ularni saqlash va tashqi xurujlardan himoya qilish eng dolzarb masalaga aylanadi.

- Xakerlik hujumlari va kiber-vandalizm: Muzeylarning raqamli bazalari yoki tarixiy obidalarining 3D modellari kiberhujumlar nishoniga aylanishi mumkin. Ma'lumotlarning o'chirilishi yoki o'zgartirilishi bebaho milliy boylikning yo'qolishiga olib keladi.

- Mualliflik huquqi va noqonuniy nusxalash: Noyob eksponatlarning yuqori aniqlikdagi 3D modellari ruxsatsiz ko'chirib olinishi va tijoriy maqsadlarda (masalan, suvenirlar chop etish yoki o'yinlarda ishlatish uchun) noqonuniy foydalanilishi xavfi mavjud.

- Bulutli texnologiyalar va serverlar xavfsizligi: Katta hajmdagi ma'lumotlarni ishonchli va doimiy saqlash uchun ulkan texnik infratuzilma hamda maxsus kiber-qalqonlar talab etiladi.

2. Haqqoniylik (Authenticity) va tarixiy reallik — virtual nusxa yaratish jarayonida eng katta mas'uliyat bu asarning asl holatini buzmaslik va tarixiy haqiqatga sodiq qolishdir.

- Badiiy to'qimalarga yo'l qo'ymaslik: 3D modelerlar va dasturchilar tarixiy obidalarini "chiroyli" ko'rsatish maqsadida ularga aslida bo'lmagan ranglar yoki elementlarni qo'shib yuborish xavfi bor. Bu esa foydalanuvchida noto'g'ri tarixiy tasavvur shakllanishiga olib keladi.

- Akademik aniqlik: Har qanday raqamli rekonstruksiya arxeologlar, tarixchilar va manbashunoslar nazorati ostida amalga oshirilishi shart. Agar obidaning buzilib ketgan qismi virtual tiklansa, uning aynan qaysi qismi taxminiy (rekonstruksiya) va qaysi qismi tarixiy ekanligi aniq ko'rsatilishi kerak.

- Raqamli manipulyatsiya: Sun'iy intellekt va chuqur soxtalashtirish (*deepfake*) texnologiyalari rivojlangan davrda tarixiy hujjatlar va eksponatlarning raqamli nusxalarini soxtalashtirish xavfi ham yuqori hisoblanadi.

3. Raqamli tengsizlik va resurslar yetishmasligi (qo'shimcha muhim jihat) — Raqamlashtirish jarayonini keng ko'lamda amalga oshirishda kadrlar va mablag' masalasi ham to'siq bo'lishi mumkin.

- Yuqori texnologik uskunalar (LiDAR skanerlari, maxsus kameralar) va ularda ishlay oladigan malakali mutaxassislar (restavrator-dasturchilar) yetishmasligi jarayonni sekinlashtiradi.

- Viloyatlardagi kichik va chekka muzeylarning texnik bazasi poytaxt yoki yirik turistik markazlar darajasida emasligi sababli, merosni raqamlashtirishda nomutanosiblik yuzaga kelishi mumkin.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, tarixiy va madaniy merosni virtualizatsiya qilish shunchaki zamonaviy texnologik tendensiya emas, balki raqamli asrda milliy o‘zlikni saqlash va uni dunyoga tanitishning hayotiy zaruriyatidir. O‘tmish durdonalarini raqamli formatga o‘tkazish orqali biz nafaqat ularni vaqt va tabiatning shafqatsiz yemiruvchi kuchlaridan "abadiylashtiramiz", balki jahon afkor ommasi bilan muloqot qilishning yangi, ta’sirchan va tushunarli tili — madaniy diplomatiyaning "yumshoq kuch" (soft power) vositasini yaratamiz.

O‘zbekiston tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, virtual makon jismoniy turizmni cheklamaydi, aksincha, "aqlli turizm" (Smart Tourism) uchun kuchli drayver bo‘lib xizmat qiladi. Biroq, bu jarayon kiberxavfsizlikni ta’minlash, tarixiy haqqoniylikni (authenticity) saqlash hamda hududlararo raqamli tengsizlikni bartaraf etish kabi jiddiy mas’uliyat va ehtiyotkorlikni talab etadi.

"Raqamli O‘zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida amalga oshirilayotgan ishlar mamlakatimizning ushbu yo‘nalishda dadil qadam tashlayotganidan dalolat beradi. Kelajakda madaniy merosni raqamlashtirish jarayonlariga sun’iy intellekt va blokcheyn kabi ilg‘or texnologiyalarni yanada kengroq jalb qilish, soha mutaxassislarini tizimli tayyorlash hamda xalqaro platformalar bilan integratsiyani chuqurlashtirish talab etiladi. Zero, bugun biz yaratayotgan raqamli arxivlar kelajak avlodlar uchun o‘z ajdodlari buyuk o‘tmishi bilan g‘ururlanish va uni o‘rganish imkonini beruvchi eng bebaho ko‘prik bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Rassel, S., Norvig, P. Sun'iy intellekt: Zamonaviy yondashuv. — Toshkent: InfoCapital Group, 2021. — 45-b.
2. Remondino, F., & El-Hakim, S. Image-based 3D modeling: A review. // The Photogrammetric Record. — 2006. — Vol. 21(115). — pp. 112.
3. Nye, J. S. Soft Power: The Means to Success in World Politics. — New York: PublicAffairs, 2004. — pp. 78.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. "Raqamli O‘zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. PF-6079-son. 2020-yil 5-oktabr. // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi (Lex.uz). — 12-15-betlar.
5. Guttentag, D. A. Virtual reality: Applications and implications for tourism. // Tourism Management. — 2010. — Vol. 31(5). — pp. 204.

YOG‘OCHGA ISHLOV BERISH EVOLYUTSIYASI, UNING RIVOJIDAGI TRANSFORMATSION JARAYONLAR (Xiva ichan qal’a muzey-qo‘riqxonasi misolida)

Atadjanova Dilnoza Amonboyevna

Urganch innovatsion universiteti,
“Tarix” kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada yog‘ochga ishlov berish evolutsiyasi hamda soha taraqqiyoti Xorazm vohasi va Xiva ichan qal’a muzey-qo‘riqxonasi misolida ko‘rib chiqilgan. Bunda adabiyotlar hamda tadqiqotlardagi ma’lumotlar tahlil qilinib, soha taraqqiyoti davriy izchillikda rivojlanish bosqichlari taqiq qilingan.

Kalit so‘zlar: yog‘och, duradgorlik, hunarmandchilik, me’morchilik, binokorlik, ustun, eshik, naqsh, Xiva, Xorazm.

Аннотация: В данной статье рассматривается эволюция деревообработки и развитие отрасли на примере Хорезмского оазиса и Хивинского замка-музея-заповедника Ичан. Были проанализированы данные литературы и исследований, а этапы разработки в периодической последовательности развития области были запрещены.

Ключевые слова: дерево, столярное дело, ремесла, архитектура, здание, столб, дверь, узор, Хива, Хорезм.

Abstract: This article examines the evolution of woodworking and the development of the industry using the examples of the Khorezm oasis and the Khiva Ichan Castle Museum-Reserve. In this article, the data from the literature and research are analyzed, and the stages of development of the industry are outlined in a chronological sequence.

Keywords: wood, carpentry, craftsmanship, architecture, construction, pillar, door, pattern, Khiva, Khorezm.

KIRISH/BВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION. Odamlarning yog‘ochdan foydalanishni boshlashi tarixi insoniyatning ibtidoiy davrlariga borib taqaladi. Bu tarix inson ehtiyojlari va tabiat bilan uyg‘un ravishda rivojlanib, turli bosqichlardan o‘tgan. Insoniyatning paydo bo‘lgan davriga nazar tashlansa, ibtidoiy odamlar tomonidan birinchi navbatda o‘zlashtirilgan va mehnat quroli sifatida foydalanilgan ashyolar qatorida yog‘och yuqori o‘rinni egallaydi. Hatto odamzodning ilk ajdodlari daraxtlarda yashab, uning kovaklaridan boshpana sifatida foydalangan degan qarash mavjud. Yog‘ochga ishlov berish toshga nisbatan osonligi bunga sabab bo‘lgan deyish mumkin. Shu bilan birga, yog‘och paleolitning yuqori qatlamlarida odamlar tomonidna sun’iy turar joylar qurilishida asosiy vosita bo‘lganligi aniqlangan. Tarixning keyingi bosqichida odamlar yog‘ochdan uy-joy qurishda, mehnat qurollari, qurol-yarog‘lar yasashda, tabiatning injiqliklariga bardosh berish maqsadida, isinish, boshpana, ro‘zg‘or buyumlari yasash kabi sohalarda foydalangan. Yog‘ochning inson hayotida muhim o‘rin egallay borishi bilan uning foydalanilish sohalari ham kengaya boravergan. Ba’zan odamlar tomonidan yog‘och ashyosi olinuvchi daraxtlar ilohiylashtirilib, totemga aylantirilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD/ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД /MATERIALS AND METHODS. Xiva hamda Xorazm vohasi hududida duradgorlik va yog‘ochga ishlov berish hunari o‘rganilishi lozim bo‘lgan madaniyatimizning muhim tarmoqlaridan hisoblanadi. Bu sohaga oid ma’lumotlarni bir qancha adabiyotlarda ko‘rish mumkin. Xorazm tarixi bilimdoni S.P.Tolstov [1] tomonidan berilgan ma’lumotlarda arxeologik tadqiqotlar asosida Xorazm hududida dasrlabki yog‘ochga ishlov berish elementlariga doir ma’lumotlar qayd qilinadi. D.Bobojonov va M. Abdurasulov [8] asarida Xiva hududida shaharsozlik,

binokorlik masalalari qatorida yog‘ochga ishlov berish sohasiga doir ayrim ma’lumotlarga to‘xtalib o‘tiladi. K.Xudoyberganov [15] Xiva shahri tarixi hamda tuzilishini mufassil yoritish barobarida duradgorlik sohasiga doir qimmatli ma’lumotlarni taqdim qiladi. Aynan sohaga doir tadqiqotlardan D.Bobojonov va M.Abdullayev [9] lar asarini sanab o‘tish mumkin. Ushbu tadqiqotda Xorazmda amaliy san’at barobarida yog‘och o‘ymakorligiga ham to‘xtalib o‘tilgan.

METOD. Ushbu mavzuni yoritishda hamda tadqiq qilishda tarix fanida ilmiy tadqiqot olib borishning muhim metodlaridan – adabiyotlarda berilgan ma’lumotlarni qiyosiy tahlil qilish, tarixiylik, xronologik – davriy ketma-ketlik, dala tadqiqotidan olingan ma’lumotlarni tanqidiy tahlil qilish hamda sintez qilish, obektivlik va reallik tamoyillaridan foydalanildi.

MUHOKAMA/OBCYЖДЕНИЕ/DISCUSSION. Yog‘ochga ishlov berish hayotiy zaruratga aylana borgani sayin bu zaruratni qondiruvchi soha vakillari ham yetisha borgan. Ular endilikda ushbu sohaning bilan muttasil shug‘ullanuvchi ilk duradgor ustalar ishlarini neolit davridan boshlab kuzatish mumkin. U yog‘och ustun, sinchlar bilan ko‘tarilgan. Uning tomiga ko‘ndalang yog‘ochlar tashlanib, usti qamish bilan yopilgan. Chayla sathining ko‘p joylaridan katta-kichik chuqurchalar topilgan. Bu ustun va sinchlar o‘rnatilgan chuqurchalar bo‘lgan [2.– B.56]. Bu yerda qurilish sohasi negizida duradgorlik elementlarini ham uchratish mumkin. Keyingi bosqichlarda bu an‘analar rivojlanib borgan. Amirobod madaniyatining so‘nggi bosqichida, ya’ni mil.avv. VIII-VII asrlarda aholisi loydan katta uzun uylar qurishgan [12. – C.70]. Shu davrdan e’tiboran Xorazmda shaharsozlik va uning negizida duradgorlik hamda yog‘ochga ishlov berish sohalari ham taraqqiy qila boshlagan.

Antik davr Xorazm hududida madaniyat va hunarmandchilik yuqorid arajada taraqqiy qilgan davr hisoblanadi. Qadimgi Xorazm me’morchiligi bo‘yicha barcha asosiy bilimlar 1937-yilda 40 yildan ortiq umrini ushbu mintaqani o‘rganishga bag‘ishlagan S.P.Tolstov orqali yetib kelgan. U Qadimgi Xorazmning bilim darajasi yuksakligini qayd etgan. Bu hududning antik davr arxitekturasi qadimgi me’morlarining tabiiy sharoitga asoslangan qurilish materiallari va konstruksiyalari haqidagi bilimlari kuchli ekanligi, ularning zukkoligidan dalolat beradi [4]. Qadimgi Xorazm poytaxtlaridan biri Tuproq qal’a misolida shaharning gavjum bo‘lib, hunarmandchilikning taraqqiy qilgani aniqlangan. Shaharning ichida joylashgan xonadonlarning orasidagi yo‘laklar juda tor bo‘lib, g‘ishtlarga tushirilgan tamg‘alar orqali yashagan jamoalarning qaysi urug‘ga mansubligini aniqlash mumkin bo‘lgan [3]. Bunday tamg‘alarning qo‘llanishi hunarmandlarning jamoa bo‘lib mehnat qilganini, bu esa o‘z navbatida ixtisoslashgan hunarmandchilikning shakllanib ulguriganidan dalolat beradi. Buni shahar arxivining 18 ta yog‘och taxtadan iborat hujjatlarning topilishi misolida ham ko‘rish mumkin.

O‘rta asr Xorazm madaniyatida duradgorlik oldingi davrlardagidek hayotning zaruriy sohalaridan biriligicha qoldi. Amaliy san’atning bu turi ayniqsa V-VII asrlarda Xorazmda yuksak darajada rivojlangan. Ma’lumki, O‘rta Osiyo arablar tomonidan zabt etilishidan oldin har bir uyning kirish eshigi tepasida ilohlar va homiylarning yog‘ochdan o‘yib yasalgan haykalchalar qo‘yilgan. Xonadon sohibi

vaqti-vaqti bilan yog'ochdan o'yilgan ilohni yangilab, boshqasini xarid qilib, almashtirib turgan. Bu an'ana yog'och o'ymakorligi san'atining rivojlanishiga yaqqol ta'sir ko'rsatgan [13. – B.182]. Arablar bosqinidan keying davrda bu tadbir taqiqqa uchraganiga raqamasdan soha rivojlanishdan to'xtab qolgani yo'q. Balki, endilikda bir shakldan ikkinchi bir yo'nalishga o'zgardi. Endilikda ustalar o'z ishlarida o'simliksimon gulli islmiy naqshlar va murakkab handasaviy-girih naqshlarini ifodalashga e'tibor qaratdilar. Bu bosqichda yog'chga ishlov berish haykaltaroshlik sohasidan ajraldi. Shunga qaramasdan, "Musulmon renessansi" davrida yog'chga ishlov berish yanada taraqqiy qildi va tom ma'noda san'at darajasidacha ko'tarilib, xattotlik, naqshsozlik, duradgorlik, arxitektura elementlari qorishib ketidi. O'ymakor ustunlar, panjaralar, eshik va darvozalar yasash sohalari ayniqsa taraqqiy qilgan. Xivaning Jome' (Juma) masjidi o'rta asrlarda shaharning ko'zga ko'ringan binolaridan biri bo'lib, o'ziga xos qurilishi va hajmi bilan ajralib turgan. Bu yodgorlik Xorazmning qadimgi masjidilarni eslatadi [8. – B.60]. Aynan shu inshoot o'rta asr Xorazm yog'ochga ishlov berish san'atnining eng eski na'munalarni o'zida mujassam etgan. Masjid tomi tekis, bir qavatli, shipi o'yma naqshli [10. – B.119]. Bino tomini 218 ta naqshinkor ustun ko'tarib turadi.

X-XI asrlarda qo'yilgan naqshkor ustunlardan hozirgi vaqtda 25 tasi saqlangan [6. – B.231]. Bugungi kungacha saqlangan bu ustunlarning 12 ta eng qadimgilari X-XII asrlarda ishlangan. Ustunlarning ko'pligi, ularning ming yil ichida tuzatilgani xorazmlik yog'och o'ymakor ustalarning ishlariga baho berish imkonini beradi [15. – B.182]. Ustunlar pastdan yuqoriga qarab qadahsimon shaklda yo'g'onlashib boradi. Ustun o'rtasi kufiy usulda yozuv bilan naqshlanib, pastki qismi juda qalin, ustki qismi nisbatan siyrak o'yma naqshlar bilan bezatilgan. Eng qadimgi ustunlarga uchburchak shaklidagi chuqur relyefli, o'simliksimon naqshlar solingan. XII asr ustunlarida avvalgilarining shakl mutanosibligi takrorlangan, biroq naqshlar birmuncha qayta ishlangan, ulardagi kufiy yozuvlari barg va gul naqshlari bilan chirmashtirib yuborilgan [6. – B.231].

Eng e'tiborli tomoni shuki, ustunlar qadimiylashib borgani sayin ulardagi go'zallik orta boradi. Bu narsa naqshlarning chuqurligi, mayda-nafisligidadir. X-XI asrda ishlangan ustunlarga tarixiy ma'lumotlar yozilgan bo'lsa, XV-XVI asrlardan ularga hadislar yozilib boshlangani ma'lum bo'ladi.

Masjid eshigidan kirilgach, ikkinchi qatorda turgan bir ustunning daraxti to'g'risida bahs mavjud. Uning naqshlari hindiston uslubiga o'xshagani uchun Pahlavon Mahmudga hind podshohidan sovg'a qilingan va g'o'zapoya daraxtidan ishlangan deb hisoblanadi. Haqiqatan ham undagi naqshlar boshqa hech bir ustun yoki eshiklarda uchramaydi. Ayniqsa, naqshlar ichiga yashirilgan o'tirgan holatdagi Budda va tikka turgan Braxmaning tasviri bu farazlarni go'yo isbotlaydi [15. – B.187].

O'rta asrlarga oid miniatyuralarni ko'zdan kechirar ekanmiz, ulardagi ikki tabaqali sernaqsh eshiklarning yuqorigi bo'linmasida arab alifbosidagi yozuvlarni ko'ramiz. Bu XI-XII asrlarda huddi me'morchilik, amaliy san'at buyumlari bezagidagidek, eshiklarda ham shu davrda yozuv ishlatilganligidan dalolat beradi. Eshik bezashda yozuv, naqsh sifatida XVIII-XX asr boshlarida ham qo'llanilgan [11.

– B.85].

XVII asrda kelib O'rta Osiyoda avj olgan o'zaro feodal nizo va urushlar Eronning Xivaga qilgan hujumi va boshqalar arxitektura va badiiy hunarmandchilikka salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ko'pgina musavvir va hunarmandlar Hindistonga, boburiylar saroyiga ketishga majbur bo'ldilar. XVII asr oxirlariga kelib me'morchilik va amaliy bezak san'ati rivojlana boshladi. Saroy qurilishlarida xalq me'morchiligi kompozitsiya uslublaridan foydalanib, ichkari hovli, hovuz ko'p ustunli ayvon, sinchli imoratlar qurila boshlandi. XVIII-XIX asrlarda binolarning ayniqsa, ichki qismini koshin, tosh, ganch va yog'och o'ymakorligi bilan bezatildi [1. – B.8].

XIX asr so'nggi qismida Xiva xonligi rus hukumati tomonidan mustamlakaga aylantiriladi. Shu holatda ham sohaning taraqqiyoti to'xtab qolmaganligini ko'rish mumkin. XX asr boshlarida shaharda 51 ta yog'ochni qayta ishlash ustaxonalari, 50 ta duradgorlik (115 nafar ishchisi bo'lib), 8 ta taroqchilik (18 nafar hunarmand birlashgan), 22 ta xarrotlik (25 hunarmand bo'lgan) va 12 ta elakchilik (34 nafar ustasi bilan) ishlab turgani haqida ma'lumot keltirilgadi [7. – B.71].

Samarqand va Buxoro yog'och o'ymakorligi ham ko'p tomonlardan Xiva maktabining an'alariga yaqin bo'lsada, ushbu viloyatlarning naqdoshligi o'zidagi kompozitsiya va ranglar majmuasi bilan Farg'ona - Toshkent maktabiga yaqindir. Chunki, naqqoshlik san'atidagi maktablar bir-biridan asosan naqshlar tizimi va har bir kompozitsiyaning tasvirlanishi bilan farqlanadi. Masalan, Toshkentda o'yiladigan gullarning orasi ochiq, tasvirlar birmuncha erkin bo'lib ko'rinsa, Xorazmda birmuncha zich, novdalarning orasidagi bo'sh joy qoldirilmasligiga katta ahamiyat qaratiladi. Ularda ishlatiladigan ranglar deyarli barcha viloyatlar uchun o'ziga xos. Xiva maktabida ko'p hollarda me'morchilik koshinlarida keng tarqalgan mayda gul va novdalardan iborat islmiy naqshlar ko'p uchraydi (islmiy-morgula, islmiy-zanjira, islmiy-shobuta va boshqalar) [14. – B.77-78].

Xorazmda yog'ochga ishlov berish jarayoni faqat siyosiy hodisalar sabab o'zgarib, shakllanib bormasdan, hududning tabiiy sharoiti hamda undan olinadigan ashyolarga ham bog'liq bo'lgan. Xiva yog'och o'ymakor ustalari asosan gujum (qayrag'ochlar oilasiga mansub temir daraxt, faqat Xorazm vohasida o'sadi) qaramon, terak yog'ochlarini ko'proq ishlatadilar [9. – B.19].

An'anaviylik va asrlar osha saqlanib kelayotgan odatlarga amal qilgan holatda Xivalik ustalar yog'ochga ishlov berish va duradgorlik sohasini rivojlantirishda davom qilganlar. Zamonaviy davrda esa yog'ochga ishlov berishning o'ziga xos texnologiyasi shakllangan. Tekislangan yuzaga avvaldan tayyorlab qo'yilgan axta yordamida naqsh namunasi tushirilib qora qalamda chizib chiqiladi. So'ngra naqshning har bir elementini, qismini, turini va guruhini o'yishda "Oddiydan murakabga, osondan qiyinga" tamoyiliga rioya qilgan holda amalga oshirish lozim. Naqshlarning qanaqa guruhlarga mansubligi, o'ymaning yirik yoki maydaligiga qarab, dastlab yarim gajak, gajak, novdalari, tanoblari baliq sirtli iskana bilan kesib chiqiladi, hoshiyaning chetlari esa kurakcha iskana yordamida kesiladi. Naqsh atrofi to'liq kesib bo'lingach, maxsus uchi egik iskana bilan naqshning zamini o'yilib chuqurlashtiriladi. O'yma zaminining tekislashda esa to'g'ri iskanalardan

foydalaniladi [5. – B.28]. Zamonaviy davrda ham Xiva yog‘och o‘ymakorligining asosiy belgisi yuzaning deyarli to‘liq naqsh bilan qoplanishi, naqshlar chuquqligi hamda naqshlarning takrorlanmasligi hisoblanadi.

NATIJALAR/РЕЗУЛЬТАТЫ/RESULTS. Yuqoridagilardan kelib chiqib yog‘ochga ishlov berish taraqqiyoti sohasidagi quyidagi natijalarini keltirish mumkin:

- yog‘och kishilik jamiyati paydo bo‘lishidan ancha oldin ibtidoiy odamlarning hayotining bir bo‘lagi aylanib ulgurgan;
- odamzod taraqqiy qilishi bilan yog‘och ularning hayotida muhim rol o‘yab borgan barobarida yog‘ochga ishlov berish ham taraqqiy qilib borgan;
- neolit davrida Xorazm zaminida ilk bora yog‘ochga ishlov berish sohasi elementlarini kuzatish mumkin;
- antik davrga kelib soha bilan shug‘ullanuvchi guruhlar va duradgorlikni kasb qilgan urug‘lar paydo bo‘lgan;
- o‘rta asrlar boshida yog‘och haykaltaroshligi mavjud bo‘lib, islom dini kirib kelishi bilan sohada eng yirik transformatsion jarayonlardan biri kuzatiladi;
- arab xalifaligi davrida hamda islom dini ta‘sirida yog‘och o‘ymakorligi asosan naqsh solish va oyat hamda hadislardan na‘munalar bitish orqali rivojlanadi;
- Xiva xonligi tashkil topgach bir necha bosqinlar bo‘lishiga qaramasdan “musulmon renessansi” davri an‘analari saqlab qolinadi, bunda xorazmlik ustalar xizmati katta bo‘lgan;
- yangi davrga kelib soha zamon bilan hamnafas ravishda rivojlanib keldi va o‘z uslubi, yo‘nalish, ashyolari, mehnat qurollariga ega bo‘ldi.

XULOSA/ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION. Xorazmda yog‘ochga ishlov berish sohasi o‘zining an‘anaviy belgilarini saqlab qola olgan. Xorazmning qadimiy masjidleri, madrasalari va maqbaralari yog‘och o‘ymakorlikning buyuk namunalarini o‘z ichiga oladi. Bu joydagi me‘moriy inshootlarning eshiklari, derazalari va ustunlari Xorazm yog‘och o‘ymakorligi san‘atining yuksak namunasidir. Sandiq, eshik, dasturxon qutilari va bolalar beshiklari yog‘och o‘ymakorlikda keng tarqalgan. Yog‘ochdan yasalgan xona bezaklari, eshiklar va boshqa interyer elementlari naqshlar bilan boyitilgan. Yog‘och o‘ymakorligi asosan me‘morchilik sohasida o‘zining an‘anaviy qiyofasini saqlab qolgan.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI/СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ/ REFERENCES:

1. Ahmedov M.B. Yog‘och o‘ymakorligi. – T., 2006.
2. Egamberdieva N. Arxeologiya. –T.: “Fan va texnologiya”, 2011.
3. Idrisov I. Tuproq qal’a -qadimgi Xorazm poytaxti // EJSSPC. 2024. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tuproq-qala-qadimgi-xorazm-poytaxti> (дата обращения: 26.12.2024).
4. Salayev S. Antik davr xorazm me‘morchiligining o‘ziga xos xususiyatlari //Journal of Integrated Education and Research. – 2023. – T. 2. – №. 4. – C. 16-20.
5. Tuxsanova V. Amaliy san‘at turlari. – Buxoro, 2022.
6. Vaxitov M. M. Me‘morchilik: darslik. I qism. – Toshkent, 2010.

7. Абдурасулов А. Хива (тарихий-этнографик очерклар). – Т.: «Ўзбекистон», 1997.
8. Бобожонов Д., Абдурасулов М. Фирдавсмонанд шаҳар. – Хива: Хоразм Маъмун академияси нашриёти, 2008.
9. Бобожонов Д., Абдуллаев М. Хоразм амалий санъат усталари. – Хива, 2010. – 99 б.
10. Зоҳидов П.Ш. Меъмор олами. – Т., 1996.
11. Нозилов Д.А. Марказий Осиё меъморчилигида интерьер. – Тошкент: «Фан», 2005.
12. Толстов С.П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. – М., 1948.
13. «Ўзбекистон маданият мероси» муаллифлик туркуми: "Ичан-Қалъа" давлат музей-қўриқхонаси тўплами китобалбоми/ Ф.Ф. Абдухоликов, Е.В.Ртвеладзе ва б. – Т.: «Замон Прессинфо Нашриёт уйи» МЧЖ, «Силк Роад Медиа» МЧЖ, «Даракчи информ сервис» МЧЖ, 2022.
14. Ўзбекистон санъати. – Т.: «Шарқ», 2001.
15. Худойбергганов К. Хива дунёдаги энг кўхна қалъа. – Т., 2012.

SIRDARYOBO‘YI O‘G‘UZ YABG‘ULARI DAVLATI VA XORAZM: ETNOSIYOSIY VA IQTISODIY MUNOSABATLAR TARIXI (IX–XI ASRLAR)

Raximbayev Xurmat Xursand o‘g‘li

*Urgench innovatsion universiteti
“Tarix” kafedrasi o‘qituvchisi.*

Maqolaning qisqacha mazmuni: Mazkur maqolada IX–XI asrlarda Sirdaryobo‘yi hududlarida shakllangan O‘g‘uz yabg‘ulari davlati hamda Xorazm o‘rtasidagi etnosiyosiy va iqtisodiy munosabatlar tarixiy manbalar va zamonaviy ilmiy tadqiqotlar asosida tahlil qilinadi. Unda o‘g‘uz yabg‘ulari davlatining siyosiy tuzilishi, hududiy joylashuvi va mintaqaviy siyosatdagi o‘rni yoritilib, Xorazm bilan bo‘lgan aloqalarning asosiy yo‘nalishlari — siyosiy va harbiy munosabatlar, savdo-iqtisodiy aloqalar hamda madaniy ta’sirlar tizimli ravishda ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, ushbu munosabatlarning Markaziy Osiyodagi etnik jarayonlar va mintaqaning keyingi tarixiy rivojiga ko‘rsatgan ta’siri ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Sirdaryobo‘yi, O‘g‘uz yabg‘ulari davlati, Xorazm, etnosiyosiy munosabatlar, siyosiy tarix, iqtisodiy aloqalar, savdo yo‘llari, ko‘chmanchi va o‘troq jamiyatlar, Markaziy Osiyo, IX–XI asrlar, o‘g‘uz qabilalari, Xorazmshohlar, madaniy aloqalar, migratsiya jarayonlari.

Аннотация:

В статье анализируются этнополитические и социально-экономические отношения между государством огузских ябгу, сформировавшимся в IX–XI веках на территории низовьев Сырдарьи, и Хорезмом, на основе исторических источников и современных научных исследований. Рассматриваются политическое устройство государства огузских ябгу, его территориальное

положение и роль в региональной политике. Основные направления взаимодействия с Хорезмом — политические и военные отношения, торгово-экономические связи и культурное влияние — исследуются системно. Кроме того, освещается влияние этих отношений на этнические процессы в Центральной Азии и их значение для последующего исторического развития региона.

Ключевые слова: низовья Сырдарьи, государство огузских ябгу, Хорезм, этнополитические отношения, политическая история, экономические связи, торговые пути, кочевые и оседлые общества, Центральная Азия, IX–XI века, огузские племена, хорезмшахи, культурные связи, миграционные процессы.

Annotation:

This article analyzes the ethno-political and socio-economic relations between the Oghuz Yabgu State, which emerged in the Sirdarya region in the 9th–11th centuries, and Khorezm, based on historical sources and modern scholarly research. It examines the political structure of the Oghuz Yabgu State, its territorial location, and its role in regional politics. The main directions of interaction with Khorezm — including political and military relations, trade and economic connections, and cultural influences — are systematically explored. Furthermore, the study highlights the impact of these relations on ethnic processes in Central Asia and their significance for the subsequent historical development of the region.

Key words: Sirdarya region, Oghuz Yabgu State, Khorezm, ethno-political relations, political history, economic connections, trade routes, nomadic and sedentary societies, Central Asia, 9th–11th centuries, Oghuz tribes, Khorezmshahs, cultural interactions, migration processes.

KIRISH (INTRODUCTION)

Markaziy Osiyo tarixida ko'chmanchi va o'troq jamiyatlar o'rtasidagi munosabatlar uzoq davrlar davomida murakkab va ko'p qirrali jarayon sifatida namoyon bo'lgan. Ayniqsa, IX–XI asrlarda Sirdaryobo'yi hududlarida shakllangan o'g'uz yabg'ulari davlati bilan Amudaryo quyi oqimida joylashgan Xorazm o'rtasidagi aloqalar mintaqaning siyosiy, iqtisodiy va etnik taraqqiyotida muhim o'rin tutgan. Ushbu munosabatlar nafaqat harbiy-siyosiy qarama-qarshiliklar, balki savdo-iqtisodiy aloqalar, migratsion jarayonlar va madaniy ta'sirlar bilan ham xarakterlanadi.

O'g'uzlar o'rta asr musulmon mualliflari tomonidan ko'pincha Sirdaryo quyi oqimi, Orolbo'yi va unga tutash dasht hududlarida yashagan ko'chmanchi qabilalar ittifoqi sifatida tasvirlanadi. [1; B 56] Ularning siyosiy markazi bo'lgan yabg'u hokimiyati IX asr oxiri – X asr boshlarida mustaqil siyosiy tuzilma sifatida shakllandi. Aynan shu davrda Xorazm ham mintaqaning yirik iqtisodiy va madaniy markazlaridan biri sifatida yuksalib, dasht hududlari bilan faol aloqalarni yo'lga qo'ygan edi. Mazkur maqolaning maqsadi Sirdaryobo'yi o'g'uz yabg'ulari davlati va Xorazm o'rtasidagi etnosiyosiy hamda iqtisodiy munosabatlarning asosiy yo'nalishlarini manbalar va zamonaviy tadqiqotlar asosida ilmiy tahlil qilishdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI (LITERATURE REVIEW)

Xorazm va Sirdaryobo'yi hududlarida IX–XI asrlarda shakllangan O'g'uz yabg'ulari davlati hamda Xorazm o'rtasidagi etnosiyosiy va iqtisodiy munosabatlar masalasi bo'yicha alohida yozma manba yoki keng qamrovli tadqiqotlar deyarli mavjud emas [2; B 68]. Bu masala, asosan, tarixiy manbalarda siyosiy voqealar kontekstida qisman tilga olingan. Shu bois, mualliflar birinchi navbatda an-Nasaviy, Juvayniy, Ibn al-Asir, Rashididdin va Juzjoniyy kabi asosiy tarixiy manbalarni chuqur o'rganishga tayanadilar. Biroq bu manbalarda ham ayrim qarama-qarshi fikrlar uchraydi va ular sistematik tahlil qilinmagan.

O'g'uz yabg'ulari va Xorazm o'rtasidagi etnosiyosiy munosabatlarga bag'ishlangan alohida ilmiy tadqiqotlar soni juda cheklangan. Shu yo'nalishda eng ko'zga ko'ringan ishlar, masalan, qozoq tarixchisi S.M. Axinjanovning Dashti Qipchoq ko'chmanchilari bilan Xorazm o'rtasidagi etnik va siyosiy aloqalarni yoritgan asarlari hisoblanadi. Bundan tashqari, mavzu yuzasidan bir qator maqolalar mavjud bo'lib, ular orasida M. Bayramov, V.V. Bartold, Z. Buniyodov, P. Pelliot, Ya. Pilipchuk, J.M. Sabitov, D.M. Timoxin va V.V. Tishin kabi tadqiqotchilar alohida ajralib turadi. Ushbu maqolalarda manbalarni tahlil qilish orqali muayyan mulohazalar bildirilib, lekin yakuniy xulosalar turlicha yoki ba'zan bir-biriga zid bo'lib chiqadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (RESEARCH METHODOLOGY).

Maqolada tizimlashtirish, tarixiy-qiyyosiy tahlil, tarixiy ma'lumotlarni umumlashtirish, xolislik tamoyili kabi ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR (ANALYSIS AND RESULTS). IX–XI asrlarda Sirdaryobo'yi hududlarida shakllangan O'g'uz yabg'ulari davlati va Xorazm o'rtasidagi munosabatlar ko'p qirrali va murakkab jarayon sifatida yuzaga kelgan [3; B 87]. Tarixiy manbalarni tahlil qilganda, O'g'uz yabg'ulari davlati o'zining siyosiy tuzilishi, hududiy joylashuvi va mintaqaviy siyosatdagi o'rni bilan alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Bu davlat o'z hududida ko'plab turkiy qabilalarni birlashtirgan bo'lib, ularning harbiy va iqtisodiy resurslarini markaziy hokimiyat bilan uyg'unlashtirish orqali hududiy barqarorlikni saqlashga intilgan.

O'g'uz va Xorazm o'rtasidagi aloqalar bir necha asosiy yo'nalishlarda rivojlangan. Birinchidan, siyosiy va harbiy munosabatlar masalasi, ya'ni ikki davlat orasidagi ittifoqlar, raqobat va hududiy nizolar tarixiy manbalarda keng yoritilgan. O'g'uz yabg'ulari ko'pincha Xorazm bilan birgalikda yoki ayrim hollarda mustaqil tarzda qo'shni hududlardagi harbiy operatsiyalarda qatnashgan. Ikkinchidan, savdo va iqtisodiy aloqalar Sirdaryobo'yi va Xorazmning mintaqaviy integratsiyasida muhim rol o'ynagan. Xorazm orqali Markaziy Osiyo va Kaspiy havzasi o'rtasidagi savdo yo'llari faol ishlagan, bu esa o'g'uz qabilalarining iqtisodiy quvvatini oshirishga yordam bergan. Uchinchi yo'nalish madaniy va etnik aloqalarni o'z ichiga olgan; O'g'uzlar va Xorazmliklar o'rtasidagi madaniy almashinuv, til va urf-odatlarining o'zaro ta'siri, shuningdek, turli qabila va xalqlarning birlashuvi orqali mintaqada etnik mozaika shakllangan [4; B 34].

Tahlil shuni ko'rsatadiki, O'g'uz yabg'ulari davlati va Xorazm o'rtasidagi

munosabatlar Markaziy Osiyodagi etnik jarayonlarga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Ko'p sonli turkiy qavmlarning Sirdaryobo'yi va Xorazm hududlariga ko'chib kelishi, ularning mahalliy aholi bilan uyg'unlashuvi va siyosiy integratsiyasi mintaqaning keyingi tarixiy rivojlanishida muhim omil bo'lgan. Shu bilan birga, iqtisodiy va savdo aloqalar orqali hududiy hamkorlik va o'zaro bog'liqlik mustahkamlangan, bu esa o'g'uz va Xorazm jamiyatlarining barqarorligini ta'minlagan.

Umuman olganda, tahlil shuni ko'rsatadiki, O'g'uz yabg'ulari davlati va Xorazm o'rtasidagi munosabatlar siyosiy, harbiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan bir-birini to'ldiruvchi xarakterga ega bo'lgan. Bu jarayonlar Markaziy Osiyo tarixida etnik mozaikaning shakllanishiga, mintaqaviy integratsiyaning rivojlanishiga va keyingi siyosiy voqealarga bevosita ta'sir ko'rsatgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR (CONCLUSION/RECOMMENDATIONS)

Mazkur tadqiqot davomida Sirdaryobo'yi hududlarida IX–XI asrlarda shakllangan O'g'uz yabg'ulari davlati va Xorazm o'rtasidagi munosabatlar tizimli tarzda o'rganildi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, ikki davlat o'rtasidagi siyosiy, harbiy, iqtisodiy va madaniy aloqalar bir-birini to'ldiruvchi xarakterga ega bo'lgan va Markaziy Osiyo tarixidagi etnik jarayonlarning rivojlanishida muhim rol o'ynagan.

O'g'uz yabg'ulari davlati o'z hududida ko'plab turkiy qabilalarni birlashtirib, ularning resurslarini siyosiy va harbiy tizim bilan uyg'unlashtirgan. Bu esa hududiy barqarorlikni mustahkamlash, Xorazm bilan doimiy aloqalarni rivojlantirish va mintaqaviy savdo-iqtisodiy integratsiyani ta'minlashga imkon yaratgan. Shu bilan birga, madaniy almashinuv va etnik uyg'unlashuv jarayonlari hududda murakkab etnik mozaika shakllanishiga yordam bergan.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, O'g'uz yabg'ulari va Xorazm o'rtasidagi aloqalar nafaqat siyosiy va iqtisodiy, balki mintaqaning madaniy va etnik rivojlanishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatgan. Ularning o'zaro hamkorligi va nizolari Markaziy Osiyodagi keyingi tarixiy jarayonlarga, jumladan, ko'chmanchi va o'troq jamiyatlar o'rtasidagi munosabatlarga sezilarli ta'sir qilgan.

FOYDALANILGAN MANBALAR VA ADABIYOTLAR

1. Bartold V.V. *Turkestan v epokhu mongol'skogo nashestviya*. — M., 1963.
2. Golden P.B. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. — Wiesbaden, 1992.
3. Al-Mas'udiy. *Muruj az-zahab*. — Qohira, 1965.
4. Al-Istaxriy. *Kitob al-masolik va-l-mamolik*. — Leiden, 1927.
5. Ibn Havqal. *Surat al-arz*. — Beirut, 1938.
6. Tolstov S.P. *Drevniy Xorezm*. — M., 1948.
7. Klyashtorniy S.G., Sultanov T.I. *Kazakhstan. Letopisi tryokh tsysyacheletiy*. — Almati, 1992.
8. Gumilyov L.N. *Drevnie tyurki*. — L., 1967.

XORAZM VILOYATDA FERMER XO‘JALIKLARINING TASHKIL TOPISHI TARIXI

Xujamatov Intizom Jumabayevich

Urganch davlat pedagogika instituti
“Tarix” kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada mustaqillik yillarida Xorazm viloyatining dehqonchilik sohasida olib borilgan islahotlar va fermer xo‘jaligi faoliyatining paydo bo‘lishi tarixi, rivojlanishi haqida ma‘lumot beriladi.*

Kalit so‘zlar: *Qishloq xo‘jaligi, kolxoz, sovxoz, pudrat, fermer xo‘jaligi*

Abstract: *This article provides information about the reforms carried out in the agricultural sector of the Khorezm region during the years of independence and the history of the emergence and development of farming activities.*

Key words: Agriculture, collective farm, state farm, contract farm, farm

Аннотация: *В данной статье представлена информация о реформах, проведенных в аграрном Хорезмской области в годы независимости, а также об истории возникновения и развития сельскохозяйственной деятельности.*

Ключевые слова: *Сельское хозяйство, колхоз, государственное хозяйство, фермерское хозяйство по контракту, ферма*

Sovet davlatida agrar sohada kolxoz va sovxoz xo‘jaliklari yo‘lga qo‘yilgan edi. Bu iqtisodiy tizim XX asrning 80 yillariga kelib o‘z samarasini bermadi. Chunki markazlashtirilgan va buyruqbozlik tizimiga aylantirilgan sotsialistik tuzumda kolxoz va sovxozlarning taraqqiy qilishi, barqaror va doimiy rivojlanishi qiyin edi. Mahalliy sharoitlarga qaramasdan, yuqoridan ishlab chiqilgan, markazlashgan rejalashtirish va buyruqbozlik siyosati natijasida, O‘zbekistonning barcha hududlarida qishloq xo‘jaligi inqrozi boshlandi. Paxta monokulturasining yo‘lga qo‘yilishi, narx navoning davlat tamonidan belgilab berilishi, iqtisodiy tizimda yo‘lga qo‘yilgan jiddiy xatolardan biri edi. Qishloq xo‘jaligida zahmatkash dehqonlarning mehnati qadrsizlandi, haq huquqlari va qonun manfaatlariga ziyon yetkazildi. Kolxoz va sovxozlarda ishchilar va dehqonlarning ish faoliyatida ma’suliyatsizlik, e’tiborsizlik va loqaydsizlik holatlarining ko‘paygani kuzatila boshlandi. Sobiq ittifoq davrida ishlab chiqarishda va qishloq xo‘jaligida xususiy mulkchilik tugatilib, davlat mulkiga aylantirilishi natijasida, dehqonlarda manfaatdorlik hissi kamayib ketgan edi. Yer mulkidan ayrilgan dehqonlar yollanma ishchiga aylanib qolgan edi. Jamoa va davlat xo‘jaligi ishchilari, yerning egasi bo‘lmaganligi sababli, yerga o‘zi xoxlagandek e’tibor va mehr bera olmadi.

Shuning uchun qishloq xo‘jaligida, rivojlangan mamlakatlar tajribasida aniq sinovdan o‘tgan va barqaror rivojlanayotgan bir xo‘jalik shakli kerak edi. Bu jahon tajribasida sinovdan o‘tgan fermer xo‘jaligi shakli edi.

O‘zbekiston SSRda 1980 yillar oxiriga kelib agrar sohada mulkchilikning yangi shakli bo‘lgan fermer xo‘jaliklari tashkil topa boshladi. Fermer o‘ziga qarashli yoki ijaraga olingan yer uchastkasida dehqonchilik, bog‘dorchilik, polizchilik, chorvachilik, parrandachilik, quyunchilik, mo‘ynachilik va hokazo bilan shug‘ullanuvchi xo‘jalik egasidir. [1; B.135.];

Fermer xo‘jaligi - o‘ziga uzoq muddatli ijaraga berilgan yer uchastkalaridan foidalangan holda tovar qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish bilan shug‘ullanuvchi fermer xo‘jaligi a‘zolari (xotini va eri, bolalari, tarbiyaga olingan bolalari, otionalari, boshqa qarindoshlari hamda mehnatga qobiliyatli yoshga yetgan boshqa shaxslar)ning birgalikda faoliyatga asoslangan, yuridik shaxs huquqlariga ega bo‘lgan mustaqil xo‘jalik yurituvchi shaxsdir.[2;B,146.];

O‘zbekiston SSRda dehqon (fermer) xo‘jaliklari birinchi marta Buxoro viloyati va Qoraqalpog‘iston Respublikasida jamoa, davlat xo‘jaliklari tomonidan vaqtincha ijaraga berilgan yerlarda 1988–1989 yillardan boshlab, tashkil qilina boshlandi.[3;B,28.]; Kolxoz va zovxoz xo‘jaliklarida oilaviy pudrat shakli mavjud edi. Bunday ish yuritish tartibida dehqonchilik qilish uchun oilaga ma‘lum miqdordagi yer beriladi. Yerga sarflanadigan xarajat esa xo‘jalik zimmasida bo‘ladi. Oila esa dehqonchilik ishlarida va qo‘l kuchi bilan bog‘liq bo‘lgan jarayonda asosiy vazifani bajarishi lozim edi. Xo‘jalik esa oiladan biriktirilgan xo‘jalik a‘zosiga belgilangan miqdorda maosh berib kelgan.

Dehqon (fermer) xo‘jaliklari hech bir huquqiy asossiz tashkil etilgan. O‘zbekistonda dehqon (fermer) xo‘jaliklarining vujudga kelish jarayoni oilaviy pudratning rivojlanishi bilan bog‘liq. Ya‘ni, dastlabki davrda dehqon (fermer) xo‘jaligi oilaviy pudratning o‘ziga xos shakli bo‘lgan. Dehqon (fermer) xo‘jaliklari ham oila pudratiga o‘xshab, jamoa va davlat xo‘jaliklaridan chorva, yer, ozuqa, texnika va boshqa resurslarni ijaraga olishgan. Shulardan kelib chiqib, fermerlik – shaxsiy oilaviy yoki yollanma mehnat vositasida xususiy yoki ijara mulkiga asoslanib, bozor uchun tovar mahsuloti yetishtiradigan xo‘jalikdir.[4;B,49.];

Qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishida tadbirkorlik sub‘ektlari qatorida fermer xo‘jaliklari salmoqli o‘rin egallaydi. O‘zbekiston Respublikasining 1998-yil 30 apreldagi «Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida»gi qonunning 1 – moddasiga asosan fermer xo‘jaligi o‘ziga uzoq muddatli ijaraga berilgan yer uchastkalaridan foidalangan holda tovar qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi bilan shug‘ullanuvchi fermer xo‘jaligi a‘zolarining birgalikdagi faoliyatiga asoslangan, yuridik shaxs hususiyatlariga ega mustaqil xo‘jalik yurituvchi sub‘ektidir.[5;B,6.];

Islahotning ilk yillarida ma‘muriy buyruqbozlik tizimi va jamoa xo‘jaliklari rahbarlari fermer xo‘jaliklarini tashkil qilish va ularning erkin faoliyat yuritishiga har xil yo‘llar bilan qarshilik ko‘rsatishga uringan bo‘lsalarda (norentabel va hosildorligi past yer maydonlari ajratilishi, texnika, suv, mineral o‘g‘itlar ta‘minotidagi noholislik), ammo qishloqlardagi tadbirkorlikka intiluvchan ayrim dehqonlarning qiziqishi baland edi. O‘sha paytda fermerlik harakatini boshlagan oddiy dehqonlar bugun mamlakatda katta tadbirkori bo‘lib ulgurdi. Bu xususiy mulk va tadbirkorlikni hukumat tamonidan qonun yo‘li bilan qo‘llab quvatlanishining bir isboti edi. Shu yerda xolisona aytib o‘tishimiz lozimki, deyarli 70 yil sotsiolistik tuzumda yashab iqtisodioti davlat xo‘jaligiga asoslangan jamiyatdan endi bozor iqtisodiyotiga o‘tayaotgan davlatda, tadbirkorlik va bozor iqtisodini hali yaxshi tushunmaydigan aholi orasida fermerlik va tadbirkorlik bilan shug‘ullanib boshlash, oson ish emas edi. Chunki sotsialistik tuzumda, hamma tashkiliy ishlar davlat tamonidan amalga oshirilishiga ko‘nikib qolgan aholi orasidan tashkilotchi,

tadbirkor, mehnatkash va yangi g'oyalarni amalga oshiruvchi qatlamning yetilib kelishi va davlat tamonidan ishonch va ularga huquqiy kafolat berilishi zaruriy davr talabi edi.

O'zbekistonning yer fondi 44,74 mln. gektarni tashkil etadi. Uning 62,7 foizi qishloq xo'jalik ishlab chiqarishida foidalanmoqda. Bu salkam 32 mln. gektarni tashkil etadi. Sug'oriladigan yerlarning umumiy maydoni 4,3 mln. gektarni tashkil etadi. Haydaladigan yerning 5,2 foizi Xorazm viloyati hissasiga to'g'ri keladi.[6;B,62.];

Shu yerda Xorazm viloyatida foidalanadigan ekin yer maydon haqida ma'lumot bersak, 1991-yilda viloyatda barcha toifadagi xo'jaliklarda qishloq xo'jaligi ekinlari ekilgan yer maydoni 234570 gektar, 1992-yil 234870 ga, 1993-yil 234864 ga, 1994-yil 235570 ga, 1995-yil 237425 ga, 1996-yil 240751 ga, 1997-yil 239952 ga, 1998-yil 239104 gektarni tashkil qilgan.[7]; Tahlil qiladigan bo'lsak viloyatda 1991-yildan 1998-yilgacha ekin maydonlar unchalik katta farq bilan o'zgarmagan 1996 yilda ekin maydonlar miqdori biroz oshganligini kuzatishimiz mumkin. Tumanlar kesimida qaraydigan bo'lsak, eng katta va eng kichik ekin maydonga ega bo'lgan tumanlar 1991-yilda Urganch tumanida 29443 ga, Yangiariq tumani 16067 gektarni tashkil qilgan. 1995-yilda esa Urganch tumanida ekin maydon 30048 gektarga oshgan bo'lsa, xuddi shu yili Yangiariq tumanida 16827 gektarni tashkil qilgan.[8]; Ko'rinib turibdiki Xorazm viloyatida bu yillarda eng katta ekin maydonga ega bo'lgan tuman Urganch tumani hisoblanadi, eng kichik ekin maydonga ega bo'lgan tuman Yangiariq tumanidir buni umumiy yer maydonning kichikligi bilan va yana Yangiariq tumanida ma'lum bir hududlarda qum barhanlari borligi bilan izohlashimiz mumkin.

Respublikada dehqon (fermer) xo'jaliklari vujudga kelishidan to 1991-yil noyabrigacha bo'lgan 3-4 yil ichida ular haqida maxsus normativ hujjatlar uchramaydi. 1991-yilgacha bo'lgan davrda ularning soni haqida ham ma'lumotlar aniq emas.[9;B,39];

1991-yilning oxiriga kelib, dehqon (fermer) xo'jaliklari soni respublika bo'yicha 1868 tani tashkil qilib, ularga 13,7 ming gektar yer ajratilgan.[10;V,11]; Bu paytda yani, 1991-yilda Xorazm viloyatida 248 ta fermer(dehqon) xo'jaligi mavjud edi. Xorazm viloyatida qishloq xo'jaligi ekinlari ekilgan ekin maydonlarda, dehqon(fermer) xo'jaliklarining ulushini tahlil qiladigan bo'lsak, 1995-yilda 4192 ga, 1996-yil 6047 ga, 1997-yil 7599 ga, 1998-yil 7972 gektarni tashkil qilgan.[11].E'tibor beradigan bo'lsak fermer xo'jaligaga qarashli ekin maydonlar yildan yilga oshib borgan. Fermerlarning eng ko'p ekin maydonga ega bo'lgan tuman Urganch tumaniga to'g'ri keladi ya'ni 1995-yilda 595 ga, 1996-yil 1019 ga, 1997-yil 1477 ga, 1998-yil 1480 gektarni tashkil qiladi. Fermerlarning eng kam ekin maydonlarga ega bo'lgan hudud 1995-yil Yangiariq tumani hisoblanib 284 gani tashkil qilsa, 1996-yil Xiva tumani 330 ga, 1997-yil Xiva tumani 445 ga, 1998-yil Bog'ot tumani 415 gektarni tashkil qilgan.[12]

Dehqon (fermer) xo'jaliklarining deyarli 98 foizi jamoa xo'jaliklari tarkibida ijara pudrati asosida, qolgan 2 foizi esa yerga egalik qilish huquqiga ega bo'lganlar. Dehqon (fermer) xo'jaliklariga ajratilgan yer uchastkalarining o'rtacha kattaligi 10,2

gektarni tashkil qilgan. Dehqon (fermer)larning 80 foizi yerni 5 yil muddatga, qolgan qismi esa 15 yil muddatga olgan. Dehqon (fermer) xo‘jaliklarining 67 foizi chorvachilikka ixtisoslashgan bo‘lgan.[13;B,137]; Chorvachilikka ixtisoslashgan dehqon (fermer)larning ulushi boshqa turdagi fermer xo‘jaliklari orasida asosiy qismini tashkil qilinishidan maqsad oziq-ovqat mahsulotlarida, go‘sht va go‘sht mahsulotlari o‘rnining muhimligidir.

Chorvachilikning rivojlanishi uchun albatta, yem-hashak bo‘ladigan ekinlarni ko‘paytirish lozim edi. Dastlabki yillarda chorvabob ekinlar statistikasiga e‘tibor beradigan bo‘lsak, viloyatda dehqon (fermer) xo‘jaliklari 1995-yil 131 ga, 1996-yil 126 ga, 1997-yil 168 ga, 1998-yil 169 gektar makkajo‘xori ekinini ekkanligini bilishimiz mumkin.[14]; Bu ekin turi dehqon (fermer) xo‘jaliklarida yildan yilga oshib borgan.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan keyin fermerlik harakatiga e‘tibor kuchaydi. Mustaqillikning dastlabki 4 oyi ichida dehqon (fermer) xo‘jaliklarini yanada rivojlantirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1991-yil 29 noyabrida PF-295-sonli “Respublikada dehqon (fermer) xo‘jaliklarini yanada mustahkamlash va tadbirkorlik faoliyatini davlat yo‘li bilan qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida”gi farmoni va O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Respublikada dehqon (fermer) xo‘jaliklarini yanada rivojlantirish va mustahkamlash choralari haqida”gi qarori chiqdi.[15];

Mazkur farmonga asosan, O‘zbekistonda 1992-yildan dehqon (fermer) xo‘jaliklarni rivojlantirish uchun paxta va boshqa qishloq xo‘jalik ekinlari maydonini qisqartirish evaziga maxsus yer fondi tashkil qilish, dehqon (fermer) xo‘jaliklarini tashkil qilish uchun yer uchastkalari kamida 10 yil muddatga ijaraga berish va ijara muddatini uzaytirish huquqi berilgan. Yerlar, birinchi navbatda, chorvachilik mahsulotlarini yetishtirish uchun ajratilgan. Dehqon (fermer) xo‘jaligiga yetishtirgan mahsulotning kamida 50 foizini shartnoma asosida davlat tashkilotlariga yetkazib berishi, qolgan 50 foizini mustaqil tasarruf etish huquqi berilgan. Shu yerda tahlil qiladigan bo‘lsak, dastlab davlat tamonidan paxta yer maydonlarni kamaytirish va oziq ovqat mahsulotlarini ko‘paytirish uchun dehqon (fermer) xo‘jaliklarining sonini oshirish va rivojlantirishga harakat qilingan edi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, sekin astalik bilan Xorazmda agrar sohada yangi mulk shakli bo‘lgan fermer (dehqon) xo‘jaliklari vujudga keldi va rivojlanib bordi. Dehqon (fermer) xo‘jaliklarining ko‘pchilik qismi o‘z faoliyatini jamoa yoki davlat xo‘jaliklar ichida ichki shartnoma asosida, ozchilik qismi tuman hokimlarining qarori asosida mustaqil tarzda olib borgan. O‘tgan yillar davomida dehqon (fermer) xo‘jaliklari son jihatidan bidaniga ko‘payib ketmadi. Eng muhimi aholi orasida fermer xo‘jaligini tashkil qilishga va tadbirkorlik bilan shug‘ullanishga bo‘lgan harakat o‘sayotgan edi.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati:

1.Курбониезов Р. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 135.

2.Nigmatov A.Yer huquqi. – Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyoti,2001. –B. 146.

- 3.Хайдаров Х. Фермерчилик истикболлари // “Иқтисод ва ҳисобот”, 1993. – № 4. – Б. 28.
- 4.Қаххоров М. Фермер бўлиш осонми? // “Иқтисод ва ҳисобот”, 1994. – № 10-12. – Б. 49.
- 5.Олламов Я. Фермер хўжалигини юритишнинг Ҳуқуқий асослари.– Урганч: Ilm sarchashmalari, 2004. – Б. 6.
- 6.A.Samatov,J.Y.Yodgorov,I.B.Rustamova.-Toshkent: Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishni tashkil etish, Toshkent.2000. B. 62
- 7.Xorazm viloyati statistika boshqarmasi ma’lumoti.
- 8.Xorazm viloyati statistika boshqarmasi ma’lumoti.
- 9.Хўжамуратов У. Ўзбекистонда аграр соҳадаги трансформация жараёнлари (1985-2021). Бухоро, Дурдона. 2023. – Б. 39.
- 10.Ўзбекистон Миллий архиви, М-110 фонд, 1-рўйхат, 15-иш, 11-варақ.
- 11.Xorazm viloyati statistika boshqarmasi ma’lumoti.
- 12.Xorazm viloyati statistika boshqarmasi ma’lumoti.
- 13.Қурбониезов Р. Қишлоқ хўжалик иқтисодиёти асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 137.
- 14.Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамасининг “Республикада Деҳқон фермер хўжаликларини янада ривожлантириш ва мустаҳкамлаш чоралари ҳақида”ги 315-сон Қарори, 1991 йил 30 декабрь // Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати Қарорлари тўплами, 1991 й., 12-сон, 41- модда.
- 15.Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Республикада деҳқон (фермер) хўжаликларини янада мустаҳкамлаш ва тадбиркорлик фаолиятини давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги, ПФ-295-сонли Фармони, 1991 йил 29-ноябрь // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992 й., 1-сон, 9-модда.

**XX ASRDA XORAZM VOHASIDA ETNOMADANIY
O‘ZGARISHLARNI O‘RGANISHNING MANBASHUNOSLIK VA
TARIXSHUNOSLIK MUAMMOLARI**

Abdullayev Jasurbek Rahimboy o‘g‘li

UrDPI Tarix kafedrası dotsent v.b. (PhD)

+99897-511-22-66

ORCID 0009-0000-2897-1683

abdullayevjasurbek1992@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada XX asrda Xorazm vohasida yuz bergan etnomadaniy o‘zgarishlarni o‘rganishning manbashunoslik va tarixshunoslik muammolari tahlil qilinadi. Tadqiqotda sovet va mustaqillik davri

tarixshunosligidagi yondashuvlar, manbalar bazasining cheklanganligi hamda etnomadaniy jarayonlarni talqin etishdagi metodologik muammolar yoritiladi.

Аннотация. В данной статье анализируются источниковедческие и историографические проблемы изучения этнокультурных изменений в Хорезмском оазисе в XX веке. Рассматриваются подходы советской и постсоветской историографии, ограничения источниковой базы, а также методологические трудности интерпретации этнокультурных процессов.

Abstract. This article analyzes the source studies and historiographical problems in researching ethnocultural changes in the Khorezm oasis during the 20th century. It examines the approaches of Soviet and post-Soviet historiography, limitations of the source base, and methodological challenges in interpreting ethnocultural processes.

Kalit soʻzlar: Xorazm, etnomadaniy jarayonlar, manbashunoslik, tarixshunoslik, metodologiya, XX asr, madaniy oʻzgarishlar.

Ключевые слова: Хорезм, этнокультурные процессы, источниковедение, историография, методология, XX век, культурные изменения.

Keywords: Khorezm, ethnocultural processes, source studies, historiography, methodology, 20th century, cultural changes.

Kirish. XX asr Xorazm vohasi tarixida chuqur etnomadaniy oʻzgarishlar davri boʻlib, bu jarayonlar jamiyatning ijtimoiy tuzilmasi, madaniy qadriyatlar va milliy identitetiga sezilarli taʼsir koʻrsatdi. Ushbu jarayonlarni ilmiy jihatdan oʻrganish nafaqat tarixiy haqiqatni tiklash, balki zamonaviy tarixshunoslik metodologiyasini rivojlantirish nuqtayi nazaridan ham muhimdir.

Biroq, mazkur sohani oʻrganishda bir qator manbashunoslik va tarixshunoslik muammolari mavjud boʻlib, ular tadqiqotlarning xolisligi va toʻliqligiga taʼsir koʻrsatadi.

Adabiyotlar sharhi. XX asrda Xorazm vohasida kechgan etnomadaniy jarayonlar va ularni oʻrganish masalalari Oʻzbekiston tarixshunosligi va etnologiya fanida turli davrlarda turlicha yondashuvlar asosida tadqiq etilgan.

Sovet davri tarixshunosligida ushbu jarayonlar asosan marksistik-leninistik metodologiya asosida talqin qilingan. Bu davr tadqiqotchilari (masalan, Oʻrta Osiyo tarixi boʻyicha umumiy ishlar mualliflari) etnomadaniy oʻzgarishlarni koʻproq ijtimoiy-iqtisodiy transformatsiyalar natijasi sifatida koʻrib, milliy-madaniy anʼanalar va lokal oʻziga xosliklarni ikkinchi darajali hodisa sifatida yoritganlar. Natijada Xorazm vohasining etnomadaniy merosi koʻpincha umumittifoq tarixiy jarayonlar kontekstida umumlashtirib berilgan [1; B.123].

Mustaqillik davriga kelib esa tarixshunoslikda tub oʻzgarish yuz berdi. Oʻzbekistonlik olimlar (jumladan, tarix va etnologiya yoʻnalishidagi tadqiqotchilar) milliy qadriyatlar, anʼanaviy turmush tarzi va etnik identitetga alohida eʼtibor qaratishni boshladilar. Bu davrda Xorazm vohasining etnomadaniy rivojlanishi mahalliy manbalar, arxiv hujjatlari va ogʻzaki tarix asosida qayta tahlil qilina boshlandi.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda etnomadaniy jarayonlarni oʻrganishda

interdisiplinar yondashuv ustuvorlik qilmoqda. Xususan, tarixshunoslik, etnologiya, madaniy antropologiya va sotsiologiya fanlarining integratsiyasi asosida Xorazm vohasidagi o'zgarishlar kompleks tarzda tahlil etilmoqda. Shu bilan birga, ayrim tadqiqotlarda manbalar tanlovi va ularning tanqidiy tahlili yetarli darajada amalga oshirilmagani qayd etiladi [2; B.134].

Shuningdek, so'nggi yillarda xorijiy tadqiqotlarda ham Markaziy Osiyo, jumladan Xorazm etnomadaniy jarayonlariga qiziqish ortib bormoqda. Bunda globalizatsiya, madaniy identitet va an'anaviy jamiyatlarning transformatsiyasi kabi tushunchalar asosiy tahlil ob'ektiga aylangan.

Metodologiya. Tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

- tarixiy-qiyosiy tahlil
- manbashunoslik tahlili
- tarixshunoslik yondashuvi
- tizimli va strukturaviy yondashuv

Ushbu metodlar asosida XX asr Xorazm etnomadaniy jarayonlariga oid ilmiy adabiyotlar, arxiv hujjatlari va etnografik materiallar tahlil qilindi [3; B.16].

Natijalar. Tadqiqot natijalari quyidagi asosiy muammolarni aniqladi:

1. Manbashunoslik muammolari

- Arxiv materiallarining to'liq emasligi
- Og'zaki tarix manbalarining yetarlicha tizimlashtirilmaganligi
- Ayrim etnografik ma'lumotlarning sub'ektivligi
- Sovet davrida yaratilgan manbalarda ideologik cheklovlar mavjudligi

2. Tarixshunoslik muammolari

- Sovet va mustaqillik davri talqinlaridagi keskin farqlar
- Etnomadaniy jarayonlarga biryozlama yondashuv holatlari
- Kompleks (madaniy-antropologik) yondashuvning yetarli darajada

qo'llanilmaganligi [5; B.156].

- Hududiy tadqiqotlarning fragmentar xarakteri

Muhokama. Aniqlangan muammolar shuni ko'rsatadiki, XX asr Xorazm etnomadaniy jarayonlarini o'rganishda manbalar tanlovi va ularning talqini hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Sovet davri tarixshunosligi ko'proq mafkuraviy yondashuvga asoslanganligi sababli, etnomadaniy jarayonlarning bir qismi to'liq yoritilmagan yoki bir tomonlama talqin qilingan. Mustaqillik davrida esa ilmiy erkinlik kengaygan bo'lsa-da, manbashunoslik bazasini tizimlashtirish muammosi saqlanib qolmoqda [4; B.45].

Shu sababli, etnomadaniy jarayonlarni chuqur o'rganish uchun:

- kompleks manbashunoslik yondashuvi
- interdisiplinar metodologiya
- arxiv va og'zaki manbalarni integratsiya qilish

zarur hisoblanadi.

Xulosa. XX asrda Xorazm vohasida kechgan etnomadaniy jarayonlar murakkab tarixiy, ijtimoiy va siyosiy omillar ta'sirida shakllangan bo'lib, ularni o'rganish manbashunoslik va tarixshunoslik nuqtayi nazaridan qator muammolarni

yuzaga chiqaradi. Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, sovet davri tarixshunosligida etnomadaniy o'zgarishlar ko'pincha mafkuraviy yondashuv asosida talqin qilingan bo'lib, bu holat milliy-madaniy o'ziga xosliklarning to'liq va xolis yoritilishiga to'sqinlik qilgan.

Mustaqillik davriga kelib esa tarixiy jarayonlarga nisbatan yangicha, xolis va milliy yondashuv shakllandi. Biroq, manbalar bazasining fragmentar xarakteri, arxiv materiallarining yetarli darajada tizimlashtirilmaganligi hamda og'zaki tarix manbalarining to'liq ilmiy muomalaga kiritilmaganligi kabi muammolar hanuzgacha dolzarbligicha qolmoqda.

Shuningdek, etnomadaniy jarayonlarni o'rganishda interdisiplinar yondashuv yetarli darajada qo'llanilmaganligi ham ilmiy tahlilning chuqurligiga ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, kelgusidagi tadqiqotlarda manbashunoslik bazasini kengaytirish, turli manbalarni tanqidiy tahlil qilish hamda zamonaviy metodologik yondashuvlarni qo'llash zarur hisoblanadi.

Umuman olganda, XX asr Xorazm vohasidagi etnomadaniy jarayonlarni o'rganish tarixiy haqiqatni tiklash va milliy madaniy merosni chuqur anglashda muhim ilmiy ahamiyatga ega bo'lib, bu yo'nalishda tizimli va kompleks tadqiqotlar olib borish dolzarb vazifa sifatida qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jabborov I. O'zbekiston etnografiyasi. Toshkent: Fan, 2008. <https://library.uz/>
2. Yusupov M. Etnologiya va etnografiya asoslari. Toshkent: Universitet, 2012. <https://elib.buxdu.uz/>
3. Abdullaev R. O'rta Osiyo xalqlari tarixi. Toshkent: O'qituvchi, 2015. <https://library.uz/>
4. Jalilov A. Tarixshunoslik asoslari. Toshkent: Universitet nashriyoti, 2010. <https://ziyonet.uz/>
5. Ismailov H. O'zbekiston tarixi (XX asr). Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. <https://elib.buxdu.uz/>

BUYUK IPAK YO'LINING XORAZM ORALIG'IDAGI TARMOQLARI: TARIXIY MANBALARDA

Jumaniyozov D.

UrIU "Tarix" kafedrasi o'qituvchisi

Annotation: This article analyzes the caravan routes of the Khorezm oasis from the 14th to the 19th centuries, their geography, representation in historical sources, and their trade-economic and cultural significance. Based on written

accounts of travelers and historians, it provides detailed information about Khorezm's international relations during the medieval period, the economic life of its cities, and its trade infrastructure.

Keywords: Khorezm, caravan routes, Great Silk Road, Marv–Khorezm–Bukhara route, Urgench, Gurganj, al-Jurjaniya, trade centers, Middle Ages, trade relations, written sources, Ibn Fadlan, Ibn Battuta, al-Umari, economic relations, cultural exchange, Khorezmshahs, ribats, wells, caravanserais, Mawarannahr, Khorasan, historical geography.

Annotatsiya: Mazkur maqolada Xorazm vohasining XIV–XIX asrlardagi karvon yo'llari, ularning geografiyasi, tarixiy manbalardagi aks etishi hamda bu yo'llarning savdo-iqtisodiy va madaniy ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, sayyoh va tarixchilarning yozma manbalariga tayangan holda, Xorazmning o'rta asrlardagi xalqaro aloqalari, shaharlarining iqtisodiy hayoti va savdo infratuzilmasi haqida batafsil ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: Xorazm, karvon yo'llari, Buyuk Ipak yo'li, Marv – Xorazm – Buxoro yo'li, Urganch, Gurganj, al-Jurjaniya, savdo markazlari, O'rta asrlar, savdo aloqalari, yozma manbalar, Ibn Fadlan, Ibn Battuta, al-Umariy, iqtisodiy aloqalar, madaniy almashinuv, Xorazmshohlar, rabotlar, quduqlar, karvonsaroylar, Movarounnahr, Xuroson, tarixiy geografiya.

Аннотация: В данной статье анализируются караванные пути Хорезмского оазиса в XIV–XIX веках, их география, отражение в исторических источниках, а также торгово-экономическое и культурное значение этих маршрутов. На основе письменных свидетельств путешественников и историков подробно рассматриваются международные связи Хорезма в средневековье, экономическая жизнь городов и торговая инфраструктура региона.

Ключевые слова: Хорезм, караванные пути, Великий шелковый путь, маршрут Марв–Хорезм–Бухара, Urgench, Гургандж, аль-Джурджания, торговые центры, Средние века, торговые связи, письменные источники, Ибн Фадлан, Ибн Баттута, аль-Умари, экономические связи, культурный обмен, Хорезмшахи, рабаты, колодцы, караван-сарай, Мавераннахр, Хорасан, историческая география.

KIRISH: O'rta asrlarda Xorazm vohasi nafaqat Markaziy Osiyoning yirik siyosiy va madaniy markazlaridan biri, balki xalqaro savdo yo'llarining muhim chorahalaridan biri sifatida ham tanilgan. Bu hududning geografik joylashuvi — Sharq va G'arb, Shimol va Janub orasidagi tranzit nuqtada joylashgani uni karvon yo'llari uzra rivojlangan yirik savdo va madaniyat markaziga aylantirgan. Ayniqsa, XIV–XIX asrlar oralig'ida Xorazm vohasi orqali o'tgan karvon yo'llari ichki va tashqi aloqalarda muhim ahamiyat kasb etgan bo'lib, bu yo'llar orqali Movarounnahr, Xuroson, Eron, Yaqin Sharq, hatto Volga bo'yi va Yevropa mamlakatlari bilan doimiy iqtisodiy va madaniy almashinuvlar amalga oshirilgan. Marv – Xorazm – Buxoro yo'nalishi esa ayniqsa Buyuk Ipak yo'lining mintaqadagi asosiy tarmoqlaridan biri hisoblangan.

ADABIYOTLAR TAHLILI: Ko'rib chiqilayotgan masala bir qancha

tadqiqotlar va manbalarga asoslanadi. Muallifi noma'lum bo'lgan "Hudud ul olam" asarida Xorazm va Markaziy Osiyo hududidagi shaharlar hamda ular oralig'idagi aloqa tarmoqlari haqida qimmatli ma'lumotlar olish mumkin[1]. Shuningdek, bir qancha tadqiqotlarda ham mavzuga doir qimmatli ma'lumotlar taqdim qilingan bo'lib, M.E.Masson[4], N.Ibrohimov[5], R.Anyozov[3] kabi tadqiqotchilar ilmiy izlanishlari shular jumlasidandir.

METOD: Tadqiqot jarayonida tarixshunoslikka xos bo'lgan ilmiy usullar qo'llanildi. Turli manbalardagi ma'lumotlar chuqur solishtirma tahlil qilinib, ular orasidagi o'xshashlik va farqlar aniqlandi. Barcha voqealar o'z davriy sharoiti va kontekstida o'rganildi, bu esa tarixiylik tamoyiliga qat'iy amal qilishni ta'minladi. Xronologik ketma-ketlik prinsipi asosida barcha hodisalar vaqt tartibida joylashtirilib, ularning o'zaro bog'liqligi va rivojlanish tendensiyalari aniqlangan. Manbalarni tanqidiy baholash usuli yordamida ishonchlilik darajasi tekshirildi. Tadqiqotda mazkur davrning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va siyosiy jarayonlari kompleks o'rganildi.

Tarixiy hodisalarni tahlil qilishda quyidagi metodologik yondashuvlar qo'llanildi: birinchidan, turli manbalardagi ma'lumotlarni solishtirish va ularning ishonchliligini baholash; ikkinchidan, voqealarni aniq vaqt oralig'ida joylashtirish; uchinchidan, tarixiy shaxs va hodisalarni o'z davriy kontekstida baholash. Bu usullar yordamida tadqiqot ob'ektivligi va ilmiy asosliliigi ta'minlandi.

MUHOKAMA: Xorazm vohasining XIV–XIX asrlardagi ichki va tashqi aloqalarida muhim o'rin tutgan karvon yo'llari asosan – Xorazm, Zarafshon vohasi va Ustrushana hududi orqali Shosh vohasiga, Farg'ona vodiysiga va Yettisuvgacha bo'lgan, Xorazmdan Marv, Eron, Yaqin Sharq mamlakatlarigacha hamda Qoraqalpog'iston Ustyurt platosi orqali Volgabo'yi va rus yerlarigacha bo'lgan hududlardan o'tgan edi[3, B. 24].

Marv – Xorazm – Buxoro yo'li mintaqamizdagi savdo aloqalarining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan. Bu yo'l Amudaryodagi Amul kechuvi orqali o'tib, Xalifalik poytaxti Bog'dod va Eron shaharlarini Xorazm hamda Movarounnahrning savdo markazlari bilan bog'lagan. Savdo yo'li Movarounnahr va Xorazmning asosiy shaharlarini Amul orqali Marvga tutashtirgan bo'lib, bu yo'nalish Buyuk Ipak yo'lining mintaqadagi eng asosiy tarmoqlaridan biri sanalgan. Marvdan esa karvonlar Saraxs orqali Hirotga, undan keyin esa Eronning Mashhad, Nishopur kabi shaharlaridan o'tib Bog'dodga yetib borgan. Xorazm va Buxoroga Marv orqali kelgan ushbu savdo yo'nalishi haqida Ibn Fadlan o'z asarida batafsil ma'lumot bergan[6, B. 55-56].

Buyuk ipak yo'lining Buxoro–Xorazm yo'lidagi to'xtash joylari va Buxoro – Turkmaniston yo'lidagi to'xtash joylari aniqrog'i bu mashhur yo'lining O'zbekiston cho'l hududlaridan o'tgan izlari haqida batafsil aytadigan bo'lsak Buyuk ipak yo'li hozirgi xaritalarida "yo'l" ning Buxorodan keyin ikki yo'nalishda:

- Birinchisi – Buxoro–Qorakul–Olut Qashqadaryo viloyati (G'uzor) hududlaridan o'tib Turkmanistonga;

- Ikkinchisi – Buxorodan Qizilqum cho'li orqali To'rtkul–Xiva–hozirgi Xo'jayli so'ngra Ustyurt cho'li orqali Volga daryosi quyilish joylari bo'ylab

Yevropaga yo‘l olgan[3, B. 29].

Xorazm haqida o‘zining «Ajoyib al-matsdur fi navoib Taymur» («Temur sarguzashtlarida takdir mo‘jizalari») degan asarida Ibn Arabshoh (1389–1450) ham hikoya qiladi: «Ulaning (xorazmliklarning) poytaxti Jurjon shahridir... bu suxandonlar to‘planadigan joy, u yerda olimlar egardan tushadilar (ya‘ni to‘xtab o‘tdilar), zukkolar ham shoirlar oshyon topadilar, zarifu ma‘ruflar, ulug‘ zotlar kelib turishadi. Bu mutaziliylarning tor chashmasidir... Uning noz-ne‘matlari mulkul, ezguliklar behisob...»[5, B.29].

Ibn Battutaning zamondoshi al-Umariy ham «Kitob masalik al-absar va mamolik al-amsar» asarida Xorazmni tavsiflab, don ekinlarini barcha turlarini, bu yerda ishlab chiqariladigan hamma mollarni bir-bir sanaydi, Movarounnahr va Xorazmda pul munosabatlari, narx-navo haqida, Urganch to‘g‘risida hikoya qiladi, odamlarining xulq-atvorini sinchiklab ta‘riflaydi: «Bu o‘lkada don ekinlaridan burdoy, arpa, sholi va hokazolar bitadi... har xil mevalar... eng yaxshi Buxoro va Samarkand, navlari o‘sadi, garchi Xorazmning o‘z navlari yaxshi va mazaliroqdir...»[2, B. 47].

Al-Umariy Xorazm aholisi haqida iliq fikrlar bildiradi. U ularning mehmondo‘stligini alohida e‘tirof etadi, shuningdek, shaharda mehmonxona va karvonsaroylarning ko‘pligi hamda bu joylarning sayohatchilar uchun qulayligi haqida yozadi. Al-Umariy o‘zi to‘xtab o‘tgan madrasa haqida ham ijobiy taassurotlar bildiradi, uni nafaqat yashash, balki ilm olish uchun ham qulay maskan sifatida ta‘riflaydi.

Bu muallifning Urganch bozorlari haqidagi hikoyalari Ibn Battutaning jonli, tabiiy bayonlariga zid o‘laroq, ancha quruq, ishchan ruhda yozilgandir; «Xorazm poytaxti Urganchdan tashqari – bu shaharni ham gohida Xorazm deb ataydilar, – o‘lkaning hamma yerida narx-navo juda arzon. Don narxi esa yo baland, yo o‘rtacha bo‘lib turadi, ammo arzon bo‘lgani ma‘lum emas. Go‘sht esa g‘oyat arzon...»[2, B. 68].

Yozma manbalarga ko‘ra, Xorazm hududida Urganch (Gurganj) nomi bilan tanilgan ikkita shahar mavjud bo‘lgan. Bu shaharlar bir-biridan taxminan 3 farsah masofada joylashgan. Ulardan biri Xorazmshohlar davlatining poytaxti bo‘lgan bo‘lsa, ikkinchisi yirik savdo markazi sifatida tanilgan va Gurganj yoki al-Jurjoniya nomi bilan atalgan. Bu savdo shahri Turkiston darvozasi sifatida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan[1, B.122].

Rivojlangan o‘rta asrlarda Xurosonning yirik iqtisodiy-madaniy markazi bo‘lgan Marv shahrini Xorazm shaharlari bilan bog‘lovchi karvon yo‘llari ham mintaqamizning aloqa-kommunikatsiya tizimida katta o‘rin tutgan. Manbalardagi ma‘lumotlarni tahlil qilib, bu davrda Marv – Urganch yo‘li asosan ikki qismdan tashkil topganligini ko‘rish mumkin. Uning birinchi qismini Marvdan Amudaryoning o‘rta oqimiga olib chiquvchi yo‘nalish tashkil etib, quyidagi manzillar va quduq (choh)lar: Shavval, Pashan, Xurmuzfarra, Abdangganj, Raboti Serob, Raboti Suran, Chohi Xak, Chohi Soxibi, Chohi Xarun, Raboti Nushagard, Sangrabot (Toshrabot) orqali o‘tgan. Bu yerda Amudaryoning chap qirg‘og‘i bo‘ylab Toxiriya raboti, Darg‘on, Jigarband, Sadvar va Hazoraspga kelingan.

Ikkinchi yoʻnalish qumliklar orqali oʻtib, oraliqda Suran raboti, Tarxan, Yaniker, Abdanganj, Xurmuzforra, Durnali, Shavval kabi manzillar boʻlgan[4, B. 57-67].

NATIJALAR: Yuqorida keltirilgan manbalar va tarixiy dalillarga asoslanib, quyidagi natijalarga kelish mumkin:

- Xorazm vohasi XIV–XIX asrlarda mintaqaning muhim savdo markazlaridan biri boʻlgan boʻlib, ichki va tashqi aloqalarda faol ishtirok etgan.

- Marv – Xorazm – Buxoro karvon yoʻli orqali Xorazm Eron, Arab xalifaligi va boshqa Yaqin Sharq davlatlari bilan bogʻlangan, bu esa mintaqa iqtisodiyotining rivojlanishida muhim rol oʻynagan.

- Urganch shahri va uning atrofi yirik savdo markazi sifatida shakllangan boʻlib, xalqaro miqyosda mashhurlikka ega boʻlgan. Bu yerda narx-navo nisbatan arzon, infratuzilma esa sayohatchilar uchun qulay boʻlgan.

- Tarixiy manbalarda Xorazm aholisining mehmondoʻstligi, ilmga boʻlgan hurmati va madaniy rivojlanish darajasi alohida taʼkidlangan.

- Xorazmni boshqa mintaqalar bilan bogʻlab turgan karvon yoʻllari va rabotlar savdo-sotiq, ilm-fan va madaniyat almashinuvi uchun qulay sharoit yaratgan.

XULOSA. Xorazm vohasi XIV–XIX asrlarda oʻzining geografik joylashuvi, iqtisodiy salohiyati va tarixiy sharoitlari tufayli mintaqadagi savdo-sotiq, madaniy va ilmiy aloqalarda muhim oʻrin egallagan. Buyuk Ipak yoʻlining muhim tarmoqlaridan biri boʻlgan Marv – Xorazm – Buxoro yoʻli orqali Xorazm Sharq va Gʻarb sivilizatsiyalari oʻrtasidagi madaniy va iqtisodiy koʻpriikka aylangan. Urganch shahri esa bu davrda faqatgina savdo markazi emas, balki ilm-fan, adabiyot va ijtimoiy hayot markazi sifatida ham tanilgan. Yozma manbalarda keltirilgan dalillar Xorazmning tarixiy rivojlanishida karvon yoʻllarining oʻrni beqiyos boʻlganligini yana bir bor tasdiqlaydi.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Minorsky V., Bartol'd V. V., Bosworth C. E. (ed.). Hudūd Al-ʻĀlam;" The Regions of the World": A Persian Geography, 372 AH-982 AD. – Luzac, 1970. – T. 11. – P. 122.

2. Ал-Умари. Китоб масолик ал-абсор ва мамолик ал-амсор, таʼлиф Ибн Фадлуллох ал-Умари. – М., 1968. – С. 68.

3. Анёзов Р. Марказий Осиё карвон йўллари инфратузилмалари ва хизмат кўрсатиш соҳалари (XIV-XIX асрлар Хоразм воҳаси мисолида). – Урганч: "Khwarezm travel", 2023. – Б. 29.

4. Массон М.Е. Средневековые торговые пути из Мерва в Хорезм и в Мавераннахр // Тр. ЮТАКЭ. Т. XIII. – Ашхабад.: Ёлым, 1966. – С. 9, 57-67.

5. Неъматулло Иброхимов. "Ибн Баттута ва унинг Урта Осиёга саёхати". – Тошкент «Шарк, машъали» журнаliga илова «Шарк, баёзи», 1993. – Б. 29.

6. Путешествие Ибн Фадлана на Волгу / Пер. и комментарий под ред. акад. И.Ю. Крачковского. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – С. 55-56.

SURXON VOHASINING MADANIY MEROS YODGORLIKLARI

Tilovboyeva Mardona Aybekovna

Urganch Innovatsion Universiteti,

“Tarix” kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya: O‘zbekistonning Surxondaryo viloyatida bronza davri madaniy meros obyektlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Okladnikov A.P, Kabirov J, Sagdullayev A, Rajabov A.Y, Asqarov A, O‘rta Osiyo, Turon, Surxondaryo, Toshkent, Farg‘ona, Xorazm, Boysun, Teshiktosh.

Аннотация: Проанализированы объекты культурного наследия бронзового века в Сурхандарьинской области Узбекистана.

Ключевые слова: Okladnikov A.П., Кабиров Ж., Сагдуллаев А., Раджабов А.Ю., Аскаров А., Средняя Азия, Туран, Сурхандарья, Ташкент, Фергана, Хорезм, Байсун, Тешик-Таш.

Annotation: The cultural heritage sites of the Bronze Age in the Surkhandarya region of Uzbekistan have been analyzed.

Keywords: Okladnikov A.P., Kabirov J., Sagdullayev A., Rajabov A.Y., Asqarov A., Central Asia, Turan, Surkhandarya, Tashkent, Fergana, Khorezm, Boysun, Teshiktosh.

KIRISH [Introduction]: Osiyo materigining tarkibiy qismi bo‘lgan O‘rta Osiyo Turon pasttekisligi o‘rtasida joylashganligi bilan boshqa materiklardan o‘ziga xos geografik o‘rni bilan farqlanish holatiga ega, bu jarayon ayniqsa, uning asosiy tekislikni hosil qilgan O‘zbekiston hududida kuzatiladi. O‘zbekiston hududi fizik-geografik holati bir-biridan farqlanishiga tog‘, tog‘ oldi va tekisliklardan iborat. Masalan, Quyi Amudaryo, Zarafshon vodiysi quyi havzasi, Qizilqum va O‘rta Zarafshonning Qizilqum qismi tekislik bo‘lib, odamzotga tosh davridan beri xizmat qilgan. Uning geografik holatini boshqacha tarzda tasvir qilgan O‘rta Zarafshon shimoli-sharqiy qismi, Janubiy Zarafshon, Surxondaryo, Toshkent va Farg‘ona hududlari tog‘, tog‘ oldi, yaylov va tekisliklardan iborat. Mana shunday tabiiy-geografik hududlardan biri Surxondaryo viloyati hisoblanib, turli adabiyotlar sahifasida Surxon vohasi etnotoponim atamasi o‘rin olgan.

Surxon vohasi – O‘zbekistonning janubida joylashgan bo‘lib, o‘ziga xos geografik manzaraga ega, tekislik va tog‘li hududlardan iborat. Tarixiy-geografik iqtisodiy hududlarda tabiat hodisasi doimiyligi Sherobod, Surxondaryo kabi daryolar harakati mavjud bo‘lsa ham ibtidoiy odamlar bu hududlarni Ustyurt, Toshkent va Farg‘ona tabiiy-iqtisodiy hududlariga qaraganda kech o‘zlashtirgan. Arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, Surxon vohasi Boysun hududlarida odamzot o‘rta tosh davrida (100 ming yil avval) Teshiktosh g‘or-makoni ilk etnik makon bo‘lgan, bu jarayon mezolit davrida ham davom etgan.(Machay) Lekin tadqiqotchilar asarlarida neolit, eneolit va ilk bronza davrida machaylik ovchilar va termachilarning vorislarining Boysun tog‘ida olib borgan tarixiy tajribasi to‘g‘risida ma’lumotlar kuzatilmaydi. Mazkur maqolaning maqsadi Surxon vohasida bronza davri aholisi tomonidan barpo qilingan turar-joylar tarixini yoritishdan iborat.

Natijalarni quyidagicha qayd qilish mumkin: Surxondaryo vohasida

arxeologik tadqiqotlar XX asr 30-yillari oxiridan Boysun toboro yer sathidan 1500 metr balandlikda joylashgan, yer osti tebranishlari birnecha marotaba takrorlanishi natijasida vujudga kelgan odamzot tomonidan o'zlashtirilib, O'zbekiston tarixida Yonbosh-4 kabi ilk etnik makon muste davriga oid bo'lgan. [1.C-5-19] O'.Islomov Boysun tog'ida Machay g'or makonida amalga oshirgan qazishmalari natijasida mezolit davriga oid moddiy ashyolarni olgan. [2.B-59-60] A.Y.Rajabov Boysun tog'ida arxeologik qidiruv ishlarini olib borishi munosabati bilan ro'yxatga olingan Teshiktosh-2,3, Machay-2, Qorong'idor g'or-makonlarida qazishma ishlari natijasida olingan ashyolar so'nggi tosh davriga oid bo'lgan. [3.B-24] L.I.Albaum 1962-1964-yillari Sherobod tumani Muzrabot dashtida Qiziltepada olib borgan qazishmalar natijasida bronza davrining so'nggi bosqichiga oid artefaktlarni olgan. [4.C-59-60] Yodgorlik aylana shaklda loy binokorlik bilimi asosida qurilgan. Aylana tomonlarini o'rab olgan paxsa va to'g'riburchak xom g'ishtli mudofaa devorning saqlanib qolgani 5-6 m bo'lgan, dastlabki me'moriy manzaraga ega bo'lgan yodgorlik hisoblangan. A.Asqarov Muzrabot dashtida Sherobod daryosi Ulanbuloqsoy atrofidagi tekislikda joylashgan Sopollitepa yodgorligida keng qamrovli tarzda olib borgan qazishmalari natijasida bronza davri ikkinchi yarmi o'rtalaridan boshlab to'rt tomoni uch qatorli mudofaa devor II – shaklda o'rab olganligini aniqlagan. [5.C-9-71] Sopollitepa O'zbekiston hududi bronza davrida uch qatorli mudofaa devor bilan o'rab olingan yagona madaniy meros obyekti hisoblanadi, bu me'moriy bilim qo'shni hududlarga yoyilishda tayanch vazifasini bajargan. Shuningdek, A.Asqarov Sherobod daryosi Sopollitepadan shimolida Bo'stonsoy irmog'i sohili hududiga tutashib ketgan balandligida Jarqo'ton yodgorligida amalga oshirgan qazishma ishlari natijasida to'g'riburchak shaklda, geografik o'rni 100 gektar, to'rt tomonini ikki qatorli mudofaa devor o'rab olganligini aniqlagan, olingan ashyolar so'nggi bronza davriga oid madaniy meros yodgorligi bo'lgan. [6.C-3-55] A.Asqarov Sopollitepa va Jarqo'ton yodgorliklaridan olingan artefaktlar asosida umumiy tarixiy ma'lumot berib, madaniy meros obyektlarining qadimiy holatini qayta tiklagan. [7.C-77-133]

Tadqiqotchilar nashrlari Jarqo'ton yodgorligi arki va mudofaa devori elementlarini tasvir qilgan, so'nggi bronza davrida mudofaa elementlar devorga me'moriy ziynat bergan. [8.C-81] Fransuz arxeologi A.Frankfor maqolasida A.Asqarovning Jarqo'ton yodgorligida olib borgan arxeologik izlanishlar natijalariga e'tibor berib, yodgorlikning rejaviy tuzilishi, mudofaa devor, uning elementlarini qayd qilgan. [9.C-92]

Quyidagicha yakuniy xulosa izohlandi:

– Surxondaryo hududi geografik joylashishi sharq issiq mintaqasi tizimida joylashgan, Geografik o'rin xususiyati tog', tog' oldi hudud tekislik, daryolari xususiyatlariga ega ekanligi fizik-geografik xaritada o'z aksini topgan.

– Teshiktosh va Machay g'or-makonlarida o'rnashgan ovchilar va termachilar Boysun tog'i etnik munosabat kechganligi aniqlangan, lekin tabiiy sharoit, tabiiy manbalar zaxirasi doimiy bo'lgan bo'lsada neolit, eneolit davrlarida machaylik ovchilar va termachilarning tarixi ochiq qolgan.

– Surxodaryo viloyati shimoliy hududi Sherobod daryosining Sopolli va

Jarqo‘ton aholisining kundalik mashg‘ulotlarini olib borishida yaratgan iqtisodiy omillar, geografik holatga, antropogen landshaftiga qanday ta’sir ko‘rsat jarayonlarini o‘rganishni taqozo etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Окладников А.П. Неандертальский человек и среда его культуры в Средней Азии. – М.: 1940. – № VI.
2. Kabirov J, Sagdullayev A. O‘rta Osiyo – Tashkent: “O‘qituvchi” – 1990.
3. Rajabov A. Boysuntog‘ning qadimgi tosh davri yodgorliklari yangi tadqiqotlarda// tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD) dissertatsiyasi avtoreferati – Samarqand – 2025.
4. Албаум А. И. Поселение Кучук-тепа в Узбекистане. — Баку: МЦПИАЭ, 1965.
5. Asqarov A. Sopollitepa – Tashkent: “Fan”, - 1973.
6. Асқаров А., Абдуллаев Б. Н. Джаркўтон. — Тошкент: Фан, 1983.
7. Аскаров А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1977
8. Аскаров А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд, 1993.
9. Франкфор А.П. Цивилизация Окса и проблема индоариев в Центральной Азии // Археология и история Центральной Азии в трудах французских ученых. – Самарканд, 2014. – Т – 1.

XORAZM VOHASIDA TABIIY RESURSLARDAN OQILONA FOYDALANISHNING AN‘ANAVIY SHAKLLARI

Egamberganova Matluba Jobborgonovna.

*Urganch innovatsion universiteti
“Tarix” kafedrası dotsenti, PhD*

Annotatsiya: Mazkur maqolada Xorazm o‘zbeklarining an‘anaviy turmush tarzida shakllangan ekologik madaniyat masalalari tahlil qilinadi. Xususan, daraxt ekish, yashil hududlarni asrash, suv resurslaridan oqilona foydalanish hamda jamoaviy mehnat an‘analari orqali tabiatni muhofaza qilish tajribalari yoritilgan. Tut daraxtining xo‘jalik, ekologik va madaniy ahamiyati, shuningdek jiyda va ching‘il kabi o‘simliklarning tabiiy muhitni barqarorlashtirishdagi o‘rni ilmiy asosda ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Xorazm vohasi, ekologik madaniyat, an‘anaviy bilimlar, tut daraxti, bioxilma-xillik, hashar, darveshona, jamoaviy mehnat, suv resurslari, tuproq degradatsiyasi, barqaror rivojlanish.

Аннотация В данной статье анализируются вопросы экологической культуры, сформировавшейся в традиционном образе жизни узбеков Хорезма.

В частности, освещаются практики охраны природы через посадку деревьев, сохранение зелёных зон, рациональное использование водных ресурсов и коллективные формы труда. Научно обосновывается хозяйственное, экологическое и культурное значение тутового дерева, а также роль таких растений, как джйда и чингиль, в стабилизации природной среды.

Ключевые слова: Хорезмский оазис, экологическая культура, традиционные знания, тутовое дерево, биоразнообразие, хашар, дарवेशона, коллективный труд, водные ресурсы, деградация почв, устойчивое развитие.

Abstract This article analyzes the issues of ecological culture formed within the traditional lifestyle of the Khorezm Uzbeks. In particular, it highlights nature conservation practices such as tree planting, preservation of green areas, rational use of water resources, and collective labor traditions. The economic, ecological, and cultural significance of the mulberry tree is scientifically examined, along with the role of plants such as jiyda and chingil in stabilizing the natural environment.

Keywords: Khorezm oasis, ecological culture, traditional knowledge, mulberry tree, biodiversity, hashar, darveshona, collective labor, water resources, soil degradation, sustainable development.

Daraxt ekish va yashil hududlarni asrash Xorazm o'zbeklarining an'anaviy turmush tarzida nafaqat xo'jalik zarurati, balki ekologik tafakkurning muhim ifodasi sifatida namoyon bo'lgan. Bu holatni antropologik va etnoekologik nuqtayi nazardan tahlil qilganda, inson va tabiat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni anglashga asoslangan barqaror hayot modeli shakllanganini ko'rish mumkin. Ayniqsa, tut daraxtining keng miqyosda ekilishi voha aholisi tomonidan tabiiy resurslardan kompleks va oqilona foydalanish strategiyasi sifatida baholanishi mumkin. Tut nafaqat agrotexnik jihatdan foydali o'simlik bo'lib, balki u iqtisodiy, ekologik va madaniy funksiyalarni birlashtirgan ko'p qirrali resurs vazifasini bajargan. Uning shamol eroziyasini kamaytirish, tuproqni mustahkamlash va mikroiklimni tartibga solishdagi roli zamonaviy ekologiya fanida ham muhim omillardan biri sifatida e'tirof etiladi. Shu bilan birga, ipakchilik tarmog'ining rivojlanishida tut barglarining asosiy oзуqа manbai sifatidagi ahamiyati voha iqtisodiyotining tarixiy barqarorligini ta'minlagan [1;B.58].

Xorazm hududida jiyda, ching'il kabi o'simliklarning keng tarqalganligi ham ekologik muvozanatni saqlashga xizmat qilgan. Mazkur daraxt va butalar cho'lga yaqin hududlarda biohimoya zonasi vazifasini bajargan, ya'ni ular tuproq degradatsiyasining oldini olish, namlikni saqlab qolish va biologik xilma-xillikni qo'llab-quvvatlashda muhim rol o'ynagan. Xalq orasida ayrim daraxtlarni kesish taqiqlanganiga oid e'tiqodlarning mavjudligi esa ekologik normalarning ijtimoiy ong orqali mustahkamlanganini ko'rsatadi. Bu hodisani "norasmiy ekologik institutlar" doirasida talqin qilish mumkin, ya'ni yozma qonunlar mavjud bo'lmagan sharoitda ham tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan me'yorlar urf-odat va e'tiqodlar orqali tartibga solingan [2].

Jamoaviy mehnat shakli bo'lgan hashar an'anasi Xorazm vohasida ekologik boshqaruvning samarali ijtimoiy mexanizmlaridan biri sifatida faoliyat yuritgan. Hashar orqali amalga oshirilgan daraxt ekish, ariqlarni tozalash va yerlarni

obodonlashtirish ishlari nafaqat infratuzilmani yaxshilash, balki jamoa a'zolarida ekologik mas'uliyat hissini shakllantirishga xizmat qilgan. Ayniqsa, Navro'z bayrami arafasida o'tkaziladigan umumxalq hasharlari ramziy va amaliy jihatdan muhim bo'lib, ular orqali tabiatning yangilanish davri inson faoliyati bilan uyg'unlashtirilgan. Bu jarayonni ekologik madaniyatning intergeneratsion uzatilish shakli sifatida talqin etish mumkin, ya'ni katta avlod tajribasi yosh avlodga bevosita amaliy faoliyat orqali yetkazilgan.

Zamonaviy ekologik muammolar, xususan Orol fojeasi, suv resurslarining keskin kamayishi va tuproq degradatsiyasi fonida Xorazm o'zbeklarining an'anaviy tajribasi alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Chunki ushbu tajribada tabiatdan foydalanishning intensiv emas, balki muvozanatli modeli aks etgan. Sug'orish tizimlarini muntazam parvarishlash, suvni tejashga qaratilgan kollektiv choralar va yer unumdorligini saqlashga oid amaliy bilimlar bugungi kunda barqaror rivojlanish konsepsiyasi bilan hamohangdir [3;B.27]. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, an'anaviy ekologik bilimlarni zamonaviy ilmiy yondashuvlar bilan integratsiya qilish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Xorazm vohasida shakllangan "darveshona" an'anasi ham jamoaviy mehnat va ekologik boshqaruvning o'ziga xos shakli sifatida e'tiborga loyiqdir. Ushbu tadbirni faqat marosimiy hodisa sifatida emas, balki ijtimoiy kapitalni mustahkamlovchi va ekologik barqarorlikni ta'minlovchi mexanizm sifatida ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. "Darveshona" odatda bahor faslida, ya'ni tabiiy resurslardan faol foydalanish davri boshlanishi arafasida o'tkazilgan bo'lib, unda ariq va kanallarni tozalash, yangi sug'orish yo'llarini yaratish, qabriston va umumiy hududlarni tartibga keltirish kabi ishlar bajarilgan. Bu esa suv resurslarini boshqarishning jamoaviy modelini shakllantirgan [4].

Mazkur tadbirdan keyin o'tkaziladigan umumiy ovqatlanish jarayoni esa ijtimoiy birdamlikni mustahkamlovchi muhim unsur hisoblangan. Bu holatni ijtimoiy antropologiyada "kommunal birdamlik marosimi" sifatida izohlash mumkin, ya'ni birgalikdagi mehnat va undan keyingi umumiy dasturxon jamoa ichidagi ishonch va hamkorlikni kuchaytiradi. Shu tariqa, "darveshona" an'anasi ekologik va ijtimoiy omillar uyg'unligida shakllangan kompleks tizim sifatida namoyon bo'ladi.

"Darveshona" doirasida tayyorlangan taomlar ham ma'lum ramziy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan. Bo'g'irsoq va qorma (shavla) kabi taomlarning jamoaviy tarzda tayyorlanishi resurslarning teng taqsimlanishi va hamjihatlik tamoyillarini ifodalagan. Tarixiy manbalarga ko'ra, ayrim davrlarda yirik chorva so'yish holatlari ham kuzatilgan bo'lsa-da, keyinchalik bu an'ana iqtisodiy va ijtimoiy omillar ta'sirida soddalashgan. Bu jarayonni an'anaviy institutlarning zamon talablariga moslashuvi sifatida talqin qilish mumkin.

Umuman olganda, Xorazm o'zbeklarining ekologik madaniyati uzoq tarixiy tajriba asosida shakllangan bo'lib, unda tabiat bilan uyg'un yashash, resurslardan me'yorida foydalanish va jamoaviy mas'uliyat kabi tamoyillar ustuvor ahamiyat kasb etgan. Ushbu an'analar bugungi global ekologik inqiroz sharoitida nafaqat

tarixiy meros, balki amaliy ahamiyatga ega bo'lgan barqaror rivojlanish modeli sifatida ham alohida e'tiborga loyiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Толстов С.П. Древний Хорезм. – Москва: МГУ, 1948.
2. Дала ёзуви: Хоразм вилояти Боғот тумани, 2024 йил.
3. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма. – Ташкент: Фан, 1957.
4. Дала ёзуви: Хоразм вилояти Хазорасп тумани, 2025 йил.

**TOSHKENT SHAHRIDA URBANIZATSIYA JARAYONLARI VA
UNDA METROPOLITENNING O'RNI**

Matyakubov Nurbek Rayimberganovich

Urganch davlat universiteti tadqiqotchisi

UrIU ma'naviy-ma'rifiy

ishlar bo'yicha prorektor, Ph.D dotsent.

Annotatsiya: *Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasida, xususan, Toshkent shahrida urbanizatsiya jarayonlarining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari hamda ularning tarixiy omillari tahlil qilinadi. Tadqiqotda mamlakat hududida urbanizatsiya jarayonlarining paydo bo'lishi va rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy hamda demografik omillar o'rganiladi. Shuningdek, sovet davrida sanoatlashuv siyosati natijasida shaharlarning kengayishi, yangi sanoat markazlarining vujudga kelishi va aholi migratsiyasi jarayonlari yoritiladi. Mustaqillik yillarida urbanizatsiya jarayonlarining yangi bosqichi, shahar infratuzilmasining modernizatsiyasi, hududiy rivojlanish siyosati hamda urbanistik rejalashtirish masalalari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida urbanizatsiya jarayonlarining tarixiy xususiyatlari, ularning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish bilan o'zaro bog'liqligi hamda zamonaviy shahar taraqqiyotidagi ahamiyati ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *urbanizatsiya, shaharlar rivojlanishi, demografik jarayonlar, sanoatlashuv, migratsiya, shahar infratuzilmasi, hududiy rivojlanish, urbanistik rejalashtirish, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot, O'zbekiston shaharlari.*

Аннотация: *В данной статье проводится исторический анализ процессов урбанизации в Республике Узбекистан. Исследуются основные этапы формирования и развития урбанизации, а также социально-экономические, политические и демографические факторы, повлиявшие на рост городов. Особое внимание уделяется периоду индустриализации в советское время, когда происходило расширение городов, формирование новых промышленных центров и усиление миграционных процессов. Также анализируются особенности развития урбанизации в годы независимости, модернизация городской инфраструктуры, региональная политика развития и современные подходы к градостроительному планированию. В результате исследования раскрываются исторические особенности урбанизационных*

процессов и их роль в социально-экономическом развитии страны.

Ключевые слова: урбанизация, развитие городов, демографические процессы, индустриализация, миграция, городская инфраструктура, региональное развитие, градостроительное планирование, социально-экономическое развитие, города Узбекистана.

Abstract: *This article provides a historical analysis of urbanization processes in the Republic of Uzbekistan. The study examines the main stages in the formation and development of urbanization, as well as the socio-economic, political, and demographic factors that influenced the growth of cities. Particular attention is paid to the period of industrialization during the Soviet era, when urban expansion, the emergence of new industrial centers, and increased migration processes took place. The article also analyzes the characteristics of urbanization in the years of independence, including the modernization of urban infrastructure, regional development policies, and contemporary approaches to urban planning. The research reveals the historical features of urbanization processes and their significance for the country's socio-economic development.*

Keywords: urbanization, urban development, demographic processes, industrialization, migration, urban infrastructure, regional development, urban planning, socio-economic development, cities of Uzbekistan.

Urbanizatsiya bugun faqat shaharlarning geografik hajmi yoki aholi sonining ko'payishi emas, balki infratuzilma, transport, ijtimoiy xizmatlar, ekologiya va zamonaviy shahar muhitini kompleks rivojlantirish jarayonidir. Iqtisodiy jihatdan urbanizatsiya katta konsentratsiya effektini yaratadi[2]. Shahardagi mehnat bozori kengayib, sanoat, xizmat ko'rsatish, logistika, moliya, raqamli va kreativ sektorlar tez rivojlanadi. Aholi va biznesning yuqori zichligi xarajatlarni kamaytiradi, bilim va texnologiyalar almashinuvini tezlashtiradi. Mehnat unumdorligini oshiradi va tadbirkorlik faoliyatini kengaytiradi. Davlat uchun bu investitsiyaviy jozibadorlikni mustahkamlash, soliq bazasini kengaytirish va xalqaro raqobatbardoshlikni oshirish imkonidir.

Dunyo tajribasi urbanizatsiya samarasi uzoq muddatli strategiya va kuchli boshqaruv institutlarisiz amalga oshmasligini ko'rsatadi. Masalan, Singapur bir necha o'n yilda aholisi ko'p va resurslari cheklangan shahardan dunyodagi eng qulay, raqobatbardosh megapolisga aylandi. Bu puxta shaharsozlik rejasi, jamoat transporti va uy-joy siyosati orqali amalga oshirildi. Seul esa infratuzilma va raqamlashtirishga yo'naltirilgan katta investitsiyalar orqali iqtisodiy va texnologik markazga aylandi[3].

O'zbekiston ham ana shunday strategik yo'lni bosib o'tmoqda. Biroq o'n yillar oldin mamlakatimizda urbanizatsiya sohasida ko'plab tizimli muammolar mavjud edi. Shaharlar uzoq muddatli turg'unlik holatida, hududlarni rivojlantirish bo'yicha yagona strategiya yo'q edi. Ko'pgina shaharlarning bosh rejasi aholi o'sish sur'atiga mos kelmasdi. Transport, kommunal xo'jalik va muhandislik infratuzilmasi urbanizatsiya talabiga javob bermas, yo'llar tor, jamoat transportida tirbandlik yuqori va kommunikatsiyalar eskirgan edi. Ekologiya, obodonlashtirish

va yashil hududlarga yetarli e'tibor qaratilmagan, uy-joy qurilishi esa ko'pincha ijtimoiy infratuzilmasiz amalga oshirilardi.

2017-yildan boshlab Prezident Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan shaharlarni kompleks rivojlantirish va urbanizatsiya davlat siyosatida ustuvor ahamiyat kasb eta boshladi. Shaharlarni rivojlantirishga tizimli va strategik yondashuv joriy etildi. Urbanizatsiya ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar doirasida asosiy yo'nalish sifatida belgilandi. Katta sarmoyalar yo'l tarmoqlari, jamoat transporti, muhandislik va kommunal xo'jalik, kommunikatsiyalar, suv va issiqlik ta'minoti, elektr tarmoqlarini modernizatsiya qilishga yo'naltirildi.

Eng asosiysi, shaharlar va hududlar o'rtasida transport aloqalari yaxshilanib, aholi mobilligi sezilarli darajada oshdi. Shahar muhitini inson uchun qulaylashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Yangi bog'lar, xiyobonlar, piyodalar yo'laklari va umumiy jamoat joylari barpo etilmoqda.

Institutsional rivojlanishda muhim qadam o'tgan yili noyabrda Urbanizatsiya va uy-joy bozorini barqaror rivojlantirish milliy qo'mitasi tashkil etilishi bo'ldi. Prezidentimiz farmoni bilan qo'mita urbanizatsiya jarayoni, uy-joy qurilishi, renovatsiya va ipoteka sohasida davlat siyosatini yuritish, shuningdek, ushbu yo'nalishdagi dasturlarni muvofiqlashtirish va rivojlantirish bo'yicha vakolatli davlat organi deb belgilandi.

Qo'mita qarorlarning barcha bosqichini muvofiqlashtirish, dasturlarni rivojlantirish va nazorat qilish imkoniga ega. Milliy qo'mita tuzilgandan so'ng "Yangi O'zbekiston" massivlari va boshqa massivlarda ko'p kvartirali uylar qurilishi hamda Toshkent, Nukus va viloyatlardagi yirik shaharlar yagona boshqaruv tizimiga o'tdi. Bu tarqoq yondashuvdan kompleks va shahar rivojlanishini ta'minlashga xizmat qilmoqda.

Shu tariqa urbanizatsiya O'zbekistonda uzluksiz, strategik jihatdan rejalashtirilgan rivojlanish instrumentiga aylandi. Bu siyosat iqtisodiy o'sish, investitsiyaviy jozibadorlik va aholi hayoti sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi hamda davlat uchun uzoq muddatli raqobatbardoshlikni ta'minlaydi. Murojaatnomada bu sohaga alohida e'tibor qaratilgani ham bejiz emas. Zero, urbanizatsiya jarayonini jadallashtirish, aglomeratsiyalar barpo etish, shaharlarni yashash uchun qulaylashtirish va aholining keng qatlamlari uchun munosib hamda hamyonbop uy-joyga ehtiyojni qondirish bugungi kunda faqat qurilish sohasining emas, balki ijtimoiy adolat, iqtisodiy barqarorlik va kelajak avlodlar manfaatlarini ta'minlash bilan bog'liq strategik vazifadir.

Davlatimiz rahbari ushbu sohaga to'xtalar ekan, "Urbanizatsiya va shaharlarni barqaror rivojlantirish bo'yicha yangi islohotlarni boshlaymiz. Jumladan, shaharlar tartibsiz kengayishining oldini olish bo'yicha aniq mezonlarni belgilaymiz va shu orqali ekin maydonlari asossiz qisqarib ketishiga chek qo'yiladi", deya ta'kidladi.

Shunday ekan, urbanizatsiya, eng avvalo, insonlar hayoti sifati uchun qilinadigan tanlovdir. Bu jarayonda yo'l qo'yilgan har qanday xato qimmatga tushadi. Chunki unumdor yerlar yo'qolishi, infratuzilmaga ortiqcha yuk tushishi va aholining ishonchi susayishi mumkin. Shu bois, bugun shaharlar rivoji tasodifiy

emas, balki puxta o'ylangan siyosat, uzoq muddatli rejalashtirish va professional yondashuv asosida amalga oshirilishi nihoyatda muhim.

Prezidentimizga 2026-yil 3-fevral kuni urbanizatsiya va uy-joy qurilishida yangicha yondashuvlarni joriy etish yuzasidan bo'lib o'tgan taqdimotda so'nggi 8-yilda mamlakatimizda 120 million kvadrat metr yoki 600 mingdan ziyod xonadonlar qurilib, foydalanishga topshirilgani, uy-joy sotib olishga ko'maklashish uchun 541 ming fuqaroga 103 trillion so'm kam foizli ipoteka krediti va subsidiyalar ajratilgani ma'lum qilindi. Qayd etilganidek, qurilish ishlari ko'lami kengaygani qurilish materiallari sanoati rivojiga katta turtki berib, ko'plab hududlarning drayveriga aylandi. Urbanizatsiya darajasi 1991-yildagi 40,3 foizdan 51 foizga yetdi[4].

Taqdimotda yer resurslaridan samarali foydalanish masalalariga ham alohida e'tibor qaratildi. Xalqaro tashkilotlar hisob-kitobiga ko'ra, aholi punktlarining tartibsiz kengayib borishi ayrim hududlarda kelgusida ekin yerlarining tanqisligiga olib kelishi mumkin. Shu munosabat bilan eskirgan uy-joy fondini yangilash, uy-joy qurilishida renovatsiya ulushini oshirish zarurligi ta'kidlandi.

Urbanizatsiya va uy-joy qurilishi jarayonini to'g'ri hamda samarali rejalashtirish uchun raqamli texnologiyalardan keng foydalanish muhim. Ayni maqsadda bosh va master rejalarining yagona ma'lumotlar bazasi, qurilishga tayyor yer maydonlari bazasi, ko'p kvartirali uylarning yagona geoaxborot bazasi, eskrou tizimi, quruvchilar reytingi va boshqalarni qamrab olgan "Uy-joy" axborot tizimi ishlab chiqiladi.

Mazkur chora-tadbirlar natijasida aholining uy-joyga talablari hisobga olingan holda qurilish hajmi ortadi. Qurilayotgan uy-joylar esa barcha zarur infratuzilmaga ega bo'ladi. Urbanizatsiya jarayoni aniq belgilangan dasturlar asosida tashkil etiladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasining ma'lumotnomasi. Toshkent. 2025.

2. Рейтинг урбанизации стран мира. Гуманитарная энциклопедия [Электронный ресурс] // Центр гуманитарных технологий, 2006–2017 (последняя редакция: 08.10.2017). <http://gtmarket.ru/ratings/urbanization-index/info>

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. <https://president.uz/oz/lists/view/8834>

4. O'zbekiston Respublikasi Urbanizatsiya va uy-joy bozorini barqaror rivojlantirish milliy qo'mitasi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida. <https://president.uz/oz/lists/view/8695>.

O‘ZBEKLARNING BIRINCHI ADVOKATI

Palvanova Tuxtajon Pavlanovna
Abdullayeva Nasiba Seydullayevna

Urganch davlat pedagogika instituti
Tarix kafedrası o‘qituvchisi
Urganch davlat pedagogika instituti
Tarix yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek xalqining jasur farzandi, professional huquqshunoslik maktabining asoschisi Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayevning hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati yoritiladi. Maqolada uning Saratov universitetidagi tahsili, Turkiston o‘lkasida xalq manfaatlarini himoya qilish yo‘lidagi huquqiy kurashi va jadidchilik harakatidagi o‘rni tahlil qilingan. Birinchi o‘zbek advokatining millat huquqiy ongini yuksaltirishga qo‘shgan hissasi arxiv ma’lumotlari asosida ko‘rsatib berilgan.

Аннотация: В данной статье освещаются жизнь и общественно-политическая деятельность Убайдуллаходжи Асадуллаходжаева - отважного сына узбекского народа, основателя профессиональной школы юриспруденции. В статье анализируется его образование в Саратовском университете, правовая борьба за защиту интересов народа в Туркестанском крае и его роль в джадидском движении. Вклад первого узбекского адвоката в повышение правосознания нации показан на основе архивных данных.

Annotation: This article highlights the life and socio-political activities of Ubaydullakhoja Asadullakhojayev, a brave son of the Uzbek people and the founder of the professional school of jurisprudence. The article analyzes his studies at Saratov University, his legal struggle to protect the interests of the people in the Turkestan region, and his role in the Jadid movement. The contribution of the first Uzbek lawyer to raising the legal consciousness of the nation is shown on the basis of archival data.

Kalit so‘zlar: Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayev, jadidchilik, birinchi advokat, Saratov universiteti, Turkiston, huquqiy himoya, "Sadoi Turkiston".

Ключевые слова: Убайдуллаходжа Асадуллаходжаев, джадидизм, первый адвокат, Саратовский университет, Туркестан, правовая защита, "Садой Туркистон."

Keywords: Ubaydullahoja Asadullahojaev, Jadidism, First Lawyer, Saratov University, Turkestan, Legal Defense, "Sadoi Turkestan."

Bolaligi Toshkent shahar, Shayx Xovandi Tahur daha, Mergancha mahallalik Asadullaxo‘ja Abdurahmonxo‘ja bog‘bon va To‘xtabibining to‘rt o‘g‘li va bir qizi bo‘lib, kattasi Ubaydulla – 1878-yilda, o‘rtanchasi Bashirulla – 1887 va kenjasi Sunnatulla 1889-yilda dunyoga kelgan. Yolg‘iz qizining ismi Muborakxon edi. Umarxo‘ja degan o‘g‘li yoshligida vafot etgan. a‘lumoti Asadullaxo‘ja bog‘bon uchala o‘g‘lining eskicha xat-savodini chiqargach, rus-tuzem maktabiga topshiradi. O‘g‘illari maktabni bitirib, yetuk tarjimon bo‘lib yetishadilar. O‘rtanchasi bilan

kenjasi hukumat idoralarida tarjimonlik bilan shug'ullanadilar. Ubaydulla Asadullaxo'jayev rus-tuzem maktabining 4-sinfini tugatadi. Ma'lumoti tugallanmagan oliy. Saratov universitetida to'liq o'qimagan. Mehnat faoliyati Ubaydulla Asadullaxo'jayev maktab o'qishini tugatgach, otasi bilan birga ishladi, 1904-1907-yillardan boshlab mustaqil yashay boshladi. Toshkent shahar 1-uchastkasining Mirovoy sudyasi Oranskiyga kamtarona ish haqi evaziga erkin mirza sifatida ishga joylashdi. 1907-yilda Toshkent temir yo'l yuridik bo'limiga ish yurituvchi lavozimga joylashdi. U epchil, chaqqon mehnatdan qochmaydigan kishi edi. Shu sababdan "Injenernaya" ko'chasidagi uncha katta bo'lmagan maydachuyda va kvas sotadigan do'konchaga xo'jayin bo'lib, shahar boshqarmasi va boshqa mayda idoralardan kerakli ma'lumotlar to'plab berish xizmatini bajarish bilan ham shug'ullandi.[1.B. 45]

Shu davrda Ubaydulla Asadullaxo'jayev mahalliy musulmon yoshlari g'oyalari bilan qo'zg'algan davrda, Munavvarqori davrasidagi eng yetuk kishilardan biri bo'lib, "Xurshid" gazetasining xodimi sifatida ham ishtirok etdi. 1908-yilda sud boshqarmasining Orenburg bo'limiga, idorachi (kontorshik) vazifasiga o'tadi. Keyinchalik u Oranskiy bilan Saratovga ketadi. 1912-yilda Saratov Okrug sudida xususiy advokat (chastniy poverenniy) unvoniga imtihon topshirdi. Ubaydulla Asadullaxo'jayev Saratovda yashagan paytida V. Shekspir, F. Shiller, Onore de Balzak, V. Gyugo, G. Mopassan, R. Kipling kabi jahon va L. Tolstoy, A. Pushkin, Yu. Lermontov, L. Andreyev singari rus adabiyoti namoyandalari ijodini, huquqshunoslikka oid maxsus adabiyotlarni o'qib-o'rgandi. Adib 1909-1913-yillarda qozoq, rus, yahudiy va tatar ziyolilari bilan yaxshi munosabatda bo'lgan. Uni o'sha davr rus adabiyotida ko'tarilayotgan inson kamoloti masalasi ham qiziqtirgan. Shu bois u 1909-yilda ruslarning adibi L. Tolstoy ijodi bilan chuqurroq tanishadi. Faylasuf yozuvchining nasroniy aqidasidan kelib chiqqan g'oyasiga mustamlaka mamlakatning farzandi sifatida yon bergisi kelmaydi. Adibning yovuzlikka yovuzlik bilan javob bermaslik haqidagi aqidasiga muxolif o'laroq L. Tolstoyga o'z fikr-mulohazalarini yozib yuboradi. Ubaydulla Asadullaxo'jayev 1913-yil oxirida Moskvadan qaytib kelib, Toshkentning Romanov ko'chasi, 16-uyda yashaydi. Advokatlik kasbi taqozosi bilan mahalliy aholining og'irini yengil qildi, rus geograf va arxeologlari jamiyatining ilmiy yig'ilishlarida qatnashdi. Toshkent okrug sudida huquqshunos Ivan Charkovskiy bilan birga ish olib boradi. Charkovskiy yordamida bir necha ishlarni muvaffaqiyatli tugatgani sababli aholi orasida obro'si oshib ketadi. Ubaydulla Asadullaxo'jayev Toshkentda hamshahar do'stlari uyushtiradigan "gap"larda ishtirok etadi va o'z xalqining taraqqiyotiga, mazlumlikdan qutulishiga chora axtarib, harakat qilayotgan mujohid vatandoshlari safiga qo'shiladi. "Gap"lardan birida gazeta va jamiyat tashkil etish masalasi ko'tariladi. U "Turon" jamiyatini — qonuniy ishlaydigan jamiyat sifatida shakllanishida huquqshunoslik nuqtai nazaridan amaliy ish olib boradi. "Sadoyi Turkiston"ni Ubaydulla Asadullaxo'jayev, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdulhamid Sulaymon Cho'lpon, Abdurauf Muzaffarzoda, Shokirjon Rahimiy, Mirmuhsin Shermuhammad, Mirmulla Shermuhammad, Tavallo – barchalari qo'lni qo'lga berib gazetani 1914–1915-yil mobaynida

muntazam chiqarib turdilar. Ammo gazetaning iqtisodiy yuki ko‘proq Ubaydulla Asadullaxo‘jayeov zimmasiga tushadi. Tatar yozuvchisi Ibrohim Tohiriy 1914-yilda “Sho‘ro” jurnaliga yozgan “Ko‘rgan – bilgandan” xabarida: “Sadoyi Turkiston” gazetasi yolg‘iz muhtaram yurist Ubaydulla afandi Asadullaxo‘jayeov janoblarning himmatigagina bog‘liqdir. Gazetaning har bir nomerinda 30-40 so‘m zarar ko‘rib boraturg‘on muhtaram yurist millatparvar Ubaydulla afandi bir el homiysiga ega bo‘lsa, go‘zal o‘lur edi”, deb yozgan. [2, B. 271.]

“Sadoyi Turkiston” gazetasi 1914-yil 20-may sonida “Butxonada yong‘in” sarlavhali bir xabarni ko‘chirib bosadi. Xabarda Perm shahridagi diniy maktablarning biridagi butxonaga o‘t tushgani xabar qilinadi. Janob Ostroumov “cherkov” so‘zi o‘zbek tiliga “butxona” deb o‘girilgani uchun gazeta mas‘ul muharriri U. Asadullaxo‘jayeov va xodim A. Muzaffarzodani sudga berib, jinoyat qonunlarining 77-moddasiga muvofiq jazoga torttirmoqchi bo‘ladi. U. Asadullaxo‘jayeov Toshkent kutubxonasiga murojaat qilib, ushbu so‘z qachondan matbuotda ishlatilayotganini surishtiradi. 1914-yil sentabrda o‘tgan sud paytida advokatlardan Shirman, Rozanov, Markov gazeta, uning noshir va muharririni himoya qiladilar. Abdurauf Muzaffarzoda “butxona” so‘zi bevosita N. Ostroumov qo‘l ostida chiqayotgan “Turkiston viloyatining gazetasi”da 1902-yildan buyon ishlatilib kelganini isbotlab beradi. Advokatlar ham modda va talab noo‘rin ekanligini isbotlab beradilar. Sud Ubaydulla Asadullaxo‘jayeov va Abdurauf Muzaffarzodani aybsiz topadi va ishni harakatdan to‘xtatadi. Ishning to‘xtatilishida o‘zbek ziyolilarining norozilik chiqishlari ham ta‘sir ko‘rsatgan. Xususan, “Sadoyi Farg‘ona” gazetasida “Mulla A.” ya‘ni, Ashurali Zohiriyning “o‘rinsiz hujum va xavf” maqolasi, Cho‘lponning Ostroumov faoliyati to‘g‘risida Suqsuviy taxallusida yozgan “Muammo” she‘ri bosiladi. Ubaydulla Asadullaxo‘jayeov Turkiston xalqining o‘z haq-huquqini tanishi uchun tinmay ishladi. Mahalliy boylar uni quvvatlamagan bo‘lsa-da, ammo atrofidagi do‘stlarining yordamida turli tadbirlarni amalga oshirdi. 1915-yilda “Turkiston” sayyor truppasini tuzib, Farg‘ona vodiysi bo‘ylab uyushtirilgan safar ana shunday tadbirlardan biridir. Truppa Asadullaxo‘jayeovning ma‘muriy, Avloniyning badiiy rahbarligi ostida Qo‘qon, Andijon, Namangan, O‘sh shaharlarida bo‘lib, mahalliy aholiga o‘zbek tilidagi ilk spektakllarini namoyish etibgina qolmay, mahalliy yoshlardan havaskor teatr truppalarini tashkil etishga ko‘maklashdi. Bu safarlarning sabablaridan biri “Sadoyi Turkiston” gazetasi nashrini moliyalashtirish edi. Xo‘jayeov 1917-yil avgust oyida o‘tgan “Butun Rossiya musulmonlari Ikkinchi syezdi”da ishtirok etadi. U shu yil avgust oyining oxirigacha Petrogradga Butunrusiya Musulmonlar Ijroiya qo‘mitasi va Butunrusiya dehqonlar Ijroiya qo‘mitasi a‘zosi sifatida faoliyat olib boradi. O‘sha yil sentabr oyida Toshkentga qaytib, o‘lka musulmonlar sho‘rosida sentabr oyining oxirigacha ishlaydi. Turkiston Markaz sho‘rosi tomonidan vaqtli hukumatning “Turkiston komiteti”ga Cho‘qayev, Og‘ayev bilan birga Ubaydulla Asadullaxo‘jayeov ham a‘zo etib saylanadi va Farg‘onaga ketadi. Qo‘qonda o‘tadigan o‘lka musulmonlar III syezdini tayyorlashda qizg‘in ishtirok etadi. Syezd raisligiga saylangan U. Asadullaxo‘jayeov Turkiston xalqining taqdirini hal qiladigan barcha masalalarni syezdda ko‘rilishiga erishadi. Syezd Sh. Shohiahmedovning

“Turk adam markaziyat” firqasi programmasi asosida tayyorlagan federatsiya tarkibdagi Turkiston avtonom respublikasini barpo etish loyihasini quvvatlaydi. Bu syezd qabul qilgan loyiha Turkiston Muxtor Respublikasini tashkil etish uchun zamin yaratdi. Afsuski, bu loyihani tinchlik yo‘li bilan amalga oshirish va mustahkamlash uchun muvaqqat hukumat vaqtni boy bergan edi. [3. 278-279 b.]

O‘limi Ubaydulla Asadullaxo‘jayev 1938-yil 20-fevralda yana qamoqqa olinadi. Tergovda 1918 – 1920-yillarda ingliz josuslari foydasiga ishlagan degan aybni to‘nkaydilar. Kaltaklangan, xo‘rlangan va tahqirlangan safdoshlari azobdan qutulish uchun yolg‘on, yasama javoblarga majburan qo‘l qo‘yadilar. 1938-yil 17-mayda o‘tkazilgan so‘roqda “Men hech qachon “Milliy ittihad” a‘zosi bo‘lgan emasman, hozir aniq eslay olmayman, Munavvarqorining uyida bir yoki ikki marta bo‘lganman, shundan so‘ng aloqani uzib, Rossiyaga ketganman va shuning uchun yetti yil surgunda bo‘lib keldim”, deydi va o‘sha yil 11-iyulda atoqli davlat arbobi Sa‘dulla Tursunxo‘jayev bilan o‘tkazilgan yuzlashtirishda “Men “Ittihodi taraqqiy” rahbarlarining ingliz razvedkasi bilan aloqasi haqida hech narsa bilmayman, ingliz razvedkasiga mening hech qanday aloqam yo‘q” deb javob beradi. 1937-yil surgundan qaytgandan keyin faqat millati ovrupolik bo‘lgan huquqshunoslar bilan suhbatlashganini so‘zlaydi. Tergovchining “Sen aksilsho‘ro tashviqoti olib borgansan, tan olasanmi” degan do‘qiga “Yo‘q. Tan olmayman. Men buni inkor qilaman. Men hech qachon aksilsho‘roviy tashviqot olib borgan emasman”, deydi. NKVD xodimlari bu mardonavor javobga qarshi bironta qarshi dalil topa olmaydilar. Shunga qaramay, SSSR NKVD Maxsus Kengashi Ubaydulla Asadullaxo‘jayevni josuslikda va aksilsho‘ro milliy tashkilotga a‘zolikda ayblab, 1939-yil 14-may qarori bilan sakkiz yilga Magadan mehnat lageriga surgun qilish to‘g‘risida qaror chiqaradi. Shu kuni NKVDga qarashli Komi ASSR, Pezmog qishlog‘i, Kotlas bekati, Gorkiy temir yo‘lidagi LOKCHIMLAGning 3-bo‘limiga jo‘natiladi. U 1939-yili jazo o‘tash jamlog‘ida vafot etadi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayev nafaqat o‘zbek xalqining birinchi professional advokati, balki millatning huquqiy va siyosiy ongini yuksaltirishga borligini tikkan fidoyi siymodir. Uning faoliyati o‘zbek advokaturasi tarixining poydevori bo‘lib, bugungi kundagi "Kuchli advokatura" tamoyilining ilk tamal toshlaridan biri hisoblanadi. Ubaydullaxo‘ja kabi millat himoyachilarining hayot yo‘li bugungi kunda o‘z kasbiga sadoqatli bo‘lishni istagan har bir huquqshunos uchun yuksak namuna va ma‘naviy maktab bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ahmedov, Sirojiddin; Rajabov, Qahramon (2000-2005). "Jadidchilik". *O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi*. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.
2. Jadidizm". *Ensiklopedik lug‘at*. Toshkent: O‘zbek sovet ensiklopediyasi bosh redaksiyasi. 1988. p. 271.
3. "Jadidizm". *O‘zbek sovet ensiklopediyasi*. Toshkent: O‘zbek sovet ensiklopediyasi bosh redaksiyasi. 1973. 278-279 b.
4. adidgzt@mail.ru

O‘ZBEKISTON HUDUDIDA BRONZA VA ILK TEMIR DAVRI QISHLOQ TIPIDAGI TURARJOYLARNING GENEZISI VA EVOLYUTSIYASI

Nurmetov Sardor Baxtiyorovich.

Urganch innovatsion universiteti. PhD., dotsent.v.b

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekiston hududida bronza va temir davriga oid qishloq maqomidagi turarjoylarning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari hamda ularni o‘rganish tarixiga oid arxeologik tadqiqotlar ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, Xorazm, Zarafshon, Baqtriya, Farg‘ona va Toshkent vohalarida aniqlangan arxeologik yodgorliklarning me‘moriy tuzilishi, xo‘jalik faoliyati va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasi ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: bronza davri, temir davri, qishloq turarjoylari, o‘troq madaniyat, yarim yerto‘la, urbanizatsiya, arxeologik tadqiqotlar, Xorazm, Baqtriya, Farg‘ona.

Аннотация: В данной статье проведен научный анализ археологических исследований формирования, этапов развития и истории сельских поселений бронзового и железного веков в Узбекистане. Также на основе научной литературы проанализированы архитектурная структура, хозяйственная деятельность и уровень социально-экономического развития археологических памятников, выявленных в оазисах Хорезма, Зарафшана, Бактрии, Ферганы и Ташкента.

Ключевые слова: бронзовый век, железный век, сельские поселения, оседлая культура, полуподвальные постройки, урбанизация, археологические исследования, Хорезм, Бактрия, Фергана.

Annotation: This article scientifically analyzes archaeological research on the formation, stages of development and history of rural settlements of the Bronze and Iron Ages in Uzbekistan. Also, the architectural structure, economic activity and level of socio-economic development of archaeological monuments identified in the oases of Khorezm, Zarafshan, Bactria, Fergana and Tashkent are analyzed based on scientific literature.

Keywords: Bronze Age, Iron Age, rural settlements, sedentary culture, semi-basement, urbanization, archaeological research, Khorezm, Bactria, Fergana.

O‘zbekiston hududida bronza va temir davriga oid qishloq maqomidagi turarjoylarni o‘rganish qadimgi jamiyatning xo‘jalik tizimi, ijtimoiy tuzilishi hamda etnomadaniy jarayonlarini aniqlashda muhim ilmiy ahamiyatga ega. Mazkur davrlarda shakllangan aholi manzilgohlari ibtidoiy jamoa tuzumining so‘nggi bosqichlaridan sinfiy jamiyatga o‘tish jarayonini aks ettiruvchi asosiy arxeologik manbalar hisoblanadi. Arxeologik tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, bronza

davriga kelib O'rta Osiyo hududida o'troq dehqonchilik asosidagi qishloq tipidagi manzilgohlar keng tarqaladi [1.B.45-48]. Bu jarayon avvalgi neolit va eneolit davrlarida boshlangan iqtisodiy va madaniy o'zgarishlarning mantiqiy davomi sifatida yuzaga kelgan. Ayniqsa, irrigatsiya tizimining paydo bo'lishi, chorvachilikning rivojlanishi hamda hunarmandchilikning ixtisoslashuvi qishloq turarjoylarining shakllanishida hal qiluvchi omil bo'lgan.

Bronza davri qishloq manzilgohlari ko'pincha daryo vodiylari, sug'oriladigan yerlar hamda tabiiy resurslarga boy hududlarda joylashgan. Bu esa aholi xo'jaligining asosan sug'orma dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikka asoslanganligini ko'rsatadi. Temir davriga kelib esa mazkur manzilgohlar yanada murakkablashib, ayrim hollarda hududiy markazlarga aylangan. Bronza davri qishloq turarjoylarining shakllanishi uzoq davom etgan tarixiy evolyutsiya natijasidir. Ilk paleolit davrida aholi asosan g'orlar, daralar va ochiq makonlarda vaqtinchalik yashagan. Bu davr turarjoylari sun'iy qurilish elementlariga ega emasligi bilan xarakterlanadi. Mezolit davriga kelib esa kichik guruhlar shakllanib, vaqtinchalik turarjoylar qurila boshlagan.

Neolit davrida o'troq hayotga o'tish jarayoni jadallashadi. Ayniqsa, yarim yerto'la shaklidagi turarjoylarning paydo bo'lishi muhim bosqich hisoblanadi [2.C.84-87]. Bu turarjoylar yerga qisman kavlangan, usti yog'och, qamish va loy bilan yopilgan konstruksiyalardan iborat bo'lgan. Ularning ichki tuzilishida o'choqlar, xo'jalik chuqurlari va yashash maydonlari aniqlangan. Quyi Amudaryo hududida aniqlangan neolit davri manzilgohlari o'troq turmush tarzining shakllanishida muhim o'rin tutadi. Ushbu manzilgohlar odatda suv havzalariga yaqin joylashgan bo'lib, baliqchilik, ovchilik va termachilik asosiy xo'jalik tarmoqlari hisoblangan. Bu davrda aholi kichik jamoalar ko'rinishida yashagan.

Eneolit davri qishloq tipidagi manzilgohlarning shakllanishida tub burilish davri hisoblanadi. Bu davrda paxsa va xom g'ishtdan qurilgan uylar paydo bo'ladi [3.C.73-75]. Turarjoylar endilikda yer ustida barpo etilib, bir necha xonali uylar shakllanadi. Bu esa aholi turmush tarzining barqarorlashganini ko'rsatadi. Eneolit davrida manzilgohlarning rejalashtirilgan holda qurilishi kuzatiladi. Uylar bir-biriga yaqin joylashtirilgan, ayrim hollarda ichki hovli tizimi paydo bo'lgan. Hunarmandchilikning rivojlanishi natijasida turarjoylarda ishlab chiqarish maydonlari ham ajratilgan. Bu davrda irrigatsiya tizimining ilk shakllari paydo bo'lib, sug'orma dehqonchilik rivojlana boshlaydi. Bu esa qishloq tipidagi manzilgohlarning ko'payishiga olib keladi. Eneolit davrida shakllangan aholi punktlari keyinchalik bronza davri qishloqlarining asosini tashkil etgan.

Bronza davri O'zbekiston hududida qishloq tipidagi manzilgohlarning keng tarqalishi bilan xarakterlanadi. Bu davrda turarjoylar mudofaa devorlari bilan o'rab olingan, ichki rejalashtirish tizimi shakllangan hamda xo'jalik hududlari ajratilgan.

Surxondaryo hududida aniqlangan Sopollitepa bronza davri qishloq manzilgohining klassik namunasi hisoblanadi [4.C.38-44]. Ushbu yodgorlik uch qator mudofaa devori bilan o'rab olingan. Ichki tuzilishida mahallalar, xo'jalik binolari va hunarmandchilik ustaxonalari aniqlangan. Bu esa aholi o'rtasida ijtimoiy tabaqalanish mavjud bo'lganligini ko'rsatadi. Jarqo'ton yodgorligida esa ibodatxona

majmuasi, ark va turarjoy binolari aniqlangan [5.B.56-62] . Bu bronza davrida diniy markazlar va ma'muriy boshqaruv tizimi shakllana boshlaganini ko'rsatadi. Turarjoylar asosan to'rtburchak shaklda qurilgan bo'lib, bir nechta xonadan iborat bo'lgan. Bronza davrida qishloq manzilgohlari ko'pincha sug'oriladigan hududlarda joylashgan. Bu esa dehqonchilikning asosiy xo'jalik tarmog'i bo'lganligini ko'rsatadi. Farg'ona vodiysida ham bronza davrining so'nggi bosqichiga oid qishloq manzilgohlari aniqlangan. Ushbu manzilgohlar mudofaa devorlari bilan o'rab olingan. Uylar paxsa va xom g'ishtdan qurilgan. Ichki rejalashtirish tizimi mavjud [6.C.102-108]. Zarafshon vodiysida bronza davri manzilgohlari ko'pincha yarim yerto'la turarjoylardan iborat bo'lgan. Bu hududda dehqonchilik bilan bir qatorda ovchilik va chorvachilik ham muhim o'rin tutgan. Manzilgohlar kichik jamoalardan iborat bo'lgan.

Temir davriga kelib qishloq tipidagi manzilgohlar yanada keng hududlarda shakllanadi. Bu davrda turarjoylar mustahkam mudofaa devorlari bilan o'rab olinadi. Ayrim manzilgohlar hududiy markazlarga aylanadi. Xorazm hududida temir davriga oid ko'plab qishloq tipidagi manzilgohlar aniqlangan. Ushbu manzilgohlar sug'orish tizimlariga yaqin joylashgan [7.C.134-140]. Turarjoylar paxsa va xom g'ishtdan qurilgan. Ichki hovli tizimi mavjud. Surxondaryo hududida temir davri manzilgohlari dehqonchilik va hunarmandchilik markazlari sifatida shakllangan. Turarjoylar bir necha xonali uylar majmuasidan iborat bo'lgan. Farg'ona vodiysida temir davriga kelib qishloq manzilgohlari kengayadi. Sug'orish tizimining rivojlanishi aholi sonining ko'payishiga olib keladi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, bronza va temir davri qishloq maqomidagi turarjoylar O'zbekiston hududida o'troq madaniyatning shakllanishida muhim bosqich hisoblanadi. Tadqiqotlar natijasida quyidagi yakuniy xulosalarga kelindi:

- o'troq turmush neolit davrida shakllangan;
- eneolit davrida qishloq manzilgohlari paydo bo'lgan;
- bronza davrida urbanizatsiya boshlangan;
- temir davrida hududiy markazlar shakllangan;
- qishloq turarjoylarining hududiy xususiyatlari mavjud bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1977.
2. С.П. Толстов Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. Москва: МГУ, 1948.
3. Сарианиди В.И. Древние земледельцы Афганистана. Москва: Наука, 1977.
4. Аскарлов А. Сапаллитепа. – Ташкент: Фан. 1973.
5. Asqarov A.A. Jarqo'ton yodgorligi // O'zbekiston arxeologiyasi. – Toshkent, 1990.
6. Заднепровский Ю.А. Древняя Фергана. - Ленинград: Наука, 1978.
7. Толстов С. П. По древним дельтам Окса и Яксарта. - Москва: Наука, 1962.

YOSHLAR MA'NAVIY TARBIYASINING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI

Radjapov Odilbek Babanazarovich

Urganch innovatsion universiteti

“Tarix” kafedrasi dotsenti

Hayotimizga kirib kelayotgan turli-tuman axborotlar o‘zining ta’sir doirasini kengaytirib, nafaqat yoshlar, balki jamiyatning barcha qatlamlarini qamrab olmoqda. Yoshlar esa o‘zining milliy madaniyati, urf-odatlarini, qadriyat va an’analarini, tili, dini hamda milliy o‘zligini anglagandagina sog‘lom tafakkur va aql-zakovat sohibiga aylanishi mumkin. Yoshlarimizni ma’naviyatli, aql-idrokli va barkamol shaxs darajasiga ko‘tarishda axborotning o‘rni beqiyosdir.

Bugungi kunda axborotlar oqimi, ko‘lami, darajasi, ob’ekti va sub’ektiga alohida e’tibor qaratish zarur bo‘lgan davrga yetib keldik. Shu nuqtai nazardan, Birinchi Prezidentimiz Islom Karimovning quyidagi fikrlari alohida ahamiyat kasb etadi:

“Har qaysi millatning o‘ziga xos ma’naviyatini shakllantirish va yuksaltirishda, hech shubhasiz, oilaning o‘rni va ta’siri beqiyosdir. Chunki insonning insoniyligini shakllantiradigan va belgilaydigan ma’naviy mezonlar va qarashlarning ilk kurtaklari oila sharoitida qaror topadi. Muxtasar aytganda, oila sog‘lom bo‘lsa – jamiyat mustahkam, jamiyat mustahkam bo‘lsa – mamlakat barqaror bo‘ladi.”[1.58]

Ayni paytda yoshlar tafakkuriga sezilar-sezilmas ta’sir etayotgan nosog‘lom axborotlar ham mavjud. Bunday axborotlar yoshlarni ongsiz, ma’naviyati past, boshqaruvga oson beriladigan va vayronkor g‘oyalar ta’siriga tushuvchi shaxslarga aylantirishni maqsad qiladi. Bunga misol sifatida internet tarmog‘i orqali amalga oshirilayotgan “gipero‘zlashtirish” (ya’ni bir xalq yoki millatning tarixiy merosini boshqa bir millat nomi bilan o‘zlashtirish) holatini keltirish mumkin.

Shu o‘rinda “madaniy yuqish” g‘oyasini ilgari surgan Zbigniew Brzezinski fikrlariga ham to‘xtalish lozim. U shunday deydi: Amerika televideniyesi dasturlari va filmlari jahon bozorining katta qismini egallagan, amerika musiqasi, turmush tarzi, kiyinish madaniyati va qiziqishlariga butun dunyo taqlid qilmoqda. Internet va kompyuter tilidagi ko‘plab atamalar ham asosan Amerika bilan bog‘liq bo‘lib, global muloqot vositasiga aylangan. Amerika esa zamonaviy ta’lim olishni istaganlar uchun go‘yoki “Makka” vazifasini bajaradi. Bu fikrlar bir tomondan madaniyatning global tarqalishi va boshqa madaniyatlarning siqib chiqarilishi bilan izohlansa, ikkinchi tomondan ayrim xalqlarning o‘z milliy madaniyatidan uzoqlashib, begona tafakkur va turmush tarzini qabul qilishi bilan izohlanadi.

Bularning barchasi, ta’kidlanganidek, global axborotlar ta’siri ostida ijtimoiy, madaniy, ma’rifiy, siyosiy va boshqa sohalarida qator muammolarni keltirib chiqarmoqda. Yoshlar virtual dunyoga kirib borar ekan, ko‘pincha salbiy mazmundagi global axborotlar ta’siriga tushib qolmoqda. Ularni o‘rab turgan tashqi

muhitdagi voqea-hodisalarni aynan shu nosog‘lom axborotlar orqali idrok etishi natijasida, ularning ma‘naviy dunyosi va tafakkurining shakllanishi ham bevosita shu omillarga bog‘liq bo‘lib qolmoqda.

Shu bois, O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimov o‘z asarlarida yoshlar ma‘naviyatiga qarshi qaratilgan tahdidlarni anglashda, eng avvalo, “uning ruhiy dunyosini izdan chiqarishga qaratilgan mafkuraviy, g‘oyaviy va informatsion xurujlarni nazarda tutish zarur”ligini qayta-qayta ta’kidlaydi.

Demokratik jamiyat “har kim o‘zi istagan axborotni izlash, olish va tarqatish huquqiga ega” degan tamoyilni ilgari suradi. Bu esa, o‘z navbatida, fuqarolar uchun axborot erkinligini ta‘minlab, global axborotlarning kirib kelishi uchun keng imkoniyat yaratadi. Ta’kidlanganidek, kirib kelayotgan axborotlar turli ko‘rinishga ega. Bunday sharoitda eng muhim jihat — yoshlarning o‘zida axborotni tanlay olish qobiliyatini shakllantirishdir.

Yoshlar jamiyatning kelajagi hisoblanadi va aynan ularda axborotga bo‘lgan qiziqish hamda “chanqoqlik” kuchli kuzatiladi. Biroq yoshlarning tinch, farovon hayot kechirishi va ma‘naviy yetuk bo‘lib kamol topishi, eng avvalo, jamiyatda qanday axborotlar va qaysi vositalar orqali targ‘ib etilishiga bog‘liqdir. Islom Karimov ta’kidlaganidek: “Kelajakda O‘zbekiston nafaqat iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan, balki bilimdon va ma‘naviy yetuk farzandlari bilan ham jahonni lol qoldirishi lozim. Bu borada Vatanga muhabbat va sadoqat alohida o‘rin tutadi.” [2. B. 5]

O‘sib kelayotgan yosh avlodni barkamol inson qilib tarbiyalash har qanday ijtimoiy tizimning asosiy vazifasidir.

Masalaning yana bir muhim jihatiga e‘tibor qaratish lozim: yoshlar ma‘naviyati va dunyoqarashining shakllanishida ommaviy axborot vositalarining roli katta. Ekran orqali namoyish etilayotgan turli ko‘rsatuvlar yoshlar ongiga ijobiy yoki salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli ommaviy axborot vositalari orqali yoshlar ma‘naviyatini yuksaltirishga xizmat qiladigan, foydali, xavfsiz va keng qamrovli axborotlarni muntazam yetkazib borish zarur. Aks holda, yoshlar axborot olish uchun boshqa manbalarga murojaat qilishga majbur bo‘ladi.

Natijada internet va boshqa manbalar orqali olingan turli axborotlar yoshlarning ongiga va ma‘naviyatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. So‘nggi yillarda internet foydalanuvchilari sonining ortib borayotgani bunga yaqqol misoldir. Afsuski, o‘zbek tilidagi veb-saytlar soni hali ham kam. Shu sababli bugungi yoshlar va talabalar ko‘pincha xorijiy saytlar, gazeta va axborot manbalariga murojaat qilmoqda. U yerda berilgan ma‘lumotlar har doim ham to‘liq ishonchli bo‘lmasligiga qaramay, yoshlar ularga ergashishga moyillik bildiradi.

Ta’limning axborotlashuv jarayonlariga ta’sirini ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, ta’lim jamiyatning barcha sohaları uchun mutaxassislar tayyorlab beradi. Ta’lim natijasida yaratilgan bilimlar axborot asrida tezkorlik bilan ishlab chiqarishga joriy etilib, yangi axborotlarning vujudga kelishiga sabab bo‘lmoqda.

Yoshlar bugungi jamiyatda qanday o‘ringa ega? Bu savolga javob berishdan oldin jamiyatdagi o‘zgarishlarga e‘tibor qaratish zarur. XXI asr — haqiqiy egalari bugungi yoshlar bo‘lgan davr — o‘tgan asrlardan nimasi bilan farqlanadi? Mazkur

savollarga javob topgandan so'ng masalani yanada chuqurroq tahlil qilish mumkin.

XXI asr axborot asri sifatida e'tirof etiladi. Bu davrda jamiyat rivojlanishi industrial bosqichdan postindustrial va axborot jamiyati bosqichiga o'tdi. "Axborot jamiyati" atamasi ilk bor Yaponiya va AQShda paydo bo'lgan. Axborot asrining rivojlanishini bir necha bosqichlarga ajratish mumkin: birinchi bosqich — XX asrning 50-yillarida hisoblash mashinalarining yaratilishi va ularning harbiy sohada qo'llanilishi; ikkinchi bosqich — shaxsiy kompyuterlarning ommalashuvi; uchinchi bosqich esa — internetning paydo bo'lishi bilan bog'liq.[1.B. 58]

Axborot xavfsizligi bo'yicha maxsus kurslar oliy ta'lim muassasalarida bir necha yillardan buyon o'qitib kelinmoqda. Aslida bu fan o'quv rejasiga davr talabi asosida kiritilgan. Uni globallashuv jarayonining natijasi sifatida baholash mumkin. Bugungi kunda axborot xavfsizligi hatto aholisi kam va hududi kichik davlatlar uchun ham jiddiy muammo bo'lib qolmoqda.

Axborot asri insondan yangi bilim va ko'nikmalarni talab qiladi. Yoshlar bu davrda o'z ota-bobolari duch kelmagan muammolarga duch kelishi tabiiy. Kompyuter savodxonligiga ega bo'lish axborot jamiyatining muhim mezonlaridan biridir. Agar yoshlar ushbu talablarni o'z vaqtida egallay olmasa, kelajakda raqobatda ortda qolish xavfi mavjud.

Xulosa qilib aytganda, axborot asriga mos ta'lim berish, xususan, axborot xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan bilim va ko'nikmalarni nafaqat oliy ta'lim muassasalarida, balki o'rta maxsus ta'lim tizimida ham keng joriy etish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. -Т.: «Маънавият», 2008 йил, 58-бет.
2. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори — Т.: 1997й. 5-бет
3. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida. – Toshkent, 1997.
4. Brzezinski Z. The Grand Chessboard. – New York, 1997.
5. Castells M. The Information Age. – Oxford, 1996–1998.

QISHLOQ XO'JALIGI MOLIYALASHTIRILISHI VA KOLLEKTIVLASHTIRISH OQIBATLARI

O'rinov Og'abek Ilhombek o'g'li

Turon universiteti

Tarix mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

+99888-361-64-64 ogabekorinov4162gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada qishloq xo'jaligini moliyalashtirish tizimining shakllanishi, uning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri hamda tarixiy jarayon sifatida kollektivlashtirish siyosatining mohiyati yoritilgan. Shuningdek, kollektivlashtirish

davrida yuzaga kelgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, qishloq aholisi turmush darajasiga ta'siri va uning uzoq muddatli oqibatlari tahlil qilinadi. Maqolada davlat tomonidan ajratilgan moliyaviy resurslarning qishloq xo'jaligi rivojiga qo'shgan hissasi hamda majburiy jamoalashtirish siyosatining salbiy va ijobiy jihatlari ilmiy asosda ko'rib chiqiladi.

Аннотация: В данной статье рассматривается формирование системы финансирования сельского хозяйства, ее влияние на экономическую эффективность и сущность политики коллективизации как исторического процесса. Также анализируются социально-экономические изменения, произошедшие в период коллективизации, их влияние на уровень жизни сельского населения и долгосрочные последствия. В статье на научной основе рассматривается вклад финансовых ресурсов, выделяемых государством на развитие сельского хозяйства, а также негативные и позитивные аспекты политики принудительной коллективизации.

Abstract: This article discusses the formation of the agricultural financing system, its impact on economic efficiency, and the essence of the collectivization policy as a historical process. It also analyzes the socio-economic changes that occurred during the collectivization period, the impact on the living standards of the rural population, and its long-term consequences. The article examines the contribution of financial resources allocated by the state to the development of agriculture, as well as the negative and positive aspects of the policy of forced collectivization on a scientific basis.

Kalit so'zlar: qishloq xo'jaligi, moliyalashtirish, kollektivlashtirish, agrar siyosat, iqtisodiy islohotlar, davlat subsidiyalari, fermer xo'jaliklari, ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlar, qishloq aholisi, ishlab chiqarish samaradorligi.

Ключевые слова: сельское хозяйство, финансирование, коллективизация, аграрная политика, экономические реформы, государственные субсидии, фермерские хозяйства, социально-экономические последствия, сельское население, эффективность производства.

Keywords: agriculture, financing, collectivization, agrarian policy, economic reforms, state subsidies, farms, socio-economic consequences, rural population, production efficiency.

Kirish

Qishloq xo'jaligi har qanday milliy iqtisodiyotning strategik tarmoqlaridan biri bo'lib, u nafaqat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlaydi, balki yalpi ichki mahsulot (YaIM) tarkibida sezilarli ulushga ega. Masalan, statistik ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistonda qishloq xo'jaligi, o'rmon va baliqchilik sohalari YaIMning qariyb 28 foizini tashkil etgan hamda sohada millionlab xo'jalik subyektlari faoliyat yuritadi. Bu ko'rsatkich agrar sektorni moliyalashtirish tizimini chuqur o'rganish va uni samarali tashkil etish zarurligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, zamonaviy iqtisodiy rivojlanish sharoitida qishloq xo'jaligini moliyaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmlari (subsidiyalar, kreditlash, investitsiyalar) ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning muhim omili sifatida qaralmoqda.

Tarixiy jihatdan qaralganda esa, qishloq xo'jaligi tizimining

rivojlanishida kollektivlashtirish siyosati alohida o‘rin tutadi. XX asrning 1929–1933-yillarida amalga oshirilgan kollektivlashtirish jarayoni natijasida xususiy yer egaligi tugatilib, kolxoz va sovxozlar tizimi shakllantirilgan. Mazkur jarayon qisqa muddat ichida agrar ishlab chiqarish tuzilmasini tubdan o‘zgartirgan bo‘lsa-da, uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari murakkab va ko‘p qirrali bo‘lib, ko‘plab hududlarda ishlab chiqarish pasayishi, aholi migratsiyasi hamda ijtimoiy ziddiyatlarning kuchayishiga olib kelgan.

Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, kollektivlashtirish jarayoni iqtisodiy samaradorlikni oshirishdan ko‘ra ko‘proq ma‘muriy-buyruqbozlik usullari asosida amalga oshirilganligi sababli uzoq muddatli salbiy oqibatlarni yuzaga keltirgan. Shu nuqtai nazardan, qishloq xo‘jaligini moliyalashtirish tizimi va kollektivlashtirish siyosati o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni tahlil qilish dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi.

Hozirgi davrda global iqlim o‘zgarishi, resurslar tanqisligi va aholining o‘sishi (BMT prognozlariga ko‘ra, 2050-yilga borib dunyo aholisi 9,7 milliardga yetishi kutilmoqda) qishloq xo‘jaligida samarali moliyalashtirish mexanizmlarini yanada takomillashtirishni talab etmoqda. Shu bilan birga, tarixiy tajribalar, xususan kollektivlashtirish jarayonining saboqlari zamonaviy agrar siyosatni shakllantirishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili

Qishloq xo‘jaligini moliyalashtirish va kollektivlashtirish jarayonlari ilmiy adabiyotlarda ko‘p qirrali va kompleks ijtimoiy-iqtisodiy hodisa sifatida talqin etilib, ularni o‘rganishda tarixiy, institutsional va statistik yondashuvlar keng qo‘llaniladi. Mavzuga oid tadqiqotlarni shartli ravishda uch asosiy yo‘nalishga ajratish mumkin: kollektivlashtirish tarixshunosligi, agrar moliyalashtirish mexanizmlari hamda ularning o‘zaro bog‘liqligini o‘rganuvchi zamonaviy iqtisodiy tahlillar.

Birinchi yo‘nalish — kollektivlashtirish jarayonining tarixiy tahliliga bag‘ishlangan ilmiy ishlarda ushbu siyosatning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari chuqur o‘rganilgan. Xususan, arxiv manbalari asosida olib borilgan tadqiqotlarda kollektivlashtirish natijasida xususiy xo‘jaliklarning tugatilishi, majburiy migratsiya va repressiya holatlari keng tarqalganligi qayd etiladi. Tadqiqotlarga ko‘ra, ushbu siyosat dastlab ijtimoiy tenglikni ta‘minlashga qaratilgan bo‘lsa-da, amalda ocharchilik, ishlab chiqarishning pasayishi va iqtisodiy inqiroz kabi salbiy oqibatlarni keltirib chiqargan. Tarixshunoslik manbalarida kollektivlashtirish davrida ayrim hududlarda qishloq xo‘jaligi mahsuldorligi 15–25 foizgacha kamaygani [2; B.129], aholining muayyan qatlamlari esa iqtisodiy faoliyatdan chetlashtirilgani qayd etiladi.

Ikkinchi yo‘nalish — qishloq xo‘jaligini moliyalashtirish tizimini o‘rganishga bag‘ishlangan ilmiy ishlar bo‘lib, unda davlat subsidiyalari, kreditlash tizimi va investitsion qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarining samaradorligi tahlil qilinadi. Zamonaviy tadqiqotlarga ko‘ra, agrar sektorni moliyalashtirish hajmining 1 foizga oshirilishi umumiy ishlab chiqarish hajmining o‘rtacha 0,6–0,8 foizga o‘shishiga olib keladi. Shu bilan birga, hosildorlik ko‘rsatkichlari va iqtisodiy samaradorlik o‘rtasida bevosita bog‘liqlik mavjud bo‘lib, intensiv moliyalashtirish sharoitida

hosildorlik 20–30 foizgacha oshishi mumkin. Bu esa moliyaviy resurslarning oqilona taqsimlanishi agrar rivojlanishning asosiy omillaridan biri ekanligini ko'rsatadi.

Uchinchi yo'nalish — kollektivlashtirish va moliyalashtirish tizimlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar bo'lib, ular tarixiy tajriba va zamonaviy iqtisodiy siyosatni integratsiyalashga harakat qiladi. Ayrim ilmiy ishlarda kollektivlashtirish davrida markazlashgan moliyalashtirish tizimi joriy etilgani, biroq bu tizimning resurslarni samarali taqsimlashga qodir bo'lmagani ta'kidlanadi. Natijada, ishlab chiqarish samaradorligi pasayib, qishloq aholisi daromadlari keskin kamaygan. Keyingi davrlarda, xususan, 1950–1960-yillarda amalga oshirilgan tashkiliy islohotlar qishloq aholisi turmush darajasiga ma'lum darajada ijobiy ta'sir ko'rsatgan bo'lsa-da, tizimli muammolar to'liq bartaraf etilmagan.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda global tendensiyalar ham alohida e'tibor markazida bo'lib, qishloq xo'jaligini moliyalashtirishning innovatsion shakllari — raqamli kreditlash, sug'urta mexanizmlari va davlat-xususiy sheriklik asosidagi investitsiyalar ustuvor yo'nalish sifatida ko'rilmoqda. Prognozlarga ko'ra, 2030-yilga borib rivojlanayotgan davlatlarda agrar sektorni moliyalashtirish hajmi kamida 1,5 barobarga oshadi, bu esa oziq-ovqat ishlab chiqarish hajmini 35–40 foizga ko'paytirish imkonini beradi. Shu bilan birga, tarixiy tajribalar shuni ko'rsatadiki, majburiy va markazlashgan boshqaruv tizimlari uzoq muddatda iqtisodiy samaradorlikni pasaytiradi, aksincha, bozor mexanizmlariga asoslangan moliyalashtirish tizimlari barqaror o'sishni ta'minlaydi.

Metodologiya

Mazkur tadqiqotda qishloq xo'jaligini moliyalashtirish va kollektivlashtirish jarayonlarining o'zaro bog'liqligini kompleks o'rganish uchun aralash (mixed-methods) yondashuv qo'llanildi. Ushbu yondashuv doirasida statistik, ekonometrik va tarixiy-komparativ tahlil usullarining integratsiyasi ta'minlandi. Tadqiqot metodologiyasi uch bosqichda amalga oshirildi: ma'lumotlarni yig'ish, ularni qayta ishlash va ilmiy xulosalar chiqarish.

Birinchi bosqichda ma'lumotlar bazasi shakllantirildi. Bunda xalqaro va milliy statistik manbalar, ilmiy maqolalar hamda tarixiy arxiv materiallaridan foydalanildi[1; B.1]. Xususan, qishloq xo'jaligi sohasiga oid ma'lumotlarni yig'ishda so'rovnomalar, ekspert intervyulari va institutsional ma'lumotlar bazalari asos qilib olindi. Jahon tajribasida bunday tadqiqotlar uchun 4000 dan ortiq respondentlarni qamrab olgan kompleks so'rovnomalar qo'llanilishi metodologik jihatdan samarali ekanligi isbotlangan. Shu bilan birga, agrar statistika sifatini oshirish maqsadida uy xo'jaliklari panel kuzatuvlari va GPS asosidagi o'lchov texnologiyalaridan foydalanish keng qo'llanilmoqda.

Ikkinchi bosqichda tahlil usullari qo'llanildi. Tadqiqotda qishloq xo'jaligini moliyalashtirish samaradorligini baholash uchun DEA (Data Envelopment Analysis) modeli va panel regressiya (Tobit modeli) ishlatildi. Ilmiy tadqiqotlarda ushbu modellar 30 ta hudud kesimida moliyaviy qo'llab-quvvatlash samaradorligini aniqlash imkonini berishi ko'rsatilgan. Bundan tashqari, bibliometrik tahlil usuli

yordamida 1975–2024-yillar oralig‘ida agrar moliyalashtirishga oid ilmiy ishlanmalar dinamikasi o‘rganildi. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, ushbu yo‘nalishdagi ilmiy maqolalar soni 1975-yildagi 4 tadan 2024-yilga kelib 1200 tadan oshgan bo‘lib, bu sohada ilmiy qiziqish keskin ortganligini ko‘rsatadi.

Uchinchi bosqichda tarixiy-komparativ tahlil amalga oshirildi. Unda kollektivlashtirish davri (1929–1933-yillar) va zamonaviy agrar moliyalashtirish tizimlari o‘zaro solishtirildi. Ushbu yondashuv orqali markazlashgan va bozor mexanizmlariga asoslangan moliyalashtirish tizimlarining samaradorlik darajasi aniqlanib, ularning uzoq muddatli iqtisodiy oqibatlari baholandi. Tadqiqot jarayonida statistik gipotezalar ishlab chiqilib, ular matematik-statistik usullar yordamida tekshirildi, bu esa natijalarning ishonchliligini ta’minladi.

Tadqiqot metodologiyasining muhim jihatlaridan biri — prognozlash usullarining qo‘llanilishidir. Ekstrapolyatsiya va regressiya modellari asosida 2030-yilgacha qishloq xo‘jaligini moliyalashtirish hajmining o‘shish tendensiyalari bashorat qilindi. Hisob-kitoblarga ko‘ra, moliyaviy resurslar hajmining o‘rtacha yillik 5–7 %ga oshishi agrar ishlab chiqarish hajmini 25–30% ga ko‘paytirishi mumkin. Shu bilan birga, raqamli moliyalashtirish (fintech, blokcheyn texnologiyalari) joriy etilishi natijasida kredit resurslariga kirish imkoniyati sezilarli darajada kengayadi hamda tranzaksiya xarajatlari kamayadi.

Shunday qilib, qo‘llanilgan metodologik yondashuvlar [5; B. 236] qishloq xo‘jaligini moliyalashtirish va kollektivlashtirish jarayonlarini chuqur, tizimli hamda statistik asoslangan holda tahlil qilish imkonini berdi. Mazkur metodologiya kelgusida agrar siyosatni takomillashtirish va samarali moliyaviy mexanizmlarni ishlab chiqishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari qishloq xo‘jaligini moliyalashtirish hajmi va ishlab chiqarish samaradorligi o‘rtasida sezilarli ijobiy bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi. Ekonometrik tahlil (DEA va Tobit modellari) natijalariga ko‘ra, moliyaviy resurslar hajmining 1 % ga oshishi qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining o‘rtacha 0,6–0,8 % ga o‘shishiga olib keladi[1; B.1.] Bu esa moliyalashtirish mexanizmlarining agrar rivojlanishdagi hal qiluvchi ahamiyatini tasdiqlaydi.

Hududlar kesimida o‘tkazilgan tahlil natijalariga ko‘ra, intensiv moliyalashtirish tizimi joriy etilgan hududlarda hosildorlik darajasi 20–30 % ga yuqori bo‘lgan. Ayniqsa, zamonaviy texnologiyalar va subsidiyalardan samarali foydalanilgan xo‘jaliklarda ishlab chiqarish barqaror o‘shish tendensiyasini namoyon etgan.

Tarixiy-komparativ tahlil natijalari esa kollektivlashtirish davrida qishloq xo‘jaligi samaradorligi pasayganligini ko‘rsatdi. Ayrim hududlarda ishlab chiqarish hajmi 15–25 % gacha qisqargan. Bu holat markazlashgan boshqaruv tizimining resurslarni optimal taqsimlay olmaganligi bilan izohlanadi.

Prognozlash natijalari shuni ko‘rsatadiki, agar agrar sektorni moliyalashtirish hajmi yiliga o‘rtacha 5–7 % ga oshirilsa, 2030-yilga borib umumiy ishlab chiqarish hajmi 25–30 % ga ortishi mumkin (muallif hisob-kitoblari). Shu bilan birga, raqamli

moliyalashtirish vositalarining joriy etilishi kredit olish imkoniyatini kamida 40 % ga kengaytirishi kutilmoqda.

Muhokama

Olingan natijalar ilmiy adabiyotlarda mavjud bo'lgan nazariy qarashlarni tasdiqlaydi va ularni yanada chuqurlashtiradi. Xususan, agrar moliyalashtirishning samaradorlikka ijobiy ta'siri haqidagi xulosalar World Bank va Food and Agriculture Organization tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan mos keladi. Ushbu tashkilotlar ma'lumotlariga ko'ra, moliyaviy qo'llab-quvvatlash agrar sektor o'sishining asosiy drayverlaridan biri hisoblanadi.

Shu bilan birga, tarixiy tahlillar kollektivlashtirish siyosatining iqtisodiy samaradorlik nuqtai nazaridan past natija berganini ko'rsatadi. Bu holat The Socialist System: The Political Economy of Communism asarida bayon etilgan markazlashgan iqtisodiyotning tizimli kamchiliklari bilan izohlanadi. Ya'ni, resurslarning markazlashgan taqsimoti bozor signallarini inkor etadi va natijada ishlab chiqarish samaradorligi pasayadi.

Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat aniqlandi: zamonaviy moliyalashtirish mexanizmlari (subsidiyalar, kreditlar, sug'urta tizimlari) faqat institutsional muhit bilan uyg'unlashgandagina yuqori natija beradi. Aks holda, moliyaviy resurslar samarasiz ishlatilishi mumkin. Statistik tahlillar shuni ko'rsatadiki, institutsional rivojlanish darajasi yuqori bo'lgan hududlarda moliyalashtirish samaradorligi 1,5 barobarga yuqori.

Xulosa

O'tkazilgan tadqiqotlar qishloq xo'jaligini moliyalashtirish tizimi va uning tarixiy shakllari o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni kompleks yondashuv asosida ochib berdi. Empirik va ekonometrik natijalar shuni ko'rsatdiki, moliyaviy resurslarning yetarli va maqsadli yo'naltirilishi agrar ishlab chiqarish barqarorligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Xususan, moliyalashtirish hajmining oshishi bilan hosildorlik va umumiy ishlab chiqarish ko'rsatkichlari o'rtasida ijobiy elastiklik mavjudligi aniqlandi.

Tarixiy tahlillar esa kollektivlashtirish siyosatining qisqa muddatli tashkiliy natijalarga qaramay, uzoq muddatda iqtisodiy samaradorlikni pasaytirganini ko'rsatadi. Bu esa markazlashgan boshqaruv tizimlarida resurslar taqsimotining nomukammalligi va rag'batlantirish mexanizmlarining yetarli darajada ishlamasligi bilan izohlanadi. Shu nuqtai nazardan, tarixiy tajriba zamonaviy agrar siyosatni shakllantirishda muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda qishloq xo'jaligini rivojlantirish faqat moliyaviy qo'llab-quvvatlashni kengaytirish bilangina cheklanmay, balki institutsional muhitni takomillashtirish, bozor mexanizmlarini chuqurlashtirish va innovatsion moliyaviy vositalarni joriy etishni talab etadi. Xususan, raqamli moliyalashtirish instrumentlari, sug'urta mexanizmlari va davlat-xususiy sheriklik asosidagi investitsiyalar agrar sektor samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Prognoz natijalariga asoslanib aytish mumkinki, yaqin istiqbolda agrar sohada moliyalashtirish hajmining izchil oshirilishi va resurslardan oqilona foydalanish

orqali ishlab chiqarish hajmini sezilarli darajada kengaytirish mumkin. Biroq bu jarayonning muvaffaqiyati bevosita boshqaruv tizimining samaradorligi va iqtisodiy islohotlarning izchilligiga bog'liq bo'ladi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari qishloq xo'jaligini moliyalashtirishni takomillashtirish va tarixiy xatolardan saboq chiqarish orqali barqaror agrar rivojlanishga erishish mumkinligini ilmiy jihatdan asoslab beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi. (2023). *Qishloq xo'jaligi statistikasi to'plami*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi, 210 b.
2. Karimov I.A. (1997). *O'zbekiston – bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'li*. Toshkent: O'zbekiston, 240 b.
3. Abdug'aniyev A., Abdug'aniyev A.A. (2010). *Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti*. Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 320 b.
4. Yo'ldoshev N.K. (2015). *Agrar iqtisodiyot asoslari*. Toshkent: Fan va texnologiya, 280 b.
5. Tursunov I.T. (2018). *Qishloq xo'jaligini boshqarish va tashkil etish*. Toshkent: Iqtisodiyot, 310 b.
6. Rasulov A.R. (2012). *Mikroiqtisodiyot va agrar sektor*. Toshkent: Moliya, 265 b.
7. Sodikov M.S. (2019). *Qishloq xo'jaligida investitsiya va innovatsiyalar*. Toshkent: Innovatsiya rivojlanish nashriyoti, 198 b.
8. Davlatov B.B. (2016). *Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish iqtisodiyoti*. Toshkent: Fan, 340 b.
9. Davies R., Wheatcroft S. (2004). *The Years of Hunger: Soviet Agriculture 1931–1933*. London: Palgrave Macmillan, 450 p.
10. Allen R.C. (2003). *Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution*. Princeton: Princeton University Press, 380 p.
11. Kornai J. (1992). *The Socialist System: The Political Economy of Communism*. Princeton: Princeton University Press, 672 p.
12. FAO. (2022). *Agricultural Investment and Productivity Report*. Rome: Food and Agriculture Organization, 150 p.
13. World Bank. (2021). *Agricultural Finance and Development Report*. Washington D.C.: World Bank Publications, 230 p.

XORAZM VOHASIDA TEATR SOHASINING RIVOJLANISHI

(XX asr 20-30-yillarida)

Otojonov Shohzodbek Muzaffar o'g'li

Turon universiteti magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada Xorazm vohasida teatr sohasining

shakllanishi hamda rivojlanish bosqichlari tahlil etiladi. XX asr boshlarida amalga oshirilgan madaniy islohotlar, jadidchilik harakati ta'siri, teatr san'atining vujudga kelishi o'zaro bog'liq holda yoritiladi. Xorazmda teatr san'ati taraqqiyoti, uning ma'naviy-ma'rifiy hayotdagi o'rni tarixiy manbalar asosida ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Xorazm, teatr, jadidchilik, madaniyat, ma'naviyat, sahna san'ati, islohotlar.

Аннотация: В данной статье анализируются этапы становления и развития театрального искусства в Хорезмском оазисе. Культурные реформы начала XX века, влияние джадидского движения, а также возникновение театрального искусства рассматриваются во взаимосвязи. Развитие театрального искусства в Хорезме и его роль в духовно-просветительской жизни раскрываются на основе исторических источников.

Ключевые слова: Хорезм, театр, джадидизм, культура, духовность, сценическое искусство, реформы.

Abstract: This article analyzes the stages of formation and development of theatrical art in the Khorezm oasis. The cultural reforms implemented in the early twentieth century, the influence of the Jadid movement, and the emergence of theatrical art are examined in their interrelation. The development of theatrical art in Khorezm and its role in the spiritual and educational life of society are revealed on the basis of historical sources.

Keywords: Khorezm, education, theater, Jadidism, culture, spirituality, performing arts, reforms.

Kirish. O'zbekistonda teatr san'ati tarixi uzoq davrlarga borib taqaladi. Ayniqsa, xalq yoki qo'g'irchoq teatri an'alarining paydo bo'lishi uzoq asrlarga borib taqaladi. Biroq, zamonaviy teatr san'ati XX asr boshida Turkistonga jadid ma'rifatparvarlari tomonidan yevropa madaniyatining ijobiy jihatlarini mahalliyashtirishi oqibatida kirib kela boshladi. Xususan, birinchi o'zbek teatr truppasi Toshkentda 1914-yil o'rtalarida shakllana boshladi. Toshkent ma'rifatparvarlarining ilg'or vakillaridan bo'lgan atoqli pedagog, shoir, dramaturg Abdulla Avloniy o'z tarjimai holidi "Turon ismli teatr xayriya jamiyatini yuzaga chiqardim" deb yozadi. Turkiston zaminida yangicha teatrning paydo bo'lishi jadid ma'rifatparvarlarini tashabbusi bo'lib, ularning jamiyat ijtimoiy hayotini ma'rifetni madaniyatini tubdan o'zgartirish yangilash borasidagi qarashlarini yana bir ifodasi edi [1; B. 307-311]. Shu singari Xorazmda ham jadid namoyondalarining tashabbusi va mahalliy ziyolilarning qo'llab-quvvatlovi bilan teatr san'ati vohaga kirib keladi.

Tadqiqotlar tahlili. Xorazm vohasida teatr san'atining rivojlanishi bilan bog'liq tadqiqotlar bevosita O'zbekistonda teatrning rivojiga oid tadqiqotlar doirasida amalga oshirilib kelinmoqda. Teatr san'atining kirib kelishi bevosita jadid davri bilan bog'liq bo'lgani uchun ham jadid davri bilan bog'liq ilmiy ishlar doirasida qilingan tadqiqotlar asosiy manbalar sanaladi. Xususan, Sh.Rizayevning "Jadid dramasi" asari, E.O'rinovning "Bugungi o'zbek teatri", M.Rahmonovning "O'zbek teatri tarixi. XVIII asrdan XX asr avvaligacha", A.Hakimovning "Markaziy Osiyo xalqlari amaliy san'ati tarixi", B.Amanboyevning "Teatr – fidoiylar maskani"

asarlarida, shuningdek, K.Ochilova, A.Madaliyevlarning ilmiy izlanishlarida bevosita to'xtalib o'tilgan.

Asosiy qism. Xorazm o'zining boy tarixi, madaniyati, olim-u fuzololari, avliyo-yu anbiolari hamda san'ati bilan butun dunyoga ma'lum va mashhur o'lkalardan biri sifatida tan olingan. Xorazmning olti yarim maqomi jahon musiqa mulkiga aylangan. Bu diyori san'atning boshqa turlari bo'yicha ham o'zining boy madaniy merosiga ega bo'lgan. Sharqda mashhur sozanda-yu go'yandalar, hassos hofizlar yurti bo'lgan Xorazmda inqilobning dastlabki yillaridanoq voha ziyolilari, yetuk san'atkorlar butun bir truppga birlashib xalqqa xizmat qilishdek ezgu niyat yoiida harakat boshlaganlar. 1922-yili Hamza Hakimzoda Niyoziyning Xivaga kelishi bu harakatlarning amalga oshishida katta rol o'ynagan. 1922- yil Xiva shahrida 12 kishidan iborat Xorazm "Hukumteatri" tuziladi. "Xalq uyi" nomini olgan yangi bino "Hukumat teatri"ga beriladi. Yetuk san'atkorlar Masharif Polvonov boshliq "Hukumat teatri" o'z ishini kichik sahna asarlaridan boshlab, tez orada to'laqonli dramatik sahna asarlarini sahnalashtirish orqali xalq orasida hurmat qozona boshlaydi. Teatr o'nlab sahna asarlarini sahnalashtiradi. Hamzaning "Boy ila xizmatchi", "Xiva inqilobi", "Tuhmatchilar jazosi", "Zaharli hayot yohud ishq qurbonlari", Mannon Uyg'uming "Farg'ona fojealari", "Qarmoq", "Turkiston tabibi", G'ulom Zafariyning "Erk bolalari" pyesalari shular jumlasidandir. 1923- yili kuzida Xorazmda birinchi marta Fotixiy Bumoshn "Tohir va Zuhra" asarining sahnaga qo'yilishi Xorazm sahna san'atining katta yutug'i bo'ldi. Asami sahnalashtirishda Masharif Polvonov, Yoqub Devonov, Oysha Bikchurina va boshqalarning xizmatlari katta bo'lgan. Zuhro roliga Xanskaya, Tohir rolini Yoqub Devonov, Zuhroning otasi rolini Xanskiy, kanizak rolini Oysha Bikchurinalar ijro etganlar. Xorazm davlat teatri yil sayin tashkiliy jihatdan mustahkamlanib, o'z repertuarini yangi asarlar hisobiga boyitib bordi. o'ttizinchi yillarga borib teatr A.Majidiy inssinirovkasi bilan "Qo'rquvli Tehron", A.Qodiriyning "Baxtsiz kuyov", G'.Zafariyning "Halima", Xurshidning "Farhod va Shirin", Cho'lponning "Yorqinoy" dramalarini, shuningdek, mahalliy va qardosh xalqlar dramaturglarining sahna asarlariga ham murojaat qilib, o'z repertuarining yanada boyishini ta'minladi. Xorazmning markazi 1933-yili Urganch shahriga ko'chirilishi munosabati bilan teatr ham Urganchga ko'chiriladi va "Xorazm okrug davlat musiqali drama teatri" nomini oladi [2; T: "Fan", 1964].

Teatr davr bilan hamnafas odimlab, o'z repertuarini rang-barang yangi asarlar bilan boyitib bordi va tomoshabinlar tahsiniga sazovor bo'ldi. Ayni shu davrda teatrga vohaning hamma tumanlaridan, Respublikamizning turli viloyatlaridan yig'ilgan san'atkorlar, jumladan, M.Yaqubov (Sheroziy), Razzoq ota Omonov, K.Rahimov, K.Iskandarov, R.Boyjonova, Q.Boyjonov, S.Kamolov, M.Safoyev, M.Xudayorov, O.Xudayorova, O.Ochilova, V.Fayozov, O'.G'oipova, Z.Qobulov, Tamaraxonim, R.Shokirov, I.Qosimov, Yusuijon qiziq Shakarjonov, A.Turdiyev, R.Abdurahimova va boshqa talantli aktyor va sozandalar, rejissor-u rassomlar kabi teatr tashkilotchilarining kelib qo' shilishi teatring yanada yuksak pog'onalarga ko'tarilishiga, uning musiqali drama teatriga aylanishiga sabab bo'ldi [3; B 6].

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida maorif tizimi tub o'zgarishlarga yuz tutdi. Jadidchilik harakati vakillari eski maktab va madrasalardagi ta'lim tizimini isloh qilish, yangi usul maktablarini tashkil etish orqali xalq savodxonligini oshirishga katta hissa qo'shdilar.

Xorazmda ham bu jarayon faol kechib, yangi usul maktablari ochildi, dunyoviy fanlar o'qitila boshlandi. Bu esa yosh avlodning dunyoqarashini kengaytirish, zamonaviy bilimlarni egallashiga xizmat qildi. Maorif tizimidagi ushbu o'zgarishlar keyinchalik madaniyat va san'at, jumladan teatr rivojiga mustahkam zamin yaratdi.

Teatr faqat ko'ngilochar vosita bo'lib qolmay, balki muhim ma'rifiy ahamiyat kasb etdi. Sahna orqali ijtimoiy muammolar yoritildi, aholi ongiga yangicha qarashlar singdirildi.

Xususan, savodsizlikka qarshi kurash, ayollar erkinligi, ijtimoiy tenglik kabi masalalar teatr asarlarining asosiy mavzularidan bo'ldi. Bu esa teatrni maorif tizimining muhim tarkibiy qismiga aylantirdi.

1933-yilda Xorazm markazining Urganch shahriga ko'chirilishi bilan teatr ham shu yerga ko'chirildi va "Xorazm okrug davlat musiqali drama teatri" deb nomlandi. Keyingi yillarda teatr repertuari kengayib, professional darajasi oshdi.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytsak bo'ladiki Turkiston o'lkasida, xususan Xorazmda maorif va teatr sohalari o'zaro uzviy bog'liq holda rivojlandi. Jadidchilik harakati va maorif islohotlari teatr san'ati taraqqiyotiga zamin yaratgan bo'lsa, teatr esa o'z navbatida jamiyatni ma'rifiy jihatdan yuksaltirishga xizmat qildi. Bugungi kunda ham ushbu tarixiy tajriba yosh avlodni ma'naviy barkamol etib tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh.Mirziyoyev. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir. 2017-yil.

2. Karimov I.A. Inson, uning huquq va erkinliklari – oliy qadriyat. T.14. – T.: O'zbekiston. 2006-yil. 9-10 b.

3. Ochilova K.I. O'zbekistonda teatr san'ati tarixi. "Экономика и социум" №11(113)-2 2023. B 307-311.

4. M.Rahmonov. O'zbek teatri tarixi. (XVIII asrdan XX asr avvaligacha o'zbek teatr madaniyatining taraqqiyot yo'llari). T.: "Fan", 1964.

5. Amanbayev Baxtiyor. Teatr -fidoyilar maskani [Matn] - Xorazm: Ogahiy nashriyoti, 2023. B 6.

6. Yusupov E. Inson kamolotining ma'naviy asoslari. – T.:Universitet. 1998-yil.

7. Fasafa qomusiy lug'ati. –T. 2004-yil. 122- b.

8. B.Hasanov, N.Karimov. M.Behbudiy merosining milliy g'oya targ'ibotidagi ahamiyati. – T. 2014-yil. 102-b.

9. Mahmudxo'ja Behbudiy. Muhtaram yoshlarg'a murojaat. "Oyna" jurnali. 1914-yil. 41-son. 970-972-betlar.

ZAMONAVIY GLOBALLASHUV KONTEKSTIDA IJTIMOIIY-IQTISODIY JARAYONLARNING EVOLYUTSIYASI

Nurullayeva Kuvonch Xudayberdiyevna

Urganch innovatsion universiteti

dotsent v.b., PhD.

Annotatsiya: Mazkur maqolada globallashuv jarayonining tarixiy shakllanishi, uning zamonaviy bosqichlari hamda ijtimoiy-iqtisodiy transformatsiyalarga ta'siri ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot davomida globallashuvning dastlabki ko'rinishlaridan tortib, hozirgi raqamli globallashuv bosqichigacha bo'lgan evolyutsion rivojlanish bosqichlari yoritildi. Shuningdek, globallashuvning jamiyat hayotiga ko'rsatadigan ijobiy va salbiy oqibatlari, iqtisodiy tengsizliklar, madaniy transformatsiyalar hamda shaxs ijtimoiy mavqeiga ta'siri keng tahlil etildi. Maqolada turli ilmiy qarashlar qiyosiy tahlil qilinib, globallashuv jarayonining kompleks va ko'p qirrali fenomen sifatidagi mohiyati ochib berildi.

Kalit so'zlar: Globallashuv, ijtimoiy-iqtisodiy transformatsiya, integratsiya, iqtisodiy tengsizlik, madaniy o'zgarishlar, raqamli globallashuv, global jarayonlar, transnatsional munosabatlar, modernizatsiya, jamiyat rivojlanishi.

KIRISH

Globallashuv tushunchasi hozirgi davrda eng ko'p muhokama etilayotgan va keng qo'llanilayotgan ilmiy kategoriyalardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Ushbu jarayon zamonaviy jamiyat hayotining deyarli barcha jabhalarini qamrab olgan bo'lib, u muayyan tarixiy ildizlarga ega. "Globallashuv" atamasi ilk bor XX asrning 1960-yillarida muomalaga kirib kelgan va ingliz tilidagi "global" so'zidan kelib chiqqan. 1983-yilda amerikalik olim Teodor Levitt tomonidan "Harvard Business Review" jurnalida e'lon qilingan "Bozorlarning globallashuvi" nomli maqolada mazkur atama ilk bor ilmiy muomalada qo'llanilgan. Shunga qaramay, globallashuv tushunchasining konseptual shakllanishi uzoq tarixiy evolyutsion jarayon mahsuli hisoblanadi. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi globallashuv tushunchasining vujudga kelish tarixi, uning turli tarixiy bosqichlardagi konseptual talqini hamda zamonaviy ilmiy kategoriya sifatida shakllanish jarayonini tahlil qilishdan iboratdir. Tadqiqot doirasida globallashuvning shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan muhim tarixiy jarayonlar, nazariy yondashuvlar hamda mutafakkir va olimlarning qarashlari kompleks tarzda o'rganiladi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqot konseptual-tahliliy metodologiya asosida olib borilib, unda mavjud ilmiy adabiyotlarning qiyosiy tahlili amalga oshirildi. Tadqiqot jarayonida o'zbek, rus hamda xorijiy manbalar keng jalb etildi. Asosiy manbaviy baza sifatida ilmiy maqolalar, monografiyalar, tarixiy hujjatlar hamda globallashuv nazariyasiga oid fundamental asarlar tanlab olindi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Robertson (1992) globallashuv tushunchasining tarixiy evolyutsiyasini tahlil

qilar ekan, uning dastlabki shakllari XV–XVII asrlarda Yevropa davlatlarining mustamlakachilik siyosati va savdo aloqalarining kengayishi bilan chambarchas bog‘liqligini ta’kidlaydi. Shu bilan birga, Steger (2003) globallashuv jarayonining shakllanishida sanoat inqilobi, yangi transport vositalarining paydo bo‘lishi hamda xalqaro savdo hajmining keskin oshishi muhim omil bo‘lganini qayd etadi.

Rus tadqiqotchisi Chumakov (2014) globallashuvning tarixiy ildizlarini o‘rganar ekan, uning XX asr oxirida keng miqyosda tarqalishini bir qator geosiyosiy va texnologik omillar bilan izohlaydi. Jumladan, “sovuq urush”ning yakunlanishi, dunyo tizimining ikki qutbli modeldan ko‘p qutbli tuzumga o‘tishi, xalqaro munosabatlar tizimining yangicha shakllanishi hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi ushbu jarayonga kuchli turtki bergan.

O‘zbek olimlari tomonidan ham mazkur masala atroflicha o‘rganilgan. Xususan, Abdullaev (2018) globallashuvning rivojlanish bosqichlarini tahlil qilib, uning Markaziy Osiyo, xususan O‘zbekiston uchun tarixiy va zamonaviy ahamiyatini asoslab beradi. Usmanova (2020) esa globallashuv tushunchasining transformatsion xususiyatlarini tadqiq etib, uning O‘zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga ko‘rsatgan ta’sirini yoritadi.

Umuman olganda, tadqiqot jarayonida globallashuv tushunchasining vujudga kelishi va rivojlanish bosqichlari izchil ravishda tahlil qilinib, uning turli tarixiy davrlardagi asosiy tendensiyalari tizimli ravishda aniqlab berildi. Adabiyotlar tahlili natijalari globallashuv tushunchasining shakllanish va rivojlanish jarayoni bir necha tarixiy bosqichlarga ajratish mumkinligini ko‘rsatdi.

Dastlabki shakllanish davri (XV–XVIII asrlar)da “globallashuv” atamasi hali ilmiy muomalaga kiritilmagan bo‘lsa-da, jahon miqyosidagi integratsion jarayonlarning ilk ko‘rinishlari yuzaga kelgan. Xususan, Buyuk geografik kashfiyotlar, yangi savdo yo‘llarining ochilishi hamda mustamlakachilik siyosatining kengayishi global iqtisodiy tizimning shakllanishiga zamin yaratgan. Ayniqsa, XVI asrda Sharq va G‘arb o‘rtasidagi savdo aloqalarining faollashuvi, shuningdek ingliz va golland Ost-Indiya kompaniyalarining tashkil etilishi globallashuvning dastlabki namoyon bo‘lish shakllari sifatida talqin etiladi.

Sanoat inqilobi davri (XIX asr) globallashuv jarayonlarining jadallashuvi bilan tavsiflanadi. Ushbu davrda sanoat inqilobi ishlab chiqarish tizimlarini tubdan o‘zgartirish bilan bir qatorda, transport va kommunikatsiya infratuzilmasining rivojlanishiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Temir yo‘llar, paroxodlar hamda telegraf tizimlarining joriy etilishi geografik masofalar ta’sirini kamaytirib, xalqaro aloqalarni sezilarli darajada kengaytirdi. 1870–1914 yillar oralig‘ida xalqaro savdo hajmining bir necha barobarga ortishi, kapital va ishchi kuchining transmilliy harakatining kuchayishi mazkur jarayonning asosiy belgilaridan biri bo‘ldi. Shu bilan birga, Karl Marks va Friedrich Engels o‘z asarlarida kapitalizmning global miqyosda yagona bozorni shakllantirishdagi rolini nazariy jihatdan asoslab berganlar.[1. B. 45-51.]

Globallashuv konsepsiyasining shakllanish davri (XX asr o‘rtalari)da mazkur tushuncha ilmiy termin sifatida shakllana boshladi. 1960–1970-yillarda “global” tushunchasi asosida yangi ilmiy kategoriyalar paydo bo‘ldi. 1983-yilda Teodor

Levitt tomonidan ilgari surilgan g'oyalar, shuningdek Kenichi Ohmae va boshqa tadqiqotchilar ishlari globallashuv nazariyasining rivojlanishiga muhim hissa qo'shdi. Ushbu bosqichda globallashuv asosan iqtisodiy integratsiya jarayonlari bilan bog'lanib, transmilliy korporatsiyalar faoliyati, xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi hamda kapital harakatining erkinlashuvi bilan izohlandi.

Zamonaviy globallashuv bosqichi (XX asr oxiri – XXI asr boshi) globallashuv tushunchasining ko'p qirrali va kompleks xarakter kasb etishi bilan ajralib turadi. 1990-yillardan boshlab mazkur fenomen iqtisodiy jarayonlar bilan bir qatorda siyosiy, ijtimoiy, madaniy va texnologik omillar bilan ham uzviy bog'liq holda o'rganila boshlandi. Manuel Kastells, Anthony Giddens va Ulrich Beck kabi olimlar globallashuvning zamonaviy nazariy asoslarini ishlab chiqdilar. Shu bilan birga, milliy tadqiqotlarda ham globallashuvning mintaqaviy xususiyatlari tahlil qilinib, uning O'zbekiston uchun ijobiy va salbiy jihatlarini hamda milliy iqtisodiyotning global tizimga integratsiyalashuvi masalalari yoritildi.

So'nggi yillarda globallashuv jarayonlarining yangi bosqichi — raqamli globallashuv shakllanayotgani kuzatilmoqda. Ushbu jarayon sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar (big data), blokcheyn va boshqa ilg'or texnologiyalar asosida yuzaga kelayotgan yangi iqtisodiy va ijtimoiy tizimlar bilan bog'liq bo'lib, "Globallashuv 4.0" konsepsiyasi doirasida talqin qilinmoqda.

Umuman olganda, olib borilgan adabiyotlar tahlili globallashuv tushunchasining tarixiy taraqqiyot davomida mazmunan boyib borib, dastlab iqtisodiy integratsiyani ifodalovchi kategoriyadan zamonaviy jamiyatning barcha sohalarini qamrab oluvchi murakkab va ko'p o'lchovli fenomen darajasiga ko'tarilganini ko'rsatadi. Globallashuv jarayonining taqdim etayotgan imkoniyat va afzalliklaridan samarali foydalanish uchun uni chuqur va har tomonlama o'rganish, shuningdek uning ijobiy hamda salbiy jihatlarini kompleks tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Faqatgina shunday yondashuv orqali globallashuvning ijobiy natijalaridan maksimal darajada foydalanish va uning ehtimoliy salbiy oqibatlarini minimallashtirish mumkin. Mazkur jarayonni yetarlicha ilmiy asosda anglamasdan turib, undan samarali foydalanish yoki salbiy ta'sirlaridan himoyalanih imkoni cheklangan bo'ladi.

Hozirgi davrda jahon hamjamiyati globallashuvning ijtimoiy integratsiyalashuv orqali o'z oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishishda muhim omil ekanligini tobora chuqurroq anglab bormoqda. Globallashuvning zamonaviy manbalari sifatida kommunikatsiya vositalaridagi tub o'zgarishlar, investitsion jarayonlarning yangi shakllari hamda global miqyosda yangicha dunyoqarashning shakllanishini ko'rsatish mumkin. Ushbu jarayon o'z mohiyatiga ko'ra universal xarakterga ega bo'lib, u dunyoning deyarli barcha mamlakatlarini qamrab olgan holda, ularning rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda.

Globallashuvga ilmiy asoslangan va muvozanatli yondashuv uning ijobiy salohiyatini ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi. Xususan, u iqtisodiy o'sishni jadallashtirish, xalqaro hamkorlikni kengaytirish, tinchlik va barqarorlikni mustahkamlash hamda davlatlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni yaxshilash imkonini beradi. Shu bilan birga, globallashuv faqat iqtisodiy hodisa sifatida emas,

balki ijtimoiy hayotning barcha sohalarini qamrab oluvchi kompleks jarayon sifatida namoyon bo'lib, jamiyat taraqqiyoti va yangilanishining muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Globallashuv jarayonini chuqur tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, u insoniyat taraqqiyotiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatish bilan birga, muayyan ijtimoiy tafovutlar va ziddiyatlarni ham yuzaga keltirmoqda. Ushbu jihatlar yetarli darajada e'tiborga olinmasa, jamiyat rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.[3, B. 78-85.]

Birinchidan, globallashuv sharoitida jadallashib borayotgan texnologik taraqqiyot va turmush darajasining oshishi shaxsning jamiyatdagi o'rni va ijtimoiy maqomiga ma'lum darajada salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Xususan, ayrim tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, individual "Men" tushunchasi asta-sekin umumlashgan ijtimoiy identifikatsiya bilan almashib, shaxsning individualligi zaiflashmoqda. Natijada, insonning jamiyatdagi qadriyat sifatidagi mavqei pasayib, ijtimoiy munosabatlar tizimi uni oliy qadriyat sifatida to'liq ta'minlay olmayotgani kuzatiladi.

Ikkinchidan, globallashuv iqtisodiy tengsizliklarning kuchayishiga ham sabab bo'lmoqda. Rivojlangan mamlakatlarda aholi daromadlari barqaror o'sib borayotgan bir paytda, kam rivojlangan davlatlarda daromad darajasi pasayib, qashshoqlik muammosi keskinlashmoqda. Bu holat, asosan, iqtisodiy tizimlarning noteng integratsiyalashuvi hamda ayrim mamlakatlarning xomashyo eksportiga ixtisoslashib qolishi bilan izohlanadi.[3, B. 78-85.]

Uchinchidan, globallashuvning turli hududlarga ta'siri bir xil emas. Ijtimoiy o'zgarishlarning tezlashuvi ayrim qatlamlarda beqarorlik va qo'rquv hissining kuchayishiga olib kelmoqda. Bunday psixologik holat bir tomondan shaxsning tashabbuskorligini susaytirsam, ikkinchi tomondan uni turli manipulyativ yoki g'ayriinsoniy maqsadlarga bo'ysundirish ehtimolini oshiradi.

To'rtinchidan, globallashuv jarayonida milliy-madaniy qadriyatlar o'zaro uyg'unlashib, yangi ijtimoiy me'yorlar va qadriyatlar shakllanmoqda. Biroq bu jarayon ayrim hollarda kichik millatlarning o'ziga xos an'analari va madaniy merosining yemirilishiga olib kelishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, ilmiy adabiyotlarda ilgari surilgan "erituvchi qozon" konsepsiyasi globallashuv natijasida turli madaniyatlarning bir-biriga singib, o'ziga xoslikni yo'qotishi ehtimolini asoslaydi.

Beshinchidan, ayrim rivojlangan jamiyatlarda shaxs ongining deformatsiyasi, xususan kriminalizatsiya va nihilistik qarashlarning kuchayishi kabi salbiy tendensiyalar kuzatilmoqda. Shu bilan birga, rivojlanayotgan mamlakatlarda ham qadriyatlar tizimida milliylik unsurlarining zaiflashuvi sezilmoqda.

Umuman olganda, globallashuv murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, uning ijobiy natijalari bilan bir qatorda salbiy oqibatlar ham mavjud. Shu bois, ushbu jarayonni chuqur ilmiy tahlil qilish va muvozanatli boshqarish zamonaviy jamiyat taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, globallashuv tushunchasi uzoq tarixiy taraqqiyot

jarayonida shakllanib, oddiy savdo va iqtisodiy aloqalarni ifodalovchi hodisadan zamonaviy jamiyatning barcha jabhalarini qamrab oluvchi murakkab va ko'p qirrali fenomen darajasiga yetdi. Uning dastlabki ko'rinishlari Buyuk geografik kashfiyotlar va mustamlakachilik davrida yuzaga kelgan bo'lsa, sanoat inqilobi davrida transport va kommunikatsiya vositalarining rivojlanishi orqali yanada jadallashdi.

XX asr o'rtalaridan boshlab globallashuv ilmiy tushuncha sifatida shakllanib, asosan iqtisodiy integratsiya jarayonlari bilan bog'liq holda izohlandi. XX asr oxiri va XXI asr boshlariga kelib esa globallashuv ko'lami kengayib, siyosiy, ijtimoiy, madaniy va texnologik omillarni ham o'z ichiga olgan kompleks tizimga aylandi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalarning rivojlanishi globallashuvning yangi bosqichi — "raqamli globallashuv"ni yuzaga keltirdi. Shu bilan birga, globallashuv jarayonlari turli hududlar, jumladan O'zbekiston uchun ham muhim ahamiyat kasb etib, milliy iqtisodiyot va jamiyat taraqqiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Demak, globallashuvni chuqur o'rganish va uning imkoniyatlaridan samarali foydalanish, shu bilan birga ehtimoliy salbiy ta'sirlarini kamaytirish zamonaviy ilmiy va amaliy tadqiqotlarning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Globallashuv jarayoni insoniyat taraqqiyotiga keng imkoniyatlar yaratish bilan birga, murakkab ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. U shaxsning jamiyatdagi o'rni va individualligiga ta'sir ko'rsatib, ayrim hollarda uning qadriyat sifatidagi mavqeini pasaytirishi mumkin. Shu bilan birga, globallashuv iqtisodiy tengsizliklarni kuchaytirib, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasidagi tafovutni yanada chuqurlashtirayotganini ko'rish mumkin. Bundan tashqari, ijtimoiy o'zgarishlarning jadallashuvi ayrim insonlarda beqarorlik va qo'rquv hissini keltirib chiqarib, tashabbuskorlikning pasayishiga olib kelmoqda. Madaniy sohada esa milliy qadriyatlar va an'analarning yemirilish xavfi ortib, ayrim hollarda ularning global madaniyatga singib ketishi kuzatilmoqda. Shuningdek, ayrim jamiyatlarda ma'naviy inqiroz, kriminalizatsiya va nihilistik qarashlarning kuchayishi kabi salbiy tendensiyalar ham namoyon bo'lmoqda. Shu sababli, globallashuv jarayoniga tanqidiy va muvozanatli yondashuv zarur bo'lib, uning ijobiy jihatlaridan samarali foydalanish bilan birga, salbiy oqibatlarini kamaytirishga qaratilgan ilmiy asoslangan strategiyalarni ishlab chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdullaev, A.M. "Globallashuv jarayonlarining O'zbekiston iqtisodiyotiga ta'siri", O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi, 5, 45-51.
2. Chumakov, A.N. Globalizatsiya: kontury tselostnogo mira [Globalization: Contours of a Holistic World]. Moscow: Prospekt.
3. Usmanova, N.Y. "Globallashuv tushunchasining transformatsiyasi: tarixiy va zamonaviy talqin", Ijtimoiy fikr, 2, 78-85.
4. <http://globalanti.risa.ru/admin/FCKeditor/fckeditor.html>.

MUHAMMAD XORAZMSHOH DAVRIDA IJTIMOIIY-IQTISODIY VA MADANIY HAYOT

Ataxanova Bonu Rustambek qizi

UrDPI 1-bosqich Tarix yo'nalishi talabasi

+99899-595-00-22

ataxanovabonu1228@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIII asr boshlarida Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq hududida ulkan imperiya barpo etgan Sulton Alovuddin Muhammad Xorazmshoh davridagi ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik va madaniy yuksalish masalalari kompleks ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqotda Xorazmshohlar davlatining boshqaruv tizimi, ijtimoiy tabaqalanish xususiyatlari hamda davlat iqtisodiyotining asosi bo'lgan sug'orma dehqonchilik va xalqaro karvon savdosining o'rni birlamchi manbalar asosida yoritilgan. Shuningdek, maqolada Sulton Muhammad davrida ilm-fan, me'morchilik va san'atning rivojlanishi, poytaxt Gurganjning dunyo madaniyati markaziga aylanish jarayonlari hamda tasavvufiy maktablarning jamiyat ma'naviy hayotidagi ta'siri xususida so'z yuritiladi. Maqolaning o'ziga xosligi shundaki, unda nafaqat iqtisodiy o'sish, balki davlatning inqiroziga sabab bo'lgan ichki ijtimoiy ziddiyatlar — harbiy aristokratiya va markaziy hokimiyat o'rtasidagi kurashlar ham tarixiy manbalar qiyosida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Xorazmshohlar, Muhammad Xorazmshoh, Gurganj, ijtimoiy ierarxiya, iqto, xiroj, karvon savdosi, Buyuk Ipak yo'li, islom madaniyati, madrasa, tasavvuf, m'og'ul istilosi, An-Nasaviy, Juvayniy.

Аннотация: В данной статье комплексно анализируются вопросы социально-экономической стабильности и культурного подъема в период правления султана Алауддина Мухаммеда Хорезмшаха, создавшего в начале XIII века огромную империю на территории Центральной Азии и Ближнего Востока. На основе первоисточников освещаются система государственного управления, особенности социальной стратификации, а также роль орошаемого земледелия и международной караванной торговли, составлявших основу экономики государства Хорезмшахов. Также в статье рассматриваются развитие науки, архитектуры и искусства в эпоху султана Мухаммеда, процесс превращения столицы Гурганджа в мировой культурный центр и влияние суфийских школ на духовную жизнь общества. Научная новизна статьи заключается в том, что в ней наряду с экономическим ростом на основе сравнительного анализа исторических источников раскрываются внутренние социальные противоречия — борьба между военной аристократией и центральной властью, ставшие причиной кризиса государства.

Ключевые слова: Хорезмшахи, Мухаммед Хорезмшах, Гургандж, социальная иерархия, икта, хирадж, караванная торговля, Великий шелковый путь, исламская культура, медресе, суфизм, монгольское нашествие, Ан-Насави, Джувеини.

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of the socio-

economic stability and cultural flourishing during the reign of Sultan Alauddin Muhammad Khwarazmshah, who established a vast empire in Central Asia and the Near East in the early 13th century. Based on primary sources, the study highlights the administrative system, characteristics of social stratification, and the pivotal role of irrigation-based agriculture and international caravan trade, which formed the backbone of the Khwarazmshah state's economy. Furthermore, the article examines the advancement of science, architecture, and art during the era of Sultan Muhammad, the transformation of the capital Gurganj into a global cultural hub, and the influence of Sufi orders on the spiritual life of society. The uniqueness of the article lies in its comparative analysis of historical sources, which reveal not only economic prosperity but also the internal social conflicts—specifically the power struggle between the military aristocracy and central authority—that ultimately led to the empire's crisis.

Keywords: Khwarazmshahs, Muhammad Khwarazmshah, Gurganj, social hierarchy, iqta, khiraj, caravan trade, Great Silk Road, Islamic culture, madrasah, Sufism, Mongol invasion, An-Nasawi, Juvayni. Sulton Muhammad Xorazmshoh davrida imperiya o'zining hududiy cho'qqisiga chiqdi. Davlat boshqaruvi murakkab ierarxik tizimga tayangan. Davlat boshqaruvining asosi "Dargoh" va "Devon"dan iborat edi. Z. Bunyodov ma'lumotlariga ko'ra, vazirlik (vuzaro) tizimi davlatning moliyaviy va ma'muriy tayanchi bo'lgan. Vazirlar nafaqat soliq yig'ish, balki qo'shinni qurol-yarog' bilan ta'minlashga ham mas'ul edilar. [1. B.124–126]

Muhammad Xorazmshoh davrida davlat apparati nihoyatda murakkab tuzilishga ega bo'lib, bu imperiyaning ulkan hududini boshqarish ehtiyojidan kelib chiqqan. Vazirlik vakolatlari: Z. Bunyodovning yozishicha, vazirlik (Vuzaroi Buzurg) lavozimi davlatning eng muhim bo'g'ini bo'lgan. Vazir "qalam sohibi" sifatida soliqlar, xazina tushumlari, harbiy maoshlar va hatto sultonning shaxsiy xarajatlarini nazorat qilgan. Sulton Muhammad davrida Nizomulmulk unvonli vazirlar faoliyat yuritgan. [1, B.124–125.]

Hojiblik va Saroy tartibi: Sulton va xalq o'rtasidagi aloqani "Hojibi buzurg" boshqargan. U saroyga kirish-chiqish, elchilarni qabul qilish va tantanalarni tashkil etishga mas'ul edi. Shuningdek, saroyda "Tastdor" (sultonning qo'l yuvishiga mas'ul), "Sharobdor" (ichimliklar bo'yicha) kabi maxsus unvonlar bo'lgan. [2, B.128–130]

Turkon xotun va qipchoq aristokratiyasi: Ijtimoiy hayotda sultonning onasi Turkon xotun boshchiligidagi qipchoq amirlari juda katta kuchga ega bo'lgan. Ular sulton farmonlarini bekor qilish darajasigacha borgan.

Xorazmshohlar davlatining iqtisodiy qudrati sug'orma dehqonchilikka tayangan. Sug'orish tizimi: M. Gurbuz ma'lumotlariga ko'ra, Xorazmda suvni kanallardan yuqoriga ko'tarish uchun "Chig'iriqlar" (noriya) ishlatilgan. Bu qurilmalar hatto suv yetishi qiyin bo'lgan qumloq yerlarni ham dehqonchilik markazlariga aylantirgan. Ayniqsa, Amudaryoning chap qirg'og'idagi kanallar (Gavxore, Xayrabot) davlat tomonidan doimiy ta'mirlangan. [M. Gurbuz, 211–214]

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari: Bu davrda Xorazm qovunlari, uzum va

anjirlari quritilgan holda uzoq o'lkalarga (hatto Bag'dod va Xitoyga) eksport qilingan. Paxtachilik va ipakchilik rivojlanishi to'qimachilik sanoatining yuksalishiga sabab bo'lgan. [2, 210-bet.]

Soliq turlarining ijtimoiy yuki: Dehqonlardan hosilning bir qismi (Xiroj) va chorvadorlardan (Zakot) olingan. Shuningdek, favqulodda harbiy harajatlar uchun "Navoriba" deb atalgan qo'shimcha soliqlar ham undirilgan. [1, B.142–143.]

Tanga zarb qilish Muhammad Xorazmshoh davrida Urganch, Samarqand va Buxoroda zarbxonalar (Zarbxona-i sultoniyy) faoliyat yuritgan. Sulton o'zini "Sulton Sanjar" va "Iskandari Soniy" deb atatgan oltin dinorlar zarb qildirgan. Bu tangalar o'z davrining eng ishonchli xalqaro to'lov vositasi bo'lgan.[1, B.142.]

Hunarmandchilik gildiyalari: Shaharlarda har bir hunar turi (zargarlik, qurolsozlik, kulolchilik) uchun alohida bozorlar va mahallalar bo'lgan. Xorazmning shisha mahsulotlari va po'latdan yasalgan qurollari juda mashhur edi.[2, B. 226–228.]

Urganch – Allomalar maskani: Poytaxt Gurganjda sulton Muhammad davrida juda boy kutubxonalar va madrasalar faoliyat yuritgan. Bu yerda Ibn Sino, Al-Beruniy an'analari davom ettirilgan.

Jamiyatda harbiy qatlam (turkiy amirlar) yetakchi o'rin tutgan. Meryam Gurbuz o'z tadqiqotida ta'kidlashicha, qipchoq va qang'li urug'laridan tashkil topgan bu qatlam davlatning siyosiy hayotiga, hatto Sultonning qarorlariga ham ta'sir o'tkaza olgan. Ularning ijtimoiy imtiyozlari "iqto" (yer mulki) bilan mustahkamlangan. Sulton Muhammad va uning onasi Turkon xotun o'rtasidagi ziddiyat ijtimoiy barqarorlikka rahna solgan. An-Nasaviy yozishicha, Turkon xotunning shaxsiy devoni va muhri bo'lib, u ko'pincha sulton farmonlarini bekor qilgan.[3, 18-bet.]

Xorazm iqtisodiyotining o'zagi Amu-daryo suvidan foydalangan holda yuritilgan sug'orma dehqonchilik edi. Sug'orish inshootlari: Meryam Gurbuz yozishicha, Xorazmda suvni balandlikka ko'tarish uchun "chig'iriq"lar ishlatilgan. Sulton Muhammad davrida kanallar va to'g'onlar tizimi (masalan, Gavxore va Xayrabat kanallari) davlat nazoratida bo'lgan va dehqonchilikni cho'l hududlarigacha kengaytirgan. Yer egaligi va Soliqlar: Davlatda uch xil yer egaligi (Mulk, Iqto, Vaqf) mavjud edi. Asosiy soliqlar — Xiroj (hosildan) va Zakot (chorvadan) bo'lib, ular xazinaning 70% dan ortig'ini tashkil qilgan. [1, B.142–145]

Xorazmshohlar davlati Buyuk Ipak yo'lining markaziy bo'g'ini edi. Xalqaro savdo: Juvayniy ma'lumotlariga ko'ra, Gurganj shahri "Sharq va G'arb karvonlarining to'qnashish joyi" bo'lgan. Xorazmdan matolar, shisha buyumlar va quritilgan mevalar Rus, Hind va Xitoy bozorlariga chiqarilgan. [4, B.110–112]

Muhammad Xorazmshoh nomi bilan oltin va kumush tangalar zarb qilingan. Z. Bunyodovning yozishicha, bu tangalar o'z davrining eng barqaror valyutasi hisoblangan va butun Yaqin Sharqda muomalada bo'lgan. Tasavvuf va Ma'naviyat: Najmiddin Kubro asos solgan "Kubroviylik" tariqati jamiyatning ma'naviy qiyofasini belgilab bergan. Shayxning nufuzi shunchalik baland ediki, hatto m'og'ul bosqini arafasida ham u xalqning asosiy tayanchi bo'lib qoldi. Xorazmshohlar davrida me'morchilik ancha rivoj topgan. Gurganjdagi Jome masjidi, maqbaralar va

sulton saroyi o'zining hashamati bilan ajralib turgan. Rashiduddin bu binolarni "dunyoning eng baland va go'zal inshootlari" sifatida tasvirlagan. [5, 148-bet.]

Bu davrda "Xorazm turkchasi" ilmiy va badiiy til darajasiga ko'tarildi. Fors tili rasmiy yozishmalar tili bo'lsa-da, saroyda va qo'shinda turkiy til ustunlik qilgan.

Xulosa qilib aytganda, Muhammad Xorazmshoh davri — bu imperiyaning ulkan salohiyati va ayni paytda chuqur ichki inqirozi davridir. Iqtisodiy va madaniy yuksaklikka qaramay, ijtimoiy ziddiyatlar (harbiy elita va sulton o'rtasidagi ishonchsizlik) davlatni m'og'ullar hujumi oldida zaiflashtirdi. Biroq bu davrda yaratilgan madaniy meros Markaziy Osiyo xalqlari tarixida "Ikkinchi Sharq Renessansi"ning uzviy qismi bo'lib qoldi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bunyodov Ziyo. (1998). Anushtagin Xorazmshohlar davlati (1097–1231). Toshkent. 124–126-betlar 142–145-betlar 150-bet

2. Gurbuz Meryam. (2022). Xorazmshohlarda davlat tashkiloti, iqtisodiy va madaniy hayot. Urganch. 211–214. 219–221. 224–226. 237–243. 245–249

3. An-Nasaviy Shihobuddin. (2006). Siyrat as-sulton Jalol ad-Din Mankubirti. Toshkent. 18–22-betlar

4. Juvayniy Alouddin Otamalik. (2015). Tarixi jahonkushoy. Toshkent. 110–115-betlar

5. Rashiduddin, "Jome' ut-tavorix", (1946) 148-bet.

6. Sulton Jaloliddin Manguberdi diplomatiyasi (Tezis), I.1-bob

**QOZIKALON MUHAMMAD SALIM OXUNNING TA'LIM
TIZIMIDAGI FAOLIYATI**

Salimov Matyusuf Kodirberganovich

Urganch davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xiva xonligining qozikaloni Muhammad Salim oxunning Xiva va Buxoro shaharlari madrasalarida o'qigani, Xiva xonligida mutavalli, rais-mufti, qozi askar va qozikalon lavozimlari bilan birgalikda olib borgan mudarris-oxun va xattotlik faoiyatlari haqida haqida so'z yuritamiz.

Аннотация: В этой статье мы поговорим о деятельности казикалона Хивинского ханства Мухаммада Салима Ахуна, который учился в городах Хиве и Бухаре и занимал должности мутавалли, раиса, муфтия, казиаскара и казикалона в Хивинском ханстве, как мударрис-ахун и каллиграф.

Abstract: In this article, we will talk about the activities of Muhammad Salim Akhun, the qazikalon of the Khiva Khanate, who studied in the cities of Khiva and Bukhara and held the positions of mutavalli, rais, mufti, qazi askar, and qazikalon in the Khiva Khanate, as a mudarris-akhun and calligrapher.

Kalit so'zlar: Xorazm, Xiva, Buxoro, Gurlan, mutavalli, rais, mudarris, muftiy, qoziaskar, qozikalon, xattot, oxun, madrasa, vaqf.

Ключевые слова: Хорезм, Хива, Бухара, Гурлен, мутавалли,

председатель, муфтий, казыаскар, казикалон, каллиграф, ахун, медресе, вакф.

Keywords: Khorezm, Khiva, Bukhara, Gurlan, mutavalli, chairman, mufti, qazi askar, qazikalon, calligrapher, akhun, madrasa, waqf.

Xorazmda Muhammad Rahimxon-Feruz davrida, ya'ni 1900-yilda Muhammad Salim oxun qozi askarlik lavozimidan xonlikning qozikalonlik lavozimiga ta'yinlangan. Qozilik faoliyati bilan birgalikda Xiva shahridagi Muhammad Aminxon, Muhammad Rahimxon II, Ollohqulixon va qozikalon madrasalarda talabalarga ta'lim bergan. Xonning buyurtmasiga ko'ra kitoblardan nusxa ko'chirib, xattotlik ishlari bilan ham shug'ullangan. Xiva shahrida 1905-yilda o'z hisobidan madrasa va qorixona bino qildirib, 1906-yildan madrasa faoliyatini yo'lga qo'ygan. 1916-yil umrining oxirigacha qozikalonlik vazifasida faoliyat olib borgan davlat arbobi hisoblanadi.

Qozikalon Muhammad Salim oxunning hayoti va faoliyati trixchi olimlarimizdan J.Rahimov, K. Xudayberganovlarning kitob va maqolalarida qisqa ma'lumotlar keltirilib o'tilgan. Ayniqsa B. Irzoyev, Umid Bekmuhammad va Sayyora Samandarlarning izlanishlari natijasida maqolalar va kitoblar chop qilindi va kengroq yoritilib berildi. Muhammad Salim oxun faoliyati ayrim tarixiy qo'lyozmalarda ham juda kam ma'lumotlar uchraydi. Hozirda Muhammad Salim oxunning avlodlari Gurlan tumanida istiqomat qilishmoqda. Avlodlari shaxsiy arxivida saqlanayodgan tarixiy kitob va hujjatlarni tahlil qilish natijasida ko'plab yangi ma'lumotlar olish mumkin.

Muhammad Salim oxun 1825-yilda Xiva xonligining Gurlan bekligida ziyoli oilasida dunyoga kelgan. Chunki Muhammad Salim oxunning ota-bobolari Gurlan va Xiva madrasalarida tahsil olishgan. Shunga avlodlarining shajarasida ismlariga oxun, mullo, domullo, maxdum nisbalari qo'shib keltirilgan.

Muhammad Salim oxun dastlab o'zi tug'ilib katta bo'lgan Gurlan bekligidagi Polvon mushruf masjid qavmida, keyinchalik Gurlan bekligi qal'asida joylashgan Qutubi zamon Abdulloh eshon madrasasida tahsil olgan. Gurlan bekligidagi madrasani tugatib, Xiva shahridagi zamonasining mashhur, katta madrasalaridan biri bo'lgan Ollohqulixon madrasasi - "Madrasa oliy"da tahsil olgan.

Salim oxun mudarris ustozlarining tavsiyalari bilan 1857 -yil Buxoro shahriga do'stlari bilan ta'lim olish uchun jo'nab ketadi. Buxoro shahridagi Ko'kaldosh madrasasida tahsil olishni davom qildiradi. Shu bilan birgalikda madrasada talabalarga ta'lim berib, mudarris-oxun bo'lib faoliyat ham olib boradi. Bu madrasa tarixidan ma'lumki bu madrasani tamomlagan talabalar ko'pchiligi oxun unvonini olib madrasalarda dars bergan, yoki davlatning ko'plab yuqori lavozimlariga ta'yinlangan. Buxoro madrasalarda Xiva xonligidan ko'plab talabalar ham tahsil olishgan. Bu haqda Salim oxun va Ne'matullo eshonlarga Gurlanlik mullo Muhammadrizo tomonidan yozilgan maktubdan bilishimiz mumkin. Bu tarixiy maktub quyidagicha: "Domullo Ne'matullo eshon va Salim maxdun eshon janoblariga, va jami birodarlarga duoi va salomlar. Bu kim Hazrat Mavlono Sharifda hujramiz bor turur, oni ustoz shafaqat panoh, marhamat ogoh Salim maxdum eshon va mullo Muhammad Ziyov va mullo Said Murod hamma ittifoq birla bahosi kelsa

sotib , hujra vajidin qilgan qarzlarimizni ado qilg'aylar. Va agar sotilmasa tursun, insho Alloh taolo o'zimiz toza mohda borib, har narsa qarz xohlarimizg'a javob ayturmiz. Va yana bu kim hujramizda "Sharhi mullo" va bir muxtasar qolib erdi, har na jihoz va asbob bo'lsa, hujrada bo'lsa hammalarin yig'nab, Salim maxdum eshonimiz birla domulla Muhammad Ziyo jam qilib qo'ysalar, va yana bu kim mullo Said Murod hujrada qolib erdi, bo'lsalar biz borg'uncha bo'lsinlar , va agar bo'lmasalar, a'tmodli odamg'atopshursalar, va yana bu kim ,domullo Abdulloh va mullo Said Murod va Salim maxdum eshon har qaysilarining uylariga borib ko'rdik. Hammalarining yaqinlari sihat va salomat tururlar. Bu tarafidin xotirjam bo'lsalar va yana maxfiy qolmasunkim, mullo Abdullohnin qarindoshlari Qutlug'murod va Nurmuhammad va Jumaniyoz va Muhammadniyoz va Muhammadmurod va Boboniyoz va Berdimurod va Ibrohim va Xo'janiyoz va O'g'ulbika hammalari sihat tururlar. Va mullo Saidmurodning qarindoshlari mullo Otaniyoz va onasi va inisi hammalari sihat tururlar. Va maxdum eshonimizning (Muhammad Salim oxun) inisi Vaisniyoz va Bobojon maxdum va mullo Muhammadnazar sahhof (kitob muqovachi) hammalari sihat va salomat tururlar deb salom marqum bo'lindi. Va yana maxfiy qolmasunkim, sadoqat panoh muhabbat agoh Salim maxdum eshon tol a'umratun vazov janoblariga, bu kim bizlar hamma Gurlan yaronlari birla hamisha duoi xayiringizda tururmiz. Sizga karomimizdin ham duoi xayrdin o'zga iltimosimiz yo'q turur, al-duoi Avazmuhhammad Qongli va mullo Safarniyoz va jami muridkalon",- deb maktubning orqa tomoniga maktub egasi mullo Muhammadrizo ekanligi yozilgan [1; B. 21]

Bu vaqtda Chor Rossiya imperyasining Markaziy Osiya davlatlarini bosib olish uchun harbiy harakatlar davriga to'g'ri keladi. 1968-yilda Rossiya imperiyasi Buxoroni mustamlakaga aylantirgandan keyin, 1869-yil Muhammad Salim oxun Buxorodagi tahsilni tugatib, Xorazmga keladi. Bu haqda o'zining xotira kundaligida hijriy 1276-yil (1857-yil) ilm olish uchun Buxoraga borgani va tahsilni tugatib hijriy 1286-yilda (1869-yil) Xorazmga kelganligi qayd qilingan.

Muhammad Salim oxun 1876-yil Gurlan bekligidagi o'zi tug'ilib voyaga yetgan Pahlavon mushruf mahallasi masjidiga, keyinchalik Xivaning "Dishon qal'a" sidagi Nurullohboy mahallasidagi masjid va madrasasiga mutavalli bo'lib tayinlanadi. Keyinchalik o'zining ilmi, rostgo'yiligi va mehnatsevarligi orqali Arabxon madrasasiga mudarris-oxunlikka tayinlanadi. Bu haqda o'zining xotira kundaligida 1303-yil robbiul-soniy oyining 15-kuni (1886-yil 21-yanvar) Xiva xonligi muftiylikka tayinlanganligini va bu vaqtda Arabxon madrasasida mudarris bo'lib, talabalarga saboq berayotganligini qayd qilgan. Muftiylik lavozimidagi samarali faoliyati natijasida u xalqning e'tirofiga sazovor bo'lib, shu bilan birga xonning e'tiboriga tushadi. Keyinchalik, hijriy 1315-yilning 17-shavvol (1898-yil 11-mart) kuni Muhammad Aminxon madrasasiga mudarris bo'lib tayinlanganligi bilan bir vaqtda Xiva xonligining qozi askar lavozimiga ham tayinlangan. Qozi askarlik muhrida ham 1315-yil qayd qilingan bo'lib, "Qozi askar domullo Muhammad Salim oxund ibn Muhammad Sa'id marhumi" deb qayd qilingan [2; B. 96].

1900-yil Xiva qozikaloni Domla Muhammad Amin vafotidan keyin, xon

farmoni bilan qozikalonlikka va Sayyid Muhammad Rahimxon- Feruz madrasasiga ham mudarrislikka tayinlangan bo‘lib, o‘zining kundaligida bu sanasini hijriy 1318-yil Ramazon oyining 5-kuni (1900-yil 27-dekabr) deb keltirilgan. Shuningdek Qozikalonlik asosiy muhrida “qozi ul- quzot domullo Muhammad Salim oxund ibn Muhammad Sa‘id maxdum marhumi 1318” deb qayd qilingan [2; B.]. Qozikalonlikning yana sakkiz burchak va avol shakllaridagi ikkita muhri bo‘lib, ularga ham qozi ul-quzot deb yozilgan [5; B. 18].

Qozikalon Muhammad Salim oxun Arabxon, Muhammad Aminxon, Muhammad Rahimxon II va Qozikalon madrasalarida mudarris-oxun bo‘lib faoliyat olib borgan. 1903-1905-yillarda Xiva shahrining “Ichan qal’a” sida madrasa va Shohi Mardonda qorixona qurdirgan. Bu haqda Muhammad Yusuf Bayoniyning “Shajarayi Xorazmshohiy” asarida Muhammad Rahimxon-Feruz targ‘ibi bilan madrasa bino qilganlar orasida qozikalon Muhammad Salim oxun ismi ham qayd qilingan bo‘lib, madrasa “Qozikalon” nomi bilan atalgan. Tarixchi olim K. Xudoyberganovning “Xiva dunyodagi eng ko‘hna qal’a” nomli 2012-yilda nashr qilingan kitobida, Qozikalon qorixonasi 1904-yil, madrasasi bilan bir vaqtda qurilganligi keltirilgan [3; B. 295]. Muhammad Salim oxunning estalik kundaligida qorixona sarf xarajatlari va quruvchisi usto Xudoybergan bo‘lganligi qayd qilingan [1; B. 110].

Qozikalon madrasasi 1905-yildan 1924-yilgacha faoliyat ko‘rsatgan bo‘lsa, 1924-yil 13- avgust kungi Xorazm Respublikasining Maorif madaniyat nazorat nozirliги huzuridagi O‘quv sho‘basi yig‘ilishidagi qaroriga asosan, 25 nafar o‘quvchiga mo‘ljallangan “Dorul-xattot” nomli o‘quv yurti tashkil qilingan [6; B. 18]. Keyinchalik 1938-1939-yillar yog‘ zavodi omborxonasi, 1972-1982-yillar “Amaliy san‘at” muzeyi, 1982-1992-yillar Oltin qo‘llar ansambli idorasi va 1992-yildan hozirgi kunga qadar “Xorazm musiqa tarixi” muzeyi bo‘lib faoliyat ko‘rsatib kelmoqda [4; B. 124].

Muhammad Salim oxun xattotlikni Oллоhqulixon madrasasida tahsil olayatgan davridan boshlagan bo‘lib, hozirgi kungacha yetib kelgan o‘z qo‘li bilan nusxa ko‘chirgan tarixiy kitoblaridan hijriy 1270-yilda (milodiy 1853-yil) Abdurahmon Jomiyning “Sharhi mullo” , Hazrat Jomiyning yana bir devonini va hijriy 1317-yil milodiy 1899-yilda ko‘chirilgan Abulg‘oziy Bahodirxonning “Shajarai turk” tarixiy asarlaridir. Hozirda “Shajarai turk”ning bu nusxasi Gurlan nusxasi deb ataladi va tayanch nusxalardan biri bo‘lib hisoblanadi.

Qozikalon Muhammad Salim oxun 92 yil umr ko‘rib, o‘z yurtida, Buxoroda tahsil olib, musofirlik mashaqqatini ham boshdan kechirgan. Chor Rossiyasining ikki marotaba bosqinchilik siyosati (Buxoro 1868-yil, Xiva 1873-yil) guvohi bo‘lgan . Xiva shahrida madrasa qurdirib, mingga yaqin shogirdlarga ta‘lim-tarbiya bergan. Rais-mufti, qozi askar va 16 yil maboynida xonlikning qozikaloni bo‘lib xalqqa xizmat qilgan. Buyuk ulamolar asarlaridan nusxa yaratib, o‘zidan keyingi avlodlarga katta meros qoldirgan, davlat arbobi va zamonasining ulamolaridan biri bo‘lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Muhammad Salim oxun. *Xotira kundaligi*. Qo‘lyozma. Shaxsiy arxiv.

–120 b.

2. Уринбаев А. и др. (2001). *“Каталог Хивинских казийских документов XIX начала XX вв.”*. – Тошкент – Киото. – 729 с
3. Xudoyberganov K. (2012). *Xiva dunyodagi eng ko‘hna qal‘a* (O‘quv qo‘llanma). Toshkent. – 348 b.
4. Yusupov H. (2025). *XIX-XX asr boshlarida Xiva madrasalari.*– Buxoro: “Durdona” nashriyoti. – 164 b.
5. Salimov M. *Qozikalon domla Muhammad Salim oxundning hayoti va faoliyati* (Ilmiy maqola). – Urganch: “Innovatsiya va taraqqiyot” ilmiy jurnali. 2024–yil 4 –son.16–22– b.
6. XVDA. 123–fond, 1–ro‘yxat, 19–ish, 124 varaq. 30

XORAZM VOXASI VA SAK-MASSAGETLARNING QUROL- ASLAXALARI HARBIY TAQTIKASINING O‘ZIGA XOS JIXATLARI.

Satimov B.M., Hayitboyeva G.M.

Urganch innovatsion universiteti

“Tarix” kafedrası dotsenti

Urganch innovatsion universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qadimgi Xorazm aholisi va ularga qo‘shni bo‘lgan ko‘chmanchi sak va massaget elatlarining jang olib borish usullari va ularning qurol-yarog‘lari to‘g‘risida ma‘lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Avesto, Mehr Yasht, Aleksandr Makedonskiy, Saklar, xorasmiylar, Gerodot, Kir II, so‘g‘diylar, baqtriyaliklar.

Аннотация. В данной статье представлена информация о методах ведения войны и оружии жителей Древнего Хорезма и соседних кочевых народов саков и массагетов.

Ключевые слова: Авеста, Мехр Яшт, Александр Великий, саки, хорезмцы, Геродот, Кир II, согдийцы, бактрийцы.

Abstract. This article presents information about the methods of warfare and weapons of the inhabitants of Ancient Khorezm and their neighboring nomadic Sakas and Massagetae.

Keywords: Avesta, Mehr Yasht, Alexander the Great, Sakas, Khorezmians, Herodotus, Cyrus II, Sogdians, Bactrians.

Qariyb 2700 yillik tarixga ega “Avesto” ning Mehr Yasht qismida Mitra xudosiga bag‘ishlangan madhiyada harbiy jasorat, o‘z qasamiga sodiq bo‘lgan jangchi barcha uchun o‘rnak qilib tasvirlanishi[1.B.45] o‘sha paytda harbiylarga qo‘yilgan talablarni hamda ularga nisbatan munosabatni ko‘rsatib turibdi.

Xorazmiylarning kelib chiqishi va ularning asl vatani masalasi bo‘yicha hozirgi kunda shakllangan yangi qarashlarga ko‘ra, xorasmiylar Xorazm vohasiga Marg‘iyona yoki hozirgi Herirud – Tajan daryolari atroflaridan ko‘chib kelganligini inobatga oladigan bo‘lsak, ularning O‘rta Osiyoning qadimgi xalqlari baqtriyaliklar, parfiyaliklar va saklar harbiy san‘atidan qisman farq qiladigan taraflari ham bo‘lgan

albatta. Ammo, afsuski, aynan shu davrlar (miloddan avvalgi VII – VI asrlar) Xorazm harbiy san'ati masalasiga oid manbalar yoki arxeologik ashyolar topilmagan.

Arxaik va antik davrlar Xorazm vohasi aholisi qo'shin tuzilishi, ular qo'llagan harbiy taktika va strategiyasi haqida yozma manbalarda deyarli ma'lumotlar uchratmaymiz. Faqat qo'shni ko'chmanchi qabilalar sak – massaget qabilalarining ahamoniylarga qarshi olib borgan urushlari davridagi, umuman ahamoniylar qo'shini tarkibida yunon – fors urushlaridagi va keyinchalik Aleksandr Makedonskiyning yurishlari davridagi faoliyati davomida ular qo'llagan harbiy usul va taktikalari haqida ma'lumotlar mavjud. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, bu bilan Xorazm vohasi aholisi ham aynan ko'chmanchi qabilalar qo'llagan urush yoki jang uslublari qo'llaganliklari, qurollanish darajasi va jangavor qurol – aslahalar turlari aynan ularniki bilan bir xil bo'lgan degan xulosaga kelib bo'lmaydi. Chunki voha aholisi birinchidan tabiiy sharoitdan, ikkinchidan iqtisodiy rivojlanish darajasidan, uchinchidan esa siyosiy jarayonlar ta'sirida o'ziga xos jangavor tartib – qoidalarni, qurol – aslahalar turlarini ishlab chiqqanlar.

Qolaversa, so'g'diylar, baqtriyaliklar yoki marg'iyonaliklar kabi o'troq qo'shni elatlar ham xorazmiylar bilan arxaik davrdan siyosiy, iqtisodiy – ijtimoiy va madaniy aloqalarda bo'lib kelganlarki, ularning ham harbiy san'at sohasida erishgan yutuqlari yoki joriy qilgan yangiliklari voha aholisi harbiy san'atiga o'z ta'sirini o'tkazgan albatta. Etnik, ijtimoiy – ma'naviy jihatdan bir – biriga juda yaqin bo'lgan bu elatlarning nafaqat ijtimoiy – iqtisodiy va madaniy, balki harbiy san'at sohasida ham bir – biriga juda yaqin bo'lgan jangavor qo'shin tuzilishi, harbiy strategiya va taktikalarni qo'llaganliklari tabiiy. Shundan kelib chiqib, Xorazm vohasida yashagan elatlar harbiy san'atining eng qorong'i bo'lgan davrlari arxaik va antik davrlarni faqat qiyosiy tahlil orqali ham ochib berish mumkin. Buni arxeologik tadqiqotlar natijasida olingan moddiy ashyolar, topilgan ba'zi tasviriy manbalar ham tasdiqlaydi. Jumladan, eng birlamchi manba bo'lgan, Eron – ahamoniylari poytaxti Persepol xarobalari devoriy tasvirlarda O'rta Osiyoning sak – massagetlar, so'g'diylar va baqtriylar kabi xorazmliklar tasvirlari ham o'z aksini topgan bo'lib, ularning tashqi ko'rinishi deyarli bir – biridan farq qilmaganliklarini ko'ramiz. Gerodotning ma'lumotlariga ko'ra ham O'rta Osiyo xalqlarining qurollanish darajasi va harbiy san'ati bir xil bo'lgan.

O'zbek xalqi harbiy san'ati rivojidadagi muhim davrlardan biri bu qadimgi ajdodlarimizning miloddan avvalgi VI asrda ahamoniylar saltanatiga qarshi olib borilgan urushlari hamda miloddan avvalgi 490-480 yillarda ahamoniylar qo'shini tarkibida fors-yunon urushlarida qatnashgan payti bo'ldi.

Shu tariqa miloddan avvalgi VI – V asrlarda O'rta Osiyo xalqlari bilan bir qatorda xorazmiylar harbiy san'atining rivojlanishi va xalqaro miqyosda faoliyat yuritishi boshlandi. Buni biz ahamoniylar saltanatining asoschisi Kir II qo'shinlarining massagetlar tomonidan tor-mor etilishi va Kir II ning o'ldirilishi misolida ham ko'ramiz. Tarix otasi Gerodot bu jang tafsilotini batafsil ta'riflab o'tgan [2.B.81-94]. Zero, xorazmiylarning bu paytda massagetlar konfederatsiyasiga kirganligini hisobga oladigan bo'lsak, bu urushda

xorazmiylarning qatnashganligi aniq.

Miloddan avvalgi VI asrning o'rtalarida O'rta Osiyoning janubiy viloyatlariga bostirib kelgan Ahamoniylar (Eron) qo'shinlariga qarshi kurashgan ajdodlarimiz baqtriyaliklar, sug'dliklar, marg'iyonaliklar, shuningdek, sak-massaget qabilalarining jasorati, matonati va harbiy mahorati haqida yunon manbalarida qiziqarli tarixiy ma'lumotlar saqlanib qolgan. Jumladan, yunon tarixchisi Gerodotning to'qqiz kitobdan iborat "Tarix" asarida miloddan avvalgi 530 yilda vatanimiz hududiga bostirib kelgan Ahamoniylar, aniqrog'i Kir II boshchiligidagi fors qo'shinlariga qarshi malika To'maris boshchiligida massagetlar olib borgan mardonavor kurash yorqin tasvirlangan.

Gerodotning qayd etishicha, To'maris boshchiligidagi massagetlar Kir II qo'shiniga qarshi kurashda saklarga xos bo'lgan "qochib jang qilish" taktikasini qo'llaganlar. Oldin To'maris, go'yo uning boshiga tushgan kulfat (o'g'lining o'limi) tufayli o'z kuchlariga ishonchini yo'qotgandek harakat qiladi va ataylabdan kechikib, Kirni o'z ortidan bir dara tomon ergashtirib boradi, u yerga esa pistirma qo'yilgan edi. Avval bir-birlarini kamondan o'qqa tutish bilan boshlangan jang keyin qo'l jangiga aylanib ketadi, nayzalar va qilichlar bilan ayovsiz urush olib boriladi. Gerodot "eng shiddatli" deb ta'riflagan bu jangda massagetlar fors qo'shinlarini tor-mor keltiradilar.

Qadimgi yunon tarixchisi Ktesiy saklar va Midiya o'rtasida Parfiya ustidan hukmronlik qilish uchun yuz bergan ko'p yillik urushlar to'g'risida hikoya qiladi. Shu paytda saklarga boshliq Zarina ismli ayol bo'lib, u harbiy ishga ishqiboz edi [3.B.67-68]. Mazkur ma'lumotlarni hisobga olib, O'rta Osiyo janubida parfiyaliklar va baqtriyaliklar orasida saklar qurollanishi ta'sirida kamon tarqalishini taxmin qilish mumkin. Bizningcha, parfiyaliklar va baqtriyaliklar avvaldan saklar kamoning jangovar imkoniyatlarini bilib olib, unga o'xshash yoyni ixtiro qilishgan. Zarina, Sparetra singari ayol qabila boshliqlari shular jumlasidandir.

Gerodot va boshqa yunon mualliflari asarlarida forslarning qadimgi Gretsiyaga uyushtirgan harbiy yurishlarida qatnashgan baqtriyaliklar, saklar, sug'diylar haqida ham ma'lumotlar mavjud. Xususan, miloddan avvalgi 490 yilda bo'lib o'tgan Marafon jangida sak qabilasi suvoriylari ahamoniylar qo'shinining markaziy qismini tashkil etgan [2.B.304-305]. Gerodot Ahamoniylar shohi Kserks (miloddan avvalgi V asr) armiyasi tarkibida Gretsiyaga uyushtirilgan keng ko'lamdagi harbiy yurishlarda O'rta Osiyolik jangchilarning ishtirok etganligini yozib, ularning qurol-yarog'larini batafsil ta'riflab beradi [2.B.425-426].

O'rta Osiyo hududini bosib olgan Ahamoniylar mahalliy kuchlardan o'z harbiy yurishlarida foydalanganlar. Ahamoniylar qo'shini tarkibidagi xorazmliklarning otryadlari sak-massagetlar va baqtriyaliklar kabi ko'p janglarda eng foal kuch bo'lganlar. Masalan, makedoniyalik Aleksandr bilan Ahamoniylar o'rtasida miloddan avvalgi 331 yilda Gavgamel yonida bo'lib o'tgan janglarda ishtirok etgan saklarning otliq askarlari makedoniyaliklar safini yorib kirib, avangard qismlarni qochishga majbur etganlar.

Xorazm harbiy san'ati haqida qisqacha bo'lsada ma'lumotlarni ba'zi yevropalik olimlar asarlarida ham olish mumkin edi. Jumladan, mashhur italyan

harbiy tarix mutaxassisi Franko Kardini og'ir qurollangan otliq jangchi – katafraktariyning vujudga kelish vatanini aynan Xorazm bo'lgan deb hisoblaydi [4. B. 47].

Baqtriyalik va sug'dlik jangchilar jasorati va harbiy mahorati keyinchalik O'rta Osiyoga bostirib kirgan yunon-makedonlarga qarshi miloddan avvalgi 329-328 yillarda Spitamen boshchiligida ko'tarilgan qo'zg'alonlar davomida yanada yorqin namoyon bo'ldi. Ular bir necha yil davomida o'z vatanlarini bosqinchilardan ozod qilish uchun faol kurash olib bordilar. Mahalliy jangchilar mardonavor kurashlarda qo'llagan harbiy uslublari tufayli ko'p janglarda dushmanga pand berganlar. Shu sababli ham makedoniyalik Aleksandir o'z yurishlari tarixida ilk bor O'rta Osiyoda mag'lubiyat alamini tortgan, bu esa ajdodlarimizning yuksak harbiy mahoratga ega bo'lganligidan dalolat berar edi.

Shu tariqa O'rta Osiyoda yashovchi ko'chmanchi qabilalar va o'troq xalqlar tomonidan qo'llanilgan o'ziga xos xususiyatlardan iborat harbiy taktika tarix sahnasida paydo bo'ladi. Jangovar bolta, kalta nayza, xanjar bilan qurollangan piyoda qismlar, yengil kamonchilar va yopinqhliq mis sovutlar bilan yopingan otliq suvoriylar ajralib chiqadi. Jangchilar bronza dubulg'a va qalqon kabi himoyalovchi vositalardan foydalanishgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Авесто / Асқар Махкам таржимаси. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 45.
2. Геродот. История. В девяти книгах / Перевод Г.А.Стратановского. – Л.: Наука, 1972. – 600 с.
3. История Узбекистана в источниках / Составитель Б.В.Лунин. – Ташкент: Фан, 1984. – С. 67-68.
4. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства: Пер. с ит./ Вступ. ст. В. И. Уколовой. Общ. ред. В. И. Уколовой и Л. А. Котелниковой. – М.: Прогресс, 1987. – С.47.

XORAZM MINTAQASINING AN'ANAVIY KIYIMLARI VA ULARNING MADANIY, IJTIMOIIY VA RAMZIIY AHAMIYATI

Matyakubova Soxiba

Urganch Innovatsion universiteti

“Tarix” kafedrasi o'qituvchisi

<https://orcid.org/0009-0008-3481-2521>

soxibamatyakubova@urgiu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm mintaqasining an'anaviy kiyimlari, kundalik hayotning, balki uning sohibining yoshi, ijtimoiy mavqei, oilaviy marosimlari va iqtisodiy ahvoli kabi muhim ma'lumotlarni ifodalovchi manba sifatida qaralishi, Xorazm kiyimlarining turlari ularning yosh va ijtimoiy guruhlar bo'yicha tasnifi, shuningdek, ishlatilgan materiallar, kiyimlarning kesimi, bezaklari va ayniqsa ranglarining chuqur ma'nolari ochib beriladi.

Kalit soʻzlar. Muzey fondi, milliy kiyimlar, ayollar kiyimlari, yelak, zardoʻzlik, kolleksiya, marosim

Аннотация. В данной статье традиционная одежда Хорезмского региона рассматривается как источник, отражающий не только повседневную жизнь, но и важные сведения о возрасте, социальном положении, семейных обрядах и экономическом состоянии её владельца. Раскрываются виды хорезмской одежды, их классификация по возрастным и социальным группам, а также особенности используемых материалов, кроя, украшений и, особенно, глубокие символические значения цветов.

Ключевые слова: музейный фонд, национальная одежда, женская одежда, еляк, золотошвейное искусство, коллекция, обряд.

Abstract. This article examines the traditional clothing of the Khorezm region as a source that reflects not only everyday life, but also important information about the wearer's age, social status, family rituals, and economic condition. It explores the types of Khorezm garments, their classification according to age and social groups, as well as the materials used, tailoring features, decorations, and especially the deep symbolic meanings of colors.

Keywords: museum collection, national clothing, women's attire, yelak, gold embroidery, collection, ritual.

Ichon qa'la muzey fondida joylashgan ob'ektlar vohamiz tarixi hamda etnografiyasi to'g'risida boy manbalarga ega bo'lib, uni tadqiq qilish va o'rganish tariximizni yangi ma'lumotlar bilan boyitadi.

Muzeyning to'qimachilik kolleksiyasiga jamlangan eksponatlar soni mingga yaqin bo'lib, 600 ga yaqin kiyim-kechaklar, yuzdan ziyod bosh kiyimlari, 125 dan ziyod gazlama-mato namunalari, 50 dan ortiq kashtachilik buyumlarini o'z ichiga oladi. Bundan tashqari to'quv dastgohi, turli-tuman asboblari, matoga gul bosish uchun o'yama yog'och qolip shakllari va boshqalar bor [1; B.364.].

Muzey fondidagi materiallar ichida kiyimlar ham muhim ahamiyat kasb etib, o'ziga xos shakl va dizaynga egaligi bilan ajralib turadi. Kiyimlarning xususiyatlari uni kiygan kishilarning yoshi, ijtimoiy mavqei, dunyoqarashi, qayg'uli yoki quvonchli voqealari, iqtisodiy holati va tabiiy sharoitlari bilan belgilanadi. Ushbu me'yoriy va talablar ishlatiladigan matolar, ularning dizayni, rangi, o'lchami va kiyimning kesimiga ta'sir qiladi.

Sh. Nurullayeva tadqiqotlarida ham shu kabi misollar keltirilganini guvohi bo'lishimiz mumkin. Ayollarning ana'anaviy kiyimlari kuylak (go'ynak) hisoblangan. Ular fasliga, yoshiga, va kiyiladigan joyiga qarab turlicha bo'lgan. Ayollar to'y kuylagi. Old qismi va yeng uchlari podshoyi va orqa qismi chit yoki ishto'p. XIX asrning birinchi yarmi. Farzandli ayollarning marosim ko'ylagi. Ipak, jiyak, go'njiq. XIX asr oxiri. Kelin libosi. Ipak ko'ylak, parcha yelak, to'r ro'mol, tahya, tahyado'ziy va ukparf. XIX asr oxiri va XX asr birinchi yarmi. O'rta yashar ayollarning ich ko'ylagi, ko'chalik ko'ylagi. XX asr boshlari. Turmushga chiqqan ayol kundalik ko'ylaklari. Verpshkal kesimli qur (tasma, bog'ich)li jiyakli ko'ylak. Chaqaloqlar kiyimi. Jubba, to'ppi va qalpoqlar. O'smir qiz libosi. Ko'ylak, yelak, tahya va kovush. XX asr boshlari. Kelin libosi – ipak ko'ylak, yelak, to'r ro'mol,

tahya , jig'a, tangado'ziy, shavkala. Ayollarning motam ko'ylagi – oq chit ko'ylak, oq qozog'i ro'mol, maxsi-kalish. Keksa taqvodor otaxon libosi. Telpak, to'n va maxsi. Keksa otaxon kundalik uy kiyimida. To'ppi, oq ko'ylak va shalavar. Kuyov bola kiyimi. Cho'girma, yaktey-ishton, Xiva do'ni, turma belbog' va etik. O'smir yigitcha kiyimi. Taxya, ko'ylak-ishton, to'n[2; B. 13-23.].

- Ma'lumotlarga asoslanib aytadigan bo'lsak Xorazm milliy kiyimlarini kiyiladigan joyiga qarab kundalik, to'y, aza ;
- Yoshiga qarab bolalar, o'rta yoshlar, keksalar;
- Ijtimoiy holatiga ko'ra qizlar, kelinlar, kiyovlar, onaxonlar, taqvodorlar ;
- Mavsumiga qarab bahor va kuzgi, yozgi, qishki
- Materialiga ko'ra bo'z, chit, olacha, ipak, shoyi, podshoyi, bahmaldan bo'lgan.

Bundan tashqari kiyimlar sohibining iqtisodiy holatini ham anglatgan. O'rtaxollar ko'pincha chit, bo'zdan, aholining o'ziga to'q qismi esa shoyi, podshoyi, ipak, bahmaldan kiyimlar kiyishgan. Bundan ko'rinib turibdiki kiyimlar o'z sohiblari haqidagi ma'lumotlarni ham tashiydi ya'ni kiyimlariga qarab ularni bemalol ajratib olish mumkin bo'lgan.

Paxta ipidan to'qilgan yo'l-yo'l rangli gazlama - olacha juda ommabop bo'lib, chakmon, ayollar ustki kiyimlarini tikishda qo'llangan. Beqiyos shoyi mato hisoblangan beqasam asosan jamiyatning o'ziga to'q mulkdor qatlamlari orasida urf bo'lgan. Bunday matodan asosan erkak, ayol va bolalar uchun kundalik ustki kiyimlar tikilgan [3; B.364.].

Nafisa Sodiqova tadqiqotlarida ham kiyimlarga alohida to'xtalib o'tilgan, xususan Xorazm kiyimlari. Kiyim shakllari asrlar davomida yaratilgan bo'lib, ayrim elementlar qadimiy ajdodlardan meros bo'lib kelmoqda. Kiyimlarni bezashda qadimiy avlodlarning genetik xotiralari ham aks etadi. Kiyim xususiyatlari uni kiygan odamlarning yoshi, ijtimoiy mavqei, dunyoqarashi, quvonchli yoki g'amgin voqealari, xo'jalik davrlari va tabiiy sharoitlarga qarab belgilanardi. Bu talablar mato tanlashda, kiyimlarning bezagi, rangi, ulug'vorligi va shaklida o'z ifodasini topgan [4; P.4.].

Xorazm kiyimlari o'zining o'ziga xos shakli va rang-barangligi, milliy naqshlari, boy bezaklari bilan ajralib turgan. Ularning ko'plari to'g'ri kesilgan, keng va erkin harakat qilishga qulay edi. Qishda kiyiladigan kiyimlar qalin va issiq matolardan tikilgan, ba'zilar qo'y yoki tuya junidan tayyorlangan. Odatda kundalik kiyiladigan qishki kiyimlar tayyorlaganda paxtadan ham foydalanishgan. To'n, chapon, nimchalarga paxta solib tikilgan. Paxtadan tayyorlangan matolar va paxta qo'shib tikilgan kiyimlar tabiiyligi va qulayligi bilan ahamiyatlidir. Xorazm ayollarining kiyimlari erkaklarnikiga qaraganda ko'proq bezakli bo'lib, atlas, adras, baxmal matolardan tayyorlangan. Ayollar ko'ylaklari keng etakli bo'lib, ustidan yengsiz yoki yengli xalatlar kiyilgan. Boshlari ro'mol yoki do'ppi bilan o'ralgan. Erkaklar esa uzun ko'ylak, ustidan belbog' bog'langan xalat kiygan, boshiga do'ppi yoki turli shakldagi bosh kiyimlar kiyilgan. Kiyimlar ustida ko'pincha ipakdan ishlangan naqshlar, gul bezaklar va turli shakldagi kashtalar

bo'lgan.

Bugungi kunda XIX–XX asr Xorazm kiyimlari O'zbekistonning turli muzeylarida saqlanadi. Ushbu kiyimlar nafaqat tarixiy, balki san'at asari sifatida ham qimmatlidir. Ular xalqimizning madaniy merosi, didi va ijodkorligini namoyon etadi [5; B.3.].

Xorazmliklarning milliy kiyimlari ranglar uyg'unligi, o'ziga xos shakldagi erkaklar va ayollar bosh kiyimlari bilan ajralib turgan. Erkaklar do'ppi yoki uzun junli qo'y terisidan tikilgan telpak kiyishgan, ayollar esa marosimlarda maxsus bosh kiyim — "lo'la-chaq"ni taqishgan [6; B.4.].

Kiyimlarda ranglar ham muhim ahamiyatga ega bo'lib ular o'zida turli ma'nolarni ifodalaydi. Ranglarning ramziy ma'nosi xalqimizning madaniy qarashlari va qadriyatlarida chuqur o'rin egallagan. Masalan, qizil rang hayot, kuch-quvvat va baxtning timsoli bo'lib, insonning faoliyati, mehr-muhabbati hamda yashash zavqini ifodalaydi. Yashil rang esa yoshlik, yangilanish va tabiatning barhayotligini anglatadi, u insonni hayotbaxsh kuch va tabiiy uyg'unlikka chorlaydi. Oq rang tinchlik, poklik va halollik ramzi bo'lib, u orzularning musaffoligini, ezgulik va tozalikni bildiradi. Ko'k rang musaffolik, osmon va cheksizlik belgisi sifatida insonning ruhiy kengligi, orzu va umidlarini ifodalaydi. Binafsha rang esa donishmandlik, fikr chuqurligi va ruhiy yetuklik timsoli bo'lib, u hayot tajribasi va aql-zakovatni aks ettiradi.

Misol tariqasida keltirib o'tadigan bo'lsak. Odatda nikoh kuylagi oq rangli matodan tayyorlanilgan. Bunga sabab yangi kelgan kelinchak qutlug'qadam bo'lib kelsin, o'zi bilan poklik olib kelsin degan ma'noda. Ushbu rang faqat quvochli kunda emas balki qayg'li kunlarda ham alohida ahamiyat kasb etgan. Hususan inson vafot etganda uni yuvib kafanlashgan. Kafan ham oq rangli matodan tayyorlangan. Narigi dunyoga pok bo'lib ketsin qabilida qilingan. Kiyimlarga yanada ko'rk bag'ishlaydigan narsa bu uning bezaklari hisoblanadi. Kiyimlarni bezatishda kashtachilik, zardoqlikning o'rni alohida bo'lgan.

Xiva Ichan-Qal'a muzeyida saqlanayotgan ayrim liboslar quyidagicha tavsiflanadi: Ayollar libosi (XIX asr oxiri) – Ipak atlas matodan tikilgan, qo'lda tikilgan kashta va zarbop naqshlar bilan bezatilgan

Erkaklar choponi (XX asr boshlarida) – Yengil paxta matosidan tikilgan, ichki qismi ipak bilan qoplangan, belbog' bilan mustahkamlangan.[8; B. 13.]

Bolalar kiyimi (XIX asr) – Kashtado'zlik naqshlari bilan bezatilgan maxsus libos, himoya ramzlari bilan tikilgan [9; B. 294-299.].

Zardo'zlikda oltin va kumush iplardan ham foydalanilgan. Bu usulda bezatilgan kiyimlar hashamdorligi bilan ajralib turgan hamda o'sha insonni iqtisodiy ahvoli ancha yuqori bo'lganidan darak bergan. Odatda bunday kiyimlar dabdabalarda kiyilgan.

Xorazm xalqining milliy kiyimlari yorqin, boy ranglari, tikishdagi o'ziga xosligi va bezaklarning xilma-xilligi bilan farqlanadi.

Xulosa qilib aytganda, Xorazm an'anaviy kiyimlari mintaqa tarixi, madaniyati va ijtimoiy tuzilmasini o'rganishda muhim manba bo'lib, milliy o'zlikni anglash va madaniy merosni saqlashda asosiy omil hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. “Ichan qal’a” davlat muzey qo‘riqxonasi to‘plami. Silk road media -T. 2025.
2. Нуруллаева Ш. , Жуманазарова М. “Хоразм Анъанавий кийим ва такинчоқлари” –Т.: “Янги нашр”.
3. “Ichan qal’a” davlat muzey qo‘riqxonasi to‘plami. Silk road media -T. 2025.
4. Sodiqova N. Natsional Uzbek clothes of Khorezm XIX-XX centuries – Т.: Sharq, 2007.
5. Sodiqova N. Natsional Uzbek clothes of Khorezm XIX-XX centuries – Т.: Sharq, 2007.
6. Sodiqova N. Natsional Uzbek clothes of Khorezm XIX-XX centuries – Т.: Sharq, 2007.
7. Xiva Ichan-Qal’a muzeyi arxiv materiallari, 2020
8. Нуруллаева Ш. , Жуманазарова М. “Хоразм Анъанавий кийим ва такинчоқлари” –Т.: “Янги нашр”.
9. Matyakubova S. Xiva Ichon Qal’a muzey fondida saqlanayotgan materialllarning etnografik tahlili // Ta’limning zamonaviy transformatsiyasi. 2025. 20 (4)

SHARQ ME'MORCHILIGINING NAFIS TIMSOLI - ISLOMXO'JA MINORASI

Kazakov Xudayshukir Vahapjanovich

Urganch tumani 28-sonli umumiy
o‘rta ta’lim maktabi tarix fani o‘qituvchisi
xudashukiykazakov@gmail.com
+998974536010

Annotatsiya. Ushbu maqolada me’morchilikning go‘zal namunalaridan biri bo‘lgan Ko‘hna Xiva shahridagi Islomxo‘ja minorasi, minora naqsh bezaklari tahlili, Vaziri akbar Islomxo‘janing obodonchilik va mamlakat taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi haqida ma’lumotlar keltirilgan.

Аннотация: В данной статье представлена информация о минарете Исламходжа в древнем городе Хива, одном из самых красивых образцов архитектуры, проведен анализ декоративных узоров минарета, а также рассмотрен вклад Вазири Акбара Исламходжа в развитие и процветание страны.

Annotation: This article presents information about the Islamkhoja Minaret in the ancient city of Khiva, one of the most beautiful examples of architecture, an analysis of the minaret's decorative patterns, and the contribution of Vaziri Akbar Islamkhoja to the development and improvement of the country.

Kalit so‘zlar: Sharq me’morchiligi, Minora, Vaziri akbar Islomxo‘ja, koshin, naqsh, Xiva, Islomxo‘ja minorasi, Xivada obodonchilik.

Ключевые слова: Восточная архитектура, Минарет, Вазири Акбар

Исламходжа, плитка, узор, Хива, Минарет Исламходжа, ландшафтный дизайн в Хиве.

Key words: Eastern architecture, Minaret, Vaziri Akbar Islamkhoja, tile, pattern, Khiva, Islamkhoja Minaret, landscaping in Khiva.

Xiva shahri ko'hna qadimiy shaharlardan biri bo'lib, unda me'morchilik namunalari ko'pligi bilan ajralib turadi. Barcha xalqlar tarixidan ma'lumki hukmdorlarning mamlakat boshqaruv tizimi qanchalik mukammal va xalqparvar bo'lsa, shu yurt osoyishta bo'ladi. Bu boshqaruv tizimida albatta vazirlarning ham o'rni juda ahamiyatlidir. Shuningdek Xiva xonligi vaziri Ibrohim xo'ja o'g'li Islomxo'ja Xivada qilgan bunyodkorlik ishlari va vatanparvarlik g'oyalari bilan xalq ishonchini qozongan.

Bosh vazir Said Islom Xo'ja ham o'z hayotini el-yurt osoyishtaligi, obodonchiligi va iqtisodiy madaniy taraqqiyotiga baxshida etgan, o'zida eng yuksak insonning ifodalarini mujassam etgan, yirik davlat arbobidir. [1; B. 20]

Said Islomxo'ja o'zining bilimi, aql zakovati bilan tengqurlaridan ajralib turgan. Madrasada tarix, geografiya, adabiyot, musiqa va dunyoviy ilmlar bilan birga arab va fors tilini mukammal o'rganadi. Shuningdek u Feruz saroyidagi rus-tuzem maktabida tahsil olib, rus tilini puxta o'zlashtiradi. Islomxo'ja zukkoligi tufayli 15 yoshidan boshlab, zakotchi vazifasida ishlay boshlaydi. Xonlikning soliq tizimidagi kamchiliklarni fahimlab oladi. 1889-yil Said Abdullaxo'ja Bosh vazir bo'lgach, uning o'rniga Xazarasp hokimi bo'lib tayinlanadi. Bu ma'sul vazifada 10 yildan ortiq hizmati davomida tajriba orttirib, xalq va saroy ayonlari ehtiromiga sazovor bo'ladi. 1898-yil amakisi Said Abdullaxo'ja vafot etgach, xon uni Xozaraspdan chaqirtirib oladi. Islomxo'jani bosh vazir lavozimiga taklif qiladi. 27 yoshga qadam qo'ygan vazir tez orada tashabbuskor, dono, qalbi toza, adolatparvar hamda yangilikka intiluvchan shaxs sifatida el orasida hurmatga sazovor bo'ladi, 1912-1913 yillarda qishloq xo'jaligi yuksaladi. Islomxo'jani tashabbusi bilan Ichan qal'ada ko'plab me'moriy obidalar quriladi. Shunday me'morchilik namunalaridan biri bu Xalq tilda "Xo'ja minor" deb nomlangan Islomxo'ja minorasi Xivadagi eng baland va eng chiroyli minora hisoblanadi.[2; B. 154]

1908-1910 yillarda tiklangan, minora asosining diametri 9.5 metr, balandligi 44.6 metrga teng. Minora devorlari naqshinkor oq-ko'k sirchali sopollar bilan bezatilgan. [3; B. 35]

Yuqorisida panjara qo'yilgan kichik maydonchasi bor. Minora qurilishida Xoji va Qurbonniyoz Xivaqiy, naqqoshlardan Eshmuhammad Xudoyberdiyev, Bolta Vaisov va boshqa ustalarning mehnati katta bo'lgan.[4; B. 161]

Minoraning tepasi bejirim karniz va qubballi fonus bilan tugallangan. Fonus yuzasi turli shakldagi sopol-g'ishtchalar bilan hoshiyalangan, ularning orasi esa rang- barang sirkor koshinlar bilan to'ldirilgan. Fonus va karniz yashil-zangori, lojuvard (moviy) va oq rangdagi sirkor g'ishtchalar bilan qoplangan. Xivaliklar "Xo'jani minorasida to'rt fasl va o'n ikki oyning bezagi bor" –deb ta'riflaydilar. Minoraga aylanma zinapoya orqali (balandligi 35 – 40 sm., 118 ta zinapoya) ko'tariladi. Ichkariga yorug'lik tushib turishi uchun aylana bo'ylab 10 ta tuynuk ishlangan. Yuqorisining umumiy kuzatuv maydonchasida 6 ta panjarali deraza

oʻrnatilgan. Minorani 14 ta koshinli belbogʻi bezab turibdi. Uning tepasiga balandligi ikki yarim metrlik misdan ishlangan qubba qoʻyib, ustiga shamol harakatiga qarab aylanib turadigan hilol oʻrnatilgan. 1997 yilda bu oʻnta boʻlakdan iborat boʻlgan qubba erga tushirilib, tilla suvi bilan qoplandi va oʻq teshib oʻtgan joylari taʼmirlandi.

Faqat Xivaning oʻzida 30 dan ortiq meʼmoriy obidalar, masjid, saroy, rus-tuzem maktablari bunyod etiladi. Muhammad Rahimxon Feruz va bosh vazir bu inshootlarning qurilishida hissasi katta boʻlib ularning koʻpchiligi hozirgacha shaharning koʻrki boʻlib kelmoqda. Islomxoʻja irrigatsiya va qishloq xoʻjaligiga ham eʼtibor qaratib, xayrli ishlar boshida turadi. 1910-yil kanal tozalanishiga 40 ming dehqon jalb qilinadi. Aynan shu yili shimoliy hududlarni suv bilan taʼminlash uchun Lavzan kanalidan 8 km pastdan, 39 km uzunlikda yangi kanal chiqariladi. 14 ta eski kanallar tozalanib shu hududda 3750 desyatina yerga suv chiqarilib dehqonchilik qilinadi. Bu ishlar Shumanay va qoʻngʻirot rayonlarida ham amalga oshiriladi. Oʻsha vaqtlarda xonlikda boʻlgan rus harbiy boshligʻi “Islomxoʻjani aqlli va idrokliligi bilan barcha amaldorlardan ustun turushini” takidlagan. 1910 - yil 19 - avgustda Feruz vafot etadi. Islomxoʻja saroyda koʻngilsizlik boʻlishini xohlamas, u kuyovi Isfandiyorxonning taxtga oʻtirishi tarafdori edi. Isfandiyorxon taxtga oʻtirgach, Islomxoʻjani Vaziri Akbar lavozimiga koʻtaradi. Bu Islomxoʻjani nafaqat xonlikda balki Rossiya imperiyasida ham hurmati ortishiga sababchi boʻladi.

1911 va 1913-yilgi safarida Rossiya imperatori Isfandiyorxonni taxtga oʻtirish munosabati bilan tabriklaydi, unga “generallik” unvonini beradi, bosh vazir Islomxoʻjani esa “Katta yulduz” ordeni bilan taqdirlaydi.[5; B. 56]

Hozirda ushbu majmua YESKOning Butunja merosi roʻyxatiga koʻrsatgan yordam va dunyo sayyohlarini oʻziga jalb qiluvchi asosiy obidalardan biridir.

Foydalangan adabiyotlar

1. Sadullayev.A., Sotliqov.A., Abdullayev.O. Said Islomxoʻja (Siyosiy, madaniy-maʼrifiy faoliyati).-Toshkent: 2005.19-20 bet
2. Баёний. “Шажараи Хоразмшоҳий”. – Ташкент: Камолот. 1991. 154 - с
3. Гулямов.Я.Г. Памятники города Хивы. Издательство узфан. – Ташкент: 1941. 35 - с
4. Юлдузхон Рахмонова. Хива шаҳри тарихи (Анъана ва узгаришлар XVI аср - XX аср бошлари). – Тошкент: “Akademnashr”. 2019. 161-bet
5. Полвонниёз Хожи Юсупов. “Ёш Хиваликлар тарихи” Урганч, 2000 56-бет

GURLAN TUMANI “DEHQON” MAHALLASI TARIXI

Allayarov Xursandbek Rasulovich

Urganch innovatsion universiteti

Tarix yoʻnalishi 23/01 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqola orqali “Dehqon” mahallasining tarihi oʻrganiladi. Dehqon mahallasining dastabki nomi qaysi yili, qanday nom bilan atalgan tashkil etilgan. Mahallaning birinchi nomi “Vahm” deb nomlangan. Bu

joylar ilgari Xiva xonligining “Abdullaxon” madrasasiga qarashli bo‘lgan.

Kalit so‘zlar: Dehqon, mahalla, “Vahm” Jayhun daryosi, ko‘chishlar.

Аннотация: В данной статье изучается история махалли «Дехкон». Рассматривается первоначальное название махалли, время её формирования и причины переименования. Отмечается, что первоначально данная территория называлась «Вахм». Также указывается, что эти земли ранее относились к медресе «Абдуллахан» Хивинского ханства.

Ключевые слова: Дехкон, махалля, «Вахм», река Джейхун, переселения.

Abstract: This article examines the history of the “Dehqon” mahalla. It explores the original name of the mahalla, the period of its formation, and the reasons for its renaming. It is noted that the area was originally called “Vakhm.” It is also stated that these lands once belonged to the “Abdullakhan” madrasah of the Khiva Khanate.

Keywords: Dehqon, mahalla, “Vakhm,” Amu Darya (Jayhun River), migrations.

XX asr boshlarida yangi 1932-yillarga qadar Dehqon mahallasi “Vahmchi” degan nom bilan yuritilgan. Vahm yangi vaqf yerlari, diniy idoralarga, madaniy muassasalarga, madrasa-yu masjidlarga qarashli yerlar bo‘lgan.

Qadim Xorazmda “vaqf” so‘zini “Vahm” tarzida ham qo‘llashgan. Shu elning “Vahm” deb atalishiga sabab ham shu mahalladagi ko‘pgina ekin yerlari Xiva xonligidagi “Abdullaxon” madrasasiga qarashli bo‘lgan ekan. Aynan shu vahm yerlaridan tushadigan daromadhisobidan madrasalarga, domlarning ish haqlari va mullavaccha talabalarga kiyim-bosh, oziq-ovqat va boshqa maqsadlarga sarf qilishgan.

Qadimgi Darg‘otadan to Mang‘ishlakgacha bo‘lgan hududdagi Xorazm ahli suvsizlikdan aziyat chekib Jayhun - Amudaryoning yangi o‘zani sohillariga urug‘-urug‘, qabila-qabila tarzida ko‘chib kela boshlaganlar. Mazkur ko‘chishlar XVII asr o‘rtalariga tog‘ri kelgan. Bu davrda Xiva xoni Abdug‘oziy Bahodirxon bo‘lib, u bu ko‘chishni maqullagan va qo‘llab-quvvatlagan. 1932-yilga kelib, hozirgi Dehqon mahallasida “KNM” () deb qisqa nomlangan (Rais Rahmat Qo‘chqorov) va Ворошлов nomli kichik kolxozlar ham tashkil qilinadi.[1, B.44]

1932-yil kuz faslida kilxozga birinchi traktor keltirilgan. 1937-yilda Uzoq sharq o‘lkalaridan badarg‘a qilingan kareys millatiga mansub kishilardan Kim Romon va uning akasining oilasi ham shu yerda yashagan. LKoreyslar kelishi bilan xududda sholi yetishtirish hajmi ham oshgan, parrandachilik rivojlanga boshlagan hududlarda umuman ekilmagan yoki kam hosilli bo‘lgan pomidor, kortoshka, karam, bulg‘or qalampir va baklajon kabi ekin turlari ekila boshlagan. Ikkinchi jahon urushiga bu mahalla (elat) dan 52 nafar navqiron yigitlar jo‘nab ketishgan bo‘lib, ulardan 38 nafari jang maydonlarida mardlrcha halok bo‘lgan. Urushga ketganlarning 14 nafarigina omon qaytishgan. Mahalla umumiy yer maydoni 746 gektar.Xonadonlar soni 438 ta, aholi soni esa 2474 nafar. Nafaqa oluvchi nuroniylar sono 258 nafarni, tadbirkorlar 67 nafarni tashkil etadi.

Mahallada 3 ta maktabgacha ta’lim muassasasi, 1-umumiy o‘rta ta’lim

maktabi, 1 ta fermer xo‘jaligi, 12 ta savdo-sotiq do‘konlari, 6 ta oshxona, 1 ta tibbiyot punkiti va 1 ta suyultirilgan gaz shaxobchasi mavjud. Xorazmliklar hayoti va turmush tarsi hamisha kadimgi Jayhun daryo suvlari bilan bog‘liq bo‘lgan .

1971-1972-yillarda daryo o‘zingni qadmiy o‘zanini o‘zgartirib Kasbiy dengizni tashlab, Orol dengizga kelib quyila boshlagan.

1643-yilda “Ko‘hna Urganch” axli “Yangi Urganchga” “Ko‘hna Vazir” aholisi esa “Yangi Vazir” (hozirgi “Vazir qishlog‘iga”) ga 1646-yilda ko‘chib kelganlar. Bu makon suvga serob Jayxun daryosi sohilari edi.[5, B.67]

Kalxo‘zlarda mehnat qilishgan O‘razmat Xudaybergonov, Qalandat Ermetov, Raximboy Tachimuratov, Davlat Qapashev, O‘razmat Matkarimov, Guljon Raxmonova, Matmurod Eshemmetovlar, o‘sha davrlarda ilg‘or bo‘lishgan Faollik qilishgan. Mahalliy aholidan birinchi traktorchi Maxmud Qochqorov bo‘lib keyinchalik Eshimmat Bobochonov, Yo‘ldosh Avazovlar traktor qoshqarishni o‘rganib traktorchilik qilganlar. O‘sha davrlarda xududning geografik joylashivi reliefi qo‘yilganliki uchun ingichka tolali paxta (mahalliy aholi tilida “g‘ovacha” deb atalgan) yetishtirish yo‘lga qo‘yilib , yuqori darachda hosil olganlikgi sababli bu elat dehqonlarni “dehqonchilikning piri “deyishgan va 1934-yilga kelib “Dehqon bobolar ‘deb keyinchalik bu atama qisqarib “dehqon” so‘zi qo‘llanilib ketilgan. Shundan so‘ng “Vaxmchi” elati degan nom qolib ketib, “Dehqon” atamasi ishlatilib ketilgan ham bu zaminda.[4, B.56]

XX asr o‘rtalarga kelib , butun Gurlan elide bo‘lgan kabi, “Dehqon” elatida ham madaniyat, maorif, kishilar xo‘jaligi sohasida yangliklar, tub o‘zgarishlar sodir bo‘la boshladi. “Dehqon” elatida birinchi bolalar bog‘chasi Bobojon Abduraxmonov xonadonida tashkil qilga, hozirda 90 o‘rinli maktabgacha talim muassasi bugungu kunda , aynan, shu yerda qurilgan. 1958 yilda xashat yo‘li bilan paxsa loydan to‘liqsiz o‘rta maktab qurilib, unga Gurlanlik Gulposhsha opasi ismli ayol mudurlik qilgan, undan keyin esa Otajon Sabirov, Matqurbon Sobirov va Shomrat Sabirovlat derektorlik qilishgan.

1979-yilda yangi zamonviy tipdagi ikki qavatli o‘rta talim maktab qurilib, ishga tushurilgan va maktabgav Gulunboy bozorov, Jumaboy Ramatov, Murotboy Abduraxmonov, Xudaybergan Sabirov,Xamid Abdullayevlarderektorlik qilishgan. Bu o‘quv dargohda muallimlik qilgan insonlardan Jumaboy Ramatov, Rimboy Ramonov, Raziya Artiqov, Boltoboy Allayorov, Otomurod Matmurodov, Shomrot Rajapovlar el ardog‘idagi xurmatga sazvor insonlar bo‘lgan. Ana shunday yangidan – yangi qurulishlarda bosh bo‘lgan Matyoqub Abdullayev qishloqda bolalar boqchasi, qishloq virochlik punkiti va qator madaniy inshootlarni bunyod etib, el olqishiga sazavor bo‘gan insondir. [1, B.45-46]

1963-yilda, elat aholisi uylariga kuniga 4 saotga elekter quvvati beradigan dezil devegatili o‘rnatilib, ishga tushurildi. 1969-yilga kelib esa, Taxiatosh ГРЭС ishga tushgandan so‘ng uzluksiz elektir bilan taminlagan. Tarix o‘qitvchisi Jumoboy Ramatovning yozgani bo‘yicha elatda O‘razmat Qo‘chqorov, Bekimmat Boltoboyev, Karimboy Raxmonovlar ham el fidoyilari bo‘lib, xizmat qilganlar.

XX asr boshlarida oldinlari “Baxm”chi deb atalgan elatda kopgina qadimiy ovillar bo‘lgan ekanki, ulardan asosiylarni shu kunda mahallaning ziyoli va marifatli

insonlari Baxtiyor Sabirov va Jumoboy Ramatovlar keltirgan malumotlar boyicha.

“Vaxm”chi elati (1932-yillarigacha atalib kelingan nomlari)

“Xojalar”ovuli

“Orqa” ovuli

“Yop bo‘yi” ovuli

“Oktom” ovuli

“Baxshi ovul”

“Ovishlar “ ovilaridir.

“Dehqon” elatining rasmiy nomlari quyudagicha boligan.

1. “Vaxm”chi elati – 1932-yillarigacha;

2. “КИМ” va “Ворошилов” jamoa xo‘jaliklari – 1932-yildan;

3. “Dehqon” jamoa xojaligi – 1939-yildan;

4. “A.Navoiy” kalxo‘zi “Dehqon” bo‘limi – 1957-yildan;

5. “9,10,11 – birigada” lar elati;

6. “Dehqon” elati – 2001-yil 3-noyabr;

7. “Dehqon” mahalla fuqoralar yig‘ini – 2014-yil 22-martdan;

“Dehqon” elati sho‘llar davrda qishloq fuqorolar kengashi tartibida bo‘lib kelgan.[1, B. 90]

Maxallada oqsoqol bo‘lgan insonlar: Xamza Berdimurodov, Zariboy Abduraxmonov, Ro‘zimboy Ramatov, Umida Bo‘tanivalardir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. “Gurlan mahallar tarixdan” . Karimboy Xoji Fayzullayev. “Ogoxiy” nashiryoti, 2024-yil.

2. O‘zbekiston Respublikasi Davlat arxivi hujjatlari. Gurlan tumani va “Dehqon” mahallasi tarixi bo‘yicha materiallar.

3. Xorazm viloyati mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organlari (mahalla fuqarolar yig‘ini) arxiv hujjatlari. “Dehqon” mahallasi statistik va tarixiy ma’lumotlari.

4. Ramatov J. **Gurlan tumani va uning tarixiy rivojlanishi.** – Qo‘lyozma materiallar, 2000-yillar.

5. Sabirov B., Ramatov J. **“Dehqon” mahallasi og‘zaki tarixiy ma’lumotlari (intervyu va xotiralar to‘plami).** – Gurlan, 2010.

6. O‘zbekiston tarixi (XX asr ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlari). – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2018.

SIRDARYO QUYI HAVZASIDA MADANIY MEROS OBIDALARI XUSUSIDA

Yuldasheva Nilufar Davronbekovna

Urganch innovatsion universiteti magistranti

Annotatsiya: Maqolada Sirdaryo quyi havzasi va Sharqiy Orolbo‘yi tekisliklarining tabiiy-geografik sharoiti hamda bu yerda shakllangan madaniy

meros yodgorliklari tarixi tahlil qilingan. Xorazm arxeologiya va etnografiya ekspeditsiyasi ma'lumotlariga tayangan holda, hududda neolit davridan ilk o'rta asrlargacha bo'lgan aholining madaniy-xo'jalik hayoti, xususan, Oltin-asar, Jeti-asar va Zangarqal'a kabi manzilgohlarning me'moriy xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, qadimiy aholining asosiy mashg'ulotlari hamda mudofaa inshootlari qurilishida Xorazm me'morchilik an'alarining ta'siri ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Kabirov J., Vinogradov A.V., Itina M.A., Tolstov S.P., Levina L.M., Yusupov A., O'rta Osiyo, O'zbekiston, Orol, Sirdaryo, Amudaryo, Daryoliq, Jonadaryo, Quvondaryo, Inkordaryo, Daryosoy, Oltin-asar, Jeti-asar, Oqchadaryo, Zangar-qal'a.

Аннотация: В статье анализируются природно-географические условия низовьев Сырдарьи и равнин Восточного Приаралья, а также история формирования здесь памятников культурного наследия. На основе данных Хорезмской археолого-этнографической экспедиции освещается культурно-хозяйственная жизнь населения от эпохи неолита до раннего Средневековья, в частности, архитектурные особенности поселений Алтын-асар, Джеты-асар и Зангар-кала. Также показаны основные хозяйственные занятия древнего населения и влияние традиций хорезмской архитектуры на строительство оборонительных сооружений.

Ключевые слова: Кабиров Дж., Виноградов А.В., Итина М.А., Толстов С.П., Левина Л.М., Юсупов А., Средняя Азия, Узбекистан, Арал, Сырдарья, Амударья, Дарьялык, Жанадарья, Кувандарья, Инкардарья, Акчадарья, Дарьясай, Алтын-асар, Джеты-асар, Зангар-кала.

Abstract: The article analyzes the natural and geographical conditions of the lower Syr Darya basin and the Eastern Aral Sea plains, as well as the history of the cultural heritage monuments formed there. Based on the data of the Khorezm Archaeological and Ethnographic Expedition, the cultural and economic life of the population from the Neolithic era to the early Middle Ages is highlighted, in particular, the architectural features of settlements such as Altyn-asar, Jety-asar, and Zangar-kala. The main economic activities of the ancient population and the influence of Khorezmian architectural traditions on the construction of defensive structures are also demonstrated.

Keywords: Kabirov J., Vinogradov A.V., Itina M.A., Tolstov S.P., Levina L.M., Yusupov A., Central Asia, Uzbekistan, Aral, Syr Darya, Amu Darya, Daryalyk, Zhanadarya, Kuvandarya, Inkardarya, Akchadarya, Daryasay, Altyn-asar, Jety-asar, Zangar-kala.

Kirish. O'zbekistonning fizik-geografik xaritasiga e'tibor berilsa, Kaspiy dengizi sharqiy sohilidan Turon pasttekisligining geografik manzarasi aks etgan. Mazkur tekislik paleotektonik harakatlar natijasidir. Bu tekislikni Sirdaryo sharqqa, Amudaryo esa g'arbga ajratgan. Geologik jarayonlar natijasida Orol dengizining shimoli-sharqiy qismi va Sirdaryoning sharqiy sohili xilma-xil adabiyotlarda o'rin olgan.

Geografik ma'lumotlarga ko'ra, Sirdaryo quyi havzasi va unga ulanib ketgan hududlar tekislik bo'lgan. Ushbu tabiiy-geografik hudud O'rta Osiyo tekisligi

tarkibida bo'lib, uni bundan 600 ming yillikdan 12 ming yillikgacha muzlik qoplagan. 7 ming yillikdan so'ng muzlik shimoliy tomonga chekingach, hosil bo'lgan tekislikning sernam va serunum bo'lishida Sirdaryo hamda uning Eski Daryoliq, Jonadaryo, Quvondaryo va Inkordaryolari yer yuzasi gidrologiyasini belgilab bergan. Hududda mil. avv. III ming yillikdan boshlab etnik jarayonlarni olib borgan urug' jamoalari yer sathiga qurilgan chaylalarda yashab, tabiiy resurslardan foydalanish barobarida jamiyatni bosqichma-bosqich tarzda rivojlantirgan. Ular loy binokorligi bilimi asosida turar joylarda istiqomat qilib, chorvachilik, hunarmandchilik sohalarini rivojlantirib, ilk o'rta asrlarga yetib kelgan. Ushbu maqolada Sirdaryo quyi havzasidagi ilk o'rta asr turar joylarini madaniy meros obyekti sifatida yoritish maqsad qilib olingan. Ushbu mavzuni yoritishda o'tgan asr adabiyotlari hamda zamonaviy nashrlarda qayd qilingan tarixiy ma'lumotlar asosiy nazariy manba bo'lib xizmat qiladi.

Natijalarni quyidagicha izohlanadi.

O'zbekistonning fizik-geografik xaritasida yer yuzasining asosiy qismi bo'lmish tekislik Amudaryo va Sirdaryo oralig'ida joylashgan bo'lib, uning geomorfologik xususiyatini Qizilqum tashkil qilgan. Mazkur hududning gidrologik xususiyatini Orol dengizi shimoli-sharqiy qismida Amudaryoning Oqchadaryo irmog'i hamda Sirdaryoning Eski Daryolik, Jonadaryo, Quvondaryo va Inkordaryolari tasvir qilgan bo'lsa, Zarafshon daryosida Daryosoy, Echkiliksoy, Mohondaryo, Gujayli, Oyoqogitma va Chorbakti o'zanlari namoyon qilgan. Arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, geologik davrning to'rtlamchi Neogen, Eopleystotsen davrida (2000–700 ming yilliklarda) bu yer tekislik bo'lgan bo'lsa, Mindel muzlik davrida (500–80–35–12 ming yilliklarda) muzlik bilan qoplangan. Miloddan avvalgi III ming yilliklarda esa yana tekislikka aylangan [1; 1990. B.14]. O'zbekistondagi geografik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, O'zbekiston hududi tog', tog'oldi va unga ulanib ketgan tekisliklardan iborat bo'lgan [2; 1996. B.150-181]. Mazkur hududga Ustyurt, Xorazm, Quyi Zarafshon va Ichki Qizilqum kirgan. Shunday hududlardan biri Sharqiy Orolbo'yi tekisligi hisoblanadi.

Hududda Xorazm arxeologiya va etnografiya ekspeditsiyasi (1946–1992-yillarda) arxeologik qazishmalar olib borib, neolit, bronza, temir va antik davrlarga oid aholi turar joylaridan arxeologik manbalar olinishiga erishgan. A.V. Vinogradov Sirdaryo quyi havzasidagi Saksovul, Tamin, Kosmala manzilgohlarida olib borgan qazishmalari natijasida neolit davriga oid manbalarni topgan [3; 1968. B.177].

M.A. Itina esa bronza davriga oid manzilgohlardan shu davrga oid moddiy ashyolarni olishga muvaffaq bo'lgan [4; 1977. B.228].

S.P. Tolstov Sirdaryoning Quvondaryo irmog'i sohili hududiga ulanib ketgan balandlikda bino qilingan Oltin-asar yodgorligida (maydoni 16 gektar) amalga oshirgan qazishma ishlari natijasida ilk o'rta asrga mansub ashyolarni qo'lga kiritgan [5; 1952. S.16-18]. Shuningdek, tadqiqotchining ilmiy-ommabop asarida Jonadaryo va Quvondaryo o'rta asridagi tekislikda joylashgan yetti yodgorlikda (qozoq tilida Jeti-asar) olib borilgan qazishmalar natijasida milodiy V–VIII asrlarga oid ashyolar olinganligi hamda ularning mudofaa devorlari madaniy meros sifatida saqlanib qolganligi ta'kidlanadi [6; 1948. S.129-137]. Tadqiqotchining navbatdagi

monografiyasida Sirdaryo, Jonadaryo va Quvondaryoning ilk oʻrta asr yodgorliklarida keyingi tarixiy davrda (milodiy IX–X asrlarda) ham madaniy-xoʻjalik hayoti davom etganligi hamda Zangarqal'a tizimiga kirgan 5 ta yodgorlikning rejaviy tuzilishi qayd qilingan [7; 1962. S.276-277]. L.M. Levina Quyi Sirdaryo havzasining geografik joylashish xususiyatini eʼtiborga olib, geografiya adabiyotlari sahifasiga “Sharqiy Orolboʻyi” degan tarixiy toponimni kiritgan [8; 1998. S.42]. Tadqiqotchi A. Yusupov oʻz monografiyasida L.M. Levinaning “Sharqiy Orolboʻyi tekisligi” haqidagi xulosasiga qoʻshilgan, ammo qoʻshimcha fikr-mulohaza izohlamagan [9; 2023. B.18].

Xulosalar quyidagicha qayd qilindi.

-Sirdaryo quyi havzasi oʻziga xos geografik xususiyatlarga ega. Bunday belgilar, ya'ni sernam va serunum tekisliklar odamzot oʻrnashib, kasb-kor egallashi va uni rivojlantirishi uchun keng imkoniyatlar yaratgan.

-Sirdaryoning Eski Daryoliq, Jonadaryo, Quvondaryo va Inkordaryo tarmoqlarida Qizilqum sharoitida suv oqimi barqaror boʻlgani uchun, odamzot neolit davridan boshlab ilk oʻrta asrlargacha boʻlgan uzoq tarixiy davrda jamiyatning turli sohalarini rivojlantirishda ma'lum darajada tarixiy tajriba bilan kelgan.

-Sirdaryo havzasida neolit davrining soʻnggi bosqichidan ilk oʻrta asrlargacha, aholining asosiy mashgʻuloti chorvachilik, ular tomonidan qurilgan aylana, aylanasimon, kvadrat va toʻgʻri burchakli loyiha asosidagi, kuchli mudofaa inshootiga ega yodgorliklar koʻzga tashlanadi va bu me'moriy jarayon bevosita Xorazm me'morlari bilan bogʻliq boʻlgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kabirov J., Sagdullayev A. Oʻrta Osiyo tabiiy geografiyasi. – Toshkent: "Oʻqituvchi".
2. Baratov P. Oʻzbekiston tabiiy geografiyasi. – Toshkent, 1996.
3. Vinogradov A.V. Neoliticheskiye pamyatniki Xorezma. – M.: Nauka, 1968. Vip-8.
4. Itina M.A. Istoriya stepnix plemen Yujnogo Priaralya // TrXAE. – M.: Nauka, 1977. T.XI.
5. Tolstov S.P. Xorezmskaya arxeologo-etnograficheskaya ekspeditsiya Akademii nauk SSSR (1945-1949 gg.) // TrXAE. – M.: Nauka, 1952. T.I.
6. Tolstov S.P. Po sledam drevnexorezmiyskoy sivilizatsii. – M.-L.: Nauka, 1948.
7. Tolstov S.P. Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta. – M.: Nauka, IVL RAN, 1962.
8. Levina L.M. K istorii issledovaniy Xorezmskoy arxeologo-etnograficheskoy ekspeditsii v Vostochnom Priaralye // Priaralye v drevnosti i srednevekovye. – M.: IVL, 1998.
9. Yusupov A. Orolboʻyi ilk sak qabilalari tarixi. – Buxoro: Durdona, 2023.

TARIXIY ASARLAR MATNINI TADQIQ QILISH USULLARI

Rakhimova Altin Kadambayevna

Urganch innovatsion universiteti
mustaqil tadqiqotchisi,

Annotatsiya: Mazkur maqolada tarixiy asarlar matnini tadqiq qilishning ilmiy-uslubiy yondashuvlari tahlil qilinadi. Tarixiy matnlarni o'rganishda tekstologik, lingvistik, tarixiy-taqqoslash va kontekstual tahlil metodlarining ahamiyati ko'rsatib beriladi. Tadqiqot natijalarida tarixiy matnlarning leksik, grammatik va stilistik xususiyatlari, ularning zamonaviy til bilan bog'liqligi va ilmiy-amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. Maqola tarixiy asarlar orqali til taraqqiyotini chuqur anglash imkonini beradi.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы изучения текстов исторических источников на основе современной корпусной лингвистики и статистических методов. Исследование охватывает процессы оцифровки исторических текстов, принципы составления корпусов, а также эффективные подходы к их лингвистическому анализу. В частности, анализируются возможности выявления лексико-семантических особенностей текста с помощью статистических показателей, таких как частотность слов, коллокации и динамика употребления лексических единиц. Кроме того, обосновываются преимущества и практическая значимость корпусного подхода для выявления языковых изменений в исторических текстах. Результаты исследования способствуют более глубокому изучению исторической лексики и служат основой для выработки новых научных выводов в области текстовой лингвистики и компьютерной лингвистики.

Abstract: This article explores the study of historical texts based on modern corpus linguistics and statistical methods. The research examines the processes of digitizing historical texts, the principles of corpus compilation, and effective approaches to their linguistic analysis. In particular, the possibilities of identifying lexical-semantic features of texts through statistical indicators such as word frequency, collocations, and the dynamics of lexical unit usage are analyzed. Furthermore, the advantages and practical significance of the corpus-based approach in detecting language changes in historical texts are substantiated. The results of the study contribute to a deeper investigation of historical lexis and support the development of new scientific conclusions in the fields of text linguistics and computational linguistics

Kalit so'zlar: tarixiy asar, tekstologiya, lingvistik tahlil, kontekstual yondashuv, tarixiy-taqqoslash, tilshunoslik.

Ключевые слова: исторический текст, корпусная лингвистика, статистические методы, анализ текста, частотность лексики, коллокация, лексико-семантические особенности, оцифровка, языковые изменения, компьютерная лингвистика, текстология, лингвистический корпус

Key words: historical text, corpus linguistics, statistical methods, text analysis, lexical frequency, collocation, lexical-semantic features, digitization,

language change, computational linguistics, textology, linguistic corpus

Matnshunoslikning tarixiy ildizlari eng qadimgi davr yozma yodgorliklari matnini o'rganishga borib taqaladi. Insoniyat tarixida ixtiro qilingan har bir kashfiyot, avvalo, ijtimoiy hayot ta'sirida yuzaga keladi va ko'p asrlik an'analar doirasida shakllanib boradi. Yozma yodgorliklar matni bevosita yozuv tarixi bilan bog'lanadi. Dastlab piktografik yozuv kashf qilingan. Bu yozuvda chizilgan shakllar asosida odamlar mantiqiy fikr yuritib gap tuzgan. Piktografik yozuv taraqqiyoti asosida ligografik yozuv vujudga keldi. Piktogramma to'g'ridan-to'g'ri predmetni rasm orqali ko'rsatsa, ligogramma so'zning ma'nosini tushuncha orqali ifodalaydi. Bunda tildagi har bir so'z o'z ramziy timsoliga ega bo'ladi. Iyeroglifik yozuv logografik yozuvning rivojlangan, mukammal ko'rinishidir. Piktografik, ligografik va iyeroglifik yozuvlar taraqqiyoti natijasida fonografik yozuv vujudga keldi. So'z tovush orqali idrok etilib, har bir eshitilayotgan tovushga alohida belgi (harf) qabul qilish istagi fonografik yozuvni yuzaga keltiradi. Matnshunoslikning tarixiy taraqqiyotini kuzatish bu davrlarda yig'ma matnlar, juzvbo'laklar holidagi alohida matnlar, sharh-matnlar ancha keng tarqalganini ko'rsatadi. Albatta, bu jarayonlar o'zbek matnshunosligida muayyan prinsiplarning shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmasdan qolmadi.

Tarixiy asarlar xalqning madaniy, ijtimoiy va siyosiy hayotini, shuningdek, milliy tafakkur va til tarixini aks ettiruvchi yozma manbalar hisoblanadi (Rahmonov, 2020). Ularni ilmiy asosda tadqiq qilish nafaqat adabiyotshunoslik, balki tilshunoslik va tarix fanlari uchun ham muhim ahamiyatga ega. Tarixiy matnlar arxaik leksika, murakkab grammatik tuzilmalar va davrga xos stilistik xususiyatlarga ega bo'lgani sababli ularni to'liq anglash uchun maxsus metodlar talab etiladi (Karimov, 2019).

Tarixiy matnlarni o'rganishning ilmiy ahamiyati shundan iboratki, ular orqali:

Milliy tilning rivojlanish bosqichlari aniqlanadi;

Madaniy va tarixiy hodisalar bilan bog'liq leksik birliklar tahlil qilinadi;

Matnshunoslik va lingvistik tadqiqotlar uchun manba yaratiladi.

Shu maqsadda maqolada tarixiy asarlarni tadqiq qilish usullari, ularning amaliy qo'llanilishi va ilmiy ahamiyati kengaytirilgan tarzda yoritiladi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi usullar qo'llandi:

Korpus lingvistikasi yondashuvi: Matnlarni elektron shaklga o'tkazish, korpus yaratish, leksik birliklarni aniqlash va ularni indekslash.

Statistik metodlar:

So'z chastotasi tahlili (frequency analysis)

Kollokatsion tahlil (collocation analysis)

Leksik birliklarning davrlar kesimidagi qo'llanish dinamikasi

Leksik-semantik tahlil: Statistik natijalarni kontekst bilan solishtirib, matnning leksik va semantik xususiyatlarini aniqlash 5ta usullar qo'llanildi:

Tekstologik tahlil – matnning qo'lyozma va nashr variantlarini solishtirish, asl nusxani aniqlash. Bu usul tarixiy matnning ishonchliligini baholash va matndagi variantlar o'rtasidagi farqlarni aniqlash imkonini beradi (Qodirov, 2018).

Lingvistik tahlil – fonetik, morfologik, leksik va sintaktik birliklarni o'rganish

orqali matnning til xususiyatlarini aniqlash.

Tarixiy-taqqoslash usuli – matn tarkibidagi voqealar, termin va iboralarni davrlar kesimida solishtirish orqali tilning rivojlanish dinamikasini aniqlash (Rahmonov, 2020).

Kontekstual tahlil – matn mazmunini ijtimoiy, siyosiy va madaniy kontekst bilan bog‘lash. Bu yondashuv matnning tarixiy voqealar bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Semantik tahlil – qadimgi so‘zlarning ma’nosini va ularning zamonaviy til bilan aloqasini aniqlash.

Tadqiqot uchun tanlangan matnlar orasida O‘zbekiston tarixiy manbalari, klassik she’riy asarlar va qadimgi hujjatlar mavjud bo‘lib, ular turli davrlarni aks ettiradi.

Tekstologik tahlil matnning asl nusxasini aniqlash va variantlar o‘rtasidagi tafovutlarni belgilashga yordam berdi. Lingvistik tahlil qadimgi leksik birliklarning ma’nosini ochib berdi, ular orqali o‘quvchilar va tadqiqotchilar milliy tilning rivojlanish bosqichlarini anglab yetishlari mumkin. Tarixiy-taqqoslash usuli yordamida matndagi davrga xos stilistik va grammatik xususiyatlar aniqlanib, ular zamonaviy o‘zbek tili bilan bog‘landi. Kontekstual tahlil esa matn mazmunini o‘sha davrning siyosiy va madaniy vaziyati bilan uyg‘unlashtirish imkonini berdi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, tarixiy asarlarni o‘rganishda kompleks yondashuv, ya’ni tekstologik + lingvistik + tarixiy-taqqoslash + kontekstual metodlarni uyg‘un qo‘llash eng samarali hisoblanadi.

Tarixiy asarlarni tadqiq qilish nafaqat matnshunoslik, balki tilshunoslik, tarix va madaniyatshunoslik uchun ham muhimdir. Tadqiqot shuni ma’lum qiladi. Tarixiy matnlarni chuqur o‘rganish o‘quvchilarning tarixiy va lingvistik tafakkurini rivojlantiradi. Turli metodlarning uyg‘un qo‘llanilishi ilmiy natijadorlikni oshiradi. Olingan natijalar ona tili ta’limida tarixiy asarlar bilan ishlashni samarali tashkil etish imkonini beradi. Mazkur maqolada tarixiy asarlar matnini zamonaviy korpus lingvistikasi va statistik metodlar asosida o‘rganish masalalari yoritiladi. Tadqiqotda tarixiy matnlarni raqamlashtirish, korpus tuzish prinsiplari hamda ularni lingvistik tahlil qilishning samarali usullari ko‘rib chiqiladi. Xususan, so‘z chastotasi, kollokatsiyalar, leksik birliklarning qo‘llanish dinamikasi kabi statistik ko‘rsatkichlar orqali matnning leksik-semantik xususiyatlarini aniqlash imkoniyatlari tahlil etiladi. Shuningdek, tarixiy matnlardagi til o‘zgarishlarini aniqlashda korpus yondashuvining afzalliklari va amaliy ahamiyati asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari tarixiy leksikani chuqurroq o‘rganish, matnshunoslik va kompyuter lingvistikasi sohalarida yangi ilmiy xulosalar chiqarishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, tarixiy asarlar matnini korpus va statistik metodlar orqali o‘rganish zamonaviy lingvistik tadqiqotlarning istiqbolli yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu yondashuv tarixiy leksikani tizimli tahlil qilish, til taraqqiyoti dinamikasini aniqlash hamda ilmiy xulosalarning ishonchliligini oshirishga xizmat qiladi. Kelgusida tarixiy matnlar korpusini kengaytirish, ularni avtomatlashtirilgan tahlil vositalari bilan integratsiya qilish orqali tadqiqot samaradorligini yanada oshirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Ғ, Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Фан, 1982
2. Rahmonov N. Tarixiy tilshunoslik asoslari. – Toshkent: Universitet, 2020.
3. Karimov A. O'zbek matnshunosligi. – Toshkent: Fan, 2019.
4. Qodirov P. Tarix va adabiyot uyg'unligi. – Toshkent, 2018.
5. Yo'ldoshev J. Tarixiy matnlar va til. – Toshkent, 2021.
6. Abdullayeva M. Matnshunoslik va lingvistika. – Toshkent, 2022.

SIRDARYO QUYI HAVZASIDA MADANIY MEROS OBIDALARI XUSUSIDA

Yuldasheva Nilufar Davronbekovna

**Urganch innovatsion
universiteti magistranti**

Annotatsiya: Maqolada Sirdaryo quyi havzasi va Sharqiy Orolbo'yi tekisliklarining tabiiy-geografik sharoiti hamda bu yerda shakllangan madaniy meros yodgorliklari tarixi tahlil qilingan. Xorazm arxeologiya va etnografiya ekspeditsiyasi ma'lumotlariga tayangan holda, hududda neolit davridan ilk o'rta asrlargacha bo'lgan aholining madaniy-xo'jalik hayoti, xususan, Oltin-asar, Jeti-asar va Zangarqal'a kabi manzilgohlarning me'moriy xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, qadimiy aholining asosiy mashg'ulotlari hamda mudofaa inshootlari qurilishida Xorazm me'morchilik an'alarining ta'siri ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Kabirov J., Vinogradov A.V., Itina M.A., Tolstov S.P., Levina L.M., Yusupov A., O'rta Osiyo, O'zbekiston, Orol, Sirdaryo, Amudaryo, Daryoliq, Jonadaryo, Quvondaryo, Inkordaryo, Daryosoy, Oltin-asar, Jeti-asar, Oqchadaryo, Zangar-qal'a.

Аннотация: В статье анализируются природно-географические условия низовьев Сырдарьи и равнин Восточного Приаралья, а также история формирования здесь памятников культурного наследия. На основе данных Хорезмской археолого-этнографической экспедиции освещается культурно-хозяйственная жизнь населения от эпохи неолита до раннего Средневековья, в частности, архитектурные особенности поселений Алтын-асар, Джеты-асар и Зангар-кала. Также показаны основные хозяйственные занятия древнего населения и влияние традиций хорезмской архитектуры на строительство оборонительных сооружений.

Ключевые слова: Кабиров Дж., Виноградов А.В., Итина М.А., Толстов С.П., Левина Л.М., Юсупов А., Средняя Азия, Узбекистан, Арал, Сырдарья, Амударья, Дарьялык, Жанадарья, Кувандарья, Инкардарья, Акчадарья, Дарьясай, Алтын-асар, Джеты-асар, Зангар-кала.

Abstract: The article analyzes the natural and geographical conditions of the lower Syr Darya basin and the Eastern Aral Sea plains, as well as the history of the cultural heritage monuments formed there. Based on the data of the Khorezm

Archaeological and Ethnographic Expedition, the cultural and economic life of the population from the Neolithic era to the early Middle Ages is highlighted, in particular, the architectural features of settlements such as Altyn-asar, Jety-asar, and Zangar-kala. The main economic activities of the ancient population and the influence of Khorezmian architectural traditions on the construction of defensive structures are also demonstrated.

Keywords: Kabirov J., Vinogradov A.V., Itina M.A., Tolstov S.P., Levina L.M., Yusupov A., Central Asia, Uzbekistan, Aral, Syr Darya, Amu Darya, Daryalyk, Zhanadarya, Kuvandarya, Inkardarya, Akchadarya, Daryasay, Altyn-asar, Jety-asar, Zangar-kala.

Kirish. O‘zbekistonning fizik-geografik xaritasiga e’tibor berilsa, Kaspiy dengizi sharqiy sohilidan Turon pasttekisligining geografik manzarasi aks etgan. Mazkur tekislik paleotektonik harakatlar natijasidir. Bu tekislikni Sirdaryo sharqqa, Amudaryo esa g‘arbga ajratgan. Geologik jarayonlar natijasida Orol dengizining shimoli-sharqiy qismi va Sirdaryoning sharqiy sohili xilma-xil adabiyotlarda o‘rin olgan.

Geografik ma'lumotlarga ko‘ra, Sirdaryo quyi havzasi va unga ulanib ketgan hududlar tekislik bo‘lgan. Ushbu tabiiy-geografik hudud O‘rta Osiyo tekisligi tarkibida bo‘lib, uni bundan 600 ming yillikdan 12 ming yillikgacha muzlik qoplagan. 7 ming yillikdan so‘ng muzlik shimoliy tomonga chekingach, hosil bo‘lgan tekislikning sernam va serunum bo‘lishida Sirdaryo hamda uning Eski Daryoliq, Jonadaryo, Quvondaryo va Inkordaryolari yer yuzasi gidrologiyasini belgilab bergan. Hududda mil. avv. III ming yillikdan boshlab etnik jarayonlarni olib borgan urug‘ jamoalari yer sathiga qurilgan chaylalarda yashab, tabiiy resurslardan foydalanish barobarida jamiyatni bosqichma-bosqich tarzda rivojlantirgan. Ular loy binokorligi bilimi asosida turar joylarda istiqomat qilib, chorvachilik, hunarmandchilik sohalarini rivojlantirib, ilk o‘rta asrlarga yetib kelgan. Ushbu maqolada Sirdaryo quyi havzasidagi ilk o‘rta asr turar joylarini madaniy meros obyekti sifatida yoritish maqsad qilib olingan. Ushbu mavzuni yoritishda o‘tgan asr adabiyotlari hamda zamonaviy nashrlarda qayd qilingan tarixiy ma'lumotlar asosiy nazariy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Natijalarni quyidagicha izohlanadi.

O‘zbekistonning fizik-geografik xaritasida yer yuzasining asosiy qismi bo‘lmish tekislik Amudaryo va Sirdaryo oralig‘ida joylashgan bo‘lib, uning geomorfologik xususiyatini Qizilqum tashkil qilgan. Mazkur hududning gidrologik xususiyatini Orol dengizi shimoli-sharqiy qismida Amudaryoning Oqchadaryo irmog‘i hamda Sirdaryoning Eski Daryolik, Jonadaryo, Quvondaryo va Inkordaryolari tasvir qilgan bo‘lsa, Zarafshon daryosida Daryosoy, Echkiliksoy, Mohondaryo, Gujayli, Oyoqogitma va Chorbakti o‘zanlari namoyon qilgan. Arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, geologik davrning to‘rtlamchi Neogen, Eopleystotsen davrida (2000–700 ming yilliklarda) bu yer tekislik bo‘lgan bo‘lsa, Mindel muzlik davrida (500–80–35–12 ming yilliklarda) muzlik bilan qoplangan. Miloddan avvalgi III ming yilliklarda esa yana tekislikka aylangan [1; 1990. B.14]. O‘zbekistondagi geografik tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, O‘zbekiston hududi tog‘,

tog'oldi va unga ulanib ketgan tekisliklardan iborat bo'lgan [2; 1996. B.150-181]. Mazkur hududga Ustyurt, Xorazm, Quyi Zarafshon va Ichki Qizilqum kirgan. Shunday hududlardan biri Sharqiy Orolbo'yi tekisligi hisoblanadi.

Hududda Xorazm arxeologiya va etnografiya ekspeditsiyasi (1946–1992-yillarda) arxeologik qazishmalar olib borib, neolit, bronza, temir va antik davrlarga oid aholi turar joylaridan arxeologik manbalar olinishiga erishgan. A.V. Vinogradov Sirdaryo quyi havzasidagi Saksovul, Tamin, Kosmala manzilgohlarida olib borgan qazishmalari natijasida neolit davriga oid manbalarni topgan [3; 1968. B.177].

M.A. Itina esa bronza davriga oid manzilgohlardan shu davrga oid moddiy ashyolarni olishga muvaffaq bo'lgan [4; 1977. B.228].

S.P. Tolstov Sirdaryoning Quvondaryo irmog'i sohili hududiga ulanib ketgan balandlikda bino qilingan Oltin-asar yodgorligida (maydoni 16 gektar) amalga oshirgan qazishma ishlari natijasida ilk o'rta asrga mansub ashyolarni qo'lga kiritgan [5; 1952. S.16-18]. Shuningdek, tadqiqotchining ilmiy-ommabop asarida Jonadaryo va Quvondaryo o'rtasidagi tekislikda joylashgan yetti yodgorlikda (qozoq tilida Jeti-asar) olib borilgan qazishmalar natijasida milodiy V–VIII asrlarga oid ashyolar olinganligi hamda ularning mudofaa devorlari madaniy meros sifatida saqlanib qolganligi ta'kidlanadi [6; 1948. S.129-137]. Tadqiqotchining navbatdagi monografiyasida Sirdaryo, Jonadaryo va Quvondaryoning ilk o'rta asr yodgorliklarida keyingi tarixiy davrda (milodiy IX–X asrlarda) ham madaniy-xo'jalik hayoti davom etganligi hamda Zangarqal'a tizimiga kirgan 5 ta yodgorlikning rejaviy tuzilishi qayd qilingan [7; 1962. S.276-277]. L.M. Levina Quyi Sirdaryo havzasining geografik joylashish xususiyatini e'tiborga olib, geografiya adabiyotlari sahifasiga "Sharqiy Orolbo'yi" degan tarixiy toponimni kiritgan [8; 1998. S.42]. Tadqiqotchi A. Yusupov o'z monografiyasida L.M. Levinaning "Sharqiy Orolbo'yi tekisligi" haqidagi xulosasiga qo'shilgan, ammo qo'shimcha fikr-mulohaza izohlamagan [9; 2023. B.18].

Xulosalar quyidagicha qayd qilindi.

-Sirdaryo quyi havzasi o'ziga xos geografik xususiyatlarga ega. Bunday belgilar, ya'ni sernam va serunum tekisliklar odamzot o'rtnashib, kasb-kor egallashi va uni rivojlantirishi uchun keng imkoniyatlar yaratgan.

-Sirdaryoning Eski Daryoliq, Jonadaryo, Quvondaryo va Inkordaryo tarmoqlarida Qizilqum sharoitida suv oqimi barqaror bo'lgani uchun, odamzot neolit davridan boshlab ilk o'rta asrlargacha bo'lgan uzoq tarixiy davrda jamiyatning turli sohalarini rivojlantirishda ma'lum darajada tarixiy tajriba bilan kelgan.

-Sirdaryo havzasida neolit davrining so'nggi bosqichidan ilk o'rta asrlargacha, aholining asosiy mashg'uloti chorvachilik, ular tomonidan qurilgan aylana, aylanasiimon, kvadrat va to'g'riburchakli loyiha asosidagi, kuchli mudofaa inshootiga ega yodgorliklar ko'zga tashlanadi va bu me'moriy jarayon bevosita Xorazm me'morlari bilan bog'liq bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo tabiiy geografiyasi. – Toshkent: "O'qituvchi".
2. Baratov P. O'zbekiston tabiiy geografiyasi. – Toshkent, 1996.

3. Vinogradov A.V. Neoliticheskiye pamyatniki Xorezma. – M.: Nauka, 1968. Vip-8.
4. Itina M.A. Istoriya stepnix plemen Yujnogo Priaralya // TrXAEE. – M.: Nauka, 1977. T.XI.
5. Tolstov S.P. Xorezmskaya arxeologo-etnograficheskaya ekspeditsiya Akademii nauk SSSR (1945-1949 gg.) // TrXAEE. – M.: Nauka, 1952. T.I.
6. Tolstov S.P. Po sledam drevnexorezmiyskoy sivilizatsii. – M.-L.: Nauka, 1948.
7. Tolstov S.P. Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta. – M.: Nauka, IVL RAN, 1962.
8. Levina L.M. K istorii issledovaniy Xorezmskoy arxeologo-etnograficheskoy ekspeditsii v Vostochnom Priaralye // Priaralye v drevnosti i srednevekovye. – M.: IVL, 1998.
9. Yusupov A. Orolbo‘yi ilk sak qabilalari tarixi. – Buxoro: Durdona, 2023.

HAZORASP QAL’ASINING O’RGANILISHIGA DOIR MANBALAR VA ARXEOLOGIK TADQIQOTLAR.

Abdirimov Razzoqberdi

Urganch innovatsion universiteti

“Tarix” kafedrası professori

Annotatsiya: Ushbu maqolada Hazorasp qal’asining eng qadimgi davrlaridan boshlab XIX asr oxirlarigacha bo’lgan davrdagi tarixni yoritishga, qal’aning o’rta asr manbalarida aks ettirilishi, keyingi o’n yilliklarda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar va ularning natijalarini umumlashtirgan holda xulosa chiqarishga xarakat qilingan.

Kalit so‘zlar: Hazorasp, Dev solgan, Qal’ai Sulaymon, burj, ark, Xumbuztepa, “janubiy darvoza”, “Katta Xorazm”, Ko‘zaliqir, shaharsozlik madaniyati.

Аннотация: В статье делается попытка пролить свет на историю Хазараспской крепости с древнейших времен до конца XIX века, ее отражение в средневековых источниках, археологические исследования, проводимые в последующие десятилетия, и обобщение их результатов.

Ключевие слова: Хазарасп, Дев солган , крепост Сулеймана , минарет, ситадел, Хумбузтепа , «южная ворота», «Большой Хорезм» , Кузалигир, городская культура.

Abstract: In the article it was attempted to reveal the history of the Khazorasp fortress from the ancient times to the end of the XIXth century and its representation in the sources of the middle ages , as well as generalize and conclude the archaeological researches and their results in the last decade .

Key words: Khazorasp , Dev Solgan , Suleiman's fortress, minaret, citadel, Khumbuztepa , “southern gate”, “Big Khorezm” , Kuzaliqir, urban culture.

Hazorasp shahrining qadimgi qal’asi manbalarda “Qal’ai Sulaymon”, “Qal’ai

xo‘b joyi mahkam” kabi nomlar bilan yuritilib, bir necha ming yillik tarixga ega. Hazorasp qal’asi bag‘irlarida eng qadimgi davrlardan–XIX asr oxirlarigacha bo‘lgan ko‘hna tariximiz mujassamdir. Hazorasp Xorazm vohasining Qizilqumga tutashgan yerida joylashgan bo‘lib, buyuk ipak yo‘llari orqali Sharq mamlakatlari bilan savdo aloqalarini o‘rnatgan edi.

“Qal’a qadimda ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy markazlardan biri sanalgan. Ushbu qal’a qurilishi haqida bir qator afsona va rivoyatlar mavjud bo‘lib, uning ilk davrlardagi tarixi yahudiylarning to‘rtinchi podshohi Sulaymon nomi bilan bog‘lanadi. Ma’lumki, Sulaymon podsho Dovudning o‘g‘li bo‘lib, mil. avv. 1015-975 yillarda 40 yil davomida hukmronlik qilgan” [1; B. 127-131]. Mahalliy aholi o‘rtasida ushbu qal’a “Dev solgan” nomi bilan ham yuritilib, harbiy - strat yegik ahamiyatga ham ega bo‘lgan. “Hazorasp xaqidagi ma’lumotlar Abu Rayhon Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida ham keltiriladi” [2; B. 76].

Arab muarrihi Taboriy (IX-X asrlar) H azoraspni Gurganj va Xiva qatoriga qo‘yadi. Hazorasp tekislikda kvadrat shaklda qurilgan bo‘lib, hajmi 10,8 ga. Istaxriy ma’lumotlarida “dala va bog‘larni sug‘orish uchun H azorasp qal’asi yonidan kanal o‘tganligi, unda kemalar qatnaganligi haqida aytilgan. X-XIII asrlarga oid ma’lumotlarda bu shaharning hashamatli Jome masjidi borligi qayd etiladi ” [3; B. 31].

Arab geografi Yoqut Hamaviy (XIII-asr) Xorazmga sayohati davrida Hazorasp xaqida ma’lumotlar berib o‘tadi: “H azorasp fors tili da “ming ot” degani. “ U mustahkam qal’a va go‘zal shahardir, atrofi suv bilan o‘ralgan, unga Xorazm tomonidan keladigan yagona yo‘l orqali o‘tish mumkin. Bu shaharning bozorlari va savdogarlari ko‘p, aholisi boy” deb yozgan.

Ma’lumki mo‘g‘ullar istilosi oqibatida bu shahar ham boshqalari kabi vayron etilgan bo‘lib, ko‘p ming yillik tarix va turli siyosiy voqealarga, istilolarga duchor bo‘lgan, vayron qilingan hamda qayta ta’mirlangan. Jumladan, XIX -asrda ham bunyod etilgan qal’a devorlari ko‘plab yarim aylanalar shaklidagi minoralar- burjlar bilan mustahkamlangan. Devorlar qal’a xarobalari ustiga qurilgan. Shaharga kirish yo‘li qal’a janubiy devorining o‘rtasida joylashgan bo‘lgan.

Qariyalarning shohidlik berishicha, XIX-asr darvozasi yog‘ochdan ishlangan bo‘lib, balandligi 8 metrga yetgan. Darvoza yonidagi xonada yo‘lakni qo‘riqlab turuvchi soqchilar joylashgan. Darvoza yaqinida madrasa, xonakoh va saroy joylashgan. Saroy devorlari nihoyatda nafis, o‘ymakor naqshlar bilan bezatilgan bo‘lib, hozir saqlanib qolmagan. XIX-asr o‘rtalarida qal’ada o‘nta masjid va bitta madrasa faoliyat ko‘rsatgan. O‘z ahamiyati jihatidan Xiva xonligi davrida ham Hazorasp ikkinchi muhim shahar bo‘lib, xonning yaqin kishilaridan biri boshqaruvida bo‘lgan. Hazorasp qal’asini arxeologik jihatidan o‘rganish maqsadida shu paytgacha jami o‘ndan ortiq joylarda qazish ishlari olib borilgan. Tadqiqotlar natijasida qal’aning asosiy rivojlanish bosqichlari va shaharning rivojlanish davri aniqlandi. Shaharning janubi-g‘arbiy qismida sopol buyumlari ishlab chiqarish bilan shug‘ullanadigan kulolchilik mahallasi joylashganligi ma’lum bo‘ldi. “Hazorasp qal’asini arxeologik jihatdan dastlabki o‘rganish ishlari XX-asrning 30-yillarida

Ya.G'.G'ulomov tomonidan amalga oshirilgan. Unga ko'ra qal'a, mil. avv IV-III asrlarda barpo etilgan "[4; B. 82-83].

"Qadimgi Hazorasp, Ko'zaliqir, Zamaxshar, Olmaotishgan kabi qal'alarning qurilib tiklanishida hunarmand ustalarning qadimdan kelayotgan an'analari davom etdirilib, bunyodkorlik ishlarini amalga oshirilganligi haqidagi ma'lumotlarni Xorazm tarixining bilimdoni S.P.Tolstov asarlarida uchratamiz "[5; B.65].

Arxeologik tadqiqot ishlari keng qamrovli qilib S.P.Tolstov rahbarligida, Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi ilmiy xodimlari tomonidan 1958-1960 yillarda olib borilgan." Qal'a ikki qatorli mudofaa devori bilan o'rab olinganligi aniqlangan. Devorlarda o'qsimon shakldagi shinaklar mavjud bo'lgan. Mudofaa minoralari to'g'riburchakdan iboratligi ma'lum bo'ldi. Ko'plab sopol idishlarning topilishi shaharda hayot arxaik davrda mavjud bo'lganligini ko'rsatdi "[6; B. 157-200] .

"Hazorasp qal'asi atrofidan mil. avv. VII-VI asrlarga oid sopol idishlarning bo'laklari ham aniqlangan " [7;B.45]. Ya.G'.G'ulomov ta'kidlaganidek, bu qadimiy shahar Baqtriya va Marg'iyona karvon yo'li ustida yuzaga kelib, Xorazmning asosiy shaharlaridan biri bo'lgan. Shahar geografik jihatidan qulay joyda xalqaro karvon yo'lida joylashgan.

Qadimgi Hazorasp qal'asi qurilishida asosan 40x40x10 sm; 42x42x10 sm; 43x43x10 sm; 44x44x10sm; 45x45x10sm hajmidagi to'rtburchak xom g'ishtlar ishlatilgan bo'lib, g'ishtlarning tag qismida to'g'ri chiziq, aylana, yarim aylana shaklida turli xildagi tamg'a - belgilari uchraydi. Ark-shaharning shimoli-sharqiy burchagida joylashgan. 1996-1997-yillarda Hazorasp qal'asi va unga yaqin joylashgan Xumbuztepa yodgorliklarida Rossiya FAning tarix va etnografiya ilmiy-tekshirish instituti xodimlari, O'z FA Nukus bo'limi olimlari, Arxeologiya instituti hamda Xorazm Ma'mun akademiyasi arxeologiya guruhi hodimlari arxeologik izlanishlar olib borib noyob ashyolarni olishga muvaffaq bo'ldilar. 1996-1997 yillarda Rossiya FA olimlari S.Bolelov rahbarligida Xumbuztepada arxeologik qazish ishlarini olib borganlar.

Xorazmning "janubiy darvoza"si sanalgan Hazorasp qadimgi Baqtriya, So'g'd, Eron va Old Osiyo o'lkalari bilan savdo-sotiq aloqalarida katta rol o'ynagan. Hazorasp mil. avv. VII-asrdan boshlab Xorazmning yirik hunarmandchilik markazi bo'lgan. Bizga mal'umki, qal'aga yaqin Amudaryo qirg'og'ida joylashgan butun Xorazm vohasini sopol buyumlar, kulolchilik mahsulotlari bilan ta'minlab turgan bo'lib,hozirgi saqlanib qolgan maydoni 4.5 gektardan iborat Xumbuztepa yodgorligidir. Keyingi yillarda Xumbuztepa yodgorligida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijalari Xorazm vohasidagi Hazorasp, Ko'zaliqir kabi qator yodgorliklarning davrlashtirilishi masalasini qaytadan ko'rib chiqish masalasini o'rta qo'yadi. Chunki "Xumbuztepadan topilgan kulolchilik mahsulotlarini-buyumlarini maxsus yo'l-usul bilan tekshirilishi natijalari eng qadimgi sopol idishlar er. avv. VII-asr ikkinchi yarmiga tegishli ekanligi ma'lum qilingan. Unga ko'ra Ko'zaliqir pastki qatlamlaridagi sopol buyumlar Xumbuztepa quyi qismidagi sopol mahsulotlariga o'xshab ketadi" [8; B. 35-40].

Xorazm vohasining sharqida joylashgan kuchli mudofaa inshootiga ega

bo'lgan yirik shahar hisoblangan Hazorasp eng qadimgi davrlardan boshlab Xorazm tarixining barcha davrlarida faoliyat ko'rsatgan. Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra "Hazorasp, Ko'zaliqir Xorazm vohasidagi eng qadimiy shaharlar sanaladi. Hazoraspni – shahar tipidagi mustahkam qal'a sifatida Katta Xorazm shaharsozlik qurilishi bilan chambarchas bog'liq deb hisoblash mumkin" [9; B. 34-35] .

Xorazm hududlarida uzoq yillar arxeologik tadqiqot olib borgan Vadim Nikolayevich Yagodin olingan arxeologik ashyolar asosida "Xorazmda davlatchilikning vujudga kelishida Xorazmning janubiy hududlari sanalgan Ko'zaliqir, Xozarasp shaharlari markaz vazifasini o'tagan degan xulosaga kelgan" [10; B. 75-79.] .

Shu paytgacha arxeolog olimlar tomonidan olib borilgan izlanishlar ba'zi asosiy xulosalarni chiqarish imkoniyatini yuzaga chiqardi:

Qadimgi Hazorasp qal'asi madaniy qatlamlarining pastki qismlarida garchi u materikkacha suv chiqishi oqibatida yetkazilmagan bo'lsada, eng qadimgi davlat uyushmalaridan biri bo'lgan – Xorazmda ilk shaharsozlik va davlatchilik madaniyatining shakllanish davrlari bilan bog'liq qatlamlar mavjudligini inkor etmaydi. Kelgusidagi arxeologik tadqiqotlar albatta, ushbu munozarali muammoni ijobiy hal qilishiga ishonamiz.

Arxeologik tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda bu jarayonlar Baqtriya, So'g'd va Xorazm kabi madaniy-tarixiy mintaqalarda mil. avv. VII-VI asrlarda yuz bergan. Bu davrga kelib Hazorasp mudofaa inshootiga ega edi. Shaharning janubi-sharqiy burchagida yaxshi mustahkamlangan ark joylashgan edi. Hazoraspda shaharga xos barcha elementlar – devor, ark, turar-joylar va hunarmandchilik ustaxonalarining shahar shakllanishining eng qadimgi davrlardanoq mavjudligi, Hazoraspning mil. avv. VII asrda vujudga kelganligini tasdiqlaydi. "Mustahkam arkga ega Hazorasp – Xorazm davlati janubiy hududlarining yaxshi mustahkamlangan muhim siyosiy, ma'muriy xunarmandchilik markazi vazifasini bajargan. Xorazm madaniy-tarixiy mintaqasining janubiy chegaralarida hamda Amudaryoning muhim strategik kechuv joyida joylashganligi uchun Hazorasp Eron Ahamoniylari (er. avv. VI-asr o'rtalari) va ko'chmanchi qabilalarga qarshi kurashda muhim harbiy tayanch vazifasini ham bajargan" [11; B. 117-120 betlar].

Hazorasp qal'asi qurilishida ishlatilgan yuqorida hajmi ko'rsatilgan xom g'ishtlar Xorazmning bir qator qal'alarida: Ko'zaliqir (25 ga), Bozorqal'a (33 ga) , Qal'aliqir (70 ga) , Xiva Ichan qal'asi (26 ga) , Katta Qirqqiz , Eresqal'a, Ayoq qal'a-3 , Katta Aybuyirqal'a, Shovot Tuproqqal'asi kabi qal'alarda qurilish xom ashyosi sifatida ishlatilganligini ko'rishimiz mumkin. Ushbu yodgorliklarning aksariyat qismi tadqiqotlar olib borgan olimlarning ta'kidlashicha, quyi qatlamlarida arxaik va ilk antik davrlarga oid sopol buyumlar aniqlanganligiga guvoh bo'lamiz.

Agar shu natijalardan kelib chiqilsa, ushbu yodgorliklarning eng quyi qatlamini Amudaryo qirg'og'ida joylashgan butun Xorazm vohasini kulolchilik buyumlari, sopol idishlar bilan ta'minlab turgan, davrlashtirilishi mil. avv. VII-asr ikkinchi yarmi bilan belgilangan kulolchilik markazi bo'lgan Xumbuztepa bilan bog'lash imkoniyatlari yuzaga keladi. Yuqorida zikr etilgan qal'alar, mustahkam

mudofaa devorlari bilan hujum qilishi mumkin bo'lgan tashqi dushmanlar-istilochilar va ko'chmanchi qabilalar hujumlarini qaytarish maqsadlarida mil. avv. VII-asrlarda barpo etilgan bo'lishi ham ehtimoldan uzoq emas.

Yakuniy xulosa sifatida, Hazorasp eng muhim va qadimiy urbanizatsiya markazlaridan biri sifatida Xorazmning qadimiy tarixida muhim ahamiyatga ega bo'lgan, qadimiy Samarqand, Baqtriya kabi Sharqning mashhur shaharlari bilan tengdoshdir.

Afsuski, shu paytgacha Hazorasp qal'asida olib borilgan arxeologik tadqiqot, qazish ishlaridan birortasi ham yer osti suvlarining sizib chiqishi oqibatida yerning materik qismigacha yetkazilmagan. Agar shu tadqiqotlar amalga oshirilsa Xorazm vohasidagi ko'plab qal'alar (Hazorasp, Ko'zaliqir va boshqalar) tarixidagi ko'plab davrlashtirish masalasidagi munozaralar o'z yechimini topgan bo'lar edi. Aminmizki, bu munozaralarga kelgusidagi arxeologik izlanishlar yakun yasaydi .

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Mahmudov M. Hazorasp - Xorazmning janubiy qalqoni. Antik davr sivilizatsiyasi taraqqiyotida Xorazmning o'rni (Respublika ilmiy anjumani materiallari). Xiva-2011. 127-131betlar.

2. Abu Rayhon Beruniy "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" // T.; Fan. 1968.

3. Manilov Yu., Abdirimov R. "Xorazm darvozasi – Hazorasp. // Fan va turmush. 1988. №11. 31-bet.

4. Ya.G'. G'ulyamov. "Istoriya orosheniya Xorezma" . // Tashkent, 1957, str. 82-83.

5. S.P.Tolstov. "Drevnosti Verxnego Xorezma" . VDI., 1941. №1.

6. Vorobeva M.G., Lapirov-Skoblo M.S., Nerazik Ye.Ye. Arxeologicheskoye rabot i v Xazaraspe v1958-1960 gg. // MXE, vip. 6. M., 1963, str. 157-200.

7.Mambetullayev M., Yusupov N., Matrasulov Sh. Nauchniy otchet o rabotax Xazaraspskogo arxeologicheskogo ekspeditsionnogo otryada v 1996 g. Xiva-1996.

8.Baratov S.R. Novie arxeologicheskoye materialy k istorii Drevnego Xorezma. Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi.4(33). // Xiva-2014, 35-40 betlar.

9.Sobirov K., Abdirimov R. "Xazarasp i voprosi periodizatsii rannix etapov razvitiya osedlozemledelcheskoy kulturi Xorezma". // Mejdunarodniy simpozium "Sivilizatsiya drevnego Xorezma v kontekste istorii mirovoy kulturi" i polevoy seminar // "Arxeologiya drevnego Tashxirmanskogo oazisa". Nukus-Bustan. 2000 g. str. 34-35.

10.V.N.Yagodin. Drevneyshaya gosudarstvennost i problema "Bolshogo Xorezma". (1-2 sikl). // Vestnik KKO AN RUz. 2007., №1. Str. 75-79.

11.Abdullayev O'.I. "Hazorasp-antik davrning mashhur yodgorligi" . "Antik davr sivilizatsiyasi taraqqiyotida Xorazmning o'rni" to'plami. (Respublika ilmiy anjumani materiallari). Xiva-2011. 117-120 betlar.

ERON – MARKAZIY OSIYO DAVLATLARI UCHUN OCHIQ DENGIZGA CHIQISH KORIDORI SIFATIDA

Safarboyev Islombek Azimboy o'g'li,

Urganch Innovatsion universiteti 1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Mazkur tezisdagi Eron Islom Respublikasining Markaziy Osiyo davlatlari uchun ochiq dengizga chiqish koridori sifatidagi geosiyosiy va geoiqtisodiy ahamiyati tahlil qilinadi. Eronning Fors ko'rfazi va Oman dengiziga chiqadigan portlari – Bandar Abbas va Chorbahar – orqali Markaziy Osiyo davlatlari dunyo bozorlariga eng qisqa dengiz yo'llaridan biriga ega bo'lishi mumkinligi isbotlanadi. Shuningdek, AQSh sanksiyalari va mintaqaviy raqobat omillarining ushbu hamkorlik potensialiga ta'siri ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Eron, Markaziy Osiyo, tranzit koridor, Bandar Abbas, Chorbahar, ochiq dengizga chiqish, geosiyosat, Shimol–Janub transport yo'lagi.

Аннотация: В данной статье анализируется геополитическое и геоэкономическое значение Ирана как транзитного коридора для выхода государств Центральной Азии к открытому морю. Обосновывается, что через иранские порты Бандар-Аббас и Чабахар, открывающие доступ к Персидскому заливу и Оманскому морю, страны Центральной Азии могут получить один из кратчайших морских маршрутов к мировым рынкам. Рассматривается также влияние санкций США и факторов регионального соперничества на данный потенциал сотрудничества.

Ключевые слова: Иран, Центральная Азия, транзитный коридор, Бандар-Аббас, Чабахар, выход к морю, геополитика, транспортный коридор Север–Юг.

Abstract: This thesis examines the geopolitical and geo-economic significance of Iran as a transit corridor providing Central Asian states with access to the open sea. It is argued that through Iranian ports of Bandar Abbas and Chabahar, which open access to the Persian Gulf and the Sea of Oman, Central Asian countries can obtain one of the shortest sea routes to world markets. The impact of US sanctions and regional rivalry on this cooperation potential is also considered.

Keywords: Iran, Central Asia, transit corridor, Bandar Abbas, Chabahar, sea access, geopolitics, North–South Transport Corridor.

Markaziy Osiyo davlatlari – Qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston, Tojikiston va Qirg'iziston – jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvda yagona jiddiy strukturaviy to'siqqa duch keladi: ular ochiq dengizga chiqish imkoniyatiga ega emas. Dengizga chiqish masafasi jihatidan dunyodagi eng uzoq davlatlar qatorida turuvchi ushbu mamlakatlar eksport-import operatsiyalarida nisbatan uzun va qimmat tranzit yo'llaridan foydalanishga majbur [1; B. 7]. Bu holat mintaqaning raqobatbardoshligini pasaytirib, tashqi savdo xarajatlarini sezilarli darajada oshirib yubormoqda.

Tarixan Markaziy Osiyo davlatlari uchun dengizga chiqishning bir nechta yo'nalishi mavjud: Rossiya orqali Baltiq va Qora dengizga, Xitoy orqali Tinch okeaniga, Turkiya orqali O'rta dengizga va Eron orqali Fors ko'rfazi hamda Oman

dengiziga. Shu yoʻnalishlar orasida Eron orqali oʻtuvchi koridor geografik jihatdan eng qisqa masofani taklif etadi [2; B. 34]. Xususan, Oʻzbekiston shaharlaridan Fors koʻrfazigacha boʻlgan masofa Baltiq dengiziga nisbatan deyarli ikki baravar qisqa.

Eronning Markaziy Osiyo uchun tranzit koridori sifatidagi ahamiyati ikki yirik portga tayanadi. Birinchisi – Bandar Abbas porti. U Fors koʻrfazi kirish qismida joylashgan boʻlib, yiliga 100 million tonnadan ziyod yuk ishlov berish quvvatiga ega [3; B. 12]. Ushbu port orqali Markaziy Osiyo davlatlari Fors koʻrfazi mamlakatlari (BAA, Qatar, Saudiya Arabistoni) hamda Hind okeani boʻylab Janubi-Sharqiy Osiyo va Afrika bozorlariga chiqish imkoniga ega. Ikkinchisi – Chorbahar porti. Oman dengizidagi bu port Fors koʻrfazini aylanib oʻtish imkonini beradi, Pokiston chegarasiga yaqin joylashgan boʻlib, Hindistonning strategik investitsiyalarini jalb qilgan [4; B. 219]. Chorbahor ayniqsa Afgʻoniston orqali Markaziy Osiyoga chiqadigan alternativ marshrut uchun muhim oʻrin tutadi.

Eron–Markaziy Osiyo tranzit tizimining asosiy umurtqasini temir yoʻl tarmoqlari tashkil etadi. 1996 yilda ishga tushirilgan Tedjen–Seraxs–Mashhad temir yoʻli Turkmaniston va Eronni bogʻlab, Markaziy Osiyo temir yoʻl tarmogʻini Eron orqali Fors koʻrfazigacha uzaytirish imkonini yaratdi [5; B. 88]. Bundan tashqari, 2016 yilda Qozogʻiston–Turkmaniston–Eron temir yoʻli yoʻlagi ishga tushirilishi Markaziy Osiyo davlatlari uchun Fors koʻrfaziga chiqishni yanada osonlashtirdi. Ushbu yoʻlak Astana (Nur-Sulton)dan Tehrongacha 3 000 kilometrdan kam masofani tashkil etadi [6; B. 45].

Shimol–Janub Xalqaro Transport Yoʻlagi (INSTC – International North–South Transport Corridor) loyihasi Eronni tranzit koridor sifatida yanada kuchaytiradi. 2002 yilda Rossiya, Hindiston va Eron tomonidan imzolangan ushbu bitim Sankt-Peterburgdan Mumbaygacha boʻlgan 7 200 kilometrlik multimodal transport yoʻlagini belgilaydi [7; B. 3]. Yoʻlakning markaziy qismida Eron turadi; uning Kaspiy dengizi portlari (Enzali, Amirobodd) Rossiya va Markaziy Osiyo davlatlari bilan dengiz bogʻliqligini taʼminlaydi. Tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, ushbu yoʻlak orqali tovar tashish Sues kanali orqali oʻtadigan anʼanaviy marshrutga nisbatan 30–40% ga arzon va 20–25 kunga tezroq amalga oshishi mumkin [7; B. 8].

Chorbahor porti strategik ahamiyati nuqtai nazaridan alohida koʻrib chiqilishi lozim. Bu port Hindistonning katta investitsiyalarini jalb qilgan (2016 yildagi Hindiston–Eron–Afgʻoniston uchtarfli transport shartnomasi) [4; B. 223] va Xitoyning CPEC loyihasiga raqobatchi sifatida qaraladi. Markaziy Osiyo davlatlari uchun Chorbahor Pokiston orqali oʻtishni talab qilmaydigan alternativ Hind okeani yoʻlagini taklif etadi. Tojikiston va Afgʻoniston orqali oʻtadigan marshrut Oʻrta Osiyoni Chorbahorga bogʻlashi mumkin – bu Hindiston va Oʻrta Osiyo oʻrtasidagi savdoni jonlantirish imkonini yaratadi [8; B. 56].

Biroq ushbu tranzit potentsiali amalga oshishida bir qator jiddiy toʻsiqlar mavjud. Birinchi va eng muhim toʻsiq – AQShning Eronga nisbatan sanksiyalari. 1995 yildan boshlangan va 2018 yilda yanada keskinlashgan sanksiyalar Erondagi infratuzilma loyihalariga xorijiy investitsiyalarni deyarli toʻxtatib qoʻydi [9; B. 17]. Ikkinchi toʻsiq – mintaqaviy geosiyosiy raqobat. Rossiya oʻzining tranzit koridorlari orqali Markaziy Osiyoni Baltiq va Qora dengizga ulovchi marshrutlarga ustunlik

berish manfaatida. Xitoy Ipak yo'li iqtisodiy kamari doirasida Markaziy Osiyoni Tinch okeaniga bog'lovchi koridorni rivojlantirmoqda [10; B. 134]. Uchinchi to'siq – Eron o'zini ham tranzit davlat, ham raqobatchi iqtisodiy faol davlat sifatida ko'rishi sababli tranzit tariflari va shartlari borasida MO davlatlari bilan kelishishda muayyan qiyinchiliklar mavjud.

Shunday bo'lsa-da, Eron koridoridan foydalanishning iqtisodiy afzalliklari ko'rsatkichlar tilida ifoda etilganda juda ishonarli ko'rinadi. O'zbekistondan Fors ko'rfazigacha yuk tashish Eron orqali 4 500 km ni tashkil etsa, Rossiya orqali ushbu masofa 8 000 km dan oshadi. Hind okeani bozorlariga chiqishda Eron koridori O'zbekiston uchun o'rtacha 15–18 kun vaqt va tranzit xarajatlari jihatidan sezilarli iqtisod imkonini beradi [2; B. 38]. Qozog'iston–Turkmaniston–Eron temir yo'li yo'lagi ishga tushirilganidan so'ng Qozog'istonning Fors ko'rfazi mamlakatlariga eksporti 12% ga oshganligi qayd etildi [6; B. 49].

Xulosa qilib aytish mumkinki, Eron Markaziy Osiyo davlatlari uchun ochiq dengizga chiqishning geografik jihatdan eng istiqbolli koridorlaridan birini taklif etadi. Bandar Abbas va Chorbahor portlari, Tedjen–Seraxs–Mashhad va Qozog'iston–Turkmaniston–Eron temir yo'l yo'laklari, hamda INSTC loyihasi birgalikda Markaziy Osiyoni Fors ko'rfazi va Hind okeaniga bog'lovchi jiddiy transport infratuzilmasini tashkil etadi [7; B. 9]. Ushbu potensialning to'liq amalga oshishi AQSh–Eron munosabatlarining normallasuvi va mintaqaviy hamkorlik mexanizmlarining mustahkamlanishiga bog'liq. Markaziy Osiyo davlatlari uchun Eron koridori strategik xilma-xillikni (tranzit diversifikatsiya) ta'minlash nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyatga ega: yagona tranzit davlatga bog'liqlikdan qutulish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Landlocked Developing Countries: Facts and Figures. – UNCTAD, 2021. – 52 p.
2. Мансуров Т.А. Евразийский проект. Казахстанский путь. – М.: Реал-Пресс, 2014. – 278 с.
3. Ports and Logistics Development in Iran. – Islamic Republic of Iran Ports and Maritime Organization, 2020. – 64 p.
4. Panda J. Chabahar Port Deal: India's Gateway to Afghanistan and Central Asia // Strategic Analysis. – 2017. – Vol. 41. – No. 3. – P. 217–231.
5. Матвеева А. Марказий Осиё ва Эрон: тарихий ва замонавий муносабатлар // Постсовет тадқиқотлари. – Москва, 2012. – №7. – Б. 84–95.
6. Kazakhstan–Turkmenistan–Iran Railway Corridor: Performance Report 2017–2019. – Nur-Sultan: KTZ Express, 2020. – 87 p.
7. International North–South Transport Corridor: Feasibility and Impact Assessment. – ESCAP, 2018. – 112 p.
8. Dadabaev T. Central Asia Matters: Exploring New Dimensions of Regional Politics in the Post-Soviet Era. – New York: Routledge, 2021. – 248 p.
9. Nephew R. The Art of Sanctions: A View from the Field. – New York: Columbia University Press, 2018. – 184 p.
10. Stronski P., Ng N. Cooperation and Competition: Russia and China in

XIVA-ROSSIYA DIPLOMATIK MUNOSABATLAR TARIXI (OLLOQULIXON HUKMRONLIGI DAVRI MISOLIDA)

Maxmudov Umrbek Baxtiyorovich

Urganch innovatsion universiteti dotsenti, PhD.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Olloqulixonning Rossiya imperiyasi bilan olib borgan diplomatik munosabatlari, siyosiy aloqalari hamda savdo-iqtisodiy hamkorligi tahlil qilinadi. Shuningdek, XIX asrda Xiva xonligining tashqi siyosati, elchilik munosabatlari va Rossiyaning Markaziy Osiyodagi geosiyosiy manfaatlari ilmiy asosda yoritib beriladi.

Аннотация. В данной статье анализируются дипломатические отношения Аллакулихан с Российской империя, политические связи и торгово-экономическое сотрудничество. Также на научной основе освещаются вопросы внешней политики Хивинского ханства в XIX веке, посольских отношений и геополитических интересов России в Центральной Азии.

Abstract. This article examines the diplomatic relations of Allakulikhan with the Russian Empire, including political ties and trade-economic cooperation. It also scientifically analyzes the foreign policy of the Khiva Khanate in the 19th century, embassy relations, and Russia's geopolitical interests in Central Asia.

Kalit soʻzlar. Olloqulixon, Xiva xonligi, Rossiya imperiyasi, diplomatik munosabatlar, tashqi siyosat, elchilik aloqalari, savdo munosabatlari.

Ключевые слова: Аллакулихан, Хивинское ханство, Российская империя, дипломатические отношения, внешняя политика, посольские связи, торговые отношения.

Key words. Allakulikhan, Khiva Khanate, Russian Empire, diplomatic relations, foreign policy, embassy relations, trade relations.

Olloqulixon hukmronligi davrida Rossiya imperiyasi bilan diplomatik munosabatlarning shakllanishi Markaziy Osiyo siyosiy tarixida muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. XIX asrning birinchi yarmida Xiva xonligining tashqi siyosati mintaqadagi geosiyosiy raqobat, savdo yoʻllari ustidan nazorat hamda xavfsizlik masalalari bilan chambarchas bogʻliq edi. Olloqulixon Rossiya bilan aloqalarda bir tomondan iqtisodiy manfaatlarni kengaytirishga, ikkinchi tomondan esa xonlik mustaqilligini saqlab qolishga intildi. Shu bois uning diplomatik faoliyati elchilik almashinuvi, savdo munosabatlarini rivojlantirish va siyosiy muzokaralar orqali namoyon boʻlib, Xiva xonligining xalqaro mavqeini mustahkamlashga xizmat qilgan.

Olloqulixon faoliyatiga doir Xiva xonligi solnomalari ham, Rossiya

diplomatik missiyasi qaydlari ham uning Rossiya bilan munosabatlarni teng huquqlilik asosida amalga oshirishga harakat qilgani, lekin xonlik – har jihatdan (harbiy-texnik, hamkorlik va h.k.) bunday salohiyatga ega *bo'lmagani* bois, mamlakat zimmasiga og'ir shartlarni olmaslikka va diplomatik vositalardan mumkin qadar foydalanishga harakat qilgan.

S.V.Jukovskiy [1], N.A.Xalfin tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, 1836-yilda Orenburg garnizoni boshlig'i general-ad'yutant Perovskiy tomonidan Rossiya hukumati Olloqulixon oldiga xonlikda asirlikda bo'lgan Rossiya fuqarolarini ozod qilish, rus savdogarlariga sharoit yaratib berish, qirg'iz-qozoqlarning ichki ishlariga aralashmaslik kabi qat'iy talablarni qo'yadi. Ushbu muhim tarixiy voqea tafsiloti Ogahiyning "Riyoziy ud-davla" asarida o'z aksini topgan. Jumladan, "Riyoziy ud-davla"ning "Xorazm mamoligidagi o'ruslarning bandalik qaydidin qutilmog'i va O'rus diyorida tujjorning tutsoqdin chiqib shodkom bo'lmog'i" bobida quyidagicha yozilgan: Chun Rusiya xalqi Xorazm karvoninkim taxminan ming kishi bor erdi, tutsoq qildilar, tokim Xorazm mamlakatidagi o'ruslar bilan muboe'a va ma'voza qilg'oylar. Bu maqsad bila karvon ahlin mutlaqilinon qilmay, ko'p muxlat muhosara qilib saqladilar. Oqibat hazrati shahanshoi jannatjoygoh karami zotiy va muruvvati jibilliy muqtazosi bila ravo ko'rmadiykim, muncha musulmon amvoli bepoyon va oxshomi bekaron bila **kofir** xayliga dastgiri zor va asir bo'lub, baliyat qaydida qolgay. Lojaram Xorazm diyorida o'z ixtiyori bila ketmakka tolib bo'lg'on o'ruslarni jam etib, fazoyilmaob, kamolot intisob, fakohatnishon, Otajon oxundni elchilikka ta'yin etdi va Muhammadsharif no'g'oyini qayddin chiqarib, shohona sarupoylar kiydurub, Otajon oxundg'a qo'shub va o'ruslarni dog'i topshurub mazkur yil, jumodussuniy oyining to'rtida dushanba kuni ruxsat berdi va Inglisdin elchi bo'lub kelgan shaxs bir sohibkim, O'rus yurtig'a borurg'a mayl ko'rguzub, ijozat tilab erdi, ani ham hamul elchilarga hamroh qilib yibordi. Qorli yuzboshini dog'i alarg'a qo'shti, tokim Tengizg'a borguncha o'ruslar ahvolidin xabardor bo'lub, uchonga kirguzub qaytgay. Chun ma'murlar farmoni vojbul-iz'on mujibi bila ko'p muddat qat'i masofat qilib, Tengiz (Orol dengizi) kanorig'a etushdilar. Qorli yuzboshi o'ruslarni va elchilarni o'z nazarida uchonga solib qaytdi va elchilar tengizdin' o'tub, necha kunlar qat'i manozil qilib, O'rus usarolari bila o'rus viloyatig'a doxil bo'ldilar. Darhol O'rus podshohining arkoni davlati podshohdin javob olib, karvon ahliga ruxsat berib, barcha amvol va ashyolari bila Xorazmi erambazm sori uzatdilar. Elchilarni podshoh xizmatiga eltmak uchun elchixonai dilkushog'a tushurub, e'zoz va ikrom ko'rguzdilar. Karvon xalqikim, O'rus yurtidin chiqtilar, qayddin qutulgan qush masallik janohi iste'jol bila biyoboni bepoyon va marohili farovonni qat' qilib, ramazoni muborak oyining yigirmasida, shanba kuni Xivaq shahriga doxil va ahli avlodining muloqot muonakasig'a vosil bo'ldilar [2; B.353– 354].

Olloqulixon Rossiya tomonidan qo'yilgan talablarni bajarmagan bo'lishiga qaramay, mamlakatning iqtisodiy ahvolini ko'zda tutib, Rossiya bilan munosabatlarni bir maromga solish maqsadida 1837-yilda xonlik tasarrufida bo'lgan 25 nafar rus asirini ozod qiladi va hadyalar bilan vataniga jo'natadi. Xiva xonligida

ishlab chiqariladigan mahsulotlarning qo'shni mamlakatlar-Buxoro, Qo'qon, Eronda ham mavjudligi, bu mahsulotlarning aksariyati ularning o'zida ishlab chiqarilishi Xiva xonining Rossiya bilan munosabatlarini yaxshilashini taqozo qilardi.

Ogahiy Rossiya bilan munosabatlar bu tarzda murakkab tus olishining sabablaridan biri sifatida xonliklar o'rtasida o'zaro noahilliklar ekanini ham ko'zdan qochirmaydi. Misol tariqasida, Rossiya tomonidan Xorazm savdo karvonining tutib qolinishi, ikkala mamlakat o'rtasida munosabatlarning yomonlashuviga, ma'lum darajada, Buxoro amiri Nasrulloxonning xatti-harakatlari bois bo'lganini yozadi [3;B.359]. Ogahiy Prokofiy Nikiforov boshchiligidagi elchilarning Xivaga kelishini quyidagicha yoritadi: "Ma'lum bo'lsunkim, fazoyilmaob, donish intisob Otajon oxundkim, O'rus viloyatiga elchilikka ketib erdi, bu yil rajab oyining uchida shanba kuni O'rus poytaxti Fetirburx podshohi impirotur binni Nikuloy Povluviichning elchisi Prikufiy Andriich binni Nikikirusining hamrohlig'i bila kelib, oston sharafiga musharraf bo'ldilar va O'rus podshohining do'stlig' va yakjihatlik bobida yiborgan ahdnomasin va tansuqot va peshkashlarin nazari anvor peshgohidin o'tkarib, altofi podshohona va a'tofi xisravona bila bahramand bo'ldilar [4; B. 354]".

Ogahiyda Olloqulixon va P.Nikiforov muzokarasining tafsiloti N.A.Xalfin Rossiyaning O'rta Osiyo xonliklarini bosib olish tarixi yoritilgan manbalarga asoslanib yozishicha, Olloqulixon P.Nikiforovni 1841-yil 11 va 13-avgustlarda qabul qiladi. Bu muzokaralar davomida xonni qiziqtirgan masalalar, asosan, Rus-Xitoy va Angliya-Afg'oniston munosabatlari haqida bo'ladi. Muzokaralar natijasida xon takliflarini tamoman rad ham qilmaydi, qabul qilish haqida ham bir to'xtamini bayon qilmaydi. Olloqulixon sentabr kuni ov va inisi Rahimqulixonni ko'rish uchun u hokimlik qilayotgan Hazorasga ketadi. U bu safarga rus elchisini ham taklif qiladi. Lekin elchi kasalligi bois bu safarda ishtirok etmaydi. Bu safardan bir oydan keyin qaytib kelgan xon ikki kundan keyin rus elchisi bilan yana muzokara olib boradi va elchilarga 1841-yil yil 26-oktabr kuni javob beriladi. Olloqulixon P.Nikiforovga o'zining elchilari sifatida Vaysniyozboy va Eshboy (rus manbalarda Vaisbay Niyazov, Ishbay Babaev)ni hamroh qilib yuboradi. Kapitan Prokofiy Nikiforov missiyasi Rossiyaning O'rta Osiyo xonliklarini istilo qilish rejasining tarkibiy qismi sanaladi. N.A.Xalfin bu voqeani 1912-yilda nashr qilingan "Rossiyaning Turkiston o'lkasini bosib olishi tarixi uchun materiallar majmuasi"da qayd etilganini yozadi [5; C. 512.] P.Nikiforov Rossiya poytaxtiga yetib bormaydi, 1842-yil 13-yanvarda vafot etadi. Uning ishini polkovnik G.A.Danilevskiy davom ettiradi. 1842-yilning marti oxirlarida Peterburgga yetib kelgan Xiva elchilari 5-aprel kuni qabul qilinadi. Xonning rasmiy maktubida Rossiya tomonidan qilingan takliflarning ayrimlariga to'la javob olmaganı bois Rossiya tomonidan G.A.Danilevskiy boshchiligida yangi elchilar yuboriladi. 1842-yil 1-avgustda yo'lga tushgan G.A.Danilevskiy 17-sentabr kuni Toshhovuzga yetib keladi. 1842-yilning oktabr oyi oxirida Buxoro amirligi bilan bo'lgan jangdan qaytgan Olloqulixon G.A.Danilevskiy bilan muzokara boshlaydi. Lekin bu orada xon og'ir hastalanadi va 23-noyabr kuni vafot etadi. Olloqulixon tomonidan diplomatik vositalar bilan rad qilinib kelayotgan ahdnomaga 1842-yil 27-dekabr kuni Rahimqulixon tomonidan

imzo chekiladi.

Xulosa qilib aytganda, Olloqulixonning Rossiya imperiyasi bilan olib borgan diplomatik munosabatlari Xiva xonligining siyosiy va iqtisodiy hayotida muhim o'rin tutgan. Ushbu aloqalar orqali savdo-sotiq rivojlanib, ikki davlat o'rtasidagi siyosiy muloqot faollashgan bo'lsa-da, Rossiyaning mintaqadagi strategik manfaatlari keyinchalik bosim va mustamlakachilik siyosatining kuchayishiga ham zamin yaratdi. Shunga qaramay, Olloqulixonning diplomatik siyosati o'z davri uchun uzoqni ko'zlagan va davlat manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan siyosiy faoliyat sifatida tarixda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Жуковский С.В. Посольство в Хиву Капитана Никифорова в 1841 году. Военный сборник. 1861, №11.
2. Muhammad Riza mirob Erniyozbek Ogahiy. Riyoz ud-davla. O'zMAFA Sharqshunoslik instituti, in. № 5364, 353^b – 354^a.
3. Muhammad Riza mirob Erniyozbek Ogahiy. Riyoz ud-davla. O'zMAFA Sharqshunoslik institute, in. № 5364, 359^b.
4. Muhammad Riza mirob Erniyozbek Ogahiy. Riyoz ud-davla. O'zMAFA Sharqshunoslik institute, in. № 5364, 354^b.
5. Xalfin N.A. Россия и ханства Средней Азии. М. стр. 312.

РОССИЯ И ХИВИНСКОЕ ХАНСТВО В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVII ВЕКА: ИСТОЧНИКИ И ИХ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Науменко Ольга Николаевна

Ургенчский инновационный университет,
профессор кафедры «История», доктор исторических наук.

Annotatsiya. Maqola XVII asrning birinchi yarmida Rossiya va Xiva xonligi o'rtasidagi munosabatlarni tavsiflovchi rus arxiv manbalarini tahlil qilish va ularning talqiniga bag'ishlangan. Asarda ushbu munosabatlarning mohiyatini chuqurroq tushunishga, ularga ta'sir ko'rsatgan asosiy voqealar va omillarni aniqlashga imkon beradigan tarixiy hujjatlar ko'rib chiqiladi. Tarix fanida manbalarning ishonchliligi va to'liqligini tahlil qilishga, shuningdek ularni tushunishga turli xil yondashuvlarga alohida e'tibor beriladi. Manbalarni yangi pozitsiyalardan talqin qilishning misoli sifatida muallif 1622-yilda Rossiyaga ketgan Xiva shahzodasi afg'on Muhammadning hikoyasini ko'rib chiqadi. Maqola tarixchilar va XVII asrda Rossiyaning tashqi siyosati va xalqaro munosabatlarga qiziqqan har bir kishi uchun foydali bo'lishi mumkin.

Abstract. The article focuses on the analysis of Russian archival sources that describe the relationship between Russia and the Khanate of Khiva in the first half of the 17th century, as well as their interpretation. The article examines historical

documents that provide insights into the nature of these relations, highlighting key events and factors that influenced them. The article also explores different approaches to interpreting these sources in historical research. As an example of interpreting sources from a new perspective, the author examines the story of Afghan Muhammad, a Khivan prince who left for Russia in 1622. This article can be useful for historians and anyone interested in Russian foreign policy and international relations in the 17th century.

Аннотация. Статья посвящена анализу российских архивных источников, описывающих взаимоотношения России и Хивинского ханства в первой половине XVII века, и их интерпретации. В работе рассматриваются исторические документы, которые позволяют глубже понять характер этих отношений, выявить ключевые события и факторы, влиявшие на них. Особое внимание уделяется анализу достоверности и полноты источников, а также различным подходам к их пониманию в исторической науке. В качестве примера интерпретации источников с новых позиций автор рассматривает историю хивинского принца Афган Мухаммеда, уехавшего в Россию в 1622 году. Статья может быть полезна историкам и всем, кто интересуется внешней политикой России и международными отношениями в XVII веке.

Kalit so'zlar: Rossiya, Xiva xonligi, Avgan Muhammad, XVII asr, manbalar, talqin, Islom, pravoslavlik, qadimgi hujjatlarning Rossiya davlat arxivi.

Keywords: Russia, Khiva Khanate, Avgan Muhammad, 17th century, sources, interpretation, Islam, Orthodoxy, Russian State Archive of Ancient Acts.

Ключевые слова: Россия, Хивинское ханство, Авган Мухаммед, XVII век, источники, интерпретация, ислам, православие, Российский государственный архив Древних актов.

Архивные документы, основная часть которых хранится в Российском государственном архиве Древних актов в Москве, отразили чёткую тенденцию: первая половина XVII века для Хивинского ханства и России оказалась очень сложным периодом, в течение которого между двумя государствами наблюдались периоды потепления международных отношений, охлаждения и даже временного разрыва.

В начале XVII века история двух государств была похожа. Центральную Азию сотрясали междоусобные войны, в которые был втянут Хорезм, а в 1620-е годы в Хиве произошёл династический кризис. Россия в этот период тоже пережила разорительную войну, польскую интервенцию и голод. Династия Рюриковичей прервалась, и на российский престол взошёл род Романовых.

В условиях военных, политических и экономических потрясений Россия и Хивинское ханство были нужны друг другу, и прежде всего – для восстановления торговли. После войны с Казанским, Астраханским и Сибирским ханствами Россия сделала всё, чтобы вернуть среднеазиатских купцов на их прежние караванные пути. В результате уже в середине XVI века Астрахань стала пограничным русским городом, и её активно посещали

дипломаты, купцы и паломники из всех среднеазиатских ханств; специально для этих гостей был построен «Бухарский двор» [1; С. 159].

В 1616–1620 годах пик дипломатического кризиса между Россией и Хорезмом был преодолен, однако в реальности ситуация оказалась сложнее, чем казалось. Российские архивные документы зафиксировали несколько интересных сюжетов, которые должны быть правильно интерпретированы с учетом особенностей российской политической и религиозной жизни первой половины XVII века.

В качестве примера рассмотрим историю, хорошо известную в Хорезме: один из наследников Хивинского престола – Авган Мухаммед (сына Араб-Мухаммад-хана) в 1622 году прибыл в Москву и в своем обращении к Российскому царю Михаилу Федоровичу написал, что он «...просит Российского государя яко защитника...», а также, что он мог бы «...навсегда остаться со всеми своими владениями в подданстве российском» [2]. Причиной этой ситуации стала борьба за хивинский престол и попытка сохранить жизнь принцу. Однако обратим внимание на следующий факт: в России Авган Мухаммед принял православие, в то время как на его захоронении в Касимово (бывшее Касимовское ханство) – арабские надписи. Это противоречие среди историков вызвало споры: Авган Мухаммед действительно стал православным или же принятие христианства было ложным?

Чтобы ответить на этот вопрос, нужно знать, что из себя представляло российское православие в первой половине XVII века. До этого периода русские княжества несколько столетий находились под культурным влиянием средневековых мусульманских государств (Казанского, Астраханского, Касимовского ханств и других), которые в итоге были завоёваны и в середине XVI века включены в состав России. Однако влияние ислама не могло исчезнуть одномоментно, и русское православие в тот период включало некоторые элементы ислама. На взгляд автора статьи, с XV до первой половины XVII века в России шёл процесс распространения магометанства (как его называли в российских источниках), а православие носило синкретичный характер.

Кроме известного факта, что на шлеме Ивана Грозного есть слова «Аллах–Мухаммед» и что арабские религиозные надписи наносились русскими мастерами на создаваемое ими оружие, черты ислама присутствовали и внутри самого православия. Известны факты использования арабского языка в православных текстах, а тюркских орнаментов – в православном искусстве [3; С. 1408], однако эти российские материалы малодоступны для исследования по религиозно-политическим мотивам.

В качестве примера такого источника приведём фрагмент одеяния православного священника: нарукавник («поруч») XVII века (илл. 1). Этот элемент одежды является манжетой и используется для подвязывания широких рукавов священников, когда они в церкви проводят ритуал «причащение». На анализируемом нарукавнике нет ни одного элемента из

русского искусства и ни одного православного креста, а это является необходимым атрибутом одежды христианского священника. Более того, на нарукавнике изображены тюркские тюльпаны и элементы, напоминающие арабскую вязь. В целом рассматриваемый музейный экспонат состоит исключительно из элементов, относящихся к тюркско-мусульманскому искусству.



Илл. 1.

Поруч (нарукавник) православного священника XVII века. Пермская государственная художественная галерея (Россия). Фото автора.

Еще один исторический источник – это «Статир» XVII века, представляющий собой сборник текстов православных проповедей, написанных священником Потапом [4]. Проповедь – это текст, который священник произносил в церкви перед пришедшими туда людьми. Сюжеты, напоминающие исламские, в этих текстах многочисленны; из них приведём лишь некоторые примеры. В частности, автор «Статир» своеобразно упоминает имена Бога. Количество этих имён в проповедях разнообразно, и они почти не повторяются: «Премудрый», «Милосердный», «Чудный», «Вечный», «Совершенный», «Пречистый», «Безгрешный», «Преблагий» и т.д. [4; С. 388, 389, 391, 394, 453, 463]. Такое разнообразие имён и акцент на них не является характерным для христианских текстов, хотя некоторые из этих эпитетов используются в Ветхозаветном писании [5]. Однако обратим внимание, что в «Статире» содержатся преимущественно те имена Бога, которые близки 99 именам Аллаха. В частности, Бог назван «Раздавателем даров» [4; С. 463]. В христианстве (в Библии или Евангелиях) такого имени Бога нет, зато в исламе есть имя Аллаха Аль-Ваххаб – «Даритель» (Саблуков, 1880). В христианстве нет и другого имени Бога – «Премудрый художник» [4; С. 445], однако в некоторых трактовках ислама считается, что главный художник – это Аллах, поэтому создавать реалистичные изображения

означает уподобляться ему. Относительно своей паствы автор «Статира» употребляет термин «правоверные» [4; С. 383], а не «православные». Слово «правоверные» иногда использовалось в средневековом христианстве, однако этим термином себя называют и мусульмане. В «Статире» интересно упоминание о сосуде с «залитыми» туда и запечатанными грехами [4; С. 429]: оно напоминает рассказ о джиннах в исламе и т.д.

Достаточно интересно в «Статире» соотносится пьянство со свиньёй – «грязным животным», пытаюсь у слушателей вызвать максимально негативные эмоции: «Из человека свинью делает пьянство, и даже хуже свиньи... Свинья по природе любит всякую грязь, и пьяница добровольно предаётся такому безобразию и неистовству. Все члены, и глаза, и уши, и ноздри свои – все он сделал вместилищем смрада и мокрот зловонных...» и т.д. В конце проповеди священник заключает, что ему стыдно в Храме Господнем говорить об этом «сраме», включая свиней, но он вынужден это делать [4; С. 459]. Обратим внимание, что в православии свинья не считается грязным животным, соответственно, в проповеди священник использовал отношение к свинье, характерное для мусульман.

Таким образом, автор «Статира» в православных проповедях по возможности использовал (или частично сохранил?) образы магометанства. Очевидно, что прихожане этого священника, независимо от своей этнической принадлежности, были знакомы с исламом, как и он сам. Эту особенность нужно учитывать, когда историки анализируют сюжет о принятии православия Авган Мухаммедом – наследником Хивинского престола. В Касимовском ханстве, где похоронен Авган Мухаммед, христианство было еще больше переплетено с исламом, поэтому на захоронении принца есть арабские надписи.

В целом при правильной интерпретации документов из Российского государственного архива Древних актов становятся более понятны и другие сюжеты из торговых и дипломатических отношений между Россией и Хивинским ханством: например, более объективно может быть рассмотрена история посольства И. Д. Хохлова в Хиву и Бухару. Однако подобная интерпретация возможна лишь при глубоком и одинаковом знании истории двух регионов – России и Хорезма, а также при наличии как российских, так и узбекистанских исторических источников. Только их сочетание создаёт возможность выявить историческую правду.

Список использованной литературы:

1. Торопицын И. В. (2025). Астраханские юртовские татары и народы Центральной Азии в XVI–XVIII вв. // *Journal of Frontier Studies*. № 1. С. 150–166.
2. Российский государственный архив Древних актов (РГАДА) Ф.134, Оп.3, Л.1.
3. Naumenko O.N., Naumenko E.A. (2019). Traces of Islam-Arab and Turkic Cultures in the History of the Perm Orthodox Diocese in the XVII century // *Bylye Gody*. Vol. 54. Is. 4. pp. 1408-1417.

4. Рукопись XVII в. «Статирь» и ее автор (2011). - Пермь: ООО «Раритет-Пермь» - 552 с.

5. Саблуков Г. Е. (1880). Сличение исламского вероучения о именах Божиих с христианским [Электронный ресурс]. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Gordij_Sablukov/slichenie-islamskogo-uchenija-o-imenah-bozhiih-s-hristianskim/ (дата обращения: 07.05.2026).

МУСУЛЬМАНСКОЕ ИСКУССТВО ТЮМЕНСКОГО РЕГИОНА РОССИИ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Бортникова Юлия Александровна

Директор частного учреждения
дополнительного профессионального образования
«Международный институт инновационного образования,
Центр повышения квалификации», г. Тюмень, Россия,
кандидат исторических наук.

Annotatsiya. Maqolada Tyumen mintaqasidagi musulmon san'atining xususiyatlari va ikkinchi jahon urushi davrida uning mavjudligi shartlari muhokama qilinadi. Tadqiqot qiyosiy tarixiy usuldan foydalanadi, bu urushdan oldingi davrda, harbiy va urushdan keyingi davrda musulmon san'atiga nisbatan davlat siyosatini taqqoslash imkonini berdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, musulmon san'ati milliy madaniyatning bir qismi sifatida qabul qilingan sinkretik versiyada saqlanib qolgan.

Abstract. The article examines the features of Muslim art in the Tyumen region and the conditions of its existence during the Second World War. The study uses a comparative-historical method to compare the state policy towards Muslim art in the pre-war, wartime, and post-war periods. The results of the study show that Muslim art has been preserved in a syncretic form, being perceived as part of the national culture.

Аннотация. В статье рассмотрены особенности мусульманского искусства Тюменского региона и условия его существования в годы Второй мировой войны. В исследовании использован сравнительно-исторический метод, позволивший сопоставить государственную политику в отношении мусульманского искусства в довоенный период, военный и послевоенный. Результаты исследования показали, что мусульманское искусство сохранилось в синкретичном варианте, воспринимаясь как часть национальной культуры.

Kalit so'zlar: Islom, san'at, Tyumen viloyati, urush, tarixiy manbalar.

Keywords: Islam, art, Tyumen region, war, historical sources

Ключевые слова: ислам, искусство, Тюменский регион, война, исторические источники.

Тема мусульманского искусства Тюменского региона в период Второй

мировой войны пока не стала предметом отдельного научного исследования. Со второй половины 1920-х гг. был запрещен даже термин «искусство ислама» [1], но оно негласно продолжало существовать, в том числе в годы войны. Мусульманская художественная культура воспринималась как пропаганда религии, и перед началом войны в ходе политических репрессий трагически погибли многие муллы [2, с. 139–140] – хранители знаний об арабской каллиграфии, о правилах создания шамаилей (настенных панно), намазлыков (ковриков для молитвы), о других предметах татарского исламского искусства и их значении в жизни мусульман.

Государство реализовывало курс на искоренение религиозных художественных образов, которые в лучшем случае пополняли коллекции музеев, а в худшем – уничтожались. В Тюменском регионе накануне Второй мировой войны, во время нее и после действовали «методические рекомендации» директивного характера «по проведению научно-атеистической пропаганды среди населения». Между тем, сохранившиеся программы этих курсов касаются православия, а не ислама; в частности, в Клубе атеистов нужно было обсуждать такие вопросы: «Существовал ли Иисус Христос как человек?», «Каковы противоречия в Евангелиях?» и т. п. [3]. Ни в одной разработке, находящейся в архивах Тюменской области, нет слов «Коран» и «ислам».

Таким образом, государство отвлеклось на борьбу с религией большинства, что в определённой мере содействовало сохранению в Тюменском регионе художественной культуры ислама. Довольно показателен пример с мечетью д. Киндер Нижнетавдинского района. В ней был организован сельский клуб, над которым возвышался минарет с полумесяцем. В годы войны партийные органы не обращали на него внимания, но позднее был вынесен вердикт: «От экскурсии в клуб, на наш взгляд, следует отказаться, пока на нем сияет полумесяц» [4]. В результате этот символ был снесён вместе с минаретом лишь в 1962 г., однако некоторые сюжеты с религиозным содержанием сохранились и даже продолжали создаваться (Илл. 1).



Илл. 1.

Шамаиль с изображением Большой Ембаевской мечети Тюменской области [5, Инв. № 149.]. Середина XX в. (фото автора).

В период Второй мировой войны отношение Советского государства к религии стало более лояльным, чем в 1920–1930-е гг., и в Сибири даже начали открываться новые мечети [6]. Послабления касались только веры, а не её пропаганды, чем считалось мусульманское искусство: это арабская каллиграфия и в целом художественное оформление Священных текстов и мечетей, изображения Каабы, другой религиозной символики и т.д. Однако в Тюменском регионе художественная культура ислама, кроме наличия классических образцов, была вписана еще и в традиционное декоративно-прикладное искусство, а развитие национального творчества считалось одной из приоритетных задач культурной политики СССР, что неоднократно подчёркивалось центральными директивами [7].

В период войны проводилась политика укрепления дружбы народов, и этническое искусство стало важнейшим средством реализации этой государственной задачи. Например, татарские мастерицы могли создавать редчайшие образцы вышивки, близкие настоящим шедеврам, и такие экспонаты хранятся в Тюменском областном краеведческом музее [8]. В целом «замена» мусульманского искусства этническим получилась лишь отчасти: религиозные мотивы «зашифровывались» в национальные орнаменты, а это соответствовало более ранней практике: вышитые «под листья» полумесяцы и пр.

В Тюменском регионе в годы войны выставки национальных культур не проводились, если учитывать их организацию на государственном уровне, но декабре 1944 г. и в 1945 г. приказы СНК РСФСР поставили перед изобразительным искусством новые задачи, среди которых значилось: «Более глубокое, реалистичное раскрытие и показ существенных сторон жизни нашего народа...» [9]. Этническое искусство, сюжеты о войне, труде и компартии стали неотъемлемыми частями задачи, поставленной перед

Победой. Общее управление художественной культурой народов СССР осуществлял Комитет по делам Искусств при СНК СССР, которому подчинялись региональные органы. С возникновением в 1944 г. Тюменской области таким органом стал Тюменский областной отдел искусств.

Государству не удалось полностью преодолеть тяготение мусульманских народов к религиозной художественной культуре. Это подтверждается, например, многочисленными изображениями «райских птичек» из Корана: они назывались «птички счастья» и были любимым мотивом татарских вышивальщиц [10, с. 122]. Понять связь этих изображений с религиозными верованиями мог лишь человек, хорошо знакомый с данным кораническим сюжетом, что для политработника русской национальности было почти исключено. В целом синкретизм мусульманского и национального стал базой для сохранения искусства ислама и его подъема после отказа государства от атеистической идеологии.

Список использованной литературы:

1. Валеева – Сулейманова Г. Ф. (2026). Мусульманское искусство татар Среднего Поволжья: истоки и развитие // [Электронный ресурс] / URL: <http://www.vevivi.ru/best/Musulmansкое-iskusstvo-tatar-Srednego-Povolzhya-istoki-i-razvitie-ref31677.html> (дата обращения: 07.05.2026).
2. Кабдулвахитов К. (2005). По следам Тюменских шейхов. Историческое расследование. – Тюмень: Типография «Печатник». – 240 с.
3. Бюджетное государственное учреждение Тюменской области Государственный архив Тюменской области (БГУТО ГАТО), Ф. 1731, Оп. 1, Д. 273, Л. 117.
4. БГУТО ГАТО, Ф. 1835, Оп. 1, Д. 13, Л. 27.
5. Музей-заповедник татарской истории и культуры (МЗТИиК) с. Ембаево Тюменской области.
6. Алов А. А., Владимиров Н. Г. (2025). Ислам в Европейской России и Сибири в советский период // [Электронный ресурс] / URL: <http://verigi.ru/?book=200&chapter=22> (дата обращения: 26.03.2025).
7. БГУТО ГАТО, Ф. 1836, Оп.1, Д.160, Лл. 2-4.
8. Творчество народов Тюменской области: из собрания Тюменского областного краеведческого музея им. И. Я. Слоцова (1999). – Москва. – 255 с.
9. БГУТО ГАТО, Ф. 869, Оп. 1, Д. 1, Л. 8.
10. Этнография татарского народа (2004). – Казань: «Магариф». – 287 с.

**«СИБИРСКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ГАЗЕТА» КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ
ИСТОЧНИК ПО ВОСПИТАНИЮ ДУХОВНОСТИ В СРЕДЕ
МОЛОДЕЖИ ХАНТЫ-МАНСИЙСКОГО АВТОНОМНОГО ОКРУГА –
ЮГРЫ РОССИИ В 2000-е ГОДЫ**

Ткачева Татьяна Владимировна

доцент Высшей школы гуманитарных наук,
Югорский государственный университет,
г. Ханты-Мансийск, Россия,
кандидат исторических наук, доцент.

Annotatsiya. Maqolaning maqsadi 2000-yillarning boshlarida Xanti – Mansi avtonom okrugi-Yugra hududida yoshlar o'rtasida rus pravoslav cherkovi faoliyatining asosiy yo'nalishlari va shakllarini ko'rib chiqishdir. Ishda tahlil qilish, umumlashtirishning umumiy ilmiy usullari va tarixiy tadqiqotlar uchun an'anaviy bo'lgan tarixiy-genetik usul ishlatilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, Xanti-Mansi avtonom okrugi – Yugra yoshlari orasida rus pravoslav cherkovi faoliyati murakkab xarakterga ega bo'lib, pravoslav ma'rifati va tarbiyasini tashkil etish va o'tkazish, ma'naviy va ijtimoiy yordamni amalga oshirishga qaratilgan.

Abstract. The purpose of the article is to examine the main directions and forms of activity of the Russian Orthodox Church among young people in the Khanty-Mansiysk Autonomous Okrug – Yugra in the early 2000s. The work used both general scientific methods of analysis, generalization, and the traditional historical and genetic method for historical research. The results of the study showed that the activities of the Russian Orthodox Church among the youth of the Khanty-Mansiysk Autonomous Okrug – Yugra were of a complex nature and were aimed at organizing and conducting Orthodox education and upbringing, providing spiritual and social assistance.

Аннотация. Целью статьи является рассмотрение основных направлений и форм деятельности Русской православной церкви среди молодежи на территории Ханты-Мансийского автономного округа – Югры в начале 2000-х гг. В работе использовались как общенаучные методы анализа, обобщения, так и традиционный для исторического исследования историко-генетический метод. Результаты исследования показали, что деятельность Русской православной церкви среди молодежи Ханты-Мансийского автономного округа – Югры носила комплексный характер и была направлена на организацию и проведение православного просвещения и воспитания, осуществление духовной и социальной помощи.

Kalit so'zlar: rus pravoslav cherkovi, yoshlar, missionerlik faoliyati, Tobolsk-Tyumen yeparxiyasi, Xanti-Mansi avtonom okrugi – Yugra.

Keywords: Russian Orthodox Church, youth, missionary work, Tobolsk-Tyumen Diocese, Khanty-Mansiysk Autonomous Okrug – Yugra.

Ключевые слова: Русская православная церковь, молодежь, миссионерская деятельность, Тобольско-Тюменская епархия, Ханты-Мансийский автономный округ – Югра.

«Сибирская православная газета» – одно из важнейших печатных изданий Русской православной церкви, которое распространяется на территории Тюменской области и двух автономных округов, входящих в ее состав: Ханты-Мансийского и Ямало-Ненецкого. В этой газете отражена практика духовного воспитания общества, в том числе молодежи.

В России работа с молодежью является частью государственной молодежной политики и направлена на решение комплексных задач по реализации этой политики в сферах труда, права, политики, науки и образования, культуры и спорта, коммуникации, здравоохранения, взаимодействия с государственными организациями и общественными институтами, молодежными и детскими общественными объединениями, а также с работодателями [1].

В распоряжении Правительства РФ об «Основах государственной молодежной политики в Российской Федерации до 2025 года» отмечено, что хотя «удалось переломить ряд негативных тенденций и достичь заметного улучшения социально-экономического положения молодежи в Российской Федерации, ... существует тенденция нарастания негативного влияния целого ряда внутренних и внешних факторов, повышающих риски роста угроз ценностного, общественного и социально-экономического характера» [1].

Целью статьи является рассмотрение основных направлений и форм деятельности Русской православной церкви среди молодежи на территории Ханты-Мансийского автономного округа – Югры (ХМАО-Югры) в начале 2000-х гг. Источниками послужили публикации в «Сибирской православной газете» 2000–2011 гг., хранящиеся в библиотеке Тобольской духовной семинарии, а также находящиеся в свободном онлайн-доступе. Хронологические рамки исследования – период 2000–2011 гг., до выделения из состава Тобольско-Тюменской епархии в 2011 г. Ханты-Мансийской епархии в пределах ХМАО-Югры.

В деятельности Русской православной церкви (РПЦ) как крупнейшей религиозной организации в стране сохранение традиционных духовных ценностей и формирование нравственных основ у молодого поколения являются приоритетным направлением. Это было утверждено в «Концепции возрождения миссионерской деятельности Русской Православной Церкви» 1995 г. (обновленной в 2007 г.) [2].

Начало 2000-х гг. ознаменовалось на территории ХМАО образованием благочиний в структуре Тобольско-Тюменской епархии. Строились храмы, создавались приходы, формировалась кадровая база православных священнослужителей. Просвещение и нравственность – эти направления находились в центре внимания деятельности РПЦ в ХМАО-Югре одновременно с «восстановлением ее миссионерской активности на

исторически окормляемых территориях» [3, с. 144]. Регулярно осуществлялись архиерейские визиты в благочиния епархии. Архиепископ Тобольский и Тюменский Димитрий посещал строящиеся храмы, встречался с воспитанниками православных гимназий и воскресных школ [4, с. 7].

В 1998 г. по инициативе Тобольско-Тюменской епархии в Сургуте было создано негосударственное образовательное учреждение «Сургутская православная классическая гимназия». В 2003 г. в Сургутском государственном университете была открыта кафедра христианской теологии, в Ханты-Мансийске – «Православная гимназия имени святых равноапостольных Кирилла и Мефодия». В 2007 г. в Ханты-Мансийске было образовано НЧОУ ДО «Духовно-просветительский центр». В муниципальные образовательные учреждения все чаще стали внедряться программы гражданского, патриотического, социокультурного направлений.

Введение курса «Истоки» явилось логическим продолжением многолетней работы по гражданско-патриотическому и духовно-нравственному воспитанию обучающихся, а также сотрудничества с приходами Русской православной церкви [5, с. 7].

В центре внимания проводимых в округе Всероссийских дней славянской письменности и культуры, Кирилло-Мефодиевских чтений, Рождественских образовательных чтений находились вопросы духовно-нравственного образования, семьи, любви к родному краю, истории, патриотического воспитания [6, с. 3]. На проводимых научно-практических конференциях рассматривались проблемы формирования духовно-нравственных ценностей через сотрудничество Церкви и современной системы образования, нравственного и физического здоровья подрастающего поколения, взаимодействия Церкви и отечественной культуры [7, с. 3].

Особое внимание уделялось работе по духовно-нравственной реабилитации несовершеннолетних, которая осуществлялась на базе социально-реабилитационных центров. Воспитанники центров посещали занятия воскресной школы, «Уроки доброты». В центрах создавались православные уголки с изданиями, которые могли помочь воспитанникам определить духовно-нравственные ориентиры в жизни [8, с. 2].

Для детей из многодетных, неполных и малообеспеченных семей организовывался летний отдых в православных лагерях. В начале 2000-х гг. в общеобразовательных школах округа стали открываться кадетские классы, которые находились под патронажем благочиний епархии.

Доброй традицией в Тобольско-Тюменской епархии стало проведение миссионерского «Славянского хода» на теплоходе по рекам Иртышу и Оби [9]. «Славянский ход» проходил на теплоходе как миссионерское хождение со святынями по сибирским рекам на Север с представителями духовенства, учащимися православных гимназий, воскресных школ. Особое внимание уделялось национальным поселениям Ханты-Мансийского округа [3, с. 141].

С 2002 г. началось формирование православного молодежного движения в Тюменской области, которое в дальнейшем приобрело статус

межрегионального молодежного общественного движения «Сибирь молодая православная». В благочиниях на территории округа стали создаваться православные молодежные клубы, которые активно принимали участие в различных окружных и городских мероприятиях, фестивалях, концертах, спортивных соревнованиях. На съездах движения обсуждались проблемы и перспективные направления современной миссионерской работы среди молодежи, в том числе социального служения [10, с. 7].

Таким образом, деятельность Русской православной церкви среди молодежи Ханты-Мансийского автономного округа – Югры носила комплексный характер и была направлена на организацию и проведение православного просвещения и воспитания, осуществление духовной и социальной помощи.

Список использованной литературы:

1. Основы государственной молодежной политики в Российской Федерации до 2025 года: утверждены 29 нояб. 2014 г. Постановлением Правительства РФ № 2403-р // Правительство России. URL: <http://static.government.ru/media/files/ceFXleNUqOU.pdf> (дата обращения: 05.05.2026).
2. Концепция миссионерской деятельности Русской Православной Церкви // Русская Православная Церковь. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/220922.html> (дата обращения: 10.04.2025).
3. Ткачева Т. В., Харина Н. С. (2024). Миссионерская деятельность Тобольско-Тюменской епархии на Севере Западной Сибири в 1990-2010 гг. // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия II: История. История Русской Православной Церкви. Вып. 118. С. 136–148.
4. Сибирская православная газета. 2009. № 8.
5. Сибирская православная газета. 2011. № 6.
6. Сибирская православная газета. 2010. № 6.
7. Сибирская православная газета. 2011. № 3.
8. Сибирская православная газета. 2011. № 10.
9. Сибирская православная газета. 2005. № 8.
10. Сибирская православная газета. 2009. № 11.

NONNING ETNOGRAFIK TADQIQOT OBYEKTI SIFATIDA O'RGANILISHI

Rajapboyeva Adolat Rasul qizi

Urganch innovatsion universiteti talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada nonning etnografik tadqiqot obekti sifatidagi o'rni yoritilgan. An'anaviy ovqatlanish madaniyati, non tayyorlash usullari, non bilan bog'liq urf-odat va marosimlar tarixiy manbalar, ilmiy adabiyotlar hamda etnografik materiallar asosida tahlil qilingan. Tadqiqotda qadimgi davr

manbalaridan tortib mustaqillik yillarida yaratilgan ilmiy ishlargacha bo'lgan adabiyotlar o'rganilib, nonning xalq moddiy va ma'naviy madaniyatidagi ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: non, etnografiya, an'anaviy ovqatlanish, marosim, urf-odat, moddiy madaniyat, ma'naviy madaniyat, xalq qadriyatlari, etnologiya, O'rta Osiyo.

Аннотация: В данной статье рассматривается хлеб как объект этнографического исследования. На основе исторических источников, научной литературы и этнографических материалов проанализированы традиционная культура питания, способы приготовления хлеба, а также обычаи и обряды, связанные с хлебом. В исследовании изучены научные труды, созданные начиная с древнего периода до лет независимости, и раскрыто значение хлеба в материальной и духовной культуре народа.

Ключевые слова: хлеб, этнография, традиционная культура питания, обряд, обычай, материальная культура, духовная культура, народные ценности, этнология, Средняя Азия.

Annotation: This article examines bread as an object of ethnographic research. Traditional food culture, methods of bread making, and customs and rituals associated with bread are analyzed on the basis of historical sources, scientific literature, and ethnographic materials. The study covers scholarly works created from ancient times to the years of independence and reveals the significance of bread in the material and spiritual culture of the people.

Keywords: bread, ethnography, traditional food culture, ritual, custom, material culture, spiritual culture, folk values, ethnology, Central Asia.

An'anaviy nonlar haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan ilmiy adabiyotlarni shartli ravishda to'rt guruhga ajratish mumkin:

1. Qadimgi davr manbalari;
2. XX asr boshlarida yaratilgan ilmiy adabiyotlar;
3. Sovet davri tadqiqotlari;
4. Mustaqillik yillarida amalga oshirilgan tadqiqotlar va ilmiy adabiyotlar.

O'rta Osiyo xalqlarining turmush tarzi, moddiy va ma'naviy madaniyati haqida qimmatli ma'lumot beruvchi eng muhim manbalardan biri — bu Avesto hisoblanadi. Ushbu manbada inson iste'mol qilishi lozim bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari, ularning foydali va zararli jihatlari haqida ma'lumotlar uchraydi. Ayniqsa, bug'doy, don mahsulotlari va non inson salomatligi uchun eng foydali oziq turlaridan biri sifatida e'tirof etilgan[1;B.86]. Bu esa qadimgi davrlardayoq nonning muqaddas va qadrlangan ne'mat sifatida shakllanganini ko'rsatadi.

Sharq allomalari asarlarida ham non va taomlar bilan bog'liq ma'lumotlar muhim o'rin egallaydi. Xususan, Abu Rayhon Beruniy qadimgi marosimlarda iste'mol qilinadigan yog'li patir va yupqa nonlar haqida ma'lumot beradi. Mahmud Qoshg'ariy esa o'zining Devonu lug'atit turk asarida 80 dan ortiq taom va oziq-ovqat mahsulotlari, jumladan non turlari haqida qimmatli ma'lumotlarni keltirib o'tgan[2;]. Shuningdek, ushbu asarda turkiy xalqlarning kundalik turmushi, moddiy madaniyati, shaharlari va ovqatlanish an'analari haqida ham muhim ma'lumotlar uchraydi[3;].

Birinchi guruh adabiyotlari tarkibiga O'rta Osiyoga turli maqsadlarda tashrif buyurgan rossiyalik sayyohlar, zobitlar va elchilar tomonidan yozilgan asarlar ham kiradi. Mazkur manbalarda mintaqa xalqlarining an'anaviy taomlari, urf-odatlar va marosimlari haqida kuzatishlarga asoslangan ma'lumotlar berilgan. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida rus tadqiqotchilari N.V. Xanikov hamda P.I. Nebolsin Buxoro amirligining iqtisodiy hayoti, aholining etnik tarkibi va siyosiy tizimi bilan bir qatorda, hududda tayyorlanadigan taomlar va ichimliklar haqida ham fikr yuritganlar[4;B.7].

Shuningdek, A. Shishov tojik xalqining taomlari va ichimliklari haqida ma'lumot bergan bo'lsa[5;B.88], N.A. Fridrix Buxoro amirligi aholisining turmush tarzi, mehmondo'stligi, ovqatlanish madaniyati hamda qandolatchilik mahsulotlarini etnografik jihatdan tavsiflab o'tgan[6;B.79]. Mazkur tadqiqotlar to'liq professional etnografik izlanish bo'lmasa-da, kuzatuv va amaliy tajriba asosida yozilgani bilan muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab etnograf olimlar tomonidan non va an'anaviy taomlar mavzusi yanada kengroq hamda chuqurroq tadqiq etila boshladi. Bu davrda olib borilgan ilmiy izlanishlarda o'zbek xalqining ovqatlanish madaniyati, non tayyorlash usullari va marosim taomlari muhim etnografik manba sifatida baholandi. Jumladan, Janubiy Tojikistondagi o'zbek lokaylari hayotiga bag'ishlangan tadqiqotlarda taomlarning turlari, ularni tayyorlash jarayonlari va kundalik turmushdagi o'rni haqida batafsil ma'lumotlar uchraydi. Shuningdek, Navro'z bayrami bilan bog'liq marosim taomlari, Buxoro vohasidagi oziq-ovqat tayyorlash an'analari hamda Amudaryo bo'yida yashovchi o'zbeklarning oshxona buyumlari va taomlari ham etnografik jihatdan atroflicha o'rganilgan.

"O'zbek nonlari" mavzusiga oid tadqiqotlarda esa non yopish jarayoni, tandir bilan bog'liq urf-odatlar va hududlarga xos non turlari keng yoritilgan. Ayrim xorijiy olimlar ham turli xalqlarning non va taom bilan bog'liq diniy qarashlari, marosimlari hamda urf-odatlarini tahlil qilib, ular orasidagi umumiy jihatlarni ko'rsatib berganlar. Bu esa nonning nafaqat oziq-ovqat, balki muhim madaniy va ramziy qadriyat ekanini tasdiqlaydi.

O'zbek etnografiyasi rivojiga katta hissa qo'shgan olimlar o'z tadqiqotlarida xalqning milliy taomlari, ovqatlanish odatlari va pazandachilik an'analarga alohida e'tibor qaratganlar. Xususan, ayrim ilmiy ishlarda qarluq urug'lariga xos taomlar, mehmondo'stlik an'analari, to'y va marosimlarda tayyorlanadigan ovqatlar haqida muhim ma'lumotlar berilgan. Bundan tashqari, nonning turlari, marosimlardagi o'rni va xalq turmushidagi ahamiyati ham etnografik nuqtai nazardan tahlil qilingan.

Umuman olganda, non bilan bog'liq an'analari xalqning tarixiy xotirasi, ma'naviy qarashlari va madaniy qadriyatlarini o'zida mujassam etgan muhim etnografik hodisa hisoblanadi. Nonni etnografik jihatdan o'rganish orqali xalqning turmush tarzi, ijtimoiy munosabatlari, diniy tasavvurlari va marosim madaniyatining o'ziga xos jihatlari chuqurroq anglash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Маковельский А.О. "Авеста". – Баку, 1960. – С. 86.

2. Маҳмуд Кошғарий. Девони луғатит турк (С. Муталлибов таржимаси асосида). – Тошкент, 1-жилд 1960 йил, 2-жилд 1961 йил, 3-жилд 1963 йил.
3. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит турк. 1-жилд. – Тошкент, 1960.
4. Набиев М.М. Ўзбекистоннинг жанубий вилоятлари анъанавий моддий маданиятининг ўрганилиши // “XXI аср ва таълим масалалари”. – №1, 2022. – Б. 7.
5. Шишов А. Пища и напитки // Таджики. – Ташкент, 1910. – С. 188.
6. Фридрих Н.А. Бухара: Этнографический очерк. – СПб., 1910. – 79 с.

ANTI-K VA O‘RTA ASRLAR MUDOFAA INSHOOTLARI: TURLARI, TUZILISHI VA AHAMIYATI.

B.M. Satimov, A.Rahimov

Urganch innovatsion universiteti dotsenti.

Urganch Innovatsion Universiteti

Tarix fakulteti, 2-kurs magistratura talabasi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada 1991–2020 yillar davomida O‘zbekiston Respublikasida fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari tizimining shakllanishi va rivojlanish jarayoni har tomonlama tahlil qilinadi. Tadqiqotda, ayniqsa, mahalla instituti va fuqarolar yig‘inlarining huquqiy asoslari, ularning jamiyat boshqaruvidagi o‘rni hamda davlat va fuqarolik jamiyati o‘rtasidagi vositachi sifatidagi funksiyalari yoritiladi. Konstitutsiyaviy normalar, maxsus qonun hujjatlari va Prezident farmonlari asosida mahallaning an‘anaviy ijtimoiy tuzilma sifatidan zamonaviy demokratik institutga aylanish bosqichlari ochib beriladi. Muallif milliy qadriyatlar va demokratik tamoyillarning uyg‘unlashuvi natijasida o‘ziga xos “o‘zbek modeli” shakllanganini ilmiy asosda isbotlaydi.

Kalit so‘zlar: o‘zini o‘zi boshqarish organlari, mahalla instituti, fuqarolar yig‘ini, mahalliy boshqaruv, mustaqillik davri, demokratlashtirish.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется процесс формирования и развития органов самоуправления граждан в Республике Узбекистан в 1991–2020 годах, в частности института махалли и сходов граждан. Исследование проведено на основе конституционных норм, специальных законов и указов Президента, в нем освещаются этапы трансформации махалли из традиционной социальной структуры в важное институциональное звено между государством и обществом. Автор научно обосновывает формирование своеобразной «узбекской модели», основанной на гармоничном сочетании национальных традиций и современных демократических принципов.

Ключевые слова: органы самоуправления граждан, институт махалли, сход граждан, местное управление, независимость, демократизация.

ABSTRACT

This article provides a comprehensive analysis of the formation and

development of the system of citizens' self-governing bodies in the Republic of Uzbekistan from 1991 to 2020. Particular attention is paid to the mahalla institution and citizens' assemblies, their legal foundations, role in public administration, and intermediary functions between the state and civil society. Based on constitutional provisions, special legislative acts, and presidential decrees, the study examines the stages of transformation of the mahalla from a traditional social structure into a modern democratic institution. The author substantiates the emergence of a distinctive "Uzbek model" of self-governance that harmoniously combines national traditions with contemporary democratic principles.

Keywords: citizens' self-governing bodies, mahalla institution, citizens' assembly, local governance, independence period, democratization.

Davrlar o'tishi bilan qurol-yarog'lar, xususan qal'alarni ishg'ol etishga mo'ljallangan qurollar — katapultalar, manjanaqlar va boshqalarning paydo bo'lishi himoya devorlari qurilishida muayyan o'zgarishlar kiritilishiga olib keldi. Antik davrga kelib siyosiy jarayonlarning kuchayishi ham shaharlar mudofaa tizimlarida yangi elementlarning vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Natijada himoya devorlari qalinlashtirilib, ular suv bilan to'ldirilgan chuqur xandaqlar bilan o'rab olina boshlandi [1, s. 110; 2, s. 57].

Devorlarning burchak qismida yoki butun devor bo'ylab ma'lum masofada mustahkam burjlar barpo etildi. Devorlar va burjlarda bir yoki ikki qatordan iborat o'q-yoy otish uchun maxsus tuynuklar ochildi. Burjlar doira, to'rtburchak va yarim aylanasi shakllarda qurilgan. Qal'a devorlarining eng himoyasiz qismi darvoza bo'lgani sababli kirish joylari murakkab darvoza oldi tizimi orqali mustahkamlangan. Bu holat ayniqsa Xorazm hududida keng tarqalgan edi [1, s. 110–112].

Shuningdek, qal'a devorlari platforma ustida qurilib, kirish joylari ancha balandda joylashtirilgan. Unga olib chiquvchi panduslar tor qilib ishlangan bo'lib, dushmanlar faqat bir yoki ikki qatorda harakatlana olgan. Panduslarning shunday loyihalaniishi hujum qilayotgan kuchlarning himoyachilar oldida ochiq holatda qolishiga olib kelgan va bu qal'aga bostirib kirishni qiyinlashtirgan [4, s. 120–123].

Shaharlar mudofaa tizimini barpo etishda tabiiy-geografik sharoitlardan keng foydalanilgan. Ko'plab shaharlar daryo o'zanlari, jarliklar va balandliklar hisobiga qo'shimcha tabiiy himoyaga ega bo'lgan. Qadimgi Novtaka (Uzunqir), Termiz va boshqa shaharlarda daryolarning mudofaa tizimidagi o'rni muhim ahamiyat kasb etgan [2, s. 57–59].

Qadimgi mudofaa inshootlarining chegaralari sifatida daryolar, kanallar, tepaliklar va tog'larning tik yonbag'irlaridan samarali foydalanilgan. Masalan, Afrosiyob devorlari Siyob ustidagi jar yoqasi bo'ylab ko'tarilgan bo'lib, manzilgohning ayrim qismlarida sun'iy devor qurishga ehtiyoj bo'lmagan [1, s. 113].

Surxon vohasidagi Kampirtepa qal'asini qurishda ham joy relyefi mudofaa maqsadlarida keng qo'llanilgan. Miloddan avvalgi IV–II asrlarda Buxoro hududida ham jarliklar va botqoq yerlardan himoya vositasi sifatida foydalanilgan [2, s. 57; 3, b. 32].

Qadimgi Baqtriya, Margʻiyona, Sugʻdiyona, Parfiya, Xorazm, Fargʻona, Choch va Sirdaryoning quyi oqimidagi shaharlar va qoʻrgʻonlarda dastlabki mudofaa devorlari paxsadan va xom gʻishtdan qurilgan boʻlib, ular yarim doira yoki toʻgʻri burchakli minoralar bilan mustahkamlangan [2, s. 57; 4, s. 114–118].

Keyingi davrlarda, xususan grek-makedoniyaliklar yurishlari va qamal qilish texnikasining rivojlanishi natijasida devorlar va minoralar yanada mustahkam qilib qurila boshlandi. Aleksandr Makedonskiy yurishlari davrida qalʼa toʻsiq devorlarini qurish texnologiyasi keng tarqaldi [4, s. 130–135].

Darvozalarni himoyalashga alohida eʼtibor qaratilib, ular fortlar, labirintlar va tosh otuvchi mashinalar joylashtiriladigan maydonchalar bilan mustahkamlangan. Darvoza oldiga sopoldan yasalgan yadrolar va piramidachalar sochilib, otliq va fillarning yaqinlashuvi cheklangan [1, s. 115–117].

Tosh otish uskunolari Baqtriya, Parfiya va Sugʻd hududlarida keng qoʻllanilib, Sugʻdda ular ilk oʻrta asrlardan boshlab «manjaniq» nomi bilan maʼlum boʻlgan [5, s. 87–90].

Koʻhna Xorazm vohasida Ayozaqalʼa, Jonbosqalʼa, Katta Aybuyirqalʼa kabi yirik mudofaa inshootlari strategik jihatdan qulay balandliklarda barpo etilgan. Bu hududda mudofaa tizimlari davlat chegaralarini himoyalash va bojxona vazifasini bajarishda muhim ahamiyat kasb etgan [4, s. 140–145].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мухамеджанов А.Р., Мирзахмедов Д.К., Адылов Ш.Т. К изучению исторических типографии и фортификации Бухары // ИМКУ, вып. 20. – Ташкент: Фан, 1986. – С. 110.
2. Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия – Тохаристон. – Ташкент, 1990. – С. 57.
3. Ўзбекистонда ҳарбий иш тарихидан. (Қадимги даврдан ҳозиргача). - Тошкент: Sharq, 2012. – Б. 32.
4. Толстов С.П. Приаральские скифы и Хорезм // СЭ. – М., 1961. – №4. – С. 114-146.
5. Хазанов А.М. «Военная демократия» и эпоха классообразования // Вопросы истории. – М., 1968. – №12. – С. 87-98.

SURXON VOHASINING MADANIY MEROS YODGORLIKLARI

Tilovboyeva Mardona Aybekovna

Urganch Innovatsion Universiteti,
“Tarix” kafedrasi oʻqituvchisi

Annotatsiya: Oʻzbekistonning Surxondaryo viloyatida bronza davri madaniy meros obyektlari tahlil qilingan.

Kalit soʻzlar: Okladnikov A.P, Kabirov J, Sagdullayev A, Rajabov A.Y, Asqarov A, Oʻrta Osiyo, Turon, Surxondaryo, Toshkent, Fargʻona, Xorazm, Boysun, Teshiktosh.

Аннотация: Проанализированы объекты культурного наследия бронзового века в Сурхандарьинской области Узбекистана.

Ключевые слова: Окладников А.П., Кабиров Ж., Сагдуллаев А., Раджабов А.Ю., Аскаров А., Средняя Азия, Туран, Сурхандарья, Ташкент, Фергана, Хорезм, Байсун, Тешик-Таш.

Annotation: The cultural heritage sites of the Bronze Age in the Surkhandarya region of Uzbekistan have been analyzed.

Keywords: Okladnikov A.P., Kabirov J., Sagdullayev A., Rajabov A.Y., Asqarov A., Central Asia, Turan, Surkhandarya, Tashkent, Fergana, Khorezm, Boysun, Teshiktosh.

KIRISH [Introduction]: Osiyo materigining tarkibiy qismi bo'lgan O'rta Osiyo Turon pasttekisligi o'rtasida joylashganligi bilan boshqa materiklardan o'ziga xos geografik o'rni bilan farqlanish holatiga ega, bu jarayon ayniqsa, uning asosiy tekislikni hosil qilgan O'zbekiston hududida kuzatiladi. O'zbekiston hududi fizik-geografik holati bir-biridan farqlanishiga tog', tog' oldi va tekisliklardan iborat. Masalan, Quyi Amudaryo, Zarafshon vodiysi quyi havzasi, Qizilqum va O'rta Zarafshonning Qizilqum qismi tekislik bo'lib, odamzotga tosh davridan beri xizmat qilgan. Uning geografik holatini boshqacha tarzda tasvir qilgan O'rta Zarafshon shimoli-sharqiy qismi, Janubiy Zarafshon, Surxondaryo, Toshkent va Farg'ona hududlari tog', tog' oldi, yaylov va tekisliklardan iborat. Mana shunday tabiiy-geografik hududlardan biri Surxondaryo viloyati hisoblanib, turli adabiyotlar sahifasida Surxon vohasi etnotoponim atamasi o'rin olgan.

Surxon vohasi – O'zbekistonning janubida joylashgan bo'lib, o'ziga xos geografik manzaraga ega, tekislik va tog'li hududlardan iborat. Tarixiy-geografik iqtisodiy hududlarda tabiat hodisasi doimiyligi Sherobod, Surxondaryo kabi daryolar harakati mavjud bo'lsa ham ibtidoiy odamlar bu hududlarni Ustyurt, Toshkent va Farg'ona tabiiy-iqtisodiy hududlariga qaraganda kech o'zlashtirgan. Arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, Surxon vohasi Boysun hududlarida odamzot o'rta tosh davrida (100 ming yil avval) Teshiktosh g'or-makoni ilk etnik makon bo'lgan, bu jarayon mezolit davrida ham davom etgan. (Machay) Lekin tadqiqotchilar asarlarida neolit, eneolit va ilk bronza davrida machaylik ovchilar va termachilarning vorislarining Boysun tog'ida olib borgan tarixiy tajribasi to'g'risida ma'lumotlar kuzatilmaydi. Mazkur maqolaning maqsadi Surxon vohasida bronza davri aholisi tomonidan barpo qilingan turar-joylar tarixini yoritishdan iborat.

Natijalarni quyidagicha qayd qilish mumkin: Surxondaryo vohasida arxeologik tadqiqotlar XX asr 30-yillari oxiridan Boysun toboro yer sathidan 1500 metr balandlikda joylashgan, yer osti tebranishlari birnecha marotaba takrorlanishi natijasida vujudga kelgan odamzot tomonidan o'zlashtirilib, O'zbekiston tarixida Yonbosh-4 kabi ilk etnik makon muste davriga oid bo'lgan. [1.C-5-19] O'.Islomov Boysun tog'ida Machay g'or makonida amalga oshirgan qazishmalari natijasida mezolit davriga oid moddiy ashyolarni olgan. [2.B-59-60] A.Y.Rajabov Boysun tog'ida arxeologik qidiruv ishlarini olib borishi munosabati bilan ro'yxatga olingan Teshiktosh-2,3, Machay-2, Qorong'idor g'or-makonlarida qazishma ishlari natijasida olingan ashyolar so'nggi tosh davriga oid bo'lgan. [3.B-24] L.I.Albaum 1962-1964-yillari Sherobod tumani Muzrabot dashtida Qiziltepada olib borgan qazishmalar natijasida bronza davrining so'nggi bosqichiga oid artefaktlarni olgan.

[4.C-59-60] Yodgorlik aylana shaklda loy binokorlik bilimi asosida qurilgan. Aylana tomonlarini o‘rab olgan paxsa va to‘g‘riburchak xom g‘ishtli mudofaa devorning saqlanib qolgani 5-6 m bo‘lgan, dastlabki me‘moriy manzaraga ega bo‘lgan yodgorlik hisoblangan. A.Asqarov Muzrabot dashtida Sherobod daryosi Ulanbuloqsoy atrofidagi tekislikda joylashgan Sopollitepa yodgorligida keng qamrovli tarzda olib borgan qazishmalari natijasida bronza davri ikkinchi yarmi o‘rtalaridan boshlab to‘rt tomoni uch qatorli mudofaa devor II – shaklda o‘rab olganligini aniqlagan. [5.C-9-71] Sopollitepa O‘zbekiston hududi bronza davrida uch qatorli mudofaa devor bilan o‘rab olingan yagona madaniy meros obyekti hisoblanadi, bu me‘moriy bilim qo‘shni hududlarga yoyilishda tayanch vazifasini bajargan. Shuningdek, A.Asqarov Sherobod daryosi Sopollitepadan shimolida Bo‘stonsoy irmog‘i sohili hududiga tutashib ketgan balandligida Jarqo‘ton yodgorligida amalga oshirgan qazishma ishlari natijasida to‘g‘riburchak shaklda, geografik o‘rni 100 gektar, to‘rt tomonini ikki qatorli mudofaa devor o‘rab olganligini aniqlagan, olingan ashyolar so‘nggi bronza davriga oid madaniy meros yodgorligi bo‘lgan. [6.C-3-55] A.Asqarov Sopollitepa va Jarqo‘ton yodgorliklaridan olingan artefaktlar asosida umumiy tarixiy ma‘lumot berib, madaniy meros obyektlarining qadimiy holatini qayta tiklagan. [7.C-77-133]

Tadqiqotchilar nashrlari Jarqo‘ton yodgorligi arki va mudofaa devori elementlarini tasvir qilgan, so‘nggi bronza davrida mudofaa elementlar devorga me‘moriy ziynat bergan. [8.C-81] Fransuz arxeologi A.Frankfor maqolasida A.Asqarovning Jarqo‘ton yodgorligida olib borgan arxeologik izlanishlar natijalariga e‘tibor berib, yodgorlikning rejaviy tuzilishi, mudofaa devor, uning elementlarini qayd qilgan. [9.C-92]

Quyidagicha yakuniy xulosa izohlandi:

- Surxondaryo hududi geografik joylashishi sharq issiq mintaqasi tizimida joylashgan, Geografik o‘rin xususiyati tog‘, tog‘ oldi hudud tekislik, daryolari xususiyatlariga ega ekanligi fizik-geografik xaritada o‘z aksini topgan.
- Teshiktosh va Machay g‘or-makonlarida o‘rnashgan ovchilar va termachilar Boysun tog‘i etnik munosabat kechganligi aniqlangan, lekin tabiiy sharoit, tabiiy manbalar zaxirasi doimiy bo‘lgan bo‘lsada neolit, eneolit davrlarida machaylik ovchilar va termachilarning tarixi ochiq qolgan.
- Surxondaryo viloyati shimoliy hududi Sherobod daryosining Sopolli va Jarqo‘ton aholisining kundalik mashg‘ulotlarini olib borishida yaratgan iqtisodiy omillar, geografik holatga, antropogen landshaftiga qanday ta‘sir ko‘rsat jarayonlarini o‘rganishni taqozo etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

10. Окладников А.П. Неандертальский человек и среда его культуры в Средней Азии. – М.: 1940. – № VI.
11. Kabirov J, Sagdullayev A. O‘rta Osiyo – Tashkent: “O‘qituvchi” – 1990.

12. Rajabov A. Boysuntog‘ning qadimgi tosh davri yodgorliklari yangi tadqiqotlarda// tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD) dissertatsiyasi avtoreferati – Samarqand – 2025.
13. Албаум А. И. Поселение Кучук-тепа в Узбекистане. — Баку: МЦПИАЭ, 1965.
14. Asqarov A. Sopollitepa – Tashkent: “Fan”, - 1973.
15. Асқаров А., Абдуллаев Б. Н. Джаркўтон. — Тошкент: Фан, 1983.
16. Аскаров А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1977
17. Аскаров А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд, 1993.
18. Франкфор А.П. Цивилизация Окса и проблема индоариев в Центральной Азии // Археология и история Центральной Азии в трудах французских ученых. – Самарканд, 2014. – Т – 1.

RAQAMLI DUNYO DAVRIDA GUMANIZM KONSEPSIYASINING RIVOJLANISHI

Burliyev Umid Kadrboyevich

O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va
sport universiteti katta o‘qituvchi

Annotatsiya: Maqola gumanizm tushunchasi va zamonaviy texnologilar bilan bo‘g‘likligi unda inson omillarini xissiy jarayonlarga o‘zgarishi va zamonaviy metodologik talqinlariga qanday ta’sir qilishi uning tendensiyalari va ijtimoiylik bosqichlarining rivojlanishi ko‘rsatilgan. Bugunji jamiyat rivojlanishi turli AI yoki Chatbotlar botlarining yaratilishi buning ta’siri o‘laroq insoniylik tushunchalarining raqamli texnologik tamonlariga bog‘liklik tamonlari va bining natijasida estetik virtual go‘zallik tushunchalarining o‘zgarishi yoki gumanistik yondashuvlarning nimaga ta’sir qilish asoslari qisqacha bayon etilgan.

Abstract: The article briefly describes the concept of humanism and its relationship with modern technologies, how it affects the transformation of human factors into emotional processes and modern methodological interpretations, its trends and the development of stages of socialization. The development of today's society, the creation of various AI or Chatbots, the dependence of human concepts on digital technological aspects, and as a result, the change in aesthetic and virtual beauty concepts or the impact of humanistic approaches.

Аннотация: В статье кратко описывается концепция гуманизма и её связь с современными технологиями, как она изменяет человеческий фактор в различных процессах и как влияет на современные методологические подходы, её тенденции и развитие социальных этапов. Кратко описывается развитие современного общества, создание различных форм искусственного интеллекта или чат-ботов, зависимость человеческих представлений от цифровых технологических аспектов и, как следствие, изменение представлений об эстетической и виртуальной красоте, или основа влияния

гуманистических подходов.

Kalitso‘zlar: Gumanizm, texnogen-gumanizm, sun’iy intellekt, Interfeys, Raqamli bo‘linish (digital divide), Post gumanizm

Keywords: Humanism, technogenic-humanism, artificial intelligence, interface, digital divide, post-humanism

Ключевые слова: гуманизм, техногенный-гуманизм, искусственный интеллект, интерфейс, цифровое неравенство, постгуманизм

Raqamli texnologiyalar insoniyat hayotining barcha sohalariga kirib borgan bugungi davrda insoniylik mezonlari va uni o‘rganish jarayonida tendensiyalari juda o‘zgargan jarayonlarda yashayapmiz. Bu aniq va real dunyoqarashlarni ma’lum bir reallik tizimida tartibga solishga undaydi. Jamiyatimizga kirib kelayotgan taqamli texnologiyalar asosiy fikrlar, mezonlar va axloqiy qarashlarga ayni bir tizimda qarash emas aksincha turli xil mezonlarda qarab chiqishga undamoqda. Raqamli texnologiyalar insoniyat hayotining barcha jabhalariga kirib borgan bugungi davrda gumanizm – ya’ni inson qadr-qimmati, erkinligi, tengligi va baxti ustuvorligi haqidagi ta’limot – jiddiy transformatsiyaga uchramoqda. An’anaviy Uyg‘onish davri gumanizmi insonni dunyoning markaziga qo‘ygan bo‘lsa, raqamli davr bu markazni “ma’lumotlar”, “algoritmlar”, “sun’iy intellekt” bilan o‘rtoqlashishga majbur qilmoqda. Keling, gumanizm konsepsiyasining rivojlanish bosqichlari va yangi yo‘nalishlarini ko‘rib chiqaylik. Bu murakkab jarayonni tashkil qilish mumkin lekin rivojlanish bosqichlari turli fikr mulohazalarni ko‘rib chiqishga majbur qiladi. Klassik gumanizmdan raqamli gumanizmga o‘tish qanday sodir bo‘ldi va unda inson qanday tushinilgan?

Klassik gumanizm - (Renessans): Inson aql, erkin iroda, ijodiy qobiliyat ega. Maqsad – insonning har tomonlama kamoloti.

Texnogen gumanizm - (XX asr oxiri): Texnika insonga yordamchi, ammo inson boshqaruvida.

Raqamli gumanizm (XXI asr): Inson va raqamli tizimlar o‘rtasidagi munosabatlarni adolatli, inklyuziv va axloqiy qilishga qaratilgan konsepsiya.

Raqamli gumanizm klassik gumanizmning asosiy tamoyillarini inkor etmaydi, balki ularni yangi muhitga moslashtiradi. Masalan, “erkinlik” tushunchasi endi “shaxsiy ma’lumotlarimni nazorat qilish huquqi”, “so‘z erkinligi” esa “nafrat nutqi yoki dezinformatsiyaga qarshi kurashda muvozanat”ni ham o‘z ichiga oladi.

Raqamli gumanizm konsepsiyasining asosiy yo‘nalishlari

- Inson markazli sun’iy intellekt (Human-centric AI)

- AI inson o‘rnini bosuvchi emas, balki uning qobiliyatlarini kengaytiruvchi vosita bo‘lishi kerak.

Algoritmik qarorlar shaffof, tushunarli va ustidan nazorat o‘rnatish mumkin bo‘lishi (explainable AI). Misol: Tibbiyotda AI tashxis qo‘yadi, ammo yakuniy qaror shifokorda qoladi. Bu rivojlanishda asosiy bosqich sifatida ko‘rilsa AL bosqichli tizimlar fikrlarni o‘rganayapdi lekin his qilish qobiliyatiga asoslangan sintez jarayonini insoniyatga qoldiryapdi.

Internetga chiqish huquqi - asosiy inson huquqlaridan biri deb e’lon qilindi

(BMT tavsiyalari).

Raqamli bo‘linish (digital divide) – qashshoq, qishloq, kekxa yoki imkoniyati cheklangan odamlarning tarmoqdan foydalana olmasligi – gumanizmga zid. Shuning uchun: Bepul yoki arzon internetni “ijtimoiy yaxshi” sifatida taqdim etish.

Interfeyslarni universal dizayn asosida yaratish (ko‘r, kar, harakatida nuqsoni bor odamlar uchun).

Ma’lumotlar suvereniteti va shaxsiy daxlsizlik.

Klassik gumanizmga “shaxs erkinligi” asosiy tamoyil. Raqamli davrda bu “ma’lumotlarim kimsiz va qanday ishlatiladi?” degan savolga aylanadi. Bu asosiy meyorlarni o‘zgartirishga ko‘rib chiqishga undaydi.

GDPR (Yevropa), “Shaxsiy ma’lumotlar to‘g‘risida”gi qonunlar – gumanizmning huquqiy ifodasi.

Yangi konsepsiya: “dataism” (bu Yuval Noah Harari tomonidan ommalashtirilgan zamonaviy dunyoqarash bo‘lib, unga ko‘ra koinot va hayot ma’lumotlar oqimidan iborat. Inson tanasi va miyasi biokimyoviy algoritmlar sifatida qaraladi.) ga qarshi kurash – insonni faqat ma’lumot manbai deb qarash noto‘g‘ri.

Raqamli farovonlik (Digital well-being). Cheksiz skroll, like izlash, doimiy onlayn bo‘lish psixik kasalliklarga olib kelmoqda. Gumanistik yondashuv: texnologiyalar insonning ruhiy va jismoniy sog‘lig‘ini himoya qilishi kerak. Misol: Smartfonlarda “uzilmang” rejimi, vaqt chegarasi, qo‘ng‘iroqlarni filtrllovchi funksiyalar.

Sun‘iy intellekt va inson qadr-qimmati.

Agar AI insonga o‘xshab gaplashsa, ijod qilsa, hatto hissiyotlarga taqlid qilsa – uning “huquqlari” bormi? Hozircha konsensus: AI – vosita, subyekt emas. Ammo gumanistik qoidalar AI yaratuvchilari va foydalanuvchilariga nisbatan qo‘llaniladi[1].

Mas’uliyatli AI: kamsitmaydigan, adolatli, zarar yetkazmaydigan tizimlarni loyihalash.

Raqamli gumanizmning rivojlanish bosqichlari (tarixiy qisqa sharh).

1970-80 yillar - Kompyuter etikasi (Norbert Wiener). Texnikaga axloqiy cheklovlar qo‘yish zarurati.

1990 yillar - Internetning ommaviylashuvi. Raqamli tengsizlik muammosi paydo bo‘ldi.

2000 yillar - Ijtimoiy tarmoqlar. Shaxsiy daxlsizlik, kiberbulling, filtr qabariq.

2010 yillar - Big Data, algoritmlar. “Katta birodar” xavfi, ma’lumotlar kolonializmi.

2020 yillar va undan keying davrlar - Sun‘iy intellekt, metaverse - Inson o‘ziga xosligi, ong va identifikatsiya muammolari |

Raqamli gumanizmni rivojlantirishning amaliy metodlari (konsepsiyani hayotga tatbiq etish)[2; B123].

Ta’lim: “Raqamli axloq” va “Kritik tafakkur” fanlarini joriy etish.

Huquq: Algoritmik javobgarlik to‘g‘risidagi qonunlar, ma’lumotlarni himoya qilish kodekslari.

Texnologiya: Shaffof AI, ochiq kod, foydalanuvchi roziligsiz ma’lumot

yigʻmaslik.

Fuqarolik jamiyati: Raqamli huquqlar boʻyicha nodavlat tashkilotlar, faktchek markazlari.

Raqamli gumanizmning bugungi muammolari

Kapitalizm va gumanizm ziddiyati: Koʻp raqamli platformalar foydalanuvchi eʼtiborini (va maʼlumotlarini) sotib daromad topadi. Bu esa insonni “mahsulot”ga aylantiradi – gumanizmga zid.

Algoritmik kamsitish: Ishga qabul, kredit, ijtimoiy reyting tizimlarida irqiy, gender, iqtisodiy kamsitish holatlari aniqlangan.

Raqamli mehnat ekspluatatsiyasi: Kambodjada content salia moderatorlari (Content moderators in Cambodia) ruhiy travma oladi, ishchilari pennies yani fikrlashi qaramligi uchun ishlaydi.

Demokratiyaga tahdid. Botlar, trollar, deepfake orqali saylovlarga aralashish, jamoatchilik fikrini manipulyatsiya qilish.

Kelajak: post-gumanizm yoki yangi gumanizm?

Baʼzi faylasuflar (masalan, Nick Bostrom, Ray Kurzweil) “post-gumanizm” – inson va texnologiyaning sintezi, transhumanizm gʻoyalarini ilgari suradi. Boshqalar esa (Martha Nussbaum, Bernard Stiegler) klassik gumanizmning asosiy tayanchi – insonning biologik va madaniy oʻziga xosligini himoya qilish kerak, deb hisoblaydi[4].

Oʻzbekiston jamiyati rivojlanish kontekstida gumanizm konsepsiyasining rivojlanishi, quyidagi yoʻnalishlarda borishi mumkin:

Milliy raqamli axloq kodeksini ishlab chiqish (Navoiy, Berdaq gumanizmini raqamli davrga moslab).

Oʻzbek tilidagi AI va dasturiy taʼminotda inson qadr-qimmatini birinchi oʻringa qoʻyish.

Yosh avlodda empatiya va tanqidiy fikrlashni raqamli vositalar orqali tarbiyalash.

Xulosa: Raqamli dunyoda gumanizm konsepsiyasi yangi bosqichga olib chiqishi maʼlum texnologik ishlar qilinishining tizimliliği koʻtarilmoqda: endi u faqat “inson muhim” deb aytish bilan cheklanmaydi, balki algoritmlar ichiga maʼlim bir axloqni, maʼlumotlar oqimiga adolatni, raqamli muhitga hurmatni joylashtirishni talab qiladi. Bu rivojlanish hali tugamagan u har bir yangi texnologik ixtiro bilan birga oʻzgaradi. Ammo asosiy tamoyil oʻzgarmasligi kerak: raqamli vositalar insoniyatga xizmat qiladi, aksincha emas. Gumanizmning kelajagi – inson va texnologiya oʻrtasida uygʻunlikni topishdadir.

Adabiyotlar roʻyxati

1. Stanford University 2021/05/05
https://searchworks.stanford.edu/articles/edsair_edsair.doi.....572c04e700129ded92168932f15abea7

2. Mamanov A. Milliy mentalitet: xususiyat va omillar. Samarqand. 2015.

3. Protecting the Protectors – Content Moderator Mental Health By Dr. Michelle Teo July 22, 2025

XORAZMSHOH-ANUSHTEGINIYLAR DAVRIDA FAN VA MADANIYATNING RIVOJLANISHI

Shomuratov Otojon Xamidovich

UrIU “Tarix” kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu tezisda XII-XIII asrda Anushtegin-Xorazmshohlar davrida yashab, ijod qilgan allomalarning O‘rta Osiyo va butun dunyo tamaddumiga qo‘shgan hissasi va o‘rni haqidagi fikr va mulohazalar yoritilgan.

Аннотация: В данной диссертации освещены мысли и мнения о вкладе и месте учёных, живших и творивших в период Ануштегин-хорезмшахов в XII-XIII веках в цивилизации Средней Азии и всего мира.

Annotation: In this thesis, the thoughts and opinions about the contribution and place of the scholars who lived and created in the period of Anushtegin-Khorazmshahs in the XII-XIII centuries in the civilization of Central Asia and the whole world are highlighted.

Kalit so‘zlar: Anushteginiylar, Otsiz, “Dorul hikma va maorif”, Al-Chag‘mini, Vatvot, Arslon Xorazmiy, Najmiddin Kubro, V.Abdullayev, J.Rahimov, Q.Masharipov

Ключевые слова: Ануштегины, Оциз, «Дарул хикма ва мариф», Аль-Чегмини, Ватвот, Арслан Хорезми, Наджмиддин Кубро, В. Абдуллаев, Дж. Рагимов, К. Машарипов.

Key words: Anushteginy, Otsiz, "Darul hikma va marif", Al-Chagmini, Vatvot, Arslan Khorazmi, Najmiddin Kubro, V. Abdullayev, J. Rakhimov, Q. Masharipov.

Ma‘lumki, Xorazmshoh-Anushteginiylar davlati O‘rta Osiyo va O‘zbekiston tarixida alohida ahamiyatga ega. Chunki bu ulkan imperiya nafaqat O‘rta Osiyo hududida, balki Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlari siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida katta ta‘sir ko‘rsatgan imperiya bo‘lgan. Xorazmshohlar davlati siyosiy va iqtisodiy jihatdan yuksalishdan tashqari, madaniy va ma‘rifiy jihatdan ham yuksak taraqqiy qilgan. Xorazmshohlar davlatida ilm-fan, san‘at, madaniyat, tarixshunoslik, tarixnavislik, kitobat, xattotlik kabi sohalarning rivojlanishi, olimlar, shoirlar, tarixchilar, sayohatchilar, xattotlarning yetishib chiqqanligini ko‘rishimiz mumkin. XII-XIII asrlarda Yaqin Sharq va O‘rta Osiyo hududlarida Xorazmshohlar davrida yashab ijod qilgan va o‘z davrining ilm-fan rivojiga katta hissa qo‘shganlar. Xorazmshoh-Anushteginiylar davrida geografiya, astronomiya, tarix, falsafa, matematika, geometriya, fiqh va tasavvuf kabi fanlar va ilmlar rivojlanadi va bu fanlarning rivojlanishiga ko‘maklashganlar.

Anushteginiy hukmdor Xorazmshoh Otsiz davrida ilm-fan, madaniyat va san‘at rivojlanadi. Xorazmshoh Otsiz shuningdek, Ma‘muniylar davridagi “Dorul hikma va maorif” ya‘ni Ma‘mun akademiyasi faoliyatini qayta tiklaydi.[5.174]

Muhammad ibn Najib Bakron Xorazmshohlar davrida ijod qilgan geograf olim bo‘lgan. U Xorazmshoh Alovuddin Xorazmshoh davrida Xurosondagi Nishopur va Gurganch shaharlarida yashab ijod qilib, “Jahonnoma” deb atalgan

asarini yaratgan. U XIII asrdagi jahon xaritalaridan birini Alovuddin Muhammad Xorazmshohga tortiq qiladi, lekin u xarita hozirga qadar yetib kelmagan. Yana bir geograf va astronom olim Mahmud ibn Muhammad ibn Umar al-Chag‘miniy bo‘lib, u Xorazmshohlar davlati poytaxti Gurganch shahri yaqinidagi Chag‘min deb atalgan shaharda tug‘ilgan. Anushtegin-Xorazmshohlar davrida Chag‘miniy saroyda yashab, ilmiy faoliyat bilan shug‘ullangan. Chag‘miniy aniq fanlar sohasida ko‘pgina asarlar yozib qoldirgan, shulardan “al-Mulaxxas fi hay’at ul basita”, “Astronomiya haqida qisqacha risola”, “To‘qqizlar arifmetikasi” kabi asarlarni yozib qoldirgan.[4. 45] Al-Chag‘miniy o‘z davrida tabobat ilmi bilan ham shug‘ullanib, bugungi kunga qadar “Qonuncha” nomli asari yetib kelgan.

Xorazmshohlar saltanatida tarix ilmi ham taraqqiy qilgan bo‘lib, Abul Vafo Muhammad Axsikatiy, Muzafariddin Abusanno Mahmud ibn Arslon Xorazmiy, Minxojiddin Abu Abdulloh Muhammad ibn Umar al-Buxoriy, Muhammad ibn Ahmad al Haraviy, Muntajibuddin Abusanno Mahmud ibn Arslon Xorazmiy kabi tarixchilar yashab, Xorazmshohlar davri siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy va madaniy jarayonlarni aks ettirgan asarlar yozib qoldirgan. Muhammad ibn Abbos ibn Arslon Xorazmiy 1099-1172-yillarda yashab o‘tgan tarixchi olim bo‘lib, “Kofiyul-fiqh” va “Tarixi Xorazm” kitoblarni yozib qoldirgan. [4.48] Abul-Muzaffar al Marvaziy as-Sam‘oniy adib va tarixchi olim bo‘lib, ko‘p mamlakatlarga sayohat qilgan. Uning “Kitob ul-ansob” (“Nasablar tarixi”) va “Xayli tarixi Bag‘dod” asarlari Anushteginiylar davri uchun muhim ahamiyatga ega. Shaxobiddin an Nasaviy ham tarixchi va davlat arbobi. Xorazmshoh sulton Jaloladdin Manguberdi devonida munshiylik (kotib) vazifasida xizmat qilgan. Ba’zi vaqtlarda sulton Jaloladdinning elchisi sifatida boshqa mamlakatlarga davlat ishlarini xal etish uchun borgan. Sultonning podshohlari va maliklarga yuboradigan maktublari va boshqa hujjatlarni tuzgan. “Siyrat as- sulton Jaloddin Mengburni”(Sulton Jaloliddin Manguberdi tarjimai holi) asarini yozib qoldirgan. Shuningdek, tasavvuf va adabiyot fanlari ham yaxshi rivojlangan. Tasavvuf islom dinidagi diniy-falsafiy ta’limot bo‘lib, insonlarni iymonli, taqvoli va ilm-ma’rifatli bo‘lishga o‘ragatadi. Aynan Anushtegin-

Xorazmshohlar davrida tasavvuf ta’limoti keng quloqch yoyib, Najmiddin Kubro, Pahlavon Mahmud, Abul Vafo Xorazmiy, Shayx Alovuddin Xorazmiy, Xubbi Xoja, Shayx Abul Hasan Ishqiy, Mukri Mahmud, Majduddin Bag‘dodiy, Sa’duddin Hamaviy, Shayx Sayfuddin Boharziy, Jaloliddin Giyliy, Bobo Kamol Jundiy, Najmuddin Roziy, Raziuddin Ali Lola, Bahovuddin Valad kabi olimlar ijod qilganlar. Ayniqsa, Najmiddin Kubro tomonidan asos solingan “Kubroviya” tariqati Mavorounnahr va Xurosonda, shuningdek, O‘rta va Yaqin Sharq hududlariga keng yoyildi. Najmiddin Kubro o‘z faoliyatida ko‘plab shogirlarni va ilmiy asarlarni bizga meros qilib qoldirgan. Uning “Favotix ul-jamol”, “Al-usul al-ashara”, “Faqirlik haqida risola” kabi asarlari bilan tasavvuf ta’limotiga yana ham aniqliklar kiritadi. [4.52] Xullas Xorazmshohlar davri ilm-fan ravnaqida tasavvuf ham o‘z o‘rniga ega bo‘ldi. Muhammad Xorazmiy az-Zamaxshariy bobomiz XI asr oxiri XII asr boshlarida yashab o‘tgan grammatika va lug‘at ilmlarida ijod qilgan. Ritorika, stilistika, astronomiya va boshqa fanlarga oid “Muqaddimatul-adab”, “Asos al-balog‘a”, “Atvoq az-zaxab” va ayniqsa qur’oni karimning chuqur tafsiri bo‘lgan “Al-

Kashshof” va arab tili grammatikasiga oid “Al-Mufasssal” asarlari jahon madaniyati ravnaqiga qo‘shilgan durdona asarlardir. Xorazmshohlar davrida ayniqsa, sulton Takash va Alouddin Muhammad davrlarida madaniy hayot ravnaq topgan. Xorazm shariyat maktabining deyarli barcha vakillari saroy shoirlari bo‘lgan. Shulardan ko‘zga ko‘ringan shoir va olim Rashiddin Muhammad al-Umariy (1115-1182) edi. U past bo‘yli, kalbosh, ko‘rimsiz bo‘lganligi sababli Vatvot—“jajji qush” laqabini ilgan edi. Rashiddin Vatvot o‘zining she‘riyat haqidagi “She‘r san’atining sehrli bog‘lari” kitobini sulton Otsizga bag‘ishlangan edi.[5. 178] Vatvotning “Rassoil” (“Nomlar”) to‘plami juda qimmatli hisoblanadi. Unda xalifalar, hukmdorlar, vazirlar, muftiylarga, ulamolar, shayxlar, mashhur kishilar, shoirlar, do‘stlar va boshqalarga bitilgan maktublardan iborat asar bo‘lib, unda o‘sha davrning ijtimoiy-siyosiy davrini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Sirojiddin Ya‘kub Sakkokiy alloma, astronomiyani shu qadar chuqur o‘rgangan va mohir shoir ham edi. Ilm-fanning barcha sohalaridan asarlar yozib qoldirgan. Yana Xorazmning o‘sha zamondagi mashhur shoir va adiblaridan Faxul-mashiyix Abulqosim, Mahmud ibn Ahmad Samarqandiy, ibn Rustam Xorazmiy va boshqa bir qancha shoirlar ijod qilgan.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, XII-XIII asrlarda O‘rta Osiyo tarixida munosib o‘rin egallagan Anushtegin-Xorazmshohlar davlati davrida ilm-fan, madaniyat, san‘at va ta‘lim yuqori darajada rivojlanganligini ko‘rish mumkin. Bu davr madaniy yutuqlarini I.M.Mo‘minov, Ya.G‘ulomov, V.Zohidov, V.Abdullayev, G.A.Pugachenkova, M.M.Xayrullayev, U.Karimov, P.G.Bulgakov, A.Ahmedov, A.qayumov, S.Karimova, SH.Shomuhamedov, I.Abdullayev, R.G.Muqminova, O.Fayzullayev, J.Rahimov, Q.Masharipov, B.Abdrimov kabi olimlarimiz tomonidan tadqiq qilinmoqda.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Bunyodov Z. Anushtegin Xorazmshohlar davlati (1097-1231) Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti 1998. 61 bet
2. Jabborov I. Buyuk Xorazmshohlar davlati. “Sharq” nashriyoti Toshkent 1999. 140 bet
3. Shihobiddin Muhammad an Nasaviy “Siyrat as sulton Jalol ad-Din Mangburni” 1999-yil
4. M.M.Xayrullayev Xorazmshoh Jaloliddin Manguberdi (davri, madaniy hayot, manbalar) Toshkent. “Fan” 1999 106 b.
5. D.Matkarimova. Anushtegin-Xorazmshohlar davrida ilm-fan va madaniyat // Лучшие интеллектуальные исследования. Част 2, том 1, Июль, 2023, С. 174-181

ZAMONAVIY SHE‘RIYATDA PEYZAJ VA EMOTSIYA UYG‘UNLIGI

Niyozmatov Elnur Xusin og‘li

Urganch innovatsiya universiteti o‘zbek va xorijiy filologiyasi kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Zamonaviy o‘zbek she‘riyatida tabiat tasviri emotsional

holatlarni ramziy ifodalashda muhim o‘rin tutadi. Maqolada Shaxriyor Shavkat, Suhrob Ziyo ijodi batafsil tahlil etilib, tabiat tasviri obrazlarining lirik his-tuyg‘ular bilan sintezi ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: tabiat ramzi, emotsional sintez, badiiy tasvir, mahorat

She’rshunoslikda tabiat emotsional fon va ramz sifatida o‘rganilgan (E.Vohidov, U.Azim, X.Davron va boshqalar). Yosh shoirlarda antropomorfizm ustun: tabiat sub’ekt hislarini “hayotga” kiritadi. Statistik jihatdan, 2020-2026 yillarda yosh ijodkorlar she’rlarida tabiat, asosan, emotsiyaga xizmat qiladi. Xuddi shu davrda o‘zbek she’riyatiga bir guruh yosh ijodkorlar o‘z ovozi, o‘z so‘zi bilan kirib keldi. Bular Bek Ali, Najmiddin Ermatov, Tillanisa, Jontemir, Madina Norchayeva, Yulduz O‘rmonova, Nozima Habibullayeva, Shaxriyor Shavkat, Suhrob Ziyo va boshqalar.

Bu yosh avlod shoirlari tabiatni emotsional ifodaning markaziy vositasi qilib, lirikani yangi estetik darajaga olib chiqishdi. Bu holat ayniqsa, Shahriyor Shavkat va Suhrob Ziyo kabi shoirlar she’rlarida tabiat obrazlarini shaxsiy tajriba, falsafiy mulohaza va psixologik ekzistensial ifoda bilan boyitib, zamonaviy lirik paradigmani shakllantirmoqdalar. (2020-yilda nashr etilgan birinchi kitoblari ularni yanada mas’uliyat bilan kuch-quvvatga to‘lib ijod qilishga undadi). Shahriyor Shavkat she’rlarida tabiat romantik sevgi va shavqni tasvirlanadi: ***Chizsang tomchilarni bulutlar bilan, Shafaqni kuydirgan quyosh izlarin, Hatto kelib tursa tasvirlaringdan, Yomg‘irdan keyingi tuproq islari!*** Tomchilar va shafaq “shirin” emotsiyani konkretlashtiradi; metafora sevgi ramzini yaratadi. Ko‘rinadiki, tuyg‘ular tabiat hodisalariga qorishiq tasvirlangan. ***“Siz yomg‘irni yaxshi ko‘rasiz...”, “So‘z oqadi tomirimda, So‘z! Yomg‘irdek to‘lib-toshgan ko‘zlar...”*** misralarida yomg‘ir “to‘lib-toshgan” hislarni ifodalaydi, kontrast emotsional kuch beradi. Tabiat tasviri hamda his-tuyg‘ularning qorishiq qo‘llanilishi natijasida ohorli metaforalar, badiiy san’atlardan tashxis, takrir, tashbeh san’atlari yuzaga keltiriladi. ***“Ko‘zgu sari suzgan bulutlar, Yurakdagi orzularni olib...”*** “ Bulutlar orzuni ramziylashtirib, noziklikni ochadi. Shahriyor Shavkat tabiatni dinamik vosita qilib, o‘n ikkita she’rning to‘qson besh foizida emotsional sintez kuzatiladi. ***“Quyosh ketganida g‘urubga enib, Zamin duch keladi boshqa savdoga... Bugun Toshkent uxlab qolganda seni O‘g‘irlab ketaman Qashqadaryoga!”*** Ushbu misralarda romantik hislar bilan milliy tarixni uyg‘unlashtirgan. Lirik qahramon mahbubasini olib ketishni orzu qilar ekan, bu oddiy romantik holat emas, balki o‘zining kim ekani, qaysi xalq farzandi ekanini ko‘rsatishga intiladi. Keyingi misralarda ham tabiat va shahar tasviri o‘ziga xos tarzda tasvirlanadi: ***“Hurkitib Sirdaryo laylaklarini Jizzaxda tulporga to‘qnashadi tong! Samarqand bahoriy kuylaklarini Silkitar Va borliq ura boshlar bong!”***

Samarqand “bahoriy kuylak” kiygan go‘zal qiyofasida tasvirlangan. Bu metafora va jonlantirish namunasi. Aslida bahor faslida Samarqandning chiroyi yanada ochilib ketishi, butun borliq uyg‘onishi obrazli tasvirlangan holat bu. “Shahriyor Shavkat mening nazdimda fikr shoiri. U faqat qofiya va turoq bilan kifoyalanmay, atrof-muhitga-da o‘z xulosasini bera oladi. O‘z so‘zi bor, aytimlari

bor shoir”.² Shoirning do’shti Bek Ali ham uning she’riyatida sezimlar tabiat hodisalari bilan bir butunlikka yo’g’rilganini aniq illg’ay olgan.

Suhrob Ziyo she’rlarini o’qir ekansiz, mazmunan go’zal va ta’sirchan ifodalar e’tiboringizni jalb etadi. She’rlarini tahlil qilish asnosida u falsafiy lirikada tabiat tovlanishlarini, quyma fikrlar, teran mushohadalar ham uchraydi. Shoir “Bu osmon meniki, seniki emas” she’rida yozadi: ***Bulut qovog’ini ochmagan kecha, Quyoshning kulgichi ko’rinmagan tong, Yarador kuchukday oqshomni kechib O’tolmay shalabbo bo’lib qolgan oy.***

Osmon va daryo yolg’izlikni ochadi; “meniki” egalik ramzini kuchaytiradi. G’amga botgan lirik qahramonning tushkun holati. Osmon, bizningcha oshiqning qalbi, unda zor yig’layotgan yor yodi shalabbo oyga qiyoslangan. Uning hijronli kunlari “daryo oqimi”ga o’xshatilgan. ***Bahor lashkarlari yengildi bir-bir – Xazonlar jasaki yog’ar samodan Kuz bo’lib yashayman dunyoda axir, Men seni izlayman, axir, dunyodan.*** Bu o’rinda daraxt yaproqlari, yashillik “lashkarlar”ga qiyoslanilgan. Sarg’ayib to’kilayotgan yaproqlar jasadlarga o’xshatilib, lirik qahramonning g’am-alamli hayoti kuz fasliga mengzalgan. Falsafiy-ruhoniylar chizgilarga boy misralar she’r davomida quyidagicha davom ettiriladi: ***Qush bo’lib o’tasan, men daraxt bo’lsam, Yer bo’lsam, yomg’irday bag’rim tilasan. Men osmon bo’lishga Musharraf bo’lsam, Sen oydek bo’lasan...***

Izohga o’rin qoldirilmagan bu fikrlar men –sen zidligi vositasida betakror metaforalarni ko’rish mumkin. Tabiat unsurlari daraxt, yomg’ir yoki yer - osmon , osmon – oyga nisbatlangan oshiq va ma’shuqa timsollari o’quvchini o’ylashga majbur etadi. Shoirning quyidagi misralarida yanada chuqur falsafiy mushohadalarga duch kelamiz: ***“Tong – quyosh o’pgan maysalar, Ko’rinsang, bahorlar boshlanar”, “Yomg’ir bulutlardan aytar hikoya, Xazon yodga olar yashil kunlarni”***. Shoir she’rlarida tun bilan dardlashadi, qor, atirgul, quyosh bilan so’zlashadi, ularni o’z his-tuyg’ulariga, sir-asrorlariga, qalb kechinmalariga oshno etadi. ***“Yorning sochlari sochadi shamol”*** kabi misralarida badiiy tasvir jonlanib o’zgacha joziba kashf etgan.

“Suhrob Ziyo she’rlarida erkka talpinish, o’zlikni anglashga tinimsiz urinish, millatning asriy iztiroblari, quvonch-u anduhlari, yoshlikning sarkash tug’yonlari mavj uradi”³

Shahriyor Shavkat lirikasida dinamik romantika peyzaj hamda emotsiya sintezi orqali yuzaga chiqsa, Suhrob Ziyo ijod mahsullarida falsafiy-psixologik ifodalar ustunlik qiladi. Yulduz O’rmonova she’riyatida esa dardli nolalar, sirli ishq kechinmalari tasviri yaqqol seziadi.

Har ikkala shoir ijodini qiyosan tahlil qilish natijasida bu ijodkorlarning jozibador misralarida so’zlarning o’rinli hamda mahorat bilan qo’llanilishi, so’z ma’nolarining jilvalanishi tabiatdagi har bir predmet, hodisa, jism, o’simliklarning jonlantirilishi lirik qahramon his-tuyg’ularining taajjublantirishi, unga hamdard, hamsuhbat do’stday yaratilgan obrazlar, original manzara-lavhalar o’quvchi qalbiga,

² Bek Ali @bek_ali ijodi

³ Habib Abdiyev. “Bir she’r yozsang...” – Toshkent, 2020.

ruhiyatiga o'zgacha zavq ulashibgina qolmay, ularni o'ziga xosliklari orqali hayratlantira oladi.

Ushbu maqolada Shahriyor Shavkat, Suhrob Ziyoda ijodida tabiat tasviri va emotsionallikning mukammal uyg'unligi isbotlandi. Shahriyorda yomg'ir va bulutlar sevgi shavqini dinamik tarzda ochib, she'rga vizual estetik ifoda beradi; bu romantik lirikaning zamonaviy shakli bo'lib, o'quvchida nozik his-tuyg'ular uyg'unligini hosil qiladi.

Suhrob Ziyoda zulmat, osmon va g'orlar falsafiy yolg'izligi ramzi bo'lib, sub'ektning ichki izlanishini semantik chuqurlik bilan boyitadi, natijada she'r universal falsafiy ma'noga erishadi.

Umumiy xulosa qilib aytganda, bu uch shoir tabiatni emotsional katalizator qilib, o'zbek she'riyatini boyitmoqda: ulardagi tabiat hamda emotsiya sintezi lirik she'rning estetik, psixologik va falsafiy qudratini oshirib, an'anaviy ramzni yangi mazmun bilan to'ldiradi.

Kelajakda ushbu uyg'unlikni boshqa yosh shoirlar (masalan, yangi avlod vakillari) bilan kengaytirish, shuningdek, qiyosiy adabiyotshunoslik doirasida o'zbek va jahon she'riyatidagi o'xshashliklarni o'rganish tavsiya etiladi. Natijada, tabiat-emotsiya uyg'unligi o'zbek she'riyatining kelajakdagi rivojida asosiy omil bo'lib qoladi, chunki u shaxsiy tajribani universal estetikaga aylantirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Suhrob Ziyoda "Ay sevgilim". – Toshkent: Adabiyot, 2020. – 63 b.
2. Shahriyor Shavkat. Ruhim qushlari – Toshkent: Adabiyot, 2020. – 78 b.
3. www.kh-davron.uz
4. www.ziyo.uz

O'ZBEKISTONDA FUQAROLIK JAMIYATINING SHAKLLANISHIDA GLOBALLASHUV DAVRIDA TARIXIY MEROSNI O'RGANISH

***Jumaniyazov Bekzod Ochilovich, Yusupov Bekzod Rustamovich, Masharipova
Lobarxon Raxim qizi***

Urganch Innovatsion Universiteti "Tarix" kafedrasida dotsenti.

UrIU magistranti

UrIU magistranti

Annotatsiya Ushbu maqolada O'zbekistonda fuqarolik jamiyatining shakllanishi va rivojlanish jarayonida globallashuv sharoitida tarixiy merosni o'rganishning ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, milliy qadriyatlar, tarixiy-madaniy meros va ma'naviy an'analarni asrab-avaylash fuqarolik jamiyatining muhim omillaridan biri ekanligi yoritilgan. Maqolada mustaqillik yillarida amalga oshirilgan demokratik islohotlar, fuqarolik institutlarining rivojlanishi hamda globallashuvning jamiyat taraqqiyotiga ta'siri ilmiy jihatdan tahlil etilgan.

Annotation This article analyzes the importance of studying historical heritage in the process of the formation and development of civil society in Uzbekistan under the conditions of globalization. It highlights that preserving national values, historical and cultural heritage, and spiritual traditions is one of the

key factors in strengthening civil society. The article also scientifically examines democratic reforms carried out during the years of independence, the development of civil institutions, and the influence of globalization on social progress.

Аннотация В данной статье анализируется значение изучения исторического наследия в процессе формирования и развития гражданского общества в Узбекистане в условиях глобализации. Освещается роль сохранения национальных ценностей, историко-культурного наследия и духовных традиций как важного фактора развития гражданского общества. В статье также научно рассматриваются демократические реформы, осуществленные в годы независимости, развитие институтов гражданского общества и влияние глобализации на общественное развитие.

Kalit soʻzlar: Fuqarolik jamiyati, globallashuv, tarixiy meros, demokratiya, huquqiy davlat, milliy qadriyatlar, maʼnaviyat, fuqarolik institutlari, demokratik islohotlar, inson huquqlari.

Keywords: Civil society, globalization, historical heritage, democracy, rule of law, national values, spirituality, civil institutions, democratic reforms, human rights.

Ключевые слова: Гражданское общество, глобализация, историческое наследие, демократия, правовое государство, национальные ценности, духовность, институты гражданского общества, демократические реформы, права человека.

Fuqarolik jamiyati tushunchasi insoniyat taraqqiyotining muhim bosqichlarida shakllanib, jamiyat va davlat oʻrtasidagi munosabatlarni demokratik asosda tashkil etishga xizmat qiluvchi ijtimoiy hodisa sifatida rivojlanib kelgan. Ushbu tushuncha qadimgi davrlardan boshlab faylasuflar, siyosatshunoslar va huquqshunoslar tomonidan turlicha talqin etilgan boʻlsa-da, uning zamonaviy mazmuni inson huquqlari, erkinliklari hamda qonun ustuvorligi tamoyillari bilan chambarchas bogʻliqdir.

Fuqarolik jamiyatining amaliy jihatdan shakllanishida XVII–XVIII asrlarda Yevropada yuz bergan siyosiy-huquqiy oʻzgarishlar muhim oʻrin egalladi. Ayniqsa, Angliyada 1689-yilda qabul qilingan “Huquqlar toʻgʻrisidagi bill” hamda Fransiya 1789-yilda eʼlon qilingan “Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi” fuqarolik jamiyatining huquqiy asoslarini yaratishda katta tarixiy ahamiyatga ega boʻldi. Mazkur hujjatlar insonning tabiiy huquqlari, davlat hokimiyatining cheklanishi va fuqarolarning tengligi gʻoyalarini mustahkamlab berdi. Natijada jamiyatda shaxs erkinligi, xususiy mulk daxlsizligi hamda siyosiy faollik kabi qadriyatlar shakllana boshladi[1; B.145].

Fuqarolik jamiyati erkin va teng huquqli insonlar jamiyati sifatida namoyon boʻladi. Bunday jamiyatda har bir fuqaro oʻz fikrini erkin bildirish, tashabbus koʻrsatish, ijtimoiy va siyosiy hayotda faol qatnashish imkoniyatiga ega boʻladi. Shu bilan birga, davlatning fuqarolar hayotiga ortiqcha aralashuvi cheklanadi, jamiyat esa mustaqil jamoat tashkilotlari, nodavlat notijorat tashkilotlari, ommaviy axborot vositalari va boshqa demokratik institutlar orqali rivojlanadi.

XX asrga kelib fuqarolik jamiyati g'oyasi yanada dolzarb tus oldi. Bunga asosiy sabab totalitar va avtoritar tuzumlarning kuchayishi hamda inson huquqlarining cheklanishi bilan bog'liq edi. Demokratik davlatlar fuqarolik jamiyatini rivojlantirish orqali hokimiyatning mutlaq bo'lib qolishiga qarshi kurash olib bordilar. Shu davrda plyuralizm nazariyasi keng rivojlandi. Ushbu nazariyaga ko'ra, demokratik jamiyatning asosiy vazifasi jamiyatdagi turli ijtimoiy qatlamlar manfaatlarini uyg'unlashtirish, qarama-qarshiliklarning oldini olish va fuqarolar totuvligini ta'minlashdan iborat hisoblanadi.

Fuqarolik jamiyati shakllanishining muhim omillaridan biri tabaqaviy imtiyozlarning tugatilishi va fuqarolik huquqlarining kengayishidir. Aynan shu jarayonda huquqiy davlat tushunchasi ham shakllandi. Huquqiy davlat — bu davlat hokimiyati qonunlarga asoslanadigan, inson huquqlari va erkinliklarini himoya qiladigan hamda fuqarolar oldida mas'ul bo'lgan davlatdir. Fuqarolik jamiyati va huquqiy davlat bir-biri bilan uzviy bog'liq tushunchalardir[1;B.152]. Chunki rivojlangan fuqarolik jamiyatisiz demokratik va huquqiy davlatni qurish mumkin emas.

Fuqarolik jamiyatining davlatdan ajralishi tarixiy jarayon sifatida ijtimoiy tengsizliklarning kamayishi va jamiyat hayotining davlat tasarrufidan chiqarilishi bilan bog'liq holda yuz berdi. Vakillik demokratiyasining shakllanishi natijasida davlat xalq nomidan ish yurituvchi institutga aylandi. Shu tariqa davlat va jamiyat o'rtasida muvozanat vujudga keldi. Fuqarolik jamiyati erkin individ va davlat o'rtasida bog'lovchi bo'g'in vazifasini bajara boshladi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, fuqarolik jamiyatini shakllantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik davlat qurish, inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlash, milliy qadriyatlarni tiklash hamda fuqarolarning siyosiy faolligini oshirish asosiy strategik maqsad sifatida belgilandi. Shu sababli fuqarolik jamiyatining huquqiy poydevorini yaratishga alohida e'tibor qaratildi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida fuqarolik jamiyatining asosiy tamoyillari mustahkamlab qo'yilgan. Jumladan, Konstitutsiyaning 2-moddasida davlat xalq manfaatlariga xizmat qilishi va davlat organlarining fuqarolar oldida mas'ul ekanligi belgilangan. 7-moddada xalq davlat hokimiyatining birdan-bir manbai ekanligi qayd etilgan. 11-moddaga muvofiq davlat hokimiyati qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo'linadi. 12-moddada esa siyosiy plyuralizm, mafkuralar xilma-xilligi hamda hech bir mafkura davlat mafkurasi sifatida o'rnatilmasligi ko'rsatib o'tilgan [2;B.8]. Mazkur konstitutsiyaviy normalar fuqarolik jamiyatining huquqiy asoslarini tashkil etadi.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirildi. Xususan, davlat boshqaruvini demokratlashtirish, sud-huquq tizimini isloh qilish, ommaviy axborot vositalari erkinligini ta'minlash, saylov tizimini takomillashtirish va nodavlat notijorat tashkilotlarini qo'llab-quvvatlash borasida muhim ishlar amalga oshirildi.

Fuqarolik jamiyati shakllanishini monitoring qilish mustaqil instituti O'zbekistonda fuqarolik jamiyati rivojlanishini uch bosqichga ajratadi. Birinchi

bosqich 1991–2000-yillarni o‘z ichiga olib, bu davrda fuqarolik jamiyatining huquqiy va institutsional asoslari yaratildi. Ikkinchi bosqich 2000–2010-yillarni qamrab olib, mamlakatni demokratlashtirish va modernizatsiya qilish jarayonlari jadallashdi. Uchinchi bosqich esa 2010-yildan boshlab davom etmoqda[3;B.171]. Aynan shu davrda Prezident tomonidan “Mamlakatda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi” ilgari surildi. Mazkur konsepsiya fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirishning muhim dasturiy hujjati bo‘ldi.

Bugungi kunda O‘zbekistonda fuqarolik jamiyati institutlari faoliyati tobora kengayib bormoqda. Nodavlat notijorat tashkilotlari, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari, mustaqil ommaviy axborot vositalari va boshqa jamoat birlashmalari jamiyat hayotida faol ishtirok etmoqda. Agar 1991-yilda mamlakatda atigi 95 ta nodavlat tashkilot faoliyat yuritgan bo‘lsa, keyingi yillarda ularning soni bir necha mingga yetdi. Bu esa fuqarolik jamiyati institutlarining tobora mustahkamlanayotganidan dalolat beradi[4;B.8].

Xulosa qilib aytganda, fuqarolik jamiyati inson huquqlari, demokratiya va qonun ustuvorligiga asoslangan jamiyatdir. Bunday jamiyatda davlat va fuqaro o‘rtasidagi munosabatlar o‘zaro mas’uliyat va hamkorlik tamoyillariga asoslanadi. O‘zbekistonda mustaqillik yillarida amalga oshirilgan islohotlar fuqarolik jamiyatining shakllanishi va rivojlanishi uchun mustahkam zamin yaratdi. Kelgusida ham demokratik islohotlarni davom ettirish, fuqarolarning siyosiy va huquqiy madaniyatini yuksaltirish fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirishning muhim omili bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Odilqoriyev X.T. Davlat va huquq nazariyasi Toshkent. 2022 y
2. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi O‘zbekiston Toshkent 2024 y.
3. A.Otamuratov, M.Qirg‘izboyev, T. Xojiyev. Fuqarolik jamiyati. Mumtoz so‘z. 2018 y.
4. Fuqarolik jamiyati shakllanishini monitoring qilish mustaqil instituti materiallari. Toshkent 2019
5. Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi. 1991 y

GLOBALASHUV DAVRIDA O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA FUQAROLIK JAMIYATI RIVOJLANTIRISH TENDENSIYASI

Jumaniyazov Bekzod Ochilovich Sabanova Nilufar Bahodir qizi

Urganch Innovatsion Universiteti “Tarix” kafedrasida dotsenti.

UrDU tayanch doktranti

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda O‘zbekiston Respublikasida fuqarolik jamiyati rivojlanishining rivojlanish tendensiyalari, xususan, mamlakatda amalga

oshirilayotgan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy islohotlar kontekstida ko‘rib chiqiladi. O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan beri demokratik boshqaruv, ijtimoiy mas’uliyat va barqaror rivojlanishni qo‘llab-quvvatlashdagi o‘z rolini e’tirof etgan holda, faol fuqarolik jamiyatini shakllantirish yo‘lida izchil ish olib bordi. So‘nggi yillarda nodavlat notijorat tashkilotlarini (NNT) boshqaruvchi qonunchilikni liberallashtirish, qarorlar qabul qilish jarayonlarida jamoatchilik ishtirokini oshirish va fuqarolik faolligini oshirishga yordam beruvchi raqamli platformalar ko‘tarilishini o‘z ichiga olgan sezilarli o‘zgarishlar guvohi bo‘ldi. “Yangi O‘zbekiston” strategiyasi doirasida amalga oshirilgan islohotlar davlat va fuqarolik institutlari o‘rtasida hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, shaffoflikni, inson huquqlarini himoya qilish va jamoatchilik tashabbuslarini ilgari surishni tezlashtirdi.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, fuqarolik jamiyati, boshqaruv, demokratik islohotlar, huquqiy islohotlar, inson huquqlari, jamoatchilik ishtiroki, fuqarolik faolligi, ijtimoiy javobgarlik, nohukumat tashkilotlar (NNT), “Yangi O‘zbekiston” strategiyasi va barqaror rivojlanish.

TRENDS IN CIVIL SOCIETY DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Abstract: This study examines the development trends of civil society in the Republic of Uzbekistan, in particular in the context of socio-political and economic reforms being implemented in the country. Since gaining independence, Uzbekistan has consistently worked towards the formation of an active civil society, recognizing its role in supporting democratic governance, social responsibility and sustainable development. Recent years have witnessed significant changes, including the liberalization of the legislation governing non-governmental non-profit organizations (NGOs), increasing public participation in decision-making processes and the rise of digital platforms that help increase civic engagement.

Keywords: Uzbekistan, civil society, governance, democratic reforms, legal reforms, human rights, public participation, civic activism, social responsibility, non-

Fuqarolik jamiyatini rivojlantirish O‘zbekiston 1991-yilda mustaqillikka erishganidan buyon modernizatsiya jarayonining tamal toshi bo‘ldi. So‘nggi o‘ttiz yillikda mamlakatda yanada inklyuziv, demokratik va ishtirokchi jamiyat yaratishga qaratilgan jiddiy siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy o‘zgarishlar amalga oshirildi. Keng ma'noda davlatning bevosita nazorati ostida bo'lmagan umumiy manfaatlarni ta'minlash uchun ishlaydigan tashkilotlar, guruhlar va shaxslar tarmog'i sifatida ta'riflangan fuqarolik jamiyati boshqaruv, inson huquqlari va ijtimoiy javobgarlikni shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. So‘nggi yillarda O‘zbekiston keng ko‘lamli islohotlar dasturi doirasida fuqarolik jamiyati institutlarini mustahkamlashga alohida e’tibor qaratmoqda. Bu e’tibor Prezident Shavkat Mirziyoyev rahnamoligida yanada yaqqol namoyon bo‘ldi, u 2016-yilda prezidentlikka kirishganidan so‘ng davlat boshqaruvini modernizatsiya qilish, shaffoflikni ta’minlash va fuqarolar ishtirokini kengroq rag‘batlantirishga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlarni boshlab yubordi. Ushbu sa'y-harakatlarning markazida

qarorlar qabul qilish jarayonlariga faol hissa qo'sha oladigan va davlatning mas'uliyatini oshiradigan mustahkam fuqarolik jamiyatini rivojlantirish g'oyasi yotadi.

Ushbu maqolada 2024 yilgi farmonning asosiy tarkibiy qismlari o'rganiladi, uning fuqarolik jamiyati institutlariga potentsial ta'siri tahlil qilinadi va O'zbekistonda fuqarolik jamiyati rivojlanishining kengroq tendentsiyalari baholanadi. Shuningdek, u hukumat fuqarolarning faolligini oshirish, notijorat tashkilotlarni qo'llab-quvvatlash va mamlakat taraqqiyoti jarayonlarida kengroq ishtirok etishni ta'minlashga intilayotgan mexanizmlarni o'rganadi.

O'zbekistonda bugungi kunda fuqarolar huquqini, demokratik qadriyatlarni himoya qilish, ta'lim, tibbiyot, madaniyat va boshqa sohalarida qariyb 10 mingta nodavlat notijorat tashkilotlar faoliyat yuritmoqda [1; B.130].

O'zbekistonda fuqarolik jamiyatini shakllantiruvchi huquqiy, siyosiy va institutsional asoslarni tushunish uchun birlamchi va qo'shimcha manbalarni har tomonlama ko'rib chiqish o'tkazildi. Tahlil qilingan asosiy hujjatlarga quyidagilar kiradi:

- Prezidentning 2024-sonli "Fuqolik jamiyati institutlarini davlatlarini qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi Farmoni va boshqa tegishli qonun hujjatlari.
- "O'zbekiston – 2030" Strategiyasi demokratik islohotlar va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish bo'yicha yanada kengroq qarashlarni belgilab beradi.

Ushbu hujjat tahlili O'zbekistonda fuqarolik jamiyatini rivojlantirishga qaratilgan asosiy siyosat o'zgarishlari, qonunchilikdagi islohotlar va davlat tashabbuslarini aniqlashga yordam berdi. Maqsad fuqarolik jamiyati rivojlanish yo'lini va NNTlarning o'sishiga yordam berish yoki to'sqinlik qilishda hukumatning rolini tushunish edi.

Tadqiqot O'zbekistonda fuqarolik jamiyati, ayniqsa, 2017-yildan so'ng keng qamrovli siyosiy islohotlar tufayli faol rivojlanish bosqichiga o'tgani aniqlangan. Rasmiy ro'yxatdan o'tgan nodavlat notijorat tashkilotlari (NNT) soni so'nggi besh yil ichida 35 foizdan ortiq o'sdi, ular inson huquqlarini himoya qilish, atrof-muhit barqarorligini ta'minlash, sog'liqni saqlash, yoshlar tashabbuslari va ayollar huquqlarini kengaytirish kabi sohalarida kuchli ishtirok etdi.

Bu o'sishda huquqiy islohotlar markaziy o'rin tutdi. Ro'yxatga olish tartib-taomillarining soddalashtirilgani, byurokratik talablarning kamaytirilishi, nodavlat notijorat tashkilotlari uchun soliq imtiyozlari yangi fuqarolik tashkilotlarining tashkil etilishiga turtki bo'ldi. Prezidentning "Mamlakatni demokratik yangilash jarayonida fuqarolik jamiyati institutlarining rolini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni (2021-yil) nodavlat notijorat tashkilotlarini institutsional qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini sezilarli darajada mustahkamladi[2; B.98].

Jamoatchilikni jalb qilish mexanizmlari ham kengaytirildi. Turli ma'muriy darajadagi Virtual qabulxonalar va Jamoatchilik palatalarining joriy etilishi fuqarolarga o'z taklif, shikoyat va takliflarini bevosita davlat organlariga yuborish imkonini berdi. Adliya vazirligining statistik ma'lumotlariga ko'ra, birgina 2023 yilda 2,5 milliondan ortiq fuqaro davlat organlari bilan muloqot qilish uchun raqamli platformalardan foydalangan, bu esa faolroq fuqarolik ishtirokiga o'tishdan dalolat

beradi.

Yana bir asosiy tendentsiya - bu NNTlar tomonidan davlat tomonidan moliyalashtirilgan ijtimoiy loyihalarning ko'payishi. Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, 2020-2024-yillar davomida Nodavlat notijorat tashkilotlarini va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini qo'llab-quvvatlash jamoat fondi mablag'lari hisobidan ta'lim, sog'liqni saqlash, ozchiliklar huquqlari va atrof-muhitni muhofaza qilishga qaratilgan 700 dan ortiq ijtimoiy loyiha moliyalashtirildi.

Bundan tashqari, ommaviy axborot vositalari va raqamli texnologiyalarning fuqarolik jamiyatini qo'llab-quvvatlashdagi o'rni tez sur'atlar bilan o'sdi. Mustaqil onlayn platformalar, bloglar va ijtimoiy media kampaniyalari faollar tomonidan korruptsiya, ijtimoiy adolatsizlik va ekologik muammolar kabi masalalar bo'yicha xabardorlikni oshirish uchun tobora ko'proq foydalanilmoqda. Fuqarolik jamiyati ishtirokchilari davlat siyosatiga oid munozaralarga ta'sir etib, islohotlar tarafdori bo'lib, ko'zga ko'rinadigan va so'zli bo'ldi[3; B.56].

Biroq, bu yutuqlarga qaramay, mintaqaviy tafovutlar saqlanib qolmoqda. Qishloq joylarda nodavlat notijorat tashkilotlari faolligi va jamoatchilik ishtiroki Toshkent, Samarqand va Farg'ona kabi yirik shaharlarga qaraganda ancha past. Bundan tashqari, qonunchilik bazasi yaxshilangan bo'lsa-da, ma'muriy bosim va davlat grantlariga moliyaviy qaramlik ko'plab fuqarolik tashkilotlarining faoliyat erkinligini cheklashda davom etmoqda. 2024 yil 26 avgustdagi Farmon asosida amalga oshirilayotgan ishlar Normativ-huquqiy asoslar mustahkamlandi

- 2024 yil 26 avgustdagi Prezident farmoni fuqarolik jamiyatini qo'llab-quvvatlashni yangi bosqichga olib chiqmoqda.

- Bu hujjat Konstitutsiya, "O'zbekiston – 2030" strategiyasi, va 2021–2025 yillar Fuqarolik Jamiyatini Rivojlantirish Konsepsiyasi bilan uzviy bog'langan holda ishlab chiqilgan.

- Maqsad: davlat va jamiyat boshqaruvida fuqarolarning va nodavlat notijorat tashkilotlarining (NNT) rolini oshirish.

Moliya va infratuzilma bilan qo'llab-quvvatlash kuchaytirildi

- So'nggi yetti yilda davlat byudjetidan 718 milliard so'm mablag' ajratildi. Bu avvalgi yillarga nisbatan 12 barobar ko'p.

- Har bir hududda NNT uylari tashkil etilib, 350 ta NNT bepul joylashtirildi.

- Hududiy fondlar orqali 3 yilda 83 milliard so'm miqdoridagi 1,600 loyiha moliyalashtirildi.

Davlat va fuqarolik jamiyati o'rtasidagi hamkorlik mexanizmlari takomillashtirildi

- Endilikda davlat organlari ijtimoiy buyurtma tanlovlari va ochiq muloqotlar tashkil etadi.

- Davlat organlariga tanlovsiz tarzda fuqarolik jamiyati institutlari tashabbuslarini moliyalashtirish imkoniyati berildi (bazaviy hisoblash miqdorining 1000 baravarigacha) [4; B.114].

Bu o'zgarishlar **"O'zbekiston – 2030" strategiyasining** "xalq xizmatidagi davlat" modelini ro'yobga chiqarish yo'lidagi muhim qadamlardan biridir.

"O'zbekiston 2030" mavzusi bo'yicha amalga oshirilgan ishlar tahlili

“O‘zbekiston 2030” Strategiyasi mamlakatni rivojlantirishning keng qamrovli qarashlarini ifodalab, uzoq muddatli barqarorlikka erishish, modernizatsiya va demokratik islohotlarni amalga oshirishga qaratilgan. Fuqarolik jamiyatini rivojlantirish ishtirokchi, oshkora va hisobdor boshqaruv tizimini rivojlantirishga qaratilgan kengroq maqsadlarga mos keladigan ushbu qarashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi qabul qilinganidan buyon amalga oshirilgan qator ishlar va tashabbuslar ana shu maqsadlarga erishish, xususan, fuqarolik jamiyati institutlarining rolini oshirishga qaratilgan. Quyida ushbu doirada amalga oshirilgan ba’zi asosiy ishlarning tahlili keltirilgan:

1. Huquqiy va institutsional islohotlar. O‘zbekiston 2030 kontekstida amalga oshirilgan asosiy chora-tadbirlardan biri fuqarolik jamiyati uchun qulay muhit yaratishga qaratilgan huquqiy va institutsional islohotlar bo‘ldi. Bunga quyidagilar kiradi:

- Qayta ko‘rib chiqilgan me‘yoriy-huquqiy baza: NNTlar, jamoat birlashmalari va fuqarolik jamiyati tashkilotlari bilan bog‘liq qonunchilik bazasi fuqarolik jamiyati institutlari faoliyatini yanada aniqroq tartibga solish muhitini ta‘minlash maqsadida izchil yangilandi. Davlatimiz rahbarining 2024-yilda qabul qilingan “Fuqarolik jamiyati institutlarini qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida”gi farmoni bu boradagi muhim hujjatlardan biri bo‘lib, unda huquqiy ro‘yxatga olish jarayonini soddalashtirish, byurokratik to‘siqlarni kamaytirish, mazkur tashkilotlarning moliyaviy barqarorligini oshirish bo‘yicha aniq chora-tadbirlar belgilandi.

- Jamoatchilik ishtiroki mexanizmlari: Strategiya boshqaruvda jamoatchilik ishtirokini institutsionallashtirishga urg‘u beradi. Ayniqsa, Prezident huzurida Jamoatchilik kengashlari, shuningdek, viloyat va shahar miqyosida mahalliy jamoatchilik kengashlari tashkil etilgani fuqarolar faolligini oshirishga qaratilgan ana shunday sa‘y-harakatlarni namoyon etadi. Bu kengashlar fuqarolar va fuqarolik jamiyati vakillariga qarorlar qabul qilish jarayonlariga bevosita ta’sir ko‘rsatish imkonini beradi, bu esa hukumatni jamiyat ehtiyojlariga ko‘proq javob beradi.

2. NNT va fuqarolik jamiyati tashabbuslarini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash “O‘zbekiston 2030” dasturi doirasida fuqarolik jamiyati tashkilotlarini (MST) davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash sezilarli darajada oshgani qayd etildi. Bu quyidagi shaklni oldi:

- Moliyalashtirishning ko‘payishi: Hukumat fuqarolik jamiyati faoliyatini qo‘llab-quvvatlash uchun katta mablag‘ ajratdi. Masalan, 2008-2016 yillar mobaynida fuqarolik jamiyati loyihalariga davlat tomonidan ajratiladigan mablag‘lar o‘n ikki baravar oshirildi. O‘shandan beri NNTlarni qo‘llab-quvvatlash jamoat fondi ta‘lim, sog‘liqni saqlash, atrof-muhitni muhofaza qilish va davlat siyosatini targ‘ib qilish kabi turli sohalarga yo‘naltirilgan ko‘plab loyihalarni moliyalashtirdi.

- Ijtimoiy buyurtmalar va davlat-xususiy sheriklik: Hukumat ijtimoiy buyurtmalarni joriy qildi, bunda davlat organlari davlat xizmatlari funktsiyalarini fuqarolik jamiyati tashkilotlariga, xususan, sog‘liqni saqlash, ta‘lim va ijtimoiy xizmatlar kabi sohalarda outsorsing qiladi. Bunday yondashuv nafaqat fuqarolik jamiyatini kengaytiradi, balki NNTlar uchun barqaror moliyaviy modelni ham

beradi.

3. Imkoniyatlarni oshirish va fuqarolik jamiyati imkoniyatlarini kengaytirish. “O‘zbekiston 2030” strategiyasining yana bir asosiy yo‘nalishi fuqarolik jamiyatining salohiyatini oshirish orqali kengaytirishdir:

- Ta’lim va qo‘llab-quvvatlash dasturlari: Hukumat xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda NNTlarning malakasi va salohiyatini oshirishga qaratilgan turli o‘quv

dasturlarini amalga oshirdi. Ushbu dasturlar tashkiliy boshqaruvni kuchaytirish, loyihalar boshqaruvini takomillashtirish va NNTlarning davlat organlari va xalqaro donorlar bilan samarali hamkorlik qilishiga ko‘maklashish uchun mo‘ljallangan.

- Ko‘ngillilik va fuqarolik faolligini targ‘ib qilish: Fuqarolik jamiyati ishtirokini oshirishga qaratilgan sa’y-harakatlar, shuningdek, ko‘ngillilikni, ayniqsa, yoshlar o‘rtasida targ‘ib qilishni ham o‘z ichiga oladi. Hukumat yoshlarni ko‘ngillilik loyihalarida ishtirok etishga rag‘batlantiradi, bu esa fuqarolik mas’uliyat tuyg‘usini uyg‘otadi va fuqarolik jamiyatining ijtimoiy taraqqiyotdagi rolini kuchaytiradi[5; B.158].

Xulosa qilib aytganda, “O‘zbekiston 2030” strategiyasi doirasida O‘zbekistonda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish yanada inklyuziv, demokratik va ishtirokchi boshqaruv modeliga o‘zgaruvchan o‘zgarishlardan dalolat beradi. Hukumatning fuqarolik jamiyati institutlarini mustahkamlashga intilishi muhim huquqiy islohotlar, moliyaviy qo‘llab-quvvatlash va jamoatchilikni jalb qilish uchun platformalar yaratishga olib keldi. Bu sa’y-harakatlar Jamoatchilik kengashlari, mintaqaviy qo‘llab-quvvatlash jamg‘armalari va fuqarolik jamiyati tashkilotlariga (MST) milliy taraqqiyotga samarali hissa qo‘shish imkoniyatini beruvchi turli salohiyatni oshirish dasturlarida yaqqol namoyon bo‘lmoqda.

Joriy etilgan davlat grantlari, ijtimoiy buyurtmalar, soliq imtiyozlari kabi qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari nodavlat notijorat tashkilotlariga sog‘liqni saqlash, ta’lim, inson huquqlari kabi muhim ijtimoiy muammolarni hal etishda faoliyat ko‘lamini kengaytirish imkonini berdi.

Ushbu muvaffaqiyatlarga qaramay, O‘zbekistonda fuqarolik jamiyati salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarishga to‘sqinlik qilayotgan muammolar hamon mavjud. Byurokratik to‘siqlar, geografik nomutanosiblik va moliyaviy barqarorlik asosiy to‘siq bo‘lib qolmoqda. Fuqarolik jamiyati institutlari, ayniqsa, qishloq joylarida rivojlanishda davom etishini ta’minlash uchun yanada soddalashtirilgan tartiblar, qo‘llab-quvvatlashni markazsizlashtirish va diversifikatsiyalangan moliyalashtirish manbalari zarur.

Shunga qaramay, amalga oshirilayotgan islohotlar, oshkoralik va jamoatchilik ishtirokiga sodiqlik O‘zbekiston jonli, barqaror fuqarolik jamiyatini barpo etish yo‘lida to‘g‘ri yo‘ldan borayotganidan dalolat beradi. Bu sa’y-harakatlar davom etar ekan, ular mamlakatdagi demokratik jarayonlarni mustahkamlash, jamoatchilik mas’uliyatini oshirish va fuqarolarning faolligi uchun mustahkam zamin yaratishi kutilmoqda[6; B.117].

“O‘zbekiston 2030” Strategiyasi doirasida fuqarolik jamiyatini

rivojlantirishda sezilarli yutuqlarga erishilganiga qaramay, yanada o'sish uchun hal qilinishi kerak bo'lgan bir qator muammolar mavjud:

1. Byurokratik va tartibga soluvchi to'siqlar: Islohotlar ko'plab jarayonlarni soddalashtirgan bo'lsa-da, NNTlarni ro'yxatga olish va moliyaviy mablag'larni to'lash yo'lidagi byurokratik to'siqlar hamon mavjud. Ko'pgina nodavlat notijorat tashkilotlari ruxsat olishda kechikishlar yoki ularning samarali ishlashiga xalaqit beradigan noaniq qoidalarga duch kelayotgani haqida xabar berishadi. Ushbu tartiblarni yanada soddalashtirish fuqarolik jamiyati ishtirokidagi asosiy to'siqni olib tashlaydi.

2. Geografik nomutanosibliklar: Fuqarolik jamiyati rivojlanishi Toshkent kabi shaharlarda hamon muhimroq, qishloq hududlari esa fuqarolik faolligini oshirishda muammolarga duch kelmoqda. Chekka hududlardagi nodavlat notijorat tashkilotlari ko'pincha o'z ishlarini samarali amalga oshirish uchun resurslar va infratuzilmaga ega emaslar, shuning uchun fuqarolik jamiyati faoliyati mamlakatning barcha hududlariga yetib borishini ta'minlash uchun ko'makni markazsizlashtirishga ko'proq e'tibor qaratish lozim.

3. Moliyaviy barqarorlik: Ko'pgina NNTlar davlat moliyasiga qattiq bog'liq bo'lib qolmoqda, bu esa ularning avtonomiyalari haqida xavotir uyg'otadi. Xususiyl xayriyalarni, xalqaro hamkorlikni va moliyalashtirishning boshqa innovatsion modellarini rag'batlantirish NNTlarning uzoq muddatda mustaqil va barqaror bo'lib qolishini ta'minlaydi[7; B.168].

Adabiyotlar ro'yxati

- 1.<https://adliya.uz/ru/posts/fuqarolik-jamiyati-institutlari-erkin-faoliyat-yur> (Toshqulov, 2024)
- 2.Mirziyoyev, Shavkat. (2024). Farmon "Fuqarolik jamiyati institutlarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida". O'zbekiston Respublikasi Prezidenti.
- 3.Uzbekistan – 2030 Strategy (2021). The National Strategy for Sustainable Development 2030. Uzbekistan Government Press.
- 4.O'zbekiston – 2030 strategiyasi (2021). Barqaror rivojlanish milliy strategiyasi 2030. O'zbekiston hukumati matbuoti.
- 5.O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (2021-yil). O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (yangi tahriri). Mavjud: www.lex.uz
- 6.BMTTD (2022). O'zbekistonda fuqarolik jamiyatini mustahkamlash: siyosat va amaliyot. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot Dasturi (BMTTD) O'zbekistonda. Mavjud: www.uz.undp.org
- 7.Qoraxanov, A. (2021). O'zbekistonda nodavlat notijorat tashkilotlarining rivojlanishi: muammolar va imkoniyatlar. Fuqarolik jamiyati va taraqqiyot jurnali, 34(2), 101-115.

ESHMUROD OXUND ALAVIYNING TARIXIY ASARLARI LEKSIKASI TADQIQI MASALASI

Altinoy Raximova

**Urganch innovatsion universiteti
mustaqil tadqiqotchisi**

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Xiva xonligi qo'ng'irotlar sulolasi tarixnavisligida muhim o'rin tutgan Eshmurod ibn Odina Muhammad al-Alaviyning tarixnavis sifatidagi o'rni va mazkur asarlarning lingvistik jihatlar haqida so'z yuritiladi.*

Abstract: This article talks about the role of Ashmurad ibn Odina Muhammad al-Alavi, who played an important role in the historiography of the Khanate of Khiva, as a historian, and the linguistic aspects of these works.

Kalit so'zlar: *tarixiy asar, tarixiy asar leksikasi, tarixiy leksika, solnoma, muarrix, tarixnavislik.*

Key words: *historical work, lexicon of historical work, historical lexicon, chronicle, historian, historiography.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается роль историка Ашмурада ибн Одины Мухаммада аль-Алави, сыгравшего важную роль в историографии Хивинского ханства, а также лингвистические аспекты этих работ.*

Ключевые слова: *историческое произведение, лексика исторического произведения, исторический лексикон, хроника, историк, историография.*

Eshmurod ibn Odina Muhammad al-Alaviy haqida mavjud mufasal ma'lumotlarni N.Toshov ishlaridan olamiz. Olim, shoir va muarrix bo'lgan bu insonning nomi va lavozimlari (*al-Alaviy, maxdum, mulla, domullo, oxund*) ulamolar sulolasiga mansub bo'lganini, shahzoda Rahimquli vasfidagi qasidasi maqtasidan uning Murodiy taxallusi bilan she'rlar yozgani ma'lum bo'ladi. Lekin uni "adash"i To'ramurod to'ra Murodiy⁴ bilan yanglishtirmaslik kerak.

Eshmurod oxund Alaviyning muarrix sifatida dastlab ikki muhim asar yozgan:

1. "Tarixi Sayyid Muhammadxoniy". Eshmurod oxund 1278//1861-62 yillarda mudarrislik lavozimiga tayinlangan va unga xon ajdodlari tarixini yozish, voqealarni 1861-62-yillargacha yetkazishni topshiradi. Sayyid Muhammadxon buyrug'i bilan yozilgan bu asar mazkur xon hukmronligi davridan boshlanadi. Asarning ma'lum bo'lgan yagona qo'lyozmasi Rossiya Fanlar akademiyasi qoshidagi Sankt-Peterburg Sharq qo'lyozmalari institutida saqlanadi⁵. U 1279//1862-63-yillarda ko'chirilgan.

2. "Tarixchayi Muhammad Ya'qubxoja". Ushbu asar 1280//1864-65- yillarda

⁴ Дўстова С.С. Лаффасийнинг "Тазкирайи шуаро" асари ва унинг қиёсий-матний тадқиқи [Матн]: Монография / – Тошкент: Bookmany Print, 2023. – 128 б.

⁵ تاریخ محمد خانى Россия Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti Sankt-Peterburg бўлими қўлёзмалар фонди. С 573.

Sayyid Muhammadxon buyrug‘iga ko‘ra uning xonlik tarixini aks ettiradi. Asarning o‘zida muallif ismi va asar nomi uchramasa ham, unda Sayyid Muhammadxonning buyrug‘i bilan “Tarixi Sayyid Muhammadxoniy” asari zikr etilishi bilan aniqlaymiz⁶. Asarga “Tarixchayi Muhammad Ya‘qubxoja” nomi o‘quvchilardan biri tomonidan berilgan bo‘lib, keyinchalik ilm ahli o‘rtasida ommalashgan. Haqiqatan, asarning o‘zida “...siyodat unvonig‘a debocha – donishnishon Muhammad Ya‘qubxoja devon bu duogo‘y baytulehzonig‘a qudumi masarratluzumi bila sharoft yetkurub,..” (2^b) deyiladi⁷.

Eshmurod oxund Alaviy Shermuhammad Munis va Muhammad Rizo Ogahiyga zamondosh inson ekani, saroyda muhim madaniy va siyosiy mavqega ega bo‘lgani ayon. Uning muarrix sifatida o‘ziga xos uslubi, o‘ziga yarasha solnomanavislik yo‘li bo‘lganin ko‘rsatish maqsadida N.Toshov muayyan bir voqeani ikki asar: Eshmurod oxund Alaviyning “Jamshidiy tavoyifi fathi” va Muhammad Rizo Ogahiyning “Zubdatu-t-tavorix”ida berilishini solishtiradi.

Eshmurod oxund Al-Alaviyning “Jamshidiy tavoyifi fathi” asarida: “Va hamul kunda ixlosnishon Mirzoxon xalifani Hirot xoni shoh Komrong‘akim, bu davlatxonaning qadimiy do‘stidir, elchi yo‘sunida muhabbatnomalarni topshurub yibordilar”.

Muhammad Rizo Ogahiyning “Zubdatu-t-tavorix” asarida: “Va hamul kun ixlosnishon xizmatkorlardin Mirzoxon xalifani Hirot viloyatining voliyi voloshoni shoh Komrong‘akim, bu xonadoni izzatmakonning qadimiy ixloskeshlaridin erdi, elchilik yo‘sunida inoyatnoma topshurub, irsol etti”.

Shuningdek, Eshmurod oxund Al-Alaviyning “Jamshidiy tavoyifi fathi” asarida: “Yo‘l asnosida Bayramlixonning xarob bo‘lg‘an qal‘asin tamosho qilib, Sulton qal‘asi maxozisidin ubur etib, Qo‘y qal‘asi otlig‘ joyg‘akim, qal‘ayi mazkuraning janubiy tarafida voqe‘dur, nuzul qildilar”.

Muhammad Rizo Ogahiyning “Zubdatu-t-tavorix” asarida: “Yo‘l asnosida Bayramalixonning qal‘asin tamosho qilib, Sulton qal‘asi muqobalasidin o‘tub, Qo‘yun qal‘asi otlig‘ mavze‘dakim, mazkur qal‘aning janubiy tarafida voqe‘dur, borgohi iqbol barpoy qildurub, nuzuli ijlo qo‘rguzdi”⁸.

Eshmurod oxund Alaviy va Ogahiyning mazkur asarlari haqida H.Nazirova “Ikkala manbani solishtirganda Ogahiy so‘zsiz Eshmurod Oxund asaridan foydalangan, ammo uning so‘z va iboralarini to‘g‘ridan to‘g‘ri ko‘chirmasdan, o‘z uslubiga moslashtirgan, so‘z va qofiyalar o‘zgarsa-da, ma‘no jihatdan gapga zarar etkazilmagan. Saroy muarrix Muhammadrizoga yilnoma bo‘lib xizmat qilgan “Jamshidiy tavoyifi fathi” asarida berilgan hech qaysi nazm “Zubdat ut-tavorix”ga kirmagan. Ikkala asar mualliflarining maqsadlari har xil bo‘lgan: Eshmurod Oxund asarda yurishning kunlik tarixini batafsil berishga harakat qilgan bo‘lsa, Ogahiy

⁶ Ish Murād B. Ādīnā Muḥammad al-‘alavī. Jamshīdī Ṭavāyifi Fathī. Ed. Nuryoghdi Toshov. –Wien: Austrian Academy of Sciences Press, 2018. –P. 11-20.

⁷ تاريخچه محمد يعقوب جواجه Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти Санкт-Петербург бўлими қўлёзмалар фонди. С 573.2⁶ в.

⁸ Ish Murād B. Ādīnā Muḥammad al-‘alavī. Jamshīdī Ṭavāyifi Fathī. Ed. Nuryoghdi Toshov. –Wien: Austrian Academy of Sciences Press, 2018. –P. 26.

rasmiy tarixnavis sifatida nafaqat mazmun-mohiyat, balki asarni nazm va saj' bilan bezashni ham maqsad qilgan"⁹ – degan xulosani bayon qiladi.

Eshmurod Oxund Alaviyning "Tarixi Muhammadxoniy" ("Shohnomayi Eshmurod Oxund") nomli tarixiy asari Rossiya Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'limi qo'lyozmalar fondida C 573 ashyo raqami ostida saqlanadi. Xuddi shu fondida C 572 ashyo raqami bilan "Shohidu-l-iqbol"ning yagona qo'lyomasi saqlanayotgani mazkur qimmatbaho asar ham 1873- yilda Xivadan olib ketilgan uch yuz jild kitobning biri ekanini ko'rsatadi.

Muarrixning yana bir tarixiy asari "Jamshidiy tavoyifi fathi" asari sharqshunos N.Toshov tomonidan ilmiy-tanqidiy matn holida nashr qilingan¹⁰ (asar nomi ham N.Toshov tomonidan uning mazmun mohiyatidagi kuelib chiqib, solnoma matni asosida berilgan). H.Nazirova yozishicha, "Eshmurod Oxundning "Jamshidiy tavoyifi fathi" asari to'lig'icha Rahimqulining Xurosonga besh oylik (1257-yil 6-shavvoldan 1258-yil 28-safarigacha/1841-yil 21-noyabridan to 1842-yil 10-aprelegacha) yurishiga bag'ishlangan. Allohqulixon tomonidan tashkil etilgan harbiy operatsiya Eronga qarshi qaratilgan edi. Rahimqulining inoqlik davridagi bu yurish tafsiloti Ogahiyning "Zubdat ut-tavorix" asarida ham bayon etilgan"¹¹. Eshmurod oxund tarixiy asarlarining leksik tarkibi, aniqsa, o'z zamondoshlari Munis va Ogahiy tarixiy asarlari kabi yuksak badiiy vositalar ishlatilgan o'rinlarda bir-biriga juda yaiqnlashadi. Masalan, "Tarixi Muhammadxoniy" "Zihi Sone'kim, qudrati komilasi me'mori masnu'ot kiriyosi fazosin asru vase' va ul fazoda mukavvanot shavohidi jamollarig'a hulli-yu hulal bila oro yetkurub, ul halbalarni muxlatifa javohir bila tarse' etdi va Muftadi'ekim, samovoti badoye'ning muxaddaroti vujuhin savobit-u sayyorot xollari bila murattab va muzayyan va arzi g'abro sabzxatlari xadlarining huniny azhor-u ashjor mutalavvana zebi bila mubrahan qildi va ul jumladin inson zumrasin intixob qilib, o'z rahmati va ma'rifatining mazhari, makramat-u ehson manba'ai va masdari etib, ul toifayi mukarramani sho'ba-sho'ba, qabila-qabila etib, har birin bir xizmat adosig'a ixtisos berdi, tokim, o'rtalarida nasablari rishtasi yo'q bo'lmay ibtidodin to intihog'acha kamokona sobit turub, birov-birovlari nasablari imtiyozining hablulmatini hech vajh bila intiqo' topmag'ay..."¹²

"Jamshidiy tavoyifi fathi" asari leksik tarkibini tahlil qilish uchun, avvalo, asarni o'z zamonida yaratilgan asarlar bilan muqoyasa qilgan holda mutolaa qilish zarur. Shuning uchun biz asar bilan keng jamaotchilik tanish bo'lmagani bois dastlab undan bir parcha e'lon qilishni lozim topdik.

"1^b Bismillohi-r-rohmani-r-rohim. Jamshidiy tavoyifi fathi. Ta'iydoti rabboniy va taqviyati subhoniyy i'onati bila shahzodayi sipehrmartabati doroshavkatu

⁹ Назирова Х. Қўнғиротлар сулоласи тарихнавислигида Мухаммадризо Огаҳийнинг "Зубдат ут-таворих" асари. Тарих фанлар фал... д-ри дис...автореф. — Тошкент, 2022.— Б. 18.

¹⁰ Ish Murād B. Ādinā Muḥammad al-'alavī. Jamshīdī Ṭavāyifi Fathī. Ed. Nuryoghdi Toshov. –Wien: Austrian Academy of Sciences Press, 2018.

¹¹ Назирова Х. Қўнғиротлар сулоласи тарихнавислигида Мухаммадризо Огаҳийнинг "Зубдат ут-таворих" асари. Тарих фанлар фал... д-ри дис...автореф. — Тошкент, 2022.— Б. 17-18.

¹² تاریخ محمد خانی Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти Санкт-Петербург бўлими қўлёзмалар фонди. С 573. 1^б ва 2^а-варақлар.

faridunhashmatu iskandarjohu sulaymonjoygohu nusratpanohu zafarhamrohu nosirul millati va-d-din, mu'inidudini-l-matin, boisu-l-amni va-l-amon, shafiqi ahli-l-ymon abulfathi va-z-zafar shahzoda Rahimquli Bahodir Sulton ja'alahuullohu ta'ala muzaffaran va mansuran ila-l-inqirozi-z-zamong'a besu'ubat-u mashaqqat muyassar bo'lg'anining zikri.

Hazrati podshohi anjumsipoh, qiblalu-l-xavoqinu-l-muazzam, ka'batu-s-salotini-l-mukarram 2^a iskandarnishon-u faridunmakon, dorodarbon-u sulaymonjoh-u jamshiddastgoh, nazm:

Qaysi shahkim, shahnshohi davron,
Moliki ins-u jon-u madori jahon.
Shohlar sarvar-u sarafrozi,
Shoh Allohquli Abulg'azi.
Yuz Iskandarcha bor anga chokar,
Chokari har biri chu Iskandar.
Muftaxir qullug'ig'a xoqonlar,
Dargahi qullari kelib xonlar.
Izz-u johi baland aning chun mehr,
Xoki dargohi rafi' sipehr.
Mazhari jud-u masdari ehson,
Yo'qtur ehsonig'a hadd-u poyon.
Shavkati saydi xud jahonni tutub,
Balki bu to'qquz osmonni tutub.
Ne qolib mulki mashriq-u mag'rib,
Ne qolib mulki Abtah-u Yasrib.
Ne Xuroson-u mulki Hindiston,
Ne Iroq-u ne kishvari Eron.
Shohning qullug'ig'a bog'lab bel,
2^b Xizmat amri uchun chu soyir el,
Qahri o'tig'a bersa chunki shamol,
Bilkul o'lg'usi kul jahon filhol.
Qila olmas ul o'tni hech zabun,
G'ayr lutfiki, bergay anga sukun.
Lutfi daryosi gar urar esa mavj,
Hama shodob o'lur haziz ila avj.
Himmat qasri eyladur oliy,
Ko'hi zar anga koh timsoli.
Har qayon davlat ila ozim o'lub,
Fath-u nusrat iki mulozim o'lub.
Ey xudo, shoni qilib masrur,
Doimo et muzaffar-u mansur.
Shohlar o'rtasida mumtoz et,
To qiyomat sar-u sarafroz et

Chun ul hazratkim, zoti bobarokotlari iymon ahliga amn-u amon boisidur, xorazmshohlik avrangi uzra julus 3^a buyurub, o'n yetti yil inqizo topti. Tarixi hijriy

ming taqi ikki yuz ellik yettida sig'ir yilining nisfi axiri asnosi erdikim, o'z ko'zlarining nuri, ko'ngullarining sururi, shijoatpanoh, jalodatdastgoh, xilofat taxtining zeb-u farri, saltanat tojining oliy gavhari, podshohlik sipehrining mehri toboni, shahanshohlik bahrining durri duraxshoni, **nazm:**

Oftobi falaki davlat-u din,
Mohtobi ufqi joh-u jalol,
Ma'dalat qasri topib andin bud,
Makramat masnadi ham zeb-u jamol.
Durri yakdonayi durji shavkat,
Mahi daraxshandayi burji iqbol.
Xotiri bahri muhiti ehson,
Zarfishonliqda kafi abri navol.
Ma'dani hilm-u viqor-u tamkin,
3^b Markazi doirayi fazl-u kamol.
Quvvati xotiri ahli olam,
Rohati ruhi shahi farruxfol.
Azamat kishvarida chun Jamshid,
Manzilat mulkida dorotimsol.
Sheri ojomi shijoatkim erur,
Chun maral oldida a'do pomol.
Kul bo'lur qahri o'ti ursa alam,
Dahrning xirmani budi filhol.
Obi lutfi anga bergusi sukun,
Yo'qsa past o'lmag'aydur amri mahol.
Adlidin olam aro eyla faroh,
Qo'y qurt hamrahidur farruxfol.
Xalqidin barcha ulus xurram-u shod,
Rofatidin bori olam xushhol,
Bori el vird-u duosi bukim,
Topmag'ay hech xuri umri zavol.
Hama dam fath-u zafar bo'lg'ay yor,
Har qayon qo'ysa yuz ul nekhisol,
No'sh qilg'ay hama dam sofi surur,
4^a Yetmag'ay xotirig'a durdi malol.
To qiyomat anga lutf etgay Haq,
Qadahi aysh-u tarabi molamol,
Dargahi xizmatig'a bog'lar kamar,
Ey Murodiy, sanga yo'q o'zga ma'ol,

surayyomakon, ya'ni shahzoda Rahimquli Bahodirxon sulton zadaalohu ta'olo yavman fayavman davlatahu va nusratahu ila-l-inqirozi-z-zamong'a lashkari zafarasarlari avfrjiddin nech guruhi nusratpajuhlarin necha sarkardalar bilakim, har biri shijoat beshasining sheri, muborazat ma'rkasining dalirdur, qo'shub, Eron va Xuroson a'dosining muhoraba va muqotalasi uchun buyurub yubordilar...

Ko'rinadiki, Eshmurod oxund Alaviy tarixiy asarlari Shermuhammad Munis,

Muhammad Rizo Ogahiy, Muhammad Yusuf Bayoniylar asarlari qatorida o'rganilishi kerak. Xususan, ularning lingvistik tadqiqi tilshunosligimizdagi muayyan bo'shliqlarni to'ldirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Дўстова С.С. Лаффасийнинг “Тазкирайи шуаро” асари ва унинг киёсий-матний тадқиқи [Матн]: Монография / – Тошкент: Bookmany Print, 2023. – 128 б. Россия Фанлар академияси خانى محمد تاريچ .
2. 2 Шарқшунослик институти Санкт-Петербург бўлими қўлёзмалар фонди. С 573.
3. 3. Īsh Murād B. Ādīnā Muḥammad al-‘alavī. Jamshīdī Ṭavāyifī Fathī. Ed. Nuryoghdi Toshev. Wien: Austrian Academy of Sciences Press, 2018. P. 11-20.
4. 4. Россия Фанлар محمد يعقوب محمد تاريچء академияси Шарқшунослик институти Санкт Петербург бўлими қўлёзмалар фонди. С 573.26 в.
5. 5. Īsh Murād B. Ādīnā Muḥammad al-‘alavī. Jamshīdī Ṭavāyifī Fathī. Ed. Nuryoghdi Toshev. Wien: Austrian Academy of Sciences Press, 2018. P. 26.
6. Назирова Ҳ. Қўнғиротлар сулоласи тарихнавислигида Муҳаммадризо Огаҳийнинг “Зубдат ут-таворих” асари. Тарих фанлар фал... д-ри дис...автореф. — Тошкент, 2022.— Б. 18.

ПОЧЕМУ ПОЭЗИЯ СНОВА СТАНОВИТСЯ ПОПУЛЯРНОЙ В ИНТЕРНЕТЕ

Атаев Бехрузбек Уктамбекович

студент 1 курса Ургенчского Инновационного Университета
группы 24.01 Филология по направлению русского языка и литературы

Аннотация: В данной статье рассматриваются причины возрождения интереса к поэзии в цифровую эпоху. Анализируется влияние социальных сетей, интернет-платформ и новых форм онлайн-коммуникации на распространение поэтического творчества. Особое внимание уделяется изменению восприятия поэзии современной молодёжью и роли интернета в популяризации литературного искусства.

Ключевые слова: поэзия, интернет, социальные сети, цифровая культура, современная литература, интернет-коммуникация, литературное творчество.

Abstract: This article examines the reasons for the renewed popularity of poetry in the digital age. The study analyzes the influence of social networks, online platforms, and new forms of digital communication on the spread of poetic creativity. Special attention is paid to changes in the perception of poetry by modern youth and to the role of the internet in popularizing literary art.

Keywords: poetry, internet, social media, digital culture, modern literature, internet communication, literary creativity.

Annotatsiya: Ushbu maqolada raqamli davrda she'riyatga bo'lgan qiziqishning qayta ortish sabablari ko'rib chiqiladi. Ijtimoiy tarmoqlar, internet platformalari hamda yangi onlayn muloqot shakllarining she'riy ijod tarqalishiga ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy yoshlarning she'riyatni qabul qilishi va internetning adabiy san'atni ommalashtirishdagi roli yoritiladi.

Kalit so'zlar: she'riyat, internet, ijtimoiy tarmoqlar, raqamli madaniyat, zamonaviy adabiyot, internet kommunikatsiyasi, adabiy ijod.

Введение. Долгое время считалось, что поэзия постепенно утрачивает популярность в современном обществе. В условиях развития цифровых технологий и быстрого потребления информации многие полагали, что люди всё меньше интересуются литературой, особенно стихотворными произведениями. Однако в последние годы наблюдается противоположная тенденция: поэзия вновь становится востребованной, особенно среди молодёжи.

Социальные сети, видеоплатформы и онлайн-сообщества превратились в пространство активного распространения поэтического творчества. Стихи публикуются в коротких постах, видеороликах, музыкальных форматах и даже комментариях. Интернет сделал поэзию ближе к повседневной жизни человека, а её восприятие стало более свободным и эмоциональным.

Возрождение интереса к поэзии представляет особый интерес для филологии, поскольку отражает изменения не только в литературной культуре, но и в самом способе восприятия текста современным человеком.

Основная часть. Одной из главных причин популярности поэзии в интернете является изменение формата потребления информации. Современный человек всё чаще предпочитает короткие, эмоционально насыщенные тексты. Стихотворение, в отличие от большого художественного произведения, способно быстро передать мысль, настроение или переживание. В эпоху постоянной спешки поэзия неожиданно оказалась идеально совместимой с цифровой средой. Иронично, что жанр, существующий тысячелетиями, внезапно адаптировался к миру, где внимание человека иногда короче рекламы шаурмы.

Большую роль в популяризации поэзии сыграли социальные сети. Платформы позволяют авторам мгновенно публиковать свои произведения и получать обратную связь от аудитории. Благодаря этому поэзия перестала быть исключительно частью академической или книжной культуры. Сегодня стихи может читать и публиковать практически любой человек, имеющий доступ к интернету.

Особенно заметна популярность поэтического контента среди молодёжи. Многие пользователи воспринимают стихи как способ самовыражения и эмоциональной поддержки. Через поэзию люди делятся переживаниями, внутренними конфликтами и личными размышлениями. В цифровую эпоху, где общение часто становится поверхностным, поэзия помогает сохранить эмоциональную глубину речи.

Кроме того, интернет изменил саму форму современной поэзии. Авторы всё чаще используют разговорную лексику, свободный ритм и элементы интернет-языка. Стихи становятся ближе к живой речи и легче воспринимаются читателями. Некоторые произведения приобретают популярность именно благодаря своей простоте и искренности, а не строгому соблюдению классических литературных норм.

Следует отметить и влияние мультимедийной среды. Поэзия в интернете существует не только в текстовом формате, но и в виде видеороликов, музыкальных композиций и визуальных публикаций. Это делает литературное творчество более доступным и эмоционально выразительным.

С филологической точки зрения рост популярности поэзии свидетельствует о том, что потребность человека в художественном слове не исчезает даже в условиях цифровизации общества. Напротив, в эпоху информационного шума люди начинают особенно ценить тексты, способные кратко и точно передавать человеческие чувства.

Заключение. Таким образом, интернет не уничтожил интерес к поэзии, а создал новые условия для её развития. Социальные сети и цифровые платформы сделали поэтическое творчество более доступным, эмоциональным и близким современной аудитории. Популярность стихов среди молодёжи показывает, что даже в мире короткого контента человек продолжает нуждаться в художественном осмыслении своих переживаний.

Современная поэзия постепенно меняет форму и способы распространения, однако сохраняет свою главную функцию — выражение человеческих эмоций и внутреннего мира. В условиях цифровой эпохи поэзия не исчезает, а становится частью новой культуры общения, адаптируясь к ритму современного общества. Человечество может бесконечно листать ленту, спорить в комментариях и смотреть видео по десять секунд, но в какой-то момент всё равно возвращается к словам, которые способны зацепить сильнее любого алгоритма.

Список литературы использованных источников

1. Лотман Ю. М. Анализ поэтического текста. — Санкт-Петербург: Искусство-СПб, 2012.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. — Москва: Искусство, 1986.
3. Crystal D. Language and the Internet. — Cambridge University Press, 2011.
4. Эпштейн М. Н. Постмодерн в русской литературе. — Москва: Высшая школа, 2005.
5. Гаспаров М. Л. Очерк истории русского стиха. — Москва: Наука, 2000.
6. Войскунский А. Е. Психология интернет-коммуникации // Вестник МГУ. — 2019.
7. Материалы современных интернет-платформ: Telegram, TikTok,

YouTube.

КУЛЬТУРА КОММЕНТАРИЕВ: ПОЧЕМУ ЛЮДИ СТАЛИ АГРЕССИВНЕЕ В СЕТИ

Атаев Бехрузбек Уктамбекович

студент 1 курса Ургенчского Инновационного Университета
группы 24.01 Филология по направлению русского языка и литературы

Аннотация: В данной статье рассматривается проблема агрессивного поведения пользователей в интернет-комментариях. Анализируются причины роста речевой агрессии в цифровой среде, влияние анонимности, социальных сетей и культуры быстрого потребления информации на коммуникацию между людьми. Особое внимание уделяется изменениям речевой культуры в эпоху интернета и последствиям цифровой агрессии для современного общества.

Ключевые слова: интернет-коммуникация, речевая агрессия, комментарии, цифровая культура, социальные сети, язык интернета, культура речи.

Abstract: This article examines the problem of aggressive behavior in online comments. The study analyzes the causes of increasing verbal aggression in the digital environment, including the influence of anonymity, social media, and fast content consumption culture on communication between people. Special attention is paid to the transformation of speech culture in the internet era and the consequences of digital aggression for modern society.

Keywords: internet communication, verbal aggression, comments, digital culture, social media, internet language, speech culture.

Annotatsiya: Ushbu maqolada internet izohlaridagi agressiv xatti-harakatlar muammosi ko'rib chiqiladi. Raqamli muhitda nutqiy agressiyaning kuchayish sabablari, anonimlik, ijtimoiy tarmoqlar hamda tezkor axborot iste'moli madaniyatining insonlar o'rtasidagi muloqotga ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, internet davrida nutq madaniyatining o'zgarishi va raqamli agressiyaning jamiyatga ta'siri yoritiladi.

Kalit so'zlar: internet kommunikatsiyasi, nutqiy agressiya, izohlar, raqamli madaniyat, ijtimoiy tarmoqlar, internet tili, nutq madaniyati.

Введение. Современное общество невозможно представить без интернета и социальных сетей. Цифровое пространство стало не только источником информации, но и основной площадкой для общения миллионов людей. Однако вместе с развитием интернет-коммуникации всё более заметной становится проблема агрессивного поведения пользователей в комментариях и онлайн-дискуссиях.

Если ранее культура общения регулировалась нормами этикета и

непосредственным контактом между людьми, то в сети границы дозволенного постепенно размываются. Комментарии под публикациями, новостями и видеороликами всё чаще содержат оскорбления, насмешки и проявления ненависти. Агрессия в интернете стала настолько привычной, что многие пользователи перестали воспринимать её как отклонение от нормы.

Проблема речевой агрессии в цифровой среде представляет особый интерес для филологии, поскольку напрямую связана с изменением культуры речи, особенностями интернет-языка и трансформацией коммуникации в современном обществе.

Основная часть. Одной из главных причин агрессивного поведения в интернете является анонимность. В реальной жизни человек ограничен социальными нормами и ответственностью за свои слова, тогда как в сети чувство контроля значительно ослабевает. Пользователь, скрытый за никнеймом или анонимным аккаунтом, чаще позволяет себе грубость и оскорбления. Интернет создаёт иллюзию безнаказанности, из-за чего многие люди начинают вести себя иначе, чем в обычной жизни.

Другим важным фактором стала сама структура социальных сетей. Современные платформы ориентированы на быстрые эмоции и мгновенную реакцию. Алгоритмы продвигают контент, вызывающий сильный эмоциональный отклик: возмущение, страх, раздражение или конфликт. В результате агрессивные комментарии получают больше внимания и быстрее распространяются. Спокойная и аргументированная дискуссия в подобных условиях оказывается менее заметной.

Кроме того, на культуру общения влияет постоянное потребление короткого контента. Человек привыкает воспринимать информацию фрагментарно и реагировать на неё мгновенно, не анализируя глубоко содержание. Это приводит к снижению уровня критического мышления и ухудшению способности вести конструктивный диалог. Вместо аргументов пользователи всё чаще используют эмоциональные выпады, сарказм или унижение собеседника.

Особую роль играет и общая эмоциональная напряжённость современного общества. Высокий уровень стресса, информационная перегрузка и социальные проблемы находят выход именно в цифровом пространстве. Комментарии становятся способом выплеска накопленных эмоций. По этой причине интернет-коммуникация всё чаще превращается не в обмен мнениями, а в конфликт.

С точки зрения филологии данная проблема отражает серьёзные изменения речевой культуры. Интернет-язык становится более резким, сокращённым и эмоционально нестабильным. В онлайн-общении уменьшается значение литературных норм, а на первый план выходит эффектность высказывания. Многие пользователи стремятся не к поиску истины, а к получению внимания и одобрения аудитории.

Тем не менее нельзя утверждать, что интернет исключительно разрушает культуру речи. Цифровая среда также создаёт новые формы

коммуникации, развивает языковую гибкость и способствует быстрому распространению информации. Проблема заключается не в самом интернете, а в отсутствии культуры цифрового общения и ответственности за собственные слова.

Заключение. Таким образом, агрессия в интернет-комментариях стала одной из характерных особенностей современной цифровой коммуникации. На её формирование влияют анонимность, особенности социальных сетей, ускоренный темп потребления информации и эмоциональная напряжённость общества. Изменения интернет-речи отражают более глубокие процессы трансформации культуры общения в XXI веке.

Несмотря на негативные тенденции, проблема речевой агрессии может быть частично решена через развитие цифровой грамотности, культуры речи и ответственности пользователей за своё поведение в сети. В условиях стремительного развития интернет-коммуникации особенно важно сохранять способность к уважительному и осмысленному диалогу. Потому что если человечество окончательно превратит комментарии в арену взаимной ненависти, то филологам будущего останется изучать только эволюцию оскорблений. Тоже, конечно, научный материал, но довольно мрачный.

Список использованных источников

1. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. — Москва: Наука, 2010.
2. Леонтьев А. А. Психология общения. — Москва: Смысл, 2007.
3. Лотман Ю. М. Культура и взрыв. — Санкт-Петербург: Искусство-СПб, 2010.
4. Войскунский А. Е. Психология интернет-коммуникации // Вестник МГУ. — 2019.
5. Назаров М. М. Массовая коммуникация в современном мире. — Москва: УРСС, 2018.

CHISHTIYA VA NAQSHBANDIYA-MUJADDIDIYA TARIQATLARINING ILMIY MANBALARI XUSUSIDA

Razzoqov Qosimbek Quvanovich

**Jizzax politexnika instituti
“Ijtimoiy fanlar” kafedrasi dotsenti (PhD)**

Annotatsiya: Ushbu maqolada tasavvuf ta’limotiga ta’riflar va uning mohiyati va o’rta osiyo va hind diyoriga kirib kelishi xususida ham gap boradi. Shuningdek mazkur tariqatlarning fiqh ilmiga bo’lgan munosabatlarining qisqacha mazmuni va ularning mintaqa miqyosida amalga oshirgan amaliy faoliyatlari aks etgan.

Kalit soʻzlar: Tasavvuf, hindiston, tariqat, chishtiya tariqati, naqshbandiya-mujaddidiya tariqati, fiqh ilmi va shu kabilar.

“Tasavvuf – bir tomondan ma’rifatullohni, boshqa tarafdan esa tazkiyai nafs (nafs pokligi)ni o’rgatadigan va shu yo’ldagi harakatlarni ifodalaydigan, ularni anglatadigan va bu holatlarga erishish uchun nima qilish kerakligini tushuntiradigan bir ilmdir”¹³.

Shu o’rinda tasavvufga berilgan yana bir tasvirni keltirib o’tsak, Molik ibn Anas roziyallohu anhu aytdilar: - “Kimki tasavvufsiz tafakkuh natijasida (ya’ni, tasavvufga bog’lanib ichni tarbiya qilmasdan, taqvo va ixlosni, irfonni qo’llab-quvvatlashga iste’mol qilishdan faqihlik tufayli, dinda ahkom chiqargan, ilmni hazm etmagan) odam faqihlik qilsayu so’fiy bo’lmasa, batahqiq fosiq bo’ladi. Kimki so’fiy bo’lsayu, faqih bo’lmasa batahqiq zindiq bo’ladi. Ya’ni diniy ishlarni, qur’onni, yaratishisi sharifni, fiqhni o’rganmasdan, axkomi shariatdan voqif bo’lmay turib tasavvufga shung’igan, ma’naviy hayotning nozik joylaridan dam urgan odam johil bo’ladi. Kimki, tasavvuf va tafakkurni birlashtirgan (ya’ni, hamjamiyatga ega bo’lgan, ham botinan qilingan, qilish va yuksak, orif va mukammal inson) bo’lsa muhaqiq bo’ladi, haqiqatga erishadi.

Tarixdan ma’lumki, yuqoridagi kabi ezgu fazilatlarni amalda foydalana olgan va ko’rsata olgan tariqatlar ham oz emas. Ular o’z faoliyatlari davomida qur’on va hadislarga binoan yo’l tutishgan.

Chishtiya va Naqshbandiya-Mujaddidiya tariqatlarining fiqhiy ilmiy manbalari ham asosan islomning asosiy manbalari – qur’oni karim va hadislarga asoslangan.

Binobarin, chishtiya tariqati qur’oni karimni islomning asosiy manbai deb hisoblaydi va uning oyatlarini chuqur o’rganishga urg’u beradi. Chishtiya tariqati payg’ambarimiz Muhammad (s.a.v.) ning hadislarini ham muqaddas manba deb hisoblaydi va ularni o’rganishga ham katta ahamiyat qaratadi. Mazkur tariqatning o’ziga xos adabiyoti, masalan, “favoid al fuad”, “kashf al-mahjub” va boshqalarni keltirib o’tish mumkin.

Manbalarda ko’rsatilishicha, Hasan Dehlaviy shayxning sevimli muridlaridan biri bo’lgan va uning huzurida deyarli 20 yil kotiblik qilgan. Shoir shayxga atab “Favoid al fuad” (“Qalblarga foydalar”) yana bir manbada esa “Favoid ul-fuad”¹⁴ (“Dil foydalari”)¹⁵ asarini yozgan. Bu kitobda chishtiya jamoasi marosimlari, Nizomiddin Avliyo hikmatlar mazmuni va yig’ilishlarida so’zlagan nutqlari, ibratli hikoyalar kabi mavzularni qamrab olgan bo’lib, chishtiya tariqatini o’rganishda ishonchli manba hisoblanadi.

Naqshbandiya-mujaddidiya tariqati ham chishtiya tariqati singari qur’oni karimni islomning asosiy manbai hamda payg’ambarimiz Muhammad (s.a.v.) ning hadislarini muqaddas manba deb hisoblab ularni o’rganishga katta ahamiyat beradi.

Naqshbandiya-Mujaddidiya tariqati tariqatning o’ziga xos adabiyoti, masalan, “maktubat-i imam rabbani”, “risalat al-qushayriyya” va boshqalarni ham o’rganadi.

¹³ Tasavvuf va naqshbandiylilik (manbalar va hikmatlar) / Tarjimon va s’uzbo’shi muallifi: S.Sayfuллох. Масъул мухаррир: У.Алимов; Ўзбекистон мусулмонлари идораси. – Тошкент: “Ўзбекистон”, НМИУ 2019.- 158 б.

¹⁴ ۴۵۲. ص. ۲۰۱۱. پاکستان، لاہور. الفیصل، الفؤاد فوائد. دہلوی سجزی علا حسن امیر خواجہ.

¹⁵ Эргаш Очилов. Донишмандлар тухфаси. Тошкент. «Ўзбекистон». 2009. –Б. 250.

Ikkala tariqat ham islomning asosiy manbalariga asoslangan bo'lsa-da, ularning o'ziga xos farqlari ham mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

Chishtiya tariqati fiqhning asosiy manbalarini o'rganish bilan birga, tariqatning o'ziga xos adabiyotlariga ham katta ahamiyat qaratadi. Ularning asosiy maqsadi ruhiy kamolga erishish va Allohga yaqinlashishdir.

Naqshbandiya-mujaddidiya tariqatida esa fiqhning asosiy manbalarini o'rganish bilan bir qatorda asosiy maqsadi amaliy ishlarda to'g'ri yo'lni topish va Allohga itoat qilishdir.

Ko'rinib turibdiki, ikkala tariqat ham islomning asosiy manbalariga asoslangan hattoki ularning maqsadlari ham bir-biriga o'xshash bo'lsa-da, lekin ularning yo'llari va usullari biroz farq qiladi.

Masalan, chishtiya tariqatida fiqhning ahamiyati juda katta. Ular fiqhni islomning asosiy tamoyillari va qoidalarini o'rganishning muhim vositasi deb hisoblaydilar.

Birinchidan, chishtiya tariqati a'zolari Allohning buyruqlarini va taqiqlarini bilib olishadi va ularga amal qilishga harakat qilishadi. Bu ularning Allohga bo'lgan itoatlarini kuchaytiradi.

Ikkinchidan, o'z murid va shogirdlariga hayotning turli javhalarida qanday yashash kerakligini uqtiradi. Ular fiqh orqali ibodatlarini, nikohni, moliyaviy masalalarni va boshqa ko'plab masalalarni to'g'ri bajarishni o'rgatishadi.

Uchinchidan, fiqh orqali jamiyat a'zolari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish, huquqlarni himoya qilish va adolatni ta'minlashga harakat qilishadi.

To'rtinchidan, mazkur tariqat vakillari fiqhni o'rganish orqali ruhiy kamolga erishishga harakat qilishadi. Ular fiqhning qoidalari va tamoyillarini o'rganish orqali Allohga yaqinlashishga va ruhiy poklikka erishishga harakat qilishadi.

Shuni eslatib o'tish kerakki, chishtiya tariqati a'zolari fiqhni o'rganishda Allohga bo'lgan muhabbat va mehrni, shuningdek, insonlarga bo'lgan mehribonlik va rahm-shafqatni ham hisobga olishadi.

Muxtasar qilib aytganda, ushbu tariqat a'zolari fiqhni o'rganish asnosida quyidagi maqsadlarga erishishga harakat qilishadi:

➤ Chishtiya tariqati a'zolari fiqhni o'rganish orqali islomning asosiy tamoyillarini amaliy hayotda qanday qo'llashni chuqur anglab olishadi.

➤ Fiqhni o'rganish orqali ibodatlarini to'g'ri bajarishga harakat qilishadi va bu orqali Allohga yaqinlashishga intiladilar.

➤ Hayotning barcha sohalarida islom qoidalariga amal qilib yashash. Shu jumladan nikoh, moliyaviy masalalar, ijtimoiy munosabatlar va boshqalar.

➤ Jamiyatda adolat va tinchlikni barqarorlashtirish bobida chishtiya tariqati a'zolari fiqh orqali jamiyatda adolat va tinchlikni ta'minlashga hissa qo'shishga harakat qilishadi.

Umuman olganda, chishtiya tariqati a'zolari fiqhni o'rganish orqali islomning amaliy qoidalarini chuqur anglab olishadi.

Chishtiya tariqatida fiqhning ahamiyati turli yo'llar bilan ifodalangan.

Chishtiya tariqatining mashhur shayxlarining ta'limlarida fiqhning ahamiyati katta. Masalan, Shayx Muinuddin Chishtiy, shayx Nizomuddin Avliya va shayx

Fariduddin Attar kabi mashhur shayxlar fiqhni o'rganishni islomning asosiy tamoyillarini chuqur anglash va Allohga bo'lgan itoatni kuchaytirish uchun zaruriy deb hisoblashgan. Ular o'z shogirdlarini fiqhga chuqur e'tibor berishga undaganlar.

- Chishtiya tariqati a'zolari fiqhning qoidalarini amaliy hayotda qo'llashga katta e'tibor berishadi. Ular ibodatlarini to'g'ri bajarishga, nikoh va meros masalalarini hal qilishda fiqhga amal qilishga, shuningdek, jamiyatda adolat va tinchlikni ta'minlashda fiqhning tamoyillaridan foydalanishga harakat qilishadi.

- Fiqh orqali ruhiy kamolga erishish mumkinligini ta'kidlashgan. Ularning fikricha, fiqhning qoidalarini o'rganish orqali inson Allohga yaqinlashadi va ruhiy poklikka erishadi.

- Chishtiya tariqati a'zolari fiqhga oid ko'plab kitoblarni o'rganishadi va ularni amaliy hayotda qo'llashga harakat qilishadi. Masalan, "fiqh-ul-islom" kabi kitoblar chishtiya tariqatida keng tarqalgan va a'zolar tomonidan o'rganiladi.

Chishtiya tariqatida fiqhga oid muhokamalar o'tkaziladi va a'zolar o'zaro fikr almashishadi. Bu muhokamalar orqali a'zolar fiqhning qoidalarini yanada chuqur anglab olishadi va ularni amaliy hayotda qanday qo'llashni o'rganishadi. Shu orqali ular tariqat bosqichlarini bosib o'tish asnosida insonni ma'lum ma'noda komillik sari odimlashiga yordam beradi.

Shu o'rinda, Azizidin Nasafiy komil insonga ta'rif berib yozadi: "Bilginki, komil inson deb shariat, tariqat va haqiqatda yetuk bo'lgan odamga aytadilar va agar bu iborani tushunmasang, boshqa ibora bilan aytayin: bilginki, komil inson shunday insondirkim, unda quyidagi to'rt narsa kamolga etgan bo'lsin: yaxshi so'z, yaxshi fe'l, yaxshi axloq va maorif"¹⁶.

Naqshbandiya-mujaddidiya tariqatida qur'oni karim va hadislarining ahamiyati beqiyosdir. Ular bu ikki muqaddas manbani islomning asosiy tamoyillari va qoidalarini o'rganishning eng muhim manbai deb hisoblaydilar.

Qur'oni karim va hadislar naqshbandiya-mujaddidiya tariqatida quyidagi ahamiyatlarga ega:

- ✓ Naqshbandiya-mujaddidiya tariqati vakillari bu ikki muqaddas manbani o'rganish orqali islomning haqiqiy mohiyatini anglab olishadi va unga amal qilishga harakat qilishadi.

- ✓ Qur'oni karim va hadislar ruhiy kamolga erishish yo'lini ko'rsatadi. Naqshbandiya-mujaddidiya tariqati a'zolari bu ikki muqaddas manbani o'rganish orqali Allohga yaqinlashishga, ruhiy poklikka erishishga va dunyoviy ishlardan o'zlarini uzoqlashtirishga harakat qilishadi.

- ✓ Qur'oni karim va hadislar amaliy hayotda qanday yashash kerakligi haqida ko'rsatmalar beradi.

- ✓ Naqshbandiya-mujaddidiya tariqati a'zolari bu ikki muqaddas manbani o'rganish orqali jamiyat a'zolari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish, huquqlarni himoya qilish va adolatni ta'minlashga harakat qilishadi.

Xulosa qilib aytganda, tasavvufsiz islomiy yuksalish bo'lmaydi. Tasavvufsiz inson insoni mukammal bo'la olmaydi. Komillikka intilmagan komil

¹⁶ Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: 1996. – Б. 143.

bo‘lmagan insondan mukammal ish chiqmaydi, doimiy noqis, yomon odatlar chiqadi. Buni tarixni o‘zi ham o‘z tajribalari asosida isbotlagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Тасаввуф ва нақшбандийлик (манбалар ва ҳикматлар) / Таржимон ва сўзбоши муаллифи: С.Сайфуллоҳ. Масъул муҳаррир: У.Алимов; Ўзбекистон мусулмонлари идораси. – Тошкент: “Ўзбекистон”, НМИУ 2019.- 158 б.
2. خواجہ امیر حسن علا سجزی دهلوی. فوائد الفوائد. الفیصل. لاہور، پاکستان. ۲۰۱۱. ص. ۴۵۲.
3. Эргаш Очилов. Донишмандлар тухфаси. Тошкент. «Ўзбекистон». 2009. –Б. 250.
4. Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: 1996. – Б. 143.
5. “Xotin-qizlarning fan, ta’lim, madaniyat va innovatsion texnologiyalarni rivojlantirish sohasidagi” yutuqlari mavzuidagi Xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari. Jizzax. 2019.
6. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн еттинчи том. “Насойим ул-муҳаббат”. –Т.: Фан, 2001.
7. Аҳмедова М. “Фалсафа”. –Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2006.
8. Тошкент ислом университети исломшунослик илмий-тадқиқот маркази. Тасаввуф тариқатлари. –Т.: 2016.
9. Низомиддинов Н. “Ҳиндистонда тасаввуф тарихи ва адабиёти”. – Т.: 2014.
10. Kuvanovich, R. K. (2023). ATTENTION TO EDUCATION IN THE CHISHTIYA SECRET. Research Focus, 2(2), 111-114.
11. Quvanovich, R. Q. (2021). The Moral Importance of Humanity and Patriotism in Chistiya and Kubraviya. International Journal on Orange Technologies, 3(3), 98-103.
12. РАЗЗОҚОВ, Қ. ЭКОНОМИКА И СОЦИУМ. ЭКОНОМИКА, (9), 542-545.

ABU RAYHON BERUNIY: GLOBALLASHUV DAVRIDA ILM-FAN VA INNOVATSIYALAR RAMZI.

Xoldarov Saidbek Rahmadjon o‘g‘li

**Andijon davlat universiteti Ijtimoiy fanlar kafedrası
katta o‘qituvchisi**

“Buyuk alloma va adiblarimiz, aziz avliyolarimizning bebaho merosi, engilmas sarkarda va arboblarning jasoratini yoshlar ongiga singdirish, ularni milliy g‘urur va iftixor tuyg‘ularini kuchaytirishga alohida e’tibor qaratishimiz kerak”.

Shavkat Mirziyoyev

Annotatsiya: Abu Rayhon Beruniy: Ilmiy inqilobning o'rta asrlar peshvosi u davrining emas, balki butun tarixning yorqin yulduzi bo'lgan. Uning keng qamrovli ilmiy ishlari va zamonaviy ilmiy usullarni qo'llashi uni ilm-fan tarixini o'zgartirgan insonlar qatorida turadi.

Bugungi kunda Beruniyning ishlari o'zining zamonaviyligi bilan hayratga soladi. Uning ilmiy metodi, yondashuv va tanqidiy tahlilga bo'lgan e'htiromi hozirgi kunda ham ilm-fanni rivojlantirish uchun muhim ilhom manbai hisoblanadi.

Kalit so'zlar: astronom, matematik, fizika, geografiya, tarix, mineralogiya, qomusiy, ahloq, tibbiyot, farmatsevtika falsafa.

АБУ РАЙХАН АЛЬ-БИРУНИ: СИМВОЛ НАУКИ И ИННОВАЦИЙ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ.

ХОЛДАРОВ САИДБЕК РАҲМАДЖОН ЎҒЛИ

**Кафедра Социальные исследования Андижанского
государственный университет
старший преподаватель**

Аннотация: Абу Райхан Беруни: Средневековый лидер научной революции был яркой звездой не только своего времени, но и всей истории. Его обширная научная деятельность и применение современных научных методов делают его одним из людей, изменивших историю науки.

Сегодня работы Беруни поражают своей современностью. Его уважение к научному методу, подходу и критическому анализу до сих пор остается важным источником вдохновения для развития науки.

Ключевые слова: астроном, математик, физика, география, история, минералогия, энциклопедия, этика, медицина, фармацевтическая философия.

ABU RAYHAN AL-BIRUNI: A SYMBOL OF SCIENCE AND INNOVATION IN THE AGE OF GLOBALIZATION.

Xoldarov Saidbek Rahmadjon o'g'li

**Department of Social studies Andijan State University
Senior lecturer**

Annotation: Abu Rayhan Beruni: The medieval leader of the scientific revolution was a bright star not only of his time, but of all history. His extensive scientific work and application of modern scientific methods make him one of the people who changed the history of science. Today, Beruni's works are striking in their modernity. His respect for the scientific method, approach and critical analysis remains an important source of inspiration for the development of science.

Keywords: astronomer, mathematician, physics, geography, history, mineralogy, encyclopedia, ethics, medicine, pharmaceutical philosophy.

XXI asrning jadal rivojlanayotgan texnologiyalar davrida biz inson aql-zakovati va bilimga bo'lgan intiluvchanlik kuchining chegarasiz cheksiz ekanligini ko'rib turibmiz. Bu davrdada biz o'tmishda yashab o'tkan buyuk mutafakkirlarning me'rosidan ilhom olish va ularning qilgan kashfiyotlarini hamda ilmiy izlanishlarini qadrlash hamda uni o'rganish muhimdir. Ushbu me'roslar qatorida Abu Rayhon Beruniyning ijodi ilm-fanga qo'shgan hissasi alohida ahamiyatga ega. U o'z davrining eng buyuk ko'zga ko'ringan olimlaridan biri bo'lib, astronomiya, matematika, geografiya, minerologiya, tarix va boshqa sohalarida ulkan kashfiyotlar qilgan. Beruniyning ijodkorligi ilm fanga muhabbati nafaqat o'z davri uchun, balki butun inson tarixi uchun muhim ahamiyatga ega. "Beruniyning yoshligidanoq ilm-fanga qiziqishi kuchli bo'lgan. Lekin uning boshlang'ich ta'limini kimdan va qayerdan olganligi haqida mufassil malumotlarga ega emasmiz" [1. 6 b.]. Albatta biz hozirgi kunda Beruniy haqida mavjud bo'lgan ma'lumotlarni asosan uning o'zi yozgan asarlari yoki keyingi davrdagi olimlar tomonidan yozilgan tadqiqotlarga tayanishimiz mumkin. Lekin o'sha vaqtda Xorazmda ilm fanning turli sohalarida ijod qilgan shuhrat qozongan juda ko'lab olimlar yashagan. Balkim Beruniy shu olimlardan dastlabki ta'limni ilmni olgan bo'lishi mumkin, degan taxminlar ham bor. Chunki o'sha davrda yozuvli manbalar kam bo'lgan, shuning uchun, Beruniyning dastlabki ustozlari haqida ham, aniq ma'lumotlar saqlanib qolmagan.

Beruniy bu haqda quyidagi gaplarni yozgan: "Men o'zimning tabiatimga ko'ra yoshligimda hamma o'smirlarga xos bo'lgan bilimga o'ta chanqoqlik bor edi, shu davrda biz yashaydigan joyga [o'shanda] bir yunon ko'chib keldi. Men unga turli don-dunlar, urug'lar, mevalar, o'simliklar olib kelib, ularning yunon tilida qanday atalishini so'rar edim va yunondan eshitganlarimni qog'ozga yozib qo'yar edim" [2.139 b.].

Alloma yoshligidanoq hamma narsaga qiziqib, muqaddas yozuvlarni ham o'qib turgan, bundan tashqari tabiatshunoslik, va mifalogiya bilimlariga ham katta e'tibor qaratgan. Beruniy ilm-fanning deyarli hamma sohalarini bilan shug'ullandi. Sharqning ilm-fan va madaniyatini puxta o'rganib, yunon ilmini ham chuqur o'rganib, yirik olim bo'lib etishdi. Beruniy she'riyatga ham qiziqqan shuning uchun, shoir hamda adabiyotshunos olim ham hisoblanadi. "U o'z ona tilidan tashqari bir qatorda, arab, sug'diy, fors, suryoniy, yunon va qadimgi yahudiy tillarini va hindlarning sanskrit tillarini mukammal egallab, bilimni ancha boyitib borgan". [1.13 b.]. Ayniqsa olim arab tilini o'z ona tiliday bilib olgan, arablarning islomgacha bo'lgan, va keying tarixini o'rganib chiqqan. Islom dinini muqaddas kitobi Qur'onni hamda hadislarni matonat bilan o'qib chiqqan. "Demakki, Beruniy o'zini qiziqtirgan masalalarni sinchiklab o'rganishdan hech charchamagan, himmati baland edi. Alloma bor vaqtlarini hech bekor ketkazmay, faqat ilm uchun sarf qilishda ko'pchilikka namuna bo'ladigan siymo hisoblanadi". [3.7 b]

Abu Rayhon Beruniy ko'plab ilm-fan sohalariga ixtisoslashgan va islom olamining ilm-fan jihatidan eng samarali davri va mintaqasida yashab, dunyo ilm-fan tarixidagi eng buyuk olim va faylasuflaridan biri bo'ladi.

Abu Rayhon Beruniy ilmga bilim olishga qiziqishi tufayli, ilm-fanning

ko‘plab sohalarida tadqiqot olib boradi, kashfiyotlar, yangiliklar, ilmiy izlanishlar qiladi va shu hayoti davomida ko‘plab mamlakatlarga safar qildi. Natijada o‘rta asrlar dunyo tarixining ko‘zga ko‘ringan eng buyuk olimlari qatoridan munosib o‘rin egalladi Beruniy butun hayoti moboynda ilm-fanga sadoqat bilan xizmat qildi va ilm manfaatini hamma manfaatlardan yuqori qo‘ydi.. Abu Rayhon Beruniyning ilm-fan haqidagi qarashlari va ilmga-fanga bo‘lgan munosabatini asarlarida yozgan, muqaddima qismlarida ko‘rishimiz mumkin. Shuning uchun, uning asarlarini tadqiq qilishda eng asosiy diqqatga sazovor joylar ilm-fan haqidagi fikirlaridir. U “Geodeziya” asarida shunday deb yozgan: “Ilm o‘z zoti bilan matlubdir, haqiqatdan ham u barcha narsadan lazzatli”. [4.36-37 b].

Ilmning o'ziga xosligi haqida u hamma narsadan afzalroq ekanligini tushunib o'tkan. Ilm, o'z zoti bilan matlub bo'lishi, uning o'ziga xos eng yuqori maqsad ekanligini anglatadi. Ilm, insoniyatni bilish va tushunish, hayot muammolarini hal etish, tabiat qonunlarini kashf etish uchun zaruriy vositadir. Bu, bilimga erishish jarayoni, inson ruhiyatida qoniqish, hayajon va quvonch keltiradi. Ilm, faqatgina nazariy ma'lumotlar va faktlardan iborat emas, balki uni o'zlashtirish jarayonida inson o'z ichki olamiga qayerga davom etishi va ruhiy qoniqish olishida katta ahamiyatga ega. Har yangi kashfiyot yoki tushuncha insonning intellektual qobiliyatini oshiradi va o'zinni o'ziga baholashga yordam beradi.

Ilmni g‘arazli manfaati uchun ishlatuvchi kishiga o‘rgatgan ustoz, uning oqibati uchun ham javobgardir.[5.27 b]

Allomaning ushbu gaplaridan ham uning ilimga bo‘lgan qiziqishi ancha yuqori bo‘lganligi tushunishimiz mumkin. Bu yorug‘ dunyoni hamda olamdagi hamma narsani farqlashga faqat ilm orqali tushunishimizga ishonishimiz mumkin. Ilmdan boshqa qanday narsada manfaat zohirroq va qandayida foyda ko‘proq bo‘ladi, faqat ilm bilangina ham din, ham dunyo uchun hayrli ishlarni qilish va ularga zarar keltirishdan saqlanish mumkinligini anglab olishimiz mumkin.

Agar ilm bo‘lmaganida biz jalb qilayotgan narsa yomonlik emasligiga va chetlanayotgan narsa yaxshilik emasligiga ishonch bo‘lmas edi.[4.37 b]. Agar ilm yo‘q bo‘lsa biz yaxshilikni yomonlikdan, to‘g‘ri yo‘lni noto‘g‘ri yo‘ldan ajratib, ololmas edik. Shunday qilib, ilm insonning qalbini yoritib, nurga to‘ldirib, unga to‘g‘ri yo‘lni ko‘rsatadi. Agar bu yorug‘ dunyoda ilm bo‘lmaganida, yaxshilikni yomonlikdan ajratib olish qiyin bo‘lardi, Biz yaxshilikka intilish o‘rniga, ko‘pincha o‘z istaklarimizga ergashib, yomonlik qilishga moyil bo‘lar edik. Hamda to‘g‘ri va noto‘g‘ri narsani farqlash qiyin bo‘lardi. Biz hayotda to‘g‘ri qarorlar qabul qila olmasdik, chunki to‘g‘ri va noto‘g‘ri narsani farqlash imkoniyatimiz cheklangan bo‘lardi. Ilm-fan bo‘lmaganida, insonlar o‘zlarining nafs va shahvati bilan yashar edilar, bu esa jamiyatda adolatsizlik, hamda zulm va tartibsizlikka olib kelar edi. Shunday qilib, ilm-fan insonning hayotini to‘g‘ri yo‘lga boshlaydigan chiroqdir. U bizga to‘g‘ri yo‘lni tanlashga, yaxshilik qilishga va o‘ziga ham, boshqalarga ham zarar etkazishdan saqlanishga yordam beradi. Allomaning ayniqsa “Hindiston” asarini olsak ilm haqida juda qimmatli fikrlarni yozib qoldirgan. U shunday deydi: “Ilmlar ko‘pdir. Ular zamon iqboli bo‘lib, turli fikr va hotiralar ularga qo‘shilib borsa, ko‘payadi. Odamlarning ilmlarga rag‘bat qilishi, ilmlarni va ilm

axllarini hurmatlashi o'sha inqilobning belgisidir".[6.125 b.]Beruniyning bu fikri ilmiy rivojlanishning jamiyatga ijobiy ta'sirini ta'kidlaydi. Ilm-fanning rivojlanishi yangi kashfiyotlarga, texnologiyalar taraqqiyotiga va hayot sifatining yaxshilanishiga olib keladi. Ilm-fanga bo'lgan qiziqish va hurmat esa jamiyatning taraqqiyotga intilishini ko'rsatadi. Bu inqilob nafaqat moddiy, balki ma'naviy jihatdan ham jamiyatni o'zgartiradi. Ilm insonlarni zulmatdan nurga, jaholatdan ma'rifatga olib boradi. Ayniqsa yana shu asarda uning qimmatli bebaho fikrlarni uchratishimiz mumkun. "Hukmdorlar kishilarning ilm ahlini hurmat qilishi, turli ilmlarni ko'payishiga sabab bo'ladi"[6.125 b]. Hukmdorlarning ilm ahli va ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlashi, ularga moddiy va ma'naviy yordam berishi, ilmiy muassasalarni tashkil etishi va rivojlanishiga ko'maklashishi juda muhimdir. Bu nafaqat ilmiy taraqqiyotni tezlashtiradi, balki jamiyatning umumiy rivojiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Hukmdorlarning ilmiy izlanishlarga qo'shgan hissasi, ularning uzoqni ko'ra bilish qobiliyatini va mas'uliyatli yondashuvini ko'rsatadi. Aks holda, ilmiy salohiyat rivojlanmaydi va jamiyat rivojlanishdan orqada qoladi. Abu Rayhon Beruniy umrining ohirigacha ilm, bilim olishga, hamda tahlil qilib, mushohoda yuritib uni tafakkur qilib yashagan olimlarimizdan bo'lgan bunga misol qilib, o'sha davrda yashagan olimning gaplarini aytishimiz mumkun.

Yoqut Hamaviy olim hayotining eng ohirgi daqiqalarida uning yonida bo'lgan bir kishining hikoyasini keltiradi. Men Abu Rayhon huzuriga og'ir nafas olayotgan, xirillab jon berayotgan vaqtida kirdim. U mendan "Me'roslarni noto'g'ri bo'lishi haqida aytganlaringni takrolab ber" dedi. Men unga rahm qilib: Shunday ahvolda-ya! dedim. U esa "Ey faloni, men uchun bu masalani bilib dunyodan o'tib ketish, uni bilmay o'tib ketishdan afzalroq emasmi?" dedi. Men u [masalalarni] takrorlab berishga majbur bo'ldim. U buni yodda saqladi. Keyin menga o'ylaganlarini aytib berdi, shundan so'ng men chiqib ketdim. Ko'chaga chiqishim bilan uning uyidan yig'i ovozi eshitildi.[1.12 b]. Beruniyning so'nggi daqiqalarida ham ilm haqida so'rashga tayyor bo'lishi uning ilmga bo'lgan cheksiz muhabbatini ko'rsatadi. Alloma shunday zot ediki, o'lim to'shagida ham bilimga ilm fanga intildi, qiziqdi, undan baxra oldi, rohat topdi. Hayotining so'nggi daqiqalarida ham ma'rifat sari intilishdan to'htamadi. U uchun ilm dunyodan o'tishdan ham muhimroq edi. Alloma o'limi yaqinlashganida ham ilmni o'ziga yo'ldosh qilgan va o'z bilimlarini saqlab qolishga harakat qilgan. Bu uning ilmning abadiyligi va insoniyatga foydasi haqidagi e'tiqodini namoyish etadi. Abu Rayhon Beruniyning ilmga bo'lgan muhabbatining chegarasi yo'qligini va uning o'limga qarshi kurashishdagi matonati hamda kuchli ruhiy holatini ifodalaydi. Uning hayoti va faoliyati ilmning insoniyat hayotidagi muhim o'rnini va ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi. Beruniy juda ko'plab bebaxo, nodir asarlar bizga hamda kelajak avlodlarga me'ros qilib qoldirgan. Bunday nodir asarlarni bizga qoldirishida uning ilmga bilimga fanga bo'lgan qiziqishi katta yordam berdi. Uning o'zidan avvalgi olimlarning ilm-fanga munosabati va o'zi qoldirgan ilm-fanga qo'shgan hissasi, hamda asarlari haqiqatan ham olimlarni hayratga soladi va olimlarning ilmiy izlanishga katta xizmat qiladi. Olimning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", "Hindiston", "Mineralogiya", "Mas'ud qonuni", "Saydana" va boshqa asarlari o'z davrida unga juda katta ulkan sharaflar

hamda shuhrat keltirgan. Beruniyning asarlarining nihoyatda qadrli bo'lishi, shuhrat topishi va muallifga juda ko'plab tahsinlar keltirishining sababi, avvalo, Beruniyning ilm-fan, ma'rifat yo'liga katta qadam bilan qattiq kirishgani bo'lsa, hamda, olimning ilm-fan yo'lida ancha mashaqat bilan mehnat qilganligidan dalolat beradi. Bundan tashqari olim Urganchda Ma'munning bevosita rahnamoligida vujudga kelgan ilmiy markazda faoliyat olib borgan. Beruniyning ilm-fan merosi Yurtimizda H.M.Abdullaev, I.M.Mo'minov, V.Yu.Zohidov, Ya.G. G'ulomov, U.Karimov, S.A.Bulgakov kabi taniqli olimlarimiz Beruniy ilm-fan yo'lidagi faoliyati haqida juda ko'p, risola, asarlar maqolalar yozib qoldirishgan. Poytaxtimiz Toshkentda allomamizga bag'ishlangan Xalqaro ilmiy amaliy konferensiyalar o'tkazilgan. Birinchi bor Beruniyning "Qadimgi yodgorliklar", "Hindiston", "Mas'ud qonuni", "Geodeziya", "Saydona" kabi asosiy asarlarini o'z ichiga oluvchi ko'p tomli saylanma asarlari o'zbek va rus tillarida O'zbekiston Fanlar akademiyasi tomonidan nashr etilgan. Fan sohasida Beruniy nomidagi Davlat mukofoti ham ta'sis etilgan.[5.65 b] Bundan tashqari olimning bebaho asarlari Yevropa va Osiyo mamlakatlarida qiziqish bilan chuqur o'rganib kelinmoqda. Uning yozgan nodir asarlari lotin, fransuz, italyan, nemis, ingliz, fors, turk tillariga tarjima qilinib, hayoti va ijodi ilmiy tadqiqot olib boruvchi hamda yozuvchi va san'atkorlar e'tiborini tortib kelmoqda. Beruniy kashf qilgan ko'p ilmiy g'oyalari shu paytgacha to'liq o'rganilmagan. Uning tafakkuri juda ko'plab tabiiy-ilmiy, falsafiy-ijtimoiy gumanitar xodisalar va jarayonlarning asl mohiyatini to'g'ri va aniq ta'lqin etishga yordam bergan. Buni to'liq anglash uchun, Beruniy asarlarini chuqurroq qayta-qayta o'rganish, har bir g'oyasini fikrlarni mazmunini chuqurroq anglab etishga intilish lozim. Beruniy ilm-fan tarixini o'zgartirgan muatfakkir hisoblanib, u faqat bir soha bilan chegaralanmagan. U ilm-fanning ko'pgina sohalarida o'z izini qoldirgan va har bir sohada o'ziga xos kashfiyotlar qilgan. Uning ilmiy me'rosi juda boydir. Akademik I.Y. Krachkovskiy so'zi bilan aytganda, u qiziqqan sohalarni sanab chiqishdan ko'ra, qiziqmagan sohalarni sanab chiqish osondir.[7.247-ctp] Shu gapdan keyin ham unung ijodi faoliyati bilan qizmagani olimlar ham kam deb bimalol aytaversak bo'laveradi. Allomamizni qiziqqan sohalarini haligacha bizda hamda yevropada chuqur o'rganilmoqda. Abu Rayhon Beruniy geologiya, tarix, fizika, matematika, astronomiya, geografiya, geologiya, geodeziya, tibbiyot, farmatsevtika va falsafa kabi ko'plab ilm fan sohalarda ijod qildi va bu sohalarga juda katta hissa qo'shdi. U sevgan fanlar astronomiya, matematika, geodeziya, geografiya va mineralogiya edi.[8.77b] Bundan tashqari Beruniy tarix fanida ham o'z hissasini qo'shgan tarixi, antropologiya va etnografiya bilan bog'liq asarlar yozgan. " Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar " asari orqali u turli xalqlar tarixini o'rganishga va tasvirlashga harakat qildi. Ushbu asarda Beruniyning tarixni o'rganishdagi metodologik yondashuvini tushunib o'tkan. Hozirgi zamon fanlarining barcha sohalarida olimning ilmiy kashfiyotlaridan u yoki bu tarzda o'tmishda foydalanib kelingan, hozir ham foydalanilmoqda va kelajakda ham uning ilmidan bilimdan foydalanadi deb aytsak bo'laveradi. Bizning mamlakatimizda ham allomamizning asarlari qilgan ishlari saqlanib kelinmoqda, hamda olimlarimiz ilmiy izlanishlar qilmoqda. Beruniyning nomini saqlab qolish maqsadida mamlakatimizda juda ulkan ishlar

qilinmoqda, Jumladan

Beruniyning boy ilmiy merosi O'zbekistonda chuqur o'rganilmoqda. Hayoti va ijodi yozuvchilar va san'atkorlar e'tiborini tortib kelmoqda. Olim haqida "O'zbekfilm" studiyasi ijodkorlari 2 qismdan iborat "Abu Rayhon Beruniy" filmini (1974) yaratganlar. Uyg'un "Abu Rayhon Beruniy" pyesasini (1973) yozgan. Bundan tashqari Qoraqalpog'iston Respublikasidagi shahar, tuman Beruniy nomiga qo'yilgan. O'zbekiston Sharqshunoslik instituti, Toshkent texnika universiteti, metro bekati uning nomi bilan ataladi. Toshkent shahrida, Qoraqalpog'iston, Xorazmda Beruniy nomida ko'cha, maydon, maktab va boshqa muassasalar bor. Dunyoda birinchi marta O'zbekistonda topilgan mineralga Beruniy nomi qo'yilgan. Beruniy (Abu Rayhon Beruniy) nomidagi O'zbekiston Respublikasi Davlat mukofoti ta'sis etilgan. Beruniyga atab Toshkent, Xiva, Beruniy shaharlarida haykallar o'rnatilgan. Bularning barchasi allomamizning qanchalik ilm fanga qo'shgan hissasini anglatadi.[9.331b]

Birinchi prezedentimiz Islom Karimov buyuk alloma Abu Rayhon Beruniy haqida shunday bir ajoyib fikrlarni o'z asarida keltirib o'tgan edi. — "Milliy tariximizning yana bir yorqin yulduzi Abu Rayhon Beruniy faoliyatiga haqqoniy baho berar ekan, amerikalik fan tarixchisi Sarton XI asrni «Beruniy asri» deb ta'riflaydi. Bunday yuksak va haqli baho avvalo qomusiy tafakkur sohibi bo'lmish buyuk vatandoshimizning ilm-fan taraqqiyotiga qo'shgan beqiyos hissasi bilan izohlanadi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, Beruniy ilmiy masalalarda ham, tarixiy voqea-hodisalarga, o'z zamondoshlariga baho berishda ham o'ta xolislik va haqqoniylik bilan fikr yuritgan. Shu bois ham u hayotda ko'p aziyatlar chekkan, hatto umrining oxirida turmush qiyinchiliklariga duchor bo'lgan, ammo har qanday og'ir sharoitga qaramasdan, e'tiqodidan qaytmagani uning o'z ma'naviy ideallariga naqadar sodiq bo'lganidan dalolat beradi." [10.31b]

Beruniyning ilmiy yutuqlari nafaqat o'tmishdagi ajoyib voqea, balki hozirgi zamon uchun ham ilhom manbai hisoblanadi. Uning tanqidiy fikrlash uslubi, tajriba va kuzatishga asoslangan yondashuvi hozirgi zamon ilmiy tadqiqotlarida ham dolzarbdir. Beruniyning ko'p qirrali bilimlari va turli fanlarga qo'shgan hissasi bugungi kunda ham bizga ilmiy izlanishning qanday bo'lishi kerakligi haqida yorqin misoldir. Uning bebaho nodir asarlaridan butun dunyoda olimlar va mutaxassislar foydalanishar ekan va uning betakror g'oyalari ularga ancha foyda keltirar ekan, biz bundan g'ururlanib fahirlangan holda Alloma – butun olam insoniyatning aziz farzandidir deb bimalol aytishga haqimiz bor. Beruniy na faqat o'z davrining, balki uning katta istedodli, serqirra ijodiy yutuqlaridan keng miqyosda foydalanilayotganligiga qarab, barcha davrlarning buyuk iste'dodi, mutafakkiridir allomasi deyishga barcha asoslar mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар / Танланган асарлар. 1-жилдли. И. Абдуллаев таҳрири остида. — Тошкент: Фан, 1968. — 487 б.
2. Farmakognoziya v meditsine. (Kitab as-Saydana fi-t-tibb) / U.I. Karimova.

– Toshkent:Fan, 1973. – 510 b.

3. Бўриев О. Абу Райҳон Берунийнинг “Ҳиндистон” асари ноёб этнографик манба сифатида // “Abu Rayhon Beruniy ilmiy-madaniy merosining ahamiyati va uning fan taraqqiyotidagi o‘rni” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallar to‘plami. Toshkent 2022. 410-b.

4. Беруний А.Р. Геодезия /Tanlangan asarlar. III-жилд. – Тошкент: «O‘zbekiston» NMIU, 2022. – 382 б.

5. То‘раев В.О. Beruniy insoniyatning buyuk mutafakkiri. – Toshkent: Fan-ziyo nashiryoti, 2023. –142 b.

6. Беруний А.Р. Ҳиндистон / Tanlangan asarlar. 2 жилдли. /А.Расулев таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1965. – 531 б

7. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. /Арабская географическая литература. В 6 т. Т.IV. – Москва-Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР, 1955–1960, 1957. – 919 с.

8. Qodirov M. O‘rta asr yaqin va o‘rta sharq xalqlari naturfalsafasi. – Toshkent: Falsafa va huquq, 2010. – 78 b.

9.Хо‘jamurodov I. Milliy o‘zlikni anglashda diniy qadriyatlarning o‘rni. – Toshkent: O‘zbekiston, 2004.–372 b.

10.Karimov I. A. Yuksak ma‘naviyat – engilmas kuch. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2008. – 176 b.

QUYI AMUDARYO HUDUDIDA ILK O‘RTA ASR MADANIY ME‘ROS OBIDALARI.

Matnazarova Gulnoz Baxtiyorovna

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat

Universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Elektron pochta:mgulnoz@bk.ru

Annotatsiya: Maqolada Amudaryo o‘ng sohili hududida ilk o‘rta asr davri madaniy meros arxeologik yodgorliklari tarixi tahlil qilingan.

Kalit so‘zlarФуломов Я.Г, Толстов С.П, Беленицкий А.М, Бентович И.В, Большаков. О.Г, Неразик Е.Е, Андриянов Б.В, Sobirov Q, Xorazm, Amudaryo, Qirqqiz, Angqaqal’a, Tuproqqal’a, Filqal’a, Bozorqal’a, Burgutqal’a, Qavatqal’a, Kuyukqal’a, Gavqal’a, Sho’rahon, Gavhare, Norinjon, Qavatqal’a, Noibqal’a

Аннотацион: В ситатье анализирован истории культурные наследие исторических паметников раннесредневекового периода правоберетья Амударьи.

Ключевые слова: Гулямов Я.Г, Толстов С.П, Беленицкий А.М, Бентович И.Б, Большаков О.Г, Неразик Е.Е, Андрианов Б.В, Собиров К, Хоразм, Амударье, Кырккиз, Ангкакалье, Тупраккальа, Филкальа, Базаркальа, Бургуткальа, Куюккальа, Гавхаре, Шурахан, Норинжан, Каваткальа, Ноибкальа.

Kirish. Ilk o‘rta asrlar davri IV-IX asrlar jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va etnik madaniy munosabatlarning rivojlanishida o‘zgarishlar yuz berdi. Bu

o'zgarishlarni mazmun va mohiyatidan kelib chiqib, quyidagi kechgan tarixiy jarayonlarga ajratish mumkin:

- Bu jarayonga Xorazm ekspeditsiyasi hodimlarining Amudaryo o'ng va so'l sohili hududlarida olib borgan arxeologik izlanishlar natijalari qayd qilingan turli nashrlarda o'z aksini topgan. Antik davr jamiyatida kechgan jarayonlar natijalariga e'tibor berishsa, Amudaryo o'ng sohil hududlarida o'troq sug'orma dehqonchilik madaniyatining yuksak darajaga olib chiqqan aholi shaharsozlik madaniyati yaratgan edi. Ayniqsa, bu jarayonni rivojlantirishga bo'lgan omillardan biri markazlashgan Xorazm davlatining ichki siyosati natijasidir deb qayd qilish joiz. Amudaryo qishloq va shaharlarining antik davrda rivojlanishi milodiy V asrdan boshlab iqtisodiy inqiroz, aholi markazlari ichki tuzilishida madaniy hayot qisqarganlik jarayonini kuzatish mumkin. Mazkur maqolada ilk o'rta asrlarda kechgan ijtimoiy-iqtisodiy va etnomadaniy munosabatlarda yuz bergan jarayonlar Xorazm ekspeditsiyasi nashrlarida qayd qilingan tarixiy ma'lumotlarni nazariy-qiyosiy tahlil asosida quyidagi tarixiy davrlarga:

1-tarixiy davr V-VI asr birinchi yarmi

2-tarixiy davr-VI asr ikkinchi yarmi IX asrlarga ajratgan holda yoritish maqsad qilingan.

Natijalar: Amudaryoning o'ng sohil hududida ilk o'rta asrda kechgan jamiyat manzarasi, aholi turar joylarida kechgan madaniy xo'jalik hayotining xususiyatlari qayd qilindi. O'ng sohil hududida milodiy V-VI asrning birinchi yarmida jamiyat manzarasida quyidagi holatni kuzatish mumkin:

1-holati aholi tomonidan turli hajmda turar-joylarni qurilish ishlari olib borilmaydi.

2-holati ilk o'rta asrda kechgan jarayon mohiyatiga Ya. G'. G'ulomov va S.P.Tolstov e'tibor bergan. Ya. G'. G'ulomov monografiyasida mil.avv.IV asr oxiridan boshlab, Kaltaminor sug'orish tizimida Anqaqal'ada, Qirqqiz, Jildikqal'alar (Pilqal'a) da madaniy hayot yakun topganligini qayd qilgan bo'lsa, Tuproqqal'ada hayot tushkunlikka yuz tutganligini qayd qilgan. Bozorqal'a atroflarida hayot to'xtagan. Katqal'a yaqinida Pilqal'ada ham hayot to'xtaganligi, VI asr boshlarida yana hayot jonlangan degan xulosaga kelgan. [1.1959-B 123] O'rta Osiyoda ilk o'rta asr jamiyati rivojlanish manzarasini namoyon qilgan shaharlarda kechgan jarayonlar masalasida tadqiqotchilar o'rtasida ikki fikr ilmiy jamiyatchilik e'tiboriga havola qilingan. Birinchi fikr S.P.Tolstovga tegishli u ilk o'rta asr shaharlarida iqtisodiy inqiroz kuzatadi. Hunarmandchilik markazlari rivojlanishi shahar qurilishi va hududda obodonchilik ishlari bo'shashib ketgan deb qayd qilgan bo'lsa, A.M.Belenskiyning safdoshlari Samarqand va Marv kabi yirik shaharlaridan tashqari ko'pgina shaharlarning maydoni qisqaradi, ammo shahar tipida aholi punkiti favqulotda ko'paydi deb xulosa qayd qilgan.[2. 1948-C 152-153, 3. 1973-C 7]. Shu bilan S.P.Tolstov Ilk o'rta asr jamiyatini qamrab olgan tarixiy jarayonlarda yuz bergan o'zgarishlarni antik davr bilan qiyoslab, ikki tarixiy davrda keskin farqlanishni ikki xalq madaniyati emas, balki ikki tarixiy davr natijasi deb to'g'ri qayd qilgan [4.1962-S 246] Amudaryo o'ng sohilida ilk o'rta asr ya'ni milodiy V-VI asr birinchi yarmida aholi turar joylarida iqtisodiy va madaniy munosabatlar

qanday darajada kechganligini arxeologik izlanishlar natijalarini yana bir eslashni taqazo etadi. E.E.Nerazik Burgutqal'a vohasida olib borgan arxeologik izlanishlar natijasiga ko'ra To'rtko'l tumani hududida 100 dan ortiq aholi turar joylari milodiy V-VIII asrlarga oid bo'lgan. Burgutqal'a antik davrda 6 gektar bo'lgan, ichki qismida madaniy hayot yakun topgan lekin yarmida xo'jalik-madaniy hayot davom etgan. Lekin ichki qismida aholi madaniy izlari yakun topgan, faqat arkida milodiy IX asrgacha davom etgan. [5,1959. S-96-109] Shu bilan birga tadqiqotchi Kerdar davlatining poytaxti bo'lgan Kuyukqal'ada olib borgan qazishma ishlari munosabati bilan V-IX asrlarga oid artefaktlar olingan. [6.-1959-S 128-132] Xorazm ekspeditsiyasi Tuproqqal'ada olib borgan arxeologik izlanishlar natijasida madaniy hayot qisqargan faqat Shimoli-g'arbiy mudofaa devor burchak arkda xo'jalik-madaniy hayot davom etgan. [7.1981-S 146-147] Mazkur aholi turar-joylariga Burgutqal'a, Tuproqqal'a ichki qismida xo'jalik hayot qisqargan, faqat arklarida madaniy xo'jalik hayot davom etgan (Burgutqal'a -6 ga -1ga, Tuproqqal'a 17- ga, 3,47 ga ark). Mazkur aholi turar-joylarida madaniy-xo'jalik hayot davom qilishiga omillar, Qirqqizqal'a, Burgutqal'a sug'orish inshootlari harakati bo'lib turgan. Yakkaparon sug'orish inshooti, Gavhare xavzasida Amirobod va Gavhare magistral-kanallarida suv bo'lib turgan [8, 1959 S 143-149]. Tadqiqotchi Q.Sobirov monografiyasida Sho'rxon, Noibqal'a, Norinjon, Qavatqal'a, Bug'roxon aholi obyektlari ilk o'rta asrga oid bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. [9, 2009-B70-73].

Xulosa sifatida quyidagilar qayd qilindi:

- Ilk o'rta asr aholi turar-joylarida madaniy xo'jalik munosabatlar rivojlanishiga Amudaryo suv ta'minoti darajasidan kelib chiqilgan.
- O'ng sohilda bir qator yodgorliklarda madaniy-hayot to'xtagan. Amudaryo suvi yetib bormagan edi (Burli-3, Ayozqal'a 1,3, Angqaqal'a, Bozorqal'a, Qo'yqirilganqal'a)
- Hozirgi vaqtda o'ng sohil yodgorliklari madaniy meros sifatida aks etgan.

Foydalangan adabiyotlar.

1. G'ulomov Ya.G' Xorazmning sug'orilish tarixi. – Toshkent: Fan, 1959.
2. Толстов С.П. Древний Хорезм – И: МГУ 1948
3. Беленцкий А.М, Бентович И.Б, Болшаков О.Г, Средневековый город Средней Азии – Л, 1973.
4. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта – М: ИВЛ РАН 1962.
5. Неразик Е.Е Раскопки Бергуткалинском оазес // МХЭ – М: Наука, 1959, №1
6. Неразик Е.Е, Раппопорт Ю.А Куюккалье в 1956 // МХЭ – Наука, 1959 № 1
7. Городище Топрак-кале. М: Наука 1981 Т.XII.

8. Андрианов Б.В. Археолого-топографическое исследование на землях древнего орошения Турткульского и Бирунийского районов Каракалпакского АССР в 1955-1956 гг // МХЭ – М: Наука, 1959 Вып.Л.

9. Sobirov Q Xorazmning qishloq va shaharlari mudofaa inshootlari - Toshkent: Fan, 2009.

**2-SHO‘BA: RAQAMLI DAVRDA TIL, ADABIYOT VA
MADANIYAT RIVOJI**

ВАЛЬТЕР СКОТТ КАК СОБИРАТЕЛЬ ФОЛЬКЛОРА: У ИСТОКОВ ПОЭТИЧЕСКОГО ТВОРЧЕСТВА

Юсупова Наргиза Жумабоевна

Ургенческий инновационный университет

Ургенческий инновационный университет

Харезм, Узбекистан

Аннотация: В статье исследуется фольклористическая деятельность Вальтера Скотта как основа его поэтического творчества. Рассматривается процесс собирания и публикации шотландских народных баллад, нашедший отражение в трёхтомном издании «Песни шотландской границы» (1802–1803). Анализируется методология работы Скотта с фольклорными текстами, его вклад в развитие романтической литературы и формирование национальной идентичности Шотландии. Показана органическая связь между собирательской деятельностью поэта и его оригинальным творчеством.

Ключевые слова: Вальтер Скотт, фольклористика, шотландские баллады, романтизм, народная поэзия, «Песни шотландской границы», национальная литература.

Annotatsiya: Maqolada Valter Skottning folklorshunoslik faoliyati uning she'riy ijodining asosi sifatida o'rganiladi. Shotlandiya xalq balladalarini to'plash va nashr etish jarayoni ko'rib chiqiladi, bu jarayon uch jildlik «Shotlandiya chegarasi qo'shiqlari» (1802–1803) nashrida o'z aksini topgan. Skottning folklor matnlari bilan ishlash metodologiyasi, uning romantik adabiyot rivojiga va Shotlandiyaning milliy o'zligini shakllantirishga qo'shgan hissasi tahlil qilinadi. Shoirning to'plovchilik faoliyati va original ijodi o'rtasidagi organik bog'liqlik ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: Valter Skott, folklorshunoslik, Shotland balladalar, romantizm, xalq she'riyati, «Shotlandiya chegarasi qo'shiqlari», milliy adabiyot.

Abstract: The article examines Walter Scott's folkloristic activity as the foundation of his poetic work. It traces the process of collecting and publishing Scottish folk ballads, reflected in the three-volume edition *Minstrelsy of the Scottish Border* (1802–1803). The study analyses Scott's methodology of working with folkloric texts, his contribution to the development of Romantic literature and the formation of Scottish national identity. The organic connection between the poet's collecting activity and his original creative work is demonstrated.

Keywords: Walter Scott, folkloristics, Scottish ballads, Romanticism, folk poetry, *Minstrelsy of the Scottish Border*, national literature.

Творческий путь Вальтера Скотта начался не с создания собственных поэтических произведений, а с кропотливой работы по собиранию и изучению шотландского фольклора. Эта деятельность, которой поэт посвятил первые годы своей литературной карьеры, заложила фундамент для всего его последующего творчества и определила уникальность его художественного метода.

Интерес Скотта к фольклору формировался с детских лет. Проведя раннее детство в поместье деда в Сэндиноу, на границе Шотландии и Англии, будущий поэт с юных лет слышал народные предания, баллады и легенды от местных жителей. Позднее, будучи адвокатом и объезжая пограничные графства по долгу службы, Скотт систематически записывал народные баллады от сельских жителей.

В 1802–1803 годах Скотт публикует трёхтомное собрание "Песни шотландской границы" ("Minstrelsy of the Scottish Border"), которое стало важнейшим событием в истории фольклористики. Этот труд включал баллады, записанные самим Скоттом, а также тексты из рукописных сборников. Скотт сопровождал каждую балладу историческими и этнографическими комментариями.

Методология работы Скотта-фольклориста заслуживает особого внимания. В отличие от многих современных ему собирателей, он стремился сохранить аутентичность текстов. В предисловии к "Песням шотландской границы" Скотт подчёркивал, что старался избегать произвольных изменений, хотя признавал необходимость восстановления фрагментов в некоторых случаях.

Тематический диапазон собранных баллад был чрезвычайно широк: исторические баллады о пограничных войнах, романтические баллады о любви, баллады с элементами сверхъестественного, социально-бытовые баллады. Особую ценность представляли баллады, сохранившие память о реальных исторических событиях средневековой Шотландии.

Работа над "Песнями шотландской границы" имела для Скотта глубоко личное значение. Погружаясь в мир народной поэзии, он открывал богатство родной культуры, осознавал связь с прошлым страны. Скотт изучал не только содержание баллад, но и их форму: строфику, ритмику, композиционные приёмы, особенности языка и стиля.

Издание встретило широкий общественный резонанс. Оно вызвало интерес читателей и учёных, способствовало росту национального самосознания шотландцев. Современники отмечали научную ценность издания и его литературные достоинства. Впоследствии это собрание стало важным источником для исследователей шотландского фольклора.

Фольклористическая деятельность стала для Скотта творческой лабораторией, где формировался его поэтический стиль. Изучая структуру баллад, их образную систему, приёмы построения сюжета, Скотт усваивал законы народной поэзии, которые впоследствии применил в собственном творчестве.

Уже в процессе работы Скотт начал создавать собственные баллады, подражая народным образцам. Некоторые стилизации он включил в своё издание. Такой подход был характерен для романтической эпохи, когда граница между фольклором и литературой часто размывалась.

Переход от собирания фольклора к созданию оригинальных произведений был органичным. В 1805 году он публикует поэму "Песнь

последнего менестреля", где накопленный опыт изучения баллад воплотился в новое литературное качество. Поэма строится по принципу баллады, расширенной до масштабов эпической формы.

Фольклористическая деятельность продолжалась и после создания "Песен шотландской границы". Скотт опубликовал несколько других собраний народной поэзии. Можно сказать, что Скотт-фольклорист и Скотт-поэт существовали в неразрывном единстве.

Особого внимания заслуживает влияние немецкой романтической школы на формирование принципов Скотта. Он следил за работой немецких собирателей, был знаком с идеями Гердера о народной поэзии как выражении национального духа. Скотт переводил произведения немецких романтиков, что углубляло его понимание балладного жанра.

Важным аспектом работы Скотта была его роль в формировании романтического образа Шотландии. Через публикацию баллад и преданий он создавал для европейских читателей привлекательный образ страны с богатой историей и героическими традициями.

Наследие Скотта-фольклориста оказалось плодотворным. Его методы работы стали образцом для последующих поколений собирателей. В России интерес к народной поэзии был во многом стимулирован успехом "Песен шотландской границы". Опыт Скотта показал, что фольклор может стать основой для создания новой национальной литературы.

Таким образом, фольклористическая деятельность Скотта представляет собой фундаментальную основу всего его художественного метода. Собираение и изучение баллад дало ему глубокое понимание природы фольклора, его связи с национальной культурой. Это знание позволило создать уникальный синтез фольклорной традиции и литературного мастерства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Скотт В. Песни шотландской границы / Пер. с англ. и коммент. Б. Б. Томашевского. — М.: Художественная литература, 1988. — 384 с.
2. Алексеев М. П. Вальтер Скотт и его русские знакомства // Алексеев М. П. Из истории английской литературы. — М.; Л.: Гослитиздат, 1960. — С. 214–284.
3. Henderson T. F. The Minstrelsy of the Scottish Border: Its Origins and Character. — Edinburgh: T. C. & E. C. Jack, 1932. — 312 p.
4. Веселовский А. Н. В. Скотт и его предшественники // Веселовский А. Н. Историческая поэтика. — Л.: Художественная литература, 1940. — С. 358–395.
5. Lamont C. Walter Scott and Scottish Ballad Tradition // Studies in Scottish Literature. — 1976. — Vol. 13. — P. 112–129.

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA ADABIYOT VA MADANIY MEROSNI SAQLASHNING ZAMONAVIY YO'NALISHLARI

Rajabboyeva Feruza

Urganch innovatsion universiteti
O'zbek va xorijiy filologiya kafedrası
PhD., dots

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamli texnologiyalar asosida adabiy va madaniy merosni saqlashning zamonaviy usullari tahlil qilinadi. Elektron kutubxonalar, virtual muzeylar, sun'iy intellekt va multimedia platformalarining madaniy merosni ommalashtirishdagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, raqamli arxivlashtirishning ilmiy va amaliy jihatlari tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: raqamlashtirish, madaniy meros, elektron kutubxona, virtual muzey, sun'iy intellekt, multimedia, raqamli arxiv.

Аннотация: В статье рассматриваются современные методы сохранения литературного и культурного наследия на основе цифровых технологий. Освещается значение электронных библиотек, виртуальных музеев и технологий искусственного интеллекта в популяризации культурного наследия.

Ключевые слова: цифровизация, культурное наследие, электронная библиотека, виртуальный музей, искусственный интеллект, цифровой архив.

Abstract: This article discusses modern methods of preserving literary and cultural heritage through digital technologies. It highlights the importance of electronic libraries, virtual museums, and artificial intelligence technologies in promoting cultural heritage.

Keywords: digitalization, cultural heritage, electronic library, virtual museum, artificial intelligence, digital archive.

Kirish. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar insoniyatning tarixiy va madaniy merosini saqlashda muhim vositalardan biriga aylandi. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi natijasida qadimiy qo'lyozmalar, tarixiy hujjatlar, adabiy asarlar va madaniy obidalarni elektron shaklda saqlash imkoniyati kengaydi. Manuel Castells raqamli jamiyat nazariyasida axborot texnologiyalari bugungi kun insoniyatning madaniy va kommunikativ tizimini tubdan o'zgartirayotganini ta'kidlaydi. [M. Castells, 2010, p. 57]. Shuningdek bu borasida David Crystal internet va raqamli kommunikatsiy til hamda madaniyat rivojida yangi bosqichni yuzaga keltirganini qayd etadi [D. Crystal, 2011, p. 24].

Raqamlashtirish jarayoni nafaqat tarixiy manbalarni saqlash, balki ularni keng jamoatchilikka yetkazish vazifasini ham bajaradi. Shu jihatdan elektron kutubxonalar va virtual platformalar ilm-fan hamda ta'lim taraqqiyotida muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Umberto Eco kitob va elektron axborot tizimlari o'rtasidagi integratsiya kelajak madaniyatining asosiy belgilaridan biri ekanligini ta'kidlaydi [U. Eco, 2015, p. 91].

Elektron kutubxonalar bugungi kunda adabiy merosni saqlashning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Masalan, dunyoning ko'plab yirik

kutubxonalari noyob qo'lyozmalarni raqamlashtirish orqali ularni onlayn foydalanishga taqdim etmoqda. Bu esa ilmiy tadqiqotchilar uchun qulaylik yaratib, madaniy merosning yo'qolib ketish xavfini kamaytiradi. Lev Manovich yangi media madaniyatida raqamli platformalar bilim va madaniy axborotni ommalashtirishning eng samarali vositasiga aylanganini qayd etadi [L. Manovich, 2001, p. 134].

Virtual muzeylar ham zamonaviy madaniy kommunikatsiyaning muhim shakliga aylandi. 3D texnologiyalar yordamida tarixiy obidalar va eksponatlar raqamli formatda namoyish etilib, foydalanuvchilarga masofadan turib ekskursiya qilish imkoniyati yaratilmoqda. Bu esa turizm va madaniyat integratsiyasining yangi modelini shakllantirmoqda. George Lakoff vizual va kognitiv tafakkur insonning madaniy idrokida muhim o'rin tutishini ta'kidlaydi [G. Lakoff, 1985, p. 76]. Shu bois virtual texnologiyalar zamonaviy madaniy tafakkurning yangi shaklini yuzaga keltirmoqda.

Sun'iy intellekt texnologiyalari qo'lyozmalarni avtomatik tanish, matnlarni restavratsiya qilish va tarjima qilish jarayonlarida keng qo'llanilmoqda. Ayniqsa, OCR texnologiyalari eski yozuvlarni raqamli formatga o'tkazishda muhim ahamiyat kasb etadi. Natijada tarixiy manbalardan foydalanish samaradorligi oshmoqda.

Raqamli arxivlashtirish madaniy merosni uzoq muddat saqlashning muhim vositasidir. An'anaviy qog'oz hujjatlar vaqt o'tishi bilan yemirilishi mumkin, biroq elektron nusxalar maxsus server va bulutli texnologiyalar orqali xavfsiz saqlanadi. Shu bois ko'plab davlatlarda milliy raqamli arxiv tizimlari shakllantirilmoqda.

Adabiyot sohasida ham raqamli platformalar yangi imkoniyatlarni yaratdi. Elektron kitoblar va audiokitoblarning ommalashuvi kitobxonlik madaniyatining yangi bosqichini yuzaga keltirdi. Ayniqsa, mobil ilovalar orqali yoshlarning adabiyotga qiziqishi ortmoqda. Masalan, Google Play Books, Wattpad va Kitob.uz kabi platformalar foydalanuvchilarga istalgan vaqtda elektron asarlarni mutolaa qilish imkonini bermoqda. Xususan, Wattpad platformasida yosh ijodkorlar o'z hikoya va romanlarini internet orqali keng auditoriyaga taqdim etish imkoniyatiga ega bo'lib, bu zamonaviy raqamli adabiyotning rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Umberto Eco elektron kitoblar va raqamli o'qish tizimlari kitobxonlikning yangi kommunikativ modelini shakllantirayotganini ta'kidlaydi [U. Eco, 2015, p. 114]. Shuningdek, Lev Manovich multimedia texnologiyalari adabiyotni vizual va interaktiv shaklda qabul qilish imkoniyatlarini kengaytirayotganini qayd etadi [L. Manovich, 2001, p. 143].

Demak, raqamli texnologiyalar til, adabiyot va madaniy merosni saqlash hamda rivojlantirishning muhim vositasiga aylanmoqda. Elektron kutubxonalar, virtual muzeylar va sun'iy intellekt tizimlari milliy qadriyatlarni asrash bilan birga, ularni global miqyosda targ'ib qilish imkoniyatini ham yaratmoqda. Shu sababli madaniy merosni raqamlashtirish jarayonlarini yanada rivojlantirish zamonaviy jamiyatning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Ayniqsa, raqamli platformalar orqali yosh avlodning tarixiy va madaniy merosga bo'lgan qiziqishini oshirish, milliy identiklikni mustahkamlash hamda madaniyatlararo muloqotni kengaytirish imkoniyati yuzaga kelmoqda. Shuningdek, sun'iy intellekt va multimedia texnologiyalarining rivojlanishi

kelajakda tarixiy manbalarni yanada mukammal saqlash, tarjima qilish va interaktiv tarzda taqdim etish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. UNESCO Digital Heritage Strategy. – Paris: UNESCO Publishing, 2022. – 56 p.
2. Manovich L. *The Language of New Media*. – Cambridge: MIT Press, 2001. – 354 p.
3. Eco U. *The Future of the Book*. – London: Secker & Warburg, 2015. – 312 p.
4. Yoʻldoshev B. *Raqamli madaniyat va virtual kommunikatsiya*. – Toshkent: Akademnashr, 2023. – 184 b.
5. Rahimov A. Elektron kutubxonalar va raqamli arxiv tizimlari // *Axborot texnologiyalari*. – Toshkent, 2024. – №2. – B. 33–41.
6. Crystal D. *Language and the Internet*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 272 p.
7. Castells M. *The Rise of the Network Society*. – Oxford: Blackwell Publishing, 2010. – 597 p.

RAQAMLI DAVRDA TIL VA MADANIYATNING TRANSFORMATSIYASI: GLOBALLASHUV VA MILLIY IDENTIKLIK MASALALARI

Baxtiyorov Asadbek Dilshod oʻgʻli

Urganch Innovatsion universiteti
Oʻzbek va xorijiy filologiya kafedrası oʻqituvchisi
baxtiyorov.asadbek.18@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamli davr sharoitida til va madaniyatning rivojlanish tendensiyalari, internet kommunikatsiyasi, ijtimoiy tarmoqlar hamda sunʼiy intellekt texnologiyalarining milliy til va madaniyatga taʼsiri tahlil qilinadi. Shuningdek, globallashuv jarayonida milliy identiklikni saqlab qolish, raqamli makonda til madaniyatini rivojlantirish hamda yoshlar nutqida yuz berayotgan lingvomadaniy oʻzgarishlar ilmiy jihatdan yoritiladi.

Kalit soʻzlar. raqamli davr, til madaniyati, internet kommunikatsiyasi, globallashuv, milliy identiklik, sunʼiy intellekt, raqamli lingvistika, ijtimoiy tarmoqlar.

Аннотация. В данной статье анализируются тенденции развития языка и культуры в условиях цифровой эпохи, влияние интернет-коммуникации, социальных сетей и технологий искусственного интеллекта на национальный язык и культуру. Также рассматриваются вопросы сохранения национальной идентичности в условиях глобализации и развития языковой культуры в цифровом пространстве.

Ключевые слова. цифровая эпоха, языковая культура, интернет-коммуникация, глобализация, национальная идентичность, искусственный интеллект, цифровая лингвистика.

Abstract. This article analyzes the development trends of language and culture in the digital era, as well as the influence of internet communication, social networks, and artificial intelligence technologies on national language and culture. The study also discusses the preservation of national identity in the context of globalization and the development of language culture in the digital space.

Keywords. digital era, language culture, internet communication, globalization, national identity, artificial intelligence, digital linguistics.

Kirish. XXI asrda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi insoniyat hayotining barcha sohalariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, raqamli transformatsiya til, adabiyot va madaniyat rivojida yangi bosqichni yuzaga keltirdi. Internet, sun'iy intellekt, ijtimoiy tarmoqlar va multimedia platformalari insonlarning kommunikativ faoliyatini tubdan o'zgartirib, yangi lingvistik va madaniy hodisalarning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. David Crystal internet kommunikatsiyasi tilning yangi shakllarini yuzaga keltirayotganini ta'kidlab, raqamli makonda qisqartmalar, grafik belgilar va noan'anaviy yozuv usullarining keng qo'llanilishini internet tilining asosiy xususiyatlaridan biri sifatida izohlaydi. Shuningdek, Manuel Castells "tarmoq jamiyati" nazariyasida raqamli texnologiyalar inson tafakkuri, kommunikatsiyasi va madaniy jarayonlarni transformatsiya qilayotganini ilmiy asoslab beradi.

Raqamli makonda til faqat aloqa vositasi emas, balki madaniy identiklikni ifodalovchi muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, yoshlar nutqida qisqartmalar, emoji, mem va vizual belgilar orqali hissiy-ekspressiv mazmunni ifodalash tendensiyasi kuchaydi. Bu esa tilning pragmatik va semantik xususiyatlariga yangi yondashuvlarni talab etmoqda. Lev Manovich yangi media madaniyati haqidagi tadqiqotlarida multimedia va vizual kommunikatsiya zamonaviy madaniyatning asosiy komponentiga aylanayotganini qayd etadi. Shu bilan birga, George Lakoff hamda Mark Johnson tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv metafora nazariyasi raqamli kommunikatsiyada vizual va metaforik tafakkurning kuchayib borayotganini izohlashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqotchilar fikricha, raqamli kommunikatsiya tilning pragmatik, semantik va ekspressiv imkoniyatlarini kengaytirib, yangi internet diskursining shakllanishiga olib kelmoqda (Crystal, 2011; Castells, 2010). Shu jihatdan raqamli davrda til, adabiyot va madaniyat rivojini kompleks o'rganish zamonaviy filologiya va media tadqiqotlarining dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. [3]

Bugungi kunda ingliz tilining xalqaro kommunikatsiya vositasi sifatida keng tarqalishi milliy tillarga ham ijobiy, ham salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bir tomondan, xorijiy tillarni o'rganish imkoniyatlari kengaymoqda, ikkinchi tomondan esa ayrim milliy birliklarning iste'moldan chiqib ketish xavfi kuchaymoqda. Ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlarda inglizcha so'z va iboralarning faol qo'llanishi kod almashinuvi hodisasini kuchaytirmoqda.

Raqamli kommunikatsiya tilning yozma shakliga ham sezilarli o'zgarishlar olib kirdi. Masalan, qisqacha xabarlar, emoji va gif-fayllar verbal va noverbal kommunikatsiyaning uyg'unlashgan shakliga aylandi. Bu esa an'anaviy yozma nutq

me'yorlarining transformatsiyasiga sabab bo'lmoqda. Lingvistlar bunday holatni "raqamli diskurs" deb atamoqdalar.[5]

Bugungi kunda sun'iy intellekt asosidagi tarjima tizimlari, matn tahlili dasturlari hamda ovozli yordamchilar til rivojida muhim o'rin egallamoqda. Ayniqsa, neyrotarmoq asosidagi tarjima texnologiyalari turli xalqlar o'rtasidagi madaniy aloqalarni kengaytirishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, avtomatik tarjimalarda milliy mentalitet va pragmatik ma'no yetarlicha aks etmasligi ham kuzatiladi.

Raqamli davr adabiyot rivojiga ham yangi imkoniyatlar yaratdi. Elektron kitoblar, audiokitoblar va onlayn platformalar kitobxonlik madaniyatini yangi bosqichga olib chiqdi. Zamonaviy yozuvchilar internet platformalari orqali keng auditoriyaga chiqish imkoniga ega bo'lmoqda. Shu jihatdan raqamli adabiyot an'anaviy adabiy jarayonning muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda.

Madaniyat sohasida ham raqamlashtirish jarayoni milliy merosni saqlash va targ'ib qilishda muhim vosita bo'lib xizmat qilmoqda. Virtual muzeylar, 3D ekskursiyalar va elektron arxivlar tarixiy-madaniy boyliklarni keng ommaga yetkazishga imkon bermoqda. Ayniqsa, UNESCO tomonidan qo'llab-quvvatlanayotgan raqamli madaniy meros loyihalari milliy qadriyatlarni global miqyosda targ'ib etishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.[2]

Xulosa qilib aytganda, raqamli davr til, adabiyot va madaniyat rivojida yangi imkoniyatlar bilan bir qatorda muayyan muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Globallashuv sharoitida milliy til va madaniyatni saqlash, raqamli savodxonlikni rivojlantirish hamda internet makonida madaniy kommunikatsiyani takomillashtirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shu sababli raqamli lingvistika, media madaniyat va sun'iy intellekt bilan bog'liq tadqiqotlarni kengaytirish bugungi kunning dolzarb ilmiy yo'nalishlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Castells M. *The Rise of the Network Society*. – Oxford: Blackwell, 2010.
2. Crystal D. *Language and the Internet*. – Cambridge University Press, 2011.
3. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 2003.
4. Karimov N. Raqamli kommunikatsiya va til madaniyati // Filologiya masalalari. – Toshkent, 2023. – №4. – B. 45–52.
5. To'xtasinov I. Globallashuv sharoitida milliy madaniyat masalalari. – Toshkent: Fan, 2022.

ESSE JANRIDA INSON SHAXSINING BADIY-ESTETIK TALQINI

Kazakova Gulasal Kuralovna

Urganch innovatsion universiteti o'qituvchisi

gulasalkazakova@mail.ru

Annotatsiya

Mustaqillikdan keyingi o'zbek adabiyotida inson shaxsi va uning ichki olamini badiiy talqin etish masalasi alohida ahamiyat kasb etdi. Ayniqsa, esse janrida ijodkor shaxsiyati, qahramon ruhiyati, insonning ma'naviy dunyosi hamda individual xarakter xususiyatlarini tahlil qilishga bo'lgan intilish kuchaydi. Maqolada esse janrida shaxs konsepsiyasining ifodalanish usullari, adabiy tanqidchilik bilan bog'liq jihatlari hamda ijodkor poetik mahoratining o'ziga xos qirralari tahlil qilingan.

Аннотация

В узбекской литературе периода независимости особое значение приобрела проблема художественной интерпретации личности человека и его внутреннего мира. Особенно усилился интерес к анализу личности творца, психологии героя, духовного мира человека, а также индивидуальных черт характера в жанре эссе. В статье проанализированы способы выражения концепции личности в жанре эссе, её связь с литературной критикой, а также своеобразные аспекты поэтического мастерства автора.

Annotation

In Uzbek literature of the independence period, the issue of the artistic interpretation of human personality and the inner world gained particular significance. Especially, there has been an increasing interest in analyzing the creator's personality, the hero's psychology, the spiritual world of a person, and individual character traits within the essay genre. This article analyzes the ways of expressing the concept of personality in the essay genre, its relation to literary criticism, as well as the distinctive aspects of the author's poetic mastery.

Kalit so'zlar: ijodkor ruhiyati, shaxs konsepsiyasi, esse janri, adabiy tanqidchilik, poetik mahorat, adabiy etyud, biografik ma'lumot.

Ключевые слова: творческая психология, концепция личности, жанр эссе, литературная критика, поэтическое мастерство, литературный этюд, биографические сведения.

Key words creative psychology, concept of personality, essay genre, literary criticism, poetic mastery, literary etude, biographical information.

Mustaqillik yillari o'zbek adabiyotida, xususan, adabiy tanqid sohasida yangi estetik qarashlar shakllana boshladi. Ilgarigi mafkuraviy qoliplardan voz kechish va ular o'rniga badiiylik tamoyillariga asoslangan erkin fikr yuritish tendensiyasi kuchaydi. Shu jarayonda inson shaxsini badiiy jihatdan anglash va uning ichki dunyosini ochib berish adabiyotning muhim vazifalaridan biriga aylandi. Istiqlol davri adabiyotida yozuvchi mahorati, qahramon xarakteri va ijodkor ruhiyatini tadqiq etish masalalari shaxs konsepsiyasini talqin qilish bilan chambarchas bog'liq holda namoyon bo'ldi. Bu holat adabiy tanqid janrlari, ayniqsa, essechilik yo'nalishida nazariy qarashlarni yangilashga xizmat qildi.

H.Karimov insonni anglashda san'atning ahamiyati haqida fikr yuritarkan, badiiy asar insonning ichki dunyosi, hayotga munosabati va fikriy olamini yoritishda muhim vosita ekanini ta'kidlaydi: "San'at, badiiy asar orqaligina kishining qanday

insonligini anglash mumkin. Sababi undagina kishining ichki olami, hayotga qarashi, olam va odam xususidagi o'y-fikri o'z ifodasini topadi, butun siymosi ko'z o'ngida gavdalanadi" [2.33].

Istiqlol yillarida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar adabiy tanqid tafakkuriga ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Tanqidchilikning mavzular ko'lami kengayib, uning tarix, falsafa, psixologiya kabi fanlar bilan aloqasi mustahkamlandi. Shuningdek, milliy uyg'onish davri adabiyoti va uning namoyandalari ijodiga nisbatan qiziqish ortdi. Ilgari biryoqlama baholangan yoki e'tibordan chetda qolgan ijodkorlar merosini yangicha estetik va ilmiy tamoyillar asosida o'rganishga intilish kuchaydi.

Bu jarayon adabiy tanqid janrlari zimmasiga katta mas'uliyat yukladi. Adabiy portret, esse, adabiy-tanqidiy maqola va adabiy etyudlarda ijodkorning nafaqat asarlari, balki uning shaxsiyati, hayoti, ruhiy kechinmalari ham tahlil markaziga aylandi. "O'zbek adabiy tanqidchiligi tarixi" kitobida shunday qayd etiladi: "Sho'ro yillarida yaratilgan adabiy portretlarda yozuvchining faqat ijodi markazda tutilib, uning insoniy fazilatlari, hayotidagi dramatism, oila, muhit kabi masalalarga kam e'tibor berildi" [1.276].

Shu nuqtayi nazardan qaraganda, sovet davri adabiyotida ijodkorning shaxsiy kechinmalari, dunyoqarashi va ruhiy olami yetarli darajada yoritilmagani kuzatiladi. Q.Yo'ldoshev asarlarida ham qatag'on siyosati tufayli ko'plab ijod ahlining ichki dunyosi va inson sifatidagi qiyofasi ochilmay qolgani ta'kidlanadi. Bu esa yangi davr adabiy tanqidchiligi oldiga ijodkorning ma'naviy olamini kashf etish vazifasini qo'ydi.

Yangilangan adabiy konsepsiya asosida jadidchilik harakati namoyandalariga bag'ishlangan qator esse va adabiy portretlar yaratildi. Begali Qosimovning Fitrat, Qodiriy va Cho'lpon haqidagi esse-xotiralari ana shu yo'nalishdagi muhim namuna hisoblanadi. Keyingi davr essechiligida tarixiylik prinsipiga tayanish, arxiv materiallaridan foydalanish va ijodkor biografiyasini qayta tadqiq etish tendensiyasi kuchaydi. Shu orqali Qodiriy, Fitrat, Cho'lpon kabi adiblarning shaxs sifatidagi kamoloti va hayot yo'liga oid ilgari yashirin bo'lgan ma'lumotlar badiiy talqin markaziga olib chiqildi.

Esse janrida inson konsepsiyasi milliy qadriyatlar va o'zbekona dunyoqarash bilan uyg'un holda ifoda etildi. Ijodkor shaxsiyati, uning hayotiy pozitsiyasi va asar yaratish jarayoni adabiy tahlilning asosiy obyektlaridan biriga aylandi. M.Qo'shjonovning "Nafosat shaydosi", "Abdulla Oripov", "Men o'zbek xalqi nomidan so'zlayman!", "Eshiting, she'r o'qiymen" kabi adabiy portretlari hamda Sh.Xolmirzayevning "Jamiyatning maqsadi, ya'ni mafkura bobida o'ylar" nomli esselarida inson va ijodkor munosabati keng yoritilgan.

Istiqlol davri essechiligida mavzu va ifoda usulining yangilanishi kuzatildi. Bu jarayonda insonning ichki kechinmalari, fikrlash tarzi va ma'naviy izlanishlari markaziy o'ringa chiqdi. Adabiy tanqidning muhim vazifalaridan biri sifatida hayot va adabiyotni tahlil qilish bilan bir qatorda jamiyat taraqqiyotini oldindan his etish tamoyili ham shakllandi. Shu bois esselarda inson taqdiri va uning ruhiy olami bosh masala sifatida namoyon bo'ldi.

Jamiat taraqqiyoti inson omili bilan bog'liq ekani adabiyotshunoslikda ham yetakchi konsepsiyaga aylandi. Bu haqda N.Rahimjonov quyidagicha fikr bildiradi: "Inson qayerdagi xor bo'lsa, o'sha joyda taraqqiyot so'nadi. Yoki orqaga ketadi. Bosh mezon – bu inson. Insoniyat salohiyati uchun zarur bo'lgan ikki shart bizda mavjud: imon azizligi va mulk azizligi"[3.201]. Ushbu qarash insonni jamiat va adabiyot taraqqiyotining asosiy subyekti sifatida anglashga xizmat qiladi.

N.Rahimjonov esse janrining ilk ko'rinishlarini memuar adabiyot bilan bog'laydi va xotiralar, kundaliklar, yon daftar qaydlari ijodkorning ichki laboratoriyasini ochib berishda muhim ahamiyatga ega ekanini ta'kidlaydi: "Xotiralar, esdalik-esselar, yon daftar qaydlari, kundaliklar san'atkorlarning ijodiy laboratoriyasiga yo'l ochishiga, tarixiy-adabiy hamda boy biografik ma'lumotlar berishiga ko'ra adabiyot ilmida muhim ahamiyat kasb etadi" [3.4]. Bu kabi janrlar orqali ijodkorning badiiy tafakkuri, poetik mahorati va hayotiy tajribasini chuqurroq anglash imkoni paydo bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, istiqlol yillari esse janri taraqqiyotida inson konsepsiyasining o'rnini yanada mustahkamlandi. Ijodkor dunyoqarashi, uning ma'naviy olami va badiiy-estetik izlanishlari esse janrining asosiy mazmunini ustunlaridan biriga aylandi. Bu esa essechilikning nafaqat adabiy, balki ijtimoiy-ma'naviy ahamiyatini ham kuchaytirdi.

Адабиётлар рўйхати:

1. Б.Назаров, А.Расулов, Қ.Қаҳрамонов, Ш.Аҳмедова "Ўзбек адабий танқидчилиги тарихи" дарслиги. Т.: 2012.
2. Ҳақимжон Каримов "Ўзбек романларининг тараққиёт тамойиллари". Услубий қўлланма. Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2008.
3. Н.Раҳимжонов "Бадий асар биографияси". Т.: 2008.
4. Н.Раҳимжонов "Илмий тафаккур жилолари". Т.: 1991.
5. С.Қурбонова "Ёзувчи публицистикасининг тараққиёт тамойиллари". Т.: "Мухаррир" нашриёти. 2012.

RAQAMLI DAVRDA O'ZBEK TILINING TRANSFORMATSIYASI: SLENGLAR VA NEOLOGIZMLAR TAHLILI

Kenjayeva Onajon Islom qizi

Urganch innovatsion universiteti talabasi

E-mail: anush8550@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamli davr sharoitida o'zbek tilining transformatsiya jarayonlari tahlil qilinadi. Xususan, internet va ijtimoiy tarmoqlar ta'sirida tilning leksik tarkibida yuz berayotgan o'zgarishlar, slenglar va neologizmlarning shakllanishi hamda ularning nutq madaniyatiga ta'siri yoritilgan. Shuningdek, raqamli muhitning til iqtisodiyligi, yozma va og'zaki nutq

o'rtasidagi yaqinlashuv jarayoni, ingliz tilining ta'siri va til aralashuvi kabi jihatlar ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijasida raqamli davr o'zbek tilini boyitishi bilan birga, adabiy me'yorlarga ta'sir qiluvchi omil ekanligi asoslab beriladi.

Аннотация: В данной статье анализируются процессы трансформации узбекского языка в условиях цифровой эпохи. Особое внимание уделяется изменениям в лексическом составе языка под влиянием интернета и социальных сетей, а также формированию сленга и неологизмов и их влиянию на культуру речи. Рассматриваются такие явления, как языковая экономия, сближение устной и письменной речи, влияние английского языка и код-свитчинг. В результате исследования обосновано, что цифровая среда, с одной стороны, обогащает узбекский язык, а с другой — оказывает влияние на его литературные нормы.

Annotation: This article analyzes the processes of transformation of the Uzbek language in the digital era. Particular attention is paid to changes in the lexical system of the language under the influence of the internet and social media, as well as the formation of slang and neologisms and their impact on speech culture. The study examines linguistic economy, the convergence of written and spoken language, the influence of English, and code-switching. The results show that while the digital environment enriches the Uzbek language, it also poses challenges to maintaining its literary norms.

Kalit so'zlar: Raqamli davr, o'zbek tili, til transformatsiyasi, sleng, neologizm, ijtimoiy tarmoqlar, lingvistik iqtisodiylik, til aralashuvi, internet tili, nutq madaniyati.

Ключевые слова: Цифровая эпоха, узбекский язык, языковая трансформация, сленг, неологизмы, социальные сети, языковая экономия, код-свитчинг, интернет-язык, культура речи.

Key words: Digital era, Uzbek language, language transformation, slang, neologisms, social media, linguistic economy, code-switching, internet language, speech culture.

XXI asr – raqamli texnologiyalar va global internet tarmog'i tez rivojlangan davr bo'lib, bu jarayon barcha sohalar qatori til tizimiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. O'zbek tili ham global axborot oqimi, ijtimoiy tarmoqlar, mobil ilovalar va sun'iy intellekt vositalari ta'sirida yangi bosqichga kirib bormoqda. Bu davrda tilning leksik tarkibi yangilanib, slenglar va neologizmlar faol ravishda paydo bo'lmoqda. Raqamli muhitda til faqat muloqot vositasi emas, balki ijtimoiy identifikatsiya, madaniy ifoda va internet madaniyatining ajralmas qismiga aylangan. Shu sababli o'zbek tilining transformatsiyasi lingvistik va sotsiologik jihatdan ham muhim ilmiy muammo hisoblanadi [3; B. 45].

Raqamli texnologiyalar rivojlanishi natijasida tilning ishlatilish muhiti tubdan o'zgardi. Ilgari yozma va og'zaki nutq an'anaviy shakllarda rivojlangan bo'lsa, bugungi kunda Telegram, Instagram, TikTok, YouTube kabi platformalar tilning yangi "onlayn varianti"ni shakllantirdi. Bu muhitda qisqa, tez va emotsional ifodalar ustunlik qiladi. Natijada til iqtisodiylashadi, ya'ni kam so'z bilan ko'proq ma'no

berishga intiladi. Masalan: “ok”, “wow”, “lol”, “brb” kabi qisqartmalar o‘zbek yoshlari nutqiga ham kirib kelgan [1].

Raqamli davr — bu internet, mobil aloqa, ijtimoiy tarmoqlar va sun’iy intellekt texnologiyalari keng tarqalgan zamonaviy bosqich bo‘lib, u insonlarning muloqot uslubi va til ishlatish madaniyatini tubdan o‘zgartirdi [4; B. 2]. O‘zbek tili ham ushbu global jarayondan chetda qolmadi va yangi kommunikativ sharoitga moslashib bormoqda.

Raqamli muhitda asosiy talab — tezkorlik. Odamlar uzoq matn yozishdan ko‘ra qisqa, aniq va tez tushunarli ifodalarni afzal ko‘radi. Shu sababli til “ixchamlanish” jarayonini boshdan kechirmoqda [2; B. 23].

Masalan: “Yaxshi” → “ok”, “zo‘r” , “Tushundim” → “tushunarli”, “qabul”, “Hozir yozaman” → “brb” (inglizcha qisqartma).

Bu holat til iqtisodiyligi (lingvistik ekonomiya) deb ataladi. U tilning tabiiy rivojlanish qonuniyatlaridan biridir. Ilgari yozma nutq rasmiy va qat’iy qoidalariga asoslangan bo‘lsa, hozir ijtimoiy tarmoqlarda yozma muloqot og‘zaki nutqqa juda yaqinlashib ketdi.

Masalan: tinish belgilarini kamaytirish yoki umuman ishlatmaslik, kichik harflarda yozish, emojilar (stikerlar) orqali his-tuyg‘uni ifodalash 😊👉😄.

Bu jarayon tilning emotsional ifoda vositalari kengayganini ko‘rsatadi. Telegram, Instagram, va YouTube kabi platformalar tilning yangi kommunikativ muhitini yaratdi. Bu platformalarda til quyidagi xususiyatlarga ega bo‘lmoqda: tez yangilanadi, global so‘zlar tez kirib keladi, trendlar orqali yangi iboralar paydo bo‘ladi. Masalan: “trend bo‘lish”, “viral bo‘lish”, “like bosish”, “post qilish”. Bu so‘zlar o‘zbek tilida mustahkam o‘rnashib bormoqda. Raqamli davrda ingliz tili global internet tili sifatida katta ta’sirga ega. Natijada o‘zbek tiliga ko‘plab inglizcha so‘zlar kirib kelmoqda: online / onlayn , offline / oflayn, content / content, blogger / bloger, streaming / strim. Bu jarayon “til aralashuvi” (code-switching) deb ataladi. U bir tomondan tilni boyitadi, ikkinchi tomondan esa adabiy tilning sofliqi masalasini dolzarb qiladi.

Raqamli davrda yangi yozuv madaniyati shakllandi. U quyidagi xususiyatlarga ega: qisqartmalar (OMG, BRB), emojilar orqali fikr ifodalash, hashtaglardan foydalanish (#uzbek, #trend), memlar orqali kommunikatsiya. Bu holat tilni faqat grammatik tizim emas, balki vizual-kommunikativ tizimga ham aylantirdi. Raqamli davr tilni tezlashtirdi, ixchamlashtirdi va global muhitga moslashtirdi. O‘zbek tili ham bu jarayonda faol ishtirok etib, yangi so‘zlar, qisqartmalar va ifoda shakllari bilan boyib bormoqda. Shu bilan birga, adabiy til me’yorlarini saqlash va tilning tabiiy muvozanatini himoya qilish muhim ilmiy va madaniy vazifa bo‘lib qolmoqda.

Sleng – bu asosan yoshlar, internet foydalanuvchilari va ma’lum ijtimoiy guruhlar tomonidan ishlatiladigan norasmiy so‘z va iboralardir. O‘zbek tilida ham so‘nggi yillarda internet slengi juda tez rivojlanmoqda. Masalan: “cringe” – noqulay, uyatli holat, “hype” – katta qiziqish, shov-shuv, “flex” – maqtanish, “ship” – ikki kishini juft deb tasavvur qilish, “ghost qilish” – to‘satdan aloqani uzish. O‘zbekcha slenglar ham shakllanmoqda: “zo‘rku” – kuchli ma’qullash, “gap yo‘q” – juda

yaxshi, “qotdi” – kulgili yoki ajoyib holat. Slenglar tilni jonlantiradi, ammo adabiy til me’yorlaridan uzoqlashish xavfini ham keltirib chiqaradi.

Neologizmlar – bu tilga yangi kirib kelgan soʻzlar va atamalardir. Raqamli davrda neologizmlar asosan texnologiya, internet va global madaniyat taʼsirida shakllanmoqda. Oʻzbek tilidagi neologizmlar: “onlayn” – internet orqali, “oflayn” – internetdan tashqari, “blogger” – blog yurituvchi shaxs, “kontent” – internetdagi material, “startap” – yangi biznes loyiha, “stream” – jonli efir [5; B. 2]. Bu soʻzlarning koʻpchiligi ingliz tilidan oʻzlashgan boʻlib, oʻzbek tiliga moslashib bormoqda. Raqamli muhit — bu internet, ijtimoiy tarmoqlar, mobil ilovalar va raqamli kommunikatsiya vositalari orqali shakllangan yangi axborot maydoni boʻlib, u jamiyatning barcha sohalariga, jumladan til, madaniyat va tafakkurga ham kuchli taʼsir koʻrsatmoqda. Oʻzbek tili va nutq madaniyati ham ushbu jarayondan mustasno emas.

Raqamli muhit orqali oʻzbek tiliga koʻplab yangi soʻzlar va tushunchalar kirib kelmoqda. Bu tilning lugʻat tarkibini boyitadi: onlayn, oflayn, kontent, blogger, startap, marketing. Bu soʻzlar zamonaviy hayotning yangi tushunchalarini ifodalash uchun zarur. Ijtimoiy tarmoqlar va messenjerlar (Telegram, WhatsApp) orqali odamlar tez va samarali muloqot qilish imkoniga ega boʻldi. Bu: vaqtni tejaydi, tezkor axborot almashinuvini taʼminlaydi, masofaviy muloqotni osonlashtiradi. Raqamli muhit taʼlimni yangi bosqichga olib chiqdi: onlayn darslar, video-leksiya, elektron kitoblar, masofaviy taʼlim platformalari.

Bu esa til oʻrganish va bilim olishni ancha qulaylashtirdi. Internetda memlar, bloglar, podkastlar va video kontentlar orqali tilning ijodiy imkoniyatlari kengaydi. Yoshlar oʻz fikrini erkin va kreativ tarzda ifodalash imkoniga ega boʻldi. Raqamli muloqotda rasmiy qoidalarga rioya qilmaslik keng tarqalgan: imlo xatolari, tinish belgilarini ishlatmaslik, qisqartmalarni ortiqcha qoʻllash. Bu holat savodxonlik darajasiga salbiy taʼsir qilishi mumkin. Ijtimoiy tarmoqlarda norasmiy til juda tez tarqalmoqda: “cringe”, “flex”, “hype”, “lol”. Oʻzbek tilida ham: “qotdi”, “gap yoʻq”, “zoʻrku” kabi. Bu adabiy til bilan norasmiy til oʻrtasidagi chegarani zaiflashtiradi.

Raqamli muhitda ingliz tili ustunlik qilgani sababli koʻplab soʻzlar toʻgʻridan-toʻgʻri oʻzlashtirilmoqda: content, trend, like, post, story. Bu holat baʼzan oʻzbek tilining sof lugʻaviy tizimiga bosim qiladi [4; B. 3]. Tezkor axborot oqimi insonlarda: diqqatning qisqarishi, yuzaki fikrlash, tez chalgʻish kabi muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Qisqa yozish va emoji'larga tayanish natijasida murakkab fikrni ifodalash qobiliyati pasayishi ehtimoli mavjud. Raqamli muhit oʻzbek tili va jamiyat uchun ham katta imkoniyatlar, ham maʼlum xavflarni olib keldi. U tilni boyitmoqda, muloqotni tezlashtirmoqda va yangi ifoda shakllarini yaratmoqda. Shu bilan birga, adabiy til meʼyorlarining buzilishi, slenglarning ortishi va inglizcha soʻzlarning koʻpayishi kabi muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Shuning uchun raqamli davrda eng muhim vazifa — tilning tabiiy rivojlanishini qoʻllab-quvvatlash, lekin adabiy meʼyorlarni saqlab qolish va savodxonlikni oshirishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2006.
2. Yo'ldoshev B. Tilshunoslik asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2012.
3. Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
4. Androutsopoulos J. Mediatization and Sociolinguistic Change. – Berlin: De Gruyter, 2014.
5. O'zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi materiallari. Raqamli texnologiyalar va til rivoji bo'yicha hisobotlar, 2020–2023.

HISSİYOTNING TIL VA NUTQDAGI IFODASI

Yusupova Dilnoza Umarjonovna

Urganch Innovatsion Universitetida

Ingliz tili fani o'qituvchisi

Email: noz_1990@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0005-9219-4571>

Annotatsiya. Mazkur maqolada hissiyotning til va nutqdagi ifodalanish xususiyatlari lingvistik, kognitiv va pragmatik nuqtai nazardan atroflicha tahlil qilinadi. Til inson tafakkuri va ruhiy holatining aksidir. Hissiyot esa shaxsning ichki dunyosini ifoda etuvchi, ijtimoiy munosabatlarda muhim kommunikativ vosita hisoblanadi. Shuning uchun til va hissiyot o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, til hissiy holatlarning tashqi verbal shaklini ifodalaydi, nutq esa bu hissiyotlarni kontekstual mazmunga ega holatda namoyon qiladi. Maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi emotsional birliklarning leksik, sintaktik, fonetik, stilistik va noverbal ifoda shakllari tizimli tahlil qilinadi. Hissiy nutqning pragmatik funksiyalari, metaforik modellar, kommunikativ-pragmatik kontekstda hissiyotning shakllanish jarayoni va milliy-madaniy tafovutlar ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: hissiyot, emotsional birlik, kognitiv metafora, pragmatika, intonatsiya, lingvokulturologiya, kommunikativ kompetensiya, emotsional nutq, verbal va noverbal ifoda, semantik tuzilma.

Kirish (Introduction)

Til insonning aqliy faoliyatining natijasi bo'lishi bilan birga, hissiy dunyosining ham ko'zgusidir. Inson o'z his-tuyg'ularini, quvonch va qayg'usini, umid va xavotirini til orqali ifoda etadi. Shu bois til hissiyotlarning tashuvchi vositasi, jamiyatdagi emotsional tajribaning aksidir.

Maslova (2019) qayd etganidek, *“Til inson his-tuyg'ularining eng nozik qatlamlarini ifoda eta oladigan yagona tizimdir. Hissiyot tildan tashqarida yashamaydi”*. Shuningdek, Wierzbicka (1999) tilni madaniy kod deb atar ekan, hissiyotlarning tildagi ifodasi orqali milliy madaniyatning o'ziga xosliklari aniqlanishini ta'kidlaydi. Tilshunoslikda hissiyotning tildagi ifodasini o'rganishga oid tadqiqotlar bir necha yo'nalishlarda olib borilmoqda:

- **lingvopsixologik** yoʻnalish (emotsional reaksiyalarni til vositalari orqali tahlil qilish);
- **kognitiv-lingvistik** yoʻnalish (hissiyotlarning konseptual modellarini oʻrganish);
- **lingvopragmatik** yoʻnalish (emotsional birliklarning nutqdagi kommunikativ funksiyasini tahlil qilish);
- **lingvokulturologik** yoʻnalish (madaniyatlararo hissiy tafovutlarni oʻrganish).

Inson nutqining emotsionalligi – bu uning individual tafakkuri va ijtimoiy muhitining mahsulidir. Shuning uchun hissiyotning tildagi ifodasini oʻrganish tilning **semantik, pragmatik, kognitiv va madaniy** sathlarini birlashtiruvchi muhim ilmiy masaladir.

Tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, XXI asr kommunikatsiyasida hissiy nutqning oʻrni keskin ortmoqda: siyosiy nutqlar, reklama, ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlarda tilning emotsional yuklamasi auditoriyaga taʼsir koʻrsatishning asosiy vositasiga aylanmoqda. Shu bois hissiyotning til va nutqdagi ifodasini tahlil qilish hozirgi zamon lingvistikasining dolzarb muammolaridan biridir.

Metodologiya (Methods)

Tadqiqotda quyidagi metod va yondashuvlardan foydalanildi:

Deskriptiv metod – hissiyotning tildagi ifoda shakllarini aniqlash va tavsiflashda qoʻllanildi.

Kognitiv-lingvistik metod – hissiyotning konseptual modellarini va metaforik xaritasini aniqlash uchun ishlatildi.

Pragmatik tahlil metodi – hissiyotning muloqot jarayonidagi maqsadli taʼsirini ochib berish uchun qoʻllanildi.

Komparativ metod – oʻzbek va ingliz tillarida emotsional ifoda vositalarini taqqoslashda foydalanildi.

Diskursiv tahlil – siyosiy, badiiy va kundalik nutqdagi emotsional birliklarning kontekstual tahlilini amalga oshirishda yordam berdi.

Tadqiqot materiali sifatida quyidagilar tanlab olindi:

Oʻzbek adabiyotidan Oybekning “Qutlugʻ qon”, Oʻtkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” romanlari;

Ingliz adabiyotidan Mark Tvenning “The Adventures of Tom Sawyer” asari;

Oʻzbekiston Prezidenti va xalqaro siyosatchilarning chiqishlari (2020–2024 yillar);

BBC, Oʻzbekiston Milliy axborot agentligi (OʻzA) materiallari;

Kundalik muloqot matnlari va ijtimoiy tarmoq yozishmalari.

Natijalar (Results)

1. Hissiyotning leksik darajadagi ifodasi

Til tizimining eng sezgir sathi bu leksik qatlamdir. Oʻzbek tilida hissiyotlar koʻpincha emotsional feʼllar (quvonmoq, gʻazablanmoq, sogʻinmoq), emotsional otlar (quvonch, dard, umid, xavotir), sifatlar (xursand, dilgir, jurʼatli) orqali ifodalanadi. Frazologizmlar esa milliy tafakkurdagi hissiy obrazlarni aks ettiradi:

“*Yuragi orqaga tortdi*” (qo‘rquv),

“*Ko‘ngli osmonda*” (xursandlik),

“*Ko‘ngli to‘ldi*” (achinish).

Ingliz tilida shunga mos ifodalar mavjud:

to lose one’s temper (jahli chiqmoq),

to be on cloud nine (nihoyatda xursand),

to break someone’s heart (ko‘nglini og‘ritmoq).

Z. Kovecses (2000) fikricha, “emotional lexicon is not only linguistic but cultural – each language creates its own emotional map based on collective experience.” Shunday qilib, leksik vositalar milliy-madaniy konnotatsiyani o‘zida mujassam etadi.

2. Sintaktik va stilistik vositalar

Hissiy mazmun sintaktik sathda ritorik so‘roq, takror, undov, tuyg‘ularni kuchaytiruvchi bog‘lovchi birliklar orqali ifodalanadi:

“Nahotki u keldi?!”

“Voy, bu qanday baxt!”

“Ketdi... hammasi tugadi.”

Takror (anafora, epifora) emotsional kuchlanishni oshiradi. Stilistik jihatdan esa metafora, epiteta, antiteza, parallelizm kabi vositalar hissiyotlarni kuchaytiradi:

“Yuragim muzlab ketdi.” (Qo‘rquv, sovuqlik metaforasi)

“Ko‘ngli qushday uchdi.” (Quvonch, yengillik metaforasi)

Bu vositalar emotsional semantikani kengaytiradi, hissiyotlarni obrazli, estetik jihatdan ta’sirchan qiladi.

3. Fonetik va intonatsion vositalar

Fonetik sath hissiyotning tabiiy ifodasidir. Ohang, urg‘u, pauza, nutq tezligi va tembr orqali emotsional ma’no kuchayadi. Masalan:

past ohang — qayg‘u, xavotir, xijolat;

yuqori ohang — g‘azab, hayrat;

cho‘zilgan pauza — umidsizlik yoki dramatik ta’sir.

Bu hodisalar hissiyotning akustik semiotikasini tashkil etadi.

4. Noverbal vositalar

Hissiyotlar mimika, jest, tana harakati va ko‘z ifodasi orqali ham yetkaziladi. Masalan, *boshni egish* – muloyimlik yoki afsus, *qo‘llarni yoyish* – norozilik, *ko‘zning chaqnashi* – hayajon yoki g‘azabni bildiradi.

Psixolingvistik nuqtai nazardan, noverbal vositalar emotsional informatsiyani 60–70% hollarda verbal vositalardan ko‘proq yetkazadi (Mehrabian, 1981). Demak, hissiyotning to‘liq idrok etilishi uchun verbal va noverbal elementlar birgalikda ishlaydi.

5. Pragmatik va kommunikativ funksiyalar

Hissiyotning asosiy kommunikativ funksiyalari quyidagilardan iborat:

ta’sir o‘tkazish (impact) – auditoriyada hissiy reaksiya uyg‘otish;

ishontirish (persuasion) – emotsional asos orqali fikrni kuchaytirish;

muloqotni yaqinlashtirish (rapport) – samimiylik va empatiya yaratish;

baholash (evaluation) – subyektiv munosabatni ifoda etish.

Siyosiy nutqda bu funksiyalar o‘ta muhim: “Biz bu yurtni birgalikda bunyod etamiz!” — bu gapda auditoriyani ruhlantirish, ijobiy kayfiyat yaratish maqsadi yotadi.

Reklama diskursida esa hissiy so‘zlar manipulyativ kuchga ega: “Bu atir sizni baxtli qiladi.” — bu yerda *baxt* konsepti iste’molchining hissiy ongiga ta’sir etadi.

6. Kognitiv-metaforik modellar

Lakoff va Jonson (2003) tomonidan ilgari surilgan konseptual metafora nazariyasi hissiyotlarning ongdagi modellarini ochib beradi:

G‘AZAB – ISSIQLIK (*He boiled with anger / U g‘azabdan qizib ketdi*);

QUVONCH – YORUG‘LIK (*Her face lit up / Yuzida quvonch nuri paydo bo‘ldi*);

QO‘RQUV – SOVUQLIK (*My blood froze / Yuragim muzlab ketdi*).

Bu metaforalar hissiyotlarning kognitiv asosini tashkil etadi va tildagi semantik ko‘rinish orqali inson tajribasini konseptualizatsiya qiladi.

Muhokama (Discussion)

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, hissiyot tildagi semantik, pragmatik va madaniy qatlamlarni birlashtiruvchi universal hodisa bo‘lsa-da, har bir xalq tilida u milliy xususiyatlar bilan boyigan.

O‘zbek tilida hissiyot ko‘pincha ko‘ngil konsepti atrofida shakllanadi (“ko‘ngli to‘lmoq”, “ko‘ngli sinmoq”, “ko‘ngli yorishmoq”), ingliz tilida esa heart konsepti markazda turadi (*heartbroken, kind-hearted, heavy-hearted*).

Bu ikki konseptning farqi – madaniyat va mentalitetdagi o‘ziga xoslikni aks ettiradi. O‘zbek tili ma’naviy, ruhiy holatlarni ko‘ngil orqali ifodalasa, ingliz tili psixofiziologik markaz sifatida yurak obrazidan foydalanadi. Shuningdek, hissiy nutqning ijtimoiy vazifalari turlicha:

kundalik muloqotda — samimiyat va yaqinlikni ta’minlaydi;

badiiy diskursda — obrazlilik va estetik ta’sir yaratadi;

siyosiy nutqda — ruhlantirish va ishonch uyg‘otadi;

reklama diskursida — manipulyativ ta’sir ko‘rsatadi.

Lingvopragmatik jihatdan qaraganda, hissiyot kommunikativ muvaffaqiyatning asosiy komponentidir. Til hissiy komponentni yo‘qotsa, u holda muloqotning tabiiylik va samimiylilik darajasi pasayadi.

Xulosa

Tadqiqot asosida quyidagi ilmiy natijalar olindi:

1. Hissiyot tildagi universal, ammo madaniy jihatdan farqlanuvchi semantik hodisadir.

2. Til hissiyotlarni nafaqat ifoda etadi, balki ularni shakllantiruvchi va kodlovchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

3. Hissiyotning ifoda vositalari ko‘p qatlamli: leksik, fonetik, sintaktik, stilistik va noverbal darajalar o‘zaro integratsiyada ishlaydi.

4. Emotsional birliklarning kommunikativ funksiyasi – muloqotda ta’sir, ishontirish va empatiya yaratishdir.

5. O‘zbek tilida hissiyotning “ko‘ngil”, ingliz tilida esa “heart” konseptlari madaniy tafakkurni ifodalaydi.

6. Kognitiv-metaforik modellar (issiq/sovuqlik, yorug‘lik/qorong‘ilik, og‘irlik/yengillik) inson hissiy tajribasining tildagi kodidir.

7. Hissiy kompetensiya kommunikativ kompetensiyaning tarkibiy qismi bo‘lib, uni rivojlantirish til ta’limida muhim omildir.

Foydalanilgan adabiyotlar

Maslova, V.A. (2019). *Lingvokulturologiya*. Moskva: Akademiya.

1. Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching*. New York: Pearson Education.

2. Richards, J. & Rodgers, T. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge: CUP.

3. Kövecses, Z. (2000). *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge University Press.

4. Wierzbicka, A. (1999). *Emotions across Languages and Cultures*. Cambridge: CUP.

5. Karasik, V.I. (2002). *Yazykovoy krug: lichnost’, kontsepty, diskurs*. Volgograd: Peremena.

6. Shamsutdinova, M. (2021). *Til va hissiyot: emotsional birliklarning semantik-pragmatik xususiyatlari*. Toshkent: O‘zMU nashriyoti.

7. Xudoyberganova, D. (2018). *Pragmatik tilshunoslikning nazariy asoslari*. Toshkent: Fan va texnologiya.

8. Sharipova, N. (2022). “O‘zbek tilida hissiy ifoda vositalarining nutqdagi o‘rni.” *Filologiya masalalari*, №4.

9. Lakoff, G. & Johnson, M. (2003). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.

10. Rahmatullayev, Sh. (2008). *O‘zbek tili leksikologiyasi*. Toshkent: Fan.

11. Kubryakova, E.S. (2004). *Yazyk i znanie*. Moskva: Rossiyskaya akademiya nauk.

12. Eshonqulova, M. (2023). “Tilshunoslikda emotsional birliklarning o‘rganilishi.” *Til va adabiyot ta’limi*, №2.

13. Arutyunova, N.D. (1999). *Yazyk i mir cheloveka*. Moskva: Yazyki russkoy kultury.

14. Djalalova, G. (2020). “Kognitiv tilshunoslikda emotsional metafora.” *Filologiya va madaniyat*, №5.

“MANOFI’ UL-INSON”NING LINGVISTIK VA TERMINOLOGIK AHAMIYATI

Muxlisa Ibragimova

Urganch Innovatsion universiteti o‘qituvchisi

«Manofi' ul-inson» Sharq tabobati tarixida alohida o'rin egallagan yirik qomusiy asarlardan biridir. U inson salomatligini saqlash, kasalliklarni davolash, gigiyenik me'yorlarni belgilash hamda dorivor vositalarni qo'llash bo'yicha keng qamrovli ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Asarning muallifi o'z davrining tajribali tabibi sifatida nafaqat tibbiyot, balki falsafa, etika, psixologiya va lingvistika sohalariga oid qimmatli qarashlarni ham bayon etadi.

Bu asar o'z mohiyatiga ko'ra, tibb ensiklopediyasi bo'lib, unda nafaqat kasalliklarning tasnifi, balki ularning kelib chiqish sabablari, tashxislash usullari va davolash choralarga ham katta e'tibor qaratilgan. Ayniqsa, dori-darmonlarni tabiat manbalaridan olish, o'simliklar, hayvon mahsulotlari va minerallar asosida turli dorilar tayyorlash metodlari asarning amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

Ilmiy jihatdan qaralganda, «Manofi' ul-inson» Sharq tibbiyoti an'analarini o'zida mujassamlashtirgan, biroq ularni ijodiy qayta ishlagan asar hisoblanadi. Unda qadimgi yunon tabobati (Gippokrat, Galen), arab-islam tabobati (Ibn Sino, ar-Roziy, Jurjoniyy) va mahalliy xalq tabobati tajribasi o'zaro uyg'unlashgan. Bu esa asarga universallik xususiyati baxsh etadi.

Bugungi kunda «Manofi' ul-inson»dan olingan ko'plab g'oyalar – tabiiy davolash usullari, gigiyenik me'yorlarga amal qilish, ruhiy muvozanatning sog'liqdagi o'rni – zamonaviy tibbiyot va alternativ tabobatda qayta tiklanmoqda. Demak, asar faqat tarixiy yodgorlik emas, balki hozirgi davr uchun ham dolzarb ilmiy manba hisoblanadi.

1. Til va uslub xususiyatlari

«Manofi' ul-inson»ning eng muhim jihatlaridan biri – uning ilmiy uslubda yozilishidir. Asarda muallif o'sha davr ilmiy an'analariga xos bo'lgan soddalik, aniq izoh va izchil mantiqiylikni qo'llaydi. Til jihatidan unda arabcha va forsch terminlar, shuningdek, turkiy tildagi xalqona atamalar keng ishlatiladi. Bu esa asarning ko'p qatlamli terminologik tuzilishini yuzaga keltiradi.

Masalan:

- «mizoj», «safro», «balg'am» kabi arabcha ilmiy terminlar;
- «darmon», «oshqozon», «suyak» kabi xalqona atamalar;
- «noshod», «dardmand», «iloj» kabi forsch so'zlar asarda yonma-yon ishlatiladi.

Bu xususiyat Sharq ilmiy asarlarining ko'p tillilik an'anasini yaqqol ifodalaydi.

2. Terminologik qatlam

Asar tibbiyot terminologiyasining boyib, shakllanishiga katta hissa qo'shgan. Unda quyidagi sohalarga oid terminlar tizimlashgan:

- Anatomiya terminlari: bosh miya, yurak, jigar, asab, tomir.
- Fiziologiya terminlari: mizoj, ruh, tabiiy issiqlik, qon aylanishi.
- Kasallik nomlari: tab, shamollash, falaj, tutqanoq, ichburug'.
- Dorivor moddalar va o'simlik nomlari: isiriq, rayhon, anor, asal, tuz.
- Davolash usullari: hijoma, bug'lash, yuvish, parhez.

Bunday tizim asarni nafaqat tibbiy, balki leksikografik manba sifatida ham qimmatli qiladi.

3. Arabcha, forsha va turkiy qatlamlarning o‘zaro ta’siri

Asar tilida uch xil qatlamning uyg‘unlashuvi kuzatiladi:

- Arabcha qatlam – ilmiy terminologiyaning asosiy qismini tashkil etadi (masalan, “mizoj”, “safro”, “dimog‘”).

- Forscha qatlam – ilmiy hamda badiiy izohlar uchun xizmat qiladi (“iloh”, “dardmand”, “shifo”).

- Turkiy qatlam – xalq tiliga yaqin bo‘lgan, oddiy o‘quvchi yoki shifokorga tushunarli bo‘lgan so‘zlar orqali namoyon bo‘ladi (“oshqozon”, “bosh og‘riq”, “suyak”).

Bu qatlamlarning uyg‘unligi Sharq ilmiy an‘analarida ko‘ptillilik fenomenini ko‘rsatadi.

4. Lingvistik ahamiyati

Asarda terminlarning ishlatilish uslubi, ularning semantik kengayishi va leksik parallelizmlarni o‘rganish bugungi tilshunoslik uchun muhim manba hisoblanadi. Shuningdek, asarda:

- sinonimiya (bir tushuncha uchun turli terminlar),

- variantlik (bir terminning turlicha shaklda qo‘llanishi),

- metaforik qo‘llanish (masalan, yurakni “ruh markazi” sifatida tasvirlash) kabi hodisalar uchraydi.

Bularning barchasi “Manofi’ ul-inson”ni tilshunoslik va terminologiya tadqiqotlari uchun qimmatli manbaga aylantiradi.

5. Zamonaviy ahamiyati

Bugungi kunda asardagi ko‘plab terminlar zamonaviy o‘zbek tibbiyot terminologiyasida ham saqlanib qolgan. Masalan, “safro”, “balg‘am”, “mizoj” kabi tushunchalar tibbiy lug‘atlarda hamon qo‘llanadi. Demak, bu asar nafaqat tarixiy, balki zamonaviy tibbiy til taraqqiyotining ildizlarini ko‘rsatib beruvchi manba sifatida ham qadrlanadi.

Xulosa qilib aytganda, ushbu manba bugungi kunda ham lingvistik, ham tibbiy nuqtayi nazardan juda ahamiyatli manba hisoblanadi. Undagi ko‘plab atamalarni izohlash, mavjud tibbiy ensiklopediyalardagi atamalar bilan qiyosiy o‘rganish, eski o‘zbek tilidagi fonetik va mavjud variantlar bilan, Ibn Sino asarlaridagi istilohlar bilan qiyosiy o‘rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Абулғози Баҳодирхон. *Манофeъ ул-инсон*. – Тошкент: Фан, 1991.
2. Абулғози Баҳодирхон. *Манофeъ ул-инсон* (танқидий матн ва изоҳлар билан). – Тошкент: А.Н.Кононов. *Родословная туркмен (Шажара-йи тарāкима)*. – Москва: Наука, 1958.
3. А.Н.Кононов. *Грамматика современного узбекского литературного языка*. – Москва, 1960.
4. Б.А.Аҳмедов. *Ўзбек улуси*. – Тошкент: Фан, 1992.
5. Б.А.Аҳмедов. *Тарихдан сабоқлар*. – Тошкент, 1994.
6. В.В.Бартолд. *Туркестан в эпоху монгольского нашествия*. – Москва, 1963.
7. Н. Каримов. *Ўзбек адабиёти тарихи*. – Тошкент: Ўқитувчи, 2008.

9. А.М.Шчербак. *Сравнительная грамматика тюркских языков*. – Ленинград, 1970.
10. Н.А.Баскаков. *Введение в изучение тюркских языков*. – Москва, 1962.
11. С.Э.Малов. *Памятники древнетюркской письменности*. – Москва, 1951.
12. Э.Д.Поливанов. *Избранные работы по языковедению*. – Москва, 1968.

“PIYODA” HIKOYASIDA QAHRAMON VA BADIY DETAL PARALELLIGI

Bekchanova N.

**Urganch innovatsiya universiteti
xotin-qizlar maslahat kengashi raisi**

Annotatsiya: Mazkur maqolada Erkin A’zamning “*Piyoda*” hikoyasida qo‘llangan ironik badiiy detallar tahlil qilinadi. Tadqiqotda badiiy detalning faqat kulgi yoki hajv uyg‘otuvchi vosita emas, balki qahramon xarakterini ochish, uning dogmatik qarashlarini fosh etish hamda inson va ijtimoiy muhit o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni yoritishda muhim estetik-funksional ahamiyat kasb etishi asoslab beriladi. Hikoyada qahramon obrazi bilan badiiy detalda mujassamlangan ironiya o‘rtasidagi paralellik ochib berilib, aynan shu uyg‘unlik asarning g‘oyaviy yaxlitligini ta’minlovchi asosiy omillardan biri ekani ko‘rsatib o‘tiladi. Maqolada ironik badiiy detallar orqali muallifning ijtimoiy muammolarga munosabati, inson ruhiyati va voqelikka bo‘lgan qarashi ifodalanishi ilmiy-nazariy jihatdan yoritiladi.

Kalit so‘zlar: ironiya, badiiy detal, estetik qarash, paralellik, ko‘pfunksionallik.

“Badiiy asar – bu tirik, dinamik, ko‘p darajali tizim bo‘lib, unda faqat bitta darajaga mansub yopiq so‘z qatorlari bo‘lishi mumkin emas. Barcha detallar yagona badiiy butunlikda o‘zaro aloqada mavjud bo‘ladi”¹⁷. Darhaqiqat, hikoyada hayot voqealarining bayoni shunchaki qahramonlarning o‘zaro insoniy munosabati, muloqoti orqaligina emas, yozuvchining mahoratidan kelib chiqib, voqelikda keltirilgan kichik detallar orqali ham namoyon bo‘lishini kuzatamiz.

Ma’limki, “...dastlab badiiy detal predmetlar dunyosining hajmiyligini tasvirlash (ifodalash) vositasi sifatida anglangan bo‘lib, u hayotiy ishonchlik va badiiy haqiqatning kafolati vazifasini bajargan. Keyinchalik detalning estetik funksiyasi murakkablashdi, biroq “detallarning aniqligi” XIX asr klassik realizmining muhim belgisi sifatida an’anaviy ravishda e’tirof etib kelindi. Zamonaviy nuqtayi nazardan qaralganda esa, badiiy detal yanada konseptual tus kasb etadi, bu esa uning asar tarkibidagi barcha unsurlar tizimidagi xususiy o‘rni bilan asarning umumiy, yaxlit mazmunini ifodalashga intilishi o‘rtasidagi qarama-

17 Кадирова Н. Ироническая деталь в художественной системе А.П. Чехова. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Уфа. 2022. – Ст.87.

qarshilik bilan bog‘liqdir”¹⁸. Adabiy tafakkurning rivoji bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, badiiy detal endilikda faqat tasviriy aniqlikni ta‘minlovchi unsur sifatida emas, balki muallif konsepsiyasini ixcham va ramziy shaklda ifodalovchi semantik markaz sifatida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, nasriy asarlarda detal orqali voqelikning tashqi manzarasi emas, balki ichki mazmuni – qahramon ongidagi ziddiyatlar, ijtimoiy muhitning yashirin qatlamlari va davr ruhiyati ochib beriladi. Shu bois badiiy detal ko‘pincha syujetdan ko‘ra barqarorroq estetik yukni o‘zida jamlab, asarning g‘oyaviy yaxlitligini ta‘minlovchi bog‘lovchi unsur vazifasini bajaradi. Bu holat zamonaviy badiiy tafakkurda tafsilotning tasodifiy emas, balki qat‘iy tanlangan va chuqur ma‘noga ega kompozitsion birlik sifatida qaralishini ko‘rsatadi.

Erkin A‘zam nasrida, xususan, hikoyalarida badiiy detallarning ko‘pfunksiyaliligi kuzatiladi. Yozuvchi boshdan ayoq bir detalni hikoya davomida harakatlantirishi mumkin. Masalan, “Piyoda” hikoyasida Berdiboyning o‘z zamoansidagi yangiliklarni hazm qilolmasligi, nuqul ularga tanqid ko‘zi bilan nazar solishi, mazxaromuz kulgini yuzaga keltiradi. Qahramonning eski “uch oyoqli ulovi” – motosikli doim u bilan hamroh. U motosiklini “tarillatib” o‘ziga aloqasi bo‘lmagan ishlarga aralashadi, “Parda qqurbonning qizi sanamni poytaxrda o‘qishiga to‘sqinlik qilmoqchi bo‘ladi; Ukasi Muzaffarning xotini(shaharlik) boshyalang yurganidan xunobi chiqadi, Berdiboyning “ashaddiy g‘animi rajabbodi bo‘lib, u “televizor degan baloni” olib kelgan. “Erkin A‘zamning aksariyat hikoyalarida o‘zini voqelikka begona his qiladigan, xayolparast, reallikni boricha qabul qila olmaydigan qahramonlar hayoti qalamga olinadi”¹⁹.

Hikoyada badiiy detalning holati qahramonning keyingi taqdiridan bashoart qiladi: “Yo‘lning yarmiga kelib, mana shu do‘nglikka urilayotganda, pat pat etdi-yu, o‘chdi qoldi...”²⁰ Badiiy detal qahramon ruhiy holati bilan birgalikda ironiyani namoyon etadi: “Berdiboy battar aynidi: neki yangilikni ko‘rsa, g‘ijnadigan, dushman ko‘zi bilan qaraydigan bo‘lib qoldi...”²¹ yozuvchi hikoyada zamon shiddat bilan o‘sib-o‘zgarib borayotganini, qizlarning ta‘lim olishi, yurish turishi, umuman, urbanizatsiyaning turli ko‘rinishlari Berdiyorni esankiratib, vosvos qilib, norizolik o‘ylar girdobida qoldiradi. Hikoyada qahramonning psixologik holatini badiiy detal bilan hamohang holatda kelishini kuzatar ekanmiz, jamiki yangliklar, texnik taraqqiyotdan nafrat qilayotgan Berdiyori hikoya so‘ngida motosiklini ham “bir uyum keraksiz temir-tersakdek xunuk, dardisar” deb ko‘radi va arnaga itarib yuboradi. Muallif shu o‘rinda badiiy detalni-motosiklni ta‘rifini keltiradi: “Asli almisoqdan qolgan bu shalaq aravaning sog‘ joyi yo‘q, sovxoz necha yillar burun uni hisobdan chiqarib tashlagan, Berdiboy u yoq bu yog‘ini yamab-yasqab, bozor

18 O‘sha manba. – B. 37.

19 Шералиева М. Ҳозирги ўзбек насрида киноя. Фил. Фан. бўйича фалсафа доктори...дисс.Тошкент: 2017. – Б. 74.

20 Аъзам Э. Анойининг жайдари олмаси(хикоялар ва қиссалар).Тошкент. “Factor books”, 2022. – Б. 36.

21 O‘sha manba. – B.37.

o'charga-yu qozon-tovoq orasida minib yurar edi²²". Professor Marhabo Qo'chqarova Berdiyori obrazini Servantesning Don Kixoti, A.Qahhorning Mulla Norqo'zi, Faxriddini bilan "ruhiyatidagi g'alatilik" sifati bilan bir qatarga qo'yadi²³.

Umuman, ushbu hikoyada qahramon va badiiy detalda ironiya o'zaro parellilik kasb etgan. Hikoyada badiiy detalning ironik ma'no olishi faqatgina oddiy kulgi qo'zg'atish vositasi emas, balki qahramonni, uning dogmatik qarashlarini, boshqacha qilib aytganda, insonni tushunish, ijtimoiy muammolarni anglash, inson va muhit orasidagi munosabatni aniq ko'rsatish vazifasini bajargan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аъзам Э. Анойининг жайдари олмаси(хикоялар ва қиссалар). Тошкент. "Factor books", 2022. – Б. 36.
2. Кади́рова Н. Ироническая деталь в художественной системе А.П. Чехова. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Уфа. 2022. – Ст.87.
3. Шералиева М. Ҳозирги ўзбек насрида киноя. Фил. Фан. бўйича фалсафа доктори...дисс.Тошкент: 2017. – Б. 74.
4. Қўчкарова М. Ҳозирги ўзбек насрида бадий шартлилик. Тошкент. Фан. 2020. – Б. 52.

URGANCH SHAHRI URBANONIMLARINING GRAMMATIK TARKIBI

Matnazarov Murodbek

Urganch innovatsion universiteti
"O'zbek va xorijiy filologiya" kafedrasida dotsent v-b,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
[orcid 0009-0000-9625-044X](https://orcid.org/0009-0000-9625-044X)
E-mail: matnazarov.murodbek@bk.ru

Annotatsiya: ushbu maqolada Urganch shahridagi urbanonimlarning grammatik tarkibi masalalari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: urbanonim, oronim, fitonim, gidronim, antroponim, oykonim, mikrotoponim.

Аннотация: в данной статье Грамматический состав урбанонимов требует их анализа материалов урбанонимии города Ургенча.

Ключевые слова: ергоним, урбаноним, ороним, фитоним, гидроним, антропоним, ойконим, микротопоним.

Annotation: This article discusses the development of toponymy in Uzbek linguistics, the naming features of urbanonyms the relationship of regional

²² O'sha manba. – B. 41.

²³ Қўчкарова М. Ҳозирги ўзбек насрида бадий шартлилик. Тошкент. Фан. 2020. – Б. 52.

urbanonyms.

Keywords: urbanonym, oronym, phytonym, hydronym, anthroponym, oykonim, microtoponym.

O'zbek tili urbanonimiyasi tizimi nisbatan murakkab grammatik tuzilishga ega. Urbanonimlarning ba'zilar grammatik tuzilishiga ko'ra o'z apellyativiga teng kelsa, ba'zilar farqli shakllarga ega bo'ladi. Bu, ayniqsa, urbanonim indikatorli nomlar tuzilishida aniq ko'rinadi. Urbanonimlar tarkibida shunday so'z yasovchi va so'z o'zgartiruvchi morfemalar mavjudki, ular urbanonimga daxldor bo'lishi yoki bo'lmasligi ham mumkin. Bular mohiyatan funksional va nofunksional morfemalardir. Bordi-yu, so'z yasovchi morfema atoqli ot yasayotgan bo'lsa, (Mevazor, Ma'rifatchi) funksional hisoblanadi. Bordi-yu, so'z yasovchi morfema atoqli otni emas, unga negizlik rolini o'ynayotgan apellyativni yasagan bo'lsa, u nofunksional hisoblanadi. Chunki qo'shimcha urbanonim tarkibida qotgan derivativ shakl holatidadir. Masalan, *Paxtakor*, *Tinchlik* urbanonimlari tarkibidagi -kor va -lik morfemalari urbanonim uchun emas, bu nomlarga negiz bo'lgan turdosh otlar uchun taalluqlidir. Bundan shu narsa ma'lum bo'ladi, urbanonimlarning morfologik tarkibida urbanonimga mohiyatan daxldor yoki nodaxldor unsurlar mavjud bo'ladi va bu atoqli ot tuzilishini murakkablashtiradi. Bundan tashqari urbanonimlar tizimida apellyativ leksika tuzilishiga har doim ham mos kelavermaydigan yasama modellar mavjuddir. Masalan, qo'shma urbanonimlarning modellari. Bu kabi nomlarda doimo takror uchrab turuvchi, universal komponentlarning mavjud bo'lishi yoki asosiy va ikkinchi darajali komponentlarning roli nomning xarakteriga qarab o'zgarib turishi urbanonimlarning morfologik tuzilishini murakkablashtiradi. Chunonchi, O'rtaovul, Yuqoribog' kabi nomlarda asosiy komponentni belgilash oson kechmaydi. Chunki *o'rta*, *yuqori* leksemalarning o'zi alohida urbanonim bo'lolmaydi. Shuningdek, *ovul*, *bog'* leksemalari ham alohida olinganda atoqli ot emas. Demak, bunday nomlarning komponentlari ham ma'no, ham grammatik jihatdan zich bog'langan holatdadir.

Xullas, urbanonimlarning bunday murakkab grammatik tuzilmaga egaligi ularni ma'lum guruhlariga ajratgan holda tahlil qilishni talab qiladi. Bular o'zbek nomshunosligida keyingi paytda faol qo'llanilayotgan: 1. Apellyativ asosli nomlar. 2. Formantli nomlar. 3. Indikatorli nomlar guruhlari. Urbanonimlarning ushbu guruhlari quyida Urganch shahri urbanonimiyasi materiallari asosida tahlil qilamiz.

1) apellyativ asosli nomlar. Apellyativ asosli urbanonimlar termini ostida apellyativlariga grammatik tuzilishiga ko'ra mos keluvchi nomlar tushuniladi. Apellyativ asosli nomlar tub, qo'shimcha qismlarga ajralmaydigan, monolit yasama urbanonimlardir. Ular hozir o'zbek tilining so'z yasash normasi nuqtayi nazaridan baholanadi. Nomlar tarkibidagi negizlar tarixan yasama bo'lishi va bu etimologik tahlillar vositasida aniqlanishi mumkin. Mana shu nuqtayi nazardan aslida yasama yoki qo'shma tuzilmaga ega bo'lgan bir qator nomlar urbanonimiya sathida morfemaviy tarkibga ajralmaydigan tub yoki soddaleksika deb tushuniladi. Bular quyidagilar: 1. Yasama bo'lgan apellyativlar: *Tinchlik* (ko'cha), *Yoshlik*, *Do'stlik* (ko'cha, mahalla), *Navro'z* (shaharcha, mahalla, ko'cha, tikuvchilik sexi) kabi. 2.

Yasama yoki qo'shma tuzilmali antroponimik urbanonegizlar: Sapo ota (do'kon, to'yxona), Oxunbobo (qabriston) va b. 2) formantli nomlar. Urbanoformantlar urbanonim tarkibida uchraydigan, ammo atoqli otni hosil qilishga xizmat qilmovchi, aslida urbanonegiz tarkibiga mansub qoldiq morfemalardir. Bunday elementlar onomastikada formant, urbanonimlar tarkibidagilari esa *urbanoformant* deb yuritish maqsadga muvofiq. Ushbu muammoning eng murakkab tomonlaridan biri formantlarni urbanonim hosil qiluvchi funksional morfemalardan farqlay olishdir. Chunonchi, *Do'stlik* urbanonimi tarkibidagi *-lik* formantdir. Xuddi shuningdek, *Ma'rifatchi* urbanonimi tarkibidagi *-chi* qo'shimchasi urbanoformantdir.

Formant tushunchasi o'zbek toponimiyasiga rus nomshunosligidan kirib keldi. A.V.Superanskayaning fikricha, formantli toponim nol ko'rsatkichli negizga tengdir¹. Formant va topoformant tushunchalarini o'zbek toponimiyasida dastlab Z.Do'simov keng qo'lladi va Xorazm toponimiyasida formantli urbanonimlarning ko'rinishlarini tahlil qildi. A.Otajonova etnotoponimlar tarkibida uchraydigan topoformantlarning mohiyatini quyidagicha izohlaydi: "Umuman, etnotoponimlar tarkibidagi barcha lisoniy elementlarni ham toponim yasovchi unsur sifatida baholab bo'lmaydi. Chunki yuqorida qayd qilib o'tganimizdek, ularning tarkibidagi qo'shimchalar urbanonimga aylanmasdan oldin mavjud bo'ladi". Samarqand viloyati etnotoponimlari tarkibida uchraydigan topoformantlarni A. Turobov ikkiga: 1) o'zbekcha formantli etnotoponimlar; 2) o'zlashma formantli etnotoponimlarga ajratib tahlil qilgan. Shuni ta'kidlash o'rinliki, tahlillar Urganch shahri urbanonimiyasi uchun o'zlashma formantli urbanonimlar unchalik xarakterli emasligini ko'rsatdi. Etnotoponimlarni o'rganishga bag'ishlangan ishlarda urbanonim va etnonimlar birgalikda tahlil qilinadi. Shu sababli urbanonim tarkibida formant, ammo etnonim tarkibida so'z yasovchi bo'lgan qo'shimchalarning ma'no va etimologiyasi haqida fikrlar bildirilgan. Holbuki bunday ma'lumotlar formant holatidagi qo'shimchalar va ushbu qo'shimchali urbanonimlar uchun ahamiyatsizdir. Shu sababli biz quyida bunday nomlar tarkibidagi formantlarni keltirib o'tish bilangina cheklanamiz.

-lik formanti. Ushbu formant bilan yasalgan ba'zi nomlar tarkibida uchraydi: Mustaqillik, Tinchlik va b.

-chi formanti. So'z yasovchi *-chi* morfemasi o'zbek tilidagi eng faol qo'shimchalardan biridir. Mana shu qo'shimcha yordamida yasalgan ba'zi so'zlar (oddiy so'z va etnonimlar) onomastik konversiya usulida urbanonimiyaga o'tgan: *Ayronchi*, *Temirchi*, *Pichoqchi*, *Ma'rifatchi* kabi. Ushbu urbanonimlar negiz bo'lmish so'zdan anglashilgan belgi, xususiyat yoki biror predmet, hodisaga egalik to'g'risidagi xabarni anglatadi.

-lar formanti. Ushbu formant o'zbek tilida ko'plik kategoriyasini ifodalash bilan birga ba'zi hollarda urbanonimlarni yasaydi va bu jihati bilan so'z yasovchi morfemalarga yaqinlashadi. Mana shunday so'zlar konversiya yo'li bilan urbanonim vazifasiga o'tgach, uning tarkibidagi *-lar* qo'shimchasi topoformantga aylanadi. Urganch shahri urbanonimiyasida ham ushbu hodisa mavjud va u: *Suvchilar*, *Gulchilar*, *Quruvchilar* (mahallalar nomi) kabi birliklarda ifodalangan.

3) Urbanonimik aniqlagichli nomlar. Urbanonimlarning grammatik

tuzilishi tahlil qilinar ekan, qo'shma nomlar tarkibida ba'zi bir leksemalarning qayta-qayta takrorlanib turishiga duch kelamiz. Bular mahalla, ko'cha, yo'l kabi so'zlardir. Bunday leksemalar tabiiy-geografik obyektlarning nomlari bo'lgani uchun ularni tadqiqotchilar geografiya fani nuqtayi nazaridan baholashib, *xalq geografik terminlari*, *mahalliy geografik terminlar*, *geografik nomenklatura*, suv obyektlari tarkibida uchraydiganlarini *gidronimik terminlar* deb atashgan. Qayd qilingan leksemalar (terminlar) urbanonimlar tarkibida takrorlanib kelishi va qo'shma nomlarni yasashda ishtirok etishidan tashqari yana bir xususiyatga egadir. Bu ularning o'zi atayotgan tabiiy-geografik obyektga aniqlik kiritishi, uning qanday obyekt ekani haqida xabar berishidir. Bu xususiyat, ayniqsa, bu tip leksemalarning bir xil negizga qo'shilib kelganida aniq seziladi. Masalan, *ko'hna* negiziga qo'shilish hollarini olib ko'raylik: *Ko'hna Urganch* va b. Ushbu urbanonimning qanday obyektning nomi ekani ikkinchi qismda kelgan leksemalar yordamida ravshanlashgan. Mana shu keyingi xususiyatni hisobga olib, bunday leksemalarni taniqli tilshunos B.A.Serebrennikov "toponimik indikatorlar" deb nomlaydi.

B.A.Serebrennikov qo'llagan "toponimik indikatorlar" terminini ijobiy baholash mumkin. Chunki termin nomlanayotgan hodisaning mohiyatini, ma'nosini ifoda qiladi: lotincha: *indico*, *indicare*, *indicator* so'zi "ko'rsataman", "namoyish qilaman", "ishora qilaman", "ko'rsatkich" ma'nolarini anglatadi.

Urbanonimlar tarkibida ishtirok etayotgan apellyativlarni ilmiy termin bilan tenglashtirish, bizningcha, o'rinsiz. Chunki ular bu o'rinda urbanonimlarni yasayotgan til material, lisoniy material sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu sababli ham *toponimik indikator* yoki mos ravishda *urbanonimik indikator* termini ushbu leksemalarning funksional mohiyatini to'g'ri ifodalaydi.

Toponimik indikator termini va tushunchasini o'zbek toponimikasiga Z.Do'simov olib kirdi va Xorazm toponimiyasi materiallariga tatbiq qildi hamda ularning quyidagi tasnifini berdi: 1) obyekt bildiruvchi indikatorlar: qal'a, ovul, tov, tobe, ato'z, bozor, tog'ay (to'qay), bog' va b.; 2) belgi, xususiyat bildiruvchi indikatorlar: bo'z, avat (obod); 3) tomon bildiruvchi indikatorlar: orqa; 4) yuksaklik bildiruvchi indikatorlar: baland, pas (past), yoqori (yuqori), tomen (tuman), past; 5) rang-sifat bildiruvchi indikatorlar: kok (ko'k), ala (ola), qara (qora); 6) son bildiruvchi indikatorlar: uch, besh, qirq, to'qson, ming, uch kabi. Keltirilgan tasnifda indikator tushunchasining doirasi nihoyatda keng tushunilgan va unda indikatorlik vazifasini o'tamaydigan vositalar ham kirib ketgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Авлакулов Я.И. Ўзбек ономастикаси бирликлари кўламига доир // "Чет тилларни нофилологик олий ўқув юртларида ўқитиш масалалари ва муаммолари" мавзусидаги илмий-амалий анжуман. – Бухоро, 2007. – Б.13-16.

2. Аскаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Тошкент: Университет, 2007. – 710 б.

3. Бегматов Э. Жой номлари – маънавият кўзгуси. – Тошкент: Маънавият, 1998. – 64 б.

SUN'IY INTELLEKT VA MASHINA TARJIMASI DAVRIDA FILOLOGIK YONDASHUVLARNING O'RNI

Xodjayeva Shoir Bekbergenovna

Urganch innovatsion universiteti
"O'zbek va xorijiy filologiya" kafedrası
stajyor-o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslik va adabiyotshunoslikda sun'iy intellekt (SI) hamda mashina tarjimasi (MT) texnologiyalarining o'rni va filologik tahlil uslublarining ushbu jarayondagi ahamiyati tadqiq etiladi. Raqamli transformatsiya davrida tilning tabiiy xususiyatlarini saqlab qolish, semantik va pragmatik ma'nolarni to'g'ri talqin qilishda an'anaviy filologik yondashuvlarning zaruriyati ilmiy asoslab berilgan. Tadqiqot davomida SI tizimlarining matn bilan ishlashdagi yutuqlari va lisoniy nuanslarni his qilishdagi kamchiliklari qiyosiy tahlil qilinadi.

Аннотация В данной статье исследуется роль искусственного интеллекта (ИИ) и машинного перевода (МП) в современной лингвистике и литературоведении, а также значение методов филологического анализа в этом процессе. Научно обосновывается необходимость традиционных филологических подходов для сохранения естественных свойств языка и точного толкования семантических и прагматических смыслов в эпоху цифровой трансформации. В ходе исследования проводится сравнительный анализ достижений систем ИИ в работе с текстом и их недостатков в восприятии языковых нюансов.

Abstract This article explores the role of Artificial Intelligence (AI) and Machine Translation (MT) technologies in contemporary linguistics and literary studies, emphasizing the importance of philological analysis methods in this process. It scientifically substantiates the necessity of traditional philological approaches in preserving the natural characteristics of language and accurately interpreting semantic and pragmatic meanings during the era of digital transformation. The study provides a comparative analysis of AI systems' achievements in text processing alongside their limitations in perceiving linguistic nuances.

Kalit so'zlar: *Sun'iy intellekt, mashina tarjimasi, filologik yondashuv, neyron tarjima, tilshunoslik, semantika, raqamli gumanitariya, lisoniy transformatsiya.*

Ключевые слова: *Искусственный интеллект, машинный перевод, филологический подход, нейронный перевод, лингвистика, семантика, цифровые гуманитарные науки, лингвистическая трансформация.*

Keywords: *Artificial Intelligence, machine translation, philological approach, neural translation, linguistics, semantics, digital humanities, linguistic transformation.*

KIRISH

Insoniyat XXI asrga kelib axborot texnologiyalarining misli ko'rilmagan taraqqiyoti guvohiga aylandi. Ayniqsa, sun'iy intellekt va neyron tarjima tizimlarining rivojlanishi til bilan bog'liq barcha sohalarda, jumladan, filologiyada

ham tub burilish yasadi. Agar ilgari mashina tarjimasi faqat soʻzlarni lugʻat boʻyicha almashtirish bilan cheklangan boʻlsa, bugungi kunda katta til modellari (LLM) matnning kontekstini tushunish va stilistik moslashuv darajasiga yetib keldi [1, 12-b.].

Biroq, til shunchaki maʼlumotlar toʻplami emas, balki madaniyat, tarix va insoniy hissiyotlarning mahsulidir. Shu sababli, SI qanchalik takomillashmasin, matnning "ruhini" anglashda filologik tahlilning oʻrni beqiyos boʻlib qolmoqda. Filologik yondashuv matndagi yashirin maʼnolarni, lisoniy qatlamlarni va muallifning individual uslubini ochib berishga xizmat qiladi, bu esa mashina algoritmlari uchun hamon murakkab vazifa hisoblanadi [2, 45-b.].

Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tipologik, komponent tahlil va raqamli filologiya (Digital Philology) metodlaridan foydalanildi. Sunʼiy intellektning matn yaratish va tarjima qilish imkoniyatlarini baholashda dunyoning yetakchi tilshunos olimlari, jumladan, Noam Xomskiyning generativ til nazariyasi va Duglas Xofshtadterning tarjimada "maʼno" konsepsiyasi asos qilib olindi [3, 98-b.].

Adabiyotlar tahlili shuni koʻrsatadiki, zamonaviy tadqiqotlar asosan "Neyron mashina tarjimasi" (NMT) va "Katta maʼlumotlar" (Big Data) tahliliga qaratilgan. Masalan, N. Katherine Hayles oʻzining raqamli madaniyat haqidagi ishlarida inson va mashina oʻrtasidagi lisoniy aloqaning falsafiy tomonlarini yoritgan [4, 72-b.]. Shuningdek, oʻzbek tilshunosligida korpus lingvistikasining shakllanishi SI tizimlarining oʻzbek tili grammatikasini oʻzlashtirishida muhim poydevor boʻlib xizmat qilmoqda [5, 201-b.].

SI tizimlari, xususan, Google Translate, DeepL va ChatGPT kabi platformalar matnni qayta ishlashda katta yutuqlarga erishdi. Statistik maʼlumotlarga koʻra, texnik va ilmiy matnlarni tarjima qilishda MTning aniqlik darajasi 80-90 foizga yetgan. Biroq, badiiy adabiyot va falsafiy matnlarda bu koʻrsatkich 50 foizdan pastga tushib ketadi [6, 18-b.].

Filologik yondashuv MTning quyidagi kamchiliklarini toʻldirishga xizmat qiladi:

1. **Kontekstual aniqlik:** Mashina soʻzlarning koʻp maʼnoliligini (polisemiya) tahlil qilishda koʻpincha eng keng tarqalgan maʼnoni tanlaydi. Filologik tahlil esa matn ichidagi yashirin ishoralar va tarixiy kontekstni hisobga oladi [1, 24-b.].

2. **Frazeologiya va idiomatik iboralar:** Idiomalarni soʻzma-soʻz tarjima qilish matnning mantiqiy buzilishiga olib keladi. Filologik yondashuv har bir iboraning milliy-madaniy xususiyatini saqlab qolgan holda muqobilini topishni talab qiladi [7, 56-b.].

3. **Uslubiy moslik:** SI matnning emotsional boʻyogʻini (ironiya, sarkazm, metafora) aniqlashda zaiflik qiladi. Bu erda filologning badiiy didi va uslubiy tahlili hal qiluvchi rol oʻynaydi [2, 60-b.].

Oʻtkazilgan tahlillar shuni koʻrsatdiki, SI tomonidan tarjima qilingan matnlarning 70 foizidan ortigʻi "post-editing" (tarjimadan keyingi tahrir) jarayoniga muhtoj boʻlib, bu tahrirni faqatgina chuqur filologik bilimga ega boʻlgan mutaxassis bajara oladi [6, 32-b.].

Sun'iy intellektning rivojlanishi filologiya fanini inqirozga uchratmaydi, balki uni yangi bosqichga ko'taradi. Endilikda filolog faqatgina lug'at bilan ishlovchi shaxs emas, balki SI natijalarini verifikatsiya qiluvchi (tasdiqlovchi) va tizimlarga lisoniy qoidalarni o'rgatuvchi muhandis-lingvistga aylanmoqda [3, 115-b.].

Raqamli texnologiyalar filologlarga quyidagi imkoniyatlarni beradi:

- **Katta hajmdagi matnlarni solishtirish:** Minglab asarlardagi so'z qo'llanilishini bir necha soniya ichida tahlil qilish [4, 90-b.].
- **Mualliflikni aniqlash:** Matematik algoritmlar yordamida noma'lum asarning muallifini stilistik tahlil orqali topish [8, 142-b.].
- **Lisoniy xaritalash:** Dunyo tillarining o'zaro ta'sirini vizual ko'rinishda o'rganish [5, 215-b.].

Biroq, asosiy munozarali nuqta — mashinaning ijodiy qobiliyatidir. SI "taqlid" qiladi, lekin "ijod" qilmaydi. Badiiy asardagi lisoniy yangiliklar, yangi so'z ijodkorligi (neologizmlar) va individual badiiy kashfiyotlar inson tafakkurining mahsulidir. Shu sababli, SI davrida filologik yondashuv matnning insoniy mohiyatini saqlab qolishning yagona kafolatidir [1, 35-b.].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, sun'iy intellekt va mashina tarjimasida filologiya sohasida xavf emas, balki kuchli yordamchi vositadir. Biroq, tilning murakkab semantik qatlamlari, pragmatik ma'nolari va madaniy nuanslarini talqin qilishda an'anaviy filologik yondashuv o'z ahamiyatini yo'qotmaydi. Kelajak filologiyasi — bu klassik tilshunoslik bilimlarining yuqori texnologik algoritmlar bilan sintezidan iborat bo'ladi. Filologlarning asosiy vazifasi mashinalar yaratgan "mexanik matn"ni jonli, mantiqiy va madaniy jihatdan boyitilgan "insoniy matn"ga aylantirishdan iborat bo'lib qolaveradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. **McCulloch, G.** (2019). *Because Internet: Understanding the new rules of language*. Riverhead Books.
2. **Bloom, H.** (1994). *The Western Canon: The Books and School of the Ages*. Riverhead Books.
3. **Moretti, F.** (2013). *Distant Reading*. Verso Books.
4. **Hayles, N. K.** (2012). *How We Think: Digital Media and Contemporary Technogenesis*. University of Chicago Press.
5. **Manovich, L.** (2020). *Cultural Analytics*. MIT Press.
6. **Eagleton, T.** (2008). *Literary Theory: An Introduction*. University of Minnesota Press.
7. **Jockers, M. L.** (2013). *Macroanalysis: Digital Methods and Literary History*. University of Illinois Press.
8. **Crystal, D.** (2006). *Language and the Internet* (2nd ed.). Cambridge University Press.

ZAMONAVIY O'ZBEK SHE'RIYATIDA FALSAFIY TAFAKKUR VA MODERNIZM: ABDUVALI QUTBIDDIN IJODI MISOLIDA

Abdusharipova Dilorom Xo'sinovna

Urganch innovatsion universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abduvali Qutbiddin ijodi misolida zamonaviy o'zbek she'riyatida modernistik qarashlar va falsafiy tafakkur xususiyatlari tahlil qilinadi. Xususan, shoirning "Men eskirdim..." misrasi bilan boshlanuvchi she'ri asosida inson ruhiyatidagi inqiroz, ichki bo'shliq, shaxsning parchalanishi va o'z-o'zidan begonalashuvi kabi masalalar yoritiladi. Shuningdek, maqolada ushbu she'rning an'anaviy she'riyatdan farq qiluvchi jihatlari, obrazlar tizimi va ramziylik xususiyatlari keng tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: zamonaviy she'riyat, modernizm, falsafa, ruhiy inqiroz, parchalanish, ramziylik, o'zbek adabiyoti.

Annotation: This article analyzes the features of modernist thinking and philosophical reflection in contemporary Uzbek poetry through the works of Abduvali Qutbiddin. In particular, based on the poem beginning with the line "Men eskirdim...", the study explores issues such as the crisis of the human psyche, inner emptiness, fragmentation of the self, and alienation. The article also examines the distinctive aspects of this poem in comparison with traditional poetry, including its system of imagery and symbolic expression.

Keywords: modern poetry, modernism, philosophy, psychological crisis, fragmentation, symbolism, Uzbek literature

Аннотация: данной статье на примере творчества Абдували Қутбиддин рассматриваются особенности модернистского мышления и философского осмысления в современной узбекской поэзии. В частности, на основе стихотворения, начинающегося строкой «Мен эскирдим...», анализирующая такие явления, как кризис человеческой психики, внутренняя пустота, фрагментация личности и отчуждение. Также в статье раскрываются отличительные черты данного произведения по сравнению с традиционной поэзией, включая систему образов и символику.

Ключевые слова: современная поэзия, модернизм, философия, психологический кризис, фрагментация, символизм, узбекская литература. Конец формы

Zamonaviy o'zbek she'riyati so'nggi yillarda mazmun va shakl jihatidan tub o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Agar an'anaviy she'riyatda asosiy e'tibor go'zallik, his-tuyg'ularning musaffoligi va hayotning ma'noli tarzda ifodalanishiga qaratilgan bo'lsa, bugungi adabiy jarayonda inson ruhiyatining murakkab, ziddiyatli va ko'p qirrali holatlari markaziy o'ringa chiqmoqda. Zamonaviy shoirlar uchun tashqi voqelikdan ko'ra insonning ichki dunyosi, uning qo'rquvlari, iztiroblari va ma'naviy inqirozlari muhimroq ahamiyat kasb etadi.

Ayniqsa, modernistik qarashlar ta'sirida shakllangan she'riyatda inson obrazi mutlaqo yangi talqinda namoyon bo'ladi. Bu yo'nalishda ijod qiluvchi shoirlar

insonni ideallashtirishdan voz kechib, uning zaifligi, ichki bo'shlig'i va hatto ma'naviy yemirilishini ochiqchasiga tasvirlashga intiladilar. Natijada she'riyat nafaqat estetik zavq manbai, balki inson mavjudligining ma'nosi haqida o'ylashga undaydigan falsafiy maydonga aylanadi.

Shu nuqtai nazardan Abduvali Qutbiddin ijodi zamonaviy o'zbek she'riyatida alohida o'rin tutadi. Uning she'rlarida an'anaviy badiiy vositalardan farqli o'laroq, ramziylik, ichki monolog va parchalangan ong tasviri orqali inson ruhiyatining eng nozik va og'riqli qatlamlari ochib beriladi. Xususan, "Men eskirdim..." misrasi bilan boshlanuvchi she'rda shoir insonning nafaqat jismoniy, balki ma'naviy jihatdan ham "eskirishi", o'z-o'zidan begonalashuvi va ichki "men"ining yo'qolishi kabi murakkab holatlarni yorqin ifoda etadi.

Ushbu maqolada mazkur she'r falsafiy va modernistik nuqtai nazardan tahlil qilinib, undagi obrazlar tizimi, ma'no qatlamlari hamda an'anaviy she'riyatdan farq qiluvchi jihatlar keng yoritiladi.

Men eskirdim shaltog'im chiqqan,
G'iyqillayman eski eshikday.
Shaxdim o'chgan, qabog'im so'lgan,
Ichimda bir zo'r yigit o'lgan.

Kulbamga ham sig'aman zo'rg'a,
Xira tortdim, qulog'im og'ir.
Har kechqurun yemirar to'rva,
Har kunduzi kemirar taqdir.

O'ylanmasdan qolganman, boshim
G'uvullaydi to'g'risi bo'm-bo'sh.
Gohi-gohi qo'qqisdan yoshim,
Qabog'imda cho'qqilar bir qush.

Men eskirdim, shaltog'im chiqqan,
Foydam tegmas, mum qotgan ensam,
Ketay desam tovonda qurb yo'q,
Ovozim yo'q, baqiray desam...

Abduvali Qutbiddin she'rining falsafiy va modernistik tahlili. Abduvali Qutbiddin qalamiga mansub ushbu she'r zamonaviy o'zbek she'riyatida insonning ichki inqirozi, ma'naviy parchalanishi va "men" tushunchasining yemirilishiga bag'ishlangan kuchli falsafiy matn sifatida namoyon bo'ladi. Bu yerda oddiy "qayg'u" yoki "hayotdan charchash" emas, balki shaxsning butunlay ichida parchalanib ketishi tasvirlanadi.

"Men eskirdim" — metafora emas, hukm. She'r "Men eskirdim" degan qat'iy hukm bilan boshlanadi. Bu yerda "eskirish" jismoniy qarish emas. Bu — ma'naviy va ruhiy eskirish.

“G’yoqillayman eski eshikday” Bu qiyos juda og’ir. Inson o’zini tirik mavjudot sifatida emas, balki ishdan chiqqan mexanizm sifatida tasvirlayapti. Bu modernizmga xos narsa:

- inson - obyekt
- ruh - ishlamaydigan sistema

An’anaviy she’riyatda inson odatda ulug’lanadi, hissiyotlari go’zallashtiriladi. Bu yerda esa aksincha — inson “nosoz eshik”.

“Ichimda bir zo’r yigit o’lgan” — ikkilik konsepsiyasi. Bu misra — butun she’rning markazi. Bu yerda ikki “men” bor: avvalgi kuchli, orzuli, tirik “men”. Hozirgi bo’sh, singan “men”. Ya’ni, shoir jismonan tirik, lekin ruhan o’lgan. Bu modernistik g’oya:

- shaxs yagona emas
- inson ichida bir nechta “men” bor
- ulardan biri o’lishi mumkin

An’anaviy she’riyatda “men” odatda yaxlit, barqaror. Bu yerda esa u parchalangan.

Vaqt va taqdir — yemiruvchi kuch sifatida. “Har kechqurun yemirar to’rva, Har kunduzi kemirar taqdir.” Bu yerda vaqt va taqdir passiv fon emas. Ular — aktiv, vayron qiluvchi kuch.

- “emirar”
- “kemirar”

Bu fe’llar juda agressiv. Inson hayotni boshqarmaydi, aksincha, hayot uni “yeydi”. Modernizmga:

- inson kuchsiz
- dunyo — bema’no va shafqatsiz

An’anaviy she’riyatda esa taqdir ko’pincha ilohiy tartib sifatida qabul qilinadi.

“Boshim g’uvullaydi to’g’risi bo’m-bo’sh”. Bu juda muhim joy. Bir vaqtning o’zida:

- “g’uvullaydi” (shovqin bor)
- “bo’m-bo’sh” (mazmun yo’q)

Bu modernistik paradoks:

- fikrlar bor, lekin ma’no yo’q
- hayot bor, lekin mazmun yo’q

Bu holat ekzistentsial bo’shliq deb ataladi.

Qush obrazi — bezovtalik va og’riq. “Qabog’imda cho’qqilar bir qush”

Bu yerda qush erkinlik ramzi emas, aksincha, azob manbayi. U “cho’qqiydi” — ya’ni insonni tinch qo’ymaydi. Bu vijdon azobi, o’tmish xotiralari yoki hal qilinmagan ichki muammolar bo’lishi mumkin.

An’anaviy she’riyatda qush — romantik obraz. Bu yerda u — psixik og’riq.

Insonning to’liq so’nish holati: “Ovozim yo’q, baqiray desam...”, degan sinxron ravishda tugaydi, ya’ni jism bor, ovoz yo’q, harakat qilish istagi bor, lekin imkoniyat yo’q.

Bu modernizmning klassik holati:

inson bor, lekin u o’zini ifoda qila olmaydi, bu yerda modernizm va

an'anaviylik farqi o'z ifodasini yaqqol namoyon qiladi. Ya'ni, an'anaviy she'riyatda inson yaxlit va barqaror, hissiyotlar go'zal, taqdir ma'noli, obrazlar romantik, yashashdan umid bor, modernizm da esa inson parchalangan, hissiyotlar og'riqli va nohush, taqdir — vayron qiluvchi va yashashdan deyarli umid yo'q.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Abduvali Qutbiddin ijodi zamonaviy o'zbek she'riyatida modernistik yo'nalishning yorqin namunalaridan biri hisoblanadi. Uning "Men eskirdim..." misrasi bilan boshlanuvchi she'ri inson ruhiyatidagi chuqur o'zgarishlar, ma'naviy inqiroz va shaxsning ichki parchalanishi kabi murakkab masalalarni o'ziga xos badiiy vositalar orqali ochib beradi.

She'r tahlili shuni ko'rsatadiki, muallif an'anaviy she'riyatdagi go'zallik va barqarorlik tamoyillaridan chekingan holda, insonning zaifligi, ichki bo'shlig'i va mavjudlik iztiroblarini markazga qo'yadi. Bu esa uning ijodini modernistik qarashlar bilan bog'laydi. Shu bilan birga, she'rdagi ramziy obrazlar, ichki monolog va paradoksal fikrlar orqali insonning o'z-o'zidan begonalashuvi va hayot ma'nosini yo'qotish holati ta'sirchan tarzda ifodalangan.

Demak, mazkur asar nafaqat badiiy, balki falsafiy ahamiyatga ham ega bo'lib, zamonaviy o'zbek she'riyatida inson ruhiyatini anglash va tadqiq etishda muhim o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduvali Qutbiddin. Tanlangan asarlar. – Toshkent.
2. Faxriyor. She'rlar to'plami. – Toshkent.
3. Zamonaviy o'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
4. Modernizm va uning adabiyotdagi namoyon bo'lishi. – Toshkent.
5. O'zbek adabiyotida badiiy tahlil asoslari. – Toshkent.
6. Falsafa va adabiyot: nazariya va tahlil. – Toshkent.

RAQAMLI DAVRDA INGLIZ VA O'ZBEK ROMANLARIDA MIFOLOGIK TAFAKKURNING TRANSFORMATSIYASI

Sobirova Nilufar Umarovna

Urganch innovatsion universiteti,
"O'zbek va xorijiy filologiya" kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada raqamli davr sharoitida ingliz va o'zbek romanlarida mifologik tafakkurning transformatsiyasi masalasi qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda zamonaviy adabiyotda mifologik obrazlar, arxetiplar va ramziy ifodalarning yangi media muhiti hamda axborotlashgan jamiyat ta'sirida qanday o'zgarayotgani o'rganildi. Nil Geymanning "American Gods" va Isajon Sultonning "Boqiy darbadar" asarlari misolida qadimiy miflarning zamonaviy interpretatsiyasi, inson ongidagi identitet muammolari hamda postmodern badiiy tafakkur xususiyatlari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli davr adabiyotida mifologik tafakkur nafaqat estetik vosita, balki madaniy xotirani saqlash va zamonaviy jamiyat muammolarini ifodalashning muhim mexanizmiga aylangan.

Kalit so'zlar: *mifologiya, raqamli davr, roman, arxetip, ramziy ifoda,*

postmodernizm, Nil Geyman, Isajon Sulton, mifopoetika.

Abstract

This article comparatively analyzes the transformation of mythological thinking in English and Uzbek novels in the digital age. The study investigates how mythological images, archetypes, and symbolic expressions are reshaped under the influence of new media and the information society in contemporary literature. Using Nil Geyman's "American Gods" and Isajon Sultan's "Boqiy darbadar" as examples, the article examines the modern interpretation of ancient myths, identity issues, and the characteristics of postmodern artistic thinking. The findings reveal that mythological thinking in digital-age literature has become not only an aesthetic device but also an important mechanism for preserving cultural memory and expressing contemporary social realities.

Keywords: *mythology, digital age, novel, archetype, symbolism, postmodernism, Nil Geyman, Isajon Sultan, mythopoeics.*

KIRISH

XXI asrda raqamli texnologiyalar va axborot kommunikatsiyalarining jadal rivojlanishi inson tafakkuri, madaniyati va badiiy adabiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, virtual kommunikatsiya va media makonining kengayishi natijasida adabiy tafakkur ham yangi bosqichga ko'tarildi. Ayniqsa, mifologik tafakkurning zamonaviy roman poetikasidagi o'rni va funksiyasi o'zgarib bormoqda. Qadimgi miflar endilikda faqat tarixiy yoki diniy meros sifatida emas, balki zamonaviy jamiyat muammolarini ifodalovchi badiiy model sifatida talqin qilinmoqda.

Mifologik tafakkur insoniyat madaniyatining eng qadimiy qatlamlaridan biri bo'lib, u kollektiv ong, madaniy xotira va arxetipik tasavvurlar bilan chambarchas bog'liqdir. Carl Gustav Jung miflarni insoniyatning kollektiv ongsizligi bilan bog'lab, arxetiplarni universal badiiy model sifatida izohlaydi (Jung, *The Archetypes and the Collective Unconscious*, 1968, p. 67). Zamonaviy romanlarda esa ushbu arxetiplar postmodern badiiy tafakkur orqali yangi shaklda namoyon bo'lmoqda.

Bugungi raqamli davr adabiyotida mifologik obrazlar global madaniyat, media va virtual reallik bilan uyg'unlashib, yangi poetik tizimni yuzaga keltirmoqda. Nil Geyman asarlarida qadimgi xudolar internet, reklama va ommaviy axborot vositalari bilan bog'liq holda qayta talqin qilinsa, Isajon Sulton romanlarida milliy mifologik qatlam zamonaviy insonning ruhiy inqirozi va identitet muammolari bilan uyg'unlashadi.

Mazkur maqolaning maqsadi — ingliz va o'zbek romanlarida mifologik tafakkurning raqamli davr sharoitidagi transformatsiyasini qiyosiy tahlil qilishdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot davomida qiyosiy-tipologik, mifopoetik, lingvomadaniy va intertekstual tahlil metodlaridan foydalanildi. Ingliz va o'zbek adabiyotidagi zamonaviy romanlar tarkibidagi mifologik elementlar o'zaro solishtirildi hamda ularning semantik va badiiy funksiyalari o'rganildi.

Tadqiqotning nazariy asosini Jungning arxetip nazariyasi, Roland

Barthesning zamonaviy mif konsepsiyasi hamda Mircea Eliadening mif va muqaddaslik haqidagi qarashlari tashkil etadi. Shuningdek, zamonaviy ingliz va o'zbek adabiyotshunosligidagi ilmiy tadqiqotlar ham tahlil qilindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, raqamli davr adabiyotida mifologik tafakkur an'anaviy miflardan tubdan farq qiluvchi yangi funksional mazmun kasb etgan. Qadimgi mifologik obrazlar zamonaviy texnologik jamiyat muammolari bilan uyg'unlashib, insonning ruhiy bo'shlig'i, identitet inqirozi va madaniy begonalashuvini ifodalash vositasiga aylangan.

Nil Geymanning *American Gods* romanida qadimgi xudolar va zamonaviy media obrazlari o'rtasidagi qarama-qarshilik asosiy badiiy konflikt sifatida namoyon bo'ladi. Asarda internet, televideniye va texnologiyalar "yangi xudolar" sifatida talqin qilinadi. Bu holat Roland Barthesning zamonaviy mif haqidagi qarashlarini eslatadi. Barthesga ko'ra, zamonaviy jamiyatda mif endilikda diniy tushuncha emas, balki ommaviy madaniyat va ideologik tizim orqali shakllanadigan semiotik modeldir (Barthes, *Mythologies*, 1972, p. 109).

Asardagi qadimgi xudolarning unutilishi globalizatsiya va raqamli madaniyatning insoniyat tarixiy xotirasiga ta'sirini ifodalaydi. Ayniqsa, media va reklama tizimining ilohiylashtirilishi zamonaviy inson ongidagi yangi e'tiqod shakllarini ko'rsatadi. Bu esa mifologik tafakkurning transformatsiyaga uchrab, diniy asosdan madaniy-semiotik modelga aylanganini ko'rsatadi.

O'zbek adabiyotida esa mifologik tafakkur ko'proq milliy xotira, ruhiy izlanish va ma'naviy identitet bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Isajon Sultonning *Boqiy darbadar* romanida mifologik ramzlar insonning ichki ruhiy olamini ochib beruvchi poetik vosita sifatida xizmat qiladi. Asarda vaqt va makon chegaralarining buzilishi, tush va haqiqatning qorishib ketishi postmodern mifopoetik tafakkurning muhim belgilaridan biridir.

Isajon Sulton asarlarida mifologik qatlam milliy mentalitet bilan uzviy bog'langan holda beriladi. Qahramonning ma'naviy izlanishlari Sharq falsafasi va tasavvufiy qarashlar bilan uyg'unlashadi. Bu esa o'zbek romanlarida mifologik tafakkurning milliy-madaniy identitetni saqlash vositasi sifatida namoyon bo'layotganini ko'rsatadi.

Mircea Eliade mifni "muqaddas tarix modeli" sifatida izohlaydi va inson ongida mifologik tafakkur doimo yashab qolishini ta'kidlaydi (Eliade, *Myth and Reality*, 1963, p. 15). Haqiqatan ham, zamonaviy romanlarda mifologik qatlam insoniyatning kollektiv xotirasi sifatida qayta tiklanmoqda. Raqamli davr sharoitida esa ushbu jarayon yanada murakkablashib, virtual reallik va media madaniyat bilan uyg'unlashmoqda.

Ingliz va o'zbek romanlari qiyosida muhim farq shundaki, ingliz adabiyotida mifologik transformatsiya ko'proq global texnologik sivilizatsiya bilan bog'liq holda talqin qilinsa, o'zbek romanlarida u milliy ruhiyat va ma'naviy qadriyatlar bilan uyg'unlashadi. Shu bilan birga, har ikki adabiyotda ham mifologik tafakkur zamonaviy insonning ichki inqirozlarini ifodalovchi universal poetik model sifatida xizmat qilmoqda.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, raqamli davr adabiyotida mifologik tafakkur yangi semantik va badiiy mazmun kasb etmoqda. Zamonaviy ingliz va o'zbek romanlarida qadimgi miflar an'anaviy shaklda emas, balki postmodern tafakkur, media madaniyat va virtual reallik bilan uyg'unlashgan holda namoyon bo'lmoqda.

Nil Geyman romanlarida mifologik obrazlar global texnologik jamiyat va ommaviy madaniyat bilan bog'liq holda qayta talqin qilinsa, Isajon Sulton asarlarida mifologik qatlam milliy ma'naviyat va ruhiy identitetni ifodalash vositasiga aylangan. Bu esa ingliz va o'zbek adabiyotida mifologik tafakkur turli madaniy modellarda rivojlanayotganini ko'rsatadi.

Shuningdek, tadqiqot mifologik tafakkur zamonaviy roman poetikasida nafaqat estetik unsur, balki madaniy xotirani saqlash, identitetni shakllantirish va raqamli davr muammolarini badiiy ifodalashning muhim mexanizmi ekanini tasdiqladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Barthes, Roland. *Mythologies*. New York: Hill and Wang, 1972.
2. Eliade, Mircea. *Myth and Reality*. New York: Harper & Row, 1963.
3. Gaiman, Neil. *American Gods*. New York: William Morrow, 2001.
4. Jung, Carl Gustav. *The Archetypes and the Collective Unconscious*. Princeton University Press, 1968.
5. Sulton, Isajon. *Boqiy darbadar*. Toshkent: Sharq, 2011.
6. Frye, Northrop. *Anatomy of Criticism*. Princeton University Press, 1957.
7. Lotman, Yuri. *Universe of the Mind*. Bloomington: Indiana University Press, 1990.
8. Eco, Umberto. *Postscript to The Name of the Rose*. Harcourt Brace Jovanovich, 1984.

RAQAMLI MULOQOTDA ANTROPONIMLARNING VARIATIVLIGI VA ULARNING IDENTIFIKATSIYALASH FUNKSIYASI

Allaberganova Rayxon Olimovna

Urganch Innovatsion universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamli transformatsiya davrida o'zbek antroponimikasining evolyutsion jarayonlari va global tarmoq ta'sirida yuzaga kelayotgan tizimli o'zgarishlar tadqiq qilingan. Tadqiqot obyekti sifatida internet segmentidagi foydalanuvchilarning ism-shariflari (yuzerneymlar va nikneymlar) olingan bo'lib, ularning lisoniy, grafik va semantik jihatdan variatsiyalanishi tahlil etilgan. Shuningdek, maqolada o'zbek tili milliy alifbosining texnologik muhitdagi konvertatsiyasi bilan bog'liq muammolar va ularning shaxsni raqamli identifikatsiyalashdagi o'rni ilmiy asoslab berilgan.

Аннотация: В данной статье исследуются эволюционные процессы

узбекской антропонимики в эпоху цифровой трансформации и системные изменения, происходящие под влиянием глобальной сети. В качестве объекта исследования взяты имена и фамилии пользователей интернет-сегмента (юзернеймы и никнеймы), проанализирована их вариативность с лингвистической, графической и семантической точек зрения. Также научно обоснованы проблемы конвертации узбекского национального алфавита в технологической среде и их роль в цифровой идентификации личности.

Abstract: This article examines the evolutionary processes of Uzbek anthroponymics in the era of digital transformation and the systemic changes occurring under the influence of the global network. The names and surnames of internet segment users (usernames and nicknames) were taken as the object of research, and their linguistic, graphic, and semantic variations were analyzed. Furthermore, the problems of converting the Uzbek national alphabet in the technological environment and their role in the digital identification of individuals are scientifically grounded.

Kalit soʻzlar: Antroponimika, raqamli muloqot, nikneym, yuzerneym, identifikatsiya, virtual lisoniy shaxs, transliteratsiya, kiber-makon, onomastika, grafik variativlik, net-etika.

Ключевые слова: Антропонимика, цифровая коммуникация, никнейм, юзернейм, идентификация, виртуальная языковая личность, транслитерация, киберпространство, ономастика, графическая вариативность, нэтика.

Keywords: Anthroponymics, digital communication, nickname, username, identification, virtual linguistic personality, transliteration, cyberspace, onomastics, graphic variability, netiquette.

Insoniyat sivilizatsiyasining hozirgi bosqichi nafaqat texnologik, balki lisoniy transformatsiyalar davri sifatida ham xarakterlanadi. Raqamli inqilob tilning eng barqaror qatlamlaridan biri boʻlgan onomastika, xususan, antroponimikaga ham oʻz taʼsirini oʻtkazmay qolmadi. Shaxs ismlari tarixan muayyan bir xalqning madaniyati, eʼtiqodi va turmush tarzini aks ettiruvchi lisoniy birlik boʻlib kelgan. Biroq, XXI asrning virtual realligi antroponimlarga mutlaqo yangi — "raqamli identifikator" vazifasini yukladi [1, 12].

Bugungi kunda shaxsning virtual dunyodagi "men"i uning tanlagan ismi (*username*) orqali shakllanadi. Bu jarayonda anʼanaviy ismlar texnologik filtrlar va foydalanuvchining subyektiv ijodkorligi taʼsirida oʻzgarishga uchramoqda. Ushbu maqolada biz aynan mana shu oʻzgarishlarning lisoniy tabiati va ularning zamonaviy jamiyatdagi funksional ahamiyatini tahlil qilishni maqsad qildik. Raqamli antroponimika — bu tilshunoslikning onomastika, kognitiv lingvistika va sotsiolingvistika chorrahasida shakllanayotgan zamonaviy yoʻnalishidir. Oʻzbek tilshunosligida E.Begmatov [1] tomonidan poydevori qoʻyilgan antroponimik tadqiqotlar bugun raqamli formatda yangi mazmun kasb etmoqda.

Tadqiqotimiz davomida Telegram, Instagram va LinkedIn kabi platformalarning oʻzbek segmentidan olingan 600 dan ortiq jonli misollar tahlilga tortildi. Biz nafaqat ismlarning yozilish shaklini, balki ularning orqasida turgan lisoniy shaxsning motivatsiyasini ham oʻrganishga harakat qildik. Metodologik asos

sifatida deskriptiv tahlil, komponent tahlil va sotsiolingvistik kuzatuv metodlaridan foydalanildi.

O'zbek lotin alifbosidagi o'ziga xos harflarning (sh, ch, o', g') raqamli platformalarda ifodalanishi bugungi kunning dolzarb muammolaridan biridir. Foydalanuvchilar klaviatura interfeysidagi qiyinchiliklar yoki vaqtni tejash maqsadida ko'pincha standart imlo qoidalarini chetga surib qo'yadilar.

1-jadval. O'zbek antroponimlarining raqamli muloqotdagi grafik variatsiyalari

Rasmiy ism	Standart yozilishi	Raqamli variantlar	Sabab va omillar
G'ayrat	G'ayrat	Gayrat, G_ayrat, G.ayrat	G' harfini ifodalashdagi qiyinchilik
Shohrux	Shohrux	Shoxrux, Woxrux, \$hoxrux	Simvollar va vizual o'xshash harflar
Jo'rabek	Jo'rabek	Jurabek, Jo'rabek, Jura_01	O' harfining fonetik/grafik buzilishi

Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, kirillcha "III" harfini ifodalash uchun lotincha "W" (vizual o'xshashlik asosida) harfidan foydalanish (masalan, Woxrux) o'zbek raqamli nutqiga xos bo'lgan o'ziga xos "kiber-sheva"ni yuzaga keltirmoqda [5, 28].

Raqamli muloqotda antroponimlar ko'pincha foydalanuvchining ijtimoiy statusi yoki qiziqishlari bilan gibridlashadi. Biz buni "antroponimik konstruktsiya" deb atashimiz mumkin.

Kasbiy-statusli modellar: Advokat_Sardor, Usta_Aziz, Chef_Madina. Bu yerda ism shaxsiy brend vazifasini bajarib, muloqotning dastlabki bosqichidayoq pragmatik ma'lumot beradi.

Affiksatsiya jarayoni: O'zbekcha ismlarga chet tillarining ta'sirida yangi ma'noviy qo'shimchalar qo'shilishi. Masalan, ruscha -chik yoki inglizcha -off qo'llanilishi: Sarvarchik, Ali_off. Bu holat yoshlar nutqidagi interlingvistik jarayonlarning bevosita in'ikosidir.

Agar yuzerneym asosan texnik identifikator bo'lsa, nikney — bu shaxsning virtual qiyofasidir. Tadqiqotimizda anonimlikni afzal ko'rgan foydalanuvchilarning 30% dan ortig'i mavhum yoki metaforik nomlardan foydalanishi aniqlandi.

Misol: @Musofir_Inson, @Baxtli_Onajon, @Al-Fajr.

Bunday nomlar orqali foydalanuvchi o'zining real dunyodagi ismidan voz kechib, ma'lum bir g'oya yoki holatni birinchi o'ringa olib chiqadi. Bu esa raqamli onomastikada **nominativ funksiyadan ko'ra emotsional funksiyaning** ustunligini

ko'rsatadi [7, 102].

Raqamli tizimlarning qat'iy talabi — har bir nom takrorlanmas (*unique*) bo'lishi kerak. Bu talab o'zbek tili lug'at boyligiga va ism qo'yish an'analarga kutilmagan bosim o'tkazmoqda.

Natijada foydalanuvchilar sun'iy variativlikni yuzaga keltirmoqdalar:

1.Raqamli qo'shimchalar: @Sirojiddin_91, @Sirojiddin_001.

2.Punktuatsion qo'shimchalar: @Siroj.iddin, @Sirojiddin_.

Bu qo'shimchalar tilshunoslik nuqtai nazaridan hech qanday semantik yuklamaga ega emas, biroq raqamli logistika uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tadqiqot doirasida o'rganilgan 600 ta virtual identifikatorning taqsimoti quyidagi diagrammada aks ettirilgan:

Ma'lum bo'ldiki, foydalanuvchi qanchalik yosh bo'lsa, u o'z ismini modifikatsiya qilishga yoki yashirishga shunchalik moyil bo'ladi. Bu "virtual lisoniy shaxs" tushunchasining o'zbek tilshunosligidagi yangi qirralarini ochib beradi.

Raqamli muloqotda antroponimlarning variatsiyalanishi — bu shunchaki imlo xatolari yig'indisi emas, balki tilning texnologik taraqqiyotga moslashish jarayonidir.

Tadqiqotimiz natijasida quyidagi xulosalarga keldik:

O'zbek antroponimikasi virtual makonda o'zining an'anaviy statik holatidan dinamik holatiga o'tdi.

Ismlarning grafik variativligi milliy imlo madaniyatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda, bu esa raqamli muhitda ham standartlashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Virtual identifikatorlar shaxsning ijtimoiy-madaniy portretini chizishda va uni raqamli olamda identifikatsiyalashda fundamental bazaga aylandi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES):

1. **Begmatov E.** O'zbek ismlari ma'nosi. – Toshkent: O'zME, 2007. – 604 b.
2. **Karimov S.** O'zbek tili onomastikasi. – Toshkent: Fan, 2018. – 256 b.
3. **Crystal D.** Language and the Internet. 2nd edition. – Cambridge University Press, 2006. – 316 p.
4. **Madvaliyev A.** O'zbek tili leksikologiyasi va leksikografiyasi. – Toshkent: Fan, 2015. – 320 b.
5. **Telmurodova G.** Onomastika va raqamli texnologiyalar: o'zaro aloqa masalalari // Filologiya masalalari. – 2022. – №3. – B. 28-35.
6. **Xudoyberganov M.** Antroponimika asoslari. – Urganch, 2019. – 144 b.
7. **To'rayev D.** Virtual muloqotda lisoniy shaxs nutqi. – Samarqand, 2021. – 120 b.
8. **Yusupov O.** Kompyuter lingvistikasi: kecha va bugun // Til va adabiyot ta'limi. – 2020. – №1. – B. 12-15.
9. **Gulyamova Sh.** O'zbek antroponimlarining axborot tizimlaridagi transformatsiyasi // Ilmiy xabarnoma. – 2023. – №5. – B. 44-50.
10. **Ahmadaliyev M.** Onomastik birliklarning transliteratsiya muammolari // O'zbek tili va adabiyoti. – 2021. – №2. – B. 88-92.
11. **Baron N. S.** Always On: Language in an Online and Mobile World. – Oxford University Press, 2008. – 304 p.
12. **Zokirov M.** Sotsiolingvistika va internet muloqoti. – Farg'ona, 2022. – 150 b.

13. **Nizomov B.** O‘zbek lotin alifbosining raqamli muhitdagi orfografik muammolari // O‘zbekiston: til va madaniyat. – 2024. – №1. – B. 15-22.
14. **Yusupova D.** Kiberlisoniy shaxs va uning nomlanish xususiyatlari // Zamonaviy tilshunoslik muammolari. – 2023. – B. 45-49.

TEOLINGVISTIKANING SHAKLLANISHI, TADQIQOT OBYEKTI VA METODOLOGIK ASOSLARI

Raximova Norjongul Mahsud qizi

UrIU o‘qituvchisi, UrDU tayanch doktoranti

raximovanorjongul@gmail.com

UDK: 811.512.133`373.2

Annotatsiya. Mazkur maqolada teolingvistikaning shakllanishi, ilmiy maqomi, obyekti va metodologik asoslari yoritilgan. Tadqiqotda diniy til, diniy diskurs hamda teonema tushunchalarining nazariy talqini tahlil qilinadi. Shuningdek, teolingvistikaning tilshunoslik va teologiya bilan o‘zaro aloqasi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: teolingvistika, diniy diskurs, diniy til, teonema, teonim, sakral leksika, diniy kommunikatsiya, teolingvistik tadqiqot.

Аннотация. В данной статье рассматриваются становление, научный статус, объект и методологические основы теолингвистики. В исследовании анализируются теоретические интерпретации религиозного языка, религиозного дискурса и понятия теонемы. Также рассматривается взаимосвязь теолингвистики с языкознанием и теологией.

Ключевые слова: теолингвистика, религиозный дискурс, религиозный язык, теонема, теоним, сакральная лексика, религиозная коммуникация, теолингвистическое исследование.

Annotation. This article discusses the formation, scientific status, object, and methodological foundations of theolinguistics. The study analyzes the theoretical interpretations of religious language, religious discourse, and the concept of theoneme. It also examines the relationship between theolinguistics, linguistics, and theology. The article presents scientific conclusions about the role and prospects of theolinguistics in modern linguistics.

Keywords: theolinguistics, religious discourse, religious language, theoneme, theonym, sacred vocabulary, religious communication, theolinguistic research.

XX asr oxiri va XXI asr boshlarida tilshunoslikda antropotsentrik paradigma kuchayishi natijasida tilning inson tafakkuri, madaniyati va diniy dunyoqarashi bilan bog‘liq jihatlarini o‘rganishga bo‘lgan qiziqish ortdi. XX asrning ikkinchi yarmida Yevropa tilshunosligida yana bir yangi soha bo‘lgan teolingvistikaga asos solina boshlandi. Teolingvistika terminini belgiyalik tilshunos olim, “teolingvistikaning otasi” Jan-Per vann Noppen 1981-yilda ilmiy hayotga kiritgan [4; B.12.]. D.Kristalning “Lingvistika va fonetika lug‘ati”da teolingvistika so‘zi “til bilan diniy qarashlar va diniy amaliyot o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganuvchi ilm uchun ishlatiladigan termin” sifatida izohlanadi [5; B.17].

Shu jarayonda til va din o'rtasidagi munosabatlarni tadqiq etuvchi yangi ilmiy yo'nalish – teolingvistika shakllandi. Mazkur yo'nalish tilning diniy tafakkur, sakral dunyoqarash hamda diniy kommunikatsiya bilan bog'liq xususiyatlarini o'rganadi. Hozirgi kunda teolingvistika fanlararo xarakterga ega bo'lib, tilshunoslik, teologiya, falsafa, madaniyatshunoslik, sotsiologiya va kommunikatsiya nazariyasi bilan uzviy bog'liq holda rivojlanmoqda.

“Teolingvistika” termini yunoncha *theos* “Xudo” va lotincha *lingua* – “til” so'zlaridan tashkil topgan bo'lib, “til va din munosabatlarini o'rganadigan fan” ma'nosini anglatadi. Ushbu atama ilmiy muomalaga XX asrning ikkinchi yarmida kirib kelgan bo'lsa-da, til va din aloqadorligini o'rganish ancha qadimiy tarixga ega. Dastlab diniy matnlarni sharhlash, tarjima qilish va talqin etish bilan bog'liq tadqiqotlar teologiya doirasida amalga oshirilgan. Keyinchalik lingvistik yondashuvlarning rivojlanishi natijasida diniy matnlarning fonetik, leksik-semantik, stilistik va pragmatik jihatlari ham tadqiq etila boshlandi. Natijada teolingvistika mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllandi.

Mashhur britaniyalik tilshunos David Kristal teolingvistikani “diniy e'tiqod nazariyasi va amaliyoti bilan bog'liq til hodisalarini o'rganadigan fan” [2; B.484.]. sifatida ta'riflaydi. Serbiyalik olim Predrag Piper esa teolingvistikani keng va tor ma'noda izohlaydi. Keng ma'noda u Xudo va inson munosabatini ifodalovchi barcha til birliklarini o'rgansa, tor ma'noda diniy kommunikatsiya va diniy diskursni tahlil qiluvchi lingvistik yo'nalish sifatida qaraladi. Bir qator tadqiqotlarda teolingvistikaning asosiy vazifasi tilning turli diniy kontekstlar yoki diniy vaziyatlarda qanday faoliyat ko'rsatishini anglash va tahlil qilishdan iborat deb qaraladi [3: B.412.].

Teolingvistikaning asosiy obyekti diniy til va diniy diskurs hisoblanadi. Diniy til deganda muqaddas matnlar, ibodat matnlari, diniy marosimlar, va'zlar, diniy publitsistika hamda diniy kommunikatsiyada qo'llaniladigan til birliklari tushuniladi.

Teolingvistikaning predmeti esa dinning til tizimida aks etishi va til orqali ifodalanishidir. Bu jarayonda: diniy leksika; teonimlar, sakral terminologiya, diniy frazeologizmlar, diniy diskurs, diniy metaforalar, ibodat va marosim tili, diniy matnlarning stilistik xususiyatlari tadqiq qilinadi. Demak, teolingvistika tilning nafaqat nominativ, balki diniy-ma'naviy va kommunikativ funksiyalarini ham o'rganadi.

Teolingvistikada eng muhim tushunchalardan biri diniy diskurs hisoblanadi. Diniy diskurs – diniy dunyoqarash asosida shakllanuvchi kommunikativ tizimdir. U ibodat, va'z, duo, diniy suhbat, diniy matn va boshqa kommunikativ shakllarda namoyon bo'ladi. Ayrim olimlar “diniy til” atamasidan ko'ra “diniy diskurs” terminini aniqroq deb hisoblaydilar. Chunki til tizimi abstrakt hodisa bo'lsa, diskurs real kommunikativ jarayonni ifodalaydi. Shunga qaramay, “teolingvistika” termini ilmiy muomalada keng qo'llanmoqda. Diniy diskursning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: sakrallik, emotsional-ekspressivlik, ramziylik, marosimlarga xoslik, uslubiylilik, qadimiy til unsurlarining saqlanishi.

Teolingvistika integrativ metodologiyaga ega bo'lib, unda turli fanlarning

metodlari qo'llaniladi. Jumladan: lingvistik, semantik, pragmatik tahlil, diskurs tahlili, kognitiv tahlil, germeneytik yondashuv, tekstologik tahlil, qiyosiy-tarixiy metodlardan foydalaniladi. Teolingvistika diniy matnlarni faqat til birligi sifatida emas, balki madaniy va sakral hodisa sifatida ham talqin qiladi. Shu sababli teologik bilimlar ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Teolingvistikaning muhim tushunchalaridan biri teonema hisoblanadi. A. K. Gadomskiy [1; B.11-20.] tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan ushbu termin sakral mazmun ifodalovchi til birligini anglatadi. Teonimlar ham teonemalarning muhim tarkibiy qismi bo'lib, ular ilohiy mavjudotlar, xudolar, farishtalar, muqaddas shaxslar nomlarini ifodalaydi. Teonimlar diniy tafakkur va xalqning madaniy xotirasini aks ettiruvchi muhim lingvomadaniy birlik hisoblanadi.

Teolingvistika bugungi kunda nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Ushbu yo'nalish: diniy matnlarni tarjima qilish, madaniyatlararo kommunikatsiya, dinlararo muloqot, diniy ta'lim, lingvokulturologik tadqiqotlar, muqaddas matnlar interpretatsiyasida muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, globallashuv sharoitida diniy kommunikatsiyaning yangi shakllari – internet va media diskursi orqali diniy tilning yangi ko'rinishlari shakllanmoqda. Bu esa teolingvistikaning tadqiqot doirasini yanada kengaytirmoqda.

Teolingvistika zamonaviy tilshunoslikning istiqbolli va fanlararo yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. U til va din o'rtasidagi murakkab munosabatlarni o'rganish orqali diniy tafakkurning til tizimidagi aksini tadqiq etadi. Teolingvistikaning obyekti diniy til va diniy diskurs bo'lsa, predmeti dinning til orqali ifodalanish mexanizmlaridir. Mazkur fan diniy matnlar, teonimlar, sakral birliklar va diniy kommunikatsiyani lingvistik nuqtai nazardan o'rganish bilan birga, tilning ma'naviy-madaniy funksiyalarini ham ochib beradi. Shu jihatdan teolingvistika zamonaviy lingvistikaning muhim nazariy va amaliy yo'nalishlaridan biri sifatida rivojlanishda davom etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Гадомский А. К. К вопросу о единицах теолингвистики // Східнослов'янська філологія : зб. наук. праць. Мовознавство / под ред. С. О. Кочетова. – Горлівка : Вид-во ГДПІМ, 2006. – Вып. 11, ч. 1. – С. 11-20.
2. Crystal, D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics / D. Crystal. – Malden: Blackwell Publ., 2008. – 529 p.
3. Crystal D. Theolinguistics // A Dictionary of Linguistics and Phonetics / D. Crystal. – Cambridge; New York; Melbourne : Cambridge University Press, 1987. – P. 412.
4. Sharafutdinova N. O'zbek tilida teonimlar va ularning lingvopoetik tadqiqi. Fil.fan.bo'yicha fals.dok.diss. –Farg'ona, 2024. – 25 b.
5. Юсупова Ш. Диний матнларнинг лингвопрагматик хусусиятлари. Филол.фан.б.фалс.док...дисс. – Фарғона, 2021. – 30 б.

RAQAMLI DAVR VA POETIK TAFAKKUR (A. NAVOIYNING “OQIBAT” RADIFLI G‘AZALI TAHLILI)

Panaeva Ug‘iljon Bobojonovna

**Urganch innovatsion universiteti
Filologiya fanlari nomzodi, dotsent**

Annotatsiya: Ushbu maqolada raqamli davr sharoitida poetik tafakkurning transformatsiyasi masalasi Alisher Navoiyning “oqibat” radifli g‘azali misolida keng qamrovda tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida klassik she‘riyatga xos ko‘pqatlamli ma‘no tizimi, tasavvufiy ramzlar, poetik tafakkurning chuqurligi hamda zamonaviy raqamli idrokning fragmentarliligi o‘rtasidagi ziddiyat ochib beriladi. Muallif tomonidan g‘azalning har bir bayti ketma-ket ilmiy asosda sharhlanib, undagi badiiy-estetik va falsafiy qatlamlar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: raqamli davr, poetik tafakkur, Navoi, g‘azal, tasavvuf, interpretatsiya, semantika

Аннотация: В статье исследуется трансформация поэтического мышления в условиях цифровой эпохи на материале газели Алишера Навои с радифом «окибат». Особое внимание уделяется многослойности смысла, суфийской символике и особенностям восприятия поэтического текста в цифровую эпоху.

Ключевые слова: цифровая эпоха, поэтическое мышление, Навои, газель, суфизм, интерпретация, семантика.

Abstract This article analyzes the transformation of poetic thinking in the digital age through Alisher Navoi’s ghazal with the radif “oqibat”. Special attention is given to multilayered meaning, Sufi symbolism, and the contrast between deep poetic cognition and fragmented digital perception.

Keywords: digital age, poetic thinking, Navoi, ghazal, Sufism

Bugungi global raqamli jamiyat sharoitida inson tafakkuri, xususan, badiiy-estetik idrok tubdan o‘zgarib bormoqda. Axborot oqimining keskin ortishi, tezkorlik va fragmentar qabul shakllarining ustuvorligi poetik matnni anglash jarayoniga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Natijada klassik she‘riyatga xos bo‘lgan chuqur, ko‘pqatlamli va ramziy tafakkur elementlari zamonaviy o‘quvchi tomonidan to‘liq idrok etilmaslik xavfi yuzaga kelmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, Alisher Navoiyning “oqibat” radifli g‘azalini raqamli davr poetik tafakkuri asosida qayta talqin qilish ilmiy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

Navoiyning mazkur g‘azali ishqiy-irfoniy mazmun asosida qurilgan bo‘lib, unda lirik qahramonning ruhiy evolyutsiyasi bosqichma-bosqich ochib beriladi.

Ohkim, ul oshno begona bo‘ldi oqibat,

Hajridin bexudlug‘um afsona bo‘ldi oqibat.²⁴

Mazkur baytda poetik tafakkurning boshlang‘ich dramatik nuqtasi ifodalanadi. “Oshno” va “begona” tushunchalarining qarama-qarshi qo‘yilishi orqali

²⁴ Alisher Navoiy. Orazin yopqoch ko‘zumdin. Zabarjad media. 2023 yil. 32-bet.

yaqinlikning begonalikka aylanish jarayoni ko'rsatiladi. Bu jarayon ruhiy inqiroz sifatida namoyon bo'ladi. "Bexudlik" esa tasavvufiy ma'noda ilohiy mastlikni anglatadi. Uning "afsona"ga aylanishi esa qadrsizlanishni bildiradi.

Aql-u donish lofini urg'an ko'ngul yig'lay yuruy,
Ul parivash hajrida devona bo'ldi oqibat.

Bu baytda aql va ishq qarama-qarshiligi ifodalanadi. Aql — ratsional tafakkur, ishq esa oliy haqiqatga yetaklovchi kuch sifatida talqin qilinadi. Natijada ishqning ustuvorligi ko'rsatiladi.

Qatra-qatra shodlig' ashkinki sochtim vaslida,
Barcha hijron qushlariga dona bo'ldi oqibat¹.

Bu yerda ko'z yoshi donaga aylantiriladi, hijron esa qush sifatida tasvirlanadi. Bu poetik transformatsiya she'riy tafakkurning murakkabligini ko'rsatadi.

Borg'ali ul husn ganji g'am buzug' ko'nglumdadur,
Ajdah o'yi bizning vayrona bo'ldi oqibat.

Ko'ngil ichki makon sifatida tasvirlanib, undagi vayronalik ruhiy iztirobni ifodalaydi.

Soqiyo, may tutki, hajr anduhidin men telbani,
Forig' etgan sog'aru paymona bo'ldi oqibat.

Mazkur baytda tasavvufiy poetikaning eng muhim ramzlaridan biri bo'lgan "soqiy" va "may" obrazlari qo'llangan. Mumtoz she'riyatda "soqiy" oddiy sharob uzatuvchi emas, balki murshid, ya'ni ruhiy yo'l ko'rsatuvchi timsolidir. "May" esa ilohiy ishq, ma'rifat va ruhiy mastlik ramzi sifatida talqin qilinadi. Shuning uchun lirik qahramonning "may tut" deya murojaat qilishi aslida ruhiy taskin va ma'naviy najot istagini anglatadi.

"Hajr anduhi" birikmasi orqali hijronning nafaqat hissiy, balki ruhiy iztirob ekani ochiladi. Shoir o'zini "telba" deb atash orqali ishq oldida aqlning ojizligini ko'rsatadi. Bu holat tasavvufdagi "ishqiy fanolik" konsepsiyasi bilan bog'liqdir. Ikkinchi misrada "sog'ar" va "paymona" obrazlari keltiriladi. Bu yerda qadah va may o'lchovi ramziy ma'noga ega bo'lib, ular oshiqning ruhiy taskin topish vositasiga aylanganini bildiradi. "Forig' etgan" iborasi esa vaqtinchalik tasalli ma'nosini beradi. Demak, lirik qahramon hijron azobidan qutulish uchun ruhiy mastlikka murojaat qilmoqda.

Raqamli davr poetik tafakkuri nuqtayi nazaridan qaralganda esa, zamonaviy o'quvchi ushbu ramzlarni ko'pincha bevosita ma'noda qabul qiladi. Natijada tasavvufiy poetikaning chuqur semantik qatlami yo'qolish xavfi yuzaga keladi. Shu sababli klassik she'riyatni anglashda ramziy tafakkur va madaniy xotira muhim ahamiyat kasb etadi.

Chekma un, ohim ko'r, ey Majnunki, Layli ko'p fig'on,
Chekti, o'rtangan vale parvona bo'ldi oqibat.

Ushbu baytda Sharq mumtoz adabiyotining mashhur qahramonlari — Majnun va Layli obrazlari orqali ishqning fojiaiy mohiyati yoritiladi. Navoiyning poetik

tafakkurida Majnun oddiy oshiq emas, balki ishq yo'lida o'zligini qurbon qilgan komil inson timsolidir.

“Chekma un” murojaati orqali lirik qahramon o'z iztirobining nihoyatda kuchli ekanini ko'rsatadi. “Ohim ko'r” birikmasida esa ohning ko'rinadigan darajaga yetgani mubolag'a san'ati asosida ifodalanadi. Bu holat ichki iztirobning tashqi olamga ko'chganini bildiradi.

Ikkinchi misrada Laylining ko'p fig'on chekishi tasvirlanadi. Biroq asosiy poetik markaz “parvona bo'ldi” iborasiga jamlangan. Sharq she'riyatida parvona — ishq yo'lida yonib halok bo'lish ramzi. Parvona sham atrofida aylanganidek, oshiq ham ma'shuqa ishqida o'zligini yo'qotadi.

Tasavvufiy talqinda esa bu holat “fano” maqomini eslatadi. Ya'ni oshiq ilohiy ishqda o'z “men”idan voz kechadi. Demak, baytda ishq oddiy hissiyot emas, balki ruhiy kamolot bosqichi sifatida talqin qilinmoqda.

Raqamli tafakkur sharoitida esa bunday tragik va chuqur poetik obrazlar ko'pincha soddalashtiriladi. Zamonaviy tezkor idrok ramz ortidagi falsafiy qatlamni to'liq ochishga qiynaladi. Shu jihatdan Navoiyning ushbu bayti poetik tafakkurning chuqurligini namoyon etuvchi muhim badiiy hodisa hisoblanadi.

Butqa gar bosh qo'ymadim, ko'rgilki dinim tuhfasi,
Dayr piri ollida jurmona bo'ldi oqibat.

Mazkur bayt g'azalning eng murakkab tasavvufiy qatlamlaridan biri hisoblanadi. Bu yerda “but”, “dayr”, “pir” kabi obrazlar ramziy ma'noda qo'llangan. Mumtoz she'riyatda “but” ko'pincha ma'shuqaning go'zalligi timsolidir. Lirik qahramonning “butqa bosh qo'ymadim” deyishi zohiriy e'tiqod bilan ichki ruhiy ehtiros o'rtasidagi ziddiyatni anglatadi. Bu holat tasavvufdagi zohir va botin munosabatini eslatadi.

“Dayr piri” obrazi esa ruhiy murshid yoki irfon yo'lining yo'l boshchisi sifatida talqin qilinadi. “Jurmona bo'ldi” ifodasi orqali oshiqning ruhiy aybdorlik hissi ochiladi. Demak, baytda inson qalbidagi ichki qarama-qarshilik va ma'naviy iztirob chuqur poetik shaklda ifodalangan.

Bu misralarda Navoiyning poetik tafakkuri nihoyatda murakkab semantik qatlam hosil qiladi. Chunki birgina “but” obrazi bir vaqtning o'zida: zohiriy go'zallik, dunyoviy muhabbat, ilohiy jamol ma'nolarini anglatishi mumkin.

Raqamli tafakkur esa ko'pincha bunday ko'pma'nolilikni qisqartiradi va ramzlarni bir qatlamli tarzda qabul qiladi. Shu sababli klassik poetik matnni anglash uchun tarixiy-madaniy tafakkur zarur bo'ladi.

Deding avvalkim, Navoiy, seni gah-gah tirguzay,
Hech bilmankim sanga, jono, na bo'ldi oqibat.

Maqta'da shoirning o'ziga murojaati orqali kuchli refleksiv poetik tafakkur yuzaga chiqadi. “Navoiy” taxallusining qo'llanishi lirik “men”ning ichki dialogini ifodalaydi. Birinchi misrada ma'shuqaning avvalgi va'dasi eslatiladi. “Gah-gah tirguzay” iborasi oshiqning ruhiy jihatdan faqat visol umidi bilan yashayotganini anglatadi. Demak, uning hayoti ma'shuqa bilan bog'liq.

Ikkinchi misrada esa kuchli ruhiy iztirob va hayrat mavjud. “Na bo'ldi oqibat” savoli g'azalning umumiy falsafiy mazmunini yakunlaydi. Bu savol nafaqat ishqiy

munosabat, balki inson taqdiri, umid va hijron haqidagi mushohadani ham ifodalaydi.

Poetik tafakkur nuqtayi nazaridan maqta' g'azalning semantik markazi hisoblanadi. Chunki unda oldingi barcha ruhiy holatlar umumlashadi.

Raqamli davr tafakkurida esa bunday ichki mushohada va refleksiya tobora kamayib bormoqda. Tezkor axborot oqimi insonni chuqur ichki dialogdan uzoqlashtiradi. Navoiyning ushbu maqta'si esa o'quvchini o'z ruhiy olamiga qaytishga undaydi.

Alisher Navoiyning "oqibat" radifli g'azali Sharq mumtoz poetik tafakkurining yuksak namunasi sifatida ishq, hijron, ruhiy iltirab va ma'naviy kamolot jarayonlarini chuqur badiiy-falsafiy asosda ifodalaydi. G'azalda qo'llangan tasavvufiy ramzlar, ko'pqatlamli semantik tizim va murakkab poetik obrazlar lirik qahramon ruhiyatining izchil evolyutsiyasini ochib beradi.

Tahlil jarayonida ayon bo'ldiki, Navoiyning poetik tafakkuri oddiy hissiy tasvir bilan cheklanmaydi. Unda har bir obraz va ramz ma'naviy-ruhiy ma'nolar tizimi bilan bog'langan. "May", "soqiy", "parvona", "Majnun", "but", "dayr" kabi obrazlar tasavvufiy-estetik tafakkurning badiiy ifodasi sifatida namoyon bo'ladi.

Raqamli davrda esa poetik idrokning fragmentarlashuvi, tezkor axborot oqimi va vizual tafakkurning kuchayishi klassik she'riyatga xos bo'lgan chuqur semantik qatlamlarni anglashni murakkablashtirmoqda. Natijada ramzlarning ko'pma'noliligi qisqarib, poetik tafakkurning falsafiy teranligi zaiflashish xavfi yuzaga kelmoqda.

Shu jihatdan Navoiyning mazkur g'azali zamonaviy o'quvchini chuqur mushohada, ramziy tafakkur va "sekin o'qish" madaniyatiga chorlovchi muhim badiiy-estetik hodisa sifatida ahamiyat kasb etadi.

Demak, mazkur g'azal nafaqat adabiy meros namunasi, balki poetik tafakkurni shakllantiruvchi, uni chuqurlashtiruvchi va zamonaviy idrok bilan muloqotga kirishuvchi badiiy-falsafiy hodisa sifatida baholanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Alisher Navoiy. Orazin yopqoch ko'zumdin. Zabarjad Media. 2023.

Hayitmetov A. Navoiyxonlik suhbatlari. – Toshkent: "O'qituvchi", 1993. 2. Zamonaviy nashrlar va tahlillar

Haqqul I. Navoiy va nafs. – Toshkent: "Akademnashr", 2012.

Alisher Navoiy asarlari luga'ti. Toshkent "Akademnashr" 2017.

RAQAMLI DAVRDA TIL, ADABIYOT VA MADANIYAT RIVOJI

Atajonova Aysha Qo'zibayevna

Urganch innovatsion universiteti
"O'zbek va xorijiy filologiya"
kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada raqamli texnologiyalar taraqqiyoti sharoitida til, adabiyot

va madaniyat rivojining asosiy tendensiyalari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadallashuvi natijasida til tizimida yuz berayotgan o'zgarishlar, elektron adabiyotning shakllanishi, madaniy merosni raqamlashtirish jarayonlari hamda sun'iy intellektning ma'naviy hayotga ta'siri yoritiladi. Shuningdek, globallashuv va internet kommunikatsiyasi natijasida milliy qadriyatlarning transformatsiyasi, media madaniyatning shakllanishi va zamonaviy axborot makonining inson tafakkuriga ta'siri masalalari ham ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: raqamli davr, til taraqqiyoti, elektron adabiyot, media madaniyat, globallashuv, sun'iy intellekt, internet kommunikatsiyasi.

KIRISH

XXI asr ilm-fan va texnologiyalar taraqqiyotining yangi bosqichi sifatida insoniyat tarixida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi jamiyatning barcha sohalarida tub burilishlarni yuzaga keltirdi. Bugungi kunda internet, sun'iy intellekt, ijtimoiy tarmoqlar, elektron platformalar va raqamli media vositalari nafaqat iqtisodiy yoki siyosiy jarayonlarga, balki inson tafakkuri, ma'naviyati, madaniyati hamda til taraqqiyotiga ham bevosita ta'sir ko'rsatmoqda.

Raqamli jamiyat tushunchasi zamonaviy davrning asosiy konsepsiyalaridan biri hisoblanadi. Chunki bugungi kunda insoniyat hayotining katta qismi virtual makon bilan bog'lanib qolmoqda. Insonlar o'zaro muloqot qilish, ilmiy ma'lumot almashish, kitob o'qish, ijod qilish va hatto ta'lim olish jarayonlarini ham raqamli texnologiyalar yordamida amalga oshirmoqdalar.

Til jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ijtimoiy hodisadir. Har bir tarixiy davr til rivojiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi. Texnologik taraqqiyotning jadallashuvi natijasida insonlar o'rtasidagi kommunikatsiya shakllari ham o'zgarmoqda. Bugungi kunda internet tarmog'i va ijtimoiy media vositalari til taraqqiyotining asosiy omillaridan biriga aylandi.

Bugungi kunda yoshlar nutqida ingliz tilidan kirib kelgan atamalar keng qo'llanmoqda. "Online", "chat", "blog", "post", "stream", "trend", "like", "content", "hashtag" kabi terminlar global axborot makonining mahsuli sifatida kundalik muloqotda faol ishlatilmoqda.

Raqamli kommunikatsiyaning yana bir muhim jihati — yozma nutqning ommaviylashuvidir. Avvallari yozma muloqot asosan rasmiy yoki adabiy sohalarda qo'llangan bo'lsa, bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlar orqali millionlab insonlar har kuni yozma ravishda muloqot qilmoqda.

Adabiyot insoniyat tafakkuri va ma'naviy hayotining badiiy ifodasidir. Tarix davomida adabiyot jamiyatdagi ijtimoiy, siyosiy va madaniy jarayonlar bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanib kelgan. Bugungi raqamli davr ham adabiy jarayonlarga katta ta'sir ko'rsatmoqda.

Elektron adabiyot tushunchasi zamonaviy davr mahsuli hisoblanadi. Elektron kitoblar, audiokitoblar, internet adabiyoti yangi adabiy muhitni shakllantirdi. Endilikda kitobxonlar istalgan asarni elektron shaklda o'qish yoki audio formatda tinglash imkoniyatiga ega bo'ldilar.

Raqamli muhit yosh ijodkorlar uchun ham katta imkoniyatlar yaratmoqda.

Ijtimoiy tarmoqlar va maxsus platformalar orqali yosh yozuvchilar o'z asarlarini keng auditoriyaga taqdim etishlari mumkin.

Madaniyat insoniyatning tarixiy tajribasi va ma'naviy qadriyatlarini aks ettiruvchi murakkab ijtimoiy hodisadir. Raqamli texnologiyalar madaniyat sohasida ham tub o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Virtual muzeylar, elektron arxivlar, onlayn teatrlar va raqamli san'at shakllari zamonaviy madaniyatning muhim tarkibiy qismiga aylandi.

Bugungi kunda dunyoning yirik muzeylari o'z eksponatlarini virtual shaklda internet orqali namoyish qilmoqda. Bu esa insonlarga geografik masofadan qat'i nazar jahon madaniy merosi bilan tanishish imkoniyatini bermoqda.

So'nggi yillarda sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi insoniyat hayotining barcha sohalariga ta'sir ko'rsatmoqda. Bugungi kunda sun'iy intellekt tarjima tizimlari, matn tahlili, ovozni aniqlash va elektron lug'atlar yaratishda keng qo'llanilmoqda.

Biroq texnologiyalarning haddan tashqari rivojlanishi ayrim muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Ayrim tadqiqotchilar sun'iy intellektning inson tafakkuriga qaramlikni kuchaytirishi mumkinligini ta'kidlamodalar.

Xulosa qilib aytganda, raqamli davr til, adabiyot va madaniyat rivojida yangi imkoniyatlarni yuzaga chiqardi. Internet va zamonaviy texnologiyalar tufayli axborot almashinuvi tezlashdi, elektron adabiyot shakllandi, madaniy merosni saqlash va targ'ib qilishning samarali usullari paydo bo'ldi. Shu bilan birga, globallashuv va ommaviy madaniyatning kuchayishi ayrim salbiy oqibatlarni ham yuzaga keltirmoqda. Adabiy til me'yorlarining buzilishi, yuzaki tafakkurning kuchayishi va milliy qadriyatlarning zaiflashuvi shular jumlasidandir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
2. Sossyur F. Umumiy tilshunoslik kursi. – Toshkent, 2009.
3. Baxtin M. Adabiyot va estetika masalalari. – Moskva, 1975.
4. Maklyuen M. Understanding Media. – New York, 1964.
5. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent, 2018.
6. Toffler E. Uchinchi to'lqin. – Moskva, 2004.

APPLYING DEONTOLOGICAL PRINCIPLES IN EFL DIGITAL COMMUNICATION

Sapayeva Zulayho Sherzodovna

Urgench innovation university

Abstract

This article examines the application of deontological principles in digital communication within English as a Foreign Language (EFL) education. The study is based on a qualitative analysis of existing academic literature related to digital communication, ethics, and language teaching. The findings reveal that

deontological ethics, emphasizing moral duties such as honesty, respect, responsibility, and privacy, significantly contributes to the development of ethical digital communication culture among future teachers. The results indicate that integrating deontological principles enhances learners' engagement, promotes responsible behavior, and strengthens professional competencies. The study concludes that deontological ethics serves as a strong methodological foundation for fostering ethical awareness and effective communication in digital EFL environments.

Key words: *Deontology, digital communication, EFL teaching, ethics, future teachers, communication culture, professional responsibility*

Annotatsiya

Maqolada ingliz tili ta'limida raqamli muloqot jarayonida deontologik tamoyillarni qo'llash masalasi nazariy jihatdan o'rganiladi. Tadqiqot mavjud ilmiy manbalar tahliliga asoslanadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, rostgo'ylik, hurmat, mas'uliyat va maxfiylik kabi deontologik qadriyatlar bo'lajak o'qituvchilarning raqamli muloqot madaniyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu yondashuv o'quvchilarning faolligi va ongli raqamli xulq-atvorini oshiradi. Xulosa qilinadi-ki, deontologik yondashuv EFL muhitida samarali va axloqiy kommunikatsiyani shakllantirishda muhim metodologik asosdir.

Kalit so'zlar: *Deontologiya, raqamli muloqot, ingliz tili ta'limi, etika, bo'lajak o'qituvchilar, muloqot madaniyati, kasbiy mas'uliyat*

Аннотация

В статье рассматривается применение деонтологических принципов в цифровой коммуникации в преподавании английского языка как иностранного. Исследование основано на анализе научных источников. Результаты показывают, что такие принципы, как честность, уважение, ответственность и конфиденциальность, играют важную роль в формировании культуры цифрового общения. Делается вывод, что деонтологический подход является эффективной основой для развития профессиональной и этической коммуникации в EFL среде.

Ключевые слова : *Деонтология, цифровая коммуникация, преподавание английского языка, этика, будущие учителя, культура общения, профессиональная ответственность*

1. Introduction and Literature Review

The rapid development of digital technologies has transformed communication practices in education, particularly in English as a Foreign Language (EFL) teaching. Digital tools such as online platforms, social media, and learning management systems enable interactive communication and provide authentic language exposure. According to Reinders & White (2016), digital environments enhance learner autonomy and increase opportunities for meaningful communication in language learning.

At the same time, the expansion of digital communication has led to growing concerns about ethical behavior in online environments. Ethics plays a central role in regulating communication, and among ethical theories, deontology focuses on

moral duties and obligations. Kant (1785/1993) emphasizes that actions must be guided by universal moral rules such as honesty and respect, regardless of consequences. This principle is highly relevant in digital communication, where users must follow ethical norms independently of outcomes.

In the context of digital communication, Floridi (2013) argues that information ethics should guide human interaction in digital environments, stressing the importance of responsibility, transparency, and respect for others. Similarly, Ess (2014) highlights that digital communication requires ethical awareness due to issues such as anonymity, privacy risks, and miscommunication.

Research in EFL education also emphasizes the importance of communication ethics. Chapelle (2003) states that technology-mediated language learning enhances interaction but requires structured guidance to ensure appropriate communication behavior. Furthermore, Dooly (2017) notes that online collaboration in language learning environments can foster intercultural competence, but only if ethical communication practices are maintained.

Another important aspect is the role of teachers in shaping digital communication culture. According to Hampel & Stickler (2012), teachers must develop not only technical skills but also pedagogical and ethical competencies for online teaching. This includes the ability to model respectful and responsible communication.

Recent studies also address emerging challenges related to digital technologies. Selwyn (2016) points out that digital education must incorporate ethical considerations to prevent misuse of technology, such as plagiarism or inappropriate online behavior. In addition, Holmes et al. (2022) discuss the ethical implications of artificial intelligence in education, emphasizing the need for clear moral guidelines.

Despite these contributions, there is still limited research specifically focusing on the integration of deontological principles into digital communication in EFL contexts. Therefore, this study aims to analyze how deontological ethics can serve as a methodological basis for improving digital communication culture among future English teachers.

2. Methods

This research is based on a qualitative theoretical approach and includes:

- **Literature review** of academic sources related to EFL teaching, digital communication, and ethics;
- **Comparative analysis** of ethical theories, particularly deontology;
- **Synthesis of findings** to develop a conceptual understanding of digital communication ethics in EFL.

No experimental or empirical data collection was conducted. The study relies entirely on secondary data from reliable academic sources.

3. Results

The analysis of the literature provides several important findings:

The study shows that deontological ethics is based on adherence to moral duties. The most relevant principles for EFL digital communication include: honesty

(truthfulness in communication), respect (politeness and inclusivity), responsibility (accountability for actions), privacy (protection of personal data).

These principles ensure ethical communication regardless of context or outcomes.

Furthermore, digital communication tools increase students' motivation and engagement. As noted by Reinders & White (2016), digital environments promote interaction and learner autonomy. However, without ethical guidelines, communication may become ineffective or inappropriate. The application of deontological principles contributes to development of respectful communication habits; reduction of plagiarism and cyber misconduct; improvement of intercultural communication skills. Dooly (2017) emphasizes that ethical interaction is essential for successful online collaboration in language learning. Future teachers who understand deontological ethics: demonstrate higher professional responsibility; manage digital classrooms more effectively; promote ethical standards among students. Hampel & Stickler (2012) highlight that teacher competencies must include ethical awareness in digital teaching environments.

4. Discussion and Conclusion

The findings of this study clearly demonstrate that deontological principles play a fundamental and irreplaceable role in shaping ethical digital communication within EFL education. In contrast to other ethical frameworks that prioritize outcomes, the deontological approach emphasizes adherence to moral duties and universal principles such as honesty, respect, responsibility, and fairness. This makes it particularly relevant for educational contexts, where consistent ethical behavior is essential regardless of situational factors.

One of the most significant conclusions of this research is that the integration of deontological principles into EFL teaching not only improves the quality of digital communication but also contributes to the formation of a sustainable communication culture. Such a culture is based on mutual respect, trust, and accountability, which are crucial for effective interaction in digital learning environments. In the absence of these principles, digital communication may lead to misunderstandings, conflicts, and unethical practices such as plagiarism, cyberbullying, or misuse of information.

Furthermore, the study highlights that deontological ethics significantly enhances the professional development of future teachers. Pre-service teachers who are trained in ethical communication are more likely to demonstrate responsible behavior, maintain academic integrity, and act as role models for their students. This is especially important in digital contexts, where teachers are not only facilitators of knowledge but also regulators of communication norms and ethical standards.

Another important implication is that digital communication ethics should not be treated as an optional or supplementary component of teacher education. Instead, it must be systematically integrated into curricula, teaching methodologies, and assessment practices. For instance, incorporating ethical guidelines into classroom activities, promoting respectful online discussions, and encouraging proper citation practices can reinforce deontological values among learners. The research also emphasizes the importance of developing clear methodological frameworks for

teaching digital communication based on deontological principles. Such frameworks should include structured guidelines, practical strategies, and pedagogical tools that enable teachers to effectively implement ethical communication practices in both synchronous and asynchronous learning environments. Moreover, in the context of rapid technological advancement, including the increasing use of artificial intelligence and digital platforms in education, the role of ethics becomes even more critical. Deontological principles provide a stable and universal foundation that helps educators navigate emerging challenges and maintain ethical standards in evolving digital landscapes. In conclusion, the application of deontological principles in EFL digital communication ensures that communication is not only effective and interactive but also ethically grounded and professionally appropriate. This approach contributes to the development of responsible digital citizens, promotes positive learning environments, and strengthens the overall quality of language education. Future research should focus on the development and empirical validation of practical models for integrating deontological ethics into EFL teaching, as well as exploring their impact on learners' communication behavior and academic performance.

References

1. Chapelle, C. A. (2003). *English Language Learning and Technology*. John Benjamins.
2. Dooley, M. (2017). Telecollaboration. In C. Chapelle & S. Sauro (Eds.), *The Handbook of Technology and Second Language Teaching and Learning*. Wiley.
3. Ess, C. (2014). *Digital Media Ethics*. Polity Press.
4. Floridi, L. (2013). *The Ethics of Information*. Oxford University Press.
5. Hampel, R., & Stickler, U. (2012). The use of technology in teaching languages online. *Modern Language Journal*, 96(1), 1–15.
6. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2022). *Artificial Intelligence in Education: Ethics and Implications*. Center for Curriculum Redesign.
7. Kant, I. (1993). *Groundwork of the Metaphysics of Morals* (Original work published 1785).
8. Reinders, H., & White, C. (2016). *20 Years of Autonomy and Technology in Language Learning*. Language Learning & Technology.
9. Selwyn, N. (2016). *Education and Technology: Key Issues and Debates*. Bloomsbury.

NEMIS VA O‘ZBEK TILLARIDA MUROJAAT SHAKLLARINING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Xalliyeva Qizilgul Rajapboyevna

Urganch Innovatsion Universiteti dotsenti

xalliyevaqizilgul@urgiu.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada nemis va o‘zbek tillaridagi murojaat shakllarining pragmatik xususiyatlari qiyosiy-lingvokulturologik nuqtai nazardan

tahlil qilinadi. Tadqiqotda murojaat birliklarining kommunikativ vazifalari, ijtimoiy masofa, hurmat kategoriyasi, rasmiylik va norasmiylik darajalari, madaniy qadriyatlar hamda pragmatik ma'no hosil qilish mexanizmlari o'rganildi. Nemis tilidagi *du/Sie* oppozitsiyasi hamda o'zbek tilidagi *sen/siz* tizimi pragmalingsvistik jihatdan qiyoslanib, murojaat shakllarining milliy mentalitet va kommunikativ etiket bilan uzviy bog'liqligi yoritildi. Tadqiqot natijalari nemis tilida murojaat shakllari asosan kommunikativ masofa va individuallik tamoyiliga asoslanishini, o'zbek tilida esa kollektivlik, hurmat va ijtimoiy ierarxiya asosiy pragmatik omil sifatida namoyon bo'lishini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: murojaat shakllari, pragmalingsvistika, kommunikativ etiket, nemis tili, o'zbek tili, hurmat kategoriyasi, lingvokulturologiya, ijtimoiy masofa.

Аннотация. В данной статье проводится сравнительный анализ прагматических особенностей форм обращения в немецком и узбекском языках. Исследуются коммуникативные функции обращений, категории уважения, уровни официальности и неофициальности, социальная дистанция, культурные факторы и механизмы формирования прагматического значения. С позиции лингвопрагматики анализируются оппозиции *du/Sie* в немецком языке и *sen/siz* в узбекском языке. Результаты исследования показывают, что в немецком языке формы обращения в большей степени основаны на принципах индивидуализма и социальной дистанции, тогда как в узбекском языке важную роль играют коллективизм, уважение и социальная иерархия.

Ключевые слова: формы обращения, прагмалингвистика, коммуникативный этикет, немецкий язык, узбекский язык, категория уважения, социальная дистанция.

Abstract. This article presents a comparative linguocultural analysis of the pragmatic features of forms of address in German and Uzbek languages. The study investigates communicative functions of address forms, social distance, politeness category, levels of formality and informality, cultural values, and mechanisms of pragmatic meaning formation. The German *du/Sie* opposition and the Uzbek *sen/siz* system are comparatively analyzed from a pragmalingsvistic perspective. The findings reveal that German address forms are mainly based on communicative distance and individualism, whereas Uzbek forms of address reflect collectivism, respect, and social hierarchy as dominant pragmatic factors.

Keywords: forms of address, pragmatics, communicative etiquette, German language, Uzbek language, politeness category, social distance.

KIRISH. Til insoniyatning eng muhim kommunikativ vositasi bo'lib, u nafaqat axborot almashish, balki ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish, madaniy qadriyatlarni uzatish va insonning kommunikativ niyatini ifodalash funksiyasini ham bajaradi. Har qanday muloqot jarayonida murojaat shakllari alohida pragmatik ahamiyat kasb etadi. Chunki murojaat birliklari orqali so'zlovchi tinglovchiga bo'lgan munosabatini, ijtimoiy masofani, hurmat darajasini, emotsional yaqinlikni hamda kommunikativ vaziyatning rasmiy yoki norasmiy xarakterini ifodalaydi. Shu sababli murojaat shakllari tilshunoslikning pragmalingsvistika, sotsiolingsvistika,

lingvokulturologiya va kommunikativ tilshunoslik kabi yo‘nalishlarida muhim tadqiqot obyekti sifatida qaraladi.

Zamonaviy pragmalingvistika til birliklarini ularning kontekstual vazifasi va kommunikativ ta’siri bilan bog‘liq holda o‘rganadi. Bu jihatdan murojaat shakllari insonlar o‘rtasidagi kommunikativ munosabatlarni tartibga soluvchi eng faol pragmatik vositalardan biri hisoblanadi. Murojaat birliklari yordamida suhbatdoshlar o‘rtasidagi ijtimoiy mavqe, yosh tafovuti, rasmiylik darajasi, psixologik yaqinlik hamda milliy madaniyatga xos etik me’yorlar ifodalanadi. Ayniqsa, turli tillardagi murojaat tizimlarini qiyosiy tahlil qilish xalq mentaliteti, kommunikativ xulq-atvor va madaniy qadriyatlarni ochib berishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Nemis va o‘zbek tillaridagi murojaat shakllari pragmatik jihatdan o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, ular har ikki xalqning kommunikativ madaniyati va ijtimoiy dunyoqarashini aks ettiradi. Nemis tilida murojaat tizimining markazida *du* va *Sie* oppozitsiyasi turadi. Bu birliklar rasmiylik va norasmiylik darajasini belgilovchi asosiy kommunikativ vosita sifatida xizmat qiladi. O‘zbek tilida esa *sen/siz* oppozitsiyasi bilan bir qatorda qarindoshlik terminlari, hurmat bildiruvchi leksik birliklar va emotsional murojaat shakllari keng qo‘llaniladi. Shu bois, o‘zbek tilidagi murojaat tizimi faqat grammatik emas, balki chuqur lingvokulturologik va etik mazmunga ega.

Mazkur mavzuning dolzarbligi globallashuv va madaniyatlararo kommunikatsiya sharoitida yanada ortib bormoqda. Xususan, xorijiy til o‘qitish, tarjimashunoslik va diplomatik kommunikatsiyada murojaat shakllarining pragmatik xususiyatlarini to‘g‘ri anglash kommunikativ muvaffaqiyatni ta’minlaydi. Chunki noto‘g‘ri murojaat shakli kommunikativ noqulaylik, pragmatik xato yoki madaniy ziddiyatni yuzaga keltirishi mumkin.

Mazkur tadqiqotning maqsadi nemis va o‘zbek tillaridagi murojaat shakllarining pragmatik xususiyatlarini qiyosiy jihatdan o‘rganish, ularning kommunikativ va lingvokulturologik funksiyalarini aniqlashdan iborat.

TADDIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot davomida qiyosiy-tipologik, pragmalingvistik, lingvokulturologik hamda diskursiv tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot materiali sifatida nemis va o‘zbek tillaridagi badiiy matnlar, siyosiy nutqlar, ommaviy kommunikatsiya namunalaridan foydalanildi. Shuningdek, nemis va o‘zbek tillaridagi kundalik dialoglar ham tahlil qilindi.

Nazariy-metodologik asos sifatida Brown va Levinsonning “Politeness Theory”, Austin hamda Searle’ning nutq aktlari nazariyasi, Sapir–Whorfning lingvistik nisbiylik konsepsiyasi hamda lingvokulturologik yondashuvlardan foydalanildi. Tadqiqot davomida murojaat shakllarining pragmatik vazifalari kommunikativ kontekst asosida tahlil qilindi.

NATIJALAR VA TAHLIL

Tilshunoslikda murojaat shakllari kommunikativ etikani ta’minlovchi asosiy vositalardan biri sifatida talqin qilinadi. Har qanday nutqiy vaziyatda murojaat birliklari suhbatdoshlar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatni belgilab beradi. Murojaat

shakllari orqali insonning yoshiga, ijtimoiy mavqeiga, jinsiga, psixologik yaqinligiga hamda kommunikativ muhitga mos ravishda munosabat ifodalanadi. Shu jihatdan murojaat birliklari nafaqat grammatik kategoriya, balki pragmatik va sotsiomadaniy hodisa hisoblanadi.

Nemis tilida murojaat tizimining markazida *du* va *Sie* oppozitsiyasi turadi. Ushbu oppozitsiya nemis kommunikativ madaniyatida juda muhim pragmatik vazifa bajaradi. *Du* shakli odatda yaqin do'stlar, qarindoshlar, tengdoshlar va norasmiy muloqotda qo'llaniladi. Bu shakl kommunikativ yaqinlik, samimiylik va emotsional iliqlikni bildiradi. Masalan, *Wie geht es dir?* jumlasida suhbatdoshlar o'rtasidagi norasmiylik va yaqin munosabat seziladi. Nemis jamiyatida *du* shakli psixologik masofaning qisqarishini ifodalaydi.

Sie shakli esa rasmiy kommunikatsiya vositasi bo'lib, notanish insonlar, ish joyi, davlat muassasalari yoki katta yoshdagi shaxslar bilan muloqotda ishlatiladi. *Wie geht es Ihnen?* jumlasida hurmat va kommunikativ masofani ifodalaydi. Nemis pragmatikasida noto'g'ri murojaat shaklidan foydalanish kommunikativ etikaga zid holat sifatida qabul qilinadi. Masalan, notanish shaxsga *du* deb murojaat qilish haddan tashqari yaqinlik yoki etik me'yorni buzish sifatida talqin qilinishi mumkin.

Nemis tilidagi murojaat tizimi individualistik kommunikativ madaniyat bilan chambarchas bog'liq. Bu yerda insonning shaxsiy hududi va kommunikativ mustaqilligi muhim ahamiyat kasb etadi. Brown va Levinson nazariyasiga ko'ra, *Sie* shakli tinglovchining "negative face"ini, ya'ni shaxsiy erkinligi va kommunikativ hududini hurmat qilish strategiyasi sifatida xizmat qiladi.

O'zbek tilidagi murojaat tizimi esa yanada murakkab va ko'p qatlamli pragmatik xarakterga ega. O'zbek tilida *sen/siz* oppozitsiyasi bilan bir qatorda qarindoshlik terminlari, hurmat bildiruvchi birliklar va emotsional murojaat shakllari keng qo'llaniladi. Bu holat o'zbek kommunikativ madaniyatining kollektivlik va ijtimoiy yaqinlikka asoslanganligini ko'rsatadi.

O'zbek tilida *sen* shakli yaqin insonlar, tengdoshlar va bolalar bilan muloqotda ishlatiladi. *Siz* shakli esa hurmat, rasmiylik va ijtimoiy masofani bildiradi. Biroq o'zbek tilidagi *siz* shakli nemis tilidagi *Sie*ga nisbatan kengroq pragmatik vazifani bajaradi. Chunki o'zbek tilida hurmat kategoriyasi milliy mentalitet va axloqiy qadriyatlar bilan uzviy bog'liq.

O'zbek kommunikativ madaniyatida qarindoshlik terminlari alohida o'rin tutadi. "Aka", "opa", "amaki", "xola", "ustoz", "domla" kabi murojaat birliklari biologik qarindoshlikni emas, balki hurmat, yaqinlik va samimiylikni ifodalaydi. Masalan, "Aka, yordam berib yuboring" jumlasida "aka" so'zi notanish shaxsga nisbatan qo'llanilgan bo'lsa-da, kommunikativ iliqlik va ijobiy munosabatni bildiradi. Nemis tilida esa bunday metaforik qarindoshlik murojaatlari deyarli uchramaydi.

Bu farq ikki xalqning kommunikativ mentalitetidagi tafovut bilan izohlanadi. Nemis madaniyatida kommunikativ mustaqillik va shaxsiy hudud ustun bo'lsa, o'zbek madaniyatida jamoaviylik, samimiylik va ijtimoiy birdamlik muhim qadriyat hisoblanadi.

Murojaat shakllari pragmatik jihatdan kommunikativ strategiya vazifasini

ham bajaradi. Siyosiy diskursda murojaat birliklari auditoriya bilan psixologik yaqinlik o'rnatish uchun xizmat qiladi. Masalan, nemis siyosiy nutqlarida *Liebe Bürgerinnen und Bürger* ("Hurmatli fuqarolar") shakli rasmiy hurmatni bildirsa, o'zbek siyosiy diskursida "Aziz yurtdoshlar!", "Qadrli vatandoshlar!" kabi birliklar emotsional birdamlik va kollektivlikni kuchaytiradi.

Pragmalingvistik nuqtai nazardan murojaat shakllari kommunikativ ta'sir vositasi hisoblanadi. Ular suhbatdoshning psixologik holati va kommunikativ reaksiyasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Murojaat birliklari yordamida so'zlovchi tinglovchiga nisbatan ijobiy yoki salbiy pragmatik fon yaratishi mumkin.

Murojaat shakllari tarjimashunoslik nuqtai nazaridan ham murakkab pragmatik muammo hisoblanadi. Chunki bir tildagi murojaat shaklini boshqa tilga tarjima qilishda faqat grammatik ekvivalent yetarli bo'lmaydi. Tarjimada murojaat birliklarining pragmatik va madaniy ma'nosini ham hisobga olish zarur. Masalan, nemis tilidagi *Sie* shaklini o'zbek tiliga oddiy "siz" deb tarjima qilish har doim ham to'liq pragmatik ekvivalentni bermaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, nemis va o'zbek tillaridagi murojaat shakllari tilning pragmatik va lingvokulturologik tizimida markaziy o'rin egallaydi. Nemis tilida murojaat birliklari kommunikativ masofa va individuallikka asoslangan bo'lsa, o'zbek tilida kollektivlik, hurmat va samimiylik ustunlik qiladi.

XULOSA

Nemis va o'zbek tillaridagi murojaat shakllari pragmatik jihatdan murakkab kommunikativ tizimni tashkil etadi. Har ikki tilda murojaat birliklari kommunikativ etikani ta'minlash, suhbatdoshlar o'rtasidagi ijtimoiy masofani belgilash hamda hurmat kategoriyasini ifodalash vazifasini bajaradi. Biroq ularning pragmatik mohiyati va madaniy asoslari bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi.

Nemis tilida murojaat tizimi asosan rasmiylik, kommunikativ masofa va individualistik qadriyatlarga asoslangan. O'zbek tilida esa murojaat shakllari kollektivlik, samimiylik, ijtimoiy birdamlik va hurmat tamoyillari bilan bog'liq holda shakllangan.

Shuningdek, o'zbek tilida qarindoshlik terminlarining kommunikativ vazifasi kengroq bo'lib, ular nafaqat biologik munosabatni, balki ijtimoiy yaqinlik va pragmatik iliqlikni ham ifodalaydi. Nemis tilida esa murojaat tizimi qat'iy kommunikativ chegaralarga asoslanadi.

Demak, murojaat shakllari tilning pragmatik, lingvokulturologik va kommunikativ xususiyatlarini aks ettiruvchi muhim birliklardan biri hisoblanadi. Ularni qiyosiy o'rganish madaniyatlararo kommunikatsiya, tarjimashunoslik va pragmalingvistika rivoji uchun muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Maslova V. A. Lingvokulturologiya. – Moskva: Akademiya, 2001.
2. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2008.
3. Mahmudov N. Til va muloqot pragmatikasi. – Toshkent: Fan, 2019.
4. Jumaboyeva D. O'zbek tilida emotsional-pragmatik birliklar tadqiqi. – Toshkent, 2020.

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA ZARGARLIK QIMMATBAHO TOSHLARI NOMLARINING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI

Yakubova Oybib Atabekovna

Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'zbek va ingliz tillarida zargarlik sohasida qo'llaniladigan qimmatbaho tosh nomlarining leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida qimmatbaho tosh nomlarining semantik maydoni, etimologik kelib chiqishi, lingvokulturologik mazmuni hamda polisemiya va metaforik qo'llanish holatlari qiyosiy jihatdan o'rganildi. Shuningdek, ingliz va o'zbek tillaridagi terminlarning tarixiy shakllanishi, milliy-madaniy semantikasi va tarjima xususiyatlari ilmiy manbalar asosida yoritildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, zargarlik terminologiyasi nafaqat nominativ birlik sifatida, balki xalqning madaniy qarashlari, estetik tafakkuri va tarixiy tajribasini aks ettiruvchi lingvistik qatlam sifatida ham muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: *zargarlik terminologiyasi, qimmatbaho toshlar, semantik tahlil, lingvokulturologiya, polisemiya, etimologiya, terminologiya, metafora*

Abstract

This article analyzes the lexical-semantic features of precious stone names used in Uzbek and English jewelry terminology. The study examines the semantic field, etymological origin, linguocultural meaning, as well as polysemy and metaphorical usage of gemstone names through a comparative approach. Furthermore, the historical formation, national-cultural semantics, and translation characteristics of gemstone terminology in both languages are explored based on scientific sources. The findings indicate that jewelry terminology functions not only as a nominative linguistic unit but also as a cultural layer reflecting the historical experience, aesthetic perception, and worldview of different nations.

Keywords: *jewelry terminology, precious stones, semantic analysis, linguoculturology, polysemy, etymology, terminology, metaphor.*

KIRISH

Tilshunoslikda terminologik birliklarni semantik jihatdan o'rganish zamonaviy lingvistikaning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, kasbiy sohalarga oid terminlarning shakllanishi, semantik taraqqiyoti va milliy-madaniy xususiyatlarini tadqiq etish til va tafakkur o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni yoritishda katta ahamiyat kasb etadi. Zargarlik terminologiyasi ham ana shunday murakkab va ko'p qatlamli leksik tizimlardan biri bo'lib, unda tarixiy, madaniy, estetik hamda lingvistik omillar o'zaro uyg'unlashgan holda namoyon bo'ladi.

Qimmatbaho tosh nomlari qadimdan insoniyat madaniyatida alohida ramziy ahamiyatga ega bo'lib kelgan. Turli xalqlarda olmos, yoqut, zumrad, safir kabi toshlar boylik, hokimiyat, muhabbat, himoya, ruhiy poklik yoki ilohiylik timsoli

sifatida talqin qilingan. Shu sababli ushbu terminlar nafaqat mineral nomi sifatida, balki keng semantik va lingvokulturologik qatlamni ham o'zida mujassamlashtiradi.

Ingliz va o'zbek tillarida qimmatbaho tosh nomlarini qiyosiy o'rganish terminologik tizimlarning o'ziga xos jihatlarini aniqlash, ularning etimologik asoslarini ochib berish hamda semantik taraqqiyotini tahlil qilish imkonini beradi. Bundan tashqari, globallashtirish va xalqaro zargarlik sanoatining rivojlanishi natijasida ushbu terminlarning tarjima va standartlashuv masalalari ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi — o'zbek va ingliz tillarida zargarlik qimmatbaho toshlari nomlarining leksik-semantik xususiyatlarini tahlil qilish, ularning lingvokulturologik mazmunini ochib berish hamda terminlarning semantik taraqqiyotidagi umumiy va farqli jihatlarni aniqlashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Terminologiya masalalari ko'plab tilshunos olimlar tomonidan tadqiq etilgan. D.S. Lotte terminologik tizimlarning ilmiy-texnik taraqqiyotdagi o'rnini yoritib, terminning aniqlik va bir ma'nolilik xususiyatlarini asosiy mezon sifatida ko'rsatadi. V.P. Danilenko esa terminologik birliklarning semantik strukturasini o'rganib, kasbiy leksikaning shakllanishida ekstralingvistik omillar muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi.

A.V. Superanskaya terminologik tizimlarni milliy til taraqqiyoti bilan bog'liq holda tahlil qilib, terminlarning xalq madaniyati va tarixiy tafakkurini aks ettirishini qayd etadi. Uning fikricha, terminologik qatlam tilning boshqa leksik birliklariga qaraganda xalqning ilmiy va madaniy rivojlanish bosqichlarini aniqroq ifodalaydi.

Ingliz tilshunosligida gemstone terminology masalalari gemmologiya va lingvistika kesishgan nuqtada o'rganiladi. Gemological Institute of America (GIA) materiallarida qimmatbaho tosh terminlarining xalqaro standartlashuvi va tasnifi yoritilgan. Crystal (2003) esa terminlarning semantik kengayishi va metaforik qo'llanishini zamonaviy lingvistikaning muhim hodisalaridan biri sifatida izohlaydi.

O'zbek tilshunosligida zargarlik terminologiyasi bo'yicha tadqiqotlar nisbatan kam bo'lsa-da, xalq amaliy san'ati, hunarmandchilik leksikasi va milliy terminologiyaga oid ishlarda ayrim qimmatbaho tosh nomlarining etimologik va semantik jihatlarini yoritilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot davomida qiyosiy-tahliliy, semantik, etimologik hamda lingvokulturologik metodlardan foydalanildi. Ingliz va o'zbek tillaridagi qimmatbaho tosh nomlari semantik jihatdan qiyoslanib, ularning ma'no taraqqiyoti va metaforik qo'llanish xususiyatlari tahlil qilindi.

Shuningdek, Gemological Institute of America (GIA), Oxford English Dictionary, Cambridge Dictionary hamda terminologiyaga oid ilmiy manbalar asosida terminlarning tarixiy shakllanishi va qo'llanish xususiyatlari o'rganildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek va ingliz tillaridagi qimmatbaho tosh nomlari faqat mineral nomini ifodalovchi oddiy termin sifatida emas, balki murakkab semantik va lingvokulturologik birlik sifatida shakllangan. Ushbu

terminlarning aksariyati tarixiy taraqqiyot davomida keng semantik qatlam hosil qilgan bo'lib, ularning ma'nosi xalqning estetik qarashlari, diniy tasavvurlari va madaniy qadriyatlari bilan chambarchas bog'langan.

Ingliz tilidagi "diamond" termini yunoncha "adamas" — "yengilmas", "mustahkam" ma'nolaridan kelib chiqqan bo'lib, keyinchalik qattqlik va mukammallik ramziga aylangan. Zamonaviy ingliz tilida ushbu termin faqat qimmatbaho tosh nomi sifatida emas, balki metaforik birlik sifatida ham faol qo'llanadi. Masalan, "diamond mind", "diamond quality", "diamond generation" kabi birikmalarda u yuqori sifat va mukammallikni anglatadi. Bundan tashqari, "diamond" termini sport terminologiyasida baseball maydoni shaklini ham ifodalashi polisemiya hodisasining yaqqol namunasi hisoblanadi.

O'zbek tilidagi "olmos" termini ham mustahkamlik va bebaho qiymat ramzi sifatida qo'llanadi. Ko'plab badiiy matnlarda "olmosdek qattiq iroda", "olmos yurak" kabi metaforik birikmalar uchraydi. Bu holat qimmatbaho tosh nomlarining til tizimida semantik kengayish xususiyatiga ega ekanligini ko'rsatadi.

Tahlil davomida "ruby" va "yoqut" terminlari ham lingvokulturologik jihatdan alohida ahamiyat kasb etishi aniqlandi. Ingliz tilida "ruby" asosan qizil rang va qirollik ramzi bilan bog'liq bo'lsa, sharq xalqlari madaniyatida "yoqut" muhabbat, hayotiy energiya va himoya timsoli sifatida talqin qilingan. Ayrim tarixiy manbalarda yoqutning inson ruhiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi haqidagi qarashlar ham uchraydi.

"Emerald" va "zumrad" terminlari semantik jihatdan tabiat, yashillik va ruhiy osoyishtalik bilan bog'langan. Ingliz tilida "emerald island" birikmasi Irlandiyani ifodalash uchun metaforik qo'llansa, o'zbek tilida "zumrad bahor", "zumrad vodi" kabi poetik birikmalar keng uchraydi. Bu esa qimmatbaho tosh nomlarining faqat terminologik birlik emas, balki obrazli tafakkur vositasi sifatida ham faol ekanligini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari shuni ham ko'rsatdiki, o'zbek tilidagi ko'plab qimmatbaho tosh nomlari fors va arab tillari orqali kirib kelgan. Masalan, "yoqut", "feruza", "zumrad" kabi terminlar sharq madaniyati bilan bog'liq tarixiy til qatlamini aks ettiradi. Ingliz tilida esa gemstone terminologiyasining katta qismi lotin, yunon va fransuz tillari asosida shakllangan.

Tarjima jarayonida ayrim terminlarning semantik tafovutlari muammolarni yuzaga keltiradi. Masalan, ingliz tilidagi "gem" termini ba'zan umumiy "qimmatbaho tosh", ba'zan esa obrazli ma'noda "qimmatli inson" yoki "nodir narsa" ma'nosida qo'llanadi. O'zbek tilida esa ushbu ma'no ko'pincha alohida kontekst orqali ifodalanadi. Shu sababli terminlarni tarjima qilishda nafaqat lug'aviy, balki lingvokulturologik omillarni ham hisobga olish zarur.

Shuningdek, zamonaviy zargarlik sanoatining rivojlanishi natijasida ingliz tilidagi ko'plab terminlar xalqaro termin sifatida keng tarqalmoqda. "Sapphire", "topaz", "opal", "aquamarine" kabi terminlarning o'zbek tilida transliteratsiya asosida qo'llanilishi terminologik standartlashuv jarayonining kuchayib borayotganini ko'rsatadi. Biroq ayrim hollarda milliy nomlar va xalqona variantlar parallel ravishda qo'llanayotgani terminologik tizimda sinonimik qatlam hosil

qilmoqda.

Qimmatbaho tosh nomlarining semantik taraqqiyoti tahlili shuni ko'rsatdiki, ushbu terminlar vaqt o'tishi bilan o'zining birlamchi nominativ ma'nosidan tashqari ikkilamchi va ko'chma ma'nolarni ham hosil qilgan. Ayniqsa, ingliz tilida gemstone terminlari reklama, moda, adabiyot va ommaviy kommunikatsiya sohalarida keng metaforik qo'llanadi. Masalan, "golden personality", "diamond standard", "pearl wisdom" kabi birikmalarda qimmatbaho mineral nomlari insonning ijobiy sifati yoki yuqori qadriyatlarni ifodalash uchun xizmat qiladi. O'zbek tilida ham "marvarid so'z", "olmos iroda", "yoqutdek qizil" kabi metaforik birliklar faol qo'llanib, xalqning estetik tafakkuri va obrazli nutqini namoyon etadi. Bu holat qimmatbaho tosh terminlarining semantik maydoni keng va ko'p qatlamli ekanligini ko'rsatadi.

Natijalar asosida aytish mumkinki, qimmatbaho tosh nomlari til tizimida ko'p qatlamli semantik birliklar hisoblanadi. Ular nominativ, ramziy, metaforik va lingvokulturologik funksiyalarni bir vaqtning o'zida bajaradi. Shu jihatdan zargarlik terminologiyasi nafaqat kasbiy leksika, balki xalq tafakkuri va madaniy xotirasini aks ettiruvchi muhim lingvistik qatlam sifatida namoyon bo'ladi.

XULOSA

O'zbek va ingliz tillaridagi zargarlik qimmatbaho toshlari nomlari murakkab leksik-semantik tizimni tashkil etadi. Ushbu terminlar tarixiy, madaniy va lingvistik omillar ta'sirida shakllangan bo'lib, tilning nafaqat nominativ, balki estetik va ramziy imkoniyatlarini ham namoyon qiladi.

Tadqiqot natijalari qimmatbaho tosh nomlarining semantik kengayish, metaforik qo'llanish va lingvokulturologik mazmun hosil qilish xususiyatiga ega ekanligini ko'rsatdi. Ingliz va o'zbek tillaridagi terminlarning qiyosiy tahlili ularning umumiy semantik asoslari bilan bir qatorda milliy-madaniy tafovutlarini ham aniqlash imkonini berdi.

Shuningdek, globallashuv sharoitida zargarlik terminologiyasining xalqaro standartlashuvi kuchayib borayotgani kuzatildi. Shu bilan birga, milliy terminlarning saqlanib qolishi tilning tarixiy-madaniy qatlamini asrashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Kelgusida zargarlik terminologiyasining lingvopragmatik, kognitiv va korpus lingvistikasi asosidagi tadqiqotlari ushbu sohaning yanada chuqurroq o'rganilishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Crystal, D. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford: Blackwell Publishing, 2003.
2. Danilenko, V.P. *Русская терминология*. Moskva: Nauka, 1977.
3. Gemological Institute of America (GIA). *Gem Encyclopedia*. California, 2020.
4. Lotte, D.S. *Основы построения научно-технической терминологии*. Moskva: Akademiya nauk SSSR, 1961.
5. Oxford English Dictionary. Oxford University Press, 2021.
6. Superanskaya, A.V. *Общая терминология*. Moskva: Nauka, 2004.
7. Cambridge Dictionary Online. Cambridge University Press, 2022.

8. Rahmatullayev, Sh. *O'zbek tilining etimologik lug'ati*. Toshkent: Universitet, 2000.

UDK: 8.81-13.(321)

**INGLIZ VA O'ZBEK SIYOSIY DISKURSIDA METAFORALARNING
"NUTQIY HUSHYORLIK"NI IFODALOVCHI VOSITA SIFATIDAGI
KOGNITIV-SEMANTIK VA PRAGMATIK XUSUSIYATLARI**

Jumaniyozova Sohiba Shuxratovna

Urganch innovatsion universiteti

"O'zbek va xorijiy filologiya" kafedrası o'qituvchisi

E-mail: sohiba.shuhratovna1199@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-7956-8593>

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida metaforalarning nutqiy hushyorlikni ifodalovchi vosita sifatidagi kognitiv-semantik va pragmatik xususiyatlari keng qamrovda qiyosiy tahlil qilinadi. Metafora konseptual tizim elementi, baholash mexanizmi hamda diskursiv strategiya sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotda siyosiy nutqlardan real iqtiboslar asosida metaforaning ideologik kodlash, emotsional mobilizatsiya, auditoriyani yo'naltirish va ijtimoiy ongni strukturallashtirishdagi roli ochib beriladi. So'nggi yillardagi o'zbek tilshunosligida siyosiy diskurs, stilistika va pragmatika yo'nalishlarida olib borilgan tadqiqotlar metodologik asos sifatida xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *metafora, nutqiy hushyorlik, siyosiy diskurs, konseptual metafora, kognitiv-semantika, pragmatika, ideologik strategiya.*

Аннотация: В статье представлен развернутый сравнительный анализ когнитивно-семантических и прагматических особенностей метафоры как средства выражения дискурсивной бдительности в английском и узбекском языках. На основе реальных политических выступлений рассматривается роль метафоры в формировании оценочности, идеологического кодирования и стратегического воздействия.

Ключевые слова: *метафора, дискурсивная бдительность, политический дискурс, когнитивная семантика, прагматика.*

Abstract: This article provides a comprehensive comparative study of cognitive-semantic and pragmatic features of metaphor as a means of expressing discursive awareness in English and Uzbek. Based on authentic political speeches, the research demonstrates how metaphors function as conceptual, evaluative, and ideological tools structuring political discourse and shaping public consciousness.

Keywords: *metaphor, discursive awareness, political discourse, cognitive semantics, pragmatics, ideological strategy.*

Kirish: Zamonaviy tilshunoslikda metafora nafaqat stilistik vosita, balki inson tafakkurining asosiy konseptual mexanizmi sifatida qaraladi. Kognitiv lingvistikaning asoschilaridan bo'lgan George Lakoff va Mark Johnson o'zlarining

mashhur *Metaphors We Live By* asarida metaforaning kundalik tafakkurda markaziy o‘rin egallashini asoslab berganlar. Ularning ta’kidlashicha, metafora “biz yashaydigan tushunchalar tizimi”ning ajralmas qismidir. Nutqiy hushyorlik (discursive awareness) esa kommunikantning nutqiy jarayonda til birliklarini ongli ravishda, maqsadli strategiya asosida tanlashi va qo‘llashi bilan bog‘liq. Siyosiy diskursda bu jarayon ayniqsa yaqqol namoyon bo‘ladi, chunki siyosiy nutq nafaqat axborot uzatadi, balki ijtimoiy ongni shakllantiradi. So‘nggi yillarda o‘zbek tilshunosligida siyosiy diskurs va stilistik vositalar chuqur o‘rganilmoqda [1], [2]. Emotsional-ekspressiv birliklarning baholovchanlikni shakllantirishdagi roli ham tadqiq etilmoqda [3], [4]. Ushbu maqola ana shu ilmiy izlanishlar doirasida metaforaning nutqiy hushyorlikni ifodalashdagi o‘rnini ingliz va o‘zbek siyosiy nutqlari misolida keng tahlil qiladi. Metafora qadimiy stilistika an‘analari ko‘proq badiiy ifoda vositasi sifatida talqin qilingan. Aristotel “Poetika” asarida metaforani bir predmet nomining boshqa predmetga ko‘chirilishi sifatida izohlagan. Biroq zamonaviy tilshunoslikda metaforaning talqini sezilarli darajada kengaydi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab metafora inson tafakkurining asosiy konseptual mexanizmlaridan biri sifatida qaralmoqda [5].

Asosiy qism: Kognitiv lingvistika vakillari G. Lakoff va M. Johnson metafora inson tafakkurining ajralmas qismi ekanligini ta’kidlaydilar. Ularning fikriga ko‘ra, metafora faqat til hodisasi emas, balki insonning voqelikni tushunish va anglash jarayonining konseptual modeli hisoblanadi. Tadqiqotchilar metaforani ikki konseptual domen o‘rtasidagi tizimli moslik (mapping) sifatida talqin qiladilar. Bu jarayonda bir domen (source domain) ikkinchi domenni (target domain) tushuntirish uchun ishlatiladi [6]. Siyosiy diskursni o‘rganish bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar metaforaning ideologik funksiyasini ham ko‘rsatadi. P. Chilton va N. Fairclough siyosiy nutqda metafora ijtimoiy voqelikni talqin qilish va auditoriyani muayyan ideologik pozitsiyaga yo‘naltirish vositasi ekanligini ta’kidlaydilar [7], [8].

O‘zbek tilshunosligida ham siyosiy diskurs va stilistik vositalar muammosi so‘nggi yillarda faol o‘rganilmoqda. R.E. Oqijonova siyosiy nutqda stilistik vositalarning auditoriyaga ta’sir ko‘rsatish mexanizmlarini tahlil qiladi [1]. D.U. Yusupova esa siyosiy diskursda emotsional-ekspressiv birliklarning baholovchanlikni shakllantirishdagi rolini ko‘rsatadi [2]. S.Y. Normurodova esa siyosiy nutqda stilistik vositalarning funksional xususiyatlarini tadqiq etadi [3].

Shu jihatdan metafora siyosiy nutqda quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi: konseptual tushuntirish funksiyasi; baholovchanlikni shakllantirish funksiyasi; emotsional ta’sir funksiyasi; ideologik kodlash funksiyasi. Mazkur funksiyalar nutqiy hushyorlik tushunchasi bilan bevosita bog‘liqdir. Nutqiy hushyorlik kommunikantning nutqiy vaziyatni ongli ravishda anglash va til vositalarini strategik ravishda tanlash qobiliyatini bildiradi [9]. Quyida ingliz siyosiy nutqlaridan olingan beshta metafora chuqur kognitiv-semantik tahlil qilinadi. **“We are in a battle for the soul of this nation.”** Ushbu metafora AQSh prezidenti **Joe Biden**ning 2020-yilgi saylov kampaniyasi nutqlaridan birida ishlatilgan [10]. Mazkur metafora **POLITICS IS WAR** konseptual modeliga asoslanadi. Bu yerda siyosiy jarayon harbiy kurash sifatida talqin qilinadi. “Battle” so‘zi siyosiy raqobatni jang maydoni

bilan qiyoslaydi. Pragmatik nuqtai nazardan ushbu metafora auditoriyani mobilizatsiya qilishga xizmat qiladi. “Nationning ruhi uchun kurash” degan ifoda siyosiy jarayonni dramatik darajada muhim hodisa sifatida ko‘rsatadi. Natijada tinglovchilarda mas’uliyat hissi kuchayadi. Shu jihatdan metafora nutqiy hushyorlikning strategik vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. **“We will rebuild our economy.”** Ushbu metafora **Barack Obamaning** 2009-yilgi inauguratsiya nutqida qo‘llanilgan [11]. Bu yerda **STATE / ECONOMY IS A BUILDING** konseptual metaforasi ishlatilgan. “Rebuild” fe’li iqtisodiy tizimni inshoot sifatida tasvirlaydi. Mazkur metafora auditoriyada iqtisodiy muammolarni hal qilish mumkin degan optimistik tasavvur hosil qiladi. Shu orqali siyosiy nutqning pragmatik ta’siri kuchayadi. **“Corruption is a cancer in society.”** Ushbu metafora Buyuk Britaniya sobiq bosh vaziri **David Cameron** nutqlaridan birida ishlatilgan [7]. Bu metafora **SOCIAL PROBLEM IS DISEASE** modeliga asoslanadi. Bu yerda korrupsiya kasallik sifatida tasvirlanadi. Kasallik metaforasi muammoning xavfliligini kuchaytiradi. Auditoriya ongida korrupsiya jamiyat uchun jiddiy tahdid sifatida idrok etiladi. Shu bilan birga, siyosiy islohotlar “davolash chorasi” sifatida talqin qilinadi. **“The engine of growth is innovation.”** Mazkur metafora iqtisodiy siyosatga bag‘ishlangan nutqlarda keng qo‘llanadi [12]. Bu yerda **ECONOMY IS A MACHINE** konseptual modeli ishlatilgan. Innovatsiya iqtisodiy tizimni harakatga keltiruvchi mexanik dvigatel sifatida tasvirlanadi. Pragmatik jihatdan bu metafora iqtisodiy rivojlanishning texnologik asoslarini ta’kidlashga xizmat qiladi. **“A roadmap for reform.”** Ushbu metafora Yevropa Ittifoqining siyosiy hujjatlarida keng qo‘llanadi [7]. Bu yerda **POLITICS IS A JOURNEY** konseptual metaforasi mavjud. Mazkur metafora siyosiy jarayonni bosqichma-bosqich rivojlanadigan harakat sifatida talqin qiladi. Bu esa auditoriyada siyosiy strategiyaning mantiqiyliги va rejalashtirilganligini ko‘rsatadi.

O‘zbek siyosiy diskursida metaforalarning qo‘llanishi milliy mentalitet, madaniy qadriyatlar va siyosiy kommunikatsiya an‘analari bilan chambarchas bog‘liq. O‘zbek tilshunosligida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, siyosiy nutqlarda metaforalar ko‘pincha konstruktiv xarakterga ega bo‘lib, ular taraqqiyot, barqarorlik va milliy birlik g‘oyalarini ifodalashga xizmat qiladi [1], [2]. S.Y. Normurodova siyosiy nutqda stilistik vositalarning funksional xususiyatlarini o‘rganar ekan, metafora auditoriya ongida muayyan baholovchanlikni shakllantirishda muhim rol o‘ynashini ta’kidlaydi [3]. G.T. Iskandrova esa siyosiy diskursda metafora ideologik kodlash vositasi bo‘lib, u orqali siyosiy voqelik muayyan konseptual model asosida talqin qilinishini qayd etadi [5]. Quyida o‘zbek siyosiy nutqlaridan olingan beshta metafora kognitiv-semantik va pragmatik jihatdan tahlil qilinadi. **“Yangi O‘zbekistonni birgalikda barpo etamiz.”** Ushbu metafora O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti **Shavkat Mirziyoyevning** siyosiy nutqlarida keng qo‘llanadi [13]. Mazkur metafora **STATE IS A BUILDING** konseptual modeliga asoslanadi. Bu yerda davlat qurilish jarayoni sifatida tasvirlanadi.

Mazkur metafora jamiyat a’zolarini davlat rivojlanishida faol ishtirok etishga undaydi. Pragmatik jihatdan u milliy birlik va hamkorlik g‘oyasini kuchaytiradi.

“Islohotlarimiz o‘z mevasini bermoqda.” Mazkur metafora ham prezident nutqlarida keng qo‘llanadi [13]. Bu metafora **REFORMS ARE PLANTS** konseptual modeliga asoslanadi. Ushbu metafora siyosiy o‘zgarishlarni tabiiy rivojlanish jarayoni sifatida ko‘rsatadi. Bu esa auditoriyada sabr va ishonch hissini kuchaytiradi. **“Ma’naviyat jamiyatimizning mustahkam poydevoridir.”** Mazkur metafora o‘zbek siyosiy diskursida keng uchraydi [5]. Bu yerda **SOCIETY IS A BUILDING** konseptual modeli qo‘llanadi. Bu metafora ma’naviy qadriyatlarning jamiyat barqarorligidagi rolini ta’kidlaydi. **“Taraqqiyot yo‘lidan qat’iy boramiz.”** Ushbu metafora o‘zbek siyosiy nutqlarida rivojlanish jarayonini tasvirlashda keng qo‘llanadi [4]. Bu metafora **DEVELOPMENT IS A JOURNEY** konseptual modeliga asoslanadi. Bu metafora siyosiy strategiyaning izchil va rejalashtirilganligini ko‘rsatadi. **“Ma’rifat jamiyatni yorituvchi nurdur.”** Mazkur metafora o‘zbek siyosiy diskursida bilim va ta’limning rolini ifodalashda ishlatiladi [14]. Bu metafora **KNOWLEDGE IS LIGHT** konseptual modeliga asoslanadi. Pragmatik jihatdan bu metafora ta’lim va ma’rifatning jamiyat taraqqiyotidagi muhim rolini ta’kidlaydi. Pragmatik nazariyaga ko‘ra, har bir metafora perlokutiv ta’sirga ega. U tinglovchi ongida muayyan emotsional va baholovchan munosabatni shakllantiradi. Ingliz siyosiy nutqlarida metaforik mobilizatsiyani tahlil qiladigan bo‘lsak, ingliz siyosiy diskursida kurash metaforasi ustun. O‘zbek siyosiy nutqlarida konstruktiv metafora ustunlik qiladi. Ingliz diskursida dramatik, dinamik metaforalar salmoqli hisoblansa, o‘zbek diskursida esa konstruktiv, ijobiy va barqarorlikka yo‘naltirilgan metaforalar ko‘p uchraydi.

Ko‘rsatkich	Ingliz tili	O‘zbek tili
Dominant model	Kurash	Qurilish
Emotsional fon	Xavf, mobilizatsiya	Ijobiylik, birdamlik
Pragmatik maqsad	Harakatga undash	Barqarorlikni mustahkamlash

Bu farq madaniy mentalitet va siyosiy kommunikatsiya an’analari bilan bog‘liq.

Xulosa: O‘tkazilgan tahlil natijalari ingliz va o‘zbek siyosiy diskursida metaforaning nutqiy hushyorlikni shakllantirishdagi muhim rolini ko‘rsatdi. Metafora siyosiy kommunikatsiyada murakkab ijtimoiy jarayonlarni oddiy obrazlar orqali tushuntirish imkonini beradi. Ingliz siyosiy nutqlarida kurash, kasallik, mexanik tizim va tabiiy kuch metaforalari ustunlik qiladi. Bu metaforalar siyosiy jarayonlarni dramatik tarzda tasvirlab, auditoriyani faol harakatga undashga xizmat qiladi. O‘zbek siyosiy nutqlarida esa qurilish, o‘shish, yorug‘lik va yo‘l metaforalari keng qo‘llanadi. Bu metaforalar barqarorlik, taraqqiyot va milliy birlik g‘oyalarini ifodalashga xizmat qiladi. Shunday qilib, metafora siyosiy diskursda quyidagi strategik vazifalarni bajaradi: ijtimoiy voqelikni konseptual talqin qilish; baholovchanlikni shakllantirish; auditoriya emotsiyasini boshqarish; ideologik ramka yaratish; nutqning pragmatik ta’sirini kuchaytirish. Natijada metafora ingliz va o‘zbek siyosiy nutqlarida nutqiy hushyorlikni shakllantiruvchi muhim lingvistik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Oqijonova R.E. Siyosiy diskursda stilistik vositalarning lingvistik tahlili. – Toshkent, 2024.
2. Yusupova D.U. Siyosiy diskursda emotsional-ekspressiv birliklar. – Toshkent, 2025.
3. Normurodova S.Y. Siyosiy nutqda stilistik vositalarning funksional xususiyatlari. – Toshkent, 2024.
4. Qodirov A.A. Diskurs nazariyasi va zamonaviy tilshunoslik. – Toshkent, 2023.
5. Iskandarova G.T. Siyosiy lingvistika muammolari. – Toshkent, 2023.
6. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
7. Chilton P. Analysing Political Discourse: Theory and Practice. – London: Routledge, 2004.
8. Fairclough N. Language and Power. – London: Longman, 1989.
9. Rasulov R.H. Pragmatika asoslari. – Toshkent, 2021
10. Biden J. Presidential Campaign Speeches. – Washington, 2020.
11. Charteris-Black J. Politicians and Rhetoric: The Persuasive Power of Metaphor. – London, 2011.
12. Fairclough N. Political Discourse Analysis. – London, 2010.
13. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent, 2021.
14. Karimov B.B. Til va tafakkur munosabati. – Toshkent, 2022.

FOLKLORSHUNOSLIK MUAMMOLARI: CHAQIRIQLAR VA ISTIQBOLLAR

Ro‘zimboyev Sarvar Saparboyevich, Gulumov Maqsud Uktam o‘g‘li

**O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti,
Urganch RANCH texnologiya universiteti
O‘zbek va xorijiy filologiya kafedrası o‘qituvchisi,
Urganch innovatsion universiteti**

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy folklorshunoslikning dolzarb muammolari tahlil qilinadi. Tadqiqotda an‘anaviy folklorning yo‘qolib borishi, folklor materiallarining aslligini saqlash masalalari, metodologik qiyinchiliklar hamda raqamlashtirish davrida folklor tadqiqotlarining o‘ziga xos jihatlari yoritiladi. Shuningdek, media muhitining folklorga ta’siri hamda folklor an‘analarining zamonaviy axborot makoniga moslashuvi masalalari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, folklorshunoslik fanini rivojlantirishda raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish, fanlararo yondashuvlarni keng qo‘llash hamda folklor merosini saqlash va ommalashtirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish zarurligi asoslab beriladi.

Аннотация. В данной статье анализируются актуальные проблемы современной фольклористики. В исследовании рассматриваются вопросы утраты традиционного фольклора, сохранения подлинности фольклорных

материалов, методологические трудности, а также особенности изучения фольклора в условиях цифровизации. Кроме того, обсуждается влияние медийной среды на фольклор и процессы адаптации фольклорных традиций к современному информационному пространству. По результатам исследования обосновывается необходимость эффективного использования цифровых технологий, применения междисциплинарных подходов, а также реализации комплексных мер по сохранению и популяризации фольклорного наследия для дальнейшего развития фольклористики.

Abstract. *This article explores the key challenges of contemporary folklore studies. The research focuses on the decline of traditional folklore, the preservation of the authenticity of folklore materials, methodological challenges, and the specific features of folklore research in the context of digitalisation. It further examines the impact of the media environment on folklore and the adaptation of folklore traditions to the modern information space. The findings demonstrate that the advancement of folklore studies depends on the effective use of digital technologies, the broader application of interdisciplinary approaches, and the adoption of comprehensive strategies for the preservation and promotion of folklore heritage.*

Kalit soʻzlar: *folklorshunoslik, anʼanaviy folklor, raqamlashtirish, mediafolklor, metodologik muammolar, madaniy meros, fanlararo yondashuv.*

Ключевые слова: *фольклористика, традиционный фольклор, цифровизация, медиафольклор, методологические проблемы, культурное наследие, междисциплинарный подход.*

Keywords: *folklore studies, traditional folklore, digitalisation, media folklore, methodological challenges, cultural heritage, interdisciplinary approach.*

Kirish. XXI asrda raqamli texnologiyalar transformatsiyasi natijasida folklorning mavjudlik va tarqalish shakllari tubdan oʻzgardi. Anʼanaviy ogʻzaki ijro endilikda kiberfolklor va medialor kabi yangi koʻrinishlarda raqamli platformalarga koʻchmoqda. Bu jarayon folklorshunoslikning nazariy-metodik asoslarini qayta koʻrib chiqishni taqozo etadi. Maqolada zamonaviy axborot muhitida folklorning oʻrni va soha oldidagi dolzarb ilmiy muammolar tahlil qilinadi.

Bugungi kunda oʻzbek xalq dostonlari va koʻp jildli toʻplamlarning elektron versiyalari internet tarmogʻida keng ommalashgan [1]. Biroq, ushbu materiallar bevosita jonli ijro holatini emas, balki anʼanaviy matnning raqamli reprezentatsiyasi hisoblanadi. Shu bois, raqamli muhitdagi folklor namunalarini anʼanaviy yashash tarzidan farqli ravishda, uning oʻziga xos namoyon boʻlish shakli sifatida baholash lozim.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Oʻzbek folklorshunosligida anʼanaviy janrlar tizimi, badiiy xususiyatlar va ijro mahorati masalalari boʻyicha mustahkam nazariy baza shakllangan [1]. Biroq, soʻnggi yillarda tadqiqotlar vektori folklorning raqamli transformatsiyasiga yoʻnalmoqda. Ilmiy muomalada faol qoʻllanilayotgan “netlore”, “digital folklore” va “kiberfolklor” kabi terminlar virtual makondagi anonimlik, variantlilik hamda ommaviylik fenomenlarini ifodalaydi [2]. Internet platformalari folklor materiallarini toʻplash va tizimlashtirishda yangi manba

bazasini yaratib, sohaga innovatsion metodologik yondashuvlarni tatbiq etish zaruriyatini yuzaga keltirmoqda [5].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada an'anaviy va raqamli folklor shakllarini qiyoslash maqsadida qiyosiy-tarixiy, tavsifiy hamda bevosita kuzatish metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot obyekti mohiyatini yoritishda folklorshunoslik, lingvistika va madaniyatshunoslik tamoyillarini uyg'unlashtirgan fanlararo yondashuvga tayanildi.

Tahlil va natijalar. Zamonaviy axborot makonida o'zbek xalq og'zaki ijodining namoyon bo'lish ko'lami sezilarli darajada kengaydi. Xususan, global tarmoq platformalarida (YouTube, Telegram, Instagram) O'zbekiston viloyatlari va qo'shni respublikalardagi etnik o'zbeklar o'rtasida saqlanib qolgan Navro'z tantanalari, sumalak sayli va nikoh to'yi marosimlari (fotiha to'y, kelin salom) aks etgan multimediya mahsulotlari muntazam joylashtirilmoqda. Shuningdek, folklor-etnografik jamoalar repertuari, baxshi-shoirlar, askiyachi va laparchilarning ijodiy namunalari raqamli formatda ommalashmoqda. Baxshilarning shaxsiy ijtimoiy tarmoq sahifalarida xalq dostonlari va termalarning e'lon qilinishi an'anaviy folklori yangi — audiovizual ijro bosqichiga olib chiqdi.

Ushbu jarayonlar folklorshunoslikda internet-folkloristika yo'nalishining shakllanishiga zamin yaratdi. XXI asr ilmiy terminologiyasida mustahkam o'rin egallagan "medialor", "netlore", "kiberfolklor" va "digital folklore" kabi tushunchalar xalq ijodiyotining multimediyalashgan tabiatini ifodalaydi. Raqamli muhitdagi folklor (interlor) o'zining anonimligi, variantlilik, ommaviyligi hamda o'zgaruvchan badiiy xususiyatlari bilan an'anaviy folklordan farqlanadi. Mazkur transformatsiya og'zaki ijro an'alarining texnologik taraqqiyotga moslashish mexanizmlarini tahlil qilishni talab etadi.

Internet-folkloristikaning shakllanishida xalqaro tajriba muhim o'rin tutadi. Xususan, 2007-yilda "Promo Interactive" agentligi tomonidan "Netlore. Antologiya setevogo folklori" loyihasi ishga tushirildi [7]. Mazkur loyiha tarmoq memlari va virusli materiallarni tizimlashtirishni maqsad qilgan. Shuningdek, Rossiyada o'tkazilgan "Folk-art-net: yangi ufqlar" (2007) va medialor muammolariga bag'ishlangan ilmiy anjumanlar (2015) sohaning nazariy asoslarini mustahkamladi. 2016-yilda esa rus internet folklori materiallarining ilk elektron antologiyasi yaratildi [2].

"Netlore" tushunchasining rivojlanishi folklor materiallarini to'plash metodikasini ham tubdan kengaytirdi. Endilikda internet sahifalari ilgari qayd etilmagan xalq qo'shiqlari, marosim folklori, maqol va latifalarni aniqlashda boy manba vazifasini o'tamoqda. Bu jarayon folklor to'plovchiligida "kiberto'plovchilik" atamasi yuzaga keltirdi: materiallar bevosita jonli ijro jarayonida emas, balki uning audiovizual aks etgan raqamli namunalari asosida yozib olinmoqda [5].

Bugungi kunda postfolklorning internet tizimidagi submadaniyat tarkibiga singib ketishi an'anaviy folklorshunoslikning tahlil metodlari va vazifalarini transformatsiya qildi. Natijada xalq ijodini o'rganishning yangi tarmog'i — internetfolkloristika fanlararo yo'nalish sifatida shakllandi.

Kiberfolklarning kundalik hayotning tarkibiy qismiga aylanishi ushbu fenomenning mohiyatini kelgusida antropologik, filologik va etnomadaniy jihatdan kompleks tadqiq etish zaruriyatini yuzaga keltirmoqda.

Hozirda folklorshunoslik – og‘zaki xalq ijodini o‘rganuvchi soha sifatida o‘z tadqiqot obyekti va metodologik apparatini qayta ko‘rib chiqish jarayonida. Globallashtirish, raqamlashtirish va madaniy paradigmalarning o‘zgarishi fanning an‘anaviy yondashuvlari uchun yangi muammolarni keltirib chiqardi. Mazkur izlanish folklorshunoslikning ana shunday fundamental muammolarini aniqlash hamda ularning ilmiy yechimlarini modellashtirishga yo‘naltirilgan.

1. *An‘anaviy folklorning yo‘qolishi.* An‘anaviy folklarning saqlanib qolishi uchun jiddiy tahdid uning klassik shakllarining asta-sekin yo‘qolib borishidadir. Ushbu jarayon quyidagi omillar bilan bog‘liq:

a) *globallashtirish va urbanizatsiya:* an‘anaviy madaniy amaliyotlar ommaviy madaniyat ta’siri ostida siqib chiqarilmoqda, yoshlarda esa og‘zaki an‘analar bilan bog‘liq qiziqish pasaymoqda.

b) *an‘analarni saqlovchilarining kamayishi:* demografik o‘zgarishlar, xususan, katta avlod vakillarining hayotdan ko‘z yumishi, og‘zaki tarzda yetkazib beriladigan noyob bilimlarning yo‘qolishiga olib kelmoqda.

d) *dolzarblikning pasayishi:* ertaklar, qo‘shiqlar va maqollar kabi an‘anaviy folklor shakllari zamonaviy axborot jamiyati sharoitida o‘z ahamiyatini yo‘qotmoqda.

An‘anaviy meros translyatsiyasini ta‘minlash uchun materiallarni tizimli arxivlashtirish, raqamlashtirish va media platformalarda ommalashtirishdan iborat kompleks choralar ko‘rilishi lozim. Jumladan, hududiy folklorni o‘rganish dasturlarini ta‘lim tizimiga joriy etish hamda og‘zaki an‘analarni ommaviy festivallar va tanlovlar orqali rag‘batlantirish milliy merosni saqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

2. *Folklor materiallarining aslligini saqlash muammosi.* Zamonaviy folklorshunoslikning muhim vazifalaridan biri – folklor materiallarining haqiqiyligini ta‘minlashdir. Ularni qayd etish va nashr qilish jarayonida quyidagi muammolar yuzaga keladi:

a) *tahririy o‘zgarishlar:* matnlar ko‘pincha osonroq idrok etish uchun qayta ishlanadi, bu esa ularning asl mazmunining buzilishiga olib kelishi mumkin.

b) *folklor va muallifli asarlarning aralashuvi:* an‘anaviy folklor va badiiy adabiyot o‘rtasidagi chegaraning noaniqlashuvi ularning tahlilini murakkablashtiradi.

d) *tijoratlashtirish:* ommaviy madaniyat ehtiyojlariga moslashtirish an‘anaviy folklorning asl mohiyatini yo‘qotishiga sabab bo‘ladi.

Ushbu muammolarni hal qilish uchun folklor ma‘lumotlarini to‘plash, qayd etish va talqin qilishda metodologik tamoyillarga qat‘iy rioya qilish talab etiladi. Bundan tashqari, folklorni hujjatlashtirish bo‘yicha yagona standartlarni ishlab chiqish zarur, bu esa asl mazmunning buzilish ehtimolini minimallashtirishga xizmat qiladi.

3. *Metodologik muammolar.* Zamonaviy folklorshunoslik qator metodologik chaqiriqlar bilan duch kelmoqda:

a) *yondashuvni tanlash*: turli tadqiqot usullari, jumladan, qiyosiy-tarixiy, struktural-semantik yoki tavsifiy metodlarning har biri o'ziga xos cheklovlarga ega.

b) *talqin qilish qiyinchiliklari*: bitta folklor sujetini talqin qilish usullari turli madaniy kontekstlarga qarab sezilarli farqlanishi mumkin.

d) *janr tasnifi*: zamonaviy folklorning ko'plab shakllari, xususan, internet-folklor, an'anaviy janr doiralariga sig'maydi.

Antropologiya, lingvistika va etnografiya yutuqlarini uyg'unlashtirgan fanlararo yondashuvlarni rivojlantirish folklori chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Shuningdek, zamonaviy sharoitda folklor shakllarining gibridligi va o'zgaruvchanligini aks ettiruvchi yangi tasnifiy modellarni ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega.

4. *Raqamlashtirish davrida folklor.* Raqamli texnologiyalar folklori saqlash va o'rganish uchun yangi imkoniyatlar ochmoqda, biroq ular muayyan muammolarni ham keltirib chiqaradi:

a) *folklorning yangi shakllari*: virtual folklor (memlar, internet afsonalari) tahlil qilish uchun yangi metodologik yondashuvlarni ishlab chiqishni talab etadi.

b) *arxivlarni raqamlashtirish*: faqat matnlarni saqlash bilan cheklanmasdan, balki ularning tadqiqotchilar uchun ochiqligini ta'minlash ham muhimdir.

d) *mualliflikni aniqlash*: internet sharoitida folklor materialining kelib chiqishi va haqiqiylikni aniqlash qiyinlashmoqda.

Folklorshunoslik ushbu o'zgarishlarga moslashishi lozim. Buning uchun raqamli folklori tahlil qilishning yangi usullarini ishlab chiqish va og'zaki merosni saqlash texnologiyalarini takomillashtirish zarur. Shuningdek, istiqbolli yo'nalishlardan biri sifatida global raqamli platformalarni yaratish taklif etiladi. Ushbu platformalar folklor ma'lumotlarini saqlash va almashish imkonini berib, turli davlatlardagi tadqiqotchilarni birlashtirishga xizmat qiladi.

5. *Media muhitining folklori idrok etishga ta'siri.* Zamonaviy media muhiti folklor an'alarining qabul qilinishi va transformatsiyasiga faol ta'sir ko'rsatmoqda. Ushbu jarayon quyidagi jihatlar orqali namoyon bo'ladi:

a) *folklorning mediada aks ettirilishi*: filmlar, seriallar va videoo'yinlar orqali folklor sujetlarining ommalashuvi ularning zamonaviy sharoitlarga moslashuviga xizmat qiladi, shu bilan birga, ma'lum darajada mazmunning soddalashtirilishiga ham olib kelishi mumkin.

b) *interaktivlik*: ijtimoiy tarmoqlar va onlayn platformalar an'anaviy sujetlarning foydalanuvchilar tomonidan qayta yaratilib tarqatilishiga imkon berib, folklorning yangi shakllarini yuzaga keltiradi.

d) *ta'limiy salohiyat*: mediatexnologiyalar folklori o'rganish va ommalashtirishga qaratilgan ta'lim dasturlarini ishlab chiqishda qo'llanilishi mumkin.

Media muhitining folklor bilan o'zaro aloqadorligini o'rganish hamda tadqiqot metodikasini ishlab chiqishda ushbu omilni hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa va tavsiyalar. Zamonaviy folklorshunoslik an'ana va raqamli transformatsiya kesishuvida shakllanmoqda. Og'zaki an'analarning transformatsiyasi, materiallarning autentikligini saqlash va metodologik muammolar sohada yangi tadqiqot paradigmalarini shakllantirishni taqozo etmoqda. Shu bilan birga, raqamlashtirish jarayoni folklor namunalarini arxivlashtirish va ilmiy muomalaga kiritish uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Binobarin, an'anaviy merosni asrash hamda uni zamonaviy axborot-madaniy muhitga adaptatsiya qilish (moslashtirish) o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash sohaning ustuvor vazifasidir.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalar ilgari suriladi:

1. Yagona raqamli platforma: O'zbek folklori namunalarining matnli, audio va vizual bazasini o'z ichiga olgan milliy raqamli arxivni shakllantirish.

2. Verifikatsiya mezonlari: Virtual makondagi folklor materiallarining ishonchliligini ta'minlash uchun ularni saralash va nashr etishning yagona ilmiy-metodologik standartlarini ishlab chiqish.

3. Interdisiplinar yondashuv: Internet-folklorning o'ziga xos xususiyatlarini filologik, antropologik va lingvistik tadqiqotlar integratsiyasi asosida chuqur tahlil qilish.

Ushbu takliflarning amaliyotga tatbiq etilishi o'zbek xalq og'zaki ijodi namunalarini saqlash va ularni zamonaviy fan yutuqlari darajasida o'rganish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Jo'rayev M. Folklorshunoslik asoslari. – T., 2009 yil.
2. Mamajonov A. Folklor va zamonaviylik. Toshkent: Sharq. 2007.
3. Mirzayev T., Turdimov SH., Jo'rayev M., Eshonqulov J., Tilavov A. O'zbek folklori [Matn]: darslik / - Toshkent: "MALIK PRINT CO", 2022. – 240 b.
4. Turdimov Sh. Etnos va epos. – Toshkent: O'zbekiston, 2012. –112 b.
5. Usmonov S. Internet-folklor: shakllanishi va xususiyatlari. Toshkent: Fan va taraqqiyot. 2021.
6. O'zbek folklorshunosligi masalalari. 1-kitob. T., 2006.
7. <http://www.netlore.ru>

TIBBIY ERGONIMLARNING ANTROPONIMIK NOMINATSIYASI

Bekbergenova Go'zalxon Ulug'bekovna

Urganch davlat universiteti

Lingvistika (o'zbek tili) mutaxassisligi magistri

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy onomastik makonda tibbiy ergonimlarning antroponimik nominatsiyasi xususiyatlari tadqiq etiladi. Tibbiyot muassasalari nomlari misolida familiya, shaxs ismi hamda pretsedent antroponimlarga asoslangan nominatsiya modellari tahlil qilinadi. Shuningdek, tibbiy ergonimlarning pragmatolingvistik funksiyalari, ularning ishonchli

kommunikatsiya, professional imij va madaniy assotsiatsiyalarni shakllantirishdagi oʻrni yoritiladi.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности антропонимической номинации медицинских эргонимов в современном ономастическом пространстве. На материале названий медицинских учреждений анализируются основные модели антропонимической номинации, основанные на фамилиях, личных именах и прецедентных антропонимах. Особое внимание уделяется прагмалингвистическим функциям медицинских эргонимов, их роли в формировании доверительной коммуникации, профессионального имиджа и культурных ассоциаций.

Abstract. This article examines the features of anthroponymic nomination in medical ergonyms within the modern onomastic space. Based on the names of medical institutions, the study analyzes nomination models formed through surnames, personal names, and precedent anthroponyms. Special attention is paid to the pragmalinguistic functions of medical ergonyms and their role in shaping trust-based communication, professional image, and cultural associations.

Kalit soʻzlar: onomastika, ergonim, antroponim, tibbiy diskurs, pragmalingvistika, lingvokulturologiya, pretsedent nom.

Ключевые слова: ономастика, эргоним, антропоним, медицинский дискурс, прагмалингвистика, лингвокультурология, прецедентное имя.

Keywords: onomastics, ergonym, anthroponym, medical discourse, pragmalinguistics, linguoculturology, precedent name.

Zamonaviy tilshunoslik ilmida onomastik birliklarni antroposentrik paradigma doirasida tadqiq etish ustuvor ilmiy yoʻnalishlardan biri sifatida eʼtirof etilmoqda. Ayniqsa, shahar kommunikativ makonida faol qoʻllanilayotgan ergonimlar nafaqat nominativ birlik, balki ijtimoiy-madaniy hamda pragmatik axborotni tashuvchi muhim lingvistik vosita sifatida ham katta ahamiyat kasb etadi. Xususiyl tibbiyot tizimining jadal rivojlanishi natijasida tibbiy muassasalar nomlarida antroponimik komponentlardan foydalanish tendensiyasi tobora kuchayib bormoqda.

Tadqiqotning dolzarbligi, avvalo, urbanonimik makonning shiddatli transformatsiyalashuv jarayonlari bilan belgilanadi. Xususiyl tibbiyot sohasidagi yuqori raqobat sharoitida muassasa nomi (ergonim) oddiy farqlash vazifasidan chiqib, strategik kommunikatsiya vositasiga aylanmoqda. Tibbiy muassasalar nomlari tarkibiga uygʻunlashgan antroponimlar koʻrsatilayotgan xizmatlarning individuallashtirilganligini ifodalovchi muhim marker boʻlib xizmat qiladi hamda masʼuliyat, nufuz va vorisiylilik kabi kategoriyalarni oʻzida aks ettiradi.

Tijorat ergonimiyasi muayyan davr mahsuli sanalib, jamiyatda shakllanayotgan ijtimoiy-madaniy tendensiyalarni aks ettiradi. Jumladan, hozirgi davr nomlash tizimida chet tili unsurlariga asoslangan transformatsiyalar, arxaizatsiya hamda ramziylashtirish (simvolizatsiya) jarayonlarining faollashuvi kuzatilmoqda [3; B. 1]. “Onomastik terminlarning izohli lugʻati”da mazkur tushunchaga quyidagicha taʼrif beriladi: “Ergonim — (yun. *ergon* — mehnat,

faoliyat + *onoma* — atoqli ot) kishilarning faoliyat yuzasidan uyushgan jamoasi, shuningdek, muassasa va tashkilotlarning atoqli oti” [1; B. 93].

O‘zbek tilshunosligida neyming, ya’ni nom yaratish va ularni tasniflash masalalari hali yetarli darajada kompleks tadqiq etilmagan. Shunga qaramay, so‘nggi yillarda bu yo‘nalishda fundamental ilmiy izlanishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, professor D.Lutfullayevaning “O‘zbek tilida nom yaratishning lingvistik-me‘yoriy asoslari” nomli qo‘llanmasida [2] nom yaratishning lingvistik va pragmatik asoslari tizimli yoritilgan. Shuningdek, professor D.Xudoyberganova tomonidan tayyorlangan “Tashkilot, korxona va muassasa nomlarining izohli-tavsiyaviy lug‘ati”da [5] turli ergonimlarning semantik hamda uslubiy xususiyatlari batafsil izohlangan. Bundan tashqari, M.Saparniyazova va J.O‘rozovlarning “O‘zbek tilida nom yaratishning milliy-madaniy xususiyatlari” nomli tadqiqotida neyming lingvistikasining nazariy mohiyati, xorijiy tajriba, o‘zbek tilida nom yaratishning lisoniy mezonlari hamda nomlarning milliy-madaniy va mavzuviy xususiyatlari tahlil qilingan [4]. Mazkur tadqiqotlar o‘zbek onomastikasida neyming masalalarini o‘rganishda muhim nazariy-metodologik asos vazifasini o‘taydi.

Tadqiqot obyekti sifatida 100 ga yaqin tibbiy ergonim tanlab olindi. Tadqiqot materiali Xorazm viloyatidagi tibbiyot muassasalari reyestrlaridan yalpi tanlov metodi asosida shakllantirildi.

Tahlil etilgan empirik materiallar asosida tibbiy ergonimlarning antroponimik nominatsiyasiga xos uchta dominant model ajratib ko‘rsatildi:

1. *“Familiya + mutaxassislik” modeli (deskriptiv-funksional model)*. Mazkur model eng mahsuldor lisoniy qoliplardan biri bo‘lib, tadqiqot materialining qariyb 45 foizini tashkil etadi. Muassasa asoschisining familiyasidan foydalanish (*Doctor Jumashev, Kuryazov Oculus, Dr. Khaitov Dental clinic* va b.) xizmat ko‘rsatish jarayonida “sifat kafolati” funksiyasini bajaradi. Pragmatik jihatdan bunday nomlar subyektning muassasaga egalik huquqini hamda individual kasbiy mas‘uliyatini ta’kidlashga xizmat qiladi.

Muhim kuzatuvlardan biri shundan iboratki, ilmiy daraja va unvonlarning (*Professor, Doktor ... klinikasi*) nom tarkibiga integratsiyalashuvi perlokutiv (natijaviy) ta’sirni kuchaytirib, adresatda (bemorlarda) muassasaga nisbatan aprior hurmat va ishonch hissini shakllantiradi.

2. *“Shaxs ismi” modeli (emotsional-pertseptiv model)*. Shaxs ismlaridan iborat nominatsiyalar (*Xadicha Clinic, G‘ayrat – MedServis, Sara klinik, Dr. Omon Stomatologiya Premium, Farrukh dental clinic, Yusuf shifo* va b.) asosan ginekologiya, kosmetologiya va stomatologiya yo‘nalishidagi muassasalarga xosdir. Bunday ergonimlar shifokor va bemor o‘rtasidagi psixologik masofani qisqartirib, shaxsiy g‘amxo‘rlik, psixologik yaqinlik va ishonch muhitini yuzaga keltirishga yo‘naltirilgan.

Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, ayrim tibbiy ergonimlar tarkibida ism va familiya konstruksiyasi birgalikda qo‘llaniladi. Masalan: *Dr. Bunyad Niyazmetov, Sharifboy Vapayev xususiy shifoxonasi, XOJI DAVLAT* kabi nomlar shifokor shaxsini professional brend darajasiga ko‘taradi. O‘zbek lingvomadaniy segmentida ijobiy semantikaga ega bo‘lgan ismlar ham faol qo‘llaniladi. Xususan, *“Sevinch*

medical center” ergonimidagi “Sevinch” antroponimi nominativ vazifadan tashqari, quvonch va ruhiy yengillik kabi qo‘shimcha meliorativ konnotatsiyalarni ham ifodalaydi.

3. *Pretsedent antroponimlar (madaniy-ramziy model)*. O‘tmishdagi mashhur tabib va allomalar nomlari (*Ibn Sino Clinic, Avitsenna Med, Luqmon, Luqmoni Hakim* va b.) ergonimlar tarkibida etnomadaniy kod vazifasini o‘taydi. Bunday nomlar kollektiv xotirani faollashtirish orqali tibbiy muassasa faoliyatini fundamental ilmiy va axloqiy qadriyatlar bilan bog‘laydi.

Global miqyosda “Gippokrat” nomi tibbiy etika va kasbiy sadoqat ramzi sanalsa, mintaqaviy darajada “*Abu Ali ibn Sino*” nomi sharqona donishmandlik va mukammal tabobat timsoli sifatida qabul qilinadi. Shu sababli, ushbu pretsedent nom bilan bog‘liq ergonimlar muassasaning ilmiy salohiyati va professional nufuzini mustahkamlovchi vosita hisoblanadi.

O‘zbek onomastik makonida “*Luqmon*” va “*Luqmoni Hakim*” antroponimlari ham alohida o‘ringa ega. Islomiy va sharqona tafakkurda bu nomlar shifo va hikmat egasi timsoli sifatida talqin etiladi. Ayniqsa, “hakim” komponentining qo‘shilishi ushbu ergonimning semantik-pragmatik salmog‘ini oshirib, muassasa faoliyatini ko‘p asrlik an‘anaviy tabobat va tajriba bilan assotsiatsiyalaydi. Natijada, ushbu model bemorda tarixiy davomiylik va ruhiy xotirjamlik hissini uyg‘otadi.

Zamonaviy tibbiy ergonimlar tizimi uchun lingvistik gibridlashuv hodisasi xarakterlidir. Tadqiqot davomida milliy va pretsedent antroponimlarning xalqaro termin-formantlar (inglizcha komponentlar) bilan uyg‘unlashishi kuzatildi. Xususan, *Ibn Sino Clinic, Avitsenna Med, Sara klinik, Farrukh dental clinic, Sevinch Medical Center* kabi nomlarda milliy identifikatsiya va xalqaro tibbiy standartlar ramzi bo‘lgan lisoniy birliklarning kontaminatsiyasi (aralashuvi) namoyon bo‘ladi.

Tibbiy ergonimlar tarkibida tejamkorlik tamoyili va brending strategiyalari ham faol qo‘llanilmoqda. Xususan, *Avicenna Med* yoki *Nazarov Med* kabi nomlarda uchraydigan “Med” komponenti ixcham, zamonaviy va xalqaro formatdagi tibbiy brend obrazini shakllantirishga xizmat qiladi. Mahalliy antroponimlarning *med, clinic, center, doctor* kabi internatsional birliklar bilan uyg‘unlashuvi muassasaning zamonaviy texnologiyalar, xalqaro standartlar hamda innovatsion tibbiyot konsepsiyasiga sodiqligini ifodalaydi. Shu bilan birga, bunday gibrid ergonimlar milliy o‘ziga xoslikni saqlab qolgan holda, muassasani global kommunikativ makonga integratsiyalashuvini ta‘minlovchi muhim lisoniy vositadir.

Pragmalingvistika nuqtayi nazaridan tibbiy ergonim tarkibida qo‘llangan antroponimlar bir necha muhim kommunikativ funksiyalarni bajaradi:

Farqlovchi vazifa (identifikatsion): Kuchli raqobat muhitida muassasani boshqa obyektlardan ajratish orqali uning individual qiyofasini shakllantiradi. Masalan, *Dr. Khaitov Dental clinic, Babadjanov family dental clinic* yoki *Dr. Omon Stomatologiya Premium, Sharifboy Vapayev xususiy shifoxonasi* kabi nomlar muassasaning o‘ziga xosligini ta‘minlaydi.

Avtoritetga murojaat (pretsedentlik): *Ibn Sino Clinic, Avitsenna Med* yoki *Luqmoni Hakim* kabi nomlar tarixiy-madaniy assotsiatsiyalar orqali professional

tajriba, fundamental ilmiy salohiyat va ko‘p asrlik tibbiy an‘ana obrazini hosil qiladi. Bu esa bemor ongida muassasaning nufuzi (reputatsiyasi) haqida aprior ijobiy tasavvur uyg‘otadi.

Kommunikativ masofani qisqartirish: Antroponimik nominatsiya bemor va muassasa o‘rtasidagi rasmiy to‘siqlarni kamaytiradi. Adresat muassasaga shunchaki rasmiy tashkilot emas, balki muayyan shaxs yoki sulola faoliyati bilan bog‘liq makon sifatida munosabat bildiradi. Bu esa tibbiy kommunikatsiyada ishonch va psixologik qulaylik muhitini yuzaga keltiradi.

O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, tibbiy ergonimlar tarkibidagi antroponim shunchaki nominativ birlik emas, balki muhim ijtimoiy-madaniy va pragmatik marker vazifasini bajaradi. Familiya asosidagi nominatsiyalarning ustunligi jamiyatda shifokorning individual mas‘uliyati va professional imijiga bo‘lgan ehtiyoj yuqoriligini ko‘rsatadi. Pretsedent antroponimlar esa zamonaviy tibbiy amaliyotni tarixiy tabobat an‘analari bilan bog‘lovchi ishonch omili sifatida namoyon bo‘ladi.

Tahlillar tibbiy ergonimlarda lotinlashtirish va xalqaro komponentlarning faollashayotganini ham ko‘rsatdi. Bu holat o‘zbek onomastik makonidagi globallashuv jarayonlarining lisoniy ifodasi hisoblanadi. Kelgusida mazkur mavzuni gender aspektida o‘rganish istiqbolli ilmiy yo‘nalishlardan biri bo‘lishi mumkin.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – 104 б.
2. Lutfullayeva D., Saparniyazova M., Davlatova R. O‘zbek tilida nom yaratishning lingvistik-me‘yoriy asoslari. – Toshkent: Malik Print CO, 2022.
3. Рябцева С. А. Особенности наименований стоматологических клиник г. Ставрополя // Научный журнал. – 2023. – № 6. – С. 1–5.
4. Saparniyazova M., O‘rozov J. O‘zbek tilida nom yaratishning lingvomadaniy xususiyatlari. – Toshkent: Ishonchli hamkor, 2021. – 132 b.
5. Xudoyberganova D. Tashkilot, korxona va muassasa nomlarining izohli-tavsiyaviy lug‘ati. – Toshkent: Ishonchli hamkor, 2021. – 128 b.

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA QO‘LLANILGAN ERGONIMLARNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI VA ULARNING LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI

Matkarimova Farog‘at Rustam qizi

Stajyor-o‘qituvchi
Urganch innovatsion universiteti

Annotatsiya

Mazkur tezisda o‘zbek va ingliz tillarida qo‘llaniladigan ergonimlarning

lingvistik tabiati, strukturaviy-semantik xususiyatlari, pragmatik vazifalari hamda lingvokulturologik jihatlari tadqiq qilinadi. Tadqiqot davomida savdo markazlari, restoranlar, mehmonxonalar, banklar, ta'lim markazlari va xizmat ko'rsatish obyektlari nomlari tahlil qilinib, ularning nominativ va reklama funksiyalari ochib berildi. Shuningdek, globallashuv jarayonining o'zbek tilidagi ergonimlarga ta'siri, inglizcha birliklarning keng qo'llanilishi hamda milliy nominatsiya tizimidagi o'zgarishlar yoritildi. Tadqiqot natijasida o'zbek va ingliz tillaridagi ergonimlar o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlari lingvistik hamda madaniy nuqtayi nazardan asoslab berildi.

Аннотация

В данной статье исследуются лингвистическая природа, структурно-семантические особенности, прагматические функции и лингвокультурологические аспекты эргонимов узбекского и английского языков. В ходе исследования были проанализированы названия торговых центров, ресторанов, гостиниц, банков, образовательных центров и объектов сферы услуг, а также раскрыты их номинативные и рекламные функции. Освещается влияние процессов глобализации на узбекские эргонимы, широкое использование английских единиц и изменения в национальной системе номинации. В результате исследования с лингвистической и культурной точек зрения выявлены сходства и различия между узбекскими и английскими эргонимами.

Abstract

This thesis examines the linguistic nature, structural-semantic features, pragmatic functions, and linguocultural aspects of ergonyms used in Uzbek and English languages. The names of shopping centers, restaurants, hotels, banks, educational institutions, and service organizations are analyzed in order to reveal their nominative and advertising functions. The study also highlights the influence of globalization on Uzbek ergonyms, the increasing use of English lexical units, and transformations within the national naming system. As a result, similarities and differences between Uzbek and English ergonyms are identified from linguistic and cultural perspectives.

Kalit so'zlar:

ergonim, onomastika, nominatsiya, lingvokulturologiya, semantika, pragmatika, reklama tili, globallashuv, brending, kommunikatsiya.

Ключевые слова:

эргоним, ономастика, номинация, лингвокультурология, семантика, прагматика, язык рекламы, глобализация, брендинг, коммуникация.

Keywords:

ergonym, onomastics, nomination, linguoculturology, semantics, pragmatics, advertising language, globalization, branding, communication.

Kirish

Til insoniyatning ijtimoiy hayoti, tafakkuri va madaniy taraqqiyotini aks ettiruvchi murakkab tizim hisoblanadi. Har bir davr va jamiyat taraqqiyoti tilning

lugʻat tarkibida, ayniqsa nominativ birliklarda oʻz aksini topadi. Onomastika fani ana shu nominativ birliklarni oʻrganadigan tilshunoslik yoʻnalishlaridan biri boʻlib, u antroponim, toponim, zoonim, kosmonim, ergonim kabi koʻplab boʻlimlarni qamrab oladi. Soʻnggi yillarda ergonimlarni tadqiq qilish masalasi tilshunoslikda alohida ilmiy qiziqish uygʻotmoqda. Chunki zamonaviy iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlar natijasida turli tashkilotlar, korxonalar, banklar, mehmonxonalar, restoranlar va savdo markazlari sonining ortishi yangi nomlarning paydo boʻlishiga sabab boʻlmoqda.

Ergonimlar bugungi kunda oddiy nomlash vositasi boʻlib qolmay, reklama, marketing va kommunikativ strategiyaning muhim tarkibiy qismiga aylangan. Ayniqsa, ingliz tilining xalqaro kommunikatsiya vositasi sifatida keng tarqalishi natijasida koʻplab davlatlarda inglizcha birliklardan tashkil topgan ergonimlar ommalashmoqda. Bu jarayon oʻzbek tilidagi nominatsiya tizimiga ham sezilarli taʼsir koʻrsatmoqda. Shuning uchun oʻzbek va ingliz tillaridagi ergonimlarni qiyosiy oʻrganish nafaqat tilshunoslik, balki lingvokulturologiya va sotsiolingvistika uchun ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Ergonim termini yunoncha “ergon” – “faoliyat”, “mehnat” va “onyma” – “nom” soʻzlaridan kelib chiqqan boʻlib, tashkilot, korxona va muassasa nomlarini anglatadi. Tadqiqotchilar ergonimlarni jamiyatning iqtisodiy va madaniy rivojlanish koʻrsatkichlaridan biri sifatida baholaydilar. Chunki har bir ergonim muayyan davr mafkurasi, reklama siyosati va milliy mentalitet bilan bogʻliq holda shakllanadi.

Ergonomik nominatsiyaning lingvistik tabiati

Ergonomik nominatsiya til tizimining muhim komponentlaridan biri boʻlib, unda nominativ, informativ va pragmatik funksiyalar mujassamlashadi. Har qanday ergonim maʼlum obyektning nomlash vazifasini bajarsa-da, uning asosiy maqsadi isteʼmolchi eʼtiborini jalb qilish va muayyan taassurot uygʻotishdan iborat boʻladi. Shu sababli ergonim yaratishda fonetik qulaylik, semantik aniqlik va emotsional taʼsirchanlik muhim rol oʻynaydi.

Oʻzbek tilidagi ergonimlar koʻpincha milliy qadriyatlar va tarixiy tushunchalar asosida shakllanadi. Masalan, “Navroʻz”, “Bunyodkor”, “Sharq”, “Afsona”, “Saxovat”, “Baraka” kabi nomlarda milliylik va emotsional taʼsir kuchli seziladi. Bu kabi birliklar xalq mentaliteti va estetik qarashlari bilan chambarchas bogʻliqdir. Tadqiqotchilar fikriga koʻra, oʻzbek tilidagi ergonimlar koʻproq hissiy-ekspressiv xarakterga ega boʻlib, ular isteʼmolchida iliq taassurot uygʻotishga xizmat qiladi.

Ingliz tilidagi ergonimlar esa asosan pragmatik va marketing xususiyatiga ega. “Apple”, “Nike”, “Amazon”, “Netflix”, “Tesla” kabi nomlar qisqaligi, esda qoluvchanligi va talaffuz qulayligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa global brendlar yaratishda minimalizm va semantik universallik muhim omil hisoblanadi. Masalan, “Apple” oddiy meva nomi boʻlishiga qaramay, texnologik innovatsiya ramziga aylangan. Bu esa ergonimlarning pragmatik imkoniyatlari juda keng ekanligini koʻrsatadi.

Oʻzbek va ingliz tillaridagi ergonimlarning strukturaviy xususiyatlari

Ergonimlarning strukturaviy tuzilishi til tizimining ichki qonuniyatlari bilan

bog‘liq bo‘lib, ular sodda, qo‘shma va murakkab shakllarda uchraydi. Bir komponentli ergonimlar ixchamligi va qulayligi bilan ajralib turadi. Masalan, “Safia”, “Hilton”, “Tesla”, “Artel”, “Amazon” kabi birliklar sodda shaklda bo‘lsa-da, katta pragmatik kuchga ega.

Ikki komponentli ergonimlar o‘zbek va ingliz tillarida keng tarqalgan. “Golden House”, “Dream City”, “Asia Alliance”, “Perfect Education” kabi birliklarda qo‘shimcha semantik yuklama mavjud bo‘lib, ular tashkilot faoliyati haqida ma’lum axborot beradi. O‘zbek tilida esa “Oltin Vodiy”, “Sharq Taomlari”, “Milliy Osh Markazi” kabi nomlar keng qo‘llanadi.

Murakkab shakldagi ergonimlar reklama va ekspressivlik xususiyatining kuchliligi bilan ajralib turadi. Masalan, “World of Education”, “Taste of Asia”, “International Business Center” kabi birliklarda semantik va pragmatik qatlam birgalikda namoyon bo‘ladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ingliz tilidagi murakkab ergonimlarda qisqartmalar va abbreviaturalardan foydalanish keng tarqalgan.

Ergonomik birliklarning semantik guruhlari

Ergonimlar semantik jihatdan turli manbalar asosida shakllanadi. Ayrim ergonimlar geografik nomlarga asoslanadi. Masalan, “London City”, “Tashkent Plaza”, “Samarkand Darvoza” kabi birliklar joy nomlari bilan bog‘liqdir. Bu turdagi ergonimlar iste’molchida hududiy identifikatsiyani shakllantiradi.

Antroponim asosidagi ergonimlar ham keng tarqalgan. “McDonald’s”, “Ford”, “Hilton”, “Johnson & Johnson” kabi nomlar inson ismi yoki familiyasi asosida yaratilgan. Bunday nomlar ko‘pincha ishonchlilik va tarixiylikni ifodalaydi.

Tabiat va hayvonot olami bilan bog‘liq ergonimlar ham reklama maqsadida keng qo‘llanadi. “White Swan”, “Blue Sky”, “Black Lion”, “Green Garden” kabi birliklar estetik va emotsional ta’sirga ega. O‘zbek tilida esa “Oq Saroy”, “Moviy Daryo”, “Lola”, “Bahor” kabi nomlar shu guruhga kiradi.

Abstrakt tushunchalar asosida yaratilgan ergonimlar zamonaviy reklama diskursida alohida ahamiyatga ega. “Dream”, “Success”, “Ideal”, “Perfect”, “Smart” kabi birliklar ijobiy semantik maydon yaratadi va iste’molchida motivatsion taassurot uyg‘otadi.

Globalashuv va inglizcha ergonimlarning o‘zbek tiliga ta’siri

Globalashuv jarayonlari natijasida ingliz tili xalqaro kommunikatsiya vositasiga aylandi. Shu sababli ko‘plab davlatlarda inglizcha birliklardan tashkil topgan ergonimlar soni ortib bormoqda. O‘zbekistonda ham “City Mall”, “Coffee Time”, “Fashion House”, “Beauty Salon”, “Smart School”, “Grand Education” kabi inglizcha elementli nomlar keng qo‘llanmoqda.

Bu jarayon bir tomondan zamonaviylik va xalqaro integratsiya belgisi sifatida baholansa, ikkinchi tomondan milliy nominatsiya tizimining o‘zgarishiga olib kelmoqda. Ayrim tilshunoslar inglizcha birliklarning ortiqcha qo‘llanilishini milliy til me’yorlariga salbiy ta’sir sifatida izohlaydilar. Biroq yoshlar orasida inglizcha nomlar prestij va zamonaviylik timsoli sifatida qabul qilinmoqda.

Ingliz tilining ta’siri ayniqsa ta’lim markazlari, IT kompaniyalari va savdo markazlari nomlarida yaqqol seziladi. Masalan, “Smart Education”, “IT Park”, “Mega Planet”, “Open Budget” kabi birliklarda inglizcha komponentlar asosiy

semantik vazifani bajarmoqda.

Ergonomik birliklarning pragmatik va lingvokulturologik xususiyatlari

Ergonimlarning asosiy vazifalaridan biri pragmatik ta'sir ko'rsatishdir. Har qanday nom iste'molchi e'tiborini jalb etishi va muayyan ijobiy taassurot uyg'otishi kerak. Shu sababli ergonim yaratishda reklama psixologiyasi va marketing strategiyasi muhim rol o'ynaydi.

O'zbek tilidagi ergonimlarda milliylik va emotsionallik ustuvor hisoblanadi. "Mehr", "Baraka", "Saxovat", "Orzu", "Nasiba" kabi birliklar ijobiy hissiy ma'no kasb etadi. Ingliz tilidagi nomlarda esa "Top", "Prime", "Best", "Smart", "Global" kabi birliklar sifat va ustunlik tushunchalarini ifodalaydi.

Lingvokulturologik nuqtayi nazardan qaralganda, ergonimlar xalqning dunyoqarashi va mentalitetini aks ettiradi. O'zbek tilidagi nomlarda mehmondo'stlik, sharqona estetika va milliy qadriyatlar kuchli ifodalansa, ingliz tilidagi birliklarda biznes, innovatsiya va individuallik ustuvor hisoblanadi. Bu holat til va madaniyatning uzviy bog'liqligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek va ingliz tillaridagi ergonimlar lingvistik jihatdan murakkab va ko'p qatlamli birliklar hisoblanadi. Ular nafaqat nominativ vazifani, balki reklama, kommunikativ va pragmatik funksiyalarni ham bajaradi. O'zbek tilidagi ergonimlarda milliylik, tarixiylik va emotsional-ekspressivlik ustuvor bo'lsa, ingliz tilidagi birliklarda global marketing va pragmatik ta'sir kuchliroq namoyon bo'ladi.

Globalashuv jarayonlari natijasida inglizcha ergonimlarning o'zbek tilida keng qo'llanilishi kuzatilmoqda. Bu holat zamonaviy nominatsiya tizimining transformatsiyasini ko'rsatadi. Shu bilan birga, milliy ergonimlarni saqlash va rivojlantirish til madaniyatining muhim masalalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Ergonimlarni lingvistik va lingvokulturologik jihatdan tadqiq qilish tilshunoslik, sotsiolingvistika, reklama nazariyasi va madaniyatshunoslik uchun muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi. Kelgusida ergonimlarning pragmatik imkoniyatlari, reklama diskursidagi roli hamda raqamli kommunikatsiya bilan bog'liq jihatlarini yanada chuqur o'rganish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Begmatov E. O'zbek onomastikasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2010. – 168 b.

2. Yo'ldoshev B. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 256 b.

Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 524 p.

3. Superanskaya A.V. Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo. – Moskva: Nauka, 1973. – 366 b.

4. Reformatskiy A.A. Vvedeniye v yazikovedeniye. – Moskva: Prosvesheniye, 2005. – 312 b.

5. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006. – 214 b.

6. Iskandarova Sh. O'zbek tilida nominatsiya masalalari. – Toshkent: Fan, 2007. – 156 b.
7. Kubryakova E.S. Yazik i znaniye. – Moskva: Yaziki slavyanskoy kulturi, 2004. – 560 b.
8. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 300 b.
9. Arnold I.V. Lexicology of Modern English. – Moscow: Higher School Publishing House, 1986. – 295 p.

O'ZBEK TILINING ELEKTRON LUG'ATLARINI YARATISHDA YUZAGA KELADIGAN QIYINCHILIKLAR

Rajapova Durdona Saparboyevna

Urganch Innovatsion Universiteti Pedagogika va Boshlang'ich Ta'lim
Metodikasi kafedrasi katta o'qituvchisi Pedagogika fanlari nomzodi

Annotatsiya: Maqolada o'zbek tilining elektron lug'atlarini yaratishda uchraydigan asosiy qiyinchiliklar tahlil qilinadi. Elektron lug'atlar tuzishda lingvistik ma'lumotlarni to'plash, standartlashtirish, dasturiy ta'minotga integratsiya qilish, foydalanuvchi interfeysini ishlab chiqish kabi bosqichlarda paydo bo'ladigan muammolar yoritiladi. Shuningdek, texnik va metodik yondashuvlarning yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi, terminologik bir xillikning yo'qligi, korpus ma'lumotlar bazasining cheklanganligi kabi omillar muhim to'siqlar sifatida ko'rsatiladi. Tadqiqotda ushbu qiyinchiliklarni bartaraf etish bo'yicha lingvistik, texnologik va tashkiliy yechimlar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, elektron lug'atlar, leksikografiya, lug'at yaratish texnologiyalari, til korpusi, terminologiya, standartlashtirish.

Abstract: The article analyzes the main challenges encountered in the creation of electronic dictionaries of the Uzbek language. It highlights problems arising at such stages as collecting linguistic data, standardization, integration into software, and developing the user interface. In addition, the lack of well-developed technical and methodological approaches, the absence of terminological consistency, and the limited scope of corpus databases are identified as significant obstacles. The study proposes linguistic, technological, and organizational solutions to overcome these difficulties.

Key words: Uzbek language, electronic dictionaries, lexicography, dictionary development technologies, language corpus, terminology, standardization.

Аннотация: В статье анализируются основные трудности, возникающие при создании электронных словарей узбекского языка. Рассматриваются проблемы, возникающие на этапах сбора лингвистических данных, стандартизации, интеграции в программное обеспечение и разработки пользовательского интерфейса. Кроме того, недостаточная проработанность технических и методических подходов, отсутствие терминологического

единообразия и ограниченность базы данных корпусов обозначены как существенные препятствия. В исследовании предлагаются лингвистические, технологические и организационные решения для преодоления этих сложностей.

Ключевые слова: узбекский язык, электронные словари, лексикография, технологии создания словарей, языковой корпус, терминология, стандартизация.

Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari taraqqiyoti tilshunoslik sohalarida, xususan, leksikografiyada yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirdi. An'anaviy bosma lug'atlar o'rini tezkor, interaktiv va foydalanuvchi ehtiyojlariga moslashuvchan elektron lug'atlar egallab bormoqda. Elektron lug'atlar til o'rganish, tarjima qilish, ilmiy izlanishlar olib borish va amaliy faoliyatda samarali vosita sifatida xizmat qiladi.

Shunga qaramay, o'zbek tilining elektron lug'atlarini yaratish jarayoni bir qator qiyinchiliklar bilan yuzlashmoqda. Ular orasida til korpusi bazasining yetarli darajada keng va tizimli bo'lmashligi, terminologik bir xillikning ta'minlanmaganligi, dasturiy ta'minotning texnik imkoniyatlari va foydalanuvchi interfeysi dizayni bilan bog'liq muammolar mavjud. Bundan tashqari, leksikografik ma'lumotlarni standartlashtirish hamda ularni raqamli formatga moslashtirish masalalari ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Mazkur tadqiqot o'zbek tilining elektron lug'atlarini yaratishdagi ushbu muammolarni tahlil qilish, ularning ildiz sabablarini aniqlash va samarali yechimlar taklif etishga qaratilgan.

O'zbek tilshunosligida elektron lug'atlar masalasi so'nggi o'n yillikda faol tadqiq qilinmoqda. Xususan, H. Abdurahmonov[1] o'z ishida o'zbek lug'atshunosligining tarixiy taraqqiyoti va elektron shaklga o'tish jarayonining umumiy bosqichlarini bayon etgan. Unga ko'ra, elektron lug'at yaratish jarayonida til korpusining mukammalligi asosiy poydevor hisoblanadi.

N. To'xtasinov[2] esa elektron lug'atlarda foydalanuvchi interfeysining ahamiyatini ta'kidlab, oddiy va intuitiv dizayn bo'lmasa, foydalanuvchi uchun lug'atdan foydalanish samaradorligi pasayishini qayd etgan. Shuningdek, u o'zbek tilidagi mavjud elektron lug'atlarning qatorida "O'zbek tilining izohli lug'ati"ning raqamli versiyasi hali ham qisman qidiruv imkoniyatlari bilan cheklanganini misol sifatida keltiradi.

A. Qodirova[3] raqamli leksikografiyada eng katta muammo sifatida terminologik bir xillik masalasini ko'rsatadi. Masalan, bir so'zning turli ilmiy va amaliy manbalarda turlicha izohlanishi foydalanuvchida chalkashlik keltirib chiqaradi. Bu muammo ayniqsa, soha lug'atlarini yaratishda keskin seziladi.

Shuningdek, xalqaro tadqiqotlar (Oxford English Dictionary, Merriam-Webster Online)[4] tajribasi shuni ko'rsatadiki, elektron lug'atlar faqat lingvistik ma'lumotlarni jamlash bilan cheklanmasdan, foydalanuvchiga misollar, talaffuz yozuvlari, kollokatsiyalar va statistik ma'lumotlarni ham taqdim etishi kerak.

Tadqiqotlar va mavjud manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilining elektron lug'atlarini yaratishda quyidagi muammolar eng dolzarb hisoblanadi:

1. Til korpusining cheklanganligi— Mavjud o‘zbek til korpuslari hajman kichik va ayrim soha matnlarini qamrab olmaydi. Masalan, texnika, tibbiyot yoki yuridik sohalarga oid matnlar yetarlicha to‘plangan emas. Natijada, elektron lug‘atlarning qamrovi torayadi va soha terminlari to‘liq aks etmaydi.

2. *Misol:* O‘zbek tili texnik terminologiyasi bo‘yicha maxsus elektron lug‘at yaratilmaganligi sababli, foydalanuvchilar rus tilidagi onlayn lug‘atlarga murojaat qilishga majbur bo‘lmoqda.

3. Terminologik bir xillikning yo‘qligi— Turli manbalarda bir so‘zning turlicha izohlanishi lug‘at foydalanuvchilarida tushunmovchilik tug‘diradi.

4. *Misol:* “Kompyuter virusi” atamasi ba’zi manbalarda “axborot tizimiga zarar yetkazuvchi dastur”, boshqalarida esa “kompyuter tizimida o‘z-o‘zidan tarqaluvchi kod” sifatida izohlanadi.

5. Dasturiy ta’minot va texnik integratsiya muammolari— Elektron lug‘atlarning aksariyati oddiy qidiruv tizimi bilan cheklanadi, morfologik analizator yoki avtomatik tarjima modullari yo‘q.

6. *Misol:* Ingliz tilidagi Cambridge Dictionary qidiruv tizimi morfologik o‘zgarishlarni avtomatik tanib oladi (“go” → “went”, “going”), ammo o‘zbek elektron lug‘atlarida “bor” so‘zini qidirishda “boraman”, “borib” kabi shakllar alohida ko‘rsatilmaydi.

7. Interfeys va foydalanuvchi tajribasi muammolari — Elektron lug‘atlar mobil qurilmalarda foydalanish uchun optimallashtirilmagan yoki dizayni foydalanuvchi uchun qulay emas.

8. *Misol:* Ba’zi o‘zbek onlayn lug‘atlarida sahifa yuklanish tezligi past va qidiruv natijalari tartibsiz beriladi, bu esa foydalanuvchi samaradorligini kamaytiradi.

9. Moliyaviy va tashkiliy cheklovlar — Elektron lug‘atlar yaratish va doimiy yangilash uchun barqaror moliyaviy manba yo‘qligi ham katta to‘siqdir. Xalqaro tajriba ko‘rsatadiki, muvaffaqiyatli onlayn lug‘atlar muntazam ravishda yangilanadi va foydalanuvchi fikr-mulohazalariga asoslanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilining elektron lug‘atlarini yaratish jarayoni lingvistik, texnik va tashkiliy omillar ta’sirida bir qator murakkabliklarga duch kelmoqda. Asosiy muammolar sifatida til korpusining yetarlicha keng bo‘lmashligi, terminologik bir xillikning ta’minlanmaganligi, dasturiy ta’minot imkoniyatlarining cheklanganligi, foydalanuvchi interfeysi dizaynidagi kamchiliklar va barqaror moliyaviy resurslarning yo‘qligi qayd etildi.

Elektron lug‘atlar nafaqat lug‘aviy ma’lumotlarni jamlash vositasi, balki til o‘rganish, tarjima, ilmiy izlanishlar va kommunikatsiya jarayonlarida keng qo‘llaniladigan interaktiv platforma bo‘lishi kerak. Shu bois, ularning funksional imkoniyatlari zamon talablariga javob berishi, foydalanuvchi tajribasini oshirishi va doimiy yangilanishi muhimdir.

O‘zbek tilining elektron lug‘atlarini yaratishda uchraydigan qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun, avvalo, keng qamrovli va muntazam yangilanib boradigan til korpusini shakllantirish zarur. Ushbu korpus barcha sohalarni, jumladan, texnika, tibbiyot, yuridik va boshqa maxsus terminologiyani qamrab olishi lozim.

Shuningdek, turli manbalardagi chalkashliklarni bartaraf etish maqsadida yagona terminologik standart ishlab chiqilishi va davlat miqyosida tasdiqlanishi kerak. Elektron lugʻatlarni foydalanuvchi uchun yanada qulay va samarali qilish uchun ilgʻor texnologiyalar — morfologik analizatorlar, avtomatik tarjima modullari, talaffuz yozuvlari va kollokatsiya bazalarini integratsiya qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Mobil va veb-versiyalarning interfeysi tezkor ishlashi, oddiy va tushunarli dizaynga ega boʻlishi ham foydalanuvchi tajribasini oshiradi. Bularni amalga oshirish uchun davlat grantlari, xususiy sektor investitsiyalari va xalqaro hamkorlik loyihalari orqali moliyaviy barqarorlikni taʼminlash talab etiladi. Shuningdek, ilgʻor xalqaro tajribalarni oʻzlashtirib, oʻzbek tilining elektron lugʻatlarini xalqaro darajada raqobatbardosh qilish ham muhim vazifadir.

Adabiyotlar roʻyxati:

1. Abdurahmonov H. Oʻzbek leksikografiyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2015.
2. Toʻxtasinov N. Elektron lugʻatlarni yaratishda foydalanuvchi interfeysining ahamiyati // Til va adabiyot taʼlimi jurnali. – 2018. – №3. – B. 45–52.
3. Qodirova A. Terminologik bir xillik muammolari va ularni hal etish yoʻllari // Oʻzbek tili va adabiyoti. – 2020. – №5. – B. 23–29.
4. Nurmonov A. Til korpuslari va zamonaviy leksikografiya. – Toshkent: Innovatsion Ziya, 2019.
5. Karimov U. Oʻzbek tilining elektron lugʻatlarini ishlab chiqishda dasturiy yondashuvlar // Kompyuter lingvistikasi. – 2021. – №2. – B. 14–21.
6. Atkins, B. T. S., Rundell, M. *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. – Oxford: Oxford University Press, 2008.

РАҚАМЛИ ЖАМИЯТДА МУСИҚИЙ МАДАНИЯТ ТАРАҚҚИЁТИ

Собир Саидович Жумаев, Шовкат Ваҳобович Умаров

¹Ўзбекистон давлат хореография академияси

ўқув ишлари проректори, профессор

²Ўзбекистон давлат хореография

академияси “Санъат назарияси ва

тарихи” кафедраси мудири, доцент

Annotatsiya. Мазкур мақолада рақамли жамиятда мусиқий маданиятнинг талабаларда ижодий фикрлашни шакллантиришдаги ўрни ва аҳамияти, унинг инновацион усуллари тадқиқ қилинади.

Kalit soʻzlar: мусиқий мерос, рақамлаштириш, мусиқий таълим, инновацион усул, анъана, қадрият, ёшлар маънавияти, ижодий фикрлаш.

Ижтимоий тафаккурнинг бадий – эстетик даражаси инсон ва жамият муносабатлари орқали юзага келадиган тарихий – фалсафий жараёнларга боғлиқ равишда шаклланади. Худди шу тарзда ёшлар онги ва маънавиятига ўз таъсирини ўтказади.

Минг йиллик анъаналарга эга миллий мусиқа санъати инсоннинг қалбини, руҳиятини тозалайди. Қалби тоза инсон эса фақат яратувчилик, яшнатувчилик иши билан шуғулланади. Қалби гўзал одам ҳаётни янада гўзаллаштиришга интилади, миллий ўзлик, бағрикенглик, меҳмондўстлик, ватанпарварлик туйғуларини қадрлайди.

Улуғ аллома, қомусий олим Абу Али ибн Синонинг “Мусиқа илми ҳақида тўплам” асарида ёзилишича, “Инсон қалби ҳар бир янги ва кўнгилдагидек нағмадан ором олади, кейинчалик худди шу ёқимли нағма бирдан ғойиб бўлса, қалб ҳаяжонга тушади. Худди шу олдинги нағмага ўхшаш иккинчи нағманинг пайдо бўлиши билан қалбдаги ҳаяжон йўқола бошлайди” [3].

Рақамли жамиятда мусиқий таълимнинг ижтимоий ва илмий қиммати янада ошиб бормоқда. Энди у фақатгина чолғу чалишни ўргатишдан иборат эмас. Балки ўзбек халқининг бой мусиқий меросини **"рақамли мусиқий саводхонлик"** тушунчаси доирасида ўргатиш ҳамда ёшлар онгу - шуурида ижодий фикрлаш қобилиятини камол топтиришдир. Рақамли жамиятда мусиқий таълимнинг ривожланиши — бу педагогик парадигманинг ўзгаришидир. Бунда ўқитувчининг роли фақат маълумот бери шва мусиқа чалишни ўргатиш билан чекланмайди. Балки рақамли воситалар ёрдамида талабанинг ижодий фикрлашини, маънавий салоҳиятини шакллантиради, миллий мусиқа санъатига муҳаббатини кучайтиради.

Санъат ва таълим муносабатларига бағишланган **«Art, Mind, and Brain: A Cognitive Approach to Creativity»**, **«Frames of Mind»** каби машҳур китоблар муаллифи Ховард Гарднернинг **«Кўп қиррали интеллект»** (Multiple Intelligences) назарияси унинг 1980 - 1990 йиллардаги изланишлари маҳсули бўлиб, бугунги кунда ҳам ўз қимматини йўқотмаган. Олимнинг фикрича, "Санъат соҳасидаги таълим фақатгина маълум бир маҳоратни эгаллаш эмас, балки инсоннинг макон (spatial), мусиқий (musical) ва тана-кинестетик (bodily-kinesthetic) интеллектларини уйғунликда ривожлантириш жараёнидир. Бу эса ўз навбатида шахснинг дунёни англаш қобилиятини кенгайтиради"[2].

Х. Гарднернинг наздида санъат шунчаки "қўшимча машғулот" эмас, балки **интеллектнинг алоҳида шакллари ифодалаш воситаси** сифатида муҳим аҳамият касб этади. Яъни, мусиқий маданиятни анъанавий таълим тизимидан ижодий ёндашувга, когнитив ривожланиш шаклига айлантириш зарур.

Энг қадим замонлардан бошлаб инсоннинг диди, бадиий - эстетик муносабатлари, дунёқараши асосан санъат ва адабиёт таъсирида шаклланади. Хусусан, мусиқанинг миллий оҳангларида халқнинг ички қиёфаси, маданий анъаналари, маънавий-маърифий қарашлари, интилишлари ҳамда орзу-армонлари акс этади ҳамда жамиятнинг умумий савиясини белгилаб беради. Миллий ўзликни англаш ҳар бир халқ, миллат учун ўзлигини сақлаган ҳолда уларни буюк мақсад йўлида бирлаштирувчи умуминсоний ҳаракат каби кучли таъсирга эгадир. Бу борада ҳар бир миллат қалби ва руҳиятидаги миллий ўзлик билан боғлиқ қадриятлар бир-бирига таъсир кўрсатади, ижобий тажрибалар

асосида бойийди, такомиллашади. Инсоният тараққиётининг ҳар бир босқичи ўзига хос маънавий оламнинг шаклланиши билан тавсифланади. Дарҳақиқат, маънавий-маданий мерос инсонларнинг бир-бирига бўлган ўзаро муносабатлари асосида шаклланиб, сайқалланиб боради. Халқларнинг ўзаро алоқалари, миллий қадриятларнинг ҳамкорликдаги алмашинуви жараёнида маънавий-маданий мерос ривожланади. Қадим илдизларга эга маданий мерос – адабиёт, муסיқа ва рақс санъати ўз навбатида шахс маънавий юксалиши учун асосий замин ҳисобланади.

Ёш авлодни миллий муסיқа воситасида халқ маданияти тарихи, қадимий илдизлари билан таништириб бориш орқали уларнинг эстетик тарбияси ва маънавий юксалишига пойдевор яратилади. Муסיқа таълими жараёнида ёшларда санъат орқали ҳаётни ўрганиш ва тушуниш, уларга ижодий муносабатда бўлиш малакаси ривожлантирилади ҳамда уларнинг маънавий савиясини ва бадиий дидини ўстиришга эътибор қаратилади.

Муסיқа санъати - миллат миллий-маданий менталитетини ўзида яққол намоён этадиган санъат турларидан биридир. Ўзбек халқи азалдан тўй-томошаларда, оммавий маросимларда куй-қўшиқ, оҳанг жўрлигида рақс ҳаракатлари орқали ўз ҳис-туйғуларини ифода этган, шу тариқа муסיқа босқичма-босқич санъат даражасида шаклланиб борган. Шунинг учун ҳам у энг оммавий санъат турларидан бири ҳисобланади, ҳамда унда халқ характери очилади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, мустақилликка эришганимиздан сўнг фольклор-этнографик ансамбллари фаолиятининг қайта тикланиши миллий - маънавий ҳаётимиздаги жуда катта ва таҳсинга сазовор ижтимоий ҳодиса бўлди. Истиқлол фольклор санъати тараққиётида янги бир босқични бошлаб берди. Шунингдек, халқ оғзаки бадиий ижоди, бадиий томошалар, муסיқа фольклори, миллий ва маҳаллий рақсларининг ранг-баранглиги билан Ўзбекистон рақс санъатида муҳим ўрин эгаллаган Қашқадарё фольклор рақс санъати ўзининг тарихийлиги, ўзига хослиги ва қадимий кўринишда сақланиб қолганлиги билан ранг-баранг анъана ва одатлари, қўшиқ ва рақслари ҳамда маънавий мероси, тарихий кўринишдаги либослари билан бениҳоя қадрлидир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР :

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар” тўғрисидаги Қарори. “Янги Ўзбекистон” газетаси, 2022 йил, 4 февраль, 25 сон.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг “Шарқ тароналари” ўн иккинчи халқаро муסיқа фестивалининг очилиш маросимидаги нутқи. ЎзА, 2022 йил, 25 август.
3. Абу Али ибн Сино. Муסיқа илми ҳақида тўплам. Тошкент: “Ўқитувчи”, 2008.
4. Фитрат А. Ўзбек муסיқаси тўғрисида. Танланган асарлар. Тошкент.: “Маънавият”, 1998.

5. Ибрагимов О. А. Мусиқа таълимида замонавий ахборот технологиялари: ютуқ ва камчиликлар // Педагогика журнали. – 2024. №1.
6. Gardner, H. (1983). *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*. Basic Books. Page 353.
7. Гарднер Х. Кўп қиррали интеллект назарияси ва санъат таълими. (Таржима нашри). – Тошкент, 2022.
8. Акрамова Ф.А. Рақамли таълим муҳитида шахсни шакллантиришнинг психологик асослари. – Тошкент: «Фан ва технология», 2024. – 156 б.
9. Prensky M. Digital Natives, Digital Immigrants. // *On the Horizon*. — MCB University Press, Vol. 9 No. 5, 2021.
10. Юсупова Г.Н. Инновацион таълим технологиялари ва рақамли педагогика. – Самарқанд: Олий мактаб нашриёти, 2025. – 210 б.
11. Suleimanov A. Digital Psychology in Modern Education: A textbook for pedagogical universities. — Almaty: Science Press, 2026. — P. 45-60.
12. Vygotsky L.S. Psychological principles of education in the information age (Re-edition). — Moscow: Progress, 2023.
13. Шоисломова М. Композиторлик таълимида рақамли технологияларнинг ўрни // Ўзбекистон давлат консерваторияси хабарномаси. – 2023. №3. – Б. 12-15.
14. 1. Президент Ш.Мирзиёевнинг Республика Маънавият ва маърифат кенгашининг кенгайтирилган мажлисидаги нутқи. Маънавият ҳаётимизда янги куч, янги ҳаракатга айланиши керак. ЎЗА, 2023 йил, 23 декабрь.
15. 2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар” тўғрисидаги Қарори. “Янги Ўзбекистон” газетаси, 2022 йил, 4 февраль, 25 сон.
16. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг “Шарқ тароналари” ўн иккинчи халқаро мусиқа фестивалининг очилиш маросимидаги нутқи. ЎЗА, 2022 йил, 25 август.
17. 4. Фитрат А. Ўзбек мусиқаси тўғрисида. Танланган асарлар. Тошкент.: “Маънавият”, 1998.
18. 5. Вамбери Ҳ. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1990.
19. 6. Конрад Н.И. Запад и Восток. М.: Изд. Главная редакция восточной литературы, 1972.
20. 7. Иброҳимов О. Санъатшунослик масалаларига доир. Санъатшунослик масалалари. Илмий мақолалар тўплами. Т.: 1998.
21. 8. Амир Темур ва темурийлар даврида маданият ва санъат. // Мақолалар тўплами. Т: “Ўзбекистон”, 1996
22. 9. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-ж. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2000.
23. 10. Акбаров И. Мусиқа луғати. Тошкент: Ўқитувчи, 1997.

**3-SHO‘BA: RAQAMLI IQTISODIYOT VA ZAMONAVIY
AXBOROT TEXNOLOGIYALARNI RIVOJLANTIRISH
TENDENSIYALARI**

**DEMOGRAFIK KO'RSATKICHLAR ASOSIDA MAHALLA RAISI
FAOLIYATINI BAHOLASH UCHUN STACKING ANSAMBL MODELINI
ISHLAB CHIQISH**

Ibragimov Muhiddin Faxraddin o'g'li

Mashiripov Behruzбек

Zarifboyev Javohir Dilshod o'g'li

Urganch davlat universiteti dotsenti v.v.b.,
imuhiddin293@gmail.com

Urganch davlat universiteti talabasi
behruzbekmashiripov@gmail.com

Urganch davlat universiteti talabasi
zarifboyevjavohir27@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tezisdagi demografik, sog'lomlashtirish va KPI ko'rsatkichlarini integrallashuvchi zamonaviy baholash tizimi taklif etiladi. Tizimning arxitekturasi bilimga asoslangan yondashuv (*knowledge-based system*) asosida qurilgan bo'lib, ma'lumot yig'ish markazi, bilimlar ombori, mantiqiy tahlil va prognozlash mexanizmlari yoritilgan. Metodologiya qismida Stacking ansambl usulini qo'llash bosqichlari, kiruvchi va chiquvchi ma'lumotlar to'plamini shakllantirish hamda bazaviy modellarni birlashtirish algoritmi bayon etilgan.

Kalit so'zlar: demografik ko'rsatkichlar, mahalla raisi, Stacking ansambli, bilimga asoslangan tizim, Ridge Regressiya, raqamli boshqaruv.

Аннотация. В данном тезисе предлагается современная система оценки, интегрирующая демографические показатели, показатели оздоровления и KPI. Архитектура системы построена на основе подхода на базе знаний (*knowledge-based system*), освещены центр сбора данных, база знаний, механизмы логического анализа и прогнозирования. В разделе методологии описаны этапы применения метода **стекинг-ансамбля**, формирование наборов входных и выходных данных, а также алгоритм объединения базовых моделей.

Ключевые слова: демографические показатели, председатель махалли, ансамбль Stacking, система на основе знаний, Ridge Regressiya, цифровое управление.

Abstract. This thesis proposes a modern evaluation system integrating demographic, health improvement, and KPI indicators. The system architecture is built on a knowledge-based approach, highlighting the data collection center, knowledge base, logical analysis, and forecasting mechanisms. The methodology section describes the steps of applying the Stacking ensemble method, the formation of input and output data sets, and the algorithm for combining base models.

Keywords: demographic indicators, neighborhood chairman, Stacking ensemble, knowledge-based system, Ridge Regression, ensemble methods, digital governance.

Kirish. Zamonaviy raqamli iqtisodiyot sharoitida davlat boshqaruvi tizimlarini axborotlashtirish va sun'iy intellekt texnologiyalariga asoslash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, mahallaviy boshqaruv darajasida qaror qabul

qilishning ilmiy asoslanganligi va shaffofligi ta'minlanishi zarur. Mahalla raisi faoliyatini baholash an'anaviy usullarda ko'pincha sub'yektiv ekspert baholarga yoki statik hisobotlarga asoslanadi, bu esa natijalarning xolisligiga shubha uyg'otadi [1].

Tizim arxitekturası. Tezısa taklif etılayotgan kompleks tizim bilimga asoslangan yondashuv (*knowledge-based system*) asosida qurilgan. Tizimning mantiqiy tuzilmasi ma'lumot yig'ish markazi, bilimlar ombori (normativ hujjatlar, infratuzılma, demografiya), mantiqiy tahlil mexanizmi va foydalanuvchi interfeysini o'z ichiga oladi [2]. Ma'lumotlarni tayyorlash moduli KPI, demografik va sog'lomlashtirish ko'rsatkichlarini filtrlash va dastlabki tahliliy ishlov berish bosqichlaridan iborat bo'lib, bu modelning bashorat aniqligini oshirishga xizmat qiladi [4].

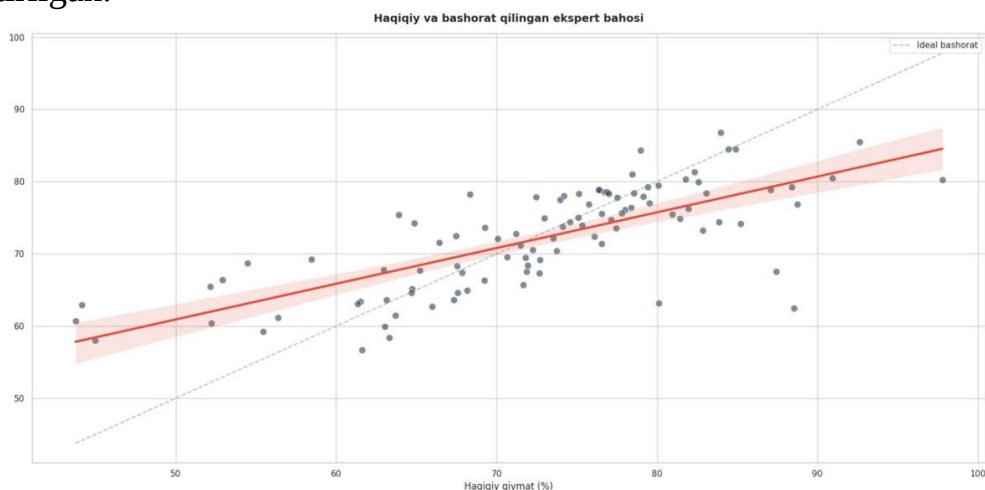
Metodologiya. Tizimning hisoblash yadrosini Stacking ansambl algoritmi tashkil etadi. Ushbu usul bir nechta bazaviy modellarning kuchli tomonlarini birlashtirishga asoslangan bo'lib, quyidagi qadamlar orqali amalga oshiriladi:

1-qadam. Ma'lumotlarni shakllantirish. Kiruvchi ma'lumotlar to'plami $D = \{D_1, D_2, D_3, \dots, D_n\}$ (1) va chiquvchi ma'lumotlar $Y = \{Y_1, Y_2, Y_3, \dots, Y_n\}$ (2) shakllantiriladi. Bunda D_i respondentlar baholarini, Y_i esa mahalla raisi faoliyatining integral sinfini bildiradi.

2-qadam. Dastlabki qayta ishlash. Sifatli baholar sonli ko'rinishga o'tkaziladi, yo'qolgan qiymatlar tiklanadi va ma'lumotlar normalizatsiya qilinadi. Shundan so'ng ma'lumotlar o'quv, validatsiya va test to'plamlariga ajratiladi.

3-qadam. Modellarni shakllantirish. Kiruvchi ma'lumotlar asosida $h_1, h_2, \dots, h_m$ bazaviy modellar (Random Forest, XGBoost, SVM va ANN) quriladi. Bazaviy modellarning bashoratlari meta-xususiyatlar matritsasini hosil qiladi: $h_1(D_i) = \hat{Y}_i^{(1)}, h_2(D_i) = \hat{Y}_i^{(2)}, \dots, h_m(D_i) = \hat{Y}_i^{(m)}$ (3). Meta-model (Ridge Regressiya) ushbu natijalarni umumlashtirib, yakuniy integral bahoni shakllantiradi. Bu yerda $\hat{Y}_i^{(M)}$ i-obyekt uchun m-modelning baholash natijasidir [5].

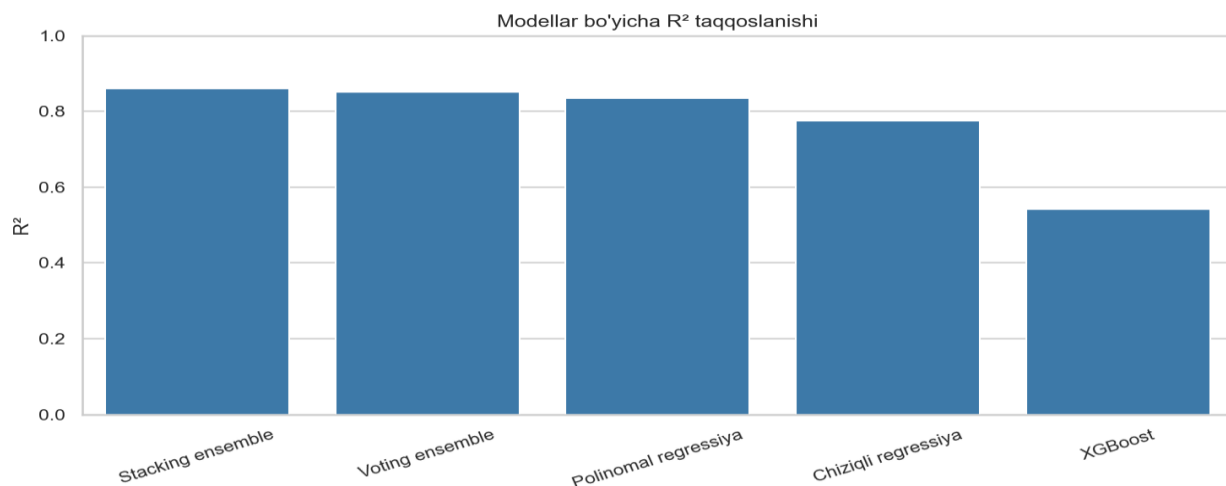
Model tomonidan bashorat qilingan natijalarning haqiqiy ekspert baholariga qanchalik yaqinligini vizual baholash maqsadida regressiya tahlili grafigi shakllantirildi. Haqiqiy va bashorat qilingan qiymatlar o'rtasidagi bog'liqlik 1-rasmda keltirilgan.



1-rasm. Haqiqiy va bashorat qilingan ekspert bahosi mosligi

Regressiya chizig'i va nuqtalar taqsimoti modelning yuqori aniqlikda ishlayotganligini va bashoratlar haqiqiy ekspert baholariga yaqin ekanligini tasdiqlayd

Eksperimental natijalar. Modelning samaradorligini isbotlash uchun u polinomial regressiya, chiziqli regressiya va boshqa ansambl usullari bilan solishtirildi. Turli modellarning determinatsiya koeffitsiyenti (R^2) bo'yicha taqqoslama natijalari 2-rasmda aks ettirilgan [3].



2-rasm. Modellarning R^2 koeffitsiyenti bo'yicha taqqoslanishi

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, Stacking ansambl modeli $R^2=0,8655$ ko'rsatkichi bilan eng yuqori aniqlikka erishdi. Bu ko'rsatkich polinomial regressiya $R^2=0,8351$ va neyron to'riga ($R^2=0,8125$) qaraganda sezilarli darajada yuqoridir.

Xulosa. Demografik ko'rsatkichlar asosida Stacking ansambl modeli yordamida mahalla raisi faoliyatini ob'yektiv baholash mumkinligi isbotlandi. Taklif etilgan usul an'anaviy ekspert baholash tizimlaridagi sub'yektivlikni kamaytiradi va katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash imkonini beradi. Bilimga asoslangan arxitektura esa boshqaruv organlari uchun shaffof va asoslangan qarorlar qabul qilish platformasini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. **Ibragimov M.F., Khujaev O.K. and Rakhimboev K.J.** Development of a Module for Evaluating the Activity of the Mahalla Chairpersons // 2023 IEEE XVI APEIE. – Novosibirsk, 2023. – pp. 1730-1733.
2. **Yusupov F.X., Ibragimov M.F., Babayazov S.P.** Prediction of Interactions Between Social Groups and Decision-Making Using Fuzzy Models // 2024 IEEE 3rd PIERE. – IEEE, 2024. – pp. 1520-1523.
3. **Ibragimov M., Babajanov B., et al.** Scientifically Grounded Model for Managing and Evaluating Community Health-Promotion Activities at the Mahalla Level // 2025 IEEE XVII APEIE. – Novosibirsk, 2025. – pp. 1-6.
4. **Yusupov F.X. et al.** Improving the Computing Accuracy of the AI Ascend Processor: Research and Results // 2024 IEEE 3rd PIERE. – IEEE, 2024. – pp. 1510-1513.

**DEMOGRAFIK OMILLARNING MAHALLA RAISI FAOLIYATINI
BAHOLASHGA TA'SIRINI STACKING ANSAMBLI YORDAMIDA
MODELLASHTIRISH**

***Ibragimov Muhiddin Faxraddin o'g'li, Mashiripov Behruzбек, Zarifboyev
Javohir Dilshod o'g'li***

Urganch davlat universiteti dotsenti v.v.b.,
imuhiddin293@gmail.com

Urganch davlat universiteti talabasi
behruzbekmashiripov@gmail.com

Urganch davlat universiteti talabasi
zarifboyevjavohir27@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tezisdagi mahalla raisi faoliyatini baholashda qo'llaniladigan ijtimoiy-demografik ko'rsatkichlarning o'zaro korrelyatsiyasi va ularning model aniqligiga ta'siri tadqiq etiladi. Tadqiqotda ijtimoiy o'zgaruvchilarning Stacking ansambli orqali modellashtirilishi va an'anaviy regressiya usullari bilan qiyosiy tahlili keltirilgan.

Kalit so'zlar: demografik omillar, Stacking ansambli, korrelyatsiya tahlili, bashorat aniqligi, raqamli iqtisodiyot.

Аннотация. В данном тезисе исследуется корреляция социально-демографических показателей, используемых при оценке деятельности председателя махалли, и их влияние на точность модели. В исследовании представлены моделирование социальных переменных с помощью стекинг-ансамбля и сравнительный анализ с традиционными методами регрессии.

Ключевые слова: демографические факторы, ансамбль Stacking, корреляционный анализ, точность прогнозирования, цифровая экономика.

Abstract. This thesis investigates the correlation of socio-demographic indicators used in evaluating the activities of a mahalla chairperson and their impact on model accuracy. The research presents the modeling of social variables through a **Stacking ensemble** and a comparative analysis with traditional regression methods.

Keywords: demographic factors, Stacking ensemble, correlation analysis, prediction accuracy, digital economy.

Kirish. Global raqamli transformatsiya sharoitida boshqaruv qarorlarini qabul qilishda ma'lumotlarga asoslangan (*data-driven*) yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mahallabay ishlash tizimida mahalla raislarining faoliyat samaradorligini baholash uchun faqatgina statistik hisobotlar yetarli emas. Demografik ko'rsatkichlar — ishsizlik darajasi, jinoyatchilik dinamikasi va ijtimoiy muhit kabi omillar bir-biri bilan murakkab zanjir orqali bog'langan bo'lib, ularni to'g'ri talqin qilish uchun ansambl usullari talab etiladi[1].

Ma'lumotlar tahlili va metodologiya. Tadqiqot obyekti sifatida 500 ta kuzatuvdan iborat mahalla demografik ko'rsatkichlari tanlab olindi. Ishlash jarayonida ma'lumotlar *StandardScaler* yordamida normalizatsiya qilindi, bu esa modelning turli miqyosdagi o'zgaruvchilarga sezgirligini pasaytirdi. Tadqiqotda Stacking ansambli ierarxik tuzilmada qurilib, bazaviy darajada Chiziqli regressiya, Random Forest va XGBoost, meta-darajada esa Ridge Regressiya ishlatildi. Stacking usulining afzalligi shundaki, u turli modellarning xatolarini bir-biri bilan kompensatsiya qiladi[2].

Demografik ko'rsatkichlar va mahalla raisi faoliyatining natijaviy bahosidan iborat ma'lumotlar to'plamini shakllantirish:

$$D = \{(D_i, Y_i)\}, i = 1, 2, \dots, n$$

bu yerda $D_i = (d_{i1}, d_{i2}, \dots, d_{im})$ — i -mahallaga tegishli demografik ko'rsatkichlar vektori, Y_i esa mahalla raisi faoliyatining bahosi.

Korrelyatsion tahlil asosida mahalla raisi faoliyatini baholashga sezilarli ta'sir ko'rsatuvchi asosiy demografik xususiyatlarni tanlash.

Ma'lumotlarni tozalash. Ushbu bosqichda takroriy yozuvlarni aniqlash, noto'g'ri qiymatlarni tuzatish, yetishmayotgan qiymatlarni tiklash va ma'lumotlarni yagona formatga keltirish amalga oshiriladi:

$$\Delta(D_i, D_j) = \begin{cases} 1, & \text{agar } D_i = D_j \\ 0, & \text{agar } D_i \neq D_j \end{cases}$$

Demografik ko'rsatkichlarni normallashtirish va ularni $[0,1]$ oraliqqa o'tkazish:

$$d_{ij}^{yangi} = \frac{d_{ij} - d_{ij}^{min}}{d_j^{max} - d_j^{min}}$$

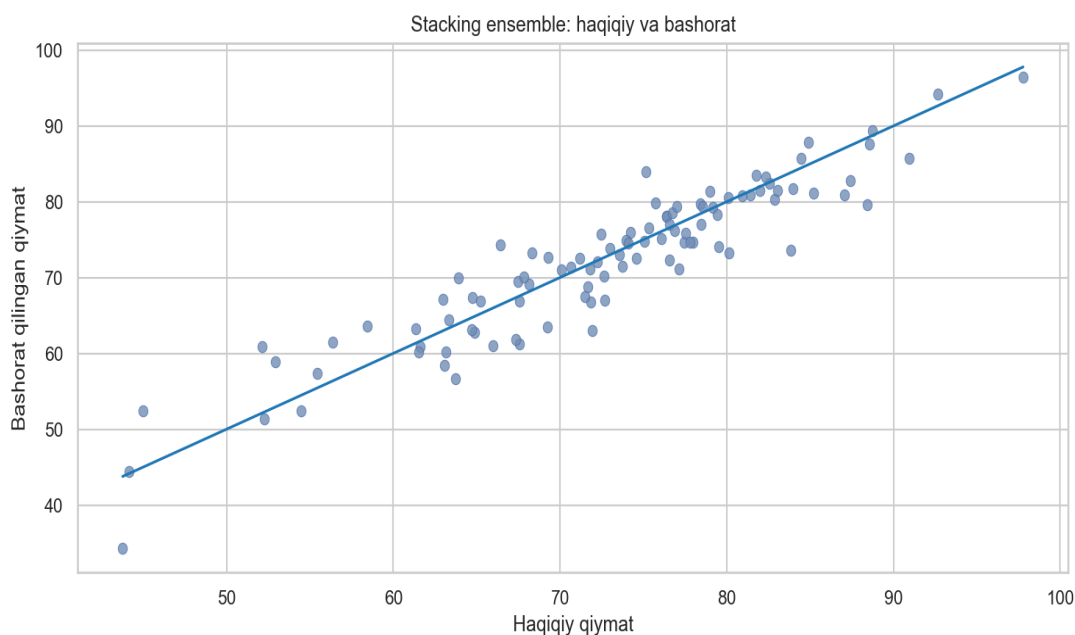
Zarur hollarda kategorik belgilarni sonli ko'rinishga o'tkazish va identifikator xarakteridagi ustunlarni modellashtirish jarayonidan chiqarib tashlash.

Ma'lumotlar to'plamini o'quv va sinov tanlanmalariga ajratish:

$$D_{o'quv} = \{(D_i, Y_i)\}_{i=1}^{N_{o'quv}}, D_{sinov} = \{(D_i, Y_i)\}_{i=1}^{N_{sinov}}$$

Tayyorlangan ma'lumotlar asosida chiziqli regressiya, polinomial regressiya va ansambl modellarini qurish hamda ularning prognozlash sifatini baholash.

Natijalar va muhokama. Eksperimentlar natijasida Stacking ansambli polinomial regressiya va neyron to'rlariga qaraganda yuqori samaradorlik ko'rsatdi[3]. Haqiqiy ekspert baholari bilan model tomonidan bashorat qilingan qiymatlarning o'zaro mosligi va chiziqli korrelyatsiyasi 1-rasmda aks ettirilgan.



1-rasm. Stacking ansambli: haqiqiy va bashorat qilingan qiymatlar mosligi

Keltirilgan grafikdan ko‘rinib turibdiki, Stacking ansambli eng yuqori $R^2 = 0,8655$ natijani qayd etdi. 10-fold cross-validation usuli orqali modelning barqarorligi tekshirilganda, o‘rtacha aniqlik 0,831 dan yuqori bo‘lib, bu modelning yangi ma’lumotlarga yaxshi moslasha olishini tasdiqlaydi. Bunday ilmiy asoslangan modellar mahalla darajasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish va boshqarish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi [4]. Shuningdek, sun‘iy intellekt protsessorlarining hisoblash aniqligini oshirish bo‘yicha tadqiqotlar ushbu modellarni amaliyotga tatbiq etishda texnik zamin yaratadi [5].

Xulosa. Demografik ko‘rsatkichlar asosida mahalla raisi faoliyatini baholashda Stacking ansambli yuqori aniqlik beradi. Ushbu yondashuv raqamli jamiyatda boshqaruv samaradorligini oshirishda amaliy vosita bo‘lib xizmat qiladi. Kelgusida ushbu modelni mahalladagi jarayonlarni real vaqt rejimida monitoring qilish tizimlariga integratsiya qilish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. **Ibragimov M.F., Khujaev O.K. and Rakhimboev K.J.** Development of a Module for Evaluating the Activity of the Mahalla Chairpersons // 2023 IEEE XVI APEIE. – Novosibirsk, 2023. – pp. 1730-1733.
2. **Yusupov F.X., Ibragimov M.F., Babayazov S.P.** Prediction of Interactions Between Social Groups and Decision-Making Using Fuzzy Models // 2024 IEEE 3rd PIERE. – IEEE, 2024. – pp. 1520-1523.
3. **Ibragimov M., Babajanov B., et al.** Scientifically Grounded Model for Managing and Evaluating Community Health-Promotion Activities at the Mahalla Level // 2025 IEEE XVII APEIE. – Novosibirsk, 2025. – pp. 1-6.
4. **Yusupov F.X. et al.** Improving the Computing Accuracy of the AI Ascend Processor: Research and Results // 2024 IEEE 3rd PIERE. – IEEE, 2024. –

pp. 1510-1513.

5. **Wolpert D.H.** Stacked Generalization // Neural Networks. — 1992. — Vol. 5, № 2. — pp. 241-259

TRANSPORT SOHASIDA RAQAMLI MARKETINGNING IQTISODIY SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING XORIJ TAJRIBASI

Raxmatullayeva Sadokat Kamuljonovna

Urganch innovatsion universiteti Iqtisodiyot va axborot texnologiyalari
kafedrası o'qituvchisi, mustaqil izlanuvchi. E-mail: uriu@urgiu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada transport sohasida raqamli marketingning iqtisodiy samaradorligini oshirish xususiyatlari, mavjud imkoniyatlari va uni amalga oshirishning xorij tajribasi yoritilgan. Shuningdek, transport sohasida raqamli marketingning iqtisodiy samaradorligini oshirishning xorij tajribasini tadqiq qilish bo'yicha xulosalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar. Transport, soha, marketing, raqamli marketing, samaradorlik, xorijiy tajriba.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности, существующие возможности и зарубежный опыт повышения экономической эффективности цифрового маркетинга в транспортном секторе. Также представлены выводы по результатам исследования зарубежного опыта повышения экономической эффективности цифрового маркетинга в транспортном секторе.

Ключевые слова. Транспорт, сектор, маркетинг, цифровой маркетинг, эффективность, зарубежный опыт.

Abstract. This article discusses the features, existing opportunities and foreign experience of increasing the economic efficiency of digital marketing in the transport sector. It also presents conclusions on the study of foreign experience of increasing the economic efficiency of digital marketing in the transport sector.

Key words. Transport, sector, marketing, digital marketing, efficiency, foreign experience.

Raqamli marketing internet hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari orqali transport xizmatlari bozorida mijozlar bilan o'zaro aloqani tashkil etish, ularni jalb etish va xizmat ko'rsatish samaradorligini oshirish jarayonidan tarkib topadi. Transport sohasida raqamli marketing shunchaki reklama emas, ya'ni mijozlar talabini prognoz qilish, xizmat narxini moslashtirish va raqamli xizmatlar tizimlarini boshqarish yo'li bilan iqtisodiy natijalarga erishishni o'z ichiga oladi. So'nggi yillarda transport sanoatining raqamlashtirilishi yirik kuchga aylandi. Ya'ni, u o'z operatsiyalarini o'zgartirib va samaradorlikni oshirib, biznes modellarini qayta shakllantirmoqda. Bu borada aqlli logistika va bog'langan transport vositalaridan tortib, ma'lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish va barqaror harakatchanlik

yechimlarigacha raqamlashtirish innovatsiya, iqtisodiy o'sish va ijtimoiy taraqqiyotni rivojlantirish uchun salohiyatga ega.

Yana bir tadqiqotlarda transport-logistika tizimini optimallashtirishda raqamli texnologiyalarning iqtisodiy samaradorligi Buxoro logistika markazi misolida tahlil qilinadi. Ya'ni, bu holatda raqamlashtirish jarayonlari logistika infratuzilmasini boshqarish, yuk oqimlarini muvofiqlashtirish va xarajatlarni kamaytirishda muhim omil sifatida ko'rib chiqiladi [1]. Boshqa tadqiqotlarda esa raqamli iqtisodiyotning dunyoda transport sanoatining rivojlanishiga ta'sir qilish xususiyati va mexanizmlari ochib berilgan. Shunday ekan, transport sohasida raqamlashtirish bo'yicha tadqiqotlarning dolzarbligi qator yo'nalishlar bilan belgilanadi. Aynan, bu borada transport sohasida raqamli texnologiyalardan foydalanish yaqqol namoyon bo'lmoqda [2].

- Rossiya tajribasi. Mamlakatda transport tarmog'ida raqamli marketing reklama va transport xizmatlarini samarali tarzda bozorga olib chiqish, yo'lovchi va yuk tashish xizmatlari uchun raqamli platformalar va xizmatlarni joriy etish orqali xarajatlarni kamaytirish va daromadni oshirish vositasi sifatida qaraladi. Xususan, ushbu raqamli marketingning joriy etilishi iste'molchilar bilan muloqotni chuqurlashtiradi hamda xizmatlar narxini segmentlash, yo'lovchi talabini prognoz qilish va xizmat ko'rsatish sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Mamlakat transport tarmog'ida raqamli transformatsiya alohida korxonalar va butun sanoat uchun amal qiladi. Turli texnologiyalar, biznes modellari va bozor talablari raqamli transformatsiyaning dastagiga aylanadi. Transport sohasi sanoat biznesini yetkazib berishda muhim rol o'ynab, mahsulot narxini belgilaydi. Shu bois, transport kompleksi uchun yagona raqamli makonni shakllantirish Rossiyada muhim vazifa bo'lib qaraladi. 2023-yilda majburiy elektron yo'l varaqalarining joriy etilishi raqamli transformatsiya sur'atlarini yanada oshiradi. Bu borada turli kompaniyalarning raqamli transformatsiyasi iqtisodiyotning ajralmas qismiga aylanmoqda. Shu bois, transport sohasida ishtirok etadigan kompaniyalarning u yoki bu tarzda raqamli transformatsiyasi biznes uchun dolzarb bo'lgan masala bo'lib qaraladi. Har bir tashkilotning transport komponenti aloqa xususiyati tufayli ishlab chiqarish va iqtisodiy modulning eng muhim tarkibiy qismidir [3].

Rossiyada havo transporti bo'yicha raqamli marketing metodologiyasi samaradorligi bo'yicha tadqiqotlar ko'rsatdiki, raqamli strategiya yo'lovchi axborot bilan ishlash, xizmatlarni grafiklashtirish va marketing tadbirlarini avtomatlashtirish iqtisodiy natijalarni yaxshilaydi. Havo transporti sohasida raqamli marketing metodologiyalarini tatbiq etish murakkab bo'lsa-da, ushbu yondashuv xizmatlarni onlayn tarzda targ'ib qilish, yo'lovchi xabarlarini tahlil qilish va strategik yo'nalishlarni belgilash orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi. Tadqiqotlarda transport kompleksining uzoq muddatli rivojlanish strategiyasi doirasida raqamli marketing orqali ijtimoiy va iqtisodiy samaraga erishish yuzasidan trendlar tahlil qilinadi.

Ayrim tadqiqotchilar to'rtinchi sanoat inqilobi sharoitida Rossiya transporti va logistikasidagi asosiy raqamlashtirish tendentsiyalarini o'rganganlar. Ya'ni, unda to'rtinchi sanoat inqilobining sur'ati aloqa xarajatlarining pasayishiga, mehnat

unumdorligining oshishiga va global logistika samaradorligining oshishiga olib kelishi keltiriladi [4]. Shunday ekan, Rossiyada transport va logistika bizneslarida raqamli transformatsiya va marketing strategiyalari raqamli platformalar, onlayn ilovalar, ma'lumotlar analitikasi va intellektual tizimlar orqali amalga oshmoqda. Ushbu jarayonlar esa kommunikatsiya xarajatlarini kamaytiradi, marketing tadbirlari natijasini yaxshilab, samaradorlik va raqobatbardoshlikni oshiradi. Shunday ekan, Rossiya tajribasi shuni ko'rsatadiki, raqamli marketing transport sohasining raqamli transformatsiyasida muhim o'rin tutadi. U xizmatlarni raqamli platformalar orqali targ'ib qilishni tashkil etadi hamda iqtisodiy samaradorlikni oshirish, xarajatlarni kamaytirish, bozor ulushini kengaytirish va mijozni boshqarish tizimlarini optimallashtirish imkonini beradi. Shu bois, Rossiyada transport kompaniyalari raqamli marketing strategiyalarini joriy etishga alohida e'tibor qaratiladi.

- Qozog'iston tajribasi. Qozog'iston transport sanoatida raqamli transformatsiya bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlarda raqamli yechimlar aniqlangan. Ular IoT, Big Data, bulut xizmatlari va avtomatlashtirish boshqaruv samaradorligini oshirib, operatsion xarajatlarni kamaytirishda muhim ekanligi qayd etilgan. Bu boradagi tadqiqotlar Qozog'iston aviatsiya sanoatini tahlil qilishga bag'ishlanadi. Unga ko'ra, xorijiy va Qozog'iston aviakompaniyalarida axborot texnologiyalarini joriy etish masalalari ko'rib chiqiladi. Qozog'iston va xorijiy aviakompaniyalarda qo'llaniladigan dasturiy ta'minot tahlili o'tkaziladi. Ya'ni, havo transporti sohasida qo'llaniladigan axborot texnologiyalari sohasidagi zamonaviy yutuqlar ko'rib chiqiladi [5].

Qozog'istonda transport va logistika sektori iqtisodiyotning strategik yo'nalishi sifatida raqamli transformatsiya unga operatsion samaradorlikni oshirish, xarajatlarni kamaytirish va raqobatbardoshlikni kuchaytirish imkonini beradi. Raqamli yechimlar, jumladan raqamli platformalar, avtomatlashtirish, sun'iy intellekt va ma'lumotlar tahlili, transport jarayonlarini optimallashtiradi, yuk va yo'lovchi oqimlarini samarali boshqarishga imkon beradi. Qozog'istonda transport sektori raqamli transformatsiya jarayonida bo'lsa-da, yetarlicha ilmiy tadqiqotlarda raqamli marketingning aynan transport xizmatlarini targ'ib qilishda samaradorligi chuqur o'rganilmagan. Mazkur jarayonlar logistika samaradorligini oshirish va xarajatlarni kamaytirishga xizmat qiladi, ya'ni raqamli marketing va raqamli transformatsiya birgalikda iqtisodiy samaradorlikni kuchaytiradi.

Zamonaviy davrda raqamli texnologiyalar ko'pgina mamlakatlarda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning muhim vositasi sifatida tan olingan. Shuningdek, ko'pgina sohalar, jumladan turizm uchun ularning zaruriy sharti tan olingan. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o'sishi, iqtisodiyotning turli sohalarida raqamlashtirishga bo'lgan talab turizm sohasida raqamli texnologiyalarni joriy etish va rivojlantirishga qaratilgan ko'plab yo'nalishlarni murakablashtiradi. Shu nuqtai nazardan, ayrim tadqiqotlarning maqsadi turizm sohasida raqamli texnologiyalarni qo'llashning hozirgi holatini o'rganish va rivojlanayotgan va istiqbolli turizm yo'nalishi sifatida Qozog'iston misolida ularni amalga oshirish bilan bog'liq cheklovlar va muammolarni aniqlashga qaratiladi [6].

Qozog'iston tajribasi shuni ko'rsatadiki, transport va logistika sektorida raqamli transformatsiya va raqamli marketing joriy etilishi iqtisodiy samaradorlikni oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. U operatsion samaradorlikni, investitsiya jozibadorligini va xalqaro raqobatbardoshlikni kuchaytiradi. Biroq, ushbu jarayonni samarali amalga oshirish uchun raqamli infratuzilma, moliyaviy resurslar va raqamli savodxonlikni rivojlantirish zarur.

Fikrimizcha, mavjud tajribalarga asosan, raqamli marketingning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri quyidagi yo'nalishlarda namoyon bo'ladi:

- xarajatlarni kamaytirish: an'anaviy reklamaga nisbatan raqamli tadbirlar kam xarajat bilan ko'proq auditoriyani qamrab oladi;
- marketingda investitsiyalar qaytimini oshirish: onlayn tadbirlar tahlili orqali investitsiya samaradorligi aniq o'lchanadi;
- mijoz sadoqati: foydalanuvchi tajribasini individual xabarlar orqali yaxshilash xaridni qayta takrorlashni rag'batlantiradi;
- bozor segmentatsiyasi: raqamli vositalar buyurtma statistikasi, yo'l harakati vaqt jadvali, narx sezgirlik kabi ko'rsatkichlarni tahlil qilib samarali takliflar yaratadi.

Xulosa shuki, ushbu xorij tajribalar shuni ko'rsatadiki, transport sohasida raqamli marketing iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi. Ya'ni, xarajatlarni optimallashtiradi, xizmat sifati va mijoz qoniqish darajasini yuqoriga ko'taradi va transport korxonalarining raqobatbardoshligini mustahkamlaydi. Shu bois, raqamli strategiyalarni ishlab chiqish, marketing tadbirlari natijadorligini statistik tahlil qilish hamda malakali kadrlar tayyorlash hamda innovatsion texnologiyalarni joriy qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar ishlab chiqilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. G'aybullayev B.Q. Transport-logistika tizimini optimallashtirishda raqamli texnologiyalarning iqtisodiy samaradorligi (Buxoro logistika markazi misolida). // "Science and Education" scientific journal, February, 2026, Volume7, Issue2. - 501 6.

2. **Mannanova Sh.G. Raqamli iqtisodiyotning transport sanoati rivojlanishiga ta'siri. // Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari, ilmiy-elektron jurnal, 2023, №4 (12), oktabr-dekabr. - 25 b.**

3. Ilin I.V., Trifonova N.V., Khusainov B.D. (2023). Digital Transformation in Russian Transport Companies. In: Ilin, I., Petrova, M.M., Kudryavtseva, T. (eds) Digital Transformation on Manufacturing, Infrastructure & Service. DTMIS 2022. Lecture Notes in Networks and Systems, vol 684. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-32719-3_72

4. Pokrovskaya O.D., Panychev A.Y., Khramtsova E.R. Digitalization of the transport industry in russia: trends, drivers, potential. // PEDTR 2019 18th International Scientific Conference "Problems of Enterprise Development: Theory and Practice". - p. 341.

5. Boranbaev S.N., Assanbek G.D. The role of information technology in the development of the air transportation market. // Евразийский Союз Ученых (ЕСУ),

4(73), 2020. - p. 25.

6. Ramazanova M., Ibragimov K., Saspugayeva G. (2022). Analysis of the Use of Digital Technologies in the Tourism Sector: Evidence from Kazakhstan. In: Hassan, A. (eds) Technology Application in Tourism in Asia. Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-16-5461-9_10

EMPIRICAL ANALYSIS OF FACTORS AFFECTING THE CREDIT PORTFOLIO OF COMMERCIAL BANKS

Sabirova Lobar Baxramovna

Urganch Innovatsion universiteti, v.b. dotsent

E-mail: Lobarxon87@mail.ru

Abstract: This article examines the impact of external factors on the loan portfolios of commercial banks. Enhancing the efficiency of commercial banks' loan portfolios is a crucial factor in ensuring economic stability and competitiveness. Improving loan portfolio efficiency not only creates opportunities for commercial banks to generate profits but also ensures optimal distribution of financial resources. To achieve this, banks need to systematically review all stages of lending. According to the model results, it was determined that all selected indicators have an impact on the interest rates of loans from JSC Uzpromstroybank. This indicates that we have correctly identified the external factors influencing the interest rates on loans from JSC Uzpromstroybank. While the influence of these factors on JSC Uzpromstroybank's loan interest rates is evident, there are differences only in the time lags of their effects.

Keywords: : banking system, bank credit, loan portfolios, inflation, interest rates

1. **Introduction** Interest rate policy plays a central role in commercial banks' management of credit and deposit operations, enhancement of financial intermediation effectiveness, and maintenance of competitiveness in client relations. Interest rates directly influence the formation and allocation of bank resources, determining the bank's income-generating potential. Therefore, it is necessary to conduct a thorough empirical analysis of factors influencing interest rate policy formation - inflation rate, Central Bank key rate, interbank credit market conditions, liquidity levels, external economic environment, and credit risks. In developing countries like Uzbekistan, interest rate policy is not only an element of a bank's internal policy but also a crucial instrument affecting overall macroeconomic stability. Thus, analyzing the factors determining interest rate policy using precise and indepth statistical methods is extremely relevant from both scientific and practical perspectives. Through empirical analysis, it is possible to precisely determine which factors have a real impact on commercial banks' interest rate policy, the degree of correlation between these factors, and how their changes affect interest

rates. For instance, rising inflation leads banks to increase loan interest rates, which can dampen economic activity. Simultaneously, the Central Bank's monetary policy decisions play a decisive role in shaping commercial bank rates. Empirical analyses allow for identifying these factors and assessing their strength, aiding commercial banks in forecasting and strategic planning. Specifically, using methods such as regression analysis, VAR models, and panel data analysis can create a solid statistical foundation for understanding interest rate changes.

2. **Materials and Methods**

Enhancing the efficiency of commercial banks' loan portfolios is a crucial factor in ensuring economic stability and competitiveness. Improving loan portfolio efficiency not only creates opportunities for commercial banks to generate profits but also ensures optimal distribution of financial resources. To achieve this, banks need to systematically review all stages of lending. Enhancing the quality of lending, conducting in-depth analysis of clients' financial conditions, as well as minimizing credit risks increase efficiency. Banks should also consider diversifying their loan portfolios and allocating loans to new, highly profitable sectors.

A study conducted by N. Mirza et al. (2023) empirically and theoretically examined the impact of green lending on the efficiency of commercial banks' loan portfolios in BRIC countries. The research analyzed the effect of green loans, particularly those allocated to small and medium-sized enterprises (SMEs), on banks' overall financial performance. The researchers highlighted that green lending increases banks' profitability, reduces credit risks, and ensures long-term stability. The study results demonstrate that an increase in green loans generates positive financial outcomes for banks, as these loans have high repayment rates and stimulate business models based on environmental sustainability. The article also emphasizes that green credit policies enhance banks' reliability and make them more attractive for long-term investments. According to the empirical analysis results, it was found that the expansion of green lending in BRIC countries increases the return on banks' total assets and positively affects financial stability and loan portfolio quality. These findings justify the need for broader implementation of green lending strategies.

In the study conducted by K. Miyamoto (2022), the potential applications of quantum algorithms for calculating risk contributions in loan portfolios were examined both theoretically and empirically. The author compares traditional financial analysis methods with quantum computing approaches to analyze the possibilities of enhancing the efficiency of quantum computers in identifying and assessing credit risks. The research emphasizes that quantum algorithms demonstrate superiority in rapidly and accurately analyzing large, complex loan portfolios, as conventional computing methods require significant time and resources when dealing with big data. Empirical results indicate that quantum algorithms considerably accelerate the process of calculating credit risk distribution, enabling banks to organize their portfolio management strategies more effectively. Furthermore, the use of quantum computing allows for more precise forecasting in credit risk diversification and optimization. This study highlights the significance of quantum technologies as a novel financial analysis tool for commercial banks and

substantiates the necessity for widespread implementation of quantum computing technologies in the banking sector in the future.

In the study conducted by K. Miyamoto (2022), the potential applications of quantum algorithms for calculating risk contributions in loan portfolios were examined both theoretically and empirically. The author compares traditional financial analysis methods with quantum computing approaches to analyze the possibilities of enhancing the efficiency of quantum computers in identifying and assessing credit risks. The research emphasizes that quantum algorithms demonstrate superiority in rapidly and accurately analyzing large, complex loan portfolios, as conventional computing methods require significant time and resources when dealing with big data. Empirical results indicate that quantum algorithms considerably accelerate the process of calculating credit risk distribution, enabling banks to organize their portfolio management strategies more effectively. Furthermore, the use of quantum computing allows for more precise forecasting in credit risk diversification and optimization. This study highlights the significance of quantum technologies as a novel financial analysis tool for commercial banks and substantiates the necessity for widespread implementation of quantum computing technologies in the banking sector in the future. modern approaches to ensure financial system stability and more precise management of credit risks. A study conducted by J. Castillo and A. Mora-Valencia (2023) analyzed the impact of moral hazard on the SME (small and medium-sized business) loan portfolio guaranteed by Colombia's National Guarantee Fund (NGF). The authors focused on how borrower behavior changes in loans issued through the NGF system, and how these guarantees affect the decision-making process of banks and credit institutions. Drawing on traditional economic theories, the authors emphasize that in cases of increased moral hazard, borrowers may use loan funds irresponsibly or violate payment discipline. This situation is particularly observed with state-guaranteed loans, as borrowers underestimate the risk of default due to the state guarantee, and the likelihood of financial indiscipline increases.

The results of the empirical analysis show that the default rate on NGF-guaranteed loans is significantly higher than on non-guaranteed loans, confirming the presence of moral hazard. The study authors assessed the repayment probability of loans under NGF guarantees using various statistical models and regression analyses, and the results showed that as the amount of guarantees increases, so does the probability of borrower default. These findings indicate the need to implement better monitoring and risk management systems to improve the effectiveness of government guarantee programs. According to the research recommendations, to reduce moral hazard, it is necessary to improve credit policies, better assess the financial stability of borrowers, and strengthen credit monitoring systems. This not only ensures the effective use of loans but also serves to reduce credit risks.

In the study conducted by L. Mbeukam (2024), the assessment of transition risks in the credit portfolio and hedging strategies were examined. Transition risks are interpreted as financial risks arising from the deterioration of borrowers' financial conditions over time or an increase in credit risk levels due to macroeconomic

changes in the market. The study employed modern quantitative models to assess these risks, particularly models based on stochastic processes, uncertainty theory, and dynamic changes in credit ratings. Mbeukam emphasizes the importance of accurately assessing these variable risks in credit portfolio management and highlights the significance of developing optimal hedging strategies for financial stability. According to the empirical analysis results, inaccurate assessment of transition risks negatively impacts the stability of banks' credit portfolios. Consequently, the use of derivative instruments and portfolio diversification is recommended to minimize losses. The research findings suggest that commercial banks and investors should utilize advanced statistical models and risk hedging strategies in managing credit risks, as this plays a crucial role in ensuring the long-term stability of credit markets.

This study, conducted by Bykova and Pindyuk (2019), analyzes the issue of nonperforming loans (NPLs) in Central and Southeast European countries. As a theoretical foundation, the authors draw on financial stability theories to assess the impact of NPLs on the banking system and macroeconomic environment. The research examines factors influencing the formation of NPLs, including economic growth rates, unemployment levels, and interest rate volatility. The methodology employs panel regression and dynamic analysis techniques to examine NPL trends across various countries. The findings indicate that during periods of economic crisis and uncertainty, NPL levels rise, negatively affecting the stability of the banking system. The study also emphasizes the importance of institutional reforms, strengthening credit policies, and improving banking supervision to reduce NPLs.

Dimitras, Dokas, Mamou, and Spyromitros (2024) employ non-parametric methods in their research to evaluate the efficiency of European banks, particularly analyzing the significance of performing loans' efficiency. This work, grounded in financial efficiency theories, elucidates the interconnection between banking system stability and loan portfolio quality. The authors examine the quality of loans and their impact on bank profitability based on specific economic theories, including information asymmetry and agency theories, when assessing economic efficiency and banking performance. The study also highlights the superiority of non-parametric techniques, which allow for the creation of a model without constraints by relying on data, in contrast to traditional parametric approaches in evaluating the efficiency of financial institutions.

In his research, Ozili (2019) examines the relationship between non-performing loans (NPLs) and financial development, analyzing the impact of this issue on the banking system and the economy. As a theoretical foundation, the author draws upon theories of financial development, credit market efficiency, and the concept of financial deepening. The study discusses the effect of NPLs on banking system stability and how they influence economic growth and the development of financial institutions. The author also employs agency theory and information asymmetry approaches to explain the impact of financial institution stability, regulatory policies, and lending conditions on NPL levels. Additionally, the research specifically examines the effects of economic crises, declining asset quality, and

credit risk management strategies on NPLs. In our analysis, using the structural vector autoregression model, we will study the impact of changes in the inflation rate in the economy, changes in the money supply in circulation, and changes in the interest rate in the money market (which is the main indicator of market interest rates in the economy) on the interest rates of Uzpromstroybank loans. Although these indicators are considered external factors, it is logically sound for Uzpromstroybank to determine its interest rate risk based on external factors, given that it is one of the largest banks. The selected indicators are quarterly and cover the period from the first quarter of 2005 to the second quarter of 2024. Additionally, to clarify the influence of these indicators, the selected statistical data have been natural log-transformed

3. **Results** Empirical analysis of interest rate policy in commercial banks holds great practical significance, especially in Uzbekistan during the banking sector's transition to market principles. In recent years, the Central Bank of the Republic of Uzbekistan's liberalization of monetary policy and adjustment of the key rate based on market conditions necessitate banks to adopt more flexible interest rate policies. Therefore, empirical research should determine which internal and external factors influence commercial banks' interest rate formation, their impact on client decisions, and overall credit activity. Based on such research findings, banks can expand their capacity to manage interest rate policy at a strategic level, maintain competitiveness, and secure stable income. Additionally, these analyses serve as a foundation for macroeconomic policy institutions to make crucial decisions. To assess the data's compliance with normal distribution, the Jarque-Bera test was applied. The analysis results revealed that all the selected external factors follow a normal distribution. This is because the calculated Jarque-Bera statistic for all indicators showed reliable results, with their probability values being less than 0.05. In the preliminary stage of the analysis, we conducted descriptive statistics of the selected indicators.

Table 1. Descriptive statistics of selected factors

	<i>Inflation_t</i>	<i>M2_t</i>	<i>MMR_t</i>	<i>SQBLR_t</i>
Mean	0.966667	0.017382	0.276973	0.323747
Median	1.000000	0.016776	0.249194	0.297910
Maximum	4.100000	0.168219	1.753864	1.804052
Minimum	-0.500000	-0.064792	-2.860906	-2.824898
Std. Dev.	0.769507	0.031101	0.769325	0.772040
Observations	96	96	96	96

In the next stage of our analysis, we will determine the correlation matrix of the indicators. Through this, we will analyze the correlation coefficients between the interest rate on loans from Uzpromstroybank, changes in the inflation rate in the economy, changes in the money supply in circulation, and changes in the interest rate in the money market, which is considered the main indicator of market interest

rates in the economy. This interrelationship helps to understand the degree of sensitivity among economic indicators.

Table 2. Correlation matrix of indicators

	<i>Inflation_t</i>	<i>M2_t</i>	<i>MMR_t</i>	<i>SQBLR_t</i>
<i>Inflation_t</i>	1			
<i>M2_t</i>	0.15	1		
<i>MMR_t</i>	-0.79	-0.41	1	
<i>SQBLR_t</i>	-0.36	-0.53	0.68	1

The inflation rate affects credit interest rates not directly, but rather through indirect channels. For example, the correlation between inflation and bank credit rates is -0.36, indicating a weak inverse relationship. This suggests that changes in inflation are not fully reflected in banks' interest rate policies; rather, banks rely more heavily on other factors when setting their interest rates - particularly on money market rates and the state of money supply. These analyses provide an important statistical foundation for optimizing credit policy, forecasting credit interest rate volatility, and effective management of bank resources. Going forward, there is a need to conduct in-depth studies of the dynamics of these relationships through regression or panel analyses.

In our analysis, we employ a structural vector autoregression model. This model evaluates the dynamic relationships among multiple variables that interact over time. When using the structural vector autoregression model, it is crucial to conduct an Augmented Dickey-Fuller Test on the indicators. Through this Augmented Dickey-Fuller Test, the indicators are examined for unit roots, and it is determined whether the selected indicators are stationary or non-stationary.

Table 3. Augmented Dickey-Fuller Test

	Ko'rsatkich lar	t-Statistic	Probabilit y	Хулоса
1	<i>Inflation_t</i>	-8.040331	0.0000	I(0)
2	<i>M2_t</i>	-7.607672	0.0000	I(0)
3	<i>MMR_t</i>	-7.995607	0.0000	I(0)
4	<i>SQBLR_t</i>	-7.975297	0.0000	I(0)

As evident from the above data, all selected indicators are in a stationary state, which serves as the basis for utilizing a structural vector autoregression model based on these indicators. In the next stage of our analysis, we will develop a structural vector autoregression model of the selected indicators. When constructing this model, it is necessary to determine the optimal lag.

Table 4. VAR Lag Order Selection Criteria

Sampl: 2016M122024M12 Included observations: 91

Lag	LogL**	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	2293.596	NA	1.64e-27	-50.32080	-50.21043*	-50.27627*
1	2314.448	39.41255	1.48e-27	-50.42743	-49.87560	-50.20480
2	2335.959	38.76706	1.31e-27	-50.54855	-49.55525	-50.14782
3	2363.043	46.42955*	1.03e-27*	-50.79216*	-49.35738	-50.21331
4	2376.267	21.50662	1.11e-27	-50.73114	-48.85489	-49.97419

As we can observe from the table data, the sequential modified LR test statistic, Final prediction error, and Akaike information criterion indicate that the optimal number of lags is 3. However, according to the Schwarz information criterion and the Hannan-Quinn information criterion, the optimal number of lags is shown to be 0. Therefore, in our empirical analysis, we can consider the optimal number of lags to be 3. Based on the analysis above, we express the structural vector autoregression model of factors influencing the interest rate of Uzsanoatqurilishbank loans in the following form:

$$\Delta SQBLR_t = \alpha_1 + p_1 e_1 + \sum_{i=1}^3 \beta_i \Delta SQBLR_{t-i} + \sum_{i=1}^3 \delta_i Inflation_{t-i} + \sum_{i=1}^3 \gamma_i \Delta M2_{t-i} + \sum_{i=1}^3 \omega_i MMR_{t-i}$$

Table 5. Vector Autoregression Estimates (with restrictions) Vector Autoregression Estimates (with restrictions)

	$Inflation_t$	$M2_t$	MMR_t	$SQBLR_t$
$Inflation_{t-1}$	0.000000 ---	0.000000 ---	0.000000 ---	-0.114682 (0.05124) [-2.23814]
$Inflation_{t-2}$	0.000000 ---	0.000000 ---	0.000000 ---	-0.071915 (0.05151) [-1.39607]
$Inflation_{t-3}$	0.000000 ---	0.000000 ---	0.000000 ---	-0.080478 (0.04979) [-1.61643]
$M2_{t-1}$	0.000000 ---	0.000000 ---	0.000000 ---	-0.021908 (0.01774) [-1.23513]
$M2_{t-2}$	0.000000 ---	0.000000 ---	0.000000 ---	-0.017652 (0.02100) [-0.84044]
$M2_{t-3}$	0.000000 ---	0.000000 ---	0.000000 ---	-0.364614 (0.01878) [-3.43999]
MMR_{t-1}	0.000000 ---	0.000000 ---	0.000000 ---	0.651017 (0.18518) [2.59893]
MMR_{t-2}	0.000000 ---	0.000000 ---	0.000000 ---	0.151368 (0.08351) [1.81255]
MMR_{t-3}	0.000000 ---	0.000000 ---	0.000000 ---	0.118648 (0.08252) [1.43790]
C	-3.12E-15 (0.00083) [-3.7e-12]	2.62E-06 (4.8E-05) [0.05452]	4.76E-06 (0.00084) [0.00564]	7.40E-06 (0.00084) [0.00876]

4. **Discussion** According to the model results, it was determined that all selected indicators have an impact on the interest rates of loans from JSC Uzpromstroybank. This suggests that we have correctly identified the external factors influencing the interest rates on loans from JSC Uzpromstroybank.

5. **Conclusion** According to the model results, it was determined that all selected indicators have an impact on the interest rates of loans from JSC Uzpromstroybank. This indicates that we have correctly identified the external factors influencing the interest rates on loans from JSC Uzpromstroybank. While the

influence of these factors on JSC Uzpromstroybank's loan interest rates is evident, there are differences only in the time lags of their effects. Specifically, a one percent monthly increase in the inflation rate in the economy reduces JSC Uzpromstroybank's loan interest rates by 0.11 percent with a one-month delay. Additionally, a one percent increase in the money market interest rate raises JSC Uzpromstroybank's loan interest rates by 0.65 percent with a one-month lag. An increase in the money supply in circulation causes a decrease in commercial banks' interest rates by increasing their loan capital. This is a practical rule that operates in most economies. Although an increase in the money supply in circulation affects the money market faster than the commodity market, this does not occur in the short term. We can observe this situation in our economy as well. In particular, a one percent increase in the monthly money supply in circulation reduces JSC Uzpromstroybank's loan interest rates by 0.36 percent with a three-month delay

REFERENCES

1. N. Mirza, A. Afzal, M. Umar, and M. Skare, "The impact of green lending on banking performance: Evidence from SME credit portfolios in the BRIC," *Economic Analysis and Policy*, vol. 77, pp. 843–850, 2023.
2. K. Miyamoto, "Quantum algorithm for calculating risk contributions in a credit portfolio," *EPJ Quantum Technology*, vol. 9, no. 1, pp. 1–16, 2022.
3. K. Jakob, "Estimating correlation parameters in credit portfolio models under time-varying and nonhomogeneous default probabilities," *Journal of Credit Risk*, vol. 18, no. 4, 2022.
4. J. A. Castillo and A. Mora-Valencia, "The effect of moral hazard on the SMEs credit portfolio guaranteed by Colombia's National Guarantee Fund," *Estudios Gerenciales*, vol. 39, no. 168, pp. 379–386, 2023.
5. L. S. Mbeukam, "Pricing and hedging of transition risk in Credit Portfolio," Ph.D. dissertation, Université Paris Cité, 2024.
6. A. Bykova and O. Pindyuk, "Non-performing loans in Central and Southeast Europe," *Policy Notes and Reports*, no. 32, 2019.
7. A. I. Dimitras, I. Dokas, O. Mamou, and E. Spyromitros, "Investigating the performance of European banks using non-parametric techniques: the role of performing loans efficiency," *EuroMed Journal of Business*, vol.19, no. 4, pp. 1066–1083, 2024.
8. P. K. Ozili, "Non-performing loans and financial development: new evidence," *The Journal of Risk Finance*, vol. 20, no. 1, pp. 59–81, 2019

**O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTIDA SUN‘IY INTELLEKT ASOSIDA
RAQAMLI TRANSFORMATSIYA: IMKONIYATLAR, MUAMMOLAR VA
RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI**

Abdullayev Abdulla Quranbaevich

kafedra o‘qituvchisi

Abstract:

This article analyzes the current state of the implementation of artificial intelligence (AI) technologies and digital transformation processes in the economy of Uzbekistan. It examines the existing digital infrastructure, government policies, and the experience of the private sector in the country. The study evaluates the impact of AI on different sectors of the economy, as well as emerging opportunities, challenges, and future development directions. The article is aimed at developing practical recommendations within the framework of the “Digital Uzbekistan – 2030” strategy of the Republic of Uzbekistan.

Keywords:

artificial intelligence, digital transformation, economy, Uzbekistan, innovation, digitalization, “Digital Uzbekistan”

Аннотация:

В данной статье анализируется текущее состояние внедрения технологий искусственного интеллекта (ИИ) и процессов цифровой трансформации в экономике Узбекистана. Рассматриваются существующая цифровая инфраструктура, государственная политика и опыт частного сектора в стране. В исследовании оценивается влияние ИИ на различные отрасли экономики, а также возникающие возможности, проблемы и перспективы дальнейшего развития. Статья направлена на разработку практических рекомендаций в рамках стратегии Республики Узбекистан «Цифровой Узбекистан – 2030».

Ключевые слова:

искусственный интеллект, цифровая трансформация, экономика, Узбекистан, инновации, цифровизация, «Цифровой Узбекистан»

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekiston iqtisodiyotida sun‘iy intellekt (SI) texnologiyalarini joriy etish raqamli transformatsiya jarayonlarining holati tahlil qilinadi. Mamlakatdagi mavjud raqamli infratuzilma, davlat siyosati va xususiy sektor tajribasi ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda SI ning iqtisodiyot tarmoqlariga ta‘siri, yuzaga kelayotgan imkoniyatlar, to‘siqlar hamda kelajakdagi rivojlanish yo‘lari baholanadi. Maqola O‘zbekiston Respublikasining “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga yo‘langan.

Kalit so‘zlar: sun‘iy intellekt, raqamli transformatsiya, iqtisodiyot, O‘zbekiston, innovatsiya, raqamlashtirish, “Raqamli O‘zbekiston”.

1. Kirish

Zamonaviy jahon iqtisodiyotida sun‘iy intellekt texnologiyalari ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish va davlat boshqaruvini takomillashtirish borasida hal qiluvchi omilga aylanib bormoqda. McKinsey Global Institute ma‘lumotlariga ko‘ra, 2030 yilga borib SI texnologiyalari jahon iqtisodiyotiga 13 trillion dollar qo‘shimcha qiymat yaratib beradi. Bu o‘zgarishlar O‘zbekiston kabi rivojlanayotgan mamlakatlarga ham katta imkoniyatlar va bir vaqtda jiddiy qiyinchiliklar tug‘dirmoqda.

O‘zbekiston so‘nggi yillarda raqamlashtirish sohasida sezilarli qadamlar

qo'ydi: "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi qabul qilindi, Sun'iy Intellect markazi tashkil etildi va elektron hukumat xizmatlari jadal rivojlantirildi. Biroq texnologik zamin, kadrlar salohiyati va regulyator muhit jihatidan hali ko'plab chaqiqlar mavjud.

Ushbu maqolaning maqsadi — O'zbekiston iqtisodiyotida SI asosida raqamli transformatsiyaning joriy holatini kompleks baholash, asosiy imkoniyatlar va to'siqlarni aniqlab, amaliy rivojlanish tavsiyalarini ishlab chiqishdan iborat.

2. Adabiyotlar sharhi va metodologiya

Raqamli transformatsiya tushunchasi Westerman et al. (2014) tomonidan "texnologiyani mijozlar tajribasini yaxshilash, operatsion jarayonlarni optimallashtirish va biznes modellarini qayta shakllantirish uchun qo'llash" deb ta'riflangan. Accenture (2023) tadqiqotiga ko'ra, SI ni faol joriy etayotgan kompaniyalar raqobatchilari bilan solishtirganda 36% ga yuqori iqtisodiy samaradorlikni ko'rsatmoqda.

O'zbekistonda raqamlashtirishga doir tadqiqotlar orasida Mirzayev va Yusupov (2022) ning "Raqamli iqtisodiyot sharoitida O'zbekiston moliya sektori" hamda Toshmatov (2023) ning innovatsiya ekotizimiga bag'ishlangan ishlari alohida ahamiyat kasb etadi. Xalqaro tajriba sifatida Estoniya va Janubiy Koreya modellari tahlil qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi quyidagilarni o'z ichiga oladi: (1) O'zbekiston Statistika agentligi va Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi rasmiy ma'lumotnomalariga asoslangan kontent tahlili; (2) SWOT tahlili; (3) qiyosiy tahlil usuli.

3. O'zbekistonda raqamli transformatsiyaning joriy holati

O'zbekiston 2017 yildan boshlab raqamlashtirish sohasida tizimli islohatlarga kirishdi. Bugungi kunda mamlakatda 35 million dan ortiq internet foydalanuvchi mavjud bo'lib, bu aholi sonining 98% ini tashkil etadi. Uyali aloqa penetratsiyasi 109% ni, smartfon foydalanuvchilari salmog'i esa 72% ni tashkil qiladi (ATKRiV, 2023).

Davlat boshqaruvida "my.gov.uz" portali orqali 300 dan ortiq elektron xizmat ko'rsatilmoqda. 2023 yilda ushbu portal orqali 47 million marta murojaat amalga oshirildi. "Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali" esa Global E-Government rivojlanish indeksida 33-o'rinni egalladi (BMT, 2022). SI yo'nalishida esa 2022 yilda tashkil etilgan O'zbekiston Sun'iy Intellect markazi, shuningdek, bir qator universitetlarda SI laboratoriyalari faoliyat ko'rsatmoqda.

4. SI asosida raqamli transformatsiyaning asosiy imkoniyatlari

Qishloq xo'jaligi. O'zbekistonda qishloq xo'jaligi YaIMning 28% ni tashkil etadi. Precision farming (aniq dehqonchilik) va SI asosidagi ekin kasalliklarini aniqlash tizimlari hosildorlikni 15–25% ga oshirishi mumkin. Pilot loyihalar Farg'ona va Samarqand viloyatlarida sinovdan o'tkazilmoqda.

Moliya sektori. Kredit skoringi, firibgarliklarni aniqlash va robo-advisorlar sohasida SI ni joriy etish bank xizmatlarini 40% ga arzonlashtirishi va moliyaviy inklyuziyani oshirishi prognoz qilinmoqda. "Uzum Market" va "Payme" kabi fintech kompaniyalar allaqachon ML algoritmlaridan foydalanmoqda.

Sog'lik'ni saqlash. Shifokorlar tashxis qo'yishda SI yordamchi tizimlaridan foydalanishi orqali tibbiy xatoliklar 30–40% ga kamayishi kutilmoqda. Telemitsina va AI asosidagi diagnostika tizimlarini joriy etish qishloq aholi punktlaridagi sog'liqni saqlash muammolarini hal etishga yordam beradi.

Ta'lim. Adaptiv ta'lim platformalari va intellektual o'qitish tizimlari o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini individuallashtirib, natijalarni 20–30% yaxshilashi mumkin. EdTech startubi "Ziyonet" bu yo'nalishda mahalliy bozorda faoliyat ko'rsatmoqda.

5. Asosiy muammolar va to'siqlar

Ma'lumotlar sifati va miqdori. SI tizimlarini samarali o'qitish uchun katta hajmdagi sifatli ma'lumotlar zarur. O'zbekistonda ko'plab sektorlarda ma'lumotlar raqamli formatda to'planmagan, mavjud ma'lumotlar esa standartlashtirilmagan va tarqoq holda. Bu holat SI modellarining aniqligini pasaytiradi.

Kadrlar tanqisligi. Hozirgi vaqtda O'zbekistonda SI, ma'lumotlar fanlari va raqamli texnologiyalar bo'yicha malakali mutaxassislar soni talabni qondirishdan uzoq. Toshkent axborot texnologiyalari universiteti va boshqa OTMlarda SI yo'nalishlari yaqinda ochildi, biroq bitiruvchilar soni yaqin yillarda ham yetarli bo'lmaydi. "Miya qochishi" (brain drain) muammosi ham dolzarb: yuqori malakali mutaxassislarning bir qismi xorijga ketmoqda.

Infratuzilma va raqamli tengsizlik. Poytaxt va viloyat markazlari bilan qishloq joylardagi raqamli tengsizlik sezilarli. Tezkor internet poytaxt aholisining 95% ni qamrab olgan bo'lsa, qishloq joylarda bu ko'rsatkich 58% atrofida. Bulut hisoblash infratuzilmasi ham hali yetarli darajada rivojlanmagan.

Regulyator muhit. SI texnologiyalarini tartibga soluvchi maxsus qonunchilik bazasi shakllanish jarayonida. Ma'lumotlarni himoya qilish, algoritmik qarorlarning shaffofligi va SI tizimlari javobgarligi masalalarida huquqiy bo'shliqlar mavjud. Bu esa xorijiy investorlarning ishonchini susaytirishi mumkin.

6. Rivojlanish istiqbollari va tavsiyalar

"Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida bir qator maqsadli chora-tadbirlar amalga oshirilishi zarur. Birinchidan, SI va raqamli texnologiyalar bo'yicha milliy kompetensiyalar markazini (CoE) tashkil etish va Singapur hamda UAE tajribasidan kelib chiqib, xususiy sektorning ishtiroki ta'minlanishi lozim.

Ikkinchidan, "Ma'lumotlar iqtisodiyoti" infratuzilmasini yaratish, ya'ni tarmoq ma'lumotlari platformalarini (Data Lake, Open Data portali) rivojlantirish, shu bilan birga shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish to'g'risidagi qonunchilikni xalqaro standartlarga (GDPR) moslashtirish talab etiladi.

Uchinchidan, "SI ekotizimi" uchun qulay muhit yaratish maqsadida SI startaplar uchun soliq imtiyozlari, venchur kapital fondlari va akseleratorlar ishini kengaytirish, o'rta va kichik biznes uchun SI xizmatlarini subsidiyalash dasturlari joriy etilishi maqsadga muvofiq.

To'rtinchidan, xalqaro hamkorlikni mustahkamlash lozim: Janubiy Koreya (KOICA), Germaniya (GIZ) va xalqaro SI kompaniyalari bilan texnologiyalarni o'zlashtirish bo'yicha birgalikdagi loyihalar amalga oshirilishi yuksak ahamiyat kasb etadi.

7. Xulosa

O'zbekistonda sun'iy intellekt asosida raqamli transformatsiya jarayoni boshlang'ich, biroq istiqbolli bosqichda turibdi. Mamlakatning yosh aholisi, o'sib borayotgan texnologik bozori va davlatning qat'iy siyosiy irodasi jiddiy afzalliklarni tashkil etadi. Biroq ma'lumotlar ekotizimining yetarli darajada rivojlanmaganligi, kadrlar tanqisligi va regulyator muhitdagi bo'shliqlar rivojlanish sur'atini sekinlashtirmoqda.

Maqolada taklif etilgan "Co'E – Ma'lumotlar platformasi – SI ekotizimi– Xalqaro hamkorlik" to'rt tomonlama yondashuvi O'zbekistonning 2030 yilga borib raqamli iqtisodiyot bo'yicha mintaqada etakchi o'rinni egallashiga zamin yaratadi. Bu yo'l nafaqat iqtisodiy o'sishni ta'minlabgina qolmay, balki ijtimoiy tenglik va davlat boshqaruvining samaradorligini ham oshiradi.

Adabiyotlar ro'yhati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 5 oktyabrdagi PF-6079-son Farmoni "O'zbekiston Respublikasini 2030 yilgacha raqamli rivojlantirish kontsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida". — Toshkent, 2020.
2. McKinsey Global Institute. (2023). The economic potential of generative AI: The next productivity frontier. McKinsey & Company.
3. Mirzayev, A., Yusupov, B. (2022). O'zbekiston moliya sektorida raqamli transformatsiya. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 3(2), 45–58.
4. United Nations. (2022). UN E-Government Survey 2022: The Future of Digital Government. New York: UN DESA.
5. Westerman, G., Bonnet, D., McAfee, A. (2014). Leading Digital: Turning Technology into Business Transformation. Harvard Business Review Press.
6. Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi (ATKRiV). (2023). O'zbekistonda IT soha yillik hisoboti. Toshkent: ATKRIV nashri.
7. Toshmatov, N. (2023). O'zbekistonda innovatsion ekotizimning shakllanishi: muammolar va istiqbollari. Iqtisodiyot va huquq, 1(4), 12–28.

**QISHLOQ XO'JALIGIDA KICHIK BIZNES SUBYEKTLARINI
RAQAMLASHTIRISH ORQALI IQTISODIY SAMARADORLIKNI
OSHIRISH YO'LLARI *Matrasulova Feruza Baxodirovna*
ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ
ПОСРЕДСТВОМ ЦИФРОВИЗАЦИИ СУБЪЕКТОВ МАЛОГО
БИЗНЕСА В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ.
INGLIZ TILIDA:
WAYS TO INCREASE ECONOMIC EFFICIENCY THROUGH THE
DIGITALIZATION OF SMALL BUSINESS ENTITIES IN
AGRICULTURE.**

Matrasulova Feruza Baxodirovna

Annotatsiya Mazkur maqolada qishloq xo'jaligida kichik biznes subyektlarini raqamlashtirish orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirish masalalari tahlil qilingan. Raqamli texnologiyalarni joriy etish natijasida ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, resurslardan samarali foydalanish, mehnat unumdorligini oshirish hamda mahsulot sifatini yaxshilash imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, O'zbekistonda agrar sohani raqamlashtirish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar va ularning ahamiyati ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: qishloq xo'jaligi, kichik biznes, raqamlashtirish, iqtisodiy samaradorlik, innovatsiya, agrotexnologiya, resurs tejamkorlik, raqamli transformatsiya.

Аннотация В данной статье проанализированы вопросы повышения экономической эффективности за счёт цифровизации субъектов малого бизнеса в сельском хозяйстве. Освещены возможности снижения производственных затрат, эффективного использования ресурсов, роста производительности труда и повышения качества продукции в результате внедрения цифровых технологий. Также рассмотрены реформы, проводимые в Узбекистане по цифровизации аграрной отрасли, и их значение.

Ключевые слова: сельское хозяйство, малый бизнес, цифровизация, экономическая эффективность, инновации, агротехнологии, ресурсосбережение, цифровая трансформация.

Abstract This article analyzes the issues of increasing economic efficiency through the digitalization of small business entities in agriculture. The study highlights opportunities to reduce production costs, improve efficient use of resources, increase labor productivity, and enhance product quality through the introduction of digital technologies. It also examines the reforms being implemented in Uzbekistan for the digital transformation of the agricultural sector and their significance.

Keywords: agriculture, small business, digitalization, economic efficiency, innovation, agrotechnology, resource saving, digital transformation.

Kirish Bugungi kunda qishloq xo'jaligi milliy iqtisodiyotning strategik tarmoqlaridan biri sifatida mamlakat taraqqiyotida muhim o'rin egallaydi. Ushbu soha aholini sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash, ichki bozor barqarorligini mustahkamlash hamda eksport salohiyatini kengaytirishda asosiy omillardan biri hisoblanadi. Shuningdek, qishloq joylarda yangi ish o'rinlarini yaratish va aholi daromadlarini oshirishda ham agrar tarmoqning hissasi katta. So'nggi yillarda fermer xo'jaliklari, dehqon xo'jaliklari hamda kichik biznes subyektlarining faoliyati sezilarli darajada kengaydi. Natijada ishlab chiqarish hajmi ortib, bozor talablariga mos mahsulot yetishtirish imkoniyatlari kengaymoqda. Biroq ayrim xo'jaliklarda resurslardan samarasiz foydalanish, eskirgan uskunalar va boshqaruvdagi sustkashlik samaradorlikka salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bois

tarmoqni modernizatsiya qilish va zamonaviy boshqaruv mexanizmlarini joriy etish muhim vazifaga aylandi. Ayniqsa, innovatsion yondashuvlar qishloq xo'jaligini yangi bosqichga olib chiqishi mumkin.

Raqamlashtirish jarayoni qishloq xo'jaligida xarajatlarni kamaytirish, ishlab chiqarishni nazorat qilish va hosildorlikni oshirishga xizmat qiladi. Elektron boshqaruv tizimlari orqali tezkor qaror қабыл qilish hamda bozorlarga chiqish imkoniyatlari kengayadi. Shu sababli bugungi kunda raqamli texnologiyalarni joriy etish dolzarb masala sifatida namoyon bo'lmoqda.

Metodologiya Tadqiqotda tahlil, qiyoslash, statistik kuzatuv va tizimli yondashuv usullaridan foydalanildi. Mahalliy hamda xorijiy tajribalar o'rganildi.

Tahlil va Natijalar Ananaviy qishloq xo'jaligi usullari so'nggi o'ttiz yil ichida qishloq xo'jaligi mahsulotlariga ortib borayotgan talab, ishchi kuchi xarajatlarining oshishi, uglerod izining kamayishi va iqlim o'zgarishiga javob berish uchun sezilarli muammolarga duch keldi. Boshqa tomondan, uzoq muddatli samaradorlikni oshirish va qishloq xo'jaligi ekinlari ishlab chiqarishining hayotiyligini saqlab qolish joriy etilayotgan resurslar xarajatlarini kamaytirish va foydani oshirish uchun raqamli texnologiyalarni moslashtirishni talab qilmoqda

Qishloq xo'jaligini raqamlashtirish - bu qishloq xo'jaligi sohasida samaradorlik, barqarorlik va jarayonlarni boshqarishni yaxshilash uchun raqamli vositalar va malumotlardan foydalanishni o'z ichiga olgan innovatsion usullar to'plami hisoblanadi [1, B. 383].

Muhokama Qishloq xo'jaligini raqamlashtirish bugungi kunda agrar sohani modernizatsiya qilishning muhim yo'nalishiga aylanmoqda. Jahon aholisi sonining ortib borishi oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabni keskin kuchaytirmoqda. Shu sababli ishlab chiqarish jarayonlarida qo'l mehnatini qisqartirib, avtomatlashtirilgan tizimlarni keng joriy etish zarurati yuzaga kelmoqda. Zamonaviy dasturiy va apparat platformalari ekin ekish, sug'orish, hosilni yig'ib olish hamda monitoring ishlarini samarali boshqarishga xizmat qiladi. Raqamli texnologiyalar resurslardan oqilona foydalanish imkonini yaratadi. Natijada vaqt va mablag' tejaladi, mehnat unumdorligi oshadi. Shuningdek, hosildorlik ko'rsatkichlari yaxshilanib, mahsulot sifati ortadi. Bu esa mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligini o'zgartirishda raqamli texnologiyalarning salohiyatini hisobga olgan holda, O'zbekiston hukumati sohada raqamlashtirishni rag'batlantirish bo'yicha bir qator tashabbuslarni boshladi. 2020 yilda joriy etilgan «Raqamli O'zbekiston 2030» strategiyasi raqamli transformatsiyaning kengroq milliy kun tartibi doirasida qishloq xo'jaligini raqamlashtirish bo'yicha aniq qoidalarni o'z ichiga oladi [2].

Shuningdek O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 2-avgustdagi PQ-257-son "Qishloq xo'jaligi sohasiga ilg'or raqamli texnologiyalarni joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida"[3]gi qarori mamlakat agrar sohasini transformatsiyalash uchun muhim hujjatlardan biri hisoblanadi. Mazkur qaror qishloq xo'jaligi sohasiga ilg'or raqamli texnologiyalarni keng joriy etish, yer va suv resurslaridan samarali foydalanish hamda tarmoq boshqaruvini zamonaviylashtirishga qaratilgan. Unga

ko'ra, "Raqamli qishloq xo'jaligi" yagona integratsion platformasi tarkibida "Agroplatforma" axborot tizimi ishga tushiriladi. Ushbu tizim orqali fermer va mahsulot yetishtiruvchilarning yagona reyestri yaratiladi, elektron pasportlar shakllantiriladi hamda ularga identifikatsion raqam beriladi. Kredit ajratish, hujjat almashinuvi va moliyalashtirish jarayonlari to'liq raqamlashtiriladi. Geoaxborot texnologiyalari, kosmik suratlar va dronlar yordamida ekin maydonlari monitoringi yo'lga qo'yiladi. "CropAgro" tizimi orqali ekinlarni joylashtirish, ma'lumot va hisobotlarni avtomatik shakllantirish imkoniyati yaratiladi. Hududiy geoportallar takomillashtirilib, ochiq statistik va tahliliy ma'lumotlardan foydalanish ta'minlanadi. Shuningdek, agrar va oziq-ovqat sohasida vaziyatlarni baholash markazi tashkil etilib, ko'plab idoralar bazalari integratsiya qilinadi. Tuman bo'limlari zamonaviy kompyuter texnikasi bilan jihozlanib, foydalanuvchilar uchun o'quv seminarlar tashkil etiladi. Qaror ijrosi natijasida qishloq xo'jaligida shaffoflik, samaradorlik va boshqaruv sifati sezilarli oshirilishi ko'zda tutilgan.

Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, agrar tarmoqqa raqamli texnologiyalarni joriy etish o'simliklarni yetishtirishdan tortib tayyor mahsulotlarni sotishgacha bo'lgan qo'shilgan qiymat zanjirini optimallashtirish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

Murashova N.V. fikriga ko'ra, qishloq xo'jaligini raqamli o'zgartirish ikki bosqichda amalga oshirilishi lozim: dastlab raqamli texnologiyalar va platforma yechimlarini joriy etish, keyinchalik esa qishloq xo'jaligi korxonalarini boshqarishni raqamlashtirish[4, C. 129–138].

A.K. Subaeva o'z tadqiqotlarida qishloq xo'jaligini raqamlashtirishni raqamli ma'lumotlardan foydalangan holda ishlab chiqarishni avtomatlashtirish usuli sifatida ta'riflaydi. Uning fikricha, asosiy maqsad eng samarali raqamli yechimlarni ishlab chiqishdan iborat [5, C. 162–168].

Shin S. ishlarida esa raqamli qishloq xo'jaligi 1990-yillarda ilgari surilgan "raqamli yer" konsepsiyasining amaliy qo'llanilishi hamda "aniq dehqonchilik" konsepsiyasining kengaygan shakli sifatida baholanadi[6, P. 42–51].

Abdullayev A. va Rahmatov Sh. tadqiqotlarida sun'iy intellekt, katta ma'lumotlarni tahlil qilish hamda narsalar interneti asosidagi yechimlardan foydalanish nafaqat hosildorlikni oshirishga, balki tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va tannarxni kamaytirishga xizmat qilishi ta'kidlanadi[7, C. 123–130].

Shuningdek boshqa ilmiy tadqiqotlarda raqamlashtirish yirik agrosanoat majmualari, paxta klasterlari va kichik fermer xo'jaliklari o'rtasidagi tafovutni raqamli platformalar hamda mobil ilovalardan foydalanish orqali sezilarli darajada qisqartirishi mumkinligi qayd etiladi.

BMT prognozlariga ko'ra, yaqin yillarda dunyo aholisi sonining keskin ortishi oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabni yanada kuchaytiradi. Shu sababli qishloq xo'jaligida raqamli transformatsiyani jadallashtirish dolzarb vazifaga aylanmoqda. Mutaxassislar fikricha, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish natijasida 2030-yilga borib agrar tarmoq mahsuldorligi sezilarli darajada oshishi mumkin. O'zbekiston ham qishloq xo'jaligini raqamlashtirish borasida izchil islohotlarni amalga oshirmoqda. Mazkur jarayon xalqaro tashkilotlar va rivojlangan davlatlar tomonidan

qo‘llab-quvvatlanmoqda. Xususan, FAO bilan hamkorlikda oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashga qaratilgan raqamli yechimlar tatbiq etilmoqda. Jahon bankining Digital CASA loyihasi esa qishloq hududlarida raqamli infratuzilmani rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Janubiy Koreya va Isroil kabi davlatlar bilan hamkorlik ilg‘or tajribalarni joriy etishga imkon yaratmoqda. Ushbu hamkorlik mahalliy mutaxassislar salohiyatini oshirish va innovatsion yechimlarni milliy sharoitga moslashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Natijada qishloq xo‘jaligida ekologik barqarorlikni ta‘minlash hamda resurslardan samarali foydalanish imkoniyatlari kengaymoqda.

Xulosa qilib aytganda, qishloq xo‘jaligida kichik biznes subyektlarini raqamlashtirish iqtisodiy samaradorlikni oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi, mehnat unumdorligi ortadi hamda resurslardan oqilona foydalanish ta‘minlanadi. Zamonaviy axborot tizimlari fermer xo‘jaliklari va tadbirkorlik subyektlariga tezkor boshqaruv qarorlarini қабул qilish imkonini yaratadi. Shu bilan birga, mahsulot sifati yaxshilanib, ichki va tashqi bozorlarga chiqish imkoniyatlari kengayadi. O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan, “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi va agrar sohadagi raqamlashtirish dasturlari ushbu jarayonni jadallashtirmoqda. Xalqaro tajriba ham raqamlashtirishning samarali natijalar berishini ko‘rsatmoqda. Kelgusida sun‘iy intellekt, geoaxborot tizimlari va IoT texnologiyalaridan keng foydalanish agrar tarmoqning raqobatbardoshligini oshiradi. Ayniqsa, kichik biznes subyektlari uchun raqamli platformalar yangi imkoniyatlar yaratadi. Natijada oziq-ovqat xavfsizligi mustahkamlanib, qishloq hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi ta‘minlanadi. Demak, qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish mamlakat iqtisodiy taraqqiyotining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Jiemuratov T.P. O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish va ASMGa raqamli texnologiyalarni joriy etish // *Innovations in Science and Technologies* ilmiy-elektron jurnali. – 2025. – №3. – B. 383.
2. Ministry of Agriculture of Uzbekistan Strategy for Digital Transformation of Agriculture in Uzbekistan 2020–2030. – Tashkent: Government of Uzbekistan, 2020.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 2-avgustdagi PQ-257-son Qarori. Qishloq xo‘jaligi sohasiga ilg‘or raqamli texnologiyalarni joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida.
4. Murashova N.V. Формирование механизма цифровой трансформации сельского хозяйства // *Вестник НГИЭИ*. – 2021. – №9 (124). – С. 129–138.
5. Subaeva A.K. Развитие техники как основа цифровой трансформации экономики // *Вестник Казанского государственного аграрного университета*. – 2023. – Т.18, №1(69). – С. 162–168.

6. Shen S., Basist A., Howard A. Structure of a Digital Agriculture System and Agricultural Risks Due to Climate Changes // *Agricultural and Agricultural Science Procedia*. – 2010. – Vol.1. – P. 42–51.

7. Abdullayev A., Rahmatov Sh., Karimov Zh. Использование искусственного интеллекта и интернета вещей в сельском хозяйстве Узбекистана // *Вестник аграрной науки Узбекистана*. – 2021. – Т.65, №4. – С. 123–130.

УДК 517.956

ИНТЕГРИРОВАНИЕ МОДИФИЦИРОВАННОГО УРАВНЕНИЯ КОРТЕВЕГА-ДЕ ФРИЗА С САМОСОГЛАСОВАННЫМ ИСТОЧНИКОМ В ВИДЕ СУММЫ

Аллабергенов О.Р, Хасанов М.М, Кучкаров К.А, Машаринов Ф.М.

1) Ургенчский инновационный университет e-mail:
odilbek0402@gmail.com

2) Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруни e-mail: hmuzaffar@mail.ru

3) Ургенчский инновационный университет e-mail:
kudrat.kuchkarov.0077@mail.ru

4) Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруни e-mail: hmuzaffar@mail.ru

В работе [1] установлена полная интегрируемость модифицированного уравнения Кортевега-де Фриза (мКдФ), в классе быстроубывающих функций. В работах [2, 3] уравнение мКдФ исследована в классе конечнозонных функций.

В этой работе изучается следующее уравнение мКдФ

$$u_t = 6|u|^2 u_x - u_{xxx} + \sum_{k=-\infty}^{\infty} i\alpha_k(t)s_1(\pi, \lambda_k, t)(\psi_1^+(x, \lambda_k, t) - i\psi_2^+(x, \lambda_k, t))^2, \quad t > 0, \quad x \in R. \quad (1)$$

с начальным условием

$$u(x, t)|_{t=0} = u_0(x) \quad (2)$$

в классе комплексно-значных π -периодических по x функций:

$$u(x + \pi, t) \equiv u(x, t) \in C_x^3(t \geq 0) \cap C_t^1(t > 0). \quad (3)$$

Здесь $\alpha_k(t) \in C([0, \infty))$ заданная действительная непрерывная функция, имеющая равномерную асимптотику $\alpha_k(t) = O(k^{-3})$, $k \rightarrow \pm\infty$,

$\psi^\pm = (\psi_1^\pm(x, \lambda, t), \psi_2^\pm(x, \lambda, t))^T$ - решения Флоке (нормированные условиями $\psi_1^\pm(0, \lambda, t) = 1$) следующего уравнения Дирака

$$L(t)y \equiv B \frac{dy}{dx} + \Omega(x,t)y = \lambda y, \quad x \in R, \quad (4)$$

где

$$B = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 & 0 \end{pmatrix}, \quad \Omega(x,t) = \begin{pmatrix} p(x,t) & q(x,t) \\ q(x,t) & -p(x,t) \end{pmatrix}, \quad y = \begin{pmatrix} y_1(x) \\ y_2(x) \end{pmatrix},$$

$$p(x,t) = -\operatorname{Re}(u(x,t)), \quad q(x,t) = \operatorname{Im}(u(x,t)).$$

Через $s(x, \lambda, t) = (s_1(x, \lambda, t), s_2(x, \lambda, t))^T$ обозначена решение уравнения (4), удовлетворяющая начальным условиям $s(0, \lambda, t) = (0, 1)^T$.

Спектр оператора (4) состоит из следующего множества $E = \bigcup_{n \in Z} [\lambda_{2n}, \lambda_{2n+1}]$. Собственные значения $\xi_n(t)$, $n \in Z$ задачи Дирихле $y_1(0) = 0$, $y_1(\pi) = 0$ для системы (4) вместе со знаками $\sigma_n(t) = \operatorname{sign}\{s_2(\pi, \xi_n(t), t) - 1/s_2(\pi, \xi_n(t), t)\}$, $n \in Z$ называются спектральными параметрами задачи (4).

Теорема. Пусть $u(x, t)$ является решением задачи (1)-(3). Тогда спектр уравнения (4) не зависит от параметра t , а спектральные параметры $\xi_n(t)$, $n \in Z$ удовлетворяют аналогу системы уравнений Дубровина:

$$\begin{aligned} \dot{\xi}_n(t) = & 2(-1)^n \sigma_n(t) h_n(\xi) \times \\ & \times \{p_{xx}(0, t) + 2p_x(0, t)q(0, t) - 2(p(0, t) + \xi_n)[q^2(0, t) + q_x(0, t) + p^2(0, t)] - \\ & - 4\xi_n^2(p(0, t) + \xi_n) + \sum_{k=-\infty}^{\infty} \frac{\alpha_k(t)s_1(\pi, \lambda_k, t)}{\xi_n - \lambda_k}\}, \end{aligned}$$

где

$$h_n(\xi) = \sqrt{(\xi_n - \lambda_{2n-1})(\lambda_{2n} - \xi_n)} \cdot \sqrt{\prod_{\substack{k=-\infty, \\ k \neq n}}^{\infty} \frac{(\lambda_{2k-1} - \xi_n)(\lambda_{2k} - \xi_n)}{(\xi_k - \xi_n)^2}}. \quad (5)$$

Знаки $\sigma_n(t) = \pm 1$ меняются при каждом столкновении точки $\xi_n(t)$ с границами своей лакуны $[\lambda_{2n-1}, \lambda_{2n}]$. Кроме того, выполняются следующие начальные условия

$$\xi_n(t)|_{t=0} = \xi_n^0, \quad \sigma_n(t)|_{t=0} = \sigma_n^0, \quad n \in Z, \quad (6)$$

где ξ_n^0, σ_n^0 , $n \in Z$ - спектральные параметры оператора Дирака с коэффициентами $p_0(x) = -\operatorname{Re}(u_0(x))$ и $q_0(x) = \operatorname{Im}(u_0(x))$.

Учитывая формулы следов

$$\begin{aligned} p(\tau, t) = & \sum_{k=-\infty}^{\infty} \left(\frac{\lambda_{2k-1} + \lambda_{2k}}{2} - \xi_k(\tau, t) \right), \quad (7) \\ p_{\tau\tau} + 2p_{\tau}q = & -2 \left(\sum_{k=-\infty}^{\infty} \left(\frac{\lambda_{2k-1} + \lambda_{2k}}{2} - \xi_k(\tau, t) \right) \right) \left(\sum_{n=-\infty}^{\infty} (-1)^{n-1} \sigma_n(\tau, t) \frac{\partial h_n(\xi)}{\partial \tau} \right) - \\ & - 4 \sum_{n=-\infty}^{\infty} h_n^2(\xi) \xi_n - 4 \sum_{k=-\infty}^{\infty} \left(\frac{\lambda_{2k-1} + \lambda_{2k}}{2} - \xi_k(\tau, t) \right) \sum_{n=-\infty}^{\infty} h_n^2(\xi) - \end{aligned}$$

$$-2 \sum_{n=-\infty}^{\infty} (-1)^{n-1} \sigma_n(\tau, t) \xi_n \frac{\partial h_n(\xi)}{\partial \tau},$$

$$q^2(\tau, t) + q_\tau(\tau, t) = \sum_{k=-\infty}^{\infty} \left(\frac{\lambda_{2k-1}^2 + \lambda_{2k}^2}{2} - \xi_k^2(\tau, t) \right)$$

систему (5) можно переписать в замкнутой форме.

Следствие. Эта теорема дает метод решения задачи (1)+(3). Действительно, обозначим через λ_n , $\xi_n(\tau, t)$, $\sigma_n(\tau, t)$, $n \in Z$ спектральные данные задачи (4) соответствующие коэффициентам $p(x + \tau, t)$ и $q(x + \tau, t)$. Найдем спектральные данные λ_n , $\xi_n^0(\tau)$, $\sigma_n^0(\tau)$, $n \in Z$, соответствующие коэффициентам $p_0(x + \tau)$ и $q_0(x + \tau)$. Далее решаем задачу Коши

$$\xi_n(\tau, t)|_{t=0} = \xi_n^0(\tau), \quad \sigma_n(\tau, t)|_{t=0} = \sigma_n^0(\tau), \quad n \in Z$$

для системы уравнений Дубровина (6). После этого по формулам следов (7) и

$$q(\tau, t) = \sum_{n=-\infty}^{\infty} (-1)^{n-1} \sigma_n(\tau, t) \sqrt{(\xi_n - \lambda_{2n-1})(\lambda_{2n} - \xi_n)} \cdot \sqrt{\prod_{\substack{k=-\infty \\ k \neq n}}^{\infty} \frac{(\lambda_{2k-1} - \xi_n)(\lambda_{2k} - \xi_n)}{(\xi_k - \xi_n)^2}}$$

определяем $p(x, t)$ и $q(x, t)$. С их помощью построим решение задачи (1)+(3) $u(x, t) = -p(x, t) + iq(x, t)$.

Литература

1. **Wadati M.** *The exact solution of the modified Korteweg-de Vries equation* // J. Phys. Soc. Japan. 1972. - V. 32. P. 1681.
2. **Итс А.Р.** *Точное интегрирование в римановых θ -функциях нелинейного уравнения Шредингера и модифицированного уравнения Кортевега-де Фриза.* - Дисс. канд. физ.-мат. наук, Л.: ЛГУ, 1977.
3. **Смирнов А.О.** *Эллиптические решения нелинейного уравнения Шредингера и модифицированного уравнения Кортевега-де Фриза* // Мат. сб., 1994. - Т. 185. N 8. - С. 103-114.

TEJAMKOR TEXNOLOGIYALAR, ISHLAB CHIQRISH METODOLOGIYASI VA O'ZBEKISTONDA TEXNOLOGIYALARNI TAQDIM ETISH STRATEGIYASI (2023–2025)

Yaxshimuratov Sardorbek Rajab ug'li

Urganch innovatsion universiteti

Buxgalteriya hisobi 1-kurs talabasi

Sardorbekyaxshimuratov93s@gmail.com

Annotatsiya: Maqola 2023–2025-yillardagi tejamkor texnologiyalarni ishlab chiqarish jarayonlarida qo'llash metodologiyasi, ularning iqtisodiy samaradorligi va O'zbekiston Respublikasida energetika hamda ishlab chiqarish tizimini optimallashtirishga qaratilgan strategik chora-tadbirlar tahlilidan iborat.

Kalit soʻzlar: tejamkor texnologiyalar, energiya samaradorligi, ishlab chiqarish metodologiyasi, yashil iqtisodiyot, strategik chora-tadbirlar, Oʻzbekiston.

Аннотация:Статья посвящена методологии применения ресурсосберегающих технологий в производственных процессах в 2023–2025 годах, анализу их экономической эффективности и стратегическим мерам, направленным на оптимизацию энергетической и производственной систем в Республике Узбекистан.

Ключевые слова: ресурсосберегающие технологии, энергоэффективность, методология производства, зеленая экономика, стратегические меры, Узбекистан.

Abstract: The article focuses on the methodology of implementing cost-effective and resource-saving technologies in production processes for the period 2023–2025. It includes an analysis of their economic efficiency and strategic measures aimed at optimizing the energy and production systems in the Republic of Uzbekistan.

Keywords: resource-saving technologies, energy efficiency, production methodology, green economy, strategic measures, Uzbekistan.

Tejamkor texnologiyalar tushunchasi va zamonaviy kontekst

Tejamkor texnologiyalar — bu ishlab chiqarish jarayonlarida energiya, suv, xomashyo kabi resurslar sarfini optimallashtiradigan, chiqindilarni kamaytiradigan va iqtisodiy samaradorlikni oshiradigan texnologik yechimlar majmuasi. [7] Global iqtisodiyotda tejamkor texnologiyalar energetik samaradorlikni taʼminlash, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va ekologik barqarorlikni taʼminlash uchun hayotiy ahamiyatga ega. Bu kontseptsiya 2020-yillarda sanoat va energetika tarmoqlarining asosiy rivojlanish strategiyasiga aylandi, [1] chunki resurslar sarfi va qoʻshimcha xarajatlar korxonalar rentabelligiga sezilarli taʼsir koʻrsatmoqda (ilmiy maqola misolida yoritilgan). Ishlab chiqarish jarayonlarini tejamkor metodologiyasi Energiya va resurs samaradorligi boʻyicha metodik yondashuvlar.

Metadologiyasi: Tejamkor ishlab chiqarish metodologiyasi quyidagi asosiy elementlardan iborat: Audit va monitoring: Korxona darajasida energiya va resurslardan foydalanish holati muntazam ravishda monitoring qilinadi. [2] Optimallashtirish: Jarayonlar, uskunalar va ishlab chiqarish dizayni samaradorlikni oshirishga yoʻnaltirilgan boʻlishi kerak. Qayta ishlash va chiqindilarni kamaytirish: Chiqindi qayta ishlash va qayta foydalanish imkoniyatlarini joriy etish — tejamkor iqtisodiyotning muhim qismi. Bu yondashuvlar natijasida tez-tez energiya sarfini 10–30% gacha kamaytirish, ishlab chiqarish xarajatlarini sezilarli darajada optimallashtirish mumkin. [7]

IoT va raqamlashtirish:

Soʻnggi yillarda ishlab chiqarish jarayonlarini IoT (Internet of Things), sunʼiy intellekt (AI) va aqlli monitoring tizimlari bilan integratsiyalash optimallashtirishni yanada chuqurlashtirdi. Masalan, IoT sensorlar orqali real vaqt rejimida energetika sarfi kuzatiladi, nosozliklar oldindan aniqlanadi va uskunalar samaradorligi oshiriladi. Bu ilmiy tadqiqotlar boʻyicha ham tasdiqlangan yondashuvdir.

Oʻzbekistonda tejamkor texnologiyalarni strategik qoʻllash

Yashil iqtisodiyotga o'tish strategiyasi (2019-2030)

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlangan "Yashil iqtisodiyotga o'tish strategiyasi" davlat darajasida tejamkor texnologiyalarni joriy etish bo'yicha tizimli choralar majmuini belgilaydi.[1] Strategiyaning maqsadi:energiya samaradorligini ikki barobar oshirish;tabiiy resurslardan oqilona foydalanish;issiqlik va elektr energiyasi sarfini kamaytirish;chiqindilarni kamaytirish;yashil investitsiyalarni jalb etish. Bu strategiya 2030-yilgacha amalga oshirilishi belgilangan bo'lib, 2023–2025-yillar bu strategiyaning faol tatbiq etilish davridir.

Energiya samaradorligini oshirish bo'yicha 2025 chora-tadbirlari

2025-yilda qabul qilinayotgan yangi qarorlar doirasida:Energiya samaradorligini boshqarish bo'yicha milliy agentlik tashkil etiladi [2]; ishlab chiqarishda isrof energiya sarfini kamaytirishga yo'naltirilgan digital platformalar joriy etiladi;ishlab chiqaruvchilarga energiya samarador texnologiyalarni qo'llash bo'yicha subsidiyalar taqdim etiladi; [3] ishlab chiqaruvchilar uchun energiya auditorligi va yangi energiya standartlari joriy qilinadi.[3] Bu chora-tadbirlar O'zbekistonning tejamkor texnologiyalarni amaliy qo'llanishini jadallashtirib, resurslarni optimal boshqarishni ta'minlaydi.

O'zbekiston energetika sektorida tejamkorlikni oshirish siyosati

2024-2025-yillarda O'zbekiston energetika sektorida energiya tarifi islohotlarini yakunlash rejalashtirilmoqda, bu esa aholi va korxonalarda energiya samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. [6] Buning natijasida 2024-yilda davlat bo'yicha 1.3 milliard kWh elektr energiyasi tejalgan, bu jarayon texnologik investitsiyalar va energiya sarfini kamaytiruvchi tizimlar yordamida amalga oshirilmoqda. [6]

Jahon va mahalliy tajriba tahlili

Global miqyosda resurslarni tejovchi texnologiyalar xorijda ham keng tatbiq etilmoqda — smart grid, aqlli monitoring tizimlari, qayta tiklanuvchi energiya manbalari orqali ishlab chiqarish samaradorligi oshirilyapti. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, IoT va aqlli raqamlashtirish ishlab chiqarish tizimlarining energiya samaradorligini 15–30% gacha oshiradi. [4] O'zbekiston sharoitida ham energiya auditsiya, texnologik modernizatsiya va resurslar boshqaruvi tizimlari ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. [5]

Xulosa va tavsiyalar

2023–2025-yillardagi tejamkor texnologiyalarni ishlab chiqarish metodologiyasi qiymatli resurslarni tejash, energiya samaradorligini oshirish va raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni kuchaytirishga xizmat qiladi. O'zbekiston strategik darajada bu yo'nalishni davlat siyosatiga kiritgan, energiya samaradorligi bo'yicha yangi agentlik, standartlar hamda subsidiyalar orqali innovatsion texnologiyalar joriy etilmoqda.

Tejamkor texnologiyalarni joriy etish bo'yicha quyidagilar tavsiya etiladi:Energiya auditorligi tizimini kengaytirish — barcha korxonalar uchun majburiy energiya audit joriy etilishi zarur,raqamlashtirishni chuqurlashtirish — ishlab chiqarish jarayonlarini IoT va AI bilan integratsiya qilish,mahalliy ishlab

chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash — tejamkor texnologiyalarni ishlab chiqarishda moliyaviy va imtiyozli kreditlar taqdim etish.

Foydalanilgan manbalar.

1. Strategy for the Transition to a Green Economy (PP-4477) — Uzbekistan national strategy “green economy” 2019–2030, International Energy Agency.
2. Uzbekistan to establish National Energy Efficiency Agency and offer subsidies (2025).
3. Uzbekistan to enhance system for preventing wasteful energy consumption (2025).
4. Uzbekistan to implement new energy-saving measures in 2025.
5. Uzbekistan’s policy on adaptation and mitigation of climate change (energy efficiency categories & RES).
6. Energy tariff reforms by 2025 — energy saving results.
7. Umarxon Hakimov (2024), Sanoat korxonalarida tejamkor texnologiyalarni joriy qilishning iqtisodiy samaradorligi.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК СИСТЕМНЫЙ ФАКТОР ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ: ОТ АВТОМАТИЗАЦИИ ПРОЦЕССОВ К ТРАНСФОРМАЦИИ СМЫСЛОВ

Xusainov Jahongir

**PhD, доцент кафедры Экономики и
информационных технологий**

Аннотация: В современной глобальной повестке искусственный интеллект (ИИ) перестал рассматриваться как сугубо технический инструмент, превратившись в мощный системный катализатор цифровой трансформации. Данная статья посвящена глубокому анализу того, как внедрение интеллектуальных алгоритмов влияет на фундаментальные экономические процессы: от структуры занятости населения до формирования новых моделей макроэкономического роста. В работе доказывается, что ИИ не просто автоматизирует задачи, но и радикально меняет требования к человеческому капиталу, обостряя социальные вызовы и проблему неравенства. В отличие от предыдущих промышленных революций, текущая волна затрагивает когнитивные способности, что делает последствия внедрения технологий многослойными и труднопрогнозируемыми. Авторы исследуют корреляцию между технологическим прорывом и социально-экономической устойчивостью, предлагая пути к инклюзивному цифровому будущему.

Ключевые слова: искусственный интеллект, архитектура цифровой экономики, трансформация рынка труда, операционная эффективность, модели экономического роста, технологический суверенитет, когнитивная

автоматизация, социальные риски.

Annotatsiya: Sun'iy intellekt (SI) raqamli iqtisodiyotning tizimli omiliga aylanib, mehnat bozori, ishlab chiqarish samaradorligi va iqtisodiy o'sish modellari ustidan chuqur ta'sir ko'rsatmoqda. Uning joriy etilishi nafaqat samaradorlikni oshiradi va tranzaksion xarajatlarni kamaytiradi, balki ijtimoiy muammolarni ham yuzaga keltiradi — bandlik tuzilmasining o'zgarishi, malaka talablarining ortishi va tengsizlikning kuchayishi. Avvalgi texnologik inqiloblardan farqli ravishda, SI insonning kognitiv sohasiga kirib boradi, bu esa uning ta'sirini ko'p qirrali va murakkab qiladi. Ushbu maqolada texnologik innovatsiyalar bilan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilinadi hamda barqaror va inklyuziv raqamli rivojlanish modeli uchun xavf va imkoniyatlar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, raqamli iqtisodiyot, mehnat bozori, ishlab chiqarish samaradorligi, iqtisodiy o'sish, texnologik transformatsiya, tarkibiy o'zgarishlar, ijtimoiy muammolar.

Введение

На современном этапе искусственный интеллект (ИИ) перестал быть лишь прикладным технологическим инструментом и превратился в системный драйвер глубокой трансформации мировой экономики. Сегодня мы наблюдаем не просто очередное обновление программного обеспечения, а смену операционной системы самой экономической реальности. Его внедрение затрагивает не только производственные цеха, но и социальные институты, структуру занятости, модели макроэкономического роста и даже культурные коды взаимодействия.

Принципиальное отличие текущего момента от предыдущих промышленных революций заключается в объекте воздействия. Если паровая машина заменяла мускульную силу, а компьютер — рутинные вычисления, то ИИ берет на себя автоматизацию когнитивных функций. Это делает его влияние более глубоким, проникающим в сферы, которые ранее считались исключительно прерогативой человеческого сознания.

1. Рынок труда: между эффективностью и социальной хрупкостью

Трансформация рынка труда под воздействием ИИ носит дуалистический характер. С одной стороны, мы видим неизбежное вытеснение человека из профессий со стандартизированными, алгоритмизируемыми функциями. Согласно классическим прогнозам Фрея и Осборна, до половины существующих ныне специальностей могут быть автоматизированы в ближайшие десятилетия.

Однако этот процесс не является односторонним. Устойчивость сохраняют те ниши, где ключевую роль играют «человеческие» компетенции: эмпатия, глубокое творчество, нестандартное решение сложных этических дилемм и многослойные коммуникации. Более того, ИИ порождает целую плеяду гибридных профессий: от кураторов алгоритмов и аналитиков больших данных до специалистов по цифровой этике.

Главным социальным риском здесь выступает поляризация доходов.

Растет разрыв между «технологической элитой» и теми, кто не успевает за темпами цифровизации. Это ставит перед государством задачу тотальной реформы систем образования и создания механизмов непрерывной переквалификации кадров.

2. Производственная эффективность и «Менеджмент 4.0»

Искусственный интеллект радикально меняет логику функционирования компаний. Резкое снижение транзакционных издержек и гиперточный анализ рыночной конъюнктуры позволяют достигать уровня персонализации продукции, который ранее был немыслим в условиях массового производства.

Тем не менее, мы фиксируем так называемый «эффект масштаба». Крупные корпорации, обладающие доступом к гигантским массивам данных и вычислительным мощностям, извлекают из внедрения ИИ максимальную ренту. В то же время малый и средний бизнес сталкивается с серьезными барьерами входа.

Происходит организационная мутация: управление переходит от интуитивно-субъективных решений к дата-центричному подходу. Компании превращаются в гибридные кибернетические системы, где нейросети оптимизируют операционные потоки, а человек берет на себя функции архитектора смыслов и стратега.

3. Макроэкономические контуры и глобальные риски

На макроуровне ИИ выступает ускорителем инновационного цикла. Время от научной гипотезы до готового рыночного продукта сокращается в разы, что ускоряет «экономическое время». Однако этот бег сопряжен с рядом глобальных вызовов:

- **Монополизация данных:** Концентрация ресурсов в руках узкого круга технологических гигантов угрожает принципам свободной конкуренции.
- **Цифровой разрыв:** Мы наблюдаем усиление неравенства на международной арене между странами-экспортерами ИИ-технологий и теми, кто оказывается на периферии цифрового прогресса.
- **Необходимость нового регулирования:** Традиционные антимонопольные правила не всегда эффективны в мире алгоритмов, что требует разработки новых институциональных рамок.

4. Методология исследования и системный контекст

Для полноты анализа в работе был применен многоуровневый подход. Мы использовали контент-анализ ведущих академических публикаций, сценарное моделирование будущего рынка труда и метод исторических параллелей, сопоставляя текущие процессы с эпохой электрификации.

Системный подход позволяет увидеть, что процессы взаимосвязаны: автоматизация не просто высвобождает труд, она требует переосмысления понятия «актив». В новой архитектуре экономики именно данные становятся главным ресурсом, а способность к обучению — основной валютой.

5. Ключевые результаты анализа

В ходе исследования были сформулированы следующие выводы:

1. **Профессиональная перезагрузка:** ИИ неизбежно разрушает старые форматы занятости, но одновременно создает пространство для новых, более высокоуровневых ролей.
2. **Стандартизация эффективности:** Операционная эффективность, основанная на алгоритмах, становится базовым требованием для выживания бизнеса.
3. **Регуляторный вызов:** Для предотвращения монополизации рынка необходимо жесткое, но гибкое государственное вмешательство.
4. **Образовательный приоритет:** Инклюзивный рост невозможен без глобальной трансформации человеческого капитала.

Заключение: Взгляд за горизонт

Подводя итог, следует подчеркнуть: искусственный интеллект — это не внешняя угроза, а величайший вызов и одновременно беспрецедентная возможность нашего времени. Он выступает в роли «метасистемы», пронизывающей все слои экономической и социальной реальности.

Для того чтобы переход к цифровому обществу был гармоничным, необходимо сосредоточиться на трех фундаментальных направлениях:

1. **Гибкое образование:** Подготовка людей, способных не конкурировать с машиной, а эффективно с ней сотрудничать.
2. **Справедливое распределение:** Создание механизмов, при которых выгоды от автоматизации будут доступны всему обществу.
3. **Этическое лидерство:** Установление четких правовых и моральных границ использования алгоритмов.

Только через интеграцию технологической мощи и гуманистических ценностей мы сможем превратить искусственный интеллект в фундамент для устойчивого и процветающего будущего.

Список использованной литературы

1. Acemoglu, D. & Restrepo, P. (2018). Artificial Intelligence, Automation, and Work. NBER Working Paper.
2. Arntz, M., Gregory, T. & Zierahn, U. (2016). The Risk of Automation for Jobs in OECD Countries: A Comparative Analysis. OECD Social, Employment and Migration Working Papers.
3. Bessen, J. E. (2019). AI and Jobs: The Role of Demand. NBER Working Paper.
4. Brynjolfsson, E. & McAfee, A. (2014). The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. W.W. Norton & Company.
5. Chui, M., Manyika, J. & Miremadi, M. (2016). Where machines could replace humans—and where they can't (yet). McKinsey Quarterly.
6. OECD (2019). The Future of Work: Employment Outlook 2019. OECD Publishing.

7. Frey, C. B. & Osborne, M. A. (2017). The Future of Employment: How Susceptible Are Jobs to Computerisation? Technological Forecasting and Social Change.
8. Susskind, R. & Susskind, D. (2015). The Future of the Professions: How Technology Will Transform the Work of Human Experts. Oxford University Press.
9. Davenport, T. H. & Ronanki, R. (2018). Artificial Intelligence for the Real World. Harvard Business Review.
10. Korinek, A. & Stiglitz, J. E. (2019). Artificial Intelligence and Its Implications for Income Distribution and Unemployment. NBER Working Paper.
11. Aghion, P., Jones, B. F. & Jones, C. I. (2019). Artificial Intelligence and Economic Growth. NBER Working Paper.
12. Cowen, T. (2013). Average Is Over: Powering America Beyond the Age of the Great Stagnation. Dutton.
13. ILO (2020). Global Employment Trends for Youth 2020: Technology and the Future of Jobs. International Labour Organization.
14. World Bank (2021). World Development Report 2021: Data for Better Lives. World Bank Publications.
15. OECD (2021). AI in Work, Innovation, Productivity and Skills. OECD Publishing.
16. Autor, D. H. (2015). Why Are There Still So Many Jobs? The History and Future of Workplace Automation. Journal of Economic Perspectives.
17. Schwab, K. (2016). The Fourth Industrial Revolution. World Economic Forum.
18. Tapscott, D. (2014). The Digital Economy: Rethinking Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence. McGraw-Hill.
- OECD Publishing. Employment Outlook 2019.

**RAQAMLI IQTISODIYOT VA AXBOROT
TEXNOLOGIYALARINING ASOSIY RIVOJLANISH TENDENSIYALARI**
Xusainov Jahongir

**UrIU Iqtisod va axborot texnologiyalari
kafedrasi dotsenti. PhD**

Annotatsiya. Mazkur tezisdan raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalarining zamonaviy rivojlanish tendensiyalari tahlil qilinadi. Xususan, sun'iy intellekt va giperavtomatlashtirishning korxonalar faoliyatidagi o'rni, elektron tijorat platformalarining iqtisodiy o'sishga ta'siri hamda moliyaviy texnologiyalarning bank-moliya tizimidagi transformatsion ahamiyati yoritilgan. Tadqiqotda raqamli texnologiyalar asosida iqtisodiy samaradorlikni oshirish, biznes jarayonlarini optimallashtirish va xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilash masalalari ilmiy asosda bayon etilgan.

Kalit so'zlar: raqamli iqtisodiyot, sun'iy intellekt, giperavtomatlashtirish, elektron tijorat, fintech, raqamli platformalar, avtomatlashtirish, innovatsion

texnologiyalar.

Аннотация. В данной статье анализируются современные тенденции развития цифровой экономики и информационных технологий. Особое внимание уделено роли искусственного интеллекта и гиперавтоматизации в деятельности предприятий, влиянию платформ электронной коммерции на экономический рост, а также трансформационному значению финансовых технологий в банковско-финансовой системе. В исследовании научно обоснованы вопросы повышения экономической эффективности, оптимизации бизнес-процессов и улучшения качества услуг на основе цифровых технологий.

Ключевые слова: цифровая экономика, искусственный интеллект, гиперавтоматизация, электронная коммерция, финтех, цифровые платформы, автоматизация, инновационные технологии.

Abstract. This thesis analyzes the main development trends of the digital economy and information technologies. Particular attention is paid to the role of artificial intelligence and hyperautomation in enterprise management, the impact of e-commerce platforms on economic growth, and the transformational significance of financial technologies in the banking and financial sector. The study scientifically explains issues related to increasing economic efficiency, optimizing business processes, and improving service quality through digital technologies.

Keywords: digital economy, artificial intelligence, hyperautomation, e-commerce, fintech, digital platforms, automation, innovative technologies.

Kirish. XXI asrda raqamli texnologiyalar iqtisodiyotning barcha tarmoqlariga chuqur kirib borib, global iqtisodiy tizimning ajralmas qismiga aylandi. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, bank-moliya, savdo va ta'lim tizimlarida tub o'zgarishlar yuz bermoqda. Ayniqsa, raqamli iqtisodiyot tushunchasi zamonaviy iqtisodiy taraqqiyotning muhim omili sifatida shakllanmoqda. Raqamli iqtisodiyot nafaqat texnologik yangilanishlarni, balki iqtisodiy munosabatlarning yangi shakllarini ham yuzaga keltirmoqda.[6]

Bugungi kunda sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar (Big Data), bulutli texnologiyalar, blokcheyn va IoT (Internet of Things) kabi innovatsion texnologiyalar iqtisodiy jarayonlarni avtomatlashtirish va optimallashtirish imkonini bermoqda. Shu jihatdan, raqamli transformatsiya davlat boshqaruvi va biznes subyektlarining raqobatbardoshligini oshirishda muhim vosita hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida ham raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi asosida davlat xizmatlari, elektron hukumat, fintech tizimlari va elektron tijorat platformalari keng joriy qilinmoqda[1].

Sun'iy intellekt va giperavtomatlashtirish

Sun'iy intellekt (Artificial Intelligence – AI) zamonaviy iqtisodiyotning eng muhim texnologik yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. AI tizimlari katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash, tahlil qilish va prognozlash imkoniyatiga ega bo'lib, korxonalarning samarali boshqaruvini ta'minlaydi. Bugungi kunda sun'iy intellekt mijozlarga xizmat ko'rsatish, logistika, tibbiyot, bank tizimi va ishlab chiqarishda

keng qo'llanmoqda.

Masalan, chatbot va virtual assistentlar mijozlar bilan muloqotni avtomatlashtirib, xizmat ko'rsatish xarajatlarini kamaytirmoqda. Mashinali o'qitish algoritmlari esa iste'molchilar ehtiyojlarini oldindan prognoz qilish imkonini bermoqda[2].

Giperavtomatlashtirish esa sun'iy intellekt, robotlashtirilgan jarayonlar (RPA) va analitik tizimlarni birlashtirish orqali inson omilini minimallashtirishni nazarda tutadi. Gartner kompaniyasi ma'lumotlariga ko'ra, giperavtomatlashtirish kelajakda biznes jarayonlarining asosiy modeliga aylanishi prognoz qilinmoqda[3].

AI asosidagi tizimlar ishlab chiqarish korxonalarida energiya sarfini kamaytirish, sifat nazoratini kuchaytirish va mehnat unumdorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Shu sababli, sun'iy intellekt iqtisodiy o'sishning asosiy drayverlaridan biri sifatida baholanmoqda.

Elektron tijorat va raqamli platformalar

Elektron tijorat (e-commerce) raqamli iqtisodiyotning eng tez rivojlanayotgan segmentlaridan biridir. Internet va mobil texnologiyalar rivojlanishi natijasida xaridorlar mahsulot va xizmatlarni onlayn xarid qilish imkoniyatiga ega bo'ldi. Bu esa an'anaviy savdo tizimining transformatsiyasiga olib keldi.

O'zbekistonda Uzum, Click, Payme kabi raqamli platformalar aholining kundalik ehtiyojlarini qondirishda muhim vositaga aylandi. Elektron tijorat platformalari mahsulotlarni tezkor yetkazib berish, onlayn to'lovlarni amalga oshirish va xaridorlar bilan interaktiv aloqani yo'lga qo'yishda samarali tizim sifatida namoyon bo'lmoqda.

Elektron platformalarning afzalligi shundaki, ular biznes subyektlariga yangi bozorlarni egallash va xaridorlar auditoriyasini kengaytirish imkonini beradi. Bundan tashqari, raqamli platformalar kichik biznes va startaplarning rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi[4].

Pandemiya davrida elektron tijorat hajmining keskin oshishi raqamli savdo tizimlarining iqtisodiy barqarorlikdagi ahamiyatini yanada kuchaytirdi. Natijada, ko'plab korxonalar o'z faoliyatini onlayn formatga o'tkazishga majbur bo'ldi.

Moliyaviy texnologiyalar (Fintech)

Fintech — moliyaviy xizmatlarni raqamli texnologiyalar asosida takomillashtirishga qaratilgan innovatsion tizimdir. So'nggi yillarda fintech kompaniyalari bank xizmatlarini sezilarli darajada o'zgartirdi. Mobil banking, raqamli hamyonlar, QR-to'lov tizimlari va P2P o'tkazmalar keng ommalashmoqda.

Naqd pulsiz hisob-kitob tizimlari zamonaviy raqamli iqtisodiyotning muhim tarkibiy elementi sifatida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash, moliyaviy operatsiyalar shaffofligini oshirish hamda "yashirin iqtisodiyot" ulushini qisqartirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Raqamli to'lov tizimlari orqali amalga oshiriladigan tranzaksiyalar real vaqt rejimida qayd etilishi moliyaviy oqimlarni monitoring qilish imkonini yaratib, korrupsiya va noqonuniy iqtisodiy faoliyatlarning oldini olishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, naqd pulsiz to'lovlar aholining moliyaviy xizmatlardan foydalanish darajasini oshirib, moliyaviy inklyuziyani rivojlantirishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. [2]

Bugungi kunda O‘zbekistonda Click, Payme, Apelsin, Uzum Bank va boshqa mobil to‘lov ilovalari aholining kundalik moliyaviy ehtiyojlarini qondirishda keng qo‘llanilmoqda. Ushbu platformalar orqali kommunal xizmatlar, soliqlar, internet va mobil aloqa to‘lovlari, elektron tijorat xaridlari hamda banklararo pul o‘tkazmalari bir necha soniya ichida amalga oshirilmoqda. Masalan, Click ilovasining QR-kod orqali to‘lov tizimi savdo va xizmat ko‘rsatish sohasida tranzaksiyalarni soddalashtirib, mijoz va tadbirkor o‘rtasidagi hisob-kitob jarayonini tezlashtirmoqda. Shuningdek, Payme platformasining avtomatik abonent to‘lovlarini eslatish funksiyasi foydalanuvchilarning moliyaviy intizomini mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Xalqaro tajribada ham fintech texnologiyalarining iqtisodiy samaradorligi yuqori baholanadi. Jumladan, Xitoyda Alipay va WeChat Pay tizimlari orqali aholining aksariyat kundalik to‘lovlari amalga oshirilishi natijasida naqd pul muomalasi sezilarli darajada qisqargan. Bu esa moliyaviy operatsiyalarning tezkorligi, xavfsizligi va nazorat darajasini oshirishga imkon yaratgan. Shu jihatdan, O‘zbekistonda ham raqamli to‘lov tizimlarini kengaytirish iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va innovatsion rivojlanishni jadallashtirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Fintech texnologiyalarining rivojlanishi bank xizmatlariga bo‘lgan ehtiyojni soddalashtirib, vaqt va xarajatlarni kamaytiradi. Shu bilan birga, blokcheyn texnologiyalari va raqamli valyutalar moliyaviy operatsiyalarning xavfsizligini ta’minlashda muhim vosita sifatida qaralmoqda[5].

Mutaxassislarning fikricha, kelajakda markazlashmagan moliyaviy tizimlar (DeFi) va sun’iy intellekt asosidagi bank xizmatlari moliyaviy sektorning asosiy yo‘nalishlaridan biriga aylanishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalarining rivojlanishi zamonaviy iqtisodiy taraqqiyotning muhim omiliga aylanmoqda. Sun’iy intellekt va giperavtomatlashtirish ishlab chiqarish hamda boshqaruv tizimlarini optimallashtirib, iqtisodiy samaradorlikni oshirmoqda. Elektron tijorat platformalari savdo tizimining transformatsiyasiga xizmat qilayotgan bo‘lsa, fintech texnologiyalari moliyaviy xizmatlarni tezkor va qulay shaklda amalga oshirish imkonini bermoqda. Kelajakda raqamli texnologiyalarni iqtisodiyotning barcha sohalariga keng joriy etish mamlakatlarning global raqobatbardoshligini oshiradi. Shu bois, raqamli infratuzilmani rivojlantirish, IT mutaxassislarini tayyorlash va innovatsion texnologiyalarni qo‘llab-quvvatlash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi. – Toshkent, 2020.
2. Russell S., Norvig P. *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. – Pearson Education, 2021.
3. Gartner Research. *Hyperautomation Trends Report*. – Stamford, 2023.
4. Laudon K., Traver C. *E-commerce: Business, Technology, Society*. – New York: Pearson, 2022.

5. Arner D., Barberis J., Buckley R. *FinTech and RegTech in a Nutshell*. – London, 2021.
6. Schwab K. *The Fourth Industrial Revolution*. – Geneva: World Economic Forum, 2016.
7. Tapscott D. *Blockchain Revolution*. – New York: Penguin Books, 2018.

**ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARNI RIVOJLANTIRISH
SHAROITIDA OLIY TA'LIMDA O'QITISHNING EKOLOGIK
SAMARADORLIGINI OSHIRISH**

Matkarimova Intizor Atabayevna

Ma'mun universiteti NTM

“Buxgalteriya hisobi” kafedrası dotsenti, PhD

+998905871951

E-mail: intizor-matkarimova@mail.ru

Annotatsiya. *Ushbu maqolada oliy ta'limda amalga oshirilayotgan islohotlar, ularda o'qitish shart-sharoitlari, mavjud omillari, afzalliklari, jarayoni, holati va unda o'qitishning ekologik samaradorligini oshirish yo'nalishlari yoritilgan. Shuningdek, oliy ta'lim sohasida o'qitishga bog'liq bo'lgan ekologik samaradorlikni yanada oshirish yuzasidan ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar berilgan*

Аннотация. *В статье рассматриваются реформы, реализуемые в системе высшего образования, условия обучения в них, существующие факторы, преимущества, процесс, состояние и направления повышения экологической эффективности образования в них. Даны научные предложения и практические рекомендации по дальнейшему повышению экологической эффективности образования в сфере высшего образования*

Abstract. *This article examines reforms implemented in the higher education system, the learning environment within them, existing factors, advantages, process, status and directions for improving the environmental efficiency of education within them. The article presents scientific proposals and practical recommendations for further enhancing the environmental effectiveness of higher education*

Kalit so'zlar: *Ta'lim, oliy ta'lim, o'qitish, samaradorlik, ekologik samaradorlik.*

Ключевые слова: *Образование, высшее образование, преподавание, эффективность, экологическая эффективность.*

Key words: *education, higher education, teaching, efficiency, eco-efficiency.*

Ekologik baholash rejalashtirilgan faoliyatning ekologik oqibatlarini tizimli tahlil qilish va baholash, manfaatdor tomonlar bilan maslahatlashish, shuningdek ushbu tahlil natijalari va ushbu faoliyatni rejalashtirish, loyihalashtirish, tasdiqlash va amalga oshirishda maslahatlashuvlarni hisobga olish jarayonini aks ettiradi. Ushbu baholash asosiy ta'sirlarga qaratilib, ularning jismoniy kattaligi, jamiyat, individual ijtimoiy guruhlar va fuqarolar uchun ahamiyati nuqtai nazaridan ko'rib

chiqiladi. Bu borada ekologik samaradorlikni baholash korxonalar ekologik samaradorligini ushbu samaradorlik mezonlari bilan taqqoslash imkonini beradigan ma'lumotlarni taqdim etadigan ko'rsatkichlardan foydalangan holda ichki boshqaruv jarayonini aks ettiradi. Shunga asosan, oliy ta'limda o'qitishning ekologik samaradorligini oshirish ta'lim jarayonining atrof-muhitga ta'sirini kamaytirishga qaratilgan choralarni amalga oshirishga asoslanadi. Bu orqali universitetlar va boshqa oliy o'quv yurtlarining ekologik barqarorlikka intilish darajasini aniqlashga imkon beradi. Ushbu samaradorlik asosida ekologik tayyorgarlik tushunchasi yotadi. Ya'ni, oliy o'quv yurti talabalarining ekologik tayyorgarligi kasbiy kompetensiya tarkibiy qismlarini shakllantirishning uzluksiz jarayoni sifatida kelajakda universitet bitiruvchilarining samarali ekologik yo'naltirilgan faoliyatini ta'minlaydi [1;B.14-15].

Shunga asosan, oliy ta'limda o'qitishning ekologik samaradorligi universitetlarda amalga oshiriladigan ta'lim sohasidagi islohotlar doirasida amalga oshiriladi.

Oliy ta'limda o'qitishning ekologik samaradorligini oshirish borasidagi choralar bevosita ta'lim sohasidagi islohotlarning tarkibiy qismini tashkil etadi. Bu borada turli tadqiqotlar amalga oshirilgan.

O'tkazilgan tadqiqotlarga ko'ra, O'zbekiston Respublikasida ta'lim sohasiga yangi va zamonaviy yondashuvlarga asoslanib, ta'lim sifatini oshirish chora-tadbirlari amalga oshirilmoqda [2;B.1-2]. Ya'ni, oliy ta'limda ekologik samaradorlik ekologik biznes faoliyatiga bog'liq bo'ladi. Shunga asosan, olib borilgan tadqiqotlarda hududlarda ekologik biznesdan foydalanish har bir tumanda qo'shimcha ravishda 30-35 ta yangi ish o'rinlarini yaratish va atrof-muhitning ifloslanish darajasini 20-25 foizga kamaytirish imkonini beradi [3;B.2-3].

Olib borilgan boshqa tadqiqotlarda oliy ta'limda o'qitishning ekologik samaradorligini baholash uchun "yashil" universitet konsepsiyasini joriy qilish talab etiladi. Ya'ni, unga asosan "yashil" universitet konsepsiyasiga muvofiq ekologiya va barqaror rivojlanish sohasidagi universitetdagi quyidagi yo'nalishlardagi ta'lim va tadqiqot faoliyatiga xos bo'lishi kerak [4;B.7-10]:

- fanlararoqlik bog'liqlik;
- nazariya va amaliyot uyg'unligi;
- zamonaviy tendensiyalarga muvofiqlik;
- loyiha yondashuvi va "tirik laboratoriyalar";
- ekologik mutaxassislarni tayyorlash bo'yicha murabbiylik.

Yana bir tadqiqotlar, aholi ehtiyojlarining kengayishi va murakkabligi, fan-texnika taraqqiyoti, iqtisodiy omillar majmuasi ta'siri, turli maishiy xizmatlarga bo'lgan talabning o'sishi, tovarlarga xizmat ko'rsatish tizimlarining rivojlanishi va iste'molchilar manfaatlari uyg'unlashuvini belgilaydi. Ya'ni, ularga tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, inson salomatligi va atrof-muhitni yaxshilashni taqozo qiladi [5;B.5-6].

Ushbu maqolada tadqiqotning sintez, qiyosiy va mantiqiy tahlil, abstraksiya, induksiya, deduksiya, anketa-so'rovi, ekspert baholash va tizimli tahlil usullari qo'llanildi.

Tahlillarimizga ko'ra, oliy ta'limda talabalarni ekologik bilim samaradorligini oshirish quyidagi yo'nalishlarga asoslanishi lozim (1-jadval):

1-jadval

Oliy ta'limda talabalarni ekologik bilim samaradorligini oshirish yo'llari

Asosiy yo'nalishlar	Mos vazifalar unsurlari
1) o'quv dasturlari va materiallari	
ekologik mavzular integratsiyasi	o'quv dasturlariga ekologik mavzularning (iqlim o'zgarishi, bioxilma-xillik, qayta tiklanadigan energiya va hokazo) o'qitilishi
ekologik bilimlar	talabalarga ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha bilimlarning berilishi
o'quv materiallari	o'quv materiallari ekologik jihatdan toza va qayta ishlatish mumkin bo'lgan materiallardan tayyorlanganligi
2) o'qitish metodlari va amaliyot	
interaktiv o'qitish	talabalarni ekologik muammolarni hal qilishda faol ishtirok etishga undaydigan interaktiv o'qitish usullarining qo'llanilganligi (seminarlar, munozaralar va loyihalar)
amaliy mashg'ulotlar	ekologik sohada amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan amaliy mashg'ulotlarning o'tkazilishi (dala tadqiqotlari, o'simliklarni o'stirish va chiqindilarni qayta ishlash)
ekologik tadbirlar	talabalar va o'qituvchilarni atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha tadbirlarda (aksiyalar, seminarlar va ko'rgazmalar) ishtirok etishga undashning amalga oshirilishi
3) infratuzilma va resurslar	
energiya samaradorligi	o'quv binolari energiya tejaydigan texnologiyalar bilan jihozlanganligi va qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanilganligi (quyosh panellari)
suv tejash	suvni tejash uchun texnologiyalarning joriy etilganligi hamda yomg'ir suvini yig'ish va qayta ishlatish tizimlarining mavjudligi
chiqindilarni boshqarish	chiqindilarni saralash va qayta ishlash tizimlarining joriy etilganligi
transport	talabalar va xodimlarning ekologik toza transportdan foydalanishlarini rag'batlantirilishi
4) boshqaruv va siyosat	
ekologik siyosat	oliy ta'lim muassasasida ekologik barqarorlik bo'yicha aniq siyosatning ishlab chiqilganligi
ma'lumotlarni	ekologik ko'rsatkichlarni muntazam monitoring qilish

monitoring qilish	va tahlil qilishning amalga oshirilganligi
javobgarlik va shaffoflik	ekologik samaradorlik bo'yicha javobgarlik tizimining mavjudligi va ekologik ko'rsatkichlar bo'yicha hisobotlarning oshkor qilinganligi
5) talabalar va xodimlar xabardorligi	
ekologik xabardorlik	talabalar va xodimlar atrof-muhitni muhofaza qilish masalalarining xabardorligi
o'zgarishga tayyorlik	o'quv jarayonida ekologik jihatdan toza amaliyotlarni qo'llashga tayyorligi
ekologik madaniyat	ekologik madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan tadbirlarni tashkil etilganligi
6) baholash usullari	
sifat baholash	o'quv dasturlari, o'qitish metodlari va siyosat hujjatlarini tahlil qilish
miqdoriy baholash	energiya, suv va resurslardan foydalanish ko'rsatkichlarini o'lchash, chiqindilar hajmi va ularni qayta ishlash darajasini hisoblash
so'rovnomalar	talabalar va xodimlar orasida ularning ekologik xabardorligi va faoliyatini aniqlash uchun so'rovlar o'tkazish
audit	ekologik infratuzilma, resurslardan foydalanish va chiqindilarni boshqarish tizimlarini baholash uchun ekologik audit o'tkazish
benchmark	boshqa oliy ta'lim muassasalari eng yaxshi amaliyotlari bilan taqqoslash
7) baholash maqsadlari	
zaif va kuchli tomonlarni aniqlash	oliy ta'lim muassasasining ekologik samaradorlik sohasidagi kuchli va zaif tomonlarini aniqlash
yaxshilash yo'llarini topish	ekologik samaradorlikni oshirish bo'yicha aniq takliflar va rejalarni ishlab chiqish
barqaror rivojlanishga hissa qo'shish	oliy ta'lim muassasalarining ekologik barqaror rivojlanishga hissa qo'shishini ta'minlash
oliy ta'limning nufuzini oshirish	ekologik barqarorlikka sodiq oliy ta'lim muassasalari nufuzini oshirish va ularni boshqalarga namuna qilish

Ushbu jadvalga asosan, o'quv dasturlari va materiallari, o'qitish metodlari va amaliyot, infratuzilma va resurslar, boshqaruv va siyosat, talabalar va xodimlar xabardorligi, baholash usullari va maqsadlaridan samarali foydalaniladi.

Shuningdek, oliy ta'limda ekologik samaradorligini oshirishga qaratilgan quyidagi samaradorlik ko'rsatkichlari tadqiq qilinadi:

1) Umumiy ekologik xarajatlar samaradorligi:

$$Z_{ekol} = Z_{oldini\ olish} + Z_{hud.ekol} + U_{ekol} + Z_{komp} - E_{util} \quad (1)$$

bu yerda,

Z_{oldini} olish - atrof-muhitga ta'sir qilishning oldini olish xarajatlari;
 $Z_{hud.ekol}$ - obyektning hududiy ekologik xarajatlarga qo'shgan hisssasi;
 U_{ekol} - atrof-muhit ta'siridan atrof-muhitga zarar;
 Z_{komp} - obyektning atrof-muhitga zararli ta'sirini kamaytirish uchun kompensatsiya xarajatlari;

E_{util} - chiqindilarni yo'q qilish samarasi.

2) Ekologik xarajatlar mutlaq samaradorligi:

$$E_z = \frac{E}{C + E_h * K} \quad (2)$$

bu yerda,

E_z - ekologik xarajatlarning umumiy samaradorligi;

E - to'liq yillik ta'sir;

C - joriy xarajatlari;

K - samarani belgilovchi kapital qo'yilmalar;

E_h - kapital qo'yilmalarning samaradorligi standarti.

3) Energiya daraja samaradorligi:

bu yerda,

E_k - iste'mol samaradorligi

P_{n-1} - iste'mol qilingan umumiy mahsulot ulushi.

$$E_k = \frac{In}{P_{n-1}} \quad (3)$$

4) Ekologik samaradorlik koeffitsienti:

$$E = \frac{1}{T} \quad (4)$$

bu yerda,

T - ko'chatlarning stend shakllanishi yoshi.

Bu borada oliy ta'limdan jalb qilingan ekspertlar o'rtasida oliy ta'limda o'qiyotgan bitta guruh tanlab olinib, kichik guruhlar sifatida ular o'rtasida anketa-so'rovi o'tkazildi. O'ylayn shaklda o'tkazilgan so'rovnoma jami 32 nafar talaba qatnashdi. Talabalar o'rtasida o'tkazilgan so'rov natijalariga asosan, ekologik samaradorlikni oshirish yuzasidan quyidagi natijalar aniqlandi (2-jadval):

2-jadval

Talabalarining ekologik samaradorlikni oshirish yuzasidan bergan javoblar ulushi

№	Samaradorlik shakllari	Talabalarining javoblari (son va foizda)
1	Umumiy ekologik xarajatlar samaradorligi	8 (25 %)
2	Ekologik xarajatlar mutlaq samaradorligi	6 (18,75 %)
3	Energiya daraja samaradorligi	3 (9,375 %)
4	Ekologik samaradorlik koeffitsienti	15 (46,875 %)

Olingan so'rov natijalariga asosan, talabalarining ekologik samaradorlik haqida qiziqishi yuqori ulushni (46,875 %) tashkil etadi. Biroq, ularning qoniqarli

javoblari umumiy ekologik xarajatlar samaradorligi (25 %), ekologik xarajatlar mutlaq samaradorligi (18,75 %) va energiya daraja samaradorligi (9,375 %) kabi javoblarga to'g'ri keladi.

Oliy ta'limda o'qitishning ekologik samaradorligini oshirish atrof-muhitni muhofaza qilish va barqaror rivojlanishga erishishga imkon beradi. Bu esa oliy ta'lim muassasalariga o'z faoliyatini ekologik jihatdan yaxshilash va kelajak avlodlar uchun sog'lom muhit yaratishga imkon beradi. Natijada, oliy ta'lim muassasalari ekologik ta'lim va barqaror amaliyotlarni o'z o'quv jarayonlariga singdirish orqali talabalarni ekologik ongli va mas'uliyatli fuqarolar sifatida shakllantirishi mumkin. Biroq, nazariy jihatdan yuqoridagi matematik munosabatlar yordamida ekologik samaradorlikni hisoblash mumkin bo'ladi. Biroq, hisoblashda ishtirok etadigan qiymatlar o'lchovlari muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, iste'molni baholash ekotizimda iste'mol qilinadigan oziq-ovqatning yalpi miqdori va uning kaloriya tarkibini bilishni talab qiladi. Bunday o'lchov ekologlar va o'lchov vositalari uchun asosan mavjud bo'lmagan ekotizimlarga nisbatan olinadi. Ekotizimning ekologik samaradorligi talabalarning shu soha bo'yicha umumiy tasavvurga ega bo'lishini oshirishni taqozo qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Круне Т.И. Оценка эффективности педагогической технологии при экологической подготовке студентов технического вуза. // Мир науки, культуры, образования, №6 (49), 2014. - с. 14.
2. Dilshod Hudayberganov, Tukhtabek Rakhimov, Akmal Rakhimbaev, Ilmira Yusupova, Nilufar Sapaeva. Some areas of development of foreign cooperation in the higher education system. // E3S Web of Conferences 449, 07001 (2023). - p. 1-10. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202344907001>. PDSSED 2023
3. Tukhtabek Rakhimov, Dilshod Hudayberganov, Ilmira Yusupova, Anvar Palvaniyazov, Azamat Urozov. Directions of ecological business development in the regional economic system. // BIO Web of Conferences, 06003 (2024). - p. 1-7. MSNBAS2023, 82, <https://doi.org/10.1051/bioconf/20248206003>.
4. Бобылев С. и др. Как сделать вуз «зеленым»? Сборник рекомендаций и успешных кейсов по внедрению экологических практик в российских вузах. - М., 2020. - с. 7-10.
5. Farhod Abdullaev, Dilshod Hudayberganov, Mohira Zaripova, Durdona Urinova. Formation of the information supply system of subjects of the field of services. // E3S Web of Conferences 420, 07019 (2023), EBWFF 2023. - p. 1-7. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202342007019>

RAQAMLI IQTISODIYOT DAVRIDA BIZNES VA MENEJMENTDAGI INNOVATSIYALAR

Matkarimova Intizor Atabayevna, Iskandarov Diyorbek Axmed o'g'li

Ma'mun universiteti NTM

Annotatsiya. Mazkur maqolada biznes va menejment tizimidagi innovatsiyalarning ahamiyati, ularning zamonaviy korxonalar rivojlanishidagi o‘rni, raqamli transformatsiya jarayonlari, sun‘iy intellektning boshqaruvga ta’siri, shuningdek O‘zbekistonda innovatsion muhitning shakllanishi keng yoritiladi. Shuningdek, kadrlar masalasi, moliyaviy cheklovlar va raqamli xavfsizlik bilan bog‘liq muammolar tahlil etilib, ularning amaliy yechimlari taklif etiladi

Аннотация. В статье подробно рассматривается важность инноваций в бизнесе и управлении, их роль в развитии современных предприятий, процессы цифровой трансформации, влияние искусственного интеллекта на управление, а также формирование инновационной среды в Узбекистане. В нем также анализируются вопросы, связанные с кадрами, финансовыми ограничениями и цифровой безопасностью, и предлагаются практические решения.

Abstract. The article examines in detail the importance of innovations in business and management, their role in the development of modern enterprises, the processes of digital transformation, the impact of artificial intelligence on management, as well as the formation of an innovative environment in Uzbekistan. It also analyzes issues related to human resources, financial constraints, and digital security, and suggests practical solutions.

Kalit so‘zlar: innovatsiya, menejment, biznes modeli, raqamli transformatsiya, sun‘iy intellekt, startup, samaradorlik

Ключевые слова: инновации, менеджмент, бизнес-модель, цифровая трансформация, искусственный интеллект, стартап, эффективность

Keywords: innovation, management, business model, digital transformation, artificial intelligence, startup, efficiency

Bugungi globallashuv davrida biznes subyektlari o‘rtasidagi raqobat tobora kuchayib bormoqda. Raqobatbardosh bo‘lishning asosiy omillaridan biri — bu innovatsiyalarni joriy etish va boshqaruv jarayonlarini zamonaviylashtirishdir. Agar korxonalar innovatsion yondashuvni o‘z vaqtida qo‘llamasa, ular bozor talablaridan ortda qolishi va ishlab chiqarish samaradorligi pasayishi ehtimoli mavjud. Shu bois innovatsion boshqaruv tizimi nafaqat ishlab chiqarishni, balki marketingni, xizmat ko‘rsatishni, mijozlar bilan ishlash mexanizmlarini, ichki jarayonlarni, tashkilot madaniyatini ham qamrab oladi. Bunda menejrlarning innovatsion fikrlashi va texnologik jarayonlarni tushunishi muhim ahamiyat kasb etadi.

XXI asrda raqamli texnologiyalar hayotimizning barcha sohalariga mustahkam kirib bordi. Axborot-kommunikatsiya qurilmalarining rivojlanishi, turli xil aqlli robot tizimlarining rivojlanishi, tobora kattaroq hajmdagi ma’lumotlar bilan ishlash qobiliyati yo‘nalishga jiddiy ta’sir ko‘rsatdi. Zamonaviy iqtisodiyotning rivojlanishi, bunda axborot omili tobora muhim rol o‘ynaydi. Bundan tashqari, yirik

jahon voqealari ham ko‘pincha ushbu tendensiyalarning kuchayishiga hissa qo‘shadi masalan, COVID-19 pandemiyasi sharoitida kompaniyalar o‘zgaruvchan sharoitlarga moslashishga va turli biznes jarayonlariga raqamli texnologiyalarni joriy etishga majbur bo‘lishdi. Masofaviy ish formatlaridan foydalanish, muntazam jarayonlarni avtomatlashtirish va ko‘proq yangi vositalarning afzalliklarini tushungan va his qilgan ko‘plab kompaniyalar pandemiya tanazzulidan keyin ham raqamli texnologiyalarni rivojlantirish ustida ishlashda davom etmoqdalar. Huquqiy sohada ham o‘zgarishlar ro‘y bermoqda. Maxsus davlat dasturlari ishlab chiqilmoqda, qonunchilik shakllantirilmoqda va takomillashtirilmoqda, raqamli texnologiyalarni rivojlantirish va joriy etishning asosiy yo‘nalishlari —boshqaruv, xavfsizlik va boshqa ko‘plab sohalar belgilanmoqda [2; B. 1].

Doktor Mariya Rodrigues so‘zlariga ko‘ra, raqamli iqtisodiyot davrida biznes va tadbirkorlikning ahamiyatini e‘tibordan chetda qoldirib bo‘lmaydi. U “Olim sifatida men texnologiya va ma‘lumotlar tahlili kompaniyalarning ishlash va qaror qabul qilish usullarini qanday o‘zgartirganini ko‘rganman. Ma‘lumotlardan foydalanadigan tadbirkorlar —asoslangan tushunchalar va raqamli texnologiyalar bugungi tezkor ishbilarmonlik muhitida raqobatbardosh ustunlikkaega bo‘lib, ma‘lumotlar tahlili kuchidan foydalangan holda, korxonalar operatsiyalarni optimallashtirishi, mijozlar tajribasini yaxshilashi va innovatsiyalarni rivojlantirishi mumkin, deb o‘ylayman” –deb aytgan [3; B. 1372-1379].

Doktor Jon Smit, kompyuter olimi: “Kompyuter olimi sifatida men texnologiyaning raqamli iqtisodiyotda muhim rol o‘ynashini tushunaman. Bir-biriga bog‘langan bugungi dunyoda raqamli transformatsiyani qabul qila olmagan korxonalar ortda qolish xavfi bor. Sun‘iy intellekt, blokcheyn va boshqalar kabi ilg‘or texnologiyalardan foydalanadigan tadbirkorlar bulutli hisoblash muhim raqobatbardosh ustunlikka ega bo‘lishi mumkin, olim sifatida yangi texnologiyalarga moslashish, innovatsiyalar qilish va bozor o‘zgarishlariga tezda javob berishtarmoqlarni inqilob qilish, mahsuldorlikni oshirish va o‘sish uchun yangi imkoniyatlarni ochishiga ishonaman” -deb ta’kidlagan [4; B. 790-791].

Biznesda innovatsiyalarning ahamiyatini ko‘rib o‘tsak. Biznes jarayonlariga innovatsiyalarni tatbiq etish bir qator ustunliklarni beradi:

1. Mahsulot va xizmat sifatini oshiradi.
2. Raqobat ustunligini shakllantiradi.
3. Xarajatlarni qisqartiradi va samaradorlikni oshiradi.
4. Mijoz ehtiyojlarini chuqur tahlil qilish imkonini yaratadi.
5. Yangi bozor segmentlarini egallashga yordam beradi.
6. Ijodkorlikka asoslangan mehnat muhitini shakllantiradi.
7. Kompaniyaning uzoq muddatli barqaror rivojlanishini ta‘minlaydi.

Zamonaviy biznes raqobatida kompaniyalar nafaqat mahsulotlar, balki jarayonlar, xizmatlar va boshqaruv modellari orqali ham ustunlikka erishmoqda.

Sun‘iy intellekt va avtomatlashtirishning o‘rnini ko‘rib o‘tsak. Hozirgi davrda sun‘iy intellekt (AI), mashinaviy o‘qitish, avtomatlashtirish va data-analitika biznesning muhim bo‘limiga aylandi. Bunga quyidagilar misol bo‘la oladi:

- AI asosidagi sotuv prognozlarini aniqligi oshadi;

- Ombor boshqaruvi avtomatlashtirilishi xatoliklarni kamaytiradi;
- Chatbotlar mijozlarga 24/7 xizmat ko'rsatish imkonini beradi;
- Data-analitika asosida strategik qarorlar qabul qilinadi;

Yuqoridagi jarayonlar biznesni tezkor, aniq va samarali boshqarish imkonini yaratadi.

Menejmentda innovatsion yondashuvlarni ham ko'rib o'tsak.

1. Raqamli transformatsiya. ERP, CRM, HRM kabi tizimlarning joriy etilishi boshqaruvni optimallashtiradi, moliyaviy jarayonlarni nazorat qilishni osonlashtiradi va inson xatosini kamaytiradi.

2. Agile boshqaruvi. Agile, Scrum, Kanban kabi yondashuvlar jamoaning moslashuvchanligini oshirib, tezkor qarorlar qabul qilishga yordam beradi.

3. Innovatsion liderlik. Liderning vazifasi faqat boshqarish emas, balki jamoani ijodkorlikka undash, yangi g'oyalar yaratish uchun qulay muhit shakllantirishdir.

4. Masofaviy ish tizimi. Zoom, Slack, Trello kabi platformalar pandemiyadan keyin ham biznesning ajralmas qismiga aylandi. Masofaviy ishlash vaqt, pul va resurslarni tejaydi.

O'zbekistonda innovatsiyalar rivojini ham ko'rib o'tsak. O'zbekistonda innovatsion muhit quyidagi yo'nalishlarda faol rivojlanmoqda:

- IT Park faoliyati va startaplar ekotizimining kengayishi;
- Elektron tijorat bozorining faol o'sishi (Uzum, Olcha va boshqalar);
- Raqamli to'lov tizimlarining (Click, Payme, Apelsin) jadal

rivojlanishi;

- "Elektron hukumat" va davlat xizmatlarining onlayn shaklga o'tishi;
- Bank tizimida raqamli kreditlashning yo'lga qo'yilishi;

Bu jarayonlar iqtisodiyotni raqamlashtirish va innovatsion iqtisodiyotga o'tishning muhim ko'rsatkichlaridan biridir.

Innovatsiyalar rivojiga ta'sir qiluvchi muammolar va yechimlarni ko'rib o'tsak. Innovatsion rivojlanishda quyidagi to'siqlar mavjud:

1. Malakali kadrlar yetishmasligi;
2. Raqamlashtirishning yuqori xarajatlari;
3. Innovatsion muhit va madaniyatning yetarli shakllanmagani;
4. Kiberxavfsizlik xavflari;
5. Startaplar uchun investitsiyalar kamligi.

Innovatsion rivojlanishda quyidagi yechimlar mavjud:

1. Menejment va IT bo'yicha malakali kadrlar tayyorlashni kuchaytirish;
2. Korxonalarga subsidiya, grant va imtiyozlar berishni kengaytirish;
3. Innovatsion madaniyatni shakllantiruvchi trening va loyihalar tashkil

etish;

4. Raqamli xavfsizlikni kuchaytirish bo'yicha davlat va xususiy sektor hamkorligini yo'lga qo'yish;
5. Startaplar uchun venture-investitsiya mexanizmlarini rivojlantirish.

Xulosa qilib aytganda, biznes va menejmentdagi innovatsiyalar zamonaviy iqtisodiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchidir. Innovatsiyalarni joriy etgan

korxonalar bozordagi o'z mavqeini mustahkamlab, samaradorlikni oshirib, raqobatbardoshligini ta'minlay oladi. O'zbekistonda ham innovatsion rivojlanish uchun keng imkoniyatlar yaratilmoqda, bu esa kelajakda raqamli iqtisodiyotning yanada rivojlanishiga asos bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-6079-son Farmoni. "Raqamli O'zbekiston-2030" strategiyasi to'g'risida. 05.10.2020 y. – <https://lex.uz/ru/docs/-5030957>
2. Ismoilova Gulnora Fayzullaevna. Parpieva Malika Muxamadjonovna. Davlatstatistika qo'mitasi huzuridagi Kadrlar malakasini oshirish va statistik tadqiqotlar institutining "O'zbekiston statistika axborotnomasi" ilmiy elektron jurnali. 2022 yil, 2-son. "O'zbekistonda raqamli iqtisodiyot rivojlanishida raqamli texnologiyalarning ahamiyati".
3. Rodríguez-Mata, María, Annika Frank, Elizabeth Wells, Friedemann Leipold, Nicholas J. Turner, Sam Hart, Johan P. Turkenburg, and Gideon Grogan. "Structure and Activity of NADPH-Dependent Reductase Q1EQE0 from *Streptomyces kanamyceticus*, which Catalyses the R-Selective Reduction of an Imine Substrate." *ChemBioChem* 14, no. 11 (2013): 1372-1379.
4. Kogan, Monica, and John Smith. "Simplified approach to idiopathic toe-walking." *Journal of Pediatric Orthopaedics* 21, no. 6 (2001): 790-791.
5. Kotler, P., & Keller, K. L. (2016). *Marketing Management* (15th ed.). Pearson Education (AQSh/ Pearson India nashri). 832–870 betlar ISBN: 978-0133856460.

BIZNES RAQOBATDOSHLIGINI BOSHQARISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH MEKANIZMLARI

Shavkatov Abdusalim Shavkat o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi

Biznes va tadbirkorlik oliy maktabi tayanch doktoranti

e-mail: abdusalimshavkatov9@gmail.com

ORCID: 0009-0004-7185-9725

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida biznes raqobatdoshligini boshqarishning axborot texnologiyalariga asoslangan mexanizmlari tadqiq etiladi. Tadqiqotda ERP, CRM va bulut hisoblash tizimlari, raqamli monitoring hamda agile metodologiyasi asosiy mexanizmlar sifatida ko'rib chiqiladi. Har bir mexanizmning raqobatdoshlikka ta'siri taqqoslama tahlil va jadvallar orqali asoslanadi. Tadqiqot natijalari O'zbekiston kichik va o'rta biznes korxonalari uchun amaliy tavsiyalar shaklida taqdim etiladi.

Kalit s'zlar: biznes raqobatdoshligi, axborot texnologiyalari, raqamli transformatsiya, ERP tizimi, raqamli monitoring, agile metodologiyasi.

Аннотация. В данной статье исследуются механизмы управления конкурентоспособностью бизнеса на основе информационных технологий в

условиях цифровой экономики. В качестве основных механизмов рассматриваются системы ERP, CRM и облачные вычисления, цифровой мониторинг, а также методология agile. Влияние каждого механизма на конкурентоспособность обосновывается посредством сравнительного анализа и таблиц. Результаты исследования представлены в виде практических рекомендаций для малых и средних предприятий Узбекистана.

Ключевые слова: конкурентоспособность бизнеса, информационные технологии, цифровая трансформация, ERP-система, цифровой мониторинг, методология agile.

Abstract. This article examines the mechanisms of business competitiveness management based on information technologies in the context of the digital economy. ERP, CRM and cloud computing systems, digital monitoring, and agile methodology are considered as the main mechanisms. The impact of each mechanism on competitiveness is substantiated through comparative analysis and tables. The research findings are presented as practical recommendations for small and medium-sized enterprises in Uzbekistan.

Keywords: business competitiveness, information technologies, digital transformation, ERP system, digital monitoring, agile methodology.

KIRISH

XXI asrda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi global iqtisodiy munosabatlarni tubdan o'zgartirmoqda. Raqamli iqtisodiyotga o'tish jarayoni nafaqat yirik transmilliy korporatsiyalar, balki kichik va o'rta biznes vakillari uchun ham yangi raqobat qoidalarini belgilab bermoqda. Bugungi kunda bozorda muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun an'anaviy raqobat omillari — narx, sifat va xizmat ko'rsatish darajasi — yetarli bo'lmay qoldi. Zamonaviy raqobat muhiti tezkorlik, moslashuvchanlik va ma'lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish qobiliyatini talab etmoqda. Jahon iqtisodiyoti forumining ma'lumotlariga ko'ra, raqamli transformatsiyani muvaffaqiyatli amalga oshirgan korxonalar raqobatdoshlari oldida 26% gacha samaradorlik ustunligiga ega bo'lmoqda. Bu raqam axborot texnologiyalarining biznes raqobatdoshligidagi rolini yaqqol ko'rsatib turibdi. Ayniqsa, COVID-19 pandemiyasi davrida raqamli infratuzilmaga ega bo'lgan korxonalar inqirozga chidamliroq ekanligini isbotladi — ular faoliyatini uzluksiz davom ettirish, yangi bozorlarni egallash va mijozlar bazasini saqlab qolish imkoniyatiga ega bo'ldi.

O'zbekiston ham ushbu global tendensiyadan chetda qolmadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasi to'g'risidagi farmoni (2020) mamlakatda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari va maqsadlarini belgilab berdi [1]. Mazkur strategiya doirasida elektron tijorat, raqamli to'lov tizimlari va IT-infratuzilmani rivojlantirish bo'yicha muhim qadamlar tashlandi. Biroq, O'zbekiston korxonalarining aksariyati, xususan kichik va o'rta biznes vakillari, axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish mexanizmlarini to'liq o'zlashtirmagan. Bu esa ushbu yo'nalishda ilmiy tadqiqotlar olib borishni dolzarb masalaga aylantiradi. Ushbu maqolada IT-yechimlar, raqamli monitoring tizimi va agile boshqaruv metodologiyasi asosida biznes

raqobatdoshligini oshirishning strategik mexanizmi tahlil etiladi hamda O‘zbekiston sharoitiga tatbiq etishning amaliy yo‘llari taklif qilinadi.

ASOSIY QISM

Biznes raqobatdoshligini axborot texnologiyalari orqali boshqarish uchta asosiy mexanizm doirasida ko‘rib chiqiladi: IT-yechimlar, raqamli monitoring tizimi va agile yondashuv.

1. *IT-yechimlar asosida raqobatdoshlikni oshirish.* Zamonaviy korxonalar ERP (Enterprise Resource Planning), CRM (Customer Relationship Management) va bulut hisoblash tizimlarini joriy etish orqali ichki jarayonlarni optimallashtirmoqda [2]. Ushbu tizimlar korxonaning barcha bo‘limlari — moliya, ishlab chiqarish, marketing va logistika — o‘rtasida ma'lumotlar almashinuvini real vaqt rejimida ta'minlaydi. Natijada qaror qabul qilish tezligi ortadi, xatolar kamayadi va resurslardan foydalanish samaradorligi oshadi.

1-jadval.

Asosiy IT-yechimlar va ularning raqobatdoshlikka ta'siri

IT-yechim	Vazifasi	Raqobatdoshlikka ta'siri
ERP tizimi	Ichki jarayonlarni birlashtirish	Operatsion xarajatlar 20–35% ga kamayadi [3]
CRM tizimi	Mijozlar bilan munosabatni boshqarish	Mijozlarni saqlab qolish 25–30% ga oshadi
Bulut hisoblash	Infratuzilma xarajatlarini kamaytirish	IT xarajatlari 40% gacha kamayadi
Sun'iy intellekt	Tahlil va bashorat qilish	Qaror qabul qilish tezligi 3–5 baravar oshadi
Kiberxavfsizlik	Ma'lumotlarni himoya qilish	Biznes uzluksizligi ta'minlanadi

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, har bir IT-yechim raqobatdoshlikning muayyan jihatiga bevosita ta'sir ko‘rsatadi. Ushbu yechimlarni kompleks tatbiq etish esa sinergiya effektini yuzaga keltiradi.

2. *Raqamli monitoring tizimi.* Ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv (Data-Driven Management) zamonaviy raqobatning muhim elementi hisoblanadi. Real vaqt rejimida bozor tahlili, raqobatchilar faoliyatini kuzatish va iste'molchi xulq-atvorini bashorat qilish tizimlaridan foydalanish korxonaga strategik ustunlik beradi [4]. Raqamli monitoring tizimi quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

Birinchi bosqich — Ma'lumotlarni yig'ish. Ijtimoiy tarmoqlar, savdo platformalari, mijozlar shikoyatlari va bozor hisobotlaridan avtomatik tarzda ma'lumotlar to'planadi.

Ikkinchi bosqich — Tahlil qilish. Big Data va mashinaviy o'rganish algoritmlaridan foydalanib, yig'ilgan ma'lumotlar qayta ishlanadi va trendlar aniqlanadi.

Uchinchi bosqich — Qaror qabul qilish. Tahlil natijalari asosida boshqaruv guruhi operativ va strategik qarorlarni qabul qiladi.

2-jadval.

Raqamli monitoring: an'anaviy va zamonaviy yondashuv taqqoslama

tahlili

Mezon	An'anaviy yondashuv	Raqamli monitoring
Ma'lumot yig'ish tezligi	Haftalik/oylik hisobotlar	Real vaqt rejimi
Tahlil aniqligi	Cheklangan, qo'lda	Yuqori, avtomatlashgan
Raqobatchi kuzatuv	Vahti-vaqti bilan	Doimiy, 24/7
Qaror qabul qilish	Sekin, ko'p bosqichli	Tezkor, ma'lumotga asoslangan
Xarajatlar	Past (dastlab)	O'rta (uzoq muddatda tejamkor)

Yuqoridagi taqqoslama ko'rsatadiki, raqamli monitoring tizimiga o'tish dastlabki investitsiyalarni talab etsa-da, uzoq muddatda raqobat afzalliklarini ta'minlaydi.

3. *Agile yondashuv*. Tez o'zgaruvchan bozor sharoitida an'anaviy ierarxik boshqaruv o'rniga moslashuvchan agile metodologiyasi keng tarqalmoqda [5]. Agile yondashuv korxonaga quyidagi imkoniyatlarni beradi: yangi mahsulot va xizmatlarni bozorga tezroq chiqarish, mijozlar ehtiyojlariga operativ munosabat bildirish va ichki jarayonlarni doimiy takomillashtirish.

3-jadval.

Agile metodologiyasini joriy etishning bosqichlari va natijalari

Bosqich	Amalga oshiriladigan faoliyat	Kutilayotgan natija
Tayyorgarlik	Xodimlarni o'qitish, jamoalarni shakllantirish	Agile madaniyatini shakllantirish
Pilot loyiha	Bitta bo'limda sinov joriy etish	Jarayonlarni optimallashtirish
Kengaytirish	Butun korxonaga tatbiq etish	Bozorga chiqish vaqti 40% qisqaradi
Takomillashtirish	Doimiy retrospektiv va yangilanish	Raqobatdoshlik barqarorlashadi

Agile metodologiyasini muvaffaqiyatli joriy etgan korxonalar yangi mahsulotlarni bozorga chiqarish vaqtini sezilarli darajada qisqartirgan va mijozlar qoniqishini oshirgan. Bu esa bevosita bozordagi raqobat mavqeiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, axborot texnologiyalarini biznes boshqaruviga kompleks tatbiq etish raqobatdoshlikni ta'minlashning zamonaviy va samarali mexanizmi hisoblanadi. IT-yechimlar, raqamli monitoring tizimi va agile yondashuv bir-birini to'ldiruvchi mexanizmlar sifatida birgalikda qo'llanilganda sinergiya effektini yuzaga keltiradi va korxonaning bozordagi mavqeini mustahkamlaydi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Kichik va o'rta biznes (KO'B) korxonalari uchun bosqichma-bosqich raqamli transformatsiya yo'l xaritasini shakllantirish — bir vaqtning o'zida barcha

tizimlarni joriy etish o‘rniga, ustuvor yo‘nalishlardan boshlash tavsiya etiladi.

2. Bulut texnologiyalari va SaaS yechimlarini joriy etish orqali AT infratuzilmasi xarajatlarini optimallashtirish — bu yondashuv, ayniqsa, kichik korxonalar uchun moliyaviy jihatdan qulaydir.

3. Raqamli monitoring tizimini barpo etish va ma'lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish madaniyatini rivojlantirish — boshqaruv qarorlari intuitiv emas, balki aniq ma'lumotlar asosida qabul qilinishi lozim.

4. Xodimlarning raqamli savodxonligini oshirish va agile boshqaruv ko‘nikmalarini shakllantirish — texnologiyalarning samarasi ko‘p jihatdan ulardan foydalana oladigan insoniy kapitalga bog‘liq.

Ushbu mexanizmlarni kompleks tatbiq etish O‘zbekiston Respublikasining “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasi doirasida amalga oshirilayotgan islohotlar bilan hamohang bo‘lib, mahalliy korxonalarning xalqaro bozorlardagi raqobatdoshligini sezilarli darajada oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati

[1] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risidagi farmoni. — Toshkent, 2020.

[2] Porter, M.E., Heppelmann, J.E. How Smart, Connected Products Are Transforming Competition // Harvard Business Review. — 2014.

[3] McKinsey Global Institute. The Age of Analytics: Competing in a Data-Driven World. — McKinsey & Company, 2016.

[4] Davenport, T.H., Harris, J.G. Competing on Analytics: The New Science of Winning. — Harvard Business Press, 2017.

[5] Rigby, D., Sutherland, J., Takeuchi, H. Embracing Agile // Harvard Business Review. — 2016.

УПРАВЛЕНИЯ РАЗМОЛЬНЫМИ СИСТЕМАМИ МАСЛОЭКСТРАКЦИОННОГО ПРЕДПРИЯТИЯ НА ОСНОВЕ МОДЕЛЕЙ ОПЕРАТИВНОГО ПЛАНИРОВАНИЯ

Юсупов Фирнафас

**Ургенчский государственный университет
имени Абу Райхана Беруни**

к.т.н., и.о. Профессор кафедры «Программный инжиниринг»

Аннотация. *Управление материальными потоками семян хлопчатника в данном производстве охватывает наиболее характерные для непрерывного производства задачи: распределение нагрузок между последовательно работающими размольными станками технологического процесса маслоэкстракционного производства. В работе на основе моделей оперативного планирования производится стабилизация подачи зерна на размольную систему, которая послужит фундаментом для оптимизации автоматического регулирования подобных процессов.*

Ключевые слова. *Размольная система, технологический процесс,*

математическое моделирование, оптимальное управление, автоматизированное управление.

Abstract. *Cotton seed material flow management in this production process encompasses tasks most typical of continuous production: load distribution between sequentially operating milling machines in the oil extraction process. Using operational planning models, this study stabilizes the grain supply to the milling system, which will serve as the foundation for optimizing the automatic control of similar processes.*

Keywords: *Grain grinding system, technological process, mathematical modeling, optimal control, automated control.*

Главный недостаток существующей системы управления производственными процессами, в частности маслоэкстракционных предприятиях состоит в несоответствии между темпом производства и получением текущей информации о показателях производства количественных и качественных. Другими словами, поступление информации руководству об основных показателях производственной и хозяйственной деятельности предприятия для проведения оперативного анализа его работы значительно отстает от хода производства. Так, обследование маслоэкстракционного предприятия показало, что, несмотря на занятость большого числа работников цехов и заводоуправления составлением ежедневных сводок по производству масличным продуктам на технологических установках, работа по составлению сводки за предыдущий день обычно занимает примерно 12-13 часов; размножение и представление ее потребителям и того позже. Такая задержка приводит к обесцениванию информации о работе технологических установок, не дает возможности своевременно определять отклонения от оперативных планов в процессе их выполнения, выявлять причины, вызвавшие эти отклонения, вскрывать внутренние резервы производства, принимать действенные меры по их рациональному использованию. Очевидно, все это приводит к значительному снижению оперативности и эффективности управления производством [1,2].

Ликвидация упомянутых недостатков в управлении маслоэкстракционным производством (МЭП) является неотложной задачей, решение которой должно быть проведено путем создания автоматизированных систем организационного, организационно-производственного, технологического процесса объединенные в интегрированной АСУ предприятием.

Основной задачей разрабатываемой гибкой системы управления основным производством маслоэкстракционного предприятия на основе объемных детерминированных моделей является управление материальными (интенсивность исходного продукта, в частности семена хлопчатника) потоками в производстве с целью согласования нагрузок агрегатов размольной системы, а также определение и реализация оптимальных режимов технологических процессов, которые удовлетворяют технико-

экономическим показателям объемного, оперативного плана маслоэкстракционного предприятия в интегрированной системе управления.

Управление материальными потоками семян хлопчатника в данном производстве охватывает наиболее характерные для непрерывного производства задачи: распределение нагрузок между последовательно работающими размольными станками технологического процесса маслоэкстракционного производства. Размольная система определяет производительность всего процесса, колебания которой сказываются на всех технологических машинах и, в конечном итоге, отражаются на выходе продукции [1].

Таким образом, стабилизация подачи зерна на размольную систему послужит фундаментом для использования всего комплекса средств автоматического регулирования, которые найдут в будущем применение на данном объекте.

Колебания расхода зерна перед размольной системой обусловлены изменениями влажности и гранулометрического состава зерна, переходом на новую партию запуска зерна и т.д. Перечисленные возмущающие параметры имеют различный характер воздействия. Обрабатываемая партия зерна обычно остается неизменной в течение довольно продолжительного (по сравнению с сутками) времени [1].

С целью повышения вероятности выпуска конечных продуктов требуемого качества в рамках автоматизированной системы управления технологическим процессом (АСУ ТП) проводятся исследования по повышению точности технологических процессов маслоэкстракционного производства различными способами управления.

В работе предлагается ограничиться достигнутым уровнем качества сырья и точности систем регулирования (стабилизации ТП МЭП) и компенсировать неуправляемость технологией с помощью распределительных оптимизационных моделей, входящих в состав АСУ основным производством МЭП. На основе распределительных моделей становится возможным и решение обратной задачи - определение при фиксированных ресурсах минимально допустимого уровня точности технологического процесса, обеспечивающего выполнения заданной структуры интенсивности выпуска конечных продуктов.

Для стабилизации подачи зерна на размольную систему предлагается система управления на основе распределительных моделей, т.е. на базе оперативных планов производства маслоэкстракционного предприятия (см.Рис.).

Согласно предлагаемой схеме управления интенсивностью подачи зерна на размольную систему, значение которой согласуется с результатами решения задачи оптимального планирования производственного процесса подсистемы технико-экономического планирования (ТЭП), а также задачи календарного планирования производства в подсистеме оперативного управления производством (ОУП). На уровне ТЭП составляется линейная

детерминированная модель текущего планирования, с помощью которой по полученным от вышестоящих органов показателям плана и информации о материальных и производственных ресурсах составляется оптимальная производственная программа на плановый период [3].

В блоке ОКП решается комплекс задач объемного планирования затрат и выпуска. В комплекс решаемых задач входят: основная задача – расчет оптимальной производственной программы маслоэкстракционного предприятия с разбивкой по кварталам; вспомогательные задачи – формализация зависимостей между параметрами производственного процесса маслоэкстракционного предприятия и переменными, характеризующими поведения технологического процесса: обоснование плановых норм выхода конечных, побочных продуктов и отходов производства, а также плановых норм угаров (производственных потерь (безвозвратных)); прогнозирование поступления исходного сырья (ассортимент семян хлопчатника). Оптимальное распределение производственных ресурсов между типами выпускаемой продукции. Результаты решения вспомогательных задач являются исходной информацией для основной задачи. Дискретна управления в объемном планировании принимается равной периоду планирования T (год). На данном уровне производится также объемно-календарное планирование. Оптимальная производственная программа хлопкозавода разбиваются по кварталам.

В блоке ОУП детализуются во времени решения, принятые на блоке ОКП, и осуществляется отработка возмущений, длительность которых соизмерима с длительностью периода оперативного управления (месяц, декада, смена). На данном уровне решается комплекс задач оперативно-календарного планирования; задачи закрепления за ТП подмножеств выпускаемых модификаций конечного продукта; задача распределения наличных ресурсов между подмножествами модификаций конечного продукта; задача расписания, т. е. определение моментов начала работ (запусков партии) фиксированных модификаций семян хлопчатника; задача определения оперативной последовательности запуска фиксированных модификаций семян хлопчатника; задача оперативной корректировки некоторых технико-экономических показателей плана, ассортимента исходного сырья, фонда времени работы оборудования и т.д. Комплекс задач оперативно-календарного планирования позволяет повысить вероятность выполнения плановых показателей, сформированных в блоке ОКП.

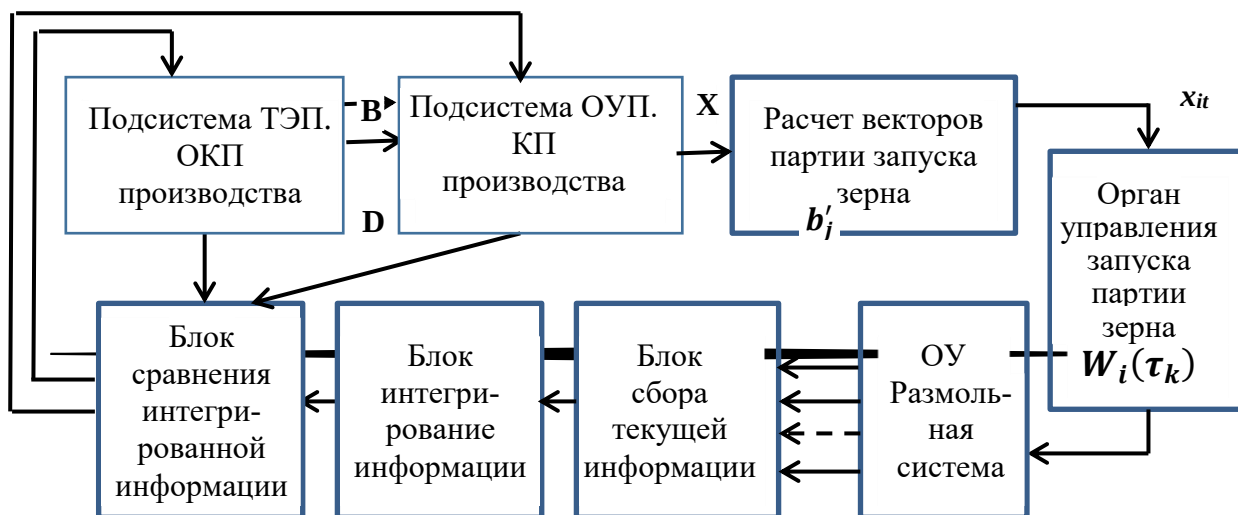


Рис. Система управления размольной системой маслоэкстракционного предприятия на основе детерминированных и календарных моделей производственного процесса.

Допустим, рассчитан оптимальный текущий план маслоэкстракционного предприятия в натуральных и денежных выражениях соответственно: $B = \{b_j\}, j = \overline{1, m}$ и $D = \{d_j\}, j = \overline{1, m}$, где m – количество видов конечных продуктов.

На основании объемных показателей текущего плана (ОКП) разработаны календарные планы (КП) интенсивности запуска исходного сырья и выпуска модификации масличных продуктов соответственно по месяцам: $X = \{x_{it}\}, i = \overline{1, n}, t = \overline{1, 12}$ и $Q = \{q_{ijt}\}, i = \overline{1, n}, t = \overline{1, 12}$, где n – количество видов конечных продуктов выпускаемых в t -м месяце; q_{ijt} – выпуск из i -го исходного сырья j -го конечного продукта в t -м месяце.

Пусть, размольная система имеет некоторое количество устройств и очередь операций на эти устройства. Обозначим:

τ_k - время освобождения k -го устройства;

$X = \{x_{it}\}, i = \overline{1, n}, t = \overline{1, 12}$ - очередь ожидающих обработки операций.

Каждый шаг – это выбор операций из очереди для обработки. Каждой операции ставится в соответствие некоторая функция предпочтения. $x_{it} \rightarrow W_i(\tau_k)$. Из очереди выбирается операция с максимальным значением W_i , причем $W_i(\tau_k)$ - детерминированное правило предпочтения (правило выбора из очереди).

Текущая информация о выполнении оперативных планов и производственной программы поступает через информационный канал обратной связи в блоки сбора, интегрирования и сравнения информации, где происходит выявление величины отклонений выпуска продукции и технико-экономических показателей от соответствующих показателей оптимальных оперативных планов и производственной программы.

Если эти отклонения превосходят допустимую величину рассогласования, то производится корректировка моделей текущих или оперативных планов производственной программы или корректируется план на следующий интервал управления и планирования.

Список использованной литературы

1. Производственный технологический регламент на производство хлопкового масла и шрота по схеме форпрессование-экстракция на 2-х линиях МЭЗ-350 производительностью 800 т/сутки переработки семян хлопчатника. ТР 1602-28-2-02. Ташкент: МАСЛОЖИРТАБАКАПРОМ РУз., 2002.- 215 С.

2. Руководство по технологии получения и переработки растительных масел и жиров/Том 1, Книга вторая. Под общ. научн. ред. д.т.н., проф. А.Г. Сергеева. - Ленинград, 1974.- 591 С.

3. Юсупов Ф., Абдуллаева Г.И., Киличев Ж., Рахманова М. Автоматизация решения задач оптимального планирования основного производства маслоэкстракционного завода в вычислительной среде MATLAB// Перспективы развития информационных технологий: сборник материалов II Ежегодной Всероссийской научно-практической конференции с международным участием 11 марта 2010/под общ. Ред. С.С.Чернова. - Новосибирск: Издательство «СИБПРИНТ», 2010. - 349 с. (237-240 с).

ИНДЕКСНАЯ ОЦЕНКА ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ УЗБЕКИСТАНА

Костюченко Антон Валерьевич, Гулямов Рустам Рахматуллаевич

кандидат PhD, главный специалист,
Проектный офис «Продвижение и внедрение зелёной экономики»,
Высшая школа бизнеса и предпринимательства
ORCID: 0000-0001-8332-5908; e-mail: a.kostyuchenko@rgsbm.uz,
kastyuch@gmail.com.

кандидат PhD, руководитель проектного офиса,
Проектный офис «Продвижение и внедрение зелёной экономики»,
Высшая школа бизнеса и предпринимательства

Annotatsiya. Mazkur tezisda O'zbekiston Respublikasining raqamli muhitini baholash uchun muallif tomonidan ishlab chiqilgan ko'p o'lchovli indeks tizimi taqdim etilgan. Metodologiya uchta o'lchovni qamrab oladi: hozirgi holat (rivojlanish indeksi), o'zgarishlar tezligi (o'sish dinamikasi indeksi) va baza davriga nisbatan to'plangan o'zgarishlar (potensial o'sish indeksi). 2017–2024 yillar ma'lumotlari asosida tahlil infratuzilma va ta'lim ko'rsatkichlarining yuqori dinamikasi bilan IKT eksport natijalarining o'sishdan orqada qolishi o'rtasidagi tizimli nomuvofiqlikni aniqladi. Xulosa qilib, raqamli sohaning iqtisodiy samaradorligini oshirishga qaratilgan siyosat tavsiyalari taklif etiladi.

Kalit so'zlar: raqamli rivojlanish, indeks metodologiyasi, IKT eksporti, raqamli iqtisodiyot, O'zbekiston.

Аннотация. В тезисе представлена авторская система многомерной индексной оценки цифровой среды Узбекистана, охватывающая три измерения: текущий уровень (индекс развития), скорость изменений (индекс динамики роста) и накопленное преобразование относительно базового периода (индекс потенциального роста). Анализ данных 2017–2024 годов выявил системное несоответствие между высокой динамикой

инфраструктурного и образовательного охвата и устойчивым отставанием результативных показателей цифровой экономики – прежде всего экспорта ИКТ-товаров и услуг. На этой основе сформулированы рекомендации, направленные на повышение экономической отдачи от накопленного цифрового потенциала страны.

Ключевые слова: цифровое развитие, индексная методология, ИКТ-экспорт, цифровая экономика, Узбекистан.

Abstract. This paper introduces a multi-dimensional index framework for assessing Uzbekistan's digital environment, encompassing three analytical dimensions: the current state (Development Index), the pace of change (Growth Dynamics Index), and cumulative transformation relative to the base period (Potential Growth Index). Analysis of 2017–2024 data reveals a persistent structural mismatch between strong infrastructure and education gains on the one hand, and chronically low ICT export performance on the other. Evidence-based policy recommendations are proposed to unlock the economic value of Uzbekistan's accumulated digital potential.

Keywords: digital development, index methodology, ICT exports, digital economy, Uzbekistan.

1. Постановка проблемы. Измерять цифровое развитие страны сложнее, чем кажется на первый взгляд. Большинство используемых инструментов – международные рейтинги, отраслевые доклады – строятся как срез на один год и неплохо справляются с задачей межстрановых сравнений. Однако для управленческих решений не менее важно другое: *с какой скоростью* страна движется и *насколько глубоко* изменилась за несколько лет относительно стартовой точки. Именно этого стандартные индексы не показывают. Применительно к Узбекистану – экономике, прошедшей за 2017–2024 годы через масштабную цифровую реформу – данный пробел особенно значим.

Дополнительная сложность состоит в том, что цифровое развитие многомерно. Подключение населения к интернету, качество образования и экспортная успешность ИКТ-сектора – это разные явления, каждое из которых меняется по собственной логике. Сводить их в единый показатель без потери информации крайне затруднительно. Тем не менее именно комплексная картина позволяет выявить то, чего не видно по отдельным цифрам: системные дисбалансы между ресурсами и отдачей.

2. Методологический подход. Для преодоления описанных ограничений разработана система трёх взаимосвязанных, но концептуально самостоятельных инструментов. Каждый из них отвечает на отдельный аналитический вопрос.

Первый инструмент – **Индекс развития (ИР)** – фиксирует состояние цифровой среды в конкретном году. Расчёт ведётся исключительно по показателям, выраженным в долях или процентах.

Второй инструмент – **Индекс динамики роста (ИДР)** – показывает, как соотносится текущий год с предыдущим. Значение выше 1,0 означает улучшение, ниже – откат.

Третий инструмент – **Индекс потенциального роста (ИПР)** – показывает накопленные изменения относительно базового года и глубину трансформации в долгосрочной перспективе.

Структура всех трёх индексов повторяет логику Индекса развития ИКТ Международного союза электросвязи [2] с выделением трёх блоков и присвоением им определенного веса: «Инфраструктура» (вес 35%), «Образование» (30%), «Результат» (35%). Расчёты основаны на данных Всемирного банка за 2017–2024 годы [3].

3. Что показывают данные. Суммарный ИР вырос за восемь лет с 27,5 до 38,9 пункта – прирост около 41% (таблица 1). Внешне это выглядит как убедительный прогресс. Но как только мы заглядываем внутрь трёх субиндексов, картина разделяется на две совершенно разные истории.

Таблица 1. Динамика индексов цифровой сферы Узбекистана, 2017–2024 гг.

Индекс / субиндекс	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
ИР (общий)	27,5	28,2	33,5	35,4	37,3	43,4	37,8	38,9
«Инфраструктура»	18,9	19,0	23,7	23,5	24,6	29,7	32,0	34,6
«Образование»	64,7	66,5	70,9	74,3	80,1	82,2	79,8	82,4
«Результат»	4,0	3,5	3,5	5,9	4,5	4,5	5,2	5,8
ИДР	–	0,99	1,19	1,23	1,05	1,34	1,06	1,06
ИПР (база = 2017)	1,00	0,99	1,22	1,44	1,56	2,00	1,98	2,43

Источник: составлено авторами по данным Всемирного банка [3].

История первая – *инфраструктура и образование*. Интернет-охват населения за рассматриваемый период вырос с 48,7% до 89,5% – результат масштабного развёртывания сетей 4G/LTE с 2018 года [5]. Субиндекс «Образование» в 2024 году достиг 82,4 пункта – один из самых высоких уровней для стран СНГ. Во многом это обеспечено резким расширением охвата высшим образованием (с 8,6% в 2017 году до 56,5% в 2024 году – рост в 6,5 раза), достигнутым благодаря реформам, привлечению зарубежных университетов и государственным программам поддержки [6]. Оба субиндекса отражают реальные, значительные достижения.

История вторая – *«Результат»*. Субиндекс, характеризующий экономическую отдачу цифровой среды – экспорт ИКТ-товаров и услуг, – за восемь лет практически не изменился: 4,0 пункта в 2017 году, 5,8 в 2024 году.

Таким образом, разрыв между «Образованием» (82,4) и «Результатом»

(5,8) в конце периода почти четырнадцатикратный. Это не статистический артефакт – это описание того, как накопленный потенциал не конвертируется в экономическую ценность.

ИДР добавляет глубину с точки зрения оценки во времени. Единственный год с отрицательной динамикой – 2018-й (0,99) – оказался переходным в начале реформенного цикла. Три последующих года показали уверенный рост, кульминировавший в 2022 году значением 1,34. Этот пик объясняется одним конкретным событием: экспорт ИКТ-товаров за год вырос в 3,3 раза – накопленный эффект от создания IT Park Uzbekistan, заложенного в 2019 году [4], наконец нашёл выражение в экспортной статистике. К 2023–2024 годам ИДР опустился до 1,06 – признак перехода от интенсивного наращивания к инерционному режиму.

ИПР к 2024 году вышел на значение 2,43, то есть совокупное преобразование цифровой среды за восемь лет превысило двукратную отметку. Вместе с тем это значение скрывает глубокую субиндексную асимметрию: именно инфраструктурная и образовательная составляющие обеспечивают рост ИПР, тогда как результативная часть вносит в него минимальный вклад.

4. Направления государственной политики. Полученные результаты указывают на завершение одного этапа цифровизации и начало другого. Первый этап – инфраструктурный – предполагал решение задачи физического охвата: подключить население, расширить сети, насытить рынок мобильной связью. Данный этап выполнен полностью.

Второй этап принципиально другой. Его центральное направление – получение экономического результата от внедренной цифровой инфраструктуры. Так, экспорт ИКТ-услуг демонстрирует хорошую динамику, однако волатильность показателя на протяжении всего периода свидетельствует о том, что рост определяется рыночной конъюнктурой, а не долгосрочными структурными позициями.

Таким образом, логика полученных результатов подсказывает три взаимосвязанных приоритета.

Первый: переориентировать образовательную политику с количества на качество. В частности, углублённое взаимодействие университетов с резидентами IT Park в части учебных программ, отраслевая сертификация для ключевых цифровых специальностей, включение в учебные треки реальных проектов с экспортноориентированными компаниями.

Второй: переориентировать IT Park с инкубационной на кластерную модель. Дальнейший рост требует увеличения масштаба – полноценных производственных цепочек, взаимодействия с международными технологическими партнёрами и ориентацию на нишевый промышленный экспорт, а не только на программное обеспечение.

Третий: создавать внутренний спрос на цифровые решения. Например, расширение цифровых государственных сервисов, регуляторная поддержка электронной коммерции, программы цифровизации малого и среднего бизнеса

и т.д.

Список использованных источников:

1. Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-4942 «О мерах по реализации Стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030»» от 5 октября 2020 года. URL: <https://lex.uz/ru/docs/5031048> (дата обращения: 01.05.2026).
2. ITU. Measuring digital development: Facts and figures 2023. Geneva: International Telecommunication Union, 2023. URL: <https://www.itu.int> (дата обращения: 01.05.2026).
3. Всемирный банк. World Bank Open Data. URL: <https://data.worldbank.org/> (дата обращения: 01.05.2026).
4. Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-4551 «О мерах по ускоренному развитию технологического предпринимательства» от 30 апреля 2019 года. URL: <https://lex.uz> (дата обращения: 01.05.2026).
5. Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-3832 от 30.06.2018 года. URL: <https://lex.uz/docs/3806048> (дата обращения: 01.05.2026).
6. Указ Президента Республики Узбекистан № УП-5847 «О мерах по коренному совершенствованию системы высшего образования» от 8 октября 2019 года. URL: <https://lex.uz/docs/4545887> (дата обращения: 01.05.2026).

RAQAMLI IQTISODIYOT VA ZAMONAVIY AXBOROT TEKNOLOGIYALARNI RIVOJLANTIRISH TENDENSIYALARI

Salayeva Bakposhsha Kamilovna

*Al-Xorazmiy universiteti, Sanoat bilan
hamkorlik bo'limi boshlig'i.
salaevabekpossa@gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqola raqamli iqtisodiyot va zamonaviy axborot texnologiyalarining rivojlanish tendensiyalarini ilmiy jihatdan tahlil qiladi. Sun'iy intellekt, Internet narsalar (IoT), bulutli texnologiyalar, blokcheyn va kvant hisoblash kabi ilg'or texnologiyalarning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri, O'zbekistonda raqamli transformatsiya jarayonining joriy holati va kelajak istiqbollari o'rganiladi. Tadqiqotda statistik ma'lumotlar, xalqaro indekslar va zamonaviy ilmiy tadqiqotlar asosida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: raqamli iqtisodiyot, axborot texnologiyalari, sun'iy intellekt, IoT, bulutli texnologiyalar, blokcheyn, raqamli transformatsiya, O'zbekiston

Аннотация: В данной статье с научной точки зрения анализируются тенденции развития цифровой экономики и современных информационных технологий. Исследуется влияние передовых технологий, таких как искусственный интеллект, Интернет вещей (IoT), облачные технологии, блокчейн и квантовые вычисления, на экономическую эффективность, а также текущее состояние и перспективы процесса цифровой трансформации в

Ўзбекистане. На основе статистических данных, международных индексов и современных научных исследований разработаны практические рекомендации по развитию цифровой экономики.

Ключевые слова:цифровая экономика, информационные технологии, искусственный интеллект, IoT, облачные технологии, блокчейн, цифровая трансформация, Узбекистан.

Abstract:This article scientifically analyzes the development trends of the digital economy and modern information technologies. It studies the impact of advanced technologies such as artificial intelligence, the Internet of Things (IoT), cloud technologies, blockchain, and quantum computing on economic efficiency, as well as the current state and future prospects of the digital transformation process in Uzbekistan. Based on statistical data, international indexes, and modern scientific research, the study develops practical recommendations for the development of the digital economy.

Keywords:digital economy, information technologies, artificial intelligence, IoT, cloud technologies, blockchain, digital transformation, Uzbekistan.

Kirish:XXI asrda raqamli texnologiyalar jahon iqtisodiyotining asosiy rivojlanish omillaridan biriga aylandi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida tub o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Sun'iy intellekt, Internet narsalar (IoT), bulutli texnologiyalar va blokcheyn tizimlari iqtisodiy jarayonlarni avtomatlashtirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hamda yangi biznes modellarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda [1].

Hozirgi davrda raqamli iqtisodiyot davlatlarning global raqobatbardoshligini belgilovchi strategik omilga aylanmoqda. Jahon iqtisodiy forumi ma'lumotlariga ko'ra, 2030-yilga borib global raqamli iqtisodiyot hajmi keskin oshishi prognoz qilinmoqda [2].O'zbekistonda ham raqamli transformatsiyani rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Xususan, "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida elektron hukumat tizimini rivojlantirish, IT xizmatlari eksportini oshirish va zamonaviy raqamli infratuzilmani shakllantirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda [3].

Mazkur maqolaning maqsadi — O'zbekistonda raqamli iqtisodiyot va sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanish holatini tahlil qilish hamda ularning iqtisodiy samaradorligini baholashdan iborat.

Raqamli texnologiyalarning iqtisodiy ahamiyati: Raqamli iqtisodiyot zamonaviy iqtisodiy tizimning muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. Sun'iy intellekt texnologiyalari katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash, iqtisodiy prognozlash va biznes jarayonlarini optimallashtirish imkonini bermoqda. AI asosidagi tizimlar ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va xarajatlarni kamaytirishda muhim vosita hisoblanadi [4].

Internet narsalar texnologiyalari sanoat korxonalarida uskunalarni real vaqt rejimida nazorat qilish, energiya samaradorligini oshirish va texnik nosozliklarni oldindan aniqlash imkonini beradi. Bu esa ishlab chiqarishdagi yo'qotishlarni

kamaytirib, resurslardan samarali foydalanishga xizmat qiladi.

Bulutli texnologiyalar korxonalarga katta infratuzilmaviy xarajatlarsiz zamonaviy dasturiy xizmatlardan foydalanish imkoniyatini yaratmoqda. Ayniqsa, kichik va o'rta biznes subyektlari uchun bu texnologiyalar muhim iqtisodiy afzalliklarni taqdim etadi. Blokcheyn texnologiyalari esa moliyaviy operatsiyalar xavfsizligini ta'minlash, elektron hujjat almashinuvi va aqlli shartnomalarni amalga oshirishda keng qo'llanilmoqda. Ushbu texnologiyalar iqtisodiy jarayonlarning shaffofligini oshirishga xizmat qiladi.

O'zbekistonda raqamli transformatsiyaning joriy holati. So'nggi yillarda O'zbekistonda raqamli transformatsiya jarayonlari jadal rivojlanmoqda. Internet qamrovining kengayishi, optik tolali aloqa tarmoqlarining rivojlanishi va mobil internet xizmatlari narxining pasayishi aholining raqamli xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirmoqda [5].

Elektron hukumat tizimi ham faol rivojlanmoqda. my.gov.uz portali orqali ko'plab davlat xizmatlari elektron shaklda ko'rsatilmoqda. Bu esa davlat xizmatlari ko'rsatish muddatlarini qisqartirib, byurokratik to'siqlarni kamaytirmoqda. Moliyaviy sektorda "Click", "Payme" va "Uzum" kabi fintech platformalarining rivojlanishi naqd pulsiz to'lovlar hajmining oshishiga olib kelmoqda. Elektron to'lov tizimlarining kengayishi iqtisodiy samaradorlikni oshirib, moliyaviy xizmatlarning ommabopligini ta'minlamoqda.

IT Park faoliyati natijasida O'zbekistonda startap ekotizimi rivojlanmoqda. "Bir million dasturchi" loyihasi esa yoshlarning zamonaviy IT ko'nikmalarini egallashiga xizmat qilmoqda.

Mavjud muammolar: Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish jarayonida bir qator muammolar mavjud. *Birinchidan*, hududlar o'rtasida internet sifati va tezligi bo'yicha tafovut saqlanib qolmoqda. Ayrim qishloq hududlarida internet infratuzilmasi yetarli darajada rivojlanmagan.

Ikkinchidan, malakali IT mutaxassislari va sun'iy intellekt bo'yicha kadrlar yetishmovchiligi kuzatilmoqda. Oliy ta'lim tizimida zamonaviy amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga ehtiyoj mavjud.

Uchinchidan, kiberxavfsizlik bilan bog'liq xavflar ortib bormoqda. Raqamli xizmatlar hajmining kengayishi shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va axborot xavfsizligini ta'minlash zaruratini kuchaytirmoqda. Shuningdek, raqamli iqtisodiyotga oid qonunchilik bazasini yanada takomillashtirish zarur hisoblanadi.

Taklif va tavsiyalar: O'zbekistonda raqamli transformatsiyaning jadallashtirish uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

- barcha hududlarni yuqori tezlikdagi internet bilan qamrab olish;
- sun'iy intellekt va kiberxavfsizlik bo'yicha zamonaviy ta'lim dasturlarini kengaytirish;
- startap va innovatsion loyihalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash;
- elektron hukumat xizmatlari sonini yanada oshirish;
- raqamli iqtisodiyot bo'yicha zamonaviy qonunchilik bazasini shakllantirish;

- xalqaro IT kompaniyalar bilan hamkorlikni rivojlantirish.

Mazkur choralar mamlakatning raqamli salohiyatini oshirish va xalqaro raqobatbardoshligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Xulosa: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli iqtisodiyot va sun'iy intellekt texnologiyalari iqtisodiy rivojlanishning muhim omiliga aylanmoqda. O'zbekistonda raqamli infratuzilmaning rivojlanishi, elektron hukumat tizimining kengayishi va fintech xizmatlarining ommalashuvi mamlakatning raqamli transformatsiyasini jadallashtirmoqda.

Biroq, hududiy raqamli tengsizlik, malakali kadrlar yetishmovchiligi va kiberxavfsizlik bilan bog'liq muammolar hali ham dolzarb hisoblanadi. Shu sababli zamonaviy texnologiyalarni iqtisodiyotning barcha sohalariga joriy etish, inson kapitalini rivojlantirish va innovatsion ekotizimni qo'llab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etadi.

“Raqamli O'zbekiston – 2030” strategiyasining samarali amalga oshirilishi mamlakatning Markaziy Osiyodagi yetakchi IT markazlardan biriga aylanishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, raqamli transformatsiya jarayonida davlat boshqaruvi samaradorligini oshirish, xususiyl sektor ishtirokini kengaytirish hamda xalqaro hamkorlikni kuchaytirish ham muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Tapscott D. *The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence*. McGraw-Hill, 1995.
2. World Economic Forum. *Digital Economy Report*, 2025.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli Farmoni.
4. Top 10 AI Trends to Watch in 2026. USAII, 2025.
5. Nasrullayev F.M. *Development Trends of Communication and Informatization Services in Uzbekistan under the Conditions of the Digital Economy*. 2026.
6. World Bank. *Digital Development Report: Digital Transformation Overview*. Washington, DC, 2024.
7. OECD. *OECD Digital Economy Outlook 2024*. Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris, 2024.

ЎЗБЕКИСТОНДА ЯШИЛ ИҚТИСОДИЁТГА ЎТИШНИНГ ЗАРУРАТИ

Рустамова Гулбаҳор Насретдиновна

Бизнес ва тадбиркорлик олий мактаби

Мустақил тадқиқотчиси

G mail: gulbahorrustamova333@gmail.com Тел: +998941873951

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистонда яшил иқтисодиётга ўтиш

заруратини келтириб чиқарган омиллар, ушбу глобал экологик инқирознинг атроф- муҳитга салбий таъсирлари, ундан келиб чиқадиган хавф-хатарлар кўрсатиб ўтилган. Бунинг оқибатида иқтисодиётимиздаги кўрсаткичлар даражасини пасайиши ва уни олдини олиш борасида мамлакатимизда яшил иқтисодиётга ўтишдаги зарур омиллар келтириб ўтилган. Яшил иқтисодиётни ривожлантиришни юқори кўрсаткичларга олиб чиқишда “яшил оила” мақомини бериш, “яшил оила концепцияси”ни ишлаб чиқиш масаласи тадқиқотнинг бош объекти қилиб олинган.

Аннотация. В данной статье показаны факторы, вызвавшие необходимость перехода к зеленой экономике в Узбекистане, негативное влияние этого глобального экологического кризиса на окружающую среду и вытекающие из него опасности. В качестве основного объекта исследования был взят вопрос придания статуса «зеленой семьи» и развития понятия «зеленая семья» в целях вывода развития зеленой экономики на высокий уровень.

Annotation. This article shows the factors that have caused the need for a transition to a green economy in Uzbekistan, the negative impact of this global environmental crisis on the environment and the dangers that follow from it. The main object of the study was the issue of giving the status of a "green family" and developing the concept of a "green family" in order to bring the development of a green economy to a high level

Калит сўзлар: яшил иқтисодиёт, экологик инқироз, яшил оила концепцияси, яшил бюджет, яшил фитобар, яшил ландшафт, яшил овқатланиш, яшил технология, яшил миллий тарбия, яшил спорт

Ключевые слова: зеленая экономика, экологический кризис, концепция зеленой семьи, зеленый бюджет, зеленый фитобар, зеленый ландшафт, зеленое питание, зеленые технологии, зеленое национальное образование, зеленый спорт.

Key words: green economy, ecological crisis, green family concept, green budget, green phytobar, green landscape, green nutrition, green technologies, green national education, green sports.

Кириш

Табиат билан иқтисодиёт ўртасида боғлиқлик кишилиқ жамиятининг илк босқичларидан маълум. Табиат инсонни озиқ-овқат қийим-кечак жой ва бошқа зарурий моддий неъматлар билан таъминлайди. Инсон табиатдан эстетик завқ олади, унинг таъсирида меҳнат қилади, маҳсулот яратади, хизмат кўрсатади, соғлигини тиклайди, улғаяди, хуллас ҳаёт учун барча зарурий неъматлардан баҳраманд бўлади. Шундай экан иқтисодиёт тараққиёти бевосита табиий ресурсларига боғлиқ. Аммо жаҳонда сўнги йилларда ривожланаётган мамлакатлар ўртасида саноат, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш борасида олиб борилган

мусобақалар натижасида, табиий ресурслардан оқилона фойдаланилмади, оқибатда ҳаддан зиёд чиқиндилар ҳажми ошиб борди. Булар ўз навбатида атроф муҳитга, инсонлар саломатлигига салбий таъсир қила бошлади. Экстенсив ривожланиш иқтисодиётни (хўжалик юритувчи субъектларни) табиат қонунларига зид равишда фаолият юритишини тақозо этади. Бундай усулнинг жадал ривожланиши глобал даражадаги экологик инқирозга сабаб бўлди. Буларнинг барчаси жаҳон миқёсида яшил иқтисодиётга ўтиш заруратини келтириб чиқарди.[1]

Ер шари аҳолисига таҳдид солаётган глобал экологик инқироз Ўзбекистонни ҳам четлаб ўтмади. Охирги ўн йилликда аҳоли саломатлигига салбий таъсирларини кўрсата бошлади. Айрим иқлимшунос экспертларимиз мамлакатимизга ўз таъсир кучини кўрсатган иқлим ўзгаришларини қуйидаги хавф-хатарлар билан асослаб бердилар:

► 191 мамлакатлар орасида иқлим ўзгариши таъсири даражаси бўйича 96-ўринни, INFORM 2022 хавф индексида-табиий офатлар хавфи бўйича 111-ўринни эгаллайди;

► Сув тошқинлари ҳар йили 61 000 кишига таъсир қилади, ЯИМга йиллик таъсири 181 мил.АҚШ.долл. тенг, ҳамда иқлим ўзгариш натижасида ушбу кўрсаткичлар 130 000 кишига ва ЯИМ 143 мил.АҚШ.долл. ошди.

► 2021-йилда атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар эмиссияси ҳажми 909 минг тоннани ташкил этди.

► Қурғоқчиликка мойилаҳолиулуши 76,3%ни ташкил этди.

Ушбу экологик хавф-хатарларнинг олди олинмаса, уларга бирон-бир ечим топилмаса 2030 йилда қуйидаги хавфларни солиши мумкин:

► Аномал иссиқлик туфайли аҳоли соғлигини сақлаш ва ижтимоий ҳимоя бўйича ЯИМнинг 6% миқдорида қўшимча харажат юзага келтиради;

► Иқлим ўзгаришининг бевосита (жисмоний) таъсирининг иқтисодий қиймати ЯИМнинг 1 фоизини ташкил этади;

► Ер деградацияси ЯИМнинг 4%га тенг иқтисодий йўқотишларга олиб келади.

Ўзбекистонда “Яшил иқтисодиёт”га ўтишнинг долзарблиги ва зарурлиги қуйидаги омиллар билан белгиланади:

- атроф-муҳитнинг ифлосланиши ва табиий ресурслар тугашининг салбий оқибатларини камайтириш мақсадида иқтисодиётда технологик модернизациялашни амалга оширишни зарурлиги;

- углеводород хом-ашёси ва унинг пировард маҳсулот қийматидаги улушига боғлиқлигини қисқартириш асосида иқтисодиёт рақобатбардошлигини ошириш;

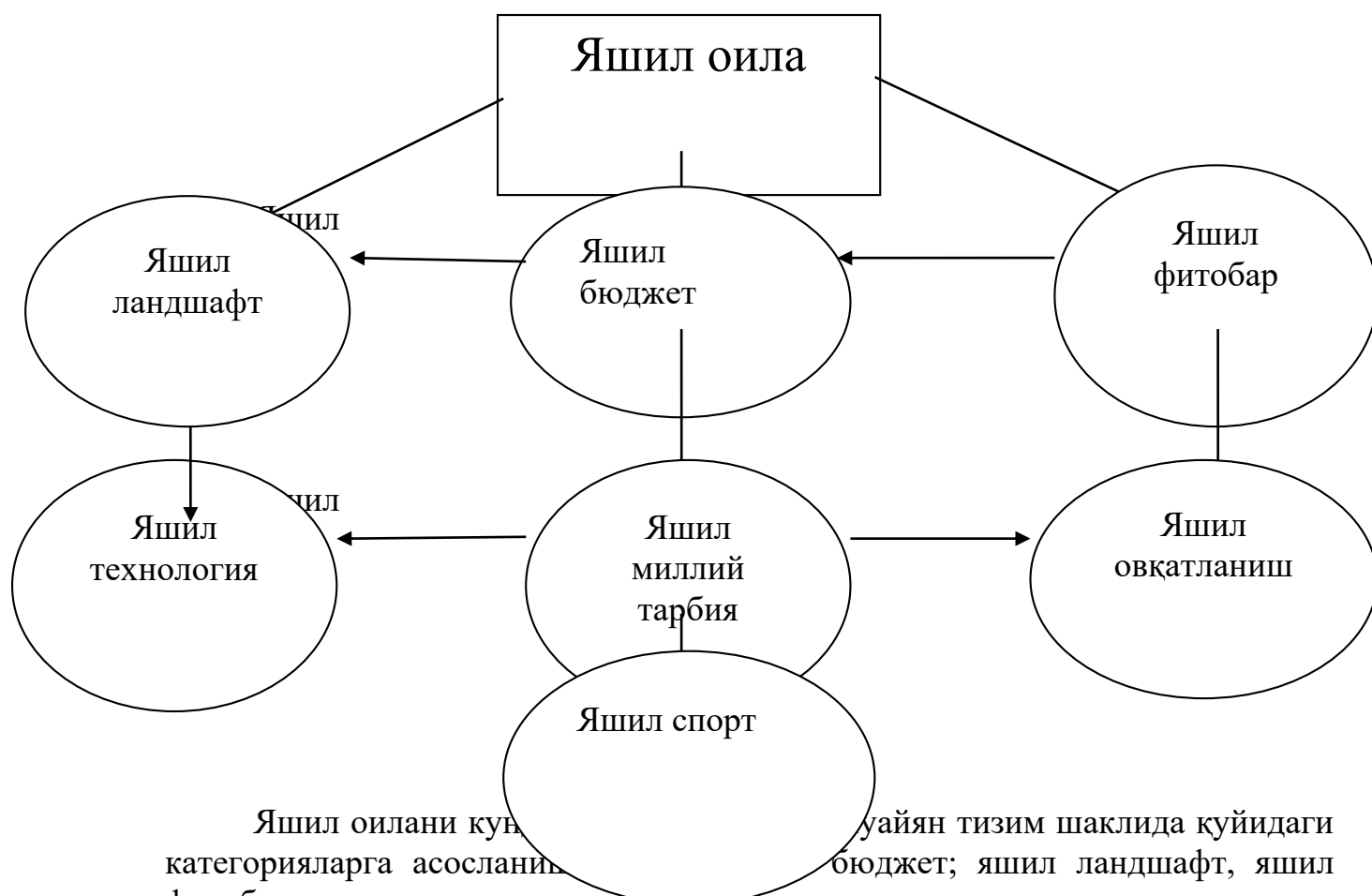
- катта мультипликатив самарага эга бўлган юқори технологияли тармоқларни янгилаш имконини берувчи яшил инновацияларни қўллаш;

- паст углеродли иқтисодиётга ўтиш жараёнида углеводородга боғлиқликни қисқартириш.

Аммо шуни эътиборга олиш лозимки “яшил иқтисодиёт”га ўтиш

зарурлигини илмий асослашнинг мураккаблиги, экологик муаммоларни прогнозлашнинг юқори даражада ноаниқлиги ушбу концепцияни тушунарли, содда тарзда тушунтиришда қийинчиликлар туғдиради. Жумладан, иссиқхона газларини атмосферага чиқариш муддати ва даражасини пасайтириш бўйича ягона келишув мавжуд эмас. Тадқиқотлардан маълум бўлишича, Ўзбекистон углеводород энергияси – нефть, газ, кўмирдан фойдаланиш ҳисобига ҳар йили ялпи ички маҳсулотнинг камида 4,5 фоизини йўқотмоқда. Қолаверса, мамлакатдаги энергия ишлаб чиқарувчи қувватларнинг салкам ярми эскирган. Уларни тиклаш ёки модернизациялаш катта маблағни талаб қилади. Бунинг ўрнига ҳам иқтисодий, ҳам экологик жиҳатдан самарали ҳисобланган “яшил энергетика”га ўтиш минг чандон афзал. Чунки “Яшил иқтисодиёт”нинг муҳим компоненти қайта тикланадиган энергия манбаларини яратиш ва фойдаланиш ҳисобланади. Бу жиҳатдан Ўзбекистоннинг салоҳияти анча юқори. [2]

Биз фуқароларимизга хавфсиз экологик соғлом муҳит, хавфсиз озиқ-овқат, хуллас кундалик турмушида барча эколик тамойилларга риоя қилишга ундайдиган ва кенг имкониятлар шарт-шароитлар яратиб берадиган, аниқроғи “яшил оила” мақомига эришмоқчи бўлган оилалар учун “яшил оила концепцияси”ни ишлаб чиқишни жуда муҳим, деб ҳисобладик (1-чизма).



Яшил оилани кундалик турмушида қўллаш бўйичан тизим шаклида қуйидаги категорияларга асосланиб, яшил бюджет; яшил ландшафт, яшил фитобар; яшил овқатланиш; яшил тарбия; яшил технология; яшил спорт.

Ҳар бир оиланинг соғлом ва тежамкор муҳитда яшаш тарзи мана шу

категорияларга боғлиқ. Ушбу концепцияни батафсил таҳлил қилиш учун ҳар бир категорияларини изоҳлаб чиқамиз.

Яшил бюджет- оилавий бюджетни оилада янада тежамкор соғлом муҳит яратиш учун уй хўжалигини юритиш учун харажатлар, товар маҳсулотлар, хизматлар, кундалик озиқ-овқатлар истеъмол саватчасидан тортиб чиқиндиларни ҳам саралаб ундан тежамкор фойдаланиш, даволаниш, оилавий дам олиш, турли оилавий тўй-тадбирларни ўтказишда ҳам тежамкор соғлом муҳит яратишда яшил бюджетдан фойдаланишни муҳим деб санадик.

Яшил ландшафт- Оила аъзолари тоза кислород билан нафас олиши, табиий эстетик завқ олиши кўтаринки кайфиятда бўлиши учун ҳаттоки соғлом овқатланиши ва оила бюджетини тежаб қолиш шу билан биргаликда кўшимча даромад топишида муҳим роль ўйнайди. Яшил ландшафтни яратиш кўп қаватли уйларда яшайдиган хонадонларда, балконларда оддий гултувакларда хонаки гулларни кўпайтириш, ҳаттоки уй шароитида гултувакларда ҳосил берадиган цитрусли мевалар, сабзавотлар, кўкатларгача парваришлаб етиштириш мумкин. Томорқаси бор хонадонларда эса рўзғор учун керакли бўлган сабзавотлар, кўчатлар экиб боғ яратиш мумкин.

Яшил фитобар - Ушбу қисмни халқ табobati асосида даволаниш учун яшил тиббиёт бурчаги деб атаса ҳам бўлади. Кўп қаватли уйлардан тортиб томорқаси бор уйларнинг асосан ошхона жихозларининг унча катта бўлмаган масалан 50х50 см ўлчамли бир кичик қисмида (оила эгаси ҳоҳишига қараб) асосий доривор гиёҳларнинг 25 хил туридан тайёрланган қайнатмалар, дамламалар, суртмалардан оила аъзоларини соғломлаштириш, даволаниш учун кундалик турмуш тарзида мунтазам фойдаланишдир.

Яшил овқатланиш - оилада “Яшил таомнома” ишлаб чиқиш, тўғри овқатланиш, инсон саломатлигининг 70%ни кафолатлайди.

Яшил тарбия - она табиат, уни севиш ва асраш унга ўз ҳиссани қўшиш, ҳайвонот дунёсини севиш каби фазилатларга эга бўлган мультфилм, кинофильм қаҳрамонлари, ҳужжатли фильмларни хонадонларда кўпроқ тарғиб қилиш оила аъзоларининг муносабатларида, дам олиш, ҳордиқ чиқариш, гаджетларда оиланинг муҳим қадриятлари сифатида фарзандлар тарбиясида акс этиши долзарб бўлиб қолмоқда.

Яшил технология - электр энергия, табиий газларни тежаш, ичимлик суви ва атрофга муҳитни исроф қилмаслик, кундалик турмуш тарзида инновацион ақлли технологиялардан фойдаланишни англатади. Яшил технологияларга ўтган оилаларда оила учун керак бўлган ҳар бир техника, жихоз, буюмларни тежамкорлик даражаси қандай, мана шу омиллар ҳисоб-китоб қилиниб сотиб олинади.

Яшил спорт - Оилада яшил спортни шакллантириш учун эрталабки бадантарбия машқи, ҳар куни 2 кмдан 5 кмгача пиёда юришни одат қилиш (иловалар орқали) узоқ масофаларга яшил транспортда (велосипед) бориш фарзандларга спорт билан шуғулланиши учун спорт анжомлари олиб бериш, оилалар ўртасида спорт тадбирларини мусобақаларини ташкил этишда фаол

катнашиш, оилада соғлом муҳитни шакллантиришда муҳим роль ўйнайди.[3]

Хулоса қилиб айтганда Ўзбекистонда яшил иқтисодиётга ўтиш зарурати ижтимоий ва иқтисодий, экологик аҳамиятга эга. Шунингдек, инсон саломатли ва атроф муҳитни асраб авайлаш, табиий ресурсларни тежаш улардан унумли фойдаланишни тақозо этади. Жаҳон ҳамжамиятидаги томонидан қабул қилинаётган стандартлар ишлаб чиқариш корхоналарини яшил технологиялар билан ишлашни талаб этади. Буларнинг барчаси эса яшил иқтисодиётга ўтишни англатади

Фойдаланилган адабиётлар

1.Вахабов А.В. Хажибакиев Ш.Х., ва бошқалар. Яшил иқтисодиёт: Дарслик. / –Тошкент.: “Universitet”, 2020. -200 б.

2.Штайнер А., Айрис Р., Бэсса С. И др.Навстречу «зелёной» экономике: пути к устойчивому развитию и искоренению бедности /: ЮНЕП/ГридАрендаль,2011.С. 17.16.

3. Хўжамуродов И. “Авесто”да деҳқончилик маданияти. Т.; “Наврўз”, 2018. 217- бет.

4.Буригин В.А, Марцинковская Н.И. Ўзбекистонда табиатни муҳофаза қилиш

5.Зиёмухамедов Б. Тангри ҳикмати ёхуд ёру-кўк қонунияти.. Т: 2021. “Donishmand ziyosi”, 167-бет.

МЕТОДИКА ИНТЕГРАЛЬНОЙ ОЦЕНКИ ЦИФРОВИЗАЦИИ МАЛОГО БИЗНЕСА В УЗБЕКИСТАНЕ

Askarova Sevara Baxtiyorovna

*Vazirlar mahkamasi huzuridagi Biznes va tadbirkorlik
oliy maktabi mustaqil tadqiqotchisi,
MCHJ “Orzu Logistics” moliyaviy menejer
Asksevara@gmail.com*

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekiston sharoitida kichik biznes subyektlarini raqamlashtirish darajasini baholashning metodik yondashuvlari yoritilgan. Tadqiqotda raqamli transformatsiyani faqat infratuzilma ko‘rsatkichlari orqali emas, balki raqamli jarayonlar va iqtisodiy natijalar bilan birgalikda o‘lchash zarurligi asoslanadi. Muallif tomonidan kichik biznesni raqamlashtirishning integral indeksini shakllantirish yondashuvi taklif qilinadi. Indeks uch blokdan iborat: texnik baza, raqamli jarayonlar va iqtisodiy natijalar. Vazn koeffitsiyentlarini aniqlashda T. Saatining ierarxialarni tahlil qilish usuli (AHP) qo‘llaniladi.

Аннотация. В статье рассматриваются методические подходы к оценке уровня цифровизации малого бизнеса в условиях трансформации экономики Узбекистана. Обоснована необходимость интегральной оценки, объединяющей инфраструктурные предпосылки, фактическое использование цифровых инструментов и экономические результаты цифровой

трансформации. Предложена структура Интегрального индекса цифровизации малого бизнеса, включающая три блока: техническую базу, цифровые процессы и экономические результаты. Для определения весовых коэффициентов показателей используется метод анализа иерархий Т. Саати.

Abstract. The article examines methodological approaches to assessing the level of digitalization of small business in the context of economic transformation in Uzbekistan. The paper substantiates the need for an integrated assessment that combines infrastructure readiness, actual use of digital tools and economic outcomes of digital transformation. The author proposes the structure of an Integrated Index of Small Business Digitalization consisting of three blocks: technical base, digital processes and economic results. The Analytic Hierarchy Process by T. Saaty is used to determine the weight coefficients of the indicators.

Kalit so'zlar: kichik biznes, raqamlashtirish, raqamli iqtisodiyot, integral indeks, AHP, ierarxialarni tahlil qilish usuli, O'zbekiston.

Ключевые слова: малый бизнес, цифровизация, цифровая экономика, интегральный индекс, АНР, метод анализа иерархий, Узбекистан.

Keywords: small business, digitalization, digital economy, integrated index, AHP, Analytic Hierarchy Process, Uzbekistan.

Введение

Цифровизация малого бизнеса является одним из ключевых направлений модернизации экономики Узбекистана. Развитие безналичных платежей, электронной коммерции, онлайн-сервисов, цифрового документооборота и платформенных каналов продаж меняет характер предпринимательской деятельности, повышает прозрачность хозяйственных операций и расширяет возможности выхода на новые рынки. Вместе с тем для малого бизнеса цифровая трансформация имеет неоднородный характер: часть предприятий активно внедряет цифровые инструменты, тогда как значительная доля субъектов малого предпринимательства ограничивается отдельными элементами цифровой коммуникации.

В этих условиях особое значение приобретает разработка методики, позволяющей не только описывать наличие цифровой инфраструктуры, но и количественно оценивать фактическую цифровую зрелость малого бизнеса. Международные индексы цифрового развития, включая индикаторы сетевой готовности, инновационного развития и электронного правительства, как правило, ориентированы на макроуровень и не всегда отражают особенности малых предприятий. Между тем именно малый бизнес нуждается в прикладном инструменте диагностики, который может быть использован для мониторинга, регионального сравнения и обоснования мер государственной поддержки [3; С. 45].

Цель статьи заключается в обосновании методического подхода к формированию Интегрального индекса цифровизации малого бизнеса, адаптированного к условиям Республики Узбекистан и учитывающего как инфраструктурные, так и процессные и результативные параметры цифровой

трансформации.

Методологические основы интегральной оценки

Методологическая логика предлагаемого подхода основана на представлении цифровизации малого бизнеса как многоуровневого процесса. На первом уровне формируются инфраструктурные условия: доступ к интернету, скорость соединения, распространение смартфонов и наличие локализованного программного обеспечения. На втором уровне происходит практическое использование цифровых инструментов в операционной деятельности предприятия: безналичные платежи, онлайн-присутствие, цифровые каналы продаж, электронный документооборот. На третьем уровне проявляются экономические результаты цифровизации: рост производительности, снижение издержек, расширение географии продаж и повышение налоговой прозрачности.

Такое построение согласуется с ресурсным подходом, согласно которому цифровые компетенции, данные и технологические возможности предприятия могут рассматриваться как стратегические ресурсы, обеспечивающие устойчивые конкурентные преимущества [6; С. 105]. В то же время теория динамических способностей подчёркивает, что конкурентный эффект возникает не от простого наличия ресурсов, а от способности организации использовать их в изменяющейся среде [7; С. 516]. Поэтому в интегральной оценке особое значение должен иметь блок фактических цифровых процессов.

Общая формула Интегрального индекса цифровизации малого бизнеса может быть представлена следующим образом: $ИИЦМБ = \alpha_1 \cdot I_1 + \alpha_2 \cdot I_2 + \alpha_3 \cdot I_3$, где I_1 — субиндекс технической базы, I_2 — субиндекс цифровых процессов, I_3 — субиндекс экономических результатов; $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3$ — весовые коэффициенты соответствующих блоков. В предлагаемой модели используются следующие веса блоков: $\alpha_1 = 0,25$; $\alpha_2 = 0,40$; $\alpha_3 = 0,35$. Наибольший вес блока цифровых процессов объясняется тем, что именно практическое использование технологий напрямую влияет на выручку, клиентскую базу и операционную эффективность предприятия.

Система показателей Интегрального индекса цифровизации малого бизнеса

В структуру индекса включены двенадцать показателей, объединённых в три функциональных блока. Блок I «Техническая база» включает охват населения интернетом, среднюю скорость мобильного интернета, уровень охвата смартфонами и доступность локализованного программного обеспечения на узбекском языке. Данный блок отражает базовые условия цифрового развития, без которых невозможно устойчивое внедрение цифровых инструментов.

Блок II «Цифровые процессы» характеризует интенсивность практического использования цифровых инструментов субъектами малого бизнеса. В него входят доля безналичных платежей в рознице, доля малого бизнеса с онлайн-присутствием, доля выручки из цифровых каналов и уровень

цифрового документооборота. Эти показатели отражают переход от формального доступа к технологиям к их реальному применению в предпринимательской деятельности.

Блок III «Экономические результаты» направлен на оценку последствий цифровизации для эффективности малого бизнеса. Он включает прирост производительности труда, расширение географии рынка сбыта, снижение операционных издержек и уровень налоговой прозрачности. Включение данного блока позволяет избежать ситуации, когда цифровизация оценивается только по факту внедрения технологий, без анализа их экономического эффекта.

Каждый показатель нормируется в интервале от 0 до 1. Для статистических показателей могут использоваться фиксированные внешние ориентиры, стратегические целевые значения или международные бенчмарки. Для экспертных балльных показателей применяется шкалирование в пределах заранее установленного диапазона. Такой подход снижает риск «плавающей» нормализации и делает результаты индекса сопоставимыми во времени и между регионами.

Применение метода анализа иерархий при определении весов

Для определения весовых коэффициентов показателей целесообразно применять метод анализа иерархий Т. Саати. Данный метод позволяет перевести экспертные суждения в количественную форму через парные сравнения критериев. Эксперты оценивают относительную значимость показателей по фундаментальной шкале от 1 до 9, где 1 означает равную значимость, а 9 — абсолютное превосходство одного критерия над другим [1; С. 83].

Преимущество метода анализа иерархий заключается в наличии встроенной процедуры проверки согласованности экспертных суждений. Для каждой матрицы парных сравнений рассчитываются локальный вектор приоритетов, индекс согласованности CI и отношение согласованности CR. Если CR меньше 0,10, матрица считается логически согласованной и может быть использована для дальнейшего расчёта весов.

В рамках предлагаемой методики экспертная оценка проводится по четырём группам матриц: матрица главных блоков индекса, матрица показателей технической базы, матрица показателей цифровых процессов и матрица показателей экономических результатов. На основе индивидуальных экспертных оценок формируются средние внутриблоковые веса, после чего рассчитываются глобальные веса показателей путём умножения локального веса показателя на вес соответствующего блока.

Полученная система весов отражает баланс между инфраструктурой, операционной активностью и экономическим эффектом. В частности, более высокий вес цифровых процессов показывает, что для малого бизнеса решающим является не только доступ к цифровой инфраструктуре, но и способность использовать её для продаж, расчётов, документооборота и взаимодействия с клиентами.

Практическая значимость предлагаемой методики

Практическое значение Интегрального индекса цифровизации малого бизнеса состоит в том, что он может применяться на макро-, мезо- и микроуровнях. На макроуровне индекс позволяет оценивать общую цифровую среду развития малого бизнеса в стране. На мезоуровне он может использоваться для сравнения регионов и выявления территорий с низкой цифровой зрелостью. На микроуровне методика может быть адаптирована для диагностики отдельного предприятия с использованием соответствующих прокси-индикаторов.

Для органов государственного управления индекс может служить инструментом мониторинга эффективности программ поддержки малого бизнеса. Если слабым звеном является техническая база, приоритетными становятся меры по развитию цифровой инфраструктуры, снижению стоимости доступа к интернету и расширению покрытия мобильной связи. Если низкие значения наблюдаются в блоке цифровых процессов, необходимы программы цифровой грамотности предпринимателей, поддержка электронной коммерции, стимулирование безналичных платежей и внедрение электронного документооборота.

Для самих субъектов малого бизнеса индекс может выполнять функцию диагностической карты. Он позволяет определить, какие направления цифровизации требуют первоочередного внимания: техническое оснащение, продвижение в онлайн-каналах, цифровые продажи, автоматизация учёта или повышение прозрачности финансовых операций. Тем самым методика приобретает не только аналитическое, но и управленческое значение.

В условиях формирования цифровой экономики Узбекистана подобный инструмент особенно важен, поскольку развитие малого бизнеса тесно связано с занятостью, региональной активностью, инновационностью и налоговой дисциплиной. Комплексная оценка цифровизации создаёт основу для более адресной государственной политики и рационального распределения ресурсов поддержки [4; С. 71].

Заключение

Цифровизация малого бизнеса является сложным и многоаспектным процессом, который не может быть адекватно оценён только через наличие технической инфраструктуры. Для получения объективной картины необходимо учитывать фактическое использование цифровых инструментов и их экономические результаты. Предложенный Интегральный индекс цифровизации малого бизнеса позволяет объединить эти компоненты в единую систему оценки.

Использование метода анализа иерархий обеспечивает научно обоснованное определение весовых коэффициентов и позволяет проверить логическую согласованность экспертных суждений. Наибольшая значимость блока цифровых процессов подтверждает, что ключевым фактором цифровой трансформации малого бизнеса является практическое применение цифровых технологий в операционной деятельности.

Предлагаемая методика может использоваться в научных исследованиях, региональной диагностике, мониторинге государственных программ и управленческой практике малых предприятий. Её дальнейшее развитие связано с апробацией на фактических данных регионов Узбекистана и расширением системы индикаторов с учётом отраслевой специфики малого бизнеса.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Saaty, T. L. (1980). The Analytic Hierarchy Process. – New York: McGraw-Hill. – 287 p.
2. OECD. (2021). The Digital Transformation of SMEs. – Paris: OECD Publishing. – 275 p.
3. World Bank. (2016). World Development Report 2016: Digital Dividends. – Washington, DC: World Bank. – 330 p.
4. UNCTAD. (2021). Digital Economy Report 2021. – Geneva: United Nations. – 238 p.
5. Министерство цифровых технологий Республики Узбекистан. Материалы по развитию цифровой экономики и цифровой инфраструктуры Республики Узбекистан. – Ташкент.
6. Barney, J. B. (1991). Firm Resources and Sustained Competitive Advantage // Journal of Management. – Vol. 17(1). – P. 99–120.
7. Teece, D. J., Pisano, G., Shuen, A. (1997). Dynamic Capabilities and Strategic Management // Strategic Management Journal. – Vol. 18(7). – P. 509–533.

**ZAMONAVIY TA'LIM TEXNOLOGIYALARINI QO'LLASH ORQALI
O'QUV JARAYONI SAMARADORLIGINI OSHIRISH**

Abduraxmanova Malika Abdujapparovna

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi

Biznes va tadbirkorlik oliy maktabi

mustaqil izlanuvchi *m.adburaxmanova@gsbe.uz*

Annotatsiya. *Ushbu tezisdagi zamonaviy ta'lim texnologiyalarini qo'llash orqali o'quv jarayoni samaradorligini oshirish masalalari tahlil qilingan. Tadqiqotda raqamli va interaktiv ta'lim vositalarining o'quvchilarning o'zlashtirish darajasi hamda faolligiga ta'siri o'rganildi. Nazariy tahlil, qiyosiy tahlil va pedagogik kuzatuv usullaridan foydalanildi. Natijalarga ko'ra, zamonaviy ta'lim texnologiyalari ta'lim sifatini oshirishga va mustaqil o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.*

Аннотация. *В данной тезисе проанализированы вопросы повышения эффективности учебного процесса посредством применения современных образовательных технологий. В исследовании изучено влияние цифровых и интерактивных образовательных средств на уровень усвоения знаний и*

активность учащихся. Используются методы теоретического анализа, сравнительного анализа и педагогического наблюдения. Согласно результатам, современные образовательные технологии оказывают положительное влияние на повышение качества образования и развитие навыков самостоятельного обучения.

Abstract. This thesis analyzes the issues of improving the effectiveness of the educational process through the use of modern educational technologies. The study examines the impact of digital and interactive learning tools on students' level of achievement and activity. The methods of theoretical analysis, comparative analysis, and pedagogical observation were used. According to the results, modern educational technologies have a positive effect on improving the quality of education and developing independent learning skills.

Kalit so'zlar: ta'lim texnologiyalari, raqamli ta'lim, o'quv samaradorligi, interaktiv metodlar, innovatsion pedagogika.

Ключевые слова: образовательные технологии, цифровое обучение, эффективность обучения, интерактивные методы, инновационная педагогика.

Keywords: educational technologies, digital education, learning efficiency, interactive methods, innovative pedagogy.

KIRISH

Hozirgi kunda ta'lim tizimida zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish jarayoni jadal rivojlanmoqda. Raqamli vositalar va interaktiv platformalar o'quv jarayonini yanada samarali tashkil etish, ta'lim sifatini oshirish hamda o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishini kuchaytirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda [1; B.15]. Shu sababli ta'lim jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish dolzarb ilmiy va amaliy masalalardan biri hisoblanadi.

Ta'lim jarayonida an'anaviy usullar bilan bir qatorda innovatsion yondashuvlarni qo'llash o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, bilimlarni chuqur o'zlashtirish va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, raqamli ta'lim muhitining kengayishi o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamkorlikni yangi bosqichga olib chiqmoqda.

Shu nuqtai nazardan, zamonaviy ta'lim texnologiyalarining o'quv jarayoni samaradorligiga ta'sirini o'rganish, ularning afzalliklarini aniqlash hamda amaliyotga tatbiq etish yo'llarini tahlil qilish muhim ilmiy vazifalardan biri hisoblanadi.

MAVZUNING DOLZARBLIGI

Bugungi kunda ta'lim tizimi jadal rivojlanib, unda zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash keng tarqalmoqda. Raqamli texnologiyalarning kirib kelishi o'quv jarayonini yangi bosqichga olib chiqdi va ta'lim sifatini oshirishga katta imkoniyatlar yaratdi [2; B.34]. Shu bois zamonaviy ta'lim texnologiyalarini samarali qo'llash masalasi dolzarb hisoblanadi.

MUAMMO QO'YILISHI

Bugungi kunda ta'lim jarayonida zamonaviy raqamli va interaktiv texnologiyalar keng joriy etilayotgan bo'lsa-da, ularning amaliy qo'llanilish darajasi barcha ta'lim muassasalarida bir xil emas. Ko'plab holatlarda texnik infratuzilmaning yetarli emasligi, pedagoglarning raqamli kompetensiyasi pastligi hamda ta'lim resurslaridan samarali foydalanishdagi metodik muammolar o'quv jarayoni samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda [4; p.18].

Shuningdek, an'anaviy ta'lim usullaridan zamonaviy yondashuvlarga to'liq o'tish jarayonida tizimli yondashuvning yetishmasligi, raqamli platformalarning yetarli darajada integratsiya qilinmagani va ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv mexanizmlarining to'liq shakllanmaganligi ta'lim sifatini oshirishda ma'lum cheklovlarni yuzaga keltirmoqda. Shu sababli zamonaviy ta'lim texnologiyalarini samarali joriy etish va ularning real ta'sirini ilmiy asosda o'rganish zarur hisoblanadi.

ILMIY YANGILIK

Tadqiqotning ilmiy yangiligi zamonaviy ta'lim texnologiyalarining o'quv jarayoni samaradorligiga ta'siri kompleks yondashuv asosida tahlil qilinganligi bilan izohlanadi. Unda raqamli infratuzilma, pedagogik kompetensiya, platformalar integratsiyasi hamda ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv tizimlarining o'zaro bog'liqligi ilmiy jihatdan asoslab berildi [5; p.67].

Shuningdek, an'anaviy va zamonaviy ta'lim usullarining qiyosiy tahlili asosida o'quv samaradorligini oshiruvchi omillar tizimlashtirildi hamda raqamli texnologiyalarni joriy etishning ta'lim sifatiga ta'sir mexanizmi yoritildi. Tadqiqot natijalari zamonaviy ta'lim muhitini optimallashtirish va o'quv jarayonini samarali boshqarish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga imkon berdi.

MAQSAD VA VAZIFALAR

Tadqiqotning maqsadi — zamonaviy ta'lim texnologiyalarini qo'llash orqali o'quv jarayoni samaradorligini oshirish yo'llarini tahlil qilishdan iborat.

Vazifalar:

- zamonaviy ta'lim texnologiyalarini o'rganish;
- ularning o'quv jarayoniga ta'sirini tahlil qilish;
- samaradorlikni oshirish usullarini aniqlash;
- amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

ILMIY TAHLIL

Zamonaviy ta'lim texnologiyalari ta'lim tizimini modernizatsiya qilishda muhim o'rin tutadi [3; p.45]. Ushbu texnologiyalar o'quv jarayonini faqat an'anaviy shakldan interaktiv va raqamli muhitga o'tkazibgina qolmay, balki o'quvchilarning faolligini oshirishga ham xizmat qiladi. Pedagogik nazariyalarga ko'ra, interaktiv o'qitish usullari bilimni mustahkamlash va mustaqil fikrlashni rivojlantirishda samarali hisoblanadi.

USULLAR

Tadqiqot jarayonida quyidagi usullardan foydalanildi:

- Nazariy tahlil usuli — mavjud adabiyotlar va ilmiy manbalarni o'rganish;
- Qiyosiy tahlil usuli — an'anaviy va zamonaviy ta'lim usullarini solishtirish;
- Pedagogik kuzatuv usuli — dars jarayonida o'quvchilar faolligini kuzatish;

So‘rovnoma usuli — o‘quvchilar va o‘qituvchilar fikrlarini o‘rganish.

TAJIRIBA VA TADQIQOT NATIJALARI

Tadqiqot doirasida zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanilgan dars jarayonlari an’anaviy o‘qitish usullari bilan solishtirildi. Tajriba pedagogik kuzatuv va so‘rovnoma usullari asosida amalga oshirilib, o‘quvchilarning bilim o‘zlashtirish darajasi, faolligi hamda dars jarayoniga qiziqishi tahlil qilindi.

Natijalarga ko‘ra, raqamli va interaktiv ta’lim vositalari qo‘llanilgan guruhlarda o‘zlashtirish ko‘rsatkichi an’anaviy usulga nisbatan sezilarli darajada yuqori bo‘ldi. Xususan, multimedia materiallari, interaktiv platformalar va test tizimlaridan foydalanish o‘quvchilarning mavzuni tezroq va chuqurroq tushunishiga yordam berdi. Shuningdek, mustaqil ishlash va topshiriqlarni bajarish faolligi ham oshgani kuzatildi.

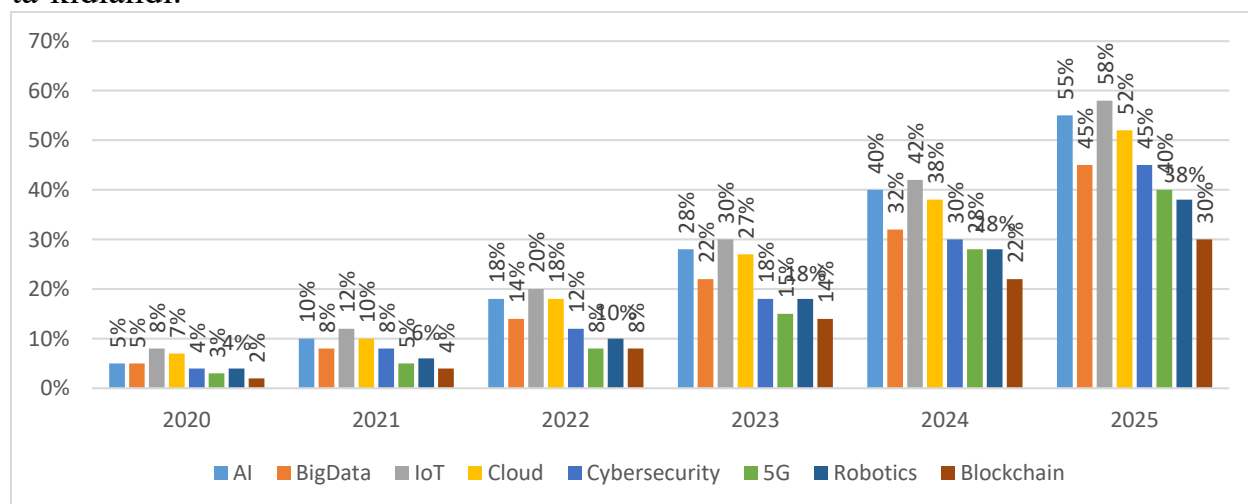
O‘tkazilgan so‘rovnoma natijalari shuni ko‘rsatdiki, o‘quvchilarning aksariyati (80–85%) zamonaviy ta’lim texnologiyalari darslarni qiziqarliroq va tushunarliroq qilganini qayd etgan. O‘qituvchilar esa ushbu texnologiyalar darsni tashkil etish va nazorat qilish jarayonini yengillashtirganini ta’kidlashgan.

Umuman olganda, tajriba natijalari zamonaviy ta’lim texnologiyalarining o‘quv jarayoni samaradorligini oshirishda muhim omil ekanini tasdiqladi.

SOLISHTIRMA TAHLIL

An’anaviy ta’lim usullarida o‘qituvchi markaziy o‘rinni egallasa, zamonaviy yondashuvlarda o‘quvchi faol ishtirokchiga aylanadi. Solishtirma tahlil natijalariga ko‘ra, zamonaviy texnologiyalar qo‘llangan holda dars samaradorligi ancha yuqori bo‘lishi aniqlandi.

Ta’limda raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish nafaqat texnikaviy jihatlar, balki inson kapitali, raqamli savodxonlik va metodik yondashuvlarga bog‘liq ekani ilmiy asoslandi. Oliy ta’lim jarayonidagi raqamli o‘zgarishlar — bu yangilangan pedagogik qarashlar, raqamli resurslarni to‘g‘ri tanlash, shaxsiylashtirilgan va inklyuziv o‘quv muhitini yaratish bilan bog‘liqligi ta’kidlandi.

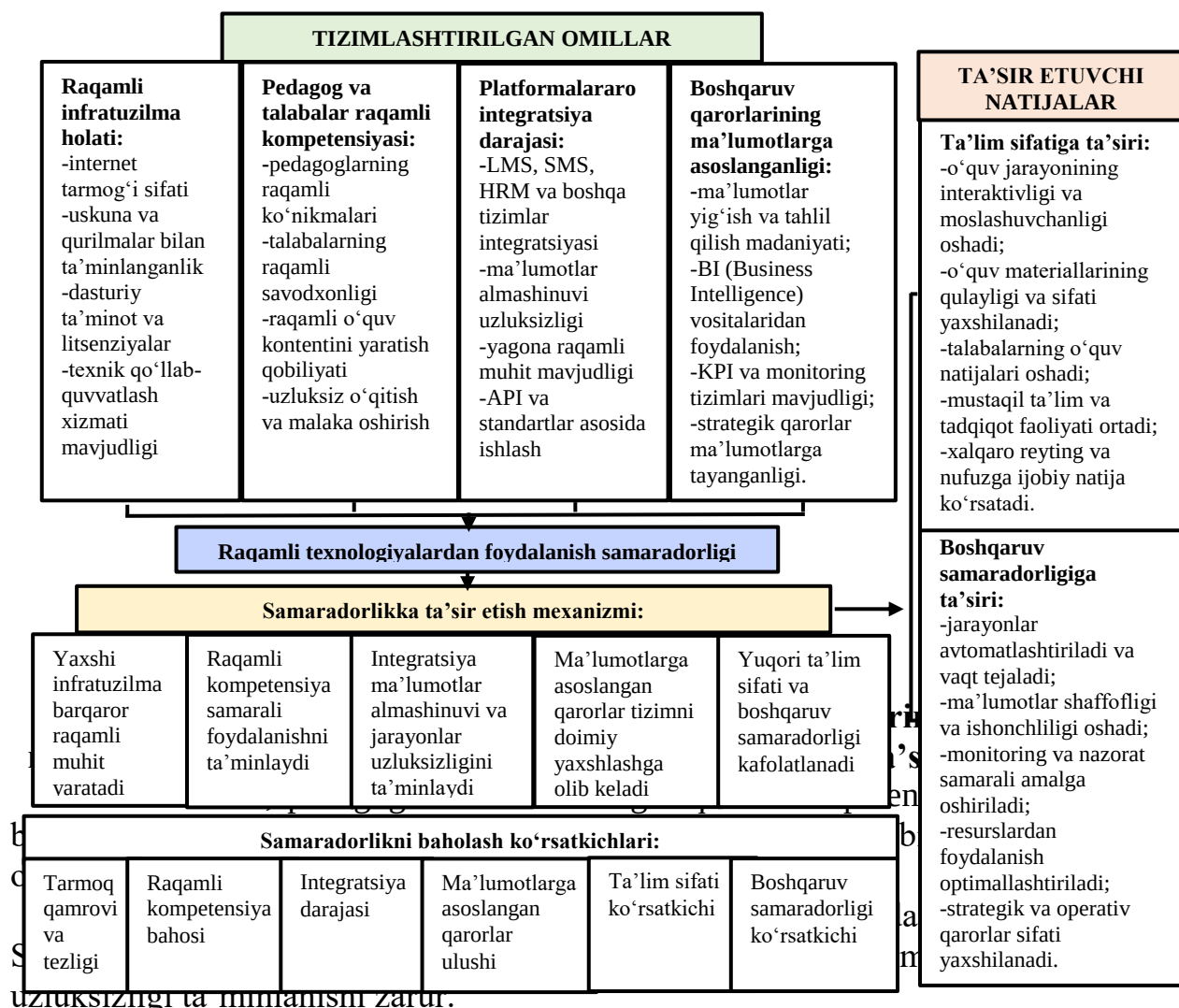


1-rasm. O‘zbekiston OTMlarida raqamli texnologiyalardan foydalanish ko‘rsatkichlari (2020–2025, %)

1-rasmda 2020–2025-yillarda O‘zbekiston OTMLarda raqamli texnologiyalar jadal rivojlandi. AI va Big Data bo‘yicha kafedrlar, kurslar va laboratoriyalar ochilishi va o‘quv dasturlari yangilanishi natijasida ushbu sohalarning foydalanishi sezilarli darajada o‘tdi. Masalan, Toshkent axborot texnologiyalari universitetida AI, IoT va robototexnika yo‘nalishlari bo‘yicha talabalarga o‘qish imkoniyatlari yaratilmoqda, AI bo‘yicha maxsus dasturlar joriy etilgan.

AI va Big Data – OTMLarda eng tez o‘tib borayotgan raqamli texnologiyalar (2025-yilda 55 % va 45 %). IoT va Cloud – amaliy laboratoriyalar, IT Park bilan hamkorliklar orqali faollik yuqori. Cybersecurity va 5G – IT ta‘lim va yangi Cyber University loyihasi bilan ustuvor yo‘nalishga aylanmoqda. Robotics va Blockchain – barqaror o‘shishni boshlagan, lekin boshqa sohalarga nisbatan sust rivojlanmoqda.

2-rasmda birinchidan, tizimlashtirilgan omillar sifatida raqamli infratuzilma holati muhim ahamiyatga ega. Ya‘ni, internet sifati, zamonaviy qurilmalar va texnik qo‘llab-quvvatlash mavjudligi samaradorlikning asosini tashkil etadi.



uzluksizligi ta‘minlanishi zarur.

To‘rtinchidan, boshqaruv qarorlarining ma‘lumotlarga asoslanganligi, ya‘ni BI vositalari va KPI tizimlaridan foydalanish samaradorlikni oshiradi.

Ushbu omillar o‘zaro bog‘liq holda ishlashi natijasida ta‘lim sifati oshadi, o‘quv jarayoni interaktivlashadi va boshqaruv samaradorligi kuchayadi.

Tadqiqotimiz natijasiga ko'ra quyida 2020-2025-yillarda xalqaro oliy ta'limda raqamli texnologiyalar rivojiga oid asosiy statistik ma'lumotlar jadvalini taqdim etamiz. Bu jadvalda oliy oliy ta'lim platformalari, masofaviy oliy oliy ta'lim va raqamli texnologiyalarning o'sish ko'rsatkichlari qamrab olingan.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, zamonaviy ta'lim texnologiyalarini qo'llash o'quv jarayoni samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Interaktiv va raqamli usullar o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini yaxshilash, faolligini oshirish hamda mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, an'anaviy va zamonaviy usullar solishtirilganda zamonaviy yondashuvlar ustun ekani aniqlandi.

Taklif sifatida quyidagilar tavsiya etiladi: ta'lim jarayonida raqamli platformalardan keng foydalanish; o'qituvchilarning IKT bo'yicha malakasini oshirish; interaktiv metodlarni dars jarayoniga tizimli joriy etish; mustaqil ta'limni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish.

Umuman olganda, zamonaviy ta'lim texnologiyalari ta'lim sifatini oshirishda muhim omil hisoblanadi va ularni keng joriy etish yuqori natijalarga erishish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bo'riyev, X. B. *Pedagogika va ta'lim texnologiyalari*. – Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 2020. – 256 b. [1; B.15]
2. Yuldashev, A. A. *Zamonaviy pedagogik texnologiyalar*. – Toshkent: Fan, 2019. – 184 b. [2; B.34]
3. Johnson, D. W., Johnson, R. T. *Active Learning: Cooperation in the College Classroom*. – Edina: Interaction Book Company, 2018. – 352 p. [3; p.45]
4. UNESCO. *ICT in Education: A Critical Guide*. – Paris: UNESCO Publishing, 2021. – 112 p. [4; p.18]
5. Anderson, T. *The Theory and Practice of Online Learning*. – Athabasca University Press, 2020. – 496 p. [5; p.67]

SUN'IY INTELLEKT ASOSIDA OLIY TA'LIM TIZIMINI RAQAMLI TRANSFORMATSIYA QILISH ISTIQBOLLARI

Saloxiddinova Sitara Baxodir qizi

sitorasalokhiddinova@gmail.com

Biznes va tadbirkorlik oliy maktabi, tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur tezisdan sun'iy intellekt asosida oliy ta'lim tizimini raqamli transformatsiya qilishning zamonaviy tendensiyalari va istiqbollari tahlil qilingan. Tadqiqotda oliy ta'lim muassasalarida sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etishning ahamiyati, raqamli infratuzilmani rivojlantirish, professor-o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini oshirish hamda "smart universitet" modelini shakllantirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, O'zbekiston oliy ta'lim

tizimida amalga oshirilayotgan raqamlashtirish jarayonlari va xalqaro tajribalar tahlil qilingan. Tadqiqot natijasida sun'iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalanish ta'lim sifati va boshqaruv samaradorligini oshirishning muhim omili ekanligi asoslab berilgan.

Аннотация. В данной тезисной работе проанализированы современные тенденции и перспективы цифровой трансформации системы высшего образования на основе технологий искусственного интеллекта. В исследовании освещены вопросы внедрения технологий искусственного интеллекта в высших учебных заведениях, развития цифровой инфраструктуры, повышения цифровых компетенций профессорско-преподавательского состава, а также формирования модели «smart university». Кроме того, рассмотрены процессы цифровизации системы высшего образования Узбекистана и международный опыт в данной сфере. В результате исследования обосновано, что эффективное использование технологий искусственного интеллекта является важным фактором повышения качества образования и эффективности управления.

Abstract. This thesis analyzes the modern trends and prospects of digital transformation of the higher education system based on artificial intelligence technologies. The study highlights the importance of implementing artificial intelligence technologies in higher education institutions, developing digital infrastructure, improving the digital competencies of academic staff, and forming the smart university model. In addition, the processes of digitalization in the higher education system of Uzbekistan and international experiences are examined. The research findings demonstrate that the effective use of artificial intelligence technologies is an important factor in improving educational quality and management efficiency.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, raqamli transformatsiya, smart universitet, raqamli ta'lim, oliy ta'lim, innovatsion texnologiyalar, raqamli infratuzilma, SURI modeli.

Ключевые слова: искусственный интеллект, цифровая трансформация, smart university, цифровое образование, высшее образование, инновационные технологии, цифровая инфраструктура, модель SURI.

Keywords: artificial intelligence, digital transformation, smart university, digital education, higher education, innovative technologies, digital infrastructure, SURI model.

Bugungi kunda globallashuv, raqamli iqtisodiyot va texnologik taraqqiyot sharoitida oliy ta'lim tizimi oldida yangi vazifalar va zamonaviy yondashuvlarni joriy etish zarurati yuzaga kelmoqda [1]. Ayniqsa, sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta'lim tizimida raqamli transformatsiya jarayonlarini tezlashtirmoqda [2]. Mazkur transformatsiya nafaqat axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, balki ta'lim jarayonlari, boshqaruv tizimi, ilmiy tadqiqot faoliyati hamda xizmat ko'rsatish mexanizmlarini tubdan modernizatsiya qilishni anglatadi [7].

O'zbekiston oliy ta'lim tizimida ham so'nggi yillarda raqamlashtirish

jarayonlariga alohida e'tibor qaratilmoqda [1]. "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida oliy ta'lim tizimida zamonaviy axborot texnologiyalarini keng joriy etish, elektron boshqaruv tizimlarini rivojlantirish hamda sun'iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalanish ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilangan [1; 2]. Shu sababli oliy ta'lim muassasalarining raqamli transformatsiyaga tayyorgarlik darajasini baholash bugungi kunning dolzarb ilmiy-amaliy masalalaridan biri hisoblanadi [4]. Ilmiy tadqiqotlarda oliy ta'lim tizimining raqamli transformatsiyaga tayyorgarligi bir nechta asosiy mezonlar orqali aniqlanishi ta'kidlanadi. Jumladan, texnologik infratuzilma, internet tarmog'ining sifati, ma'lumotlarni saqlash va himoya qilish tizimlari, professor-o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalari hamda boshqaruv tizimining innovatsion darajasi muhim omillar sifatida qayd etiladi. Raqamli transformatsiyaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi aynan ushbu omillarning o'zaro integratsiyasiga bog'liq hisoblanadi.

Texnologik infratuzilma oliy ta'lim tizimining raqamli rivojlanishidagi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Universitetlarda yuqori tezlikdagi internet tarmog'i, zamonaviy serverlar, elektron kutubxonalar, bulutli texnologiyalar hamda kiberxavfsizlik tizimlarining mavjudligi raqamli transformatsiyaning samaradorligini oshiradi. Shu bilan birga, ayrim hududlarda texnologik infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi ta'lim jarayonlarini to'liq raqamlashtirish imkoniyatlarini cheklab qo'ymoqda.

Bugungi kunda O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida HEMIS, Moodle va boshqa Learning Management System platformalarining joriy etilishi ta'lim jarayonlarini avtomatlashtirish hamda boshqaruv samaradorligini oshirish imkonini bermoqda [5]. Ushbu platformalar orqali talabalar davomati, akademik natijalari hamda o'quv jarayonlari monitoring qilinmoqda. Natijada ta'lim jarayonining shaffofligi va samaradorligi ortib bormoqda [6].

Shuningdek, sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish masofaviy ta'lim tizimlarini rivojlantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, pandemiyadan keyingi davrda onlayn ta'lim platformalarining ahamiyati yanada ortdi. Virtual ta'lim muhitlari, avtomatlashtirilgan maslahat tizimlari hamda raqamli monitoring mexanizmlari talabalarga mustaqil ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Shu bilan birga, masofaviy ta'lim sifatini nazorat qilish va akademik halollikni ta'minlash masalalari ham dolzarb bo'lib qolmoqda.

Oliy ta'lim tizimida sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etishda kiberxavfsizlik masalalari ham muhim o'rin tutadi. Universitetlarning elektron ma'lumotlar bazalari, talabalar va professor-o'qituvchilar haqidagi ma'lumotlarning himoyasi zamonaviy xavfsizlik mexanizmlarini talab qiladi.

Bundan tashqari, sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim jarayoniga keng joriy etilishi ayrim muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Jumladan, texnologik tengsizlik, ayrim hududlarda internet sifati pastligi, raqamli vositalardan foydalanish bo'yicha ko'nikmalarning yetarli emasligi hamda moliyaviy resurslarning cheklanganligi transformatsiya jarayonlarini sekinlashtiruvchi omillar sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu bois raqamli transformatsiyani amalga oshirishda barcha oliy ta'lim muassasalari uchun teng imkoniyatlar yaratish muhim hisoblanadi.

Professor-o'qituvchilarning raqamli savodxonligi ham transformatsiya jarayonining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Zamonaviy raqamli vositalardan foydalanish, onlayn ta'lim platformalarida ishlash, sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lgan pedagoglar ta'lim sifatini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Xalqaro tajribada AQSh, Janubiy Koreya, Xitoy hamda Yevropa davlatlari universitetlarida sun'iy intellekt asosidagi adaptiv ta'lim platformalari keng qo'llanilmoqda. Mazkur platformalar talabalarning bilim darajasi va ehtiyojlarini tahlil qilish orqali individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirish imkonini beradi. Bundan tashqari, sun'iy intellekt asosidagi avtomatlashtirilgan baholash tizimlari o'qituvchilar yuklamasini kamaytirish va baholash jarayonining xolisligini ta'minlashga xizmat qilmoqda.

Shu nuqtai nazardan, oliy ta'lim muassasalarining raqamli transformatsiyaga tayyorgarligini baholovchi Smart University Readiness Index (SURI) modelini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi [7]. Ushbu model xalqaro tashkilotlar - UNESCO, OECD, International Telecommunication Union hamda QS Stars indikatorlari asosida shakllantiriladi [7; 8]. Model doirasida raqamli infratuzilma, inson kapitali, SI texnologiyalarining joriy etilganlik darajasi, talabalar raqamli savodxonligi hamda kiberxavfsizlik holati kompleks tarzda baholanadi [8; 9].

SURI modeli universitetlarning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, strategik rivojlanish yo'nalishlarini belgilash hamda raqamli transformatsiya jarayonlarini samarali boshqarish imkonini beradi. Mazkur model oliy ta'lim tizimida innovatsion boshqaruv mexanizmlarini rivojlantirish hamda xalqaro raqobatbardoshlikni oshirishda muhim vosita sifatida xizmat qilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, sun'iy intellekt texnologiyalari oliy ta'lim tizimini raqamli transformatsiya qilishda muhim omillardan biri hisoblanadi. Mazkur texnologiyalar ta'lim sifatini oshirish, boshqaruv samaradorligini kuchaytirish hamda innovatsion rivojlanishni ta'minlash imkonini beradi. Shu bilan birga, oliy ta'lim muassasalarida texnologik infratuzilmani rivojlantirish, professor-o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini oshirish va kiberxavfsizlik tizimlarini takomillashtirish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. *Raqamli O'zbekiston – 2030 strategiyasi to'g'risida*. PF–6079-son Farmon. – 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. *Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilgacha rivojlantirish strategiyasi to'g'risida*. PQ–358-son qaror. – 2024.
3. “Raqamli O'zbekiston — 2030” strategiyasi. Digital.gov.uz. – 2025 yil 15 mart.
4. Ismoilov A. *Oliy ta'limda raqamli transformatsiya masalalari*. – Toshkent, 2021.
6. Xidoyatov M. *O'zbekiston oliy ta'lim tizimida raqamlashtirish jarayonlari tahlili*. – Toshkent, 2025.
7. Global Sciences. “Raqamli O'zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida IT

va raqamli malakalarni rivojlantirish xususida. *Ilmiy yangiliklar jurnali*. – 2023. – 4(1). – B. 56–60.

8. UNESCO. *Digital Education Transformation Framework*. – Paris, 2023.

9. OECD. *AI and the Future of Higher Education*. – Paris, 2024.

10. Bond M. et al. *Digital Transformation in Higher Education - Educational Technology Research*. – 2018.

RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING IQTISODIY BOSHQARUV TIZIMLARIDAGI O‘RNI VA SAMARADORLIGI

Radjapova Latofat Sardarovna

Biznes va tadbirkorlik oliy maktabi

2-kurs mustaqil izlanuvchisi

Tel:907596500

Email:latofatradjapova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tezisdagi zamonaviy raqamli texnologiyalarning iqtisodiy boshqaruv tizimlariga ta’siri, ularning amaliy qo‘llanilishi hamda samaradorligi tahlil qilinadi. Sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar (Big Data), blokcheyn, bulutli hisoblash va narsalar interneti (IoT) kabi texnologiyalarning iqtisodiy qarorlar qabul qilish, resurslarni boshqarish va monitoring jarayonlaridagi roli ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, O‘zbekiston iqtisodiyotini raqamlashtirishning hozirgi holati, mavjud muammolari va rivojlanish istiqbollari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *raqamli iqtisodiyot, raqamli transformatsiya, sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar, blokcheyn, iqtisodiy boshqaruv, samaradorlik, raqamli platformalar.*

Аннотация. В данных тезисах анализируется влияние современных цифровых технологий на системы экономического управления, их практическое применение и эффективность. Рассматривается роль таких технологий, как искусственный интеллект, большие данные (Big Data), блокчейн, облачные вычисления и интернет вещей (IoT), в процессах принятия экономических решений, управления ресурсами и мониторинга. Также освещены текущее состояние, существующие проблемы и перспективы развития цифровизации экономики Узбекистана.

Ключевые слова: *цифровая экономика, цифровая трансформация, искусственный интеллект, большие данные, блокчейн, экономическое управление, эффективность, цифровые платформы.*

Annotation. This thesis analyzes the impact of modern digital technologies on economic management systems, their practical application and effectiveness. The role of technologies such as artificial intelligence, big data, blockchain, cloud computing, and the Internet of Things (IoT) in the processes of economic decision-making, resource management, and monitoring is examined. The current state, existing challenges, and development prospects of the digitalization of Uzbekistan’s economy are also highlighted.

Keywords: *digital economy, digital transformation, artificial intelligence, big data, blockchain, economic management, efficiency, digital platforms.*

Kirish

XXI asrda jahon iqtisodiyoti tubdan o'zgarib, raqamli texnologiyalar ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol jarayonlarining ajralmas qismiga aylandi. Iqtisodiy boshqaruv tizimlari ham ushbu o'zgarishlardan chetda qolmadi: an'anaviy boshqaruv usullari raqamli platformalar, avtomatlashtirilgan tizimlar va aqlli algoritmlar bilan to'ldirilmoqda. Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish nafaqat alohida korxonalar darajasida, balki davlat boshqaruvi miqyosida ham ustuvor vazifaga aylangan.

O'zbekiston Respublikasida "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasi doirasida iqtisodiy boshqaruv tizimini raqamlashtirish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda.[1] Tezisning maqsadi — raqamli texnologiyalarning iqtisodiy boshqaruv tizimlaridagi o'rnini, ularning samaradorlik darajasini va istiqbollarini tahlil qilishdan iborat.

Raqamli texnologiyalarning iqtisodiy boshqaruvdagi asosiy yo'nalishlari

Zamonaviy iqtisodiy boshqaruv tizimlarida quyidagi raqamli texnologiyalar keng qo'llanilmoqda:[2]

- **Sun'iy intellekt (AI) va mashinali o'qitish** — bashoratli tahlillar, talab va taklifni prognoz qilish, mijozlar xulq-atvorini o'rganish, qarorlar qabul qilishni avtomatlashtirish.
- **Katta ma'lumotlar (Big Data)** — katta hajmdagi iqtisodiy axborotni real vaqt rejimida qayta ishlash va tahlil qilish imkonini beradi.
- **Blokcheyn texnologiyasi** — moliyaviy operatsiyalar shaffofligini ta'minlash, smart-kontraktlar orqali bitimlarni avtomatlashtirish.
- **Bulutli hisoblash (Cloud computing)** — boshqaruv ma'lumotlarini markazlashgan saqlash, infratuzilma xarajatlarini kamaytirish.
- **Narsalar interneti (IoT)** — ishlab chiqarish jarayonlari, logistika va resurs sarfini real vaqt rejimida monitoring qilish.
- **ERP va CRM tizimlari** — korxona resurslarini va mijozlar bilan munosabatlarni integratsiyalashgan boshqarish.

Iqtisodiy boshqaruv samaradorligini oshirishdagi roli

Tezkorlik va aniqlik. An'anaviy hisob-kitob va tahlil usullari bilan solishtirganda, raqamli tizimlar qarorlar qabul qilish vaqtini sezilarli darajada qisqartiradi. Sun'iy intellektga asoslangan tahlil tizimlari minglab ma'lumot manbalarini bir necha soniyada qayta ishlay oladi va xatoliklar darajasini minimumga keltiradi.

Xarajatlarni kamaytirish. Avtomatlashtirilgan jarayonlar inson omilini optimallashtirib, operatsion xarajatlarni xalqaro tadqiqotlar (McKinsey, Deloitte) ma'lumotlariga ko'ra 20–40% gacha qisqartirishi mumkin.[3]

Shaffoflik va korrupsiyaga qarshi kurash. Raqamli platformalar, ayniqsa davlat xaridlari, soliq va bojxona tizimlarida, shaffoflikni ta'minlab, korrupsiyaviy xavflarni keskin kamaytiradi.

Bashoratli tahlil. Big Data va AI yordamida iqtisodiy inqirozlar, bozor

o'zgarishlari va moliyaviy xatarlarni oldindan aniqlash imkoniyati paydo bo'ladi. Bu boshqaruv qarorlari sifatini sezilarli darajada oshiradi.

Mijozlarga yo'naltirilganlik. CRM tizimlari va raqamli marketing vositalari mijoz ehtiyojlarini chuqurroq tushunish va xizmatlarni shaxsiylashtirish imkonini beradi.

So'nggi yillarda mamlakatimizda iqtisodiy boshqaruvni raqamlashtirish bo'yicha sezilarli yutuqlarga erishildi:[4]

- Soliq qo'mitasining axborot tizimi va onlayn deklaratsiya berish imkoniyati;

- "my.gov.uz" yagona davlat xizmatlari portal;

- Davlat xaridlarining elektron platformalari (xarid.uzex.uz);

- Bank sektorida raqamli to'lov tizimlari — Click, Payme, Uzum Bank — ning keng tarqalishi;

- Markaziy bankning bashoratli monetar siyosat modellari va raqamli so'm loyihasi.

Ushbu tadbirlar natijasida iqtisodiy operatsiyalar tezlashdi, byurokratik to'siqlar kamaydi, biznes muhiti yaxshilandi va xalqaro reytinglarda mamlakat o'zni mustahkamlandi.

Raqamli texnologiyalarni joriy etishda quyidagi muammolar mavjud:

- kibersxavfsizlik xatarlarining ortishi;

- malakali IT-mutaxassislar yetishmasligi;

- raqamli infratuzilmaning hududlar bo'yicha notekis rivojlanganligi;

- an'anaviy boshqaruv tizimlarini yangi platformalar bilan integratsiya qilishdagi qiyinchiliklar;

- aholining raqamli savodxonligi darajasining yetarli emasligi.

Istiqbolda sun'iy intellekt asosidagi qarorlarni qo'llab-quvvatlash tizimlari (Decision Support Systems), kvant hisoblash texnologiyalari, raqamli egizaklar (digital twins) va metavers platformalari iqtisodiy boshqaruvni yanada takomillashtirish vositalariga aylanishi kutilmoqda.[5]

Xulosa

O'tkazilgan tahlil natijalariga ko'ra, raqamli texnologiyalar zamonaviy iqtisodiy boshqaruv tizimlarining ajralmas va strategik tarkibiy qismiga aylanganligini xulosa qilish mumkin. Sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar, blokcheyn, bulutli hisoblash va narsalar interneti kabi yo'nalishlar nafaqat alohida texnik vositalar, balki butun boshqaruv falsafasini o'zgartirayotgan, qaror qabul qilish madaniyatini chuqur transformatsiya qilayotgan omillarga aylangan. An'anaviy boshqaruv modellari endilikda raqamli ekotizim sharoitida raqobatbardosh emas, shu sababli korxonalar, davlat tashkilotlari va iqtisodiyotning barcha tarmoqlari uchun raqamlashtirish ixtiyoriy tanlov emas, balki obyektiv zaruriyatdir.

Tadqiqot davomida raqamli texnologiyalarning iqtisodiy boshqaruvga ta'sirini bir nechta jihatdan kuzatish mumkinligi aniqlandi. Birinchidan, ular qarorlar qabul qilish jarayonini sezilarli darajada tezlashtirib, xatoliklar darajasini kamaytiradi va boshqaruvchilarga real vaqt rejimida axborot taqdim etadi. Ikkinchidan, operatsion xarajatlarning xalqaro tajribada 20–40% gacha qisqarishi

korxonalar raqobatbardoshligini oshiradi. Uchinchidan, raqamli platformalar shaffoflikni ta'minlab, korruptsiyaviy xavflarni minimallashtiradi va davlat-jamiat o'rtasida ishonchni mustahkamlaydi. To'rtinchidan, bashoratli tahlillar iqtisodiy xatarlarni oldindan aniqlash va inqirozlarning oldini olish imkonini beradi.

O'zbekistonda "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasi doirasida amalga oshirilayotgan islohotlar mamlakatimizning raqamli iqtisodiyotga muvaffaqiyatli o'tishi uchun mustahkam asos yaratmoqda. Davlat xizmatlarining elektronlashtirilishi, soliq va bojxona tizimlarining raqamlashtirilishi, moliyaviy texnologiyalar (FinTech)ning rivojlanishi va elektron tijoratning kengayishi mamlakatimiz iqtisodiyotining yangi sifat bosqichiga ko'tarilishini ta'minlamoqda. Mazkur natijalar Jahon banki va xalqaro reytinglarda O'zbekistonning o'rnini mustahkamlanishida ham namoyon bo'lmoqda.

Shu bilan birga, raqamli transformatsiyaning uzoq muddatli muvaffaqiyatini ta'minlash uchun bir qator strategik vazifalarni hal etish lozim. Birinchi navbatda, oliy ta'lim muassasalari va kasb-hunar maktablarida raqamli iqtisodiyot, ma'lumotlar tahlili va kibersxavfsizlik bo'yicha mutaxassislar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish zarur. Bundan tashqari, raqamli infratuzilmani markaziy shaharlardan tashqari hududlarda — ayniqsa qishloq joylarda — jadal rivojlantirish, kibersxavfsizlik bo'yicha milliy standartlar va huquqiy bazani mustahkamlash, hamda aholining barcha qatlamlari uchun raqamli savodxonlik dasturlarini joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Istiqbolda kvant hisoblash, raqamli egizaklar (digital twins), aqlli shartnomalar va o'z-o'zini boshqaruvchi tashkilotlar (DAO) kabi yangi avlod texnologiyalari iqtisodiy boshqaruvga yanada chuqur o'zgarishlar olib kirishi kutilmoqda. Bu o'zgarishlarga tayyor turish uchun davlat siyosati, ilmiy tadqiqotlar va biznes sektori o'rtasida uzviy hamkorlik mexanizmlarini yaratish, hamda etik va huquqiy masalalarni — ma'lumotlar maxfiyligi, sun'iy intellektning javobgarligi, raqamli tengsizlik kabilarni — oldindan tartibga solish talab etiladi.

Yakunda shuni ta'kidlash joizki, raqamli texnologiyalarning iqtisodiy boshqaruv tizimlaridagi samaradorligi nafaqat texnik vositalarning sifati va miqdori bilan, balki ulardan foydalanuvchilar — menejerlar, mutaxassislar va oddiy fuqarolarning — raqamli kompetensiyalari bilan ham bevosita bog'liq. Shu sababli kelajakda muvaffaqiyat yangi texnologiyalarni shunchaki sotib olish yoki joriy etishda emas, balki ularni mavjud ijtimoiy-iqtisodiy muhitga oqilona integratsiya qilish va inson kapitalini parallel rivojlantirish qobiliyatida bo'ladi. Faqat tizimli, muvozanatli va inson manfaatlarini markazga qo'ygan yondashuv O'zbekistonni raqamli iqtisodiyot sohasida mintaqaviy yetakchiga aylantirish va barqaror taraqqiyotni ta'minlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash to'g'risidagi PF-6079-son Farmoni. // Lex.uz — Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.

[2] Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. — Geneva: World Economic Forum, 2016. — 198 p.

[3] Mayer-Schönberger V., Cukier K. Big Data: A Revolution That Will Transform How We Live, Work, and Think. — Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2013. — 242 p.

[4] Tapscott D., Tapscott A. Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin Is Changing Money, Business, and the World. — New York: Penguin, 2016. — 348 p.

[5] Karimov B.Q. Raqamli iqtisodiyot asoslari: o'quv qo'llanma. — Toshkent: "Iqtisod-moliya", 2021. — 240 b.

[6] McKinsey Global Institute. The Age of Analytics: Competing in a Data-Driven World. — New York: McKinsey & Company, 2016. — 136 p.

[7] Brynjolfsson E., McAfee A. The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. — New York: W. W. Norton & Company, 2014. — 320 p.

[8] OECD. The Digital Transformation of SMEs. — Paris: OECD Publishing, 2021. — 280 p.

[9] Abdurahmonov Q.X. Iqtisodiyotni boshqarishda raqamli texnologiyalarning roli // "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. — 2022. — № 3. — B. 45–58.

[10] World Bank. World Development Report 2021: Data for Better Lives. — Washington, DC: World Bank Publications, 2021. — 360 p.

RAQAMLI IQTISODIYOTDA XIZMATLAR SOHASINI RIVOJLANTIRISHNING METODOLOGIK XUSUSIYATLARI

Xojiqurbanova Dilnura Rustamboy qizi

Urganch innovatsion universiteti 24.01 iqtisodiyot yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: Maqola raqamli iqtisodiyot sharoitida xizmatlar sohasini rivojlantirish, xizmatlar sohasining rivojlanishi sharoitida nimalarga ahamiyat berish, raqamli texnologiyalar va ulardan foydalanish imkoniyati, O'zbekistonda xizmatlar sohasini rivojlantirish uchun yaratilayotgan imkoniyatlar, raqamli iqtisodiyot sharoitida xizmatlar sohasini rivoji hamda aholi bandligini oshirish uchun o'zining ilmiy-nazariy asoslari bilan qo'llab-quvvatlab kelayotgan iqtisodchi olimlarning fikrlari va ilmiy tadqiqot nazariyalari masalalariga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: Milliy iqtisodiyot, raqamli iqtisodiyot, raqamli texnologiyalar, xizmat ko'rsatish, moliyaviy xizmatlar, elektron tijorat.

Аннотация: Статья посвящена развитию сферы услуг в условиях цифровой экономики, вопросам, на которые следует обратить внимание в процессе развития сферы услуг, возможностям использования цифровых технологий и их применения, создаваемым возможностям для развития сферы услуг в Узбекистане, а также развитию сферы услуг в условиях цифровой экономики и повышению занятости населения. В работе также

рассматриваются научно-теоретические взгляды экономистов и их научные исследования, которые служат научной основой данных процессов.

Ключевые слова: национальная экономика, цифровая экономика, цифровые технологии, услуги, финансовые услуги, электронная коммерция.

Abstract: The article is devoted to the development of the service sector in the context of the digital economy, the issues that should be considered in the process of service sector development, the possibilities of using digital technologies and their application, the opportunities being created for the development of the service sector in Uzbekistan, as well as the development of the service sector under the conditions of the digital economy and increasing employment of the population. It also examines the scientific and theoretical views of economists and their research theories that serve as the scientific basis for these processes.

Keywords: national economy, digital economy, digital technologies, service provision, financial services, e-commerce.

Kirish. Zamonaviy global iqtisodiyot raqamli transformatsiya bosqichiga o'tgan bo'lib, bunda axborot va kommunikatsiya texnologiyalari iqtisodiy o'sishning asosiy omiliga aylanmoqda. Raqamli iqtisodiyot nafaqat ishlab chiqarish jarayonlarini, balki xizmatlar sektorini ham tubdan o'zgartirmoqda. Xizmatlar sohasi bugungi kunda ko'plab mamlakatlarda yalpi ichki mahsulotning asosiy qismini shakllantiradi hamda bandlikning muhim manbai hisoblanadi.

Xorij mamlakatlarida xizmat ko'rsatish iqtisodiyoti tobora muhim ahamiyatga erishmoqda, xizmat ko'rsatish sohasi orqali ishlab chiqarish hajmi va ularning daromadlari ortib bormoqda. Jahon savdo tashkiloti tasnifiga ko'ra xizmat ko'rsatish iqtisodiyoti 160dan ortiq turli xil xizmatlarni o'z ichiga oladi. Bunga misol qilib, biznes xizmatlari, aloqa xizmatlari, moliyaviy xizmatlar, ta'lim xizmatlari, turizm xizmatlari, transport xizmatlari, transport va dam olish xizmatlari, madaniy va sport tadbirlari kabi xizmatlarni misol qilib aytishimiz mumkin.

Raqamli iqtisodiyotni inson hayotidagi ta'sirini sezish qiyinmas. Hozirgi kunda yer yuzi aholisining ko'pchilik qismi Internetga kirish imkoniyatiga ega va raqamli xizmat ko'rsatish iqtisodiyoti xizmatlaridan foydalanishi mumkin, ijtimoiy tarmoqlar allaqachon inson muloqotini asosiy ajralmas qismiga aylangan. Hozirda mamlakatimizda ham yuqori texnologiyalarga, innovatsion va raqamli iqtisodiyotga ahamiyat qaratilmoqda. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek "Yangi asrda raqamli texnologiyalarga asoslangan elektron biznes va elektron tijoratni nazarda tutuvchi raqamli iqtisodiyotning shakllanishi tendentsiyaviy tus oladi".

Adabiyotlar sharhi. Bugungi kunda xizmatlar sohasi ko'plab olimlar va tadqiqotchilar tomonidan o'rganilmoqda. Mamlakatimiz olimalaridan biri G.I.Aliyeva o'zining ilmiy ishlarida xizmatlar sohasini raqamli iqtisodiyot sharoitida rivojlantirish imkoniyatlarini amalga oshirish lozimligini aytib o'tgan[1]. Undan tashqari U.T.Xayitmatov va O.O.Xolikova raqamli iqtisodiyot sharoitida xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirishning nazariy tahlilini amalga oshirgan[2]. Davlat tomonidan raqamli islohotlarni qo'llab quvvatlash.

So'nggi yillarda O'zbekistonda raqamli texnologiyalarni rivojlantirish va

ularni davlat boshqaruvi tizimiga joriy etish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Shuningdek, "Raqamli O'zbekiston-2030" strategiyasi mamlakatda raqamli iqtisodiyotni shakllantirish va davlat xizmatlarini zamonaviy texnologiyalar asosida tashkil etishga qaratilgan muhim hujjat hisoblanadi.[3].

O'zbekistonda elektron hukumat tizimining joriy etilishi davlat tomonidan raqamli islohotlarni qo'llab-quvvatlashning yaqqol namunasi bo'lib hisoblanadi. "my.gov.uz" yagona interaktiv davlat xizmatlari portali orqali fuqarolar ko'plab xizmatlardan onlayn tarzda foydalanish imkoniyatiga ega bo'ldi[4]. Bu esa aholining vaqt va mablag'ini tejash, davlat idoralari faoliyatida shaffoflikni oshirish hamda korrupsiya holatlarini kamaytirishga xizmat qilmoqda.

Raqamlashtirish jarayoni xizmat ko'rsatish mexanizmlarini avtomatlashtirish, masofaviy xizmatlarni joriy etish, platforma iqtisodiyotini rivojlantirish va ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv tizimlarini shakllantirish imkonini bermoqda. Shu sababli xizmatlar sohasini rivojlantirishning metodologik asoslarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi – raqamli iqtisodiyot sharoitida xizmatlar sohasini rivojlantirishning metodologik xususiyatlarini tizimli tahlil qilish, nazariy va amaliy jihatlarini asoslab berishdan iborat.

Raqamli iqtisodiyotning nazariy va konseptual asoslari. Raqamli iqtisodiyot XX asr oxiri XXI asr boshlarida axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida shakllandi. Uning evolyutsiyasini 3 bosqichga ajratish mumkin: Dastlabki bosqichda axborotlashuv davri (1980–1995). Bunda asosan komputerashtirish, lokal tarmoqlar, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari misol bo'la oladi. Keyingi bosqichda ko'proq internet iqtisodiyoti (1995–2010) rivojlanadi. Bunda elektron tijorat, onlayn banklar, global tarmoq integratsiyasi amalga oshiriladi. So'nggi bosqich platforma va sun'iy intellekt iqtisodiyoti (2010–hozirgi davr). Bunda asosan Big Data, sun'iy intellekt, blokcheyn, FinTech, raqamli ekotizimlar rivojlanayotgani misol bo'la oladi.

Mamlakat milliy iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismi xizmat ko'rsatish sohasi hisoblanadi. Xizmat ko'rsatish sohasi mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida, xususan, YAIM ishlab chiqarishda, aholini ish bilan ta'minlashda, uning turli ehtiyojlarini qondirishda turmush darajasini va sifatini oshirishda, davlat byudjetini shakllantirishda yetakchi o'rin tutadi. Xizmat ko'rsatish sohasi, bir tomondan, milliy iqtisodiyotning boshqa soha hamda tarmoqlariga, ularning holati va rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, uning rivojlanish imkoniyatlari hamda istiqbollari boshqa soha va tarmoqlar dinamikasi bilan belgilanadi.

Raqamli iqtisodiyot nazariy jihatdan axborot iqtisodiyoti, innovatsion rivojlanish, institutsional nazariya va tarmoqli effektlar konsepsiyalariga asoslanadi. U iqtisodiy tizimning barcha elementlarini — ishlab chiqarishdan tortib iste'molgacha — transformatsiya qiladi. Raqamli iqtisodiyotning muvaffaqiyati texnologik infratuzilma, inson kapitali va institutsional muhit uyg'unligiga bog'liq.

Xizmatlar sohasi – zamonaviy iqtisodiyotdagi roli. Xizmatlar sektori — iqtisodiyot tarkibida boshqa sohalardan farqli ravishda yaqindan inson kapitaliga

bog'liq bo'lgan yo'nalishlarni o'z ichiga oladi. Ular quyidagilarni ta'minlaydi: ish o'rinlari, yangi bozorlarga kirish, innovatsiyalar va umumiy iqtisodiy barqarorlik.

Jahon Banki hisobotiga ko'ra O'zbekiston xizmatlar sektori 2023 yilda YAIMning ~44 %ini tashkil etgan va bu sanoat hamda qishloq xo'jaligidan ancha yuqori.[5]

Xizmatlar sohasining YAIMdagi ulushi(1-jadval)[6]

XIZMAT TURLARINING NOMI	YAIMDAGI ULUSHI		O'SISH KO'RSATKICI
	2022-YIL	2023-YIL	
Xizmatlar sohasi	41,60%	43,40%	1,80%
Qishloq o'rmon va baliqchilik sohasi	24,90%	24,30%	0,60%
Sanoat sohasi	27%	26,10%	-0,90%
Qurilish sohasi	6,50%	6,20%	-0,30%

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligining 2023-yilning dastlabki ma'lumotlarga ko'ra, xizmatlar hajmi 470 286,5 mlrd. so'mga yetdi va bu sohada kichik tadbirkorlikning ulushi-47,7% ni, aholi jon boshiga xizmatlar hajmi-12 915,6 ming so'mni va korxona va tashkilotlar ulushi-70,7% ni tashkil qildi.

2023-yil yakunlariga ko'ra, YAIM tarkibida xizmatlar sohasining ulushi 41,6% dan 43,4% ga oshdi. Shu bilan birga, qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligini ulushi 24,9% dan 24,3% ga, sanoatni ulushi 27,0% dan 26,1% ga, qurilish tarmoqlari ulushi 6,5% dan 6,2%ga kamaydi.

2023- yilda aholi jon boshiga hisoblaganda YAIM hajmi joriy narxlarda 29 291,4 ming so'mni tashkil etdi.

Xizmatlar sohasini rivojlantirish metodologiyasi iqtisodiyotning tarkibiy transformatsiyasi, inson kapitali, innovatsion rivojlanish va institutsional islohotlar nazariyasiga asoslanadi. Klassik iqtisodiy qarashlarda Adam Smith xizmatlar va moddiy ishlab chiqarish o'rtasidagi farqni tahlil qilgan bo'lsa[7], zamonaviy postindustrial jamiyat nazariyasida Daniel Bell rivojlangan iqtisodiyotlarda xizmatlar sektori ustuvor o'rin egallashini asoslab bergan.[8] Bu nazariy asoslar O'zbekiston iqtisodiy siyosatida ham o'z aksini topmoqda.

O'zbekiston Respublikasida xizmatlar sohasini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Xususan, Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi tomonidan ishlab chiqilgan strategik hujjatlarda xizmatlar ulushini oshirish, hududlarda servis infratuzilmasini kengaytirish va yangi ish o'rinlari yaratish asosiy vazifa sifatida belgilangan.

2022–2026 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi tomonidan tasdiqlangan Taraqqiyot strategiyasida xizmatlar sohasining YAIMdagi ulushini sezilarli oshirish, ayniqsa savdo, turizm, transport, moliyaviy xizmatlar va IT xizmatlarini rivojlantirish ustuvor yo'nalish sifatida ko'rsatilgan[9]. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, so'nggi yillarda xizmatlar sektori O'zbekiston YAIM tarkibida 35–40 foiz atrofida ulushni egallab kelmoqda va bu ko'rsatkichni oshirish davlat iqtisodiy siyosatining muhim maqsadi

hisoblanadi. Xizmat ko'rsatish sohasining tahlili [10]

XIZMATLAR HAJMI MLRD SO'MDA			
Xizmat turlari	2022-yil	2023-yil	O'sish sur'ati (%)
Xizmatlar hajmi (jami)	357 554,50	470 286,50	113,7
Aloqa va axborotlashtirish xizmatlari	22 917,60	32 226,60	124,6
Moliyaviy xizmatlar	80 431,00	106 363,80	120,6
Transport xizmatlari	81 006,60	108 477,70	108,0
Yashash va ovqatlanish xizmatlari	11 322,80	18 327,30	112,6
Savdo xizmatlari	88 847,90	110 662,40	110,2
Ta'lim sohasidagi xizmatlar	15 395,70	20 418,40	122,8
Sog'liqni saqlash sohasidagi xizmatlar	6 384,20	8 441,20	111,6
Me'morchilik, muhandislik izlanishlari, texnik sinovlar va tahlil xizmatlari	7 338,20	8 441,20	111,6
Me'morchilik, muhandislik izlanishlari, texnik sinovlar va tahlil xizmatlari	7 338,20	7 959,70	100,2
Boshqa xizmatlar	13 235,70	19 865,00	120,6

2022-2023-yillar davomida ko'rsatilgan bozor xizmatlari umumiy hajmining oshishiga xizmat ko'rsatish turlarining qo'shgan hissasini tahlil qilib ko'radigan bo'lsak, moliyaviy xizmatlar-4,5 % ga, savdo xizmatlari-2,5 % ga , transport xizmatlari-1,8% ga, boshqa xizmatlari, 8%ga, aloqa va axborotlashtirish xizmatlari - 1,6% ga, ta'lim sohasidagi xizmatlar-1,0% ga va yashash va ovqatlanish xizmatlari-0,5 % ga oshgani, ya'ni shu davrlar oralig'ida bu ko'rsatkich 13,7 % ga o'sganini ko'rish mumkin.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, 2023- yilning dastlabki ma'lumotlarga ko'ra iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha ko'rsatilgan bozor xizmatlari tarkibini statistik o'rganib chiqadigan bo'lsak, iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha ko'rsatilgan bozor xizmatlari tarkibida eng katta ulushni savdo(23,5%) va transport xizmatlari(23,1%) egallaydi. Xizmatlar sohasini faoliyat turlari bo'yicha tahlil qilib chiqadigan bo'lsak, 2023-yil davomida transport xizmatlarining umumiy hajmida avtomobil transporti xizmatlari ustunlik qiladi 47,3 foiz.

Aloqa va axborotlashtirish xizmatlarining umumiy hajmida eng katta hajmni telekommunikatsiya xizmatlari egallaydi. 2023-yil davomida mazkur sohaning ulushi 54,7 foizni tashkil etdi.

Xulosa va takliflar.

Xulosa qilib aytishimiz mumkin, bugungi kunda xizmatlar sohasi zamonaviy milliy iqtisodiyotning eng muhim tarmoqlaridan biridir. Ushbu tarmoq an'anaviy faoliyat bilan cheklanib qolmaydi, u jamiyat hayotida o'z ishtirokini doimiy ravishda kengaytirib boradi, ijtimoiy ishlab chiqarishga integratsiyalashgan, shuningdek iqtisodiyotning deyarli barcha sohalari bu o'ziga xos aloqalar orqali bog'langan.

“2022-2026- yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi” da ko'plab maqsad va vazifalar belgilab berilgan. Ushbu belgilab

berilgan maqsad va vazifalardan kelib chiqib bu islohotlarning uzviyligini davom ettirish, xususan xizmat ko'rsatish sohasini istiqbolda tizimli rivojlantirish zaruratini keltirib chiqarmoqda. Shuningdek, hozirgi raqamli iqtisodiyot sharoitida mazkur sohani rivojlantirish borasida bir qator takliflarni berish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Aliyeva, G.I. Xizmatlar sohasini raqamli iqtisodiyot sharoitida rivojlantirish imkoniyatlari//Orinss.2023

2.Xayitmatov Uktam Turgunovich, Xolikova Oydin Olimjonovna. (2024,December 11).

Raqamli iqtisodiyot sharoitida xizmatlar ko'rsatish sohasini rivojlantirishning nazariy tahlili. VI traditional international scientific and practical conference “Professional development of the personality of the XXI century in the system of continuous education:problems and ways of their solution”, December 3-4, 2024.

3.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “Raqamli O'zbekiston-2030” strategiyasi. -Toshkent, 2020

4.my.gov.uz- O'zbekiston Respublikasi Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali materiallari.

5.Yuldashova N.Z. “The Role and Importance of the Service Sector in the Economy”, Journal of Applied Science and Social Science, 2025.

6.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

7.Adam Smith. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. London, 1776.

8.Daniel Bell. The Coming of Post-Industrial Society. New York :Basic Books , 1973.

9.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi ma'lumotlari

10.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari.

FANNING TARKIBINI MANTIQUIY STRUKTURALANGAN MODULLARGA ASOSLANGAN ELEKTRON TA'LIM VOSITALARI TA'LIM JARAYONINI FAOLLASHTIRISH MODELI SIFATIDA

Yusupov Firnafas, Nafasov Izzatbek Shernafasovich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat Universiteti
“Dasturiy injiniring” kafedrası v.b. professori, texnika fanlari nomzodi.
Urganch innovatsion universiteti katta o‘qituvchisi.

Annotatsiya: Mazkur tezisdá oliy ta'lim muassasalarida “Dasturlash” fanini o‘qitish metodikasini modulli-strukturalash yondashuvi asosida takomillashtirish masalalari yoritilgan. Tadqiqotda o‘quv materiallarini mantiqiy modullar asosida strukturalashtirish hamda elektron ta'lim vositalarini o‘quv jarayoniga integratsiyalashning didaktik imkoniyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, dasturlash

fanida model–algorithm–dastur tamoyiliga asoslangan modulli o‘qitish modeli ishlab chiqilgan bo‘lib, unda nazariy, amaliy, nazorat va yakuniy bosqichlarning o‘zaro bog‘liqligi ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: modul, model, modulli o‘qitish, elektron ta’lim vositalari, o‘quv materialini strukturalashtirish, algoritmik fikrlash.

Электронные учебные средства, основанные на логически структурированных модулях содержания предмета, как модель активизации образовательного процесса.

Юсупов Фирнафас Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруни, к.т.н., и.о. Профессор кафедры «Программный инжиниринг»

Нафасов Иzzатбек Шернафасович,
старший преподаватель Ургенчского инновационного университета.

Аннотация: В данном тезисе освещаются вопросы совершенствования методики преподавания дисциплины «Программирование» в высших образовательных учреждениях на основе модульно-структурированного подхода. В исследовании проанализированы дидактические возможности структурирования учебных материалов на основе логических модулей, а также интеграции электронных образовательных средств в учебный процесс. Кроме того, разработана модель модульного обучения по дисциплине программирования, основанная на принципе «модель – алгоритм – программа», в которой показана взаимосвязь теоретического, практического, контрольного и итогового этапов.

Ключевые слова: модуль, модель, модульное обучение, электронные образовательные средства, структурирование учебного материала, алгоритмическое мышление.

Electronic Learning Tools Based on Logically Structured Modules as a Model for Activating the Educational Process

Yusupov Firnafas, Candidate of Technical Sciences, Acting Professor of the “Software Engineering” Department, Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni.

Nafasov Izzatbek Shernafasovich, Senior Lecturer at Urganch innovatsion universiteti.

Abstract: This thesis discusses the issues of improving the methodology of teaching the “Programming” course in higher education institutions based on a modular-structured approach. The study analyzes the didactic possibilities of structuring educational materials on the basis of logical modules and integrating electronic learning tools into the educational process. In addition, a modular teaching model based on the “model–algorithm–program” principle was developed for the programming course, demonstrating the interconnection between theoretical,

practical, assessment, and final stages.

Keywords: module, model, modular learning, electronic learning tools, structuring of educational materials, algorithmic thinking.

Oliy ta'lim muassasalarida "Dasturlash" fanini o'qitish metodikasini takomillashtirish, ayniqsa zamonaviy ta'lim texnologiyalarini joriy etish sharoitida, dolzarb ilmiy-pedagogik muammolardan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonda fanning mazmunini mantiqiy strukturalangan modullar asosida tashkil etish hamda elektron ta'lim vositalarini yaratish va ulardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Fan mazmunini strukturalashtirish o'quv materialini o'qitish maqsadlariga muvofiq ravishda o'zaro bog'liq modullar, bo'limlar va mavzularga ajratish orqali amalga oshiriladi. Bunday yondashuv o'quv materialining izchilligini, mantiqiylikni va oddiydan murakkabga qarab rivojlanishini ta'minlaydi. Shu bilan birga, vizual sxemalar, algoritmik modellar va strukturaviy diagrammalardan foydalanish talabalarning bilimni chuqurroq o'zlashtirishiga xizmat qiladi.

Elektron ta'lim vositalari (ETV) esa o'quv jarayoniga raqamli texnologiyalarni integratsiya qilish orqali uning samaradorligi va interaktivligini oshiradi. Ular ta'limni individuallashtirish, mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantirish, hamda turli xil multimedia resurslari orqali murakkab tushunchalarni vizuallashtirish imkonini beradi. Shu jihatdan, elektron ta'lim an'anaviy o'qitish usullarini to'ldiruvchi samarali vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Modulli o'qitish texnologiyasi esa o'quv jarayonini yakunlangan, mantiqan bog'langan axborot bloklari - modullar asosida tashkil etishni nazarda tutadi. Ushbu yondashuv talabalarning o'quv materialini bosqichma-bosqich o'zlashtirishini, mustaqil ishlashini hamda o'z bilimni nazorat qilishini ta'minlaydi. Dasturlash fanini modulli asosda o'qitish har bir mavzuni alohida loyihalash, o'quv modullarini ishlab chiqish va ularni elektron ta'lim vositalari bilan integratsiyalashni talab etadi.

Natijada, modulli strukturalashtirilgan o'quv mazmuni va elektron ta'lim vositalarining uyg'unlashuvi moslashuvchan ta'lim muhitini yaratadi. Bu esa talabalarning individual o'rganish trayektoriyasini shakllantirish, o'rganish sur'atini boshqarish hamda kognitiv faolligini oshirish imkonini beradi.

Hozirgi vaqtda ta'lim tizimida asosiy e'tibor o'quvchining (talabaning) manfaatlariga qaratilmoqda. Kasbiy shaxsni shakllantirishga yo'naltirilganlik o'quv jarayonini bilimlarni passiv o'zlashtirishdan ularni hayotiy faoliyatda qo'llash ko'nikmalarini faol shakllantirish jarayoniga qayta qurishni anglatadi.

Mazkur vazifani hal etishda bilimlarni optimallashtirish, dolzarblashtirish, tizimlashtirish, insonparvarlashtirish va kompleks tarzda o'zlashtirishga yo'naltirilgan intensiv ta'lim texnologiyalari muhim rol o'ynaydi. Bunda shaxsning individual xususiyatlarini maksimal darajada hisobga olish hamda kasbiy ta'lim olish jarayonida uning faolligi birinchi o'ringa chiqadi.

Bunday zamonaviy texnologiyalar qatoriga modulli o'qitish texnologiyasi kiradi. Modulli o'qitishning mohiyati talabalarning modullar - ya'ni yakunlangan axborot bloklarini ketma-ket o'zlashtirishidan iborat.

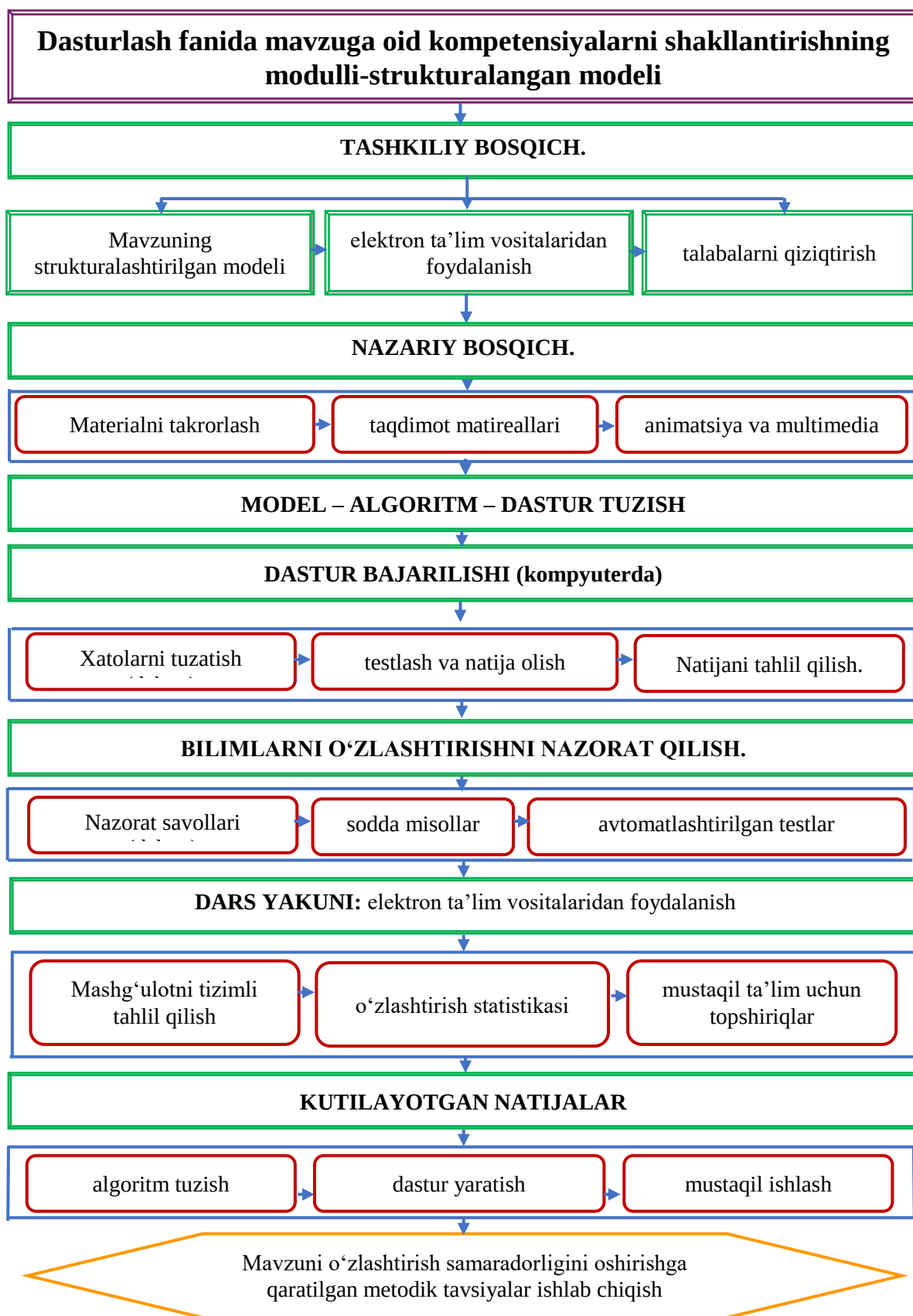
Quyidagi rasmda "Dasturlash" fanida mavzuga oid kompetensiyalarni

shakllantirishning modulli-strukturalangan modelining bitta varianti keltirilgan.

Dasturlash fanida modulli o'qitish texnologiyasi har bir mavzu va bo'limni alohida loyihalash asosida amalga oshiriladi. Ushbu yondashuv o'quv jarayonini individuallashtirish, talabalarning mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini rivojlantirish hamda ularning ijodiy va algoritmik fikrlashini faollashtirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, modulli o'qitish dasturlash fanini o'qitishda o'quv materiallarini tizimli tashkil etish, o'quv modullarini ishlab chiqish va ular asosida samarali dars jarayonini yo'lga qo'yishni taqozo etadi. Bunda didaktik tamoyillar va modulli o'qitish qoidalariga amal qilish orqali ta'lim samaradorligini oshirish hamda talabaning faol o'quv subyekti sifatidagi roli kuchaytiriladi.

Mazkur (1-rasm) model dasturlash fanini modulli o'qitish texnologiyasi asosida tashkil etishga qaratilgan bo'lib, unda o'quv jarayoni bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Model tarkibida tashkiliy, nazariy, amaliy, nazorat va yakuniy bosqichlar o'zaro uzviy bog'langan holda joylashtirilgan. Har bir bosqichda elektron ta'lim vositalaridan foydalanish orqali talabalarning kognitiv faolligi oshiriladi hamda mustaqil ta'lim olish ko'nikmalari rivojlantiriladi.



1-rasm. Dasturlash fanida mavzuga oid kompetensiyalarni shakllantirishning

modulli-strukturalangan modeli

Model natijasida talabalar algoritmik fikrlash, dasturlash va muammoni yechish kompetensiyalarini egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Borisova, N.V. Ispolzovanie modulnoy sistema obucheniya v professionalnoy podgotovke kadrov [Tekst] / N.V. Borisova, N.A. Gudkov, V.P. Bugrin, V.B. Kuzov // "Personal". – 2000 g. – № 1. – s. 24-30.
2. I.Nafasov. Tizimli strukturallangan modullar asosida dasturlash fanini tarkibini o'qitish jarayonini tashkil etish. Quqon DPI. Ilmiy xabarlar. 2026 y 3-son C seriya. <https://doi.org/10.70728/c.series.v08.i03.046>. ISSN: 3030-3958
3. Mixnina N.V. Sposoby strukturirovaniya uchebnogo materiala kak uslovie razvitiya vnimaniya. Tyumenskiy Gosudarstvennyy kolledj svyazi, informatiki i upravleniya Tyumen, Rossiya sovremennyye naukoemkie tekhnologii №7, 2007.
4. Ilhom Umirov. Ta'lim jarayonida elektron talim vositalarini qo'llashning pedagogik-psixologik omillari// Academic research in educational sciences. 2021. №2. B.599-605.
5. I.Nafasov. Dasturlash fanining tarkibini tizimli strukturalashgan modullar asosida o'quv jarayonini tashkil etish. Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti axborotnomasi. ISSN 2010-9075. № 1 (73). Nukus.

**4-SHO‘BA: RAQAMLI JAMIYATDA PEDAGOGIK TA’LIM VA
SHAXS RIVOJINING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK JIHATLARI**

COMPETENCY-BASED APPROACH TO TEACHING ENGLISH

Yusubbaeva Nilufar Alisher kizi

Urganch Innovatsion University
Department of Uzbek and foreign philology
English Language Instructor

Abstract: This article examines the competency-based approach to teaching English as a foreign language in modern educational contexts. The approach focuses on developing learners' communicative, linguistic, sociocultural, and strategic competencies rather than simply acquiring grammatical knowledge. It emphasizes the practical use of language in real-life situations, learner-centered instruction, and the integration of skills such as speaking, listening, reading, and writing. The study highlights that competency-based instruction enhances students' ability to use English effectively in academic, professional, and everyday communication.

Key words: competency-based approach, English language teaching, communicative competence, learner-centered education, language skills, interactive learning.

Annotatsiya: Ushbu maqola zamonaviy ta'lim sharoitida ingliz tilini chet tili sifatida o'qitishda kompetensiyaga asoslangan yondashuvni o'rganadi. Mazkur yondashuv faqat grammatik bilimlarni egallashga emas, balki o'quvchilarda kommunikativ, lingvistik, sotsiomadaniy va strategik kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan. U tilni real hayotiy vaziyatlarda amaliy qo'llash, o'quvchiga yo'naltirilgan ta'lim va gapirish, tinglab tushunish, o'qish hamda yozish ko'nikmalarini integratsiyalashni ta'kidlaydi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, kompetensiyaga asoslangan o'qitish o'quvchilarning ingliz tilidan akademik, kasbiy va kundalik muloqotda samarali foydalanish qobiliyatini oshiradi.

Kalit so'zlar: kompetensiyaga asoslangan yondashuv, ingliz tilini o'qitish, kommunikativ kompetensiya, o'quvchiga yo'naltirilgan ta'lim, til ko'nikmalari, interaktiv ta'lim.

Аннотация: Данная статья рассматривает компетентностный подход к обучению английскому языку как иностранному в современных образовательных условиях. Этот подход направлен не только на усвоение грамматических знаний, но и на развитие у обучающихся коммуникативной, лингвистической, социокультурной и стратегической компетенций. Он акцентирует внимание на практическом использовании языка в реальных жизненных ситуациях, личностно-ориентированном обучении и интеграции таких навыков, как говорение, аудирование, чтение и письмо. Исследование показывает, что компетентностное обучение повышает способность студентов эффективно использовать английский язык в академическом, профессиональном и повседневном общении.

Ключевые слова: компетентностный подход, обучение английскому языку, коммуникативная компетенция, личностно-ориентированное обучение, языковые навыки, интерактивное обучение.

In the context of globalization and rapid technological development, the role

of the English language as a global means of communication has become increasingly significant. English is widely used in education, science, business, and international relations, which makes its effective teaching a key priority in modern educational systems. Traditional approaches to language teaching, which mainly focus on grammar rules and memorization, are no longer sufficient to meet the communicative needs of learners in real-life situations.

In response to these challenges, the competency-based approach to teaching English has gained considerable importance. This approach shifts the focus from the simple acquisition of linguistic knowledge to the development of practical competencies that enable learners to use the language effectively in various contexts. These competencies include communicative, linguistic, sociocultural, and strategic skills, which together form a comprehensive ability to communicate in English.

The competency-based approach is closely connected with learner-centered education, where students play an active role in the learning process. Instead of being passive recipients of information, learners are encouraged to participate in discussions, solve real-life problems, and engage in interactive tasks that simulate authentic communication. This not only improves their language proficiency but also enhances their critical thinking, creativity, and independence.

In addition, modern educational reforms in many countries emphasize the importance of developing practical skills and competencies that are relevant to the labor market and global communication. Therefore, English language teaching must go beyond theoretical knowledge and focus on preparing learners for real-world communication in academic, professional, and social environments. The competency-based approach represents a modern and effective direction in English language teaching methodology. It ensures that learners are not only knowledgeable about the language system but are also capable of using English confidently and appropriately in diverse communicative situations.

The competency-based approach in teaching English focuses on the development of practical skills that enable learners to use the language effectively in real communicative situations. Unlike traditional methods that emphasize memorization of grammar rules, this approach integrates knowledge, skills, and attitudes into a unified system of language competence. According to E. N. Solovova, language learning should be organized around communicative tasks that reflect real-life situations, allowing students to actively use linguistic material in meaningful contexts [1].

One of the key components of this approach is the development of communicative competence, which includes the ability to understand and produce spoken and written language appropriately. For example, students may be given a task such as planning a trip to an English-speaking country. In this activity, they must discuss destinations, calculate costs, and present their plan in English. Such tasks encourage learners to use vocabulary and grammar in a natural and purposeful way, rather than in isolated exercises [2].

Another important aspect is the integration of sociocultural competence. As I. A. Zimnyaya notes, effective language learning also requires understanding cultural

norms and values of the target language community [3]. For instance, when studying topics like “Greeting Etiquette” or “Festivals in English-speaking countries,” students compare cultural differences between their own country and others. This helps them develop tolerance, intercultural awareness, and appropriate communication behavior in different social contexts.

Furthermore, interactive and learner-centered methods play a crucial role in competency-based teaching. According to N. D. Galskova, group work, role plays, and project-based learning significantly increase students’ engagement and language activity [4]. For example, students can work in groups to create a short presentation about environmental problems and suggest solutions. During this process, they practice speaking, listening, reading, and writing skills simultaneously, which strengthens their overall language competence.

In addition, the teacher’s role changes from being a knowledge transmitter to a facilitator of learning. Teachers design tasks that simulate real-life communication and encourage students to think critically and independently. For example, instead of simply explaining grammar rules, the teacher may organize a debate on a social issue, where students must express opinions, agree or disagree, and justify their arguments in English. This type of activity develops both linguistic accuracy and communicative fluency [1]. Overall, the competency-based approach ensures that English language learning is practical, interactive, and meaningful. It prepares learners not only to understand the language system but also to use it effectively in academic, professional, and everyday contexts.

In conclusion, the competency-based approach to teaching English represents a modern and effective direction in language education, as it focuses on the practical use of language rather than the memorization of theoretical rules. The analysis shows that this approach helps learners develop not only linguistic knowledge but also communicative, sociocultural, and strategic competencies that are essential for real-life communication.

The study also confirms that learner-centered and interactive teaching methods significantly increase students’ motivation, engagement, and independence. Through tasks such as discussions, role plays, projects, and problem-solving activities, learners actively use English in meaningful contexts, which leads to a deeper understanding of the language and improved communicative performance.

Moreover, the competency-based approach transforms the role of the teacher into a facilitator who organizes learning environments that simulate real communication. This contributes to the development of critical thinking, creativity, and confidence in using English in academic, professional, and everyday situations.

Thus, it can be concluded that the competency-based approach is highly relevant and necessary in modern English language teaching, as it ensures the formation of well-rounded communicative competence and prepares learners for effective participation in global communication.

References:

1. Passov E. I. *Communicative Method of Teaching Foreign Language Speaking*. – Moscow: Prosveshchenie.
2. Solovova E. N. *Methodology of Teaching Foreign Languages*. – Moscow: AST.
3. Zimnyaya I. A. *Psychology of Foreign Language Learning*. – Moscow: Logos.
4. Galskova N. D. *Modern Methodology of Foreign Language Teaching*. – Moscow: Arkti.

КОММУНИКАТИВНО-ДЕЯТЕЛЬНОСТНЫЙ ПОДХОД В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА

Жуманиязова Мехрибан Ахмедовна

Преподаватель, кафедры узбекской и зарубежной филологии,
Ургенчский инновационный университет

Аннотация: В данной работе рассматривается коммуникативно-деятельностный подход в преподавании русского языка как иностранного и родного языка в современных образовательных условиях. Данный подход ориентирован на формирование у обучающихся практических речевых навыков, развитие коммуникативной компетенции и активное использование языка в реальных жизненных ситуациях. Особое внимание уделяется организации учебного процесса на основе речевой деятельности, интерактивных методов обучения, а также созданию учебных ситуаций, максимально приближённых к естественному общению.

Ключевые слова: коммуникативно-деятельностный подход, преподавание русского языка, коммуникативная компетенция, речевая деятельность.

Annotatsiya: Ushbu maqolada rus tilini o‘qitishda kommunikativ-faoliyat yondashuvi zamonaviy ta’lim sharoitida ko‘rib chiqiladi. Mazkur yondashuv o‘quvchilarda amaliy nutqiy ko‘nikmalarni shakllantirish, kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish hamda tilni real hayotiy vaziyatlarda faol qo‘llashga yo‘naltirilgan. O‘quv jarayonini nutqiy faoliyat asosida tashkil etish, interaktiv o‘qitish usullaridan foydalanish hamda tabiiy muloqotga yaqin o‘quv vaziyatlarini yaratishga alohida e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: kommunikativ-faoliyat yondashuvi, rus tilini o‘qitish, kommunikativ kompetensiya, nutqiy faoliyat, interaktiv ta’lim, metodika, til faolligi, ta’lim jarayoni.

Abstract: This work examines the communicative-activity approach in teaching the Russian language in both foreign and native language contexts within modern educational conditions. This approach is aimed at developing learners’ practical speaking skills, enhancing communicative competence, and promoting active language use in real-life situations. Special attention is given to organizing

the learning process based on speech activity, applying interactive teaching methods, and creating learning situations that closely resemble natural communication.

Key words: communicative-activity approach, teaching Russian language, communicative competence, speech activity, interactive learning, methodology, language activity, educational process.

В условиях современной глобализации и стремительного развития информационного общества значительно возрастает роль языка как основного средства общения, обучения и профессионального взаимодействия. Русский язык, являясь одним из наиболее распространённых языков международного общения, занимает важное место в образовательных системах многих стран и продолжает оставаться значимым инструментом межкультурной коммуникации.

Современные требования к языковому образованию предполагают не только овладение грамматическими знаниями и лексическим запасом, но и формирование у обучающихся способности свободно и осознанно использовать язык в реальных коммуникативных ситуациях. В связи с этим особую актуальность приобретает коммуникативно-деятельностный подход, который рассматривает язык не как систему правил, а как средство живого общения и деятельности.

Данный подход основан на идее активного участия обучающегося в учебном процессе, где он выступает не пассивным получателем знаний, а активным субъектом речевой деятельности. Основное внимание уделяется развитию всех видов речевой деятельности — говорения, аудирования, чтения и письма — в их тесной взаимосвязи и в условиях, максимально приближённых к естественной коммуникации.

Введение коммуникативно-деятельностного подхода в преподавание русского языка позволяет существенно повысить эффективность обучения, сформировать устойчивую мотивацию к изучению языка, а также развить коммуникативную компетенцию учащихся. Это особенно важно в условиях расширения международных контактов, академической мобильности и необходимости межкультурного взаимодействия. Таким образом, изучение и внедрение коммуникативно-деятельностного подхода в практику преподавания русского языка является актуальной задачей современной методики обучения и требует дальнейшего научно-методического осмысления.

Коммуникативно-деятельностный подход в преподавании русского языка представляет собой систему обучения, в центре которой находится речевая деятельность обучающегося. Основная цель данного подхода заключается в формировании у учащихся способности использовать язык как средство реального общения в различных жизненных ситуациях. В отличие от традиционных методов, где основное внимание уделяется заучиванию правил, здесь приоритет отдается практике речи, взаимодействию и осмысленному использованию языкового материала [1].

Первым важным аспектом данного подхода является организация

обучения на основе реальных коммуникативных ситуаций. Например, на уроке русского языка преподаватель может моделировать ситуацию «в магазине», «в аэропорту» или «в университете», где учащиеся должны самостоятельно вести диалог, задавать вопросы и отвечать на них. Такая форма работы позволяет не только закрепить лексико-грамматический материал, но и развивать спонтанную речь. Например, задание «узнайте дорогу до библиотеки» стимулирует учащихся использовать вежливые формы обращения и конструкции направления [1].

Вторым важным направлением является использование интерактивных методов обучения. К ним относятся ролевые игры, парная и групповая работа, дискуссии и проектные задания. Например, при изучении темы «Путешествия» учащиеся могут работать в группах и разрабатывать маршрут туристической поездки, обсуждая достопримечательности, транспорт и бюджет. В ходе такой деятельности формируются навыки сотрудничества, критического мышления и свободного общения на русском языке [2].

Третьим элементом коммуникативно-деятельностного подхода является развитие всех видов речевой деятельности в комплексе: говорения, аудирования, чтения и письма. Например, после прослушивания диалога учащиеся выполняют задания на понимание содержания, затем обсуждают его в парах и пишут короткое резюме. Такой комплексный подход способствует более глубокому усвоению материала и развитию языковой компетенции [3].

Четвёртым важным аспектом является повышение мотивации учащихся через активное участие в учебном процессе. Когда учащиеся видят практическую значимость языка, их интерес к обучению значительно возрастает. Например, использование мультимедийных материалов (видео, аудио, онлайн-платформ) делает уроки более динамичными и приближенными к реальной коммуникации. Учащиеся могут смотреть короткие видеосюжеты и обсуждать их содержание, выражая собственное мнение [4]. Коммуникативно-деятельностный подход обеспечивает не только усвоение языковых знаний, но и формирование устойчивых навыков общения. Его применение делает процесс обучения более эффективным, практико-ориентированным и мотивирующим для учащихся.

Коммуникативно-деятельностный подход в преподавании русского языка является одним из наиболее эффективных направлений современной методики обучения, поскольку он ориентирован на практическое использование языка в реальных жизненных ситуациях. Проведённый анализ показывает, что данный подход обеспечивает не только усвоение языковых знаний, но и формирование устойчивых коммуникативных умений, которые являются основой свободного владения языком.

В ходе исследования установлено, что традиционные методы обучения, основанные преимущественно на заучивании правил и выполнении однотипных упражнений, не всегда способствуют развитию речевой активности учащихся. В отличие от них, коммуникативно-деятельностный подход создаёт условия для активного участия обучающихся в учебном

процессе, где они выступают субъектами речевой деятельности, а не пассивными слушателями. Это позволяет значительно повысить мотивацию к изучению языка и развить уверенность в использовании русского языка в различных ситуациях общения.

Особое значение имеет использование интерактивных методов обучения, таких как ролевые игры, диалоги, групповые обсуждения и проектная деятельность. Эти формы работы способствуют развитию не только языковых навыков, но и таких важных компетенций, как умение работать в команде, выражать собственное мнение, слушать и понимать собеседника. Кроме того, интеграция аудио- и видеоматериалов делает процесс обучения более наглядным, интересным и приближённым к реальной коммуникации.

Таким образом, можно сделать вывод, что коммуникативно-деятельностный подход является наиболее перспективным направлением в преподавании русского языка. Его внедрение в образовательный процесс позволяет повысить качество обучения, обеспечить практическую направленность занятий и сформировать у учащихся полноценную коммуникативную компетенцию. В перспективе дальнейшее развитие данного подхода связано с использованием цифровых технологий, онлайн-платформ и смешанных форм обучения, что открывает новые возможности для повышения эффективности языкового образования.

Список литературы:

1. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Просвещение.
2. Соловова Е. Н. Методика обучения иностранным языкам. – М.: АСТ.
3. Зимняя И. А. Психология обучения иностранным языкам. – М.: Логос.
4. Гальскова Н. Д. Современная методика обучения иностранным языкам. – М.: Аркти.

HARNESSING ARTIFICIAL INTELLIGENCE TO DEEPEN STUDENT ENGAGEMENT IN CLASSROOM

Khudayarova Gulnoza

Stajyor-o'qituvchi,
Urganch Innovatsion Universiteti

ABSTRACT

Student disengagement remains one of the most persistent challenges in

modern education. This article synthesizes peer-reviewed research, cognitive science, and current data to examine how Artificial Intelligence (AI) technologies — including adaptive learning platforms, intelligent tutoring systems, AI-powered chatbots, and generative AI tools — can meaningfully increase student engagement across its three core dimensions: cognitive, behavioral, and emotional. Drawing on statistics from over a dozen studies and surveys conducted between 2023 and 2025, we identify evidence-based strategies, address risks such as over-reliance and academic integrity, and propose a practical framework for educators integrating AI into their classrooms. The findings indicate that, when implemented with sound pedagogical intent, AI can boost engagement metrics by 30–54% and dramatically improve personalized learning outcomes.

АННОТАЦИЯ

Вовлечённость студентов остаётся одной из наиболее устойчивых проблем современного образования. В данной статье синтезируются рецензируемые исследования, когнитивная наука и актуальные данные с целью изучения того, как технологии искусственного интеллекта (ИИ) — включая адаптивные платформы обучения, интеллектуальные системы репетиторства, чат-боты на основе ИИ и инструменты генеративного ИИ — могут значительно повысить вовлечённость учащихся по трём ключевым измерениям: когнитивному, поведенческому и эмоциональному. На основе данных более двенадцати исследований и опросов 2023–2025 годов предложены практические стратегии, рассмотрены риски чрезмерной зависимости и нарушения академической честности, а также представлена методическая основа для педагогов, интегрирующих ИИ в образовательный процесс. Результаты показывают, что при грамотном педагогическом применении ИИ способен повысить показатели вовлечённости на 30–54% и значительно улучшить результаты персонализированного обучения.

ANNOTATSIYA

Talabalarning darsda faolligi zamonaviy ta'limning eng dolzarb muammolaridan biri bo'lib qolmoqda. Ushbu maqola sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari — moslashuvchan o'quv platformalari, intellektual o'qitish tizimlari, SI-asosidagi chatbotlar va generativ SI vositalari — talabalar faolligini uchta asosiy o'lchov bo'yicha: kognitiv, xulq-atvor va hissiy jihatdan qanday oshirishini tadqiq etadi. 2023–2025 yillarda o'tkazilgan o'n ikki dan ortiq tadqiqot va so'rovnomalar asosida maqola dalillarga asoslangan strategiyalarni taqdim etadi, haddan tashqari bog'liqlik va akademik halollik kabi xavflarni ko'rib chiqadi hamda o'qituvchilarga SI ni o'quv jarayoniga integratsiya qilish uchun amaliy metodologik doira taklif etadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, SI to'g'ri pedagogik maqsad bilan qo'llanilganda, faollik ko'rsatkichlarini 30–54% ga oshirishi va shaxsiylashtirilgan o'qish natijalarini sezilarli darajada yaxshilashi mumkin.

Keywords: Artificial Intelligence, Student Engagement, Adaptive Learning, Intelligent Tutoring Systems, Personalized Learning, Cognitive Load Theory,

Educational Technology, Generative AI, Academic Integrity, Learning Analytics.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, вовлечённость студентов, адаптивное обучение, интеллектуальные системы обучения, персонализированное обучение, теория когнитивной нагрузки, образовательные технологии, генеративный ИИ, академическая честность, учебная аналитика.

Kalit soʻzlar: Sunʻiy intellekt, talabalar faolligi, moslashuvchan taʻlim, intellektual oʻqitish tizimlari, shaxsiylashtirilgan taʻlim, kognitiv yuklanish nazariyasi, taʻlim texnologiyalari, generativ SI, akademik halollik, oʻquv analitikasi.

Student engagement — defined as the quality and intensity of a student's cognitive, behavioral, and emotional investment in learning — has been declining for decades. Gallup's annual State of America's Schools report found that student engagement drops sharply as children progress through school: roughly 74% of fifth graders report being engaged, a figure that plummets to just 32% by eleventh grade. This disengagement carries enormous costs: disengaged students are at dramatically higher risk of dropout, lower academic achievement, and diminished wellbeing.

The causes are multi-factorial. Traditional instructional models, rooted in one-size-fits-all content delivery, fail to accommodate learners' diverse cognitive profiles, pacing needs, and motivational drivers. Cognitive science research consistently shows that engagement is not merely attitudinal — it is neurological. When students encounter material calibrated to their zone of proximal development (the Vygotskian sweet spot between boredom and overwhelming challenge), their brains release dopamine, reinforcing learning. Most classroom environments, constrained by time and resources, cannot provide this calibration at scale.

74% of 5th-graders are engaged in school	32% engagement rate by 11th grade (Gallup)

It is into this context that Artificial Intelligence enters as a genuinely disruptive force — not disruptive in the destructive sense, but in the sense of fundamentally rethinking how instruction is delivered, personalized, and sustained. AI does not replace teachers. Rather, it extends the teacher's capacity to monitor, respond to, and scaffold each individual learner's journey, at a scale no human could achieve alone.

What the Data Tells Us About AI Adoption

The pace of AI adoption in education has been extraordinary. According to the Higher Education Policy Institute (HEPI) Student Generative AI Survey 2025, overall student AI usage surged from 66% in 2024 to 92% in 2025 — a 26-percentage-point increase in a single academic year. Usage of generative AI specifically for academic assessments climbed from 53% to 88% over the same period, signaling a fundamental shift in how students interact with learning

materials.

92% of students use AI in 2025, up from 66% in 2024	88% use GenAI for assessments (HEPI 2025)	54% show increased engagement with AI tools

Critically, **54% of students show increased engagement in coursework** when AI tools are incorporated into their learning environment. The Digital Education Council reports that 86% of students globally use AI in their studies, including 54% who use it weekly and 25% who do so daily. These are not marginal adoption statistics — they represent a wholesale transformation of how the next generation learns.

The Cognitive Science Behind AI-Enhanced Engagement

Understanding why AI boosts engagement requires grounding in cognitive science. Student engagement is not a single construct; researchers at Frontiers in Education conceptualize it across three interrelated dimensions: cognitive engagement (psychological investment, deep learning strategies), behavioral engagement (participation, attendance, task completion), and emotional engagement (interest, enjoyment, belonging). Each dimension responds differently to AI interventions.

Adaptive Learning and Cognitive Load Theory

Cognitive Load Theory (CLT), developed by John Sweller in the 1980s and substantially extended since, holds that working memory is limited. When instructional design overloads working memory with extraneous information, intrinsic motivation collapses and learning fails. AI-driven adaptive learning systems address this directly: they continuously analyze student responses, dwell time, error patterns, and performance trajectories to dynamically adjust both the content difficulty and the presentation format.

A systematic review of 103 empirical studies published in MDPI's Education Sciences (2025) found that AI-based adaptive interventions significantly enhance student performance, knowledge retention, and reduce unnecessary cognitive load across diverse learning contexts. Neurophysiological tools such as EEG and fNIRS — increasingly integrated into learning research — confirm that adaptive AI reduces cognitive overload states by up to 25% compared to fixed-curriculum instruction.

 KEY SCIENCE: Cognitive Load Theory + AI

When AI dynamically calibrates content difficulty to a student's real-time performance, it keeps learners in the optimal zone of proximal development — minimizing extraneous cognitive load while maximizing germane load (the mental effort associated with forming long-term schemas). Research shows this

can reduce cognitive overload by up to 25% and improve schema formation by 30%, directly translating into higher engagement and retention.

Self-Determination Theory: Autonomy, Competence, and Relatedness

Self-Determination Theory (SDT), pioneered by Deci and Ryan, identifies three basic psychological needs that drive intrinsic motivation: autonomy (feeling in control of one's learning), competence (feeling capable), and relatedness (feeling connected). Research published in the National Center for Biotechnology Information (NCBI) confirms that AI personalization directly nurtures all three: learners have more control over pacing and content (autonomy), receive immediate corrective feedback that builds mastery (competence), and interact with conversational AI that simulates relatedness.

A study exploring personalized knowledge transfer via generative AI (arXiv, 2025) found quantitative increases in session duration, higher satisfaction ratings, and reduced time to mastery compared to standard content delivery. Qualitative findings indicated that learners found personalized AI material motivating and practical, enabling deep cognitive engagement and strong identification with the content.

Intelligent Tutoring Systems and Real-Time Feedback

Among all AI modalities studied, Intelligent Tutoring Systems (ITS) demonstrate the strongest and most consistent effects on cognitive engagement. The landmark meta-analysis by Vanlehn (2011) established that one-on-one human tutoring produces a two-sigma improvement in student performance — a benchmark almost no other educational intervention matches. ITS, by approximating the feedback cycles of a personal tutor at scale, have been shown to approach a one-sigma improvement, an extraordinary result for a technology-based intervention.

A systematic review in *Frontiers in Education* (2025) specifically found that ITS showed the strongest cognitive engagement gains among all AI categories studied — including generative AI tools, AI chatbots, and immersive/VR systems. Critically, these gains required consistent use over time, with peak effects emerging after 6–8 weeks of regular interaction, suggesting that AI engagement benefits compound with sustained deployment.

1σ performance improvement with Intelligent Tutoring Systems	30% improvement in retention through personalized AI learning

Evidence-Based Strategies for Educators

The research reveals a clear pattern: the effectiveness of AI in boosting engagement is not inherent to the technology itself, but to how it is pedagogically deployed. Below are six evidence-based strategies grounded in current research.

Deploy Adaptive Learning Platforms for Personalized Pathways

Platforms such as Khan Academy's Khanmigo, Duolingo's AI tutor, and

Carnegie Learning's MATHia use machine learning algorithms to map each student's knowledge state and serve content that matches their proximal learning zone. A survey by Blackboard found that 64% of educators believe AI improves their ability to deliver personalized instruction — and this confidence is backed by outcomes data showing up to 30% improvements in retention through personalized pathways.

Implementation guideline: Begin with diagnostic assessments to seed the AI model with baseline data. Schedule weekly teacher reviews of AI-generated analytics dashboards to identify students whose engagement is flagging and intervene with human support.

Integrate AI Chatbots as Always-Available Scaffolding

One of the most powerful drivers of disengagement is the waiting gap — the cognitive and emotional cost incurred when a student has a question and cannot get an answer. AI chatbots, deployed within learning management systems, eliminate this gap entirely. Research shows that AI chatbots are particularly effective in blended classroom settings (more effective than in fully online contexts), where they complement face-to-face instruction with 24/7 availability.

A striking finding from recent surveys: **approximately 90% of students using ChatGPT for studying report finding it more beneficial than a traditional tutor.** This is partly attributable to the low-stakes nature of AI interactions — students are more willing to ask "basic" questions without fear of social embarrassment, directly addressing the affective barriers that suppress behavioral engagement.

Use AI-Powered Gamification to Sustain Emotional Engagement

Emotional engagement — the affective dimension of student involvement — is the hardest to maintain over long periods. Over 51% of educators have incorporated AI-powered games to make learning interactive and engaging, according to the All About AI Education Statistics Report. Gamified AI systems leverage reinforcement learning to adjust difficulty, pacing, and reward structures dynamically, preventing both boredom and frustration.



STRATEGY IN ACTION: Gamified AI

Studies indicate that gamified AI learning environments can increase time-on-task by up to 40% and reduce dropout rates within individual learning sessions by 25%. The key mechanism is variable-ratio reinforcement — the same psychological principle that makes games compelling — applied to academic content through AI-generated adaptive challenge sequences.

Leverage AI Learning Analytics for Early Intervention

AI learning analytics platforms monitor behavioral engagement signals — login frequency, time-on-task, assignment completion rates, discussion board contributions — and flag at-risk students before disengagement becomes withdrawal. Research from the University of Iowa, integrating GPT-4 into a learning

analytics tool, demonstrated that AI analysis of student stress levels, curiosity signals, confusion markers, and topic preferences provides instructors with a comprehensive real-time view of classroom dynamics impossible to obtain through conventional observation alone.

Institutions deploying predictive analytics have reported early identification of at-risk students with accuracy rates above 80%, allowing targeted human interventions that dramatically improve retention outcomes. The EAB 2024 survey found that 69% of student success professionals have already used AI in their work — an indication that the field is maturing rapidly.

Build AI Literacy as a Foundational Competency

Engagement with AI is higher and more productive among students who understand how the technology works, its limitations, and its ethical implications. The Technology Acceptance Model (TAM) predicts that perceived ease of use and perceived usefulness drive adoption — both of which improve with AI literacy education. Only about a quarter of teachers have received any formal training on AI tools, and 96% of K-12 teachers in the U.S. report not receiving formal AI training. Closing this gap is essential: teachers who are AI-literate design better AI-integrated lessons and model the critical, reflective engagement with AI that transfers to students.

64% of educators say AI improves personalized instruction (Blackboard)	51% of educators use AI-powered games for engagement

Risks, Challenges, and the Path Forward

A rigorous evidence-based discussion of AI and student engagement cannot ignore the significant risks and countervailing evidence that complicate the optimistic narrative. The same technologies that can deepen engagement also carry the potential to hollow it out.

The Over-Reliance Problem and Cognitive Passivity

Research published in arXiv (2025) on AI support for student reading found that while AI benefits lower-performing students significantly, higher-performing students may experience negative effects — particularly a shift toward cognitive passivity, where students prioritize convenience over genuine intellectual effort. When students use AI to get answers rather than to scaffold understanding, they may produce high-quality outputs while developing low-quality cognitive schemas.

The Frontiers in Education systematic review (2025) found that generative AI tools, while improving *behavioral engagement* in language learning contexts, raised significant concerns about *critical thinking suppression* in graduate-level writing tasks. This is a nuanced but crucial distinction: AI can make students look more engaged (producing more, submitting more) while actually making them less engaged in the deep cognitive sense.

Academic Integrity Under Pressure

AI-related academic misconduct is accelerating rapidly. Data from the Guardian (2025) shows that AI cheating incidents increased from 1.6 students per 1,000 in 2022–23 to 7.5 students per 1,000 in 2024–25 — a nearly 400% increase. Student discipline rates for AI-related plagiarism rose from 48% to 64% over the same period. The University of Pennsylvania experienced a seven-fold increase in academic integrity violations related to AI in a single year.

This is not, however, simply a student problem. When assignments are designed in ways that AI can trivially complete (produce a 500-word essay on topic X), the design itself is partially responsible for the integrity failure. Redesigning assessments to require reflection, process documentation, original data collection, or in-person oral defenses is both an integrity strategy and an engagement strategy simultaneously.

CHALLENGE: Academic Integrity

AI cheating incidents rose nearly 400% between 2022–23 and 2024–25. However, research suggests the most effective response is not detection-based policing but assessment redesign. When tasks require genuine synthesis, metacognitive reflection, or real-world application that AI cannot replicate, they simultaneously close integrity loopholes and deepen authentic engagement.

Equity, Access, and the Digital Divide

AI engagement benefits are not distributed equally. Research consistently shows that wealthier students and those in STEM courses demonstrate higher AI engagement levels, while socioeconomic and gender-based disparities shape both access and attitudes toward AI tools. The Higher Education Policy Institute survey found that 30% of women feel overwhelmed by AI compared to 20% of men — a gap that intersects with existing patterns of gender-based academic confidence disparities.

For AI to fulfill its promise of democratizing engagement, institutions must invest in device access, internet infrastructure, and culturally responsive AI literacy programs. The State of AI in Education Survey by Quizlet found that 42% of respondents believe AI helps make education more equitable — but this potential will only be realized through deliberate equity-centered design.

A Framework for Responsible AI Integration

Synthesizing the evidence, we propose a four-pillar framework for educators and institutions seeking to harness AI for genuine, sustainable engagement:

- **Pillar 1 — Pedagogical Intent First:** Never deploy AI technology in search of a pedagogical purpose. Begin with the engagement goal (deepen critical thinking, increase behavioral participation, reduce anxiety) and select AI tools that serve that goal. Technology that lacks a clear pedagogical rationale will not produce engagement gains.

- **Pillar 2 — Design for Depth, Not Output:** Assign tasks that require students to engage with AI as a thinking partner, not an answer machine. The quality of student-AI interaction is what determines cognitive engagement. Prompt students to critique, extend, and test AI outputs.

- **Pillar 3 — Teacher Empowerment and Training:** AI cannot substitute for teacher judgment, relational capacity, or domain expertise. The 96% of K-12 teachers who lack formal AI training represent both the greatest barrier and the greatest opportunity in AI-enhanced education. Professional development investment is non-negotiable.

Conclusion

The evidence is both compelling and nuanced. AI, when deployed with cognitive science-informed design and clear pedagogical intent, can meaningfully deepen student engagement across all three of its core dimensions — cognitive, behavioral, and emotional. Statistics from 2024–2025 show dramatic increases in student AI adoption, with 54% reporting increased coursework engagement, 30% improvements in retention through adaptive learning, and near-universal student familiarity with AI tools. Intelligent Tutoring Systems produce effect sizes approaching one standard deviation — among the highest of any educational intervention — and adaptive platforms show measurable reductions in cognitive load while improving schema formation.

At the same time, the risks are real: cognitive passivity through over-reliance, a 400% surge in AI-related academic misconduct, and persistent equity gaps that threaten to turn AI into an amplifier of existing privilege. These risks are not arguments against AI integration — they are arguments for thoughtful, equity-conscious, pedagogically grounded AI integration.

The classroom of the future is not one where AI replaces the teacher or does the student's thinking for them. It is one where AI serves as an infinitely patient, perpetually adaptive scaffold — allowing teachers to focus their irreplaceable human gifts on the relational, motivational, and ethical dimensions of education, while AI handles the personalization and feedback loops at scale. That future, the data suggests, is already beginning.

Key References

HEPI Student Generative AI Survey 2025. Higher Education Policy Institute.

Digital Education Council Global Survey, 2025. AI Usage in Higher Education.

Frontiers in Education (2025). AI in Higher Education: A Systematic Review of Its Impact on Student Engagement.

NCBI / PMC (2025). The Perceived Impact of Artificial Intelligence on Academic Learning.

arXiv (2025). Challenging Cognitive Load Theory: The Role of Educational Neuroscience and AI.

arXiv (2025). Personalized Knowledge Transfer Through Generative AI.

arXiv (2025). Supporting Students' Reading and Cognition with AI.

arXiv (2025). Integrating AI and Learning Analytics for Data-Driven Pedagogical Decisions.

ScienceDirect (2025). AI in Personalized Learning: A Global Systematic Review.

Quizlet State of AI in Education Survey (2024). AI Equity and Impact on Learning.

Blackboard Educator Survey (2024). AI and Personalized Instruction.

EAB Student Success Survey (2024). AI Use Among Student Success Professionals.

Gallup (2023). State of America's Schools: Student Engagement.

Vanlehn, K. (2011). The Relative Effectiveness of Human Tutoring, Intelligent Tutoring Systems, and Other Tutoring Systems. Educational Psychologist.

Deci, E. L. & Ryan, R. M. (2000). Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation.

Sweller, J. (1988). Cognitive Load During Problem Solving. Cognitive Science.

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA INGLIZ VA O'ZBEK XAIQ ERTAKLARIDAGI ARXETIPLAR TAHLILIGA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV

Yangibaeva Iklima Ataxanovna

Urhanch davlat pedagogika instituti

1 – bosqich tayanch doktoranti.

iqlimayangiboyeva@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tezisda ingliz va o'zbek ertaklarida uchraydigan asosiy arxetiplar lingvokulturologik nuqtayi nazardan qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotning nazariy asosini K. G. Jungning arxetip va kollektiv ong osti haqidagi qarashlari, J. Campbellning qahramon yo'li konsepsiyasi hamda V. Proppning ertak morfologiyasi haqidagi ilmiy yondashuvi tashkil etadi. Tahlilda o'zbek xalq ertaklaridan “Zumrad va Qimmat”, ingliz xalq ertaklaridan esa “Jack and the Beanstalk” namunalari asos qilib olindi. Tadqiqot natijasida har ikki madaniyat ertaklarida qahramon, yordamchi, sinov va yovuz kuch arxetiplari mavjudligi, biroq ularning ifodalanishida milliy mentalitet, qadriyatlar tizimi va til vositalarining sezilarli farq qilishi aniqlandi. O'zbek ertaklarida axloqiy poklik, sabr, odob va oilaviy-ijtimoiy me'yorlar markaziy o'rin egallasa, ingliz ertaklarida tashabbuskorlik, tavakkalchilik, individual muvaffaqiyat va dinamik harakat yetakchi semantik qatlamni tashkil etadi.

Kalit so'zlar. Arxetip, lingvokulturologiya, ertak, qahramon arxetipi, kollektiv ong osti, o'zbek xalq ertaklari, ingliz xalq ertaklari, qiyosiy tahlil, folklor

poetikasi, madaniy kod.

Annotation. This thesis examines archetypes in English and Uzbek fairy tales from a linguocultural perspective. The theoretical framework of the study is based on C. G. Jung's concept of archetypes and the collective unconscious, Joseph Campbell's model of the hero's journey, and Vladimir Propp's morphology of the folktale. The analytical part focuses on the Uzbek fairy tale *Zumrad va Qimmat* and the English fairy tale *Jack and the Beanstalk*. The study argues that both traditions contain universal archetypal patterns such as the hero, the helper, the trial, and the shadow figure; however, their linguistic realization and cultural symbolism differ significantly. Uzbek fairy tales foreground moral purity, patience, modesty, and social harmony, whereas English fairy tales tend to emphasize initiative, risk-taking, personal gain, and active self-advancement. Thus, the archetype functions not only as a universal narrative structure but also as a carrier of ethnocultural meaning.

Keywords. Archetype, linguacultural, fairy tale, hero archetype, collective unconscious, Uzbek fairy tales, English fairy tales, comparative analysis, folklore poetics, cultural code.

Аннотация. В данной тезисной работе рассматриваются архетипы в английских и узбекских сказках с лингвокультурологической точки зрения. Теоретической основой исследования послужили концепция архетипа и коллективного бессознательного К. Г. Юнга, модель пути героя Дж. Кэмпбелла и морфология волшебной сказки В. Проппа. В качестве основного материала были выбраны узбекская народная сказка «*Zumrad va Qimmat*» и английская народная сказка *Jack and the Beanstalk*. Исследование показывает, что в обеих традициях присутствуют универсальные архетипические модели — герой, помощник, испытание и образ зла, однако их языковая репрезентация и культурная семантика существенно различаются. В узбекских сказках доминируют идеи нравственной чистоты, терпения, скромности и социальной гармонии, тогда как в английских сказках особое значение приобретают инициативность, риск, личный успех и активное самоутверждение.

Ключевые слова. Архетип, лингво культурология, сказка, архетип героя, коллективное бессознательное, узбекские народные сказки, английские народные сказки, сравнительный анализ, фольклорная поэтика, культурный код.

Arxetip tushunchasi XX asr gumanitar tafakkurida eng ko'p murojaat qilinan nazariy kategoriyalardan biridir. Bu termin, avvalo, Karl Gustav Jung nomi bilan bog'lanadi. Jung kollektiv ong ostini shaxsiy tajribadan tashqarida mavjud bo'lgan, irsiy xususiyatga ega umumiy psixik qatlam deb tavsiflaydi va aynan shu qatlamning mazmunini arxetiplar tashkil etishini ta'kidlaydi. U "**Collectiv unconscious**" shaxsiy ong ostidan farqli ravishda individual tajribaga tayangan holda emas, balki insoniyatning umumiy ruhiy tajribasi va irsiy xotirasi asosida yashashini ko'rsatadi; uning tarkibi esa asosan arxetiplardan iborat ekanini alohida qayd etadi [3.B.-42]. Shuningdek, Jung arxetiplarni "**har doim va har yerda**" uchraydigan psixik shakllar sifatida talqin qiladi, ya'ni ular konkret bir xalq adabiyotiga xos bo'lgan tor

hodisa emas, balki turli madaniyatlarda turli badiiy shakllarda namoyon bo‘ladigan universal modellar hisoblanadi [3.B.–43].

Folklor, ayniqsa ertak janri, arxetiplarning eng faol yashaydigan badiiy hududlaridan biridir. Chunki ertakda voqelik ko‘pincha umumlashtirilgan, ramziy va tipik obrazlar orqali ifodalanadi. Bu xususiyat Vladimir Proppning ertak haqidagi struktur tahlillarida ham o‘z aksini topgan. Propp o‘z tadqiqotida morfologik yondashuv asosida ertak voqealari tasodifiy emasligini, balki muayyan tartib va funksiyalar asosida tuzilishini ko‘rsatadi. U hatto inglizcha nashr nomi **“folktale”** bo‘lsa-da, aslida tadqiqot obyekti asosan sehrli ertaklar ekani va u Aarne–Thompson tizimidagi 300–749 turdagi ertaklarga tatbiq etilishini ta’kidlaydi. Demak, arxetipni lingvokulturologik tahlil qilishda ertakning nafaqat mazmuni, balki uning struktur qurilishi, obrazlar harakati va funksional roli ham inobatga olinishi lozim [4.B.–14].

Joseph Campbell esa arxetiplarning, ayniqsa qahramon arxetipining global mifopoetik modelini ishlab chiqadi. U qahramon sarguzashtini **“ajralish”**, **“sinov”**, **“g‘alaba”** va **“qaytish”** singari bosqichlar orqali tavsiflab, qahramon yo‘li ko‘plab madaniyatlarda takrorlanadigan universal qolip ekanini ko‘rsatadi. Campbell qahramon sarguzashtining dastlabki bosqichlari sifatida **“call to adventure”**, **“refusal of the call”**, **“supernatural aid”**, **“crossing the first threshold”** va **“belly of the whale”** kabi komponentlarni sanab o‘tadi; qahramonning ijtimoiy tan olinishi yoki tan olinmasligi, undan tashqari, ma’naviy yoki moddiy yetishmovchilikni yengish bilan bog‘liq vazifa uning modelida markaziy o‘rin tutadi [1.B.- 41]. Bu model ertak qahramonining milliy-madaniy kontekstda qanday gavdalanishini qiyosiy tahlil qilish uchun juda qulay ilmiy asos yaratadi.

Lingvokulturologik yondashuv nuqtayi nazaridan qaralganda, ertak matni til, madaniyat va kollektiv xotira kesishgan nuqtada turadi. O‘zbek folklorshunosligida ertaklar xalqning ko‘p asrlik hayotiy tajribasi, estetik didi, axloqiy qarashlari va e’tiqodiy tasavvurlarining badiiy tarixi sifatida talqin qilinadi. O‘zbek folklori bo‘yicha darslikda Buyuk Karimiy va M. Afzalov tasniflariga tayangan holda ertaklarning hayvonlar haqidagi, sehrli-fantastik, maishiy-novellistik va satirik turlari ajratiladi; bu tasnif ertaklardagi arxetiplarni ham turlicha madaniy vazifalar bilan bog‘lashga imkon beradi [6.B. - 145]. Shu bilan birga, maishiy-hayotiy ertaklarda real shaxsning o‘z aqli, chidami, tadbirkorligi va yuksak insoniy fazilatlarini orqali maqsadiga erishishi tasvirlanishi alohida qayd etiladi, bu esa qahramon arxetipining o‘zbek an’anasida axloqiy fazilatlar bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi [6.B. - 33].

O‘zbek ertaklarida arxetiplar ko‘pincha dual oppozitsiya orqali ochiladi: ezgulik va yovuzlik, sabr va injiqlik, mehnatsevarlik va dangasalik, odob va dimog‘dorlik qarama-qarshi qo‘yiladi. **“Zumrad va Qimmat”** ertagi buni yaqqol tasdiqlaydi. Ertak qahramonlari tavsifida **“Zumrad chiroyli, odobli, muloyim, aqlli qiz”** ekani, **“Qimmat esa ishyoqmas, injiq va dimog‘dor”** ekani ochiq aytiladi. Bu tavsif oddiy xarakteristika emas; u o‘zbek madaniyatida ideal qiz obrazi qanday axloqiy-lisoniy belgilar orqali qurilishini ko‘rsatadi. **“Odobli”**, **“muloyim”**, **“aqlli”** kabi sifatarning ketma-ket qo‘llanishi qahramonning tashqi emas, ichki komilligini asosiy mezon sifatida ilgari suradi. Qimmat obrazidagi **“ishyoqmas”**, **“injiq”**,

“dimog‘dor” birliklari esa faqat individual kamchilikni emas, balki ijtimoiy-ma‘naviy nomaqbullikni semantik jihatdan ifodalaydi. Demak, bu ertakda qahramon arxetipi individual jasoratdan oldin axloqiy poklik va ijtimoiy maqbullik bilan belgilanadi.

“Zumrad va Qimmat” to‘plamining kirish qismida ham **“insoniy fazilatlar”**, **“yaxshilikning qudrati”** va **“egrilikning oqibati”** haqida gapirilishi bejiz emas. Bu izoh butun to‘plam poetikasiga xos bo‘lgan axloqiy dominanta borligini ko‘rsatadi. O‘zbek ertaklarida yaxshilikning g‘alabasi ko‘pincha shiddatli individual kurash natijasi sifatida emas, balki sabr, kamtarlik, halollik va taqdir sinovlaridan munosib o‘tish natijasi sifatida ifodalanadi. Shuning uchun ham o‘zbek ertaklaridagi qahramon arxetipi ko‘proq “ma‘naviy markaz” sifatida ishlaydi. U jamiyat qadriyatlarini o‘zida mujassamlashtiradi va o‘quvchi yoki tinglovchi uchun axloqiy namuna vazifasini bajaradi. Bu jihat lingvokulturologik nuqtayi nazardan juda muhim, chunki qahramonning fazilatlarini tilda mustahkamlangan milliy qadriyatlar tizimi orqali ifodalanmoqda.

Ingliz ertaklarida ham qahramon arxetipi mavjud, biroq uning semantik markazi biroz boshqacharoq. Joseph Jacobs to‘plagan “Jack and the Beanstalk” ertagining boshida “poor widow” va uning “only son named Jack” haqida so‘z yuritiladi. Bu boshlanish darhol ijtimoiy yetishmovchilik vaziyatini yaratadi. Campbell ta’kidlaganidek, qahramon ko‘pincha qandaydir yetishmovchilik, kamomad yoki muammoli holatdan sarguzashtga kiradi [1.B.- 42]. **Jack obrazi** aynan shu modelga juda mos tushadi: u kambag‘allik sharoitida yashaydi, noma‘lum olamga chiqadi, xavfli hududga kiradi, sehrli ob’ektlarni qo‘lga kiritadi va nihoyat boylik hamda ijtimoiy muvaffaqiyatga erishadi. Ertakning oxirida “Jack and his mother became very rich” va “he married a great princess” degan yakun beriladi [2.B. - 45]. Bu yakun ingliz ertagidagi qahramon arxetipining iqtisodiy va ijtimoiy yuksalish bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Jack obrazining lingvokulturologik qimmatini shundaki, u an’anaviy odob-axloq namunasi bo‘lishdan ko‘ra, faol harakat qiluvchi, tavakkalchi, imkoniyatni qo‘ldan boy bermaydigan personaj sifatida gavdalanadi. U noma‘lumga chiqishdan qo‘rqmaydi, gigantning uyiga qayta-qayta kiradi, xavfli makondan foyda olib chiqadi. Bunday syujet chizig‘i ingliz madaniy xotirasidagi tashabbuskorlik, pragmatik fikrlash va shaxsiy muvaffaqiyat sari intilish kabi kodlar bilan uyg‘unlashadi. Albatta, Jackni mutlaq ijobiy qahramon deyish qiyin; unda ayyorlik va jasorat qorishib ketgan. Lekin aynan shu qorishiq ingliz ertak poetikasida **“trickster-hero”**ga yaqin turadigan murakkab arxetipik modelni yuzaga keltiradi. Boshqacha aytganda, ingliz ertagida qahramon ko‘pincha ijtimoiy me‘yorni saqlovchi emas, balki uni yorib o‘tib, yangi natijaga erishuvchi subyekt sifatida ko‘rinadi. Bu esa o‘zbek xalq ertagidagi sabrli va odobli qahramon modelidan sezilarli farq qiladi.

Har ikki ertakda yordamchi arxetip va sinov arxetipi ham mavjud. Propp ertak morfologiyasida funksiyalar ketma-ketligi va rollarning barqarorligini ko‘rsatgan edi; bu jihat **“Jack and the Beanstalk”**da ham yaqqol seziladi [3.B.-3]. O‘zbek ertagida qahramonning ezgu tabiati uni sinovlardan o‘tkazuvchi va keyinchalik

mukofotga eltuvchi kuchlar bilan aloqaga kiritadi. Ingliz ertagida esa sehrli loviya, gigantning xazinasini va sirli makon qahramonning sinov maydonini yaratadi. Ikkala holatda ham sinov qahramonni “oddiy” holatdan “o‘zgargan” holatga olib keladi. Demak, struktur darajada universallik mavjud, ammo bu universallikning mazmuniy to‘ldirilishi milliy madaniyatga qarab o‘zgaradi.

Shuningdek, o‘zbek ertaklarida qahramonning muvaffaqiyati ko‘pincha jamoaviy-ma’naviy adolatning tiklanishi bilan bog‘liq. “Zumrad va Qimmat” yakunida yovuz kampir va uning qizi jazolanadi, ezgu qahramon esa otasi bilan “murod-maqсадiga yetadi”. Bu yerda mukofot nafaqat boylik yoki martaba, balki oilaviy va ma’naviy muvozanatning tiklanishidir. Ingliz ertagida esa final “**boyib ketish**” va “**malikaga uylanish**” bilan tugaydi [5.B.- 44]. Shunday qilib, o‘zbek ertagidagi mukofot ko‘proq ijtimoiy-axloqiy muvozanatga, ingliz ertagidagi mukofot esa individual ijtimoiy ko‘tarilish va farovonlikka yo‘naltirilgan. Bu farq ikki madaniyatning qadriyatlar ierarxiyasini ochib beradi.

Umuman olganda, ingliz va o‘zbek ertaklaridagi arxetiplarni qiyosiy o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, arxetiplar, bir tomondan, insoniyatning umumiy ruhiy tajribasini ifodalovchi universal modellar bo‘lsa, ikkinchi tomondan, ular har bir madaniyatda milliy semantika bilan qayta to‘ldiriladi. Jung ta’kidlagan “har doim va har yerda mavjud shakllar” aynan folklorda o‘zining eng jonli ko‘rinishini topadi [3.B.- 85]. Biroq o‘zbek ertagida bu shakllar odob, sabr, kamtarlik, axloqiy komillik bilan; ingliz ertagida esa tavakkal, harakat, foyda va shaxsiy muvaffaqiyat bilan semantik jihatdan boyitiladi. Shu ma’noda arxetipni oddiy “**umumiy obraz**” sifatida emas, balki milliy til va madaniyatning chuqur qatlamlarini o‘zida mujassamlashtirgan lingvokulturologik birlik sifatida talqin qilish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek va ingliz ertaklaridagi arxetiplar o‘rtasida ham umumiylik, ham milliy o‘ziga xoslik mavjud. Umumiylik shundaki, har ikki adabiy-folklor an’anada qahramon, sinov, yordamchi va yovuz kuch singari asosiy arxetipik modellar saqlanib qolgan. Farq esa ularning til vositalari, baholash mezonlari va madaniy ma’nosida namoyon bo‘ladi. O‘zbek ertaklarida qahramon, avvalo, ma’naviy tozalik va odob timsoli bo‘lsa, ingliz ertaklarida u ko‘proq faol, tavakkalchi va natijaga yo‘naltirilgan subyekt sifatida tasvirlanadi. Demak, arxetiplarni lingvokulturologik tahlil qilish nafaqat ertak poetikasini, balki xalqning mentaliteti, qadriyatlari va dunyoqarashini chuqurroq anglash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. **Campbell, J.** *The hero with a thousand faces* (Commemorative ed.). Princeton University Press, 2004. 1.B.- 42.
2. **Jacobs, J.** *English Fairy Tales*. Pennsylvania State University Electronic Classics Series, 2005. 2.B. – 45.
3. **Jung, C. G.** *The Archetypes and the Collective Unconscious*. Routledge, preview edition, 1997.B.- 3.
4. **Propp, V.** *Morphology of the Folktale*. University of Texas Press / American Folklore Society translation, 1968. B.–14.

5. **Qanayev, O.** (to'plovchi va nashrga tayyorlovchi). *Zumrad va Qimmat: ertaklar*. Toshkent: IJOD-PRESS, 2020.B.- 44.
6. **T.Mirzayev** *O'zbek folklori*. O'quv manbasi, , Toshkent Malik Print, 2021. B. – 33.

INNOVATIVE METHODOLOGY OF TEACHING PHILOLOGICAL SCIENCES IN THE CONTEXT OF EDUCATIONAL DIGITALIZATION

Xaitova Fatima Jumanazar qizi

Lecturer at Urgench Innovation University

Abstract:

In this article, the methodological basis of the teaching of philological disciplines is analyzed in the context of the global digital transformation of the world. The research reflects the practical implementation of artificial intelligence algorithms, corpus linguistic resources, and gamification technologies in the process of building the language competence of students and provides concrete statistical data and pedagogical experiments. Also, the integration process of traditional and innovative philological education in a digital environment is explored. Students' cognitive mechanisms of perception of information are presented in a visual way and substantiated as the main factor of efficiency improvement in education.

Keywords: *digital philology, linguodidactics, artificial intelligence, corpus analysis, gamification, cognitive competence, multimedia environment, digital transformation, innovative methodology, linguistic competence.*

Annotatsiya: Ushbu maqolada global raqamli transformatsiya sharoitida filologik fanlarni o'qitishning metodologik asoslarini modernizatsiya qilish masalalari tahlil etiladi. Tadqiqotda sun'iy intellekt algoritmlari, korpus lingvistikasi resurslari va geymifikatsiya texnologiyalarining talabalar lisoniy kompetensiyasini shakllantirishdagi amaliy samaradorligi aniq statistik ma'lumotlar va pedagogik tajribalar asosida yoritilgan. Shuningdek, raqamli muhitda filologik ta'limning an'anaviy shakllari va innovatsion modellari o'rtasidagi integratsiyalashuv jarayonlari tadqiq qilingan bo'lib, unda talabalarining axborotni qabul qilish kognitiv mexanizmlari vizuallashuvi ta'lim samaradorligini oshiruvchi asosiy omil sifatida asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: *raqamli filologiya, lingvodidaktika, sun'iy intellekt, korpus tahlili, geymifikatsiya, kognitiv kompetensiya, multimedia muhiti, raqamli transformatsiya, innovatsion metodika, lisoniy kompetensiya.*

Аннотация: В данной статье анализируются вопросы модернизации методологических основ преподавания филологических дисциплин в условиях глобальной цифровой трансформации. В исследовании на основе конкретных статистических данных и педагогического опыта освещается практическая эффективность алгоритмов искусственного интеллекта,

ресурсов корпусной лингвистики и технологий геймификации в формировании языковых компетенций студентов. Также исследованы процессы интеграции традиционных форм и инновационных моделей филологического образования в цифровой среде, где визуализация когнитивных механизмов восприятия информации студентами обоснована как основной фактор повышения эффективности обучения.

Ключевые слова: *цифровая филология, лингводидактика, искусственный интеллект, корпусный анализ, геймификация, когнитивная компетенция, мультимедийная среда, цифровая трансформация, инновационная методика, языковая компетенция.*

INTRODUCTION

The education system, including the approach to training human resources in philological specialties, is on the verge of radical changes in the context of the world's digital transformation. An important gap in the way information is perceived in today's students between the traditional pedagogy and the cognitive mechanisms of modern students is noticed. Based on statistical data, more than 80% of the information for representatives of "Generation Z" and "Generation Alpha" is processed visually, and their average attention span is 8-12 seconds, which means the model of thinking is "fragmentary". Under these circumstances, the traditional lecture-seminar teaching model is becoming unappealing, which has a negative effect on students' learning, subject knowledge, and ability to master the subject. The importance of this question is highlighted by international education standards, including the UNESCO Digital Literacy Framework, in which philological competency is not only evaluated through text comprehension but also in terms of a person's ability to carry out linguistic manipulation in a digital environment. Recent studies show that the use of Artificial Intelligence and corpus technologies in the educational process can improve the students' speed of linguistic analysis by 45%, and enhance the motivation to learn independently by 60%. In many post-secondary educational institutions, however, digital tools are seen more as a technical solution, e.g., a projector instead of a method. The aim of this research is the construction of a digital ecosystem for philological sciences with the development of efficient models for the application of the principles of "Data-driven learning" for linguodidactics. To identify the effect of using the digital method on the linguistic competence, stylistic sensitivity, and creative thinking of students. The main emphasis is given to the integration of the traditional aspect of philological education and contemporary neural networks and algorithmic analysis tools.

METHODOLOGY

A comprehensive approach was selected as the methodological basis for the study, utilizing comparative-pedagogical analysis, sociological monitoring, and pedagogical experiment methods. The experimental testing was conducted during the 2024–2025 academic year, involving a total of 80 second-year students from the Department of Philology and Language Teaching at Urgench Innovation University.

To ensure the objectivity of the research, respondents were divided into two groups based on random selection:

1. Control Group n=40: The educational process was conducted based on traditional methodology (lectures, working with textbooks, translation using dictionaries).

2. Experimental Group n=40: An integrated digital technology ecosystem was implemented into the learning process.

The experimental intervention included the following three components:

Intellectual Analysis: To develop written speech skills, students utilized the ChatGPT-4 platform as a "Socratic Tutor." In this setup, the AI did not provide ready-made texts; instead, it performed a semantic analysis of the student's errors and was configured to ask guiding questions for stylistic corrections.

Data-Driven Learning: Resources such as *Uzbekcorpus*, *The UZ* and the *British National Corpus* were used to analyze the contextual frequency of words in learning Uzbek and foreign languages. Instead of memorizing rote rules, students independently discovered linguistic patterns within live language corpora.

Interactive Gamification: The competitive algorithms of the *Quizizz* and *Kahoot* platforms were applied during the knowledge reinforcement stage. A rating system based on students' reaction speed and accuracy was established during this process.

At the end of the academic semester, research results were evaluated based on quantitative indicators, test examinations, scores based on CEFR standards, and qualitative indicators focus group interviews, speech competence audits). The statistical reliability of the obtained data was verified using Student's t-test, which allowed for the scientific confirmation that the differences between the groups were not coincidental.

RESULTS AND ANALYSIS

The results of the pedagogical experiment confirmed the superiority of the digital methodology over traditional teaching methods in both quantitative and qualitative terms. The indicators obtained at the conclusion of the study are summarized in Table 1 below:

Table 1.
Comparative analysis of mastery indicators between control and experimental groups

Assessment Criteria	Control Group	Experimental Group	Difference %
Lexical richness and contextual application	68%	90%	+22%
Grammatical and stylistic accuracy	62%	84%	+22%
Independent research skills	45%	78%	+33%
Average mastery indicator	58.3%	84%	+25.7%

Data analysis revealed that students who utilized corpus linguistics resources, Uzbekcorpus.uz showed a 28% reduction in errors related to collocation formation compared to the control group. Students in the experimental group who edited their written work through "Socratic dialogue" using Artificial Intelligence demonstrated 35% higher accuracy in identifying stylistic flaws.

The most significant difference was observed in the students' cognitive engagement during lessons. Table 2 reflects the impact of gamification and multimedia tools on lesson dynamics:

Table 2.
Student activity and motivation during the educational process

Indicators	Traditional Lesson	Digital/Gamified Lesson
Active participation rate during class	45%	85%
Timely completion of independent assignments	52%	91%
Interest in re-learning or reviewing topics	38%	82%

The results of the research show that the digitalization of philological disciplines is not only about using technical tools but also about creating an intellectual environment that forms a student's metacognitive ability. The corpus analysis methodology enables students to view the language as a "dynamic system" rather than a "set of static rules. Data-Driven Learning is directly responsible for the observed lexical growth +22% in the experiment. As for the function of the Artificial Intelligence, it is not to replace the teacher, but rather, each student has their own "personal tutor". The dangers of "digital plagiarism" were also noted throughout the research process, though, which, in turn, also helps the educator develop an ethics of working with AI with students. In the Digital Age, the teacher's role has shifted from that of a provider of information to a moderator/facilitator.

CONCLUSION

Research conducted shows that the use of digital technologies in the teaching of philological sciences can increase the level of education on average by 25–30%. In particular, the students' lexical competence has increased by 22% thanks to corpus linguistics resources, and the AI has lowered their number of stylistic errors in written speech by 35%. Most significantly, gamification features increased student engagement by 45% to 85%, respectively, hence completely changing their motivation towards the subject. Finally, digitalisation does not take the place of the teacher, but raises the role of the teacher to the level of moderation. It is a strategic need to develop a system of digital analysis modules that are purposefully incorporated into academic programs in order to prepare future philologists to be competitive.

REFERENCES

- [1] N. Tymoshchuk, "Digitalization of Philological Education in Ukraine:

- Opportunities and Perspectives," *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, 2024.
- [2] A. Kozak, L. Lavrynovych, S. Sukhareva, et al., "Modern Digital Technologies in Teaching Philological Disciplines," *Revista Tempos e Espaços em Educação*, vol. 13, no. 32, 2020.
- [3] T. A. Parshutkina and U. I. Turko, "The Model of Contextual Education of Digital Literacy to Students on the Example of Philological Disciplines," *Perspectives of Science and Education*, no. 2, 2024.
- [4] N. S. Sanjyarova and M. M. Tuleup, "About Some Features of Application of Digital Technologies in Philological Education at the Present Stage," *Nizhnevartovsk Philological Journal*, 2022.
- [5] I. Varvaruk, I. Sakhnevych, N. Hasiukc, T. Muzyka, and O. Lada, "Effective Strategies for Teaching Philological Disciplines: Practical Cases and Innovative Approaches," *University of King Danylo Repository*, 2025.
- [6] S. Tolochko, T. Kolesnyk, and O. Kysla, "Digital Technologies in Philological Disciplines in the Open Education Concept," 2025.
- [7] E. Guseva, S. Shulezhkova, and A. Mikhin, "Information Technologies for Philological Education in the Digital Age," in *Culture of the Specialist of the Future*, Springer, 2020.
- [8] D. Maltsev, A. Lazareva, O. Rudenko, R. Dudyk, et al., "Philosophy of Education and Science in the Context of Digitalization of Society," *Wisdom*, vol. 21, no. 1, 2022.
- [9] T. Sharova, V. Zotova, L. Kopeitseva, et al., "Modern Technologies of Teaching Philological Disciplines in Higher Education Institutions," *Theory and History of Science*, 2020.
- [10] G. B. Aliyeva, "Educational Trends in the Development of Philological Education in Azerbaijan in the Era of Digitalisation: A Forecast of the Future," *Futurity Education*, 2023.

RAQAMLI JAMIYATDA PEDAGOGIK TA'LIMNING O'ZIGA HOS XUSUSIYATLARI

Xodjamqulov Umid Negmatovich

**Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Pedagogika fanlari doktori, professor**

Annotatsiya. XXI asr – axborot va texnologiyalar asri sifatida ta'riflanadi. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi natijasida jamiyatning barcha jabhalarida, xususan ta'lim tizimida tub o'zgarishlar yuz bermoqda. Raqamli jamiyat sharoitida inson kapitali, bilim va kompetensiyalar asosiy resursga aylanib bermoqda. Shu bois pedagogik ta'limni modernizatsiya qilish, uni zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish hamda shaxs rivojining psixologik-pedagogik asoslarini chuqur o'rganish dolzarb masalaga aylangan.

Kalit so'zlar. Pedagogik ta'lim, texnologiya, raqamli ta'lim, axborot, ishonch, onlayn darslar, interaktiv metodlar.

Raqamli jamiyat sharoitida pedagogik ta'lim an'anaviy tizimdan sezilarli

darajada farq qiladi. Bu farqlar nafaqat texnologiyalardan foydalanishda, balki ta'limning mazmuni, metodlari, subyektlar o'rtasidagi munosabatlar va natijalarida ham namoyon bo'ladi.

Moslashuvchan va individuallashtirilgan ta'lim. Raqamli muhit har bir o'quvchining ehtiyoji, qiziqishi va bilim darajasiga mos ta'lim olish imkonini yaratadi. Adaptiv platformalar o'quv materiallarini shaxsiylashtirib, o'zlashtirish samaradorligini oshiradi. Moslashuvchan va individuallashtirilgan ta'lim – raqamli jamiyat sharoitida pedagogik ta'limning eng muhim va ajralmas xususiyatlaridan biridir. Bu yondashuv o'quv jarayonini har bir o'quvchining individual ehtiyojlari, qobiliyatlari, qiziqishlari va o'zlashtirish sur'atiga moslashtirishni nazarda tutadi.

Moslashuvchan ta'lim (flexible learning). Moslashuvchan ta'lim o'quvchiga ta'lim olish jarayonini vaqt, joy va usul jihatidan erkin tanlash imkonini beradi. Ya'ni:

- O'quvchi darslarni istalgan vaqtda (asinxron tarzda) o'rganishi mumkin;
- Onlayn va oflayn ta'lim shakllarini birlashtirish imkoniyati mavjud;
- Ta'lim jarayoni o'quvchining shaxsiy jadvaliga moslashadi;

Bu yondashuv ayniqsa band yoki turli sharoitdagi o'quvchilar uchun qulaylik yaratadi va ta'limni ommaviylashuviga xizmat qiladi.

Individuallashtirilgan ta'lim (personalized learning). Individuallashtirilgan ta'lim esa o'quv jarayonining mazmuni va metodlarini har bir o'quvchiga moslashtirishni anglatadi. Bu yerda asosiy e'tibor quyidagilarga qaratiladi:

- O'quvchining bilim darajasi (boshlang'ich, o'rta, yuqori);
- Qiziqish va ehtiyojlari;
- O'rganish uslubi (vizual, audial, kinestetik);
- O'zlashtirish tezligi;

Raqamli platformalar (adaptiv tizimlar) o'quvchining faoliyatini tahlil qilib, unga mos topshiriqlarni taklif qiladi. Masalan, agar o'quvchi ma'lum mavzuni yaxshi o'zlashtirmagan bo'lsa, tizim unga qo'shimcha materiallar beradi.

Raqamli jamiyatning pedagogik – psixologik ahamiyati. Bu yondashuv quyidagi ijobiy natijalarni ta'minlaydi:

- O'quvchilarda o'ziga ishonch ortadi;
- O'rganishga bo'lgan motivatsiya kuchayadi;
- Har bir o'quvchi o'z imkoniyatiga mos rivojlanadi;
- Stress va ortiqcha yuklama kamayadi;

Shu bilan birga, bu tizim o'quvchilarda mustaqil o'rganish, o'z-o'zini nazorat qilish va mas'uliyat kabi muhim kompetensiyalarni shakllantiradi.

Moslashuvchan va individuallashtirilgan ta'limni joriy etishda ayrim qiyinchiliklar ham mavjud:

- Barcha o'quvchilar uchun texnik imkoniyatlar yetarli emas;
- O'qituvchilardan yuqori darajadagi raqamli kompetensiyalar talab etiladi;
- Individual yondashuvni tashkil etish ko'proq vaqt va resurs talab qiladi;

Moslashuvchan va individuallashtirilgan ta'lim – zamonaviy pedagogika-ning muhim yo'nalishi bo'lib, u o'quvchini markazga qo'yadi. Raqamli texnologiyalar yordamida bu yondashuvni samarali amalga oshirish mumkin.

Natijada har bir o'quvchi o'z salohiyatini to'liq namoyon etish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Ta'limning ochiqligi va erkinligi – raqamli jamiyat sharoitida pedagogik ta'limning eng muhim tamoyillaridan biri bo'lib, bilim olish jarayonining barcha uchun qulay, teng va cheklanmagan bo'lishini anglatadi. Bu yondashuv an'anaviy ta'limdagi vaqt, makon va resurslar bilan bog'liq chegaralarni sezilarli darajada kamaytiradi.

Ta'limning ochiqligi (openness). Ochiqlik – bu ta'lim resurslari va imkoniyatlarining keng ommaga erkin taqdim etilishi demakdir. Raqamli muhitda bu quyidagilar orqali namoyon bo'ladi:

- Ochiq ta'lim resurslari (OER): bepul elektron darsliklar, videodarslar, maqolalar va platformalar
- Ommaviy ochiq onlayn kurslar (MOOC): dunyoning yetakchi universitetlari tomonidan taklif etiladigan bepul yoki arzon kurslar
- Elektron kutubxonalar: ilmiy va o'quv materiallariga masofadan kirish imkoniyati

Bu imkoniyatlar har kimga, uning ijtimoiy yoki geografik holatidan qat'iy nazar, sifatli ta'lim olish imkonini yaratadi.

Ta'limning erkinligi (freedom). Erkinlik esa o'quvchining ta'lim jarayonida faol subyekt sifatida ishtirok etishini bildiradi. Ya'ni:

- O'quvchi o'zi uchun qiziqarli va zarur bo'lgan kurslarni tanlaydi;
- O'rganish tezligi va usulini mustaqil belgilaydi;
- Turli platformalar va manbalardan foydalanadi;
- Mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish imkoniyatiga ega bo'ladi;

Bu yondashuv shaxsiy rivojlanishni tezlashtiradi va o'quvchini mas'uliyatli hamda faol bo'lishga undaydi.

Ta'limning ochiqligi va erkinligi quyidagi ijobiy natijalarni beradi:

- Motivatsiyaning oshishi: o'quvchi o'z tanloviga asoslangan holda o'rganadi;
- Mustaqillikning shakllanishi: o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalari rivojlanadi;
- Ijodkorlik va tanqidiy fikrlash: turli manbalarni solishtirish va tahlil qilish imkoniyati paydo bo'ladi;
- Hayot davomida o'rganish odati: inson doimiy ravishda bilimni yangilab boradi;

Shu bilan birga, bu tamoyil ayrim muammolarni ham keltirib chiqaradi:

- Axborotning ortiqchaligi va saralash qiyinligi;
- Soxta yoki ishonchsiz manbalarning mavjudligi;
- O'quvchilarning o'zini nazorat qila olmasligi;
- Raqamli tengsizlik (internet va qurilmalarga kirishdagi farqlar);

Shu sababli o'qituvchilar o'quvchilarga to'g'ri yo'l-yo'riq ko'rsatishi, axborotni tanlash va baholash ko'nikmalarini shakllantirishi muhimdir.

Ta'limning ochiqligi va erkinligi raqamli jamiyatda bilim olishni yanada demokratik, qulay va samarali qiladi. Biroq bu imkoniyatlardan to'g'ri foydalanish

uchun o'quvchilarda mustaqillik, mas'uliyat va media savodxonlik kabi muhim kompetensiyalarni rivojlantirish zarur.

Interaktivlik va multimediaviylik – raqamli jamiyatda pedagogik ta'limning eng muhim xususiyatlaridan biri bo'lib, o'quv jarayonini faol, qiziqarli va samarali tashkil etishga xizmat qiladi. Bu yondashuv o'quvchining passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylanishini ta'minlaydi.

Interaktivlik (interactivity). Interaktivlik – bu o'qituvchi va o'quvchi, shuningdek o'quvchi va o'quv materialini o'rtasidagi faol o'zaro ta'sirni anglatadi. Raqamli ta'limda interaktivlik quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

- Onlayn testlar va viktorinalar orqali darhol natija olish
- Virtual muhokamalar, forumlar va chatlar orqali fikr almashish
- Interaktiv topshiriqlar (drag-and-drop, simulyatsiyalar, o'yin elementlari)
- Real vaqt rejimida savol-javob (videokonferensiyalar orqali)

Interaktivlik o'quvchini dars jarayoniga jalb etadi, uning diqqatini ushlab turadi va o'zlashtirish samaradorligini oshiradi.

Multimediaviylik (multimedia). Multimediaviylik — bu ta'lim jarayonida turli axborot shakllarini birlashtirishdir. Ya'ni:

- Matn (elektron darsliklar, maqolalar);
- Audio (podkastlar, ovozli tushuntirishlar);
- Video (videodarslar, animatsiyalar);
- Grafika va infografika (diagramma, jadval, tasvirlar);
- Simulyatsiya va virtual muhitlar;

Bu vositalar murakkab tushunchalarni ko'rgazmali va tushunarli shaklda yetkazishga yordam beradi.

Interaktivlik va multimediaviylik quyidagi natijalarga olib keladi:

- Qiziqish va motivatsiyaning oshishi: rang-barang va jonli materiallar o'quvchini jalb qiladi
- Yaxshi eslab qolish: bir nechta sezgi organlari orqali o'rganish samaradorlikni oshiradi
- Faol o'rganish: o'quvchi bilimni passiv emas, balki faol tarzda egallaydi
- Individual yondashuv: turli o'rganish uslublariga moslashish imkoniyati yaratiladi

Interaktivlik va multimediaviylik raqamli ta'limning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Ular o'quv jarayonini zamonaviy, qiziqarli va o'quvchiga yo'naltirilgan shaklga keltiradi. Shu bilan birga, bu vositalardan maqsadga muvofiq va me'yorida foydalanish pedagogik natijani yanada yaxshilaydi.

Hamkorlikda o'rganish (collaborative learning). Onlayn forumlar, guruhli loyihalar va ijtimoiy platformalar orqali o'quvchilar birgalikda bilim hosil qiladi, fikr almashadi va muammolarni birgalikda hal qiladi.

Baholashning raqamlashtirilishi. Test tizimlari, elektron portfoliolar va analitik vositalar yordamida o'quvchilarning bilim darajasi tez va aniq baholanadi. Bu jarayon shaffoflikni ta'minlaydi.

Raqamli kompetensiyalarning ustuvorligi. Axborot bilan ishlash, tanqidiy tahlil qilish, media savodxonlik va kiberxavfsizlik kabi ko'nikmalar ta'limning

asosiy maqsadlariga aylanmoqda.

Tezkor aloqa va feedback. Raqamli vositalar orqali o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida tezkor muloqot o'rnatiladi. Bu esa o'z vaqtida yordam va teskari aloqa olish imkonini beradi.

Ta'lim jarayonining texnologik integratsiyasi. Sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar (Big Data), virtual va kengaytirilgan reallik kabi texnologiyalar ta'lim jarayoniga kirib kelmoqda va uni yanada samarali qilmoqda.

Raqamli jamiyatda pedagogik ta'limning o'ziga xos xususiyatlari ta'limni yanada samarali, qulay va shaxsga yo'naltirilgan qiladi. Shu bilan birga, bu jarayon pedagoglardan yangi kompetensiyalarni, o'quvchilardan esa yuqori darajadagi mustaqillik va mas'uliyatni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari: – “Raqamli O'zbekiston – 2030” strategiyasi – Ta'lim tizimini raqamlashtirishga oid normativ hujjatlar
2. R. Ishmuhammedov Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste'dod, 2014.
3. A. Abduqodirov Axborot texnologiyalari va ta'lim jarayoni. – Toshkent, 2015.
4. U. Begimqulov Pedagogik texnologiyalar va ularni ta'limda qo'llash. – Toshkent, 2018.

РАҚАМЛИ ТРАНСФОРМАЦИЯ ШАРОИТИДА ПЕДАГОГИК ТАЪЛИМНИНГ ПСИХОЛОГИК-ДИДАКТИК ПАРАДИГМАЛАРИ **Ҳамроева Ҳулкар Ҳамидуллаевна, Наралиева Шахло Джамаловна**

¹Ўзбекистон давлат хеография академияси профессори,
филология фанлари доктори (DSc)

²Жумабек Ташенев номли университет

Халқаро ҳамкорлик ва академик мобиллик маркази бошлиғи,
PhD доктор (Қозоғистон, Чимкент)

Аннотация. Мазкур тадқиқот ишида рақамли жамиятнинг глобллашуви шароитида педагогик таълим тизимида юз бераётган трансформация жараёнлари ва таълим олувчи шахсининг психологик ривожланиш қонуниятлари таҳлил этилади. Рақамли муҳитда когнитив жараёнларнинг ўзгариши, жумладан, ахборотни қабул қилиш ва қайта ишлашнинг янги механизмлари илмий жиҳатдан асослаб берилган. Мақолада анъанавий педагогика ва рақамли технологияларнинг синтези асосида шахсга йўналтирилган янги дидактик моделлар ҳамда ўқитувчи фаолиятининг фасилитаторлик хусусиятлари ёритилган.

Аннотация. В данной исследовательской работе анализируются процессы трансформации, происходящие в системе педагогического образования в условиях глобализации цифрового общества, и закономерности психологического развития личности обучающегося. Научно обоснованы

изменения когнитивных процессов в цифровой среде, включая новые механизмы восприятия и обработки информации. На основе синтеза традиционной педагогики и цифровых технологий в статье освещаются новые личностно-ориентированные дидактические модели и фасилитаторские особенности деятельности педагога.

Abstract. This research paper analyzes the transformation processes occurring in the pedagogical education system within the context of digital society globalization and the patterns of the psychological development of the learner's personality. Changes in cognitive processes in the digital environment, including new mechanisms for information perception and processing, are scientifically substantiated. Based on the synthesis of traditional pedagogy and digital technologies, the article highlights new student-centered didactic models and the facilitating characteristics of pedagogical activity.

Калит сўзлар: рақамли трансформация, когнитив психология, дидактик парадигма, клипни фикрлаш, виртуал таълим муҳити, эмоционал интеллект, шахс антропологияси, медиасаводхонлик.

Ключевые слова: цифровая трансформация, когнитивная психология, дидактическая парадигма, клиповое мышление, виртуальная образовательная среда, эмоциональный интеллект, антропология личности, медиаграмотность.

Keywords: digital transformation, cognitive psychology, didactic paradigm, clip thinking, virtual learning environment, emotional intelligence, anthropology of personality, media literacy.

Қадим Шарқда азал - азалдан ёшлар камолотида таълим ва тарбия муштарак тушунчалар сифатида устувор аҳамият касб этган. Буюк аллома Абу Наср Форобийнинг фикрича, “Таълим - халқлар ва шаҳарликлар ўртасида назарий фазилатни бирлаштириш, тарбия эса шу халқлар ўртасидаги туғма фазилат ва амалий касб - ҳунар фазилатларини бирлаштириш деган сўздир” [1].

Сўнгги ўн йилда таълим - тарбияни юксалтириш мақсадида дунё ҳамжамиятида мисли кўрилмаган ўзгаришлар, янгиланишлар рўй бермоқда. Фан - техника, технология ютуқлари ва замонавий оммавий коммуникациялар тараққиётига катта эътибор бераётган Ўзбекистон ҳам, Қозоғистон ҳам тарихда улкан интеллектуал салоҳиятга эга мамлакатлар сифатида шуҳрат қозонган.

Бугун рақамлаштириш тушунчасига турли таърифлар бериш, уни янада такомиллаштиришга эътибор кучаймоқда. Зеро, ХХІ асрнинг биринчи чораги инсоният цивилизацияси учун нафақат технологик, балки маънавий-маърифий трансформация даври бўлди. Жамият ҳаётининг барча жабҳаларига, хусусан, таълим соҳасига рақамли технологияларнинг жадал кириб келиши таълимнинг классик архитектурасини тубдан ўзгартириб юборди. Бугунги кунда “рақамлаштириш” тушунчаси фақатгина техник воситалардан фойдаланишни эмас, балки таълим олувчининг шахси, унинг онги ва ижтимоийлашув жараёнларини қайта форматлашни англатмоқда.

Рақамли жамиятда билимларнинг тез эскириши ва глобал ахборот алмашинувининг кучайиши натижасида таълимнинг мақсади ҳам ўзгарди. Эндиликда асосий эътибор тайёр билимлар мажмуасини беришга эмас, балки шахсда мустақил равишда билим олиш ва уни амалиётда қўллаш кўникмасини шакллантиришга қаратилган. Бу жараёнда педагогик таълим тизими психологик ва дидактик жиҳатдан янги воқеликка мослашиши, таълим олувчининг шахсий имкониятларини рақамли муҳитда намоён этиши учун қулай шарт-шароитлар яратиши лозим.

Жамиятда амалга ошириладиган ҳар қандай ўзгаришлар тараққиётнинг объектив қонуниятлари асосида етилиб келади. Рақамли авлод (Digital Natives) вакиллари аввалги давр талабаларидан нафақат билим савияси, балки ахборотни қабул қилиш ва қайта ишлашнинг психологик механизмлари билан ҳам фарқ қилади. Когнитив психология нуқтаи назаридан қараганда, гаджетлар ва виртуал муҳит инсон миясининг диққат, хотира ва тафаккур каби жараёнларига таъсир кўрсатмоқда.

Замонавий таълим олувчиларда ахборотни яхлит ва мантикий кетма-кетликдаги матн сифатида эмас, балки қисқа, визуал ва тез ўзгарувчи фрагментлар — “клиплар” кўринишида қабул қилиш хусусияти шаклланимоқда. Бу феномен тилшунослик ва психологияда “клипли фикрлаш” деб аталади. Бундай фикрлаш тури ахборотни тезкор филтрлаш имконини берса-да, унинг салбий томони — диққатнинг жамланиши (concentration) пасайиши ва воқеа-ҳодисаларни чуқур таҳлил қилиш қобилиятининг сусайишидир. Шу сабабли, педагогик жараёнда контентни “микро-таълим” (micro-learning) тамойиллари асосида, яъни мураккаб маълумотларни ихчам, лекин мантикий тугалланган блоklarга ажратган ҳолда тақдим этиш долзарб аҳамият касб этади [2].

Психологик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, кўп вазифалилик диққатнинг барқарорлигини камайтириб, миянинг тез чарчашига ва ўқув материални юзаки ўзлаштирилишига олиб келади. Рақамли муҳитда талаба бир вақтнинг ўзида видео-маъруза кўриши, ижтимоий тармоқларда мулоқот қилиши ва ахборот излаши мумкин. Бироқ, бу хусусиятни педагогик жиҳатдан тўғри йўналтириш, яъни талабада диққатни муҳим вазифага жамлаш (hyperfocus) кўникмасини ривожлантириш рақамли педагогиканинг муҳим вазифаларидан биридир.

Рақамли трансформация таълимнинг классик “ўқитувчи — китоб — талаба” моделини тубдан ислоҳ қилди. Эндиликда педагогик дидактикада марказий ўринни ахборот эмас, балки ўша ахборотни қайта ишловчи ва қўлловчи **шахс** эгаллайди.

Ҳамма замонларда ҳам жараён ҳодиса билан узвий боғлиқликда ривожланади. Рақамли жамиятда ўқитувчи ягона билим манбаи бўлиш ваколатини йўқотди. Эндиликда унинг асосий вазифаси — ахборот уммонида талабани тўғри йўналтириш, унга “фасилитатор” (енгиллаштирувчи) ва “ментор” сифатида кўмак беришдир. Педагог талабага тайёр ечимларни бермасдан, балки муаммоли вазиятларни яратиш орқали уни ижодий

фикрлашга ундаши керак.

Замонавий таълим платформалари ва сунъий интеллект тизимлари ҳар бир талабанинг ўзлаштириш даражаси, психологик типлари ва қизиқишларини таҳлил қилиш имконини беради. Бу эса дидактикада ҳар бир таълим олувчи учун алоҳида “шахсий таълим траекторияси”ни чизиш имконини беради. Бу ёндашувда таълим суръати гуруҳга эмас, балки шахснинг индивидуал имкониятларига мослаштирилади, бу эса ўз навбатида таълим сифатини оширишга хизмат қилади.

1-жадвал. Анъанавий ва рақамли таълимнинг психологик-дидактик қиёсланиши

Қиёслаш мезонлари	Анъанавий таълим парадигмаси	Рақамли таълим парадигмаси
Педагогнинг роли	Ахборот етказувчи, асосий назоратчи.	Фасилитатор, ментор, йўналтирувчи.
Талабанинг позицияси	Пассив қабул қилувчи (рецептив).	Актив тадқиқотчи, контент яратувчи.
Ахборотни қабул қилиш	Тизимли, матнга асосланган, чизиқли.	Клипли, визуал, кўп тармоқли.
Мотивация тури	Ташқи (баҳо, имтихон кўркуви).	Ички (қизиқиш, геймификация).
Мулоқот шакли	Юзма-юз (вербал ва новербал).	Виртуал (синхрон ва асинхрон).

Рақамли трансформация жараёнлари Марказий Осиё минтақасида, хусусан, Ўзбекистон ва Қозоғистон таълим тизимида ўзига хос стратегик йўналишларга эга бўлиб, уларнинг қиёсий таҳлили ягона таълим майдонини яратишда муҳим аҳамият касб этади.

Биринчидан, Қозоғистон тажрибасида рақамлаштириш жараёнлари “Рақамли Қозоғистон” давлат дастури асосида анча илгари бошланган бўлиб, асосий урғу таълимнинг технологик ва бошқарув мустақиллигига қаратилган. Хусусан, Ташенев университети ва бошқа етакчи олийгоҳлар мисолида кўришимиз мумкинки, талабаларнинг академик мобиллиги ва мустақил билим олишини таъминловчи халқаро платформалар (Coursera, Edx) билан интеграция қилиш бўйича бой тажриба тўпланган. Психологик жиҳатдан бу таълим олувчида “рақамли масъулият” (digital responsibility) ва индивидуал танлов эркинлигини шакллантиришга хизмат қилади.

Иккинчидан, Ўзбекистон таълим тизимида “Рақамли Ўзбекистон — 2030” стратегияси доирасида амалга оширилаётган ислохотлар кўпроқ педагогик-методик интеграцияга асосланган. Бу ерда “НЕМИС”, “Kundalik” каби миллий тизимлар орқали таълим жараёнини мониторинг қилиш билан бирга, миллий педагогик анъаналарни рақамли муҳитда сақлаб қолиш ва ривожлантириш (рақамли антропология) устувор вазифа ҳисобланади. Психологик нуқтаи назардан, Ўзбекистон моделида “устоз-шогирд”

анъанасининг рақамли платформалардаги кўриниши ва жамоавий таълимнинг самарадорлигини оширишга катта эътибор берилмоқда.

Учинчидан, қиёсий жиҳатлар ва умумий тенденциялар:

• **Дидактик ёндашув:** Қозоғистонда таълим кўпроқ компетенциявий ва натижага йўналтирилган бўлса, Ўзбекистонда мазмун ва тарбиявий компонентнинг рақамли синтезига урғу берилади.

• **Психологик тайёргарлик:** Ҳар икки давлатда ҳам педагогларнинг “рақамли компетентлиги”ни ошириш долзарб масала бўлиб қолмоқда. Қозоғистонда бу кўпроқ техник-қўникмалар орқали ҳал этилса, Ўзбекистонда педагогик қайта тайёрлаш ва психологик адаптация орқали амалга оширилмоқда.

Бу борада Ташенев университети каби инновацион олийгоҳларнинг техник имкониятларини Ўзбекистоннинг бой педагогик-методик мактаби билан интеграция қилиш минтақада ягона, рақобатбардош ва психологик жиҳатдан барқарор рақамли таълим майдонини шакллантиришга замин яратади. Бу эса, ўз навбатида, рақамли жамиятда шахс ривожланишининг миллий ва умуминсоний қадриятлар билан уйғунлигини таъминлайди.

Талаба шахсининг ривожланиши унинг интернетдаги хатти-ҳаракатларига, яъни “рақамли из”ига ҳам боғлиқ. Рақамли жамиятда шахснинг ижтимоийлашуви икки дунё — реал ва виртуал олам чорраҳасида кечади. Бу ерда “рақамли гигиена” ва “медиясаводхонлик” тушунчалари нафақат техник билим, балки психологик барқарорлик воситаси бўлиб хизмат қилади.

Янгиланаётган дунёда “рақамлаштириш” энг оммавийлашган тушунча даражасига кўтарилди. Рақамли трансформация шароитида педагогик таълим ва шахс ривожини тадқиқ этиш жараёнида қуйидаги илмий хулосаларга келиш мумкин:

1. **Дидактик трансформация:** Таълим тизими рақамли авлоднинг когнитив хусусиятларига (клипpli фикрлаш, тезкор қарор қабул қилиш) мослашиши, лекин шу билан бирга анъанавий таҳлилий ва мантикий фикрлаш қўникмаларини ҳам сақлаб қолиши лозим.

2. **Психологик хавфсизлик:** Таълим жараёнида талабаларни ахборот хуружлари ва манипуляциялардан ҳимоя қилиш, уларда танқидий фикрлашни (critical thinking) шакллантириш — бугунги педагогиканинг стратегик вазифасидир.

3. **Аралаш таълим (Blended learning):** Рақамли технологиялар анъанавий таълимни инкор этмайди, балки уни тўлдиради. Энг мақбул модел — жонли мулоқотнинг таъсирчанлиги ва рақамли технологияларнинг тезкорлигини бирлаштирган интегратив ёндашувдир.

Хулоса қилиб айтганда, рақамли жамиятда таълим — бу фақат билимлар трансфери эмас, балки шахснинг маънавий, психологик ва интеллектуал камолотидир. Энг мақбул йўл — анъанавий таълим ва рақамли технологияларнинг оқилона синтези бўлган “Аралаш таълим” (Blended learning) моделидир. Технологиялар қанчалик мукаммаллашмасин, таълим жараёнининг марказида ҳамиша **Инсон** ва унинг бетакрор маънавий-рухий

олами туриши шарт.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР :

24. Ўзбек педагогикаси антологияси. Тошкент: “Ўқитувчи” нашриёти, 1995. Б. - 107.
25. Акрамова Ф.А. Рақамли таълим муҳитида шахсни шакллантиришнинг психологик асослари. – Тошкент: «Фан ва технология», 2024. – 156 б.
26. Prensky M. Digital Natives, Digital Immigrants. // On the Horizon. — MCB University Press, Vol. 9 No. 5, 2021.
27. Юсупова Г.Н. Инновацион таълим технологиялари ва рақамли педагогика. – Самарқанд: Олий мактаб нашриёти, 2025. – 210 б.
28. Suleimanov A. Digital Psychology in Modern Education: A textbook for pedagogical universities. — Almaty: Science Press, 2026. — P. 45-60.
29. Vygotsky L.S. Psychological principles of education in the information age (Re-edition). — Moscow: Progress, 2023.
30. Наралиева Ш. Ҳамроева Ҳ. Тил ўқитишда рақамли таълим. – Чимкент: 2023. Халқаро илмий - амалий конференция материаллари. Б. 17 - 24.

MA’NAVIY-AXLOQIY TAFAKKURNI SANOGEN TARBIYALASHNING FALSAFIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Sabirova Charosxon Atamamatovna

*UrIU “Boshlang‘ich ta’lim va
psixologiya” kafedresi mudiri, professor*

e-mail: charos_pedagog@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0007-0193-7603>

Анотатсия: Mazkur maqolada ma’naviy-axloqiy tafakkurni sanogen tarbiyalashning falsafiy-metodologik asoslari, tafakkurning inson ongi, qadriyatlar tizimi va ma’naviy kamolotdagi o’rni yoritilib, ma’naviy hamda axloqiy tafakkurning dialektik birligi ochib berilgan. Shuningdek, axloqiy qaror qabul qilish va shaxsning ichki mas’uliyatini shakllantirishdagi ahamiyati, sanogen tarbiya yondashuvining inson ongini sog’lomlashtirish, salbiy fikrlash stereotiplarini bartaraf etish hamda ma’naviy barqarorlikni ta’minlashdagi o’rni pedagogik va falsafiy jihatdan tahlil etilgan.

Калит so‘zlar: ma’naviy-axloqiy tafakkur, sanogen tarbiya, falsafiy-metodologik asoslar, tafakkur, ma’naviy kamolot, axloqiy tafakkur, qadriyatlar tizimi, refleksiya, sog’lom tafakkur, ma’naviy barqarorlik, ong, shaxs kamoloti, dialektik birlik, pedagogik yondashuv, ma’naviy immunitet.

Аннотация: В данной статье рассматриваются философско-методологические основы саногенного воспитания духовно-нравственного мышления, раскрывается роль мышления в сознании человека, системе

ценностей и духовном развитии личности, а также освещается диалектическое единство духовного и нравственного мышления. Кроме того, анализируется значение нравственного мышления в процессе принятия моральных решений и формирования внутренней ответственности личности. С педагогической и философской точек зрения исследуется роль саногенного подхода к воспитанию в оздоровлении сознания человека, преодолении негативных стереотипов мышления и обеспечении духовной устойчивости.

Ключевые слова: духовно-нравственное мышление, саногенное воспитание, философско-методологические основы, мышление, духовное развитие, нравственное мышление, система ценностей, рефлексия, здоровое мышление, духовная устойчивость, сознание, развитие личности, диалектическое единство, педагогический подход, духовный иммунитет.

Abstract: This article examines the philosophical and methodological foundations of the sanogenic development of spiritual and moral thinking. It highlights the role of thinking in human consciousness, the system of values, and the spiritual development of the individual, while also revealing the dialectical unity of spiritual and moral thinking. Furthermore, the study analyzes the significance of moral thinking in ethical decision-making and in the formation of an individual's inner responsibility. From pedagogical and philosophical perspectives, the article explores the role of the sanogenic educational approach in improving human consciousness, overcoming negative thinking stereotypes, and ensuring spiritual stability.

Keywords: spiritual and moral thinking, sanogenic education, philosophical and methodological foundations, thinking, spiritual development, moral thinking, value system, reflection, healthy thinking, spiritual stability, consciousness, personal development, dialectical unity, pedagogical approach, spiritual immunity.

Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti sharoitida inson omili, uning tafakkuri, ma'naviy-axloqiy pozitsiyasi va ichki ruhiy barqarorligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, oliy ta'lim tizimida tahsil olayotgan talabalarda ma'naviy-axloqiy tafakkurni sog'lom, barqaror va ijobiy yo'nalishda shakllantirish pedagogik jarayonning strategik vazifalaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Bu esa mazkur jarayonni tasodifiy emas, balki mustahkam falsafiy va metodologik asoslarga tayangan holda tashkil etishni taqozo etadi. Ma'naviy-axloqiy tafakkurni sanogen tarbiyalash, avvalo, inson ongi, qadriyatlar tizimi, ma'no va mas'uliyat kategoriyalarini uyg'un holda tahlil qilishni, shuningdek, sog'lom tafakkurni shakllantirishning falsafiy manbalari va metodologik yondashuvlarini aniqlashni talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, ushbu paragrafda ma'naviy-axloqiy tafakkurni sanogen tarbiyalashning falsafiy-metodologik asoslari yaxlit ilmiy tizim sifatida tahlil qilinadi.

Ma'naviy-axloqiy tafakkur inson ongi va ruhiy olamining eng murakkab, ko'p qirrali falsafiy kategoriyalaridan biri bo'lib, u shaxsning borliqqa, jamiyatga, o'z-o'ziga va boshqalarga bo'lgan munosabatini mazmunan belgilab beradi. Falsafiy nuqtai nazardan mazkur kategoriya inson tafakkurining bilish, qadriyat, ma'no va

mas'uliyat bilan bog'liq yaxlit tizimi sifatida namoyon bo'ladi hamda shaxsning axloqiy qarorlari, xulq-atvori va hayotiy pozitsiyasini shakllantiruvchi ichki mexanizm vazifasini bajaradi. Shu bois ma'naviy-axloqiy tafakkurni tahlil qilish uni faqat psixik jarayon sifatida emas, balki insonning ma'naviy kamoloti, ijtimoiy ongi va madaniy rivoji bilan uzviy bog'liq falsafiy fenomen sifatida qarashni taqozo etadi.

Tafakkur falsafada inson ongi faoliyatining eng oliy shakli sifatida talqin qilinib, u bilish, tushunish, qadriyatlarni anglash va ular asosida qaror qabul qilish jarayoni bilan uzviy bog'liq kategoriya hisoblanadi. Falsafiy nuqtai nazardan tafakkur insonning tashqi voqelikni faqat aks ettirishi emas, balki uni ongda qayta ishlashi, umumlashtirishi, baholashi va ma'naviy mazmun bilan boyitish jarayonidir. Shu ma'noda tafakkur ongning faol, ijodiy va yo'naltiruvchi funksiyasini ifodalaydi hamda insonning jamiyatdagi ma'naviy-axloqiy pozitsiyasini belgilaydi.

Klassik falsafada tafakkur bilish nazariyasi bilan chambarchas bog'liq holda tahlil qilingan. Aristotel tafakkurni aql (nus) faoliyatining yuksak shakli sifatida baholab, uni insonning haqiqatni anglash va maqsadga muvofiq harakat qilish qobiliyati bilan bog'laydi. Uning ta'limotida tafakkur insonni boshqa mavjudotlardan farqlovchi asosiy belgidir. Keyinchalik I.Kant tafakkurni bilishning faol sub'ektiv mexanizmi sifatida izohlab, uni ongning aprior shakllari orqali tajribani tartibga soluvchi kuch deb hisoblaydi. Kantga ko'ra, tafakkur faqat bilim hosil qilish vositasi emas, balki ma'no va qadriyatlarni anglash imkoniyatini ham yaratadi.

Nemis klassik falsafasida G.Gegel tafakkurni mutlaq ruhning namoyon bo'lishi sifatida talqin qiladi. Uning qarashlarida tafakkur borliqni passiv aks ettiruvchi jarayon emas, balki haqiqatni dialektik rivojlanish orqali ochib beruvchi faol jarayondir. Bu yondashuv tafakkurni ma'no yaratish va qadriyatlarni shakllantirishning falsafiy asosi sifatida ko'rish imkonini beradi.

XX asr falsafasida tafakkurning ma'naviy va qadriyatli jihatlari yanada chuqurroq yoritildi. Fenomenologiya va ekzistensializm vakillari tafakkurni insonning hayotiy ma'no izlashi bilan bog'ladilar. J.P.Sartr va M.Xaydegger tafakkurni inson mavjudligining ma'naviy tajribasi sifatida talqin qilib, uni shaxsiy mas'uliyat, tanlov va qadriyatlar bilan bog'ladilar. Bu qarashlarda tafakkur insonning axloqiy pozitsiyasi va hayotiy qarorlarini belgilaydigan ichki ma'naviy mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Psixologik-falsafiy yo'nalishda tafakkur ong va bilish jarayonlarining integrativ shakli sifatida tahlil qilingan. S.L.Rubinshteyn tafakkurni inson faoliyati bilan uzviy bog'liq jarayon sifatida ta'riflab, uning mohiyati tashqi ta'sirlar bilan emas, balki sub'ektning faol munosabati orqali ochilishini ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra, tafakkur voqelikni ma'naviy jihatdan anglash va unga munosabat bildirish vositasidir. L.S. Vigotskiy esa tafakkurni ma'no va nutq bilan bog'liq ijtimoiy-tarixiy jarayon sifatida izohlab, inson tafakkuri madaniy qadriyatlar ta'sirida shakllanishini asoslab beradi. Umuman, falsafiy talqinlarda tafakkur ong, bilish, qadriyat va ma'no kategoriyalarining kesishuv nuqtasi sifatida namoyon bo'ladi. U

insonning aqliy faoliyatinigina emas, balki uning ma'naviy-axloqiy kamolotini, jamiyatga munosabatini va hayotiy maqsadlarini belgilaydigan universal falsafiy kategoriyadir. Mazkur yondashuv ma'naviy-axloqiy tafakkurni sanogen tarbiyalashda tafakkurni sog'lom, ma'noli va qadriyatlarga asoslangan holda shakllantirish zaruratini metodologik jihatdan asoslab beradi.

Ma'naviy va axloqiy tafakkur inson ongida alohida-alohida mavjud bo'lgan hodisalar emas, balki o'zaro uzviy bog'langan, bir-birini taqozo etuvchi dialektik birlikni tashkil etadi. Falsafiy nuqtai nazardan ma'naviy tafakkur insonning hayotga, borliqqa, qadriyatlar tizimiga nisbatan umumiy dunyoqarashi, ma'no izlashi va ma'naviy maqsadlarini ifodalasa, axloqiy tafakkur ana shu ma'naviy asosda insonning xatti-harakatini, qaror qabul qilish jarayonini va ijtimoiy munosabatlardagi mas'uliyatini belgilaydi. Shu ma'noda ma'naviy tafakkur mazmun va yo'nalishni shakllantirsa, axloqiy tafakkur ushbu mazmunning amaliy ifodasi sifatida namoyon bo'ladi.

Dialektik yondashuv nuqtai nazaridan qaralganda, ma'naviy va axloqiy tafakkur o'zaro sabab-oqibat munosabatida rivojlanadi. Ma'naviy qadriyatlar inson ongida shakllanmas ekan, axloqiy me'yorlar tashqi qoida yoki majburiyat darajasida qolib ketadi. Aksincha, axloqiy tafakkur amalda namoyon bo'lmas ekan, ma'naviy qarashlar deklarativ, hayotdan uzilgan tushunchalarga aylanib qoladi. Demak, ma'naviy tafakkur insonning ichki ruhiy pozitsiyasini belgilasa, axloqiy tafakkur shu pozitsiyaning ijtimoiy va amaliy ifodasini ta'minlaydi.

Falsafada bu birlik inson ongi va faoliyatining yaxlitligi tamoyili bilan izohlanadi. Insonning "Nima uchun yashayman?", "Hayotning ma'nosi nimada?" degan ma'naviy savollarga bergan javoblari uning "Qanday yashash kerak?", "Qanday qaror to'g'ri?" degan axloqiy xulosalarini belgilaydi. Shu bois ma'naviy tafakkur axloqiy tafakkur uchun ichki mezon vazifasini bajaradi. Axloqiy tafakkur esa ma'naviy qadriyatlarni real hayotiy vaziyatlarda sinovdan o'tkazadi, mustahkamlaydi yoki qayta ko'rib chiqishga majbur qiladi.

Ma'naviy va axloqiy tafakkurning dialektik birligi inson shaxsining kamol topishida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonda inson faqat axloqiy me'yorlarga itoat etuvchi sub'ekt emas, balki o'z xatti-harakatining ma'naviy asosini anglaydigan, ongli ravishda tanlov qila oladigan shaxs sifatida shakllanadi. Ayni shu nuqtada ma'naviy tafakkur axloqiy qarorlarning ichki manbai bo'lsa, axloqiy tafakkur ma'naviy ongning hayotda namoyon bo'lish shakliga aylanadi. Ta'lim-tarbiya jarayonida ushbu dialektik birlikni inobatga olmasdan turib talabalarda barqaror ma'naviy-axloqiy pozitsiyani shakllantirib bo'lmaydi. Agar tarbiya jarayoni faqat axloqiy qoidalarni o'rgatish bilan cheklansa, u holda tashqi intizom yuzaga keladi, ammo ichki ishonch va ma'naviy barqarorlik shakllanmaydi. Aksincha, ma'naviy g'oyalar axloqiy faoliyat bilan uyg'unlashtirilgan holda tashkil etilsa, shaxsda sog'lom tafakkur, mas'uliyatli munosabat va ichki muvofiqlik qaror topadi.

Shaxs ma'naviy kamoloti jarayonida tafakkur hal qiluvchi o'rin egallab, u insonning ichki dunyosi, qadriyatlar tizimi va hayotiy pozitsiyasini shakllantiruvchi asosiy ma'naviy mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Falsafiy nuqtai nazardan ma'naviy kamolot shaxsning faqat axloqiy qoidalarga itoat etishi bilan emas, balki

ularning mazmunini anglashi, ma'nosini idrok etishi va ongli ravishda qabul qilishi bilan belgilanadi. Ana shu anglash va idrok etish jarayoni tafakkur orqali amalga oshadi. Tafakkur insonni tashqi ta'sirlarga ko'r-ko'rona bo'ysunuvchi emas, balki ma'naviy tanlov qila oladigan, o'z xatti-harakatlariga mas'uliyat bilan yondashadigan shaxs sifatida shakllantiradi.

Ma'naviy kamolotda tafakkur insonning o'z-o'zini anglashi, hayotining ma'nosini belgilashi va shaxsiy maqsadlarini ijtimoiy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirishida asosiy vosita vazifasini bajaradi. Inson aynan tafakkur orqali yaxshilik va yomonlik, adolat va zulm, ezgulik va razolat o'rtasida farq qiladi, o'z ichki e'tiqodini shakllantiradi. Agar ushbu jarayon yuzaki yoki stereotip asosida kechsa, ma'naviy rivojlanish tashqi me'yorlarga moslashish bilan cheklanib qoladi. Tafakkur esa shaxsni ma'naviy qadriyatlarning faol sub'ektiga aylantiradi, uning ichki ishonch va e'tiqodlarini mustahkamlaydi. Shaxs ma'naviy kamoloti uzluksiz ichki harakat va o'z-o'zini takomillashtirish jarayoni bo'lib, bu jarayonda tafakkur refleksiv funksiyani bajaradi. Inson o'z fikrlari, hissiyotlari va xatti-harakatlarini tahlil qilish, baholash va qayta ko'rib chiqish orqali ma'naviy o'sishga erishadi. Tafakkurning ana shu refleksiv xususiyati shaxsning ma'naviy barqarorligi, ichki uyg'unligi va sog'lom ruhiy holatini ta'minlaydi. Shu bois ma'naviy kamolotni tafakkurdan ayri holda tasavvur etib bo'lmaydi.

Pedagogik nuqtai nazardan ham tafakkur shaxs ma'naviy kamolotiga yo'naltiruvchi asosiy vosita hisoblanadi. Ta'lim-tarbiya jarayonida talabalarga tayyor axloqiy qoidalarni berish emas, balki ularni mustaqil fikrlashga, ma'naviy vaziyatlarni tahlil qilishga va ongli qaror qabul qilishga o'rgatish ustuvor ahamiyat kasb etadi. Bunday yondashuvda tafakkur shaxsning ma'naviy immunitetini shakllantiradi, ya'ni u salbiy ta'sirlar, axloqiy inqiroz va ma'naviy bo'shliqlarga qarshi barqaror pozitsiyani ta'minlaydi.

Sanogen (sog'lomlashtiruvchi) tarbiya yondashuvi inson tabiati va ongi haqidagi falsafiy qarashlar bilan bevosita bog'liq bo'lib, u insonni faqat tashqi ta'sirlarga javob qaytaruvchi biologik mavjudot sifatida emas, balki o'z ichki dunyosi, his-tuyg'ulari, fikrlari va qadriyatlarini anglab, boshqara oladigan ongli sub'ekt sifatida talqin etadi. Falsafada inson tabiati yaxlit, ko'p qirrali tizim sifatida qaraladi va unda jismoniy, ruhiy, ma'naviy hamda aqliy jihatlar o'zaro dialektik birlikda namoyon bo'ladi. Sanogen yondashuv aynan shu yaxlitlik g'oyasiga tayanadi va inson ongida sog'lom fikrlash, ichki uyg'unlik va ma'naviy barqarorlikni ta'minlashni asosiy maqsad sifatida belgilaydi.

Inson ongi haqidagi falsafiy ta'limotlarda tafakkur va hissiyotlar o'rtasidagi munosabat alohida ahamiyat kasb etadi. An'anaviy rasionalistik qarashlarda ong, asosan, bilish va mantiqiy fikrlash bilan bog'langan bo'lsa, gumanistik va ekzistensial falsafada inson ongi ma'no izlash, hayotiy tanlov va ichki mas'uliyat bilan bog'liq holda talqin qilinadi. Sanogen tarbiya ana shu ikkala yo'nalishni uyg'unlashtirgan holda ongni faqat aqliy faoliyat emas, balki insonning o'z hissiy holatlarini anglashi, salbiy kechinmalarni boshqarishi va sog'lom ruhiy muvozanatni saqlashiga qodir tizim sifatida ko'radi.

Sanogen yondashuv inson tabiatining ijobiy rivojlanishga moyil ekanligi

haqidagi falsafiy g'oyalarga tayanadi. Unga ko'ra insonda o'z-o'zini takomillashtirish, ichki ziddiyatlarni engish va ma'naviy kamolotga intilishga tabiiy ehtiyoj mavjud. Biroq ushbu salohiyat avtomatik tarzda emas, balki ongli tarbiya va refleksiya orqali ro'yobga chiqadi. Shu jihatdan sanogen tarbiya inson ongini sog'lomlashtirishni, ya'ni salbiy fikrlash stereotiplari, ichki qarama-qarshiliklar va patogen hissiy holatlarni kamaytirishni nazarda tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari: – “Raqamli O'zbekiston – 2030” strategiyasi – Ta'lim tizimini raqamlashtirishga oid normativ hujjatlar.
6. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 2005. – 352 с
7. Орлов Ю. М.Оздоравливающее (саногенное) мышление / составитель А.В.Ребёнок. Серия: Управление поведением, кн.1.— Издание 2-е изд., исправленное. - М.: Слайдинг, 2006. - 96 с
8. Навоий А. Махбуб ул-кулуб. – Т.: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 2001. – Б. 61.
9. Маънавият юлдузлари. Тузувчи ва масъул муҳаррир М.Хайруллаев. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Тошкент, 1999, 2004. – Б. 19.

JISMONIY TARBIYA VA SPORTDA INNOVATSION TA'LIM

Karimov Doniyor Komilovich

Urganch innovatsion universiteti
“Boshlang'ich ta'lim va psixologiya”
kafedrasi professori, p.f.b.f.d.(PhD)
Tel: +998-94-310-46-88
e-mail: doniyor.karimov.88@bk.ru

Annotatsiya. Mazkur tezisdagi jismoniy tarbiya va sport sohasida innovatsion ta'lim texnologiyalarini joriy etishning nazariy va amaliy asoslari yoritilgan. Bundan tashqari sport mashg'ulotlarini tashkil etishda individual yondashuv, interaktiv metodlar, monitoring va diagnostika tizimlarining ahamiyati ochib berilgan.

Аннотация. В данной тезиси рассматриваются теоретические и практические основы внедрения инновационных образовательных технологий в области физического воспитания и спорта. Кроме того, раскрывается важность индивидуального подхода, интерактивных методов, систем мониторинга и диагностики при организации спортивной подготовки.

Abstract. This thesis covers the theoretical and practical foundations of the introduction of innovative educational technologies in the field of physical education and sports. In addition, the importance of an individual approach, interactive methods, monitoring and diagnostic systems in organizing sports training is revealed.

Kalit so'zlar: innovatsion ta'lim, jismoniy tarbiya, sport mashg'ulotlari,

raqamli texnologiyalar, interaktiv metodlar, individual yondashuv, pedagogik texnologiyalar, monitoring va diagnostika, sport samaradorligi, texnik-taktik tayyorgarlik, motivatsiya, raqamli ta'lim.

Ключевые слова: инновационное образование, физическое воспитание, спортивная подготовка, цифровые технологии, интерактивные методы, индивидуальный подход, педагогические технологии, мониторинг и диагностика, спортивные результаты, технико-тактическая подготовка, мотивация, цифровое образование.

Keywords: innovative education, physical education, sports training, digital technologies, interactive methods, individual approach, pedagogical technologies, monitoring and diagnostics, sports performance, technical and tactical training, motivation, digital education.

Bugungi kunda globallashuv va raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta'lim tizimini tubdan yangilashni talab etmoqda. Ayniqsa, jismoniy tarbiya va sport sohasida innovatsion ta'lim texnologiyalarini joriy etish zamonaviy jamiyatning muhim talablaridan biriga aylanib bormoqda. Chunki sog'lom, jismonan yetuk va raqobatbardosh avlodni tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir.

O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, yoshlarni sog'lom turmush tarziga jalb etish hamda ta'lim tizimiga innovatsion yondashuvlarni keng joriy etish bo'yicha qator muhim normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilingan. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 3-iyundagi PQ-3031-son qarori asosida jismoniy tarbiya va sportni yanada rivojlantirish, sport infratuzilmasini yaxshilash va mutaxassislar tayyorlash tizimini takomillashtirish vazifalari belgilab berildi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi PF-5924-son Farmoni orqali ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish hamda pedagog kadrlarning kasbiy kompetensiyalarini oshirishga alohida e'tibor qaratildi. Mazkur farmon ta'lim jarayonida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishni yangi bosqichga olib chiqdi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni — “Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”da ham jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, aholi o'rtasida sog'lom turmush tarzini keng targ'ib qilish, sport ta'limini innovatsion asosda tashkil etish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan.

Yuqoridagi qaror va farmonlar asosida jismoniy tarbiya va sport sohasida innovatsion ta'limni rivojlantirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish, sportchilarning jismoniy va intellektual salohiyatini kompleks rivojlantirish dolzarb masalaga aylanmoqda. Innovatsion yondashuvlar orqali mashg'ulotlar samaradorligini oshirish, sportchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish hamda raqamli texnologiyalar yordamida nazorat va tahlilni kuchaytirish imkoniyati yaratilmoqda.

Hozirgi davrda jamiyatning raqamli transformatsiyasi barcha sohalar qatori ta'lim tizimiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, jismoniy tarbiya va sport sohasida an'anaviy o'qitish usullari bilan cheklanib qolish zamonaviy talablarni to'liq qondira olmaydi. Shu sababli innovatsion ta'lim texnologiyalarini joriy etish zarurati tobora ortib bormoqda.

Birinchidan, yosh avlodning jismoniy rivojlanish darajasi va sog'lig'ini mustahkamlash masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi. Kamharakatlilik, raqamli qurilmalarga bog'liqlik va turmush tarzining o'zgarishi natijasida bolalar va o'smirlar o'rtasida jismoniy faollik pasayib bormoqda. Bu esa jismoniy tarbiya darslarini zamonaviy, qiziqarli va interaktiv shaklda tashkil etishni talab qiladi.

Ikkinchidan, sportda yuqori natijalarga erishish uchun ilmiy asoslangan, individual yondashuvga ega mashg'ulot tizimini yaratish zarur. Innovatsion texnologiyalar (raqamli monitoring, video tahlil, sun'iy intellekt) yordamida sportchilarning jismoniy holati, texnik-taktik harakatlari va yuklama darajasini aniq baholash imkoniyati paydo bo'lmoqda. Bu esa mashg'ulotlar samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, zamonaviy ta'lim tizimi o'qituvchi va murabbiylardan yangi kompetensiyalarni talab etmoqda. Ular nafaqat o'z sohasining mutaxassisi, balki axborot texnologiyalaridan samarali foydalana oladigan, innovatsion metodlarni qo'llay oladigan pedagog bo'lishi lozim. Shu nuqtai nazardan, jismoniy tarbiya va sportda innovatsion ta'limni rivojlantirish kadrlar tayyorlash sifatini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

To'rtinchidan, davlat siyosati darajasida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Qabul qilinayotgan qaror va farmonlarda sportni ommalashtirish, sog'lom turmush tarzini shakllantirish hamda ta'lim jarayoniga zamonaviy texnologiyalarni joriy etish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan. Bu esa mavzuning amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

Shuningdek, jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarida innovatsion yondashuvlarni qo'llash o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi, mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi va ta'lim jarayonining samaradorligini ta'minlaydi. Shu bois, mazkur mavzu nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb hisoblanadi.

Jismoniy tarbiya va sport sohasida innovatsion ta'limning mohiyati — bu o'quv-mashg'ulot jarayonini zamonaviy pedagogik yondashuvlar, raqamli texnologiyalar va ilmiy asoslangan metodlar yordamida takomillashtirishdan iborat. U nafaqat sportchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish, balki ularning intellektual, psixologik va tahliliy qobiliyatlarini ham shakllantirishga xizmat qiladi.

Avvalo, innovatsion ta'lim sportda an'anaviy "murabbiy ko'rsatadi — sportchi bajaradi" modelidan voz kechib, sportchi markazli yondashuvni ilgari suradi. Bu yondashuvda har bir sportchining individual xususiyatlari — yoshi, jismoniy tayyorgarligi, qobiliyati va psixologik holati hisobga olinadi. Natijada mashg'ulotlar yanada samarali va maqsadli tashkil etiladi.

Ikkinchidan, innovatsion ta'limning mohiyati texnologiyalar integratsiyasi bilan bog'liq. Zamonaviy sportda Artificial Intelligence, video tahlil tizimlari,

sensor qurilmalar va raqamli platformalar orqali mashg'ulot jarayonini kuzatish, tahlil qilish va boshqarish imkoniyati kengaymoqda. Bu esa murabbiyga aniq va tezkor qaror qabul qilishga yordam beradi.

Uchinchi, innovatsion ta'lim interaktivlik va faol o'rganishni ta'minlaydi. Sport mashg'ulotlarida o'yin texnologiyalari, muammoli vaziyatlar, guruh mashqlar orqali sportchilar faollashtiriladi. Bu usullar ularning qiziqishini oshiradi va bilimlarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

To'rtinchi, bu yondashuv nazariya va amaliyot integratsiyasini kuchaytiradi. Sportchilar nafaqat mashqlarni bajaradi, balki ularning ilmiy asoslarini ham tushunib boradi. Masalan, yuklama, tiklanish, texnika va taktika elementlari ilmiy jihatdan izohlanadi.

Beshinchi, innovatsion ta'lim sportda monitoring va diagnostika tizimini rivojlantiradi. Turli testlar, statistik tahlillar va raqamli vositalar yordamida sportchilarning rivojlanish dinamikasi doimiy nazorat qilinadi. Bu esa mashg'ulotlarni individuallashtirish va optimallashtirish imkonini beradi.

Shuningdek, innovatsion ta'lim sportda ijodkorlik va mustaqillikni rivojlantirishga xizmat qiladi. Sportchilar o'z harakatlarini tahlil qilish, xatolar ustida ishlash va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalariga ega bo'ladilar.

Jismoniy tarbiya va sportda innovatsion ta'limni joriy etish zamonaviy ta'lim tizimining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu yondashuv an'anaviy mashg'ulot usullarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar va ilmiy yondashuvlar bilan boyitish orqali ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Innovatsion ta'lim sportchilarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish bilan bir qatorda, ularning mustaqil fikrlash, tezkor qaror qabul qilish va tahliliy yondashuv ko'nikmalarini ham shakllantiradi. Zamonaviy texnologiyalar, jumladan Artificial Intelligence, raqamli monitoring va video tahlil vositalaridan foydalanish mashg'ulotlarni yanada aniq, samarali va individual tarzda tashkil etish imkonini beradi.

Shuningdek, innovatsion yondashuvlar sport mashg'ulotlarida qiziqish va motivatsiyani oshiradi, sportchilarning individual xususiyatlarini hisobga olishga yordam beradi hamda yuqori natijalarga erishish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. Bu esa o'z navbatida jismoniy tarbiya va sport tizimining sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarilishiga olib keladi.

Xulosa qilib aytganda, jismoniy tarbiya va sportda innovatsion ta'limni keng joriy etish — sog'lom, har tomonlama rivojlangan va raqobatbardosh yoshlarni tarbiyalashning muhim omili bo'lib, kelajakda sport sohasining barqaror rivojlanishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyot va maqolalar:

1. Karimov Doniyor, Matnazarov O'ktam "The body of football players reacts to climate conditions". Tezis. POLISH SCIENCE JOURNAL. 154-155 b. 2020.

2. Karimov Abdulla, Karimov Doniyor "Issues including national girls in sports schools". Tezis. POLISH SCIENCE JOURNAL. 149-150 b. 2020.

3. D.Karimov, Z.Atajonov, "Bolalar va o'smirlar sport maktablarida futbol mashg'ulotlarini olib borish uslubiyati". Tezis. Globallashuv sharoitida

ma'naviyatga tahdid soluvchi omillar konferensiya. 228-230 b. 2019.

4. A.Karimov, D.Karimov "Sport hakamining tarbiyaviy faoliyati". Tezis. O'sib kelayotgan yosh avlod jismoniy tarbiyasi va sportda innovatsion texnologiyalar. Ilmiy amaliy respublika konferensiyasi. 247-248 b. 2019.

5. D.K.Karimov "Velosipedda yurish orqali o'rta yoshli aholi orasida o'tkaziladigan sog'lomlashtirish mashg'ulotlarining tibbiy-fiziologik asoslari". Maqola. Educational Research in Universal Sciences 2 (15), 94-99. 2023 yil.

6. A.Yu.Atajanov, D.K.Karimov "Harakatli o'yinlarning yosh sportchilar va bolalarni tarbiyalashdagi nazariy ahamiyati". Maqola. Educational Research in Universal Sciences 2 (15), 174-178. 2023 yil.

7. D.K.Karimov "Velosiped sport turi bilan o'rta yoshli aholi uchun sog'lomlashtiruvchi yo'nalishdagi mashg'ulotlarni o'tkazish xususiyatlari". Maqola. Fan sportga jurnali. 79-83 betlar. 2023 yil.

TEXNOLOGIYA DARSLARIDA O'QUVCHILARNING POLITEKNIK KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISHDA MODUL TIZIMINING SAMARADORLIGI.

Matyoqubov Xamidjon Rozzaqovich

**Urganch innovatsion universiteti
"Boshlang'ich ta'limi va psixologiyasi"
kafedrası dotsenti**

XX asr oxiri – XXI asr boshlarida jamiyat taraqqiyoti sezilarli darajada tezlashdi, bu esa ijtimoiy, siyosiy, huquqiy va ma'naviy munosabatlar tizimining tubdan o'zgarishiga olib keldi. Natijada, odatda "raqamli jamiyat" deb ataladigan jamiyatning asoslari shakllandi. Unda ishlab chiqarish texnologiyalari bilan bir qatorda ijtimoiy va gumanitar texnologiyalar ham paydo bo'ldi, bu moddiy va ma'naviy ishlab chiqarishning faoliyat ko'rsatishi va rivojlanishi tamoyillarining o'zgarishiga olib keldi. Ushbu sohalarida ishlab chiqarish munosabatlarini infratuzilmaviy qayta qurish intellektual resurslar muammosiga, insonning texnologik mentalitetiga va uning muayyan operatsiyalarni bajarish qobiliyatini shakllantirishga qiziqishning oshishiga olib keldi, bu esa o'z navbatida texnologik kompetentsiyani shakllantirish bo'yicha tadqiqotlarni bugungi kunning dolzarb muammosi ekanini ko'rsatmoqda.

Texnologiyaning tartibga soluvchi ta'siri olimlar va amaliyotchilarni o'z faoliyati samaradorligini oshirishga undaydi; uning prognozi va dizayniga katta e'tibor berish; kerakli natijani olish uchun fanning nazariy va texnologik yutuqlaridan foydalanish; axborot vositalaridan foydalanish va boshqalar. Zamonaviy ishlab chiqarishga oid qobiliyat inson hayotining asosiy xususiyatiga aylanib bormoqda. Bu ta'lim sohasida jiddiy o'zgarishlarni talab qiladi.

Politeknik kompetentsiya bilim va ko'nikmalarni egallashning bir darajasidan boshqasiga o'tish jarayonida shakllanadi. Pedagogik ta'lim talabalari o'rtasida ushbu kompetentsiyani shakllantirishni rejalashtirish uchun birinchi navbatda ushbu kompetentsiyaning qaysi darajalari ochilishi kerakligini aniqlash kerak.

1. Empirik daraja. Bu o'qitish natijasida va shaxsiy tajriba orqali olingan

psixologiya va sotsiologiyadama'lum bilimlarning mavjudligini nazarda tutadi. Bu daraja boshlang'ich va asosiy hisoblanadi.

2. Nazariy daraja. Bu pedagogika fanida qabul qilingan asosiy kategoriyalarni egallash, ular bilan erkin faoliyat yuritish olish demakdir.

3. Algoritmik daraja. O'qituvchi nazariy bilim va amaliy ko'nikmalardan tashqari, o'z faoliyatini tizimli va izchil amalga oshirishi mumkin bo'lgan algoritmlarni ishlab chiqadi. Bu daraja pedagogik jarayondagi sabab- natija munosabatlarini chuqur anglash bilan tavsiflanadi.

4. Ijodiy daraja. Bu darajada politexik kompetentsiya allaqachon shakllangan. Bu umumiy algoritmgacha qo'shimcha ravishda o'qituvchi o'zining qiymat yo'nalishlarini o'zgartiradi va pedagogik algoritmlarni o'zgartirish va yangilarini yaratish orqali o'zini amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lishda ifodalanadi.

O'qituvchi ta'lim jarayonida o'quvchilarining politexik kompetentsiyasini rivojlantirish uchun o'quvchilarning ushbu kompetentsiyaga ega ekanligini ko'rsatadigan aniq mezonlarni ishlab chiqish kerak. Bizning fikrimizcha, bular qatoriga quyidagi ko'rsatkichlar kiradi.

1. Maqsadlilik. Agar o'qituvchida ana shunday sifat bo'lsa, uning barcha harakatlari aniq maqsad sariyetaklaydi.

2. Ijodkorlik. Agar o'qituvchi politexik kompetentsiyaga ega bo'lsa, u didaktik materialni o'z g'oyalari va tajribasiga asoslangan holda ijodiy o'zgartirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

3. Ishlab chiqarish qobiliyati. O'qituvchilarni tayyorlash darajasi yuqori standartlarga javob beradi, u o'qitish samaradorligini oshiradigan bir qator pedagogik texnologiyalarga ega hisoblanadi.

4. Optimallik. O'qituvchi didaktik vositalarni o'zgartirish orqali muayyan auditoriya yoki vaziyatgamoslasha oladi.

5. Samaradorlik. Yuqoridagi barcha fazilatlar samarali o'qitish faoliyatiga yordam beradi. Samaradorlik o'qituvchi ta'lim faoliyatida o'quvchilarining politexik kompetentsiyasining asosiy xususiyatidir.

Aslida, kompetentsiyani shakllantirish metodologiyasini ishlab chiqish bo'yicha ko'plab olimlarni fikrlarini hisobga oladigan bo'lsak, uning shakllanish jarayoni haqida aniq tasavvurga ega bo'lmasdan samarali bo'lmashligini tushunamiz. Ushbu muammoni hal qilishning bir usuli ta'lim jarayonini modellashtirishdir, uning maqsadi asosiy umumiy ta'limda o'quvchilarning fan bo'yicha kompetentsiyalarini qanday samaraliroq shakllantirish haqida umumiy g'oyani yaratishdir. Kompetentsiyalar murakkab, integral ta'lim bo'lganligi sababli, o'qituvchi va o'quvchi faoliyatini har tomonlama rejalashtirmasdan, mos vositalarni tanlamasdan kompetentsiyani shakllantirish mumkin emas.

Kompetentsiyani shakllanish jarayonini aniq tushunmasdan ko'plab omillarni hisobga olgan holda uni rivojlantirish metodikasini ishlab chiqish, samarasiz bo'ladi. Ushbu muammoni hal qilish yo'li modellashtirish bo'lib, uning maqsadi asosiy umumiy ta'limda o'quvchilarning fan bo'yicha kompetentsiyalarini qanday qilib samaraliroq shakllantirish haqida umumiy g'oyani yaratishdir. Model vizual,

bashoratli va har qanday tadqiqotning muhim nuqtalarini aks ettiradi. Bundan tashqari, bunday tadqiqot usulidan foydalanish o'rganilayotgan obyekt yoki jarayonni maqsadli, izchil va har tomonlama o'rganishni kafolatlaydi va yaxshiroq natija bilan samarali ishlash variantlarini tahlil qilishga yordam beradi.

Operatsion faoliyat - ko'rsatkichlari – usullar haqidagi bilimlar, o'quv vositalari haqida bilim; - mavjud texnologiyalar haqidagi bilimlar, inson o'zgaruvchan faoliyatini tashkil etish usuli sifatida texnologiyaning o'ziga xos xususiyatlari haqida bilim; - transformativ faoliyatning tabiiy -ilmiy asoslari haqidagi bilimlar – belgilari ong; hajm, bilim darajasi; – bilim sifati: izchillik, mustaxkamlik – bilimlarni etkazish qobiliyati; - o'zlashtirish, o'quv muvaffaqiyati.

Kognitiv- ko'rsatkichlari - politexik bilimlardan foydalanish qobiliyatlari va ko'nikmalari; - o'z-o'zini tarbiyalash qobiliyati, belgilari - mustaqil qaror qabul qilish, kasbiy muammolarni hal qilishda o'z yondashuvlarini ishlab chiqish va asoslash qobiliyati; - maqsadli o'z-o'zini tarbiyalash faoliyati.

Shaxsiy - ko'rsatkichlari - texnologik jihatdan ahamiyatli shaxsiy xususiyatlar, belgilari - aniqlash; - tashabbus; - javobgarlik; - mustaqillik; - qiziqish.

Aksiologik – ko'rsatkichlari transformativ faoliyat va uning oqibatlariga ongli munosabat, belgilari - o'z tanlovi va harakatlarining oqibatlari uchun javobgarlikni olishga tayyorlik; – inson va jamiyat taraqqiyotidagi transformatsion faoliyatning rolini anglash; - insonparvarlik yo'nalishi, o'z sog'lig'i va boshqalarning salomatligi uchun javobgarlikni anglash.

Model - bu har qanday obyekt, jarayon yoki hodisaning o'xshashini haqiqiy, kattalashtirilgan yoki kichraytirilgan shaklda takrorlashidir.

Bundan tashqari, bunday tadqiqot usulidan foydalanish o'rganilayotgan obyekt yoki jarayonni maqsadli, izchil va har tomonlama o'rganishni kafolatlaydi, yaxshi natija bilan samarali ishlash variantlarini tahlil qilishga yordam beradi.

Muammoning maqsadi va vazifalaridan kelib chiqib, o'quvchilarda politexik kompetensiyalarni shakllanish jarayonining mazmuni-protsessual modelini quyidagi shaklda amalga oshirish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz.

Amalga oshirish usuliga ko'ra, ushbu model real holatga tegishli bo'lib, maqsadli, mazmunli, huquqiy va baholash-samarali bo'lgan komponentlarni birlashtirgan tizim bo'lib, tarkibiy qismlarning har biri tuzilmada alohida blok bilan ifodalanadi.

Model o'quv faoliyatini tashkil etishning maqsadi, mazmuni, jarayoni, modelni amalga oshirish mexanizmlari, shu jumladan pedagogik shart-sharoitlar, kutilayotgan natija va o'quvchilarning texnologik kompetensiyasini shakllantirish darajalarini aks ettiruvchi tartiblangan sxema shaklida bo'ladi va u faqat belgilangan barcha bloklar o'zaro mutanosib bogliq xolda faoliyat yuritisa, muvaffaqiyatli ishlaydi, ya'ni model haqiqatdan ham tizimga aylanadi.

Psixologik, pedagogik va maxsus adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki maktab o'quvchilarining texnologik kompetensiyalarini kasbiy kompetensiyaning ajralmas qismi sifatida ko'rib chiqish ijobiy natija beradi.

Modelning **maqsadli bloki** politexik kompetensiyaning haqiqiy (motivatsion, tashkiliy va nazorat qilish) nuqtaiy nazardan o'quvchi qobiliyatlarini

shakllantirishni o'zida mujassam etmogi lozim.

Bizning fikrimizcha yuqoridagilarni inobatga olgan holda maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalarni hal qilish kerak:

- o'quv jarayoniga qiziqish va ijobiy motivatsiyani shakllantirish, bu shaxsning o'rganilayotgan mavzu bo'yicha katta miqdordagi ma'lumotlarga ega bo'lish istagida ifodalanadi, buning uchun shakllar va o'qitish usullari majmuasidan foydalanadi;

- o'quvchilarning politexik kompetensiyalarini shakllantirish darajasini oshirish;

- zamonaviy pedagogik ish tajribalar asosida maktabda texnologiya darslarida politexik kompetensiyalarni shakllantirish bo'yicha ish tartibini ishlab chiqish.

Ushbu vazifalarni amalga oshirish uchun modulni quyidagi bloklarga ajratish va shu bloklar asosida politexik kompetensiyalarni shakllantirish yaxshi natija beradi.

Kontent bloki- politexik kompetensiyalarning o'z mazmunini va o'qitish mazmunini o'zida aks ettiradi, uning davomida ushbu kompetensiyalarni shakllantirish imkoniyati kengayadi. Politexik kompetensiyalar o'z ichiga bilim, ko'nikma, insonning politexik jihatdan muhim fazilatlari, qadriyat munosabatlarini o'z ichiga oladi (bu fazilatlar biz aniqlagan texnologik kompetensiya tarkibiy qismlariga muvofiq guruhlanadi)

Ushbu fazilatlarga ega bo'lish o'quvchilarga har qanday fan yo'nalishidagi faoliyatini texnologik tamoyillarga muvofiq tashkil etish imkonini beradi.

Modelning **protsessual bloki-** politexik kompetensiyalarni shakllantirish jarayonini tashkil etish xususiyatlarini, qo'llaniladigan o'qitish shakllari va usullarini o'z ichiga oladi.

Shuning uchun politexik kompetensiyalarni shakllantirishning zarur sharti o'quv faoliyatini faollashtirishdir ya'ni o'quvchilarning o'zlashtirishga qiziqishi, mustaqilligi va ijodiy faolligini oshiradigan shakllar, usullar va o'quv vositalarini ishlab chiqish va ishlatishga qaratilgan o'qituvchining harakatlari. Bu esa o'z navbatida o'quvchilarni bilim, ko'nikmalarni shakllantirish, ularni amalda qo'llash, shuningdek, ishlab chiqarish jarayonini bashorat qilish va mustaqil qarorlar qabul qilish qobiliyatlarini shakllantirishga yordam beradi

Blokda ko'pincha, faol o'qitish usullari xususan muammoli, tadqiqot, o'yin usullari, evristik o'rgatish usullari, dasturlashtirilgan o'qitish, yangi pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanish usullari, treninglar, muhokamalar va boshqalarni qo'llash orqali yaxshi natijaga erishish mumkin

Protsessual blokning yana bir muhim elementi - bu o'quv qurollari: ko'rgazmali, bosma, audiovizual, elektron, jumladan, interfaol doska, elektron o'quv resurslari, didaktik materiallar, manekenlar, o'quv ustaxonalari jihozlari, asboblari va boshqalar.

Biz loyihalashtirgan modelning to'rtinchi va oxirgi bloki **baholash bloki** natijalar yigindisidir. U yuqoridagi uchta blokni amalga oshirish natijasini aks ettiradi va natijaning belgilangan maqsadga muvofiqligidan kelib chiqqan holda

hisoblangan uning samaradorligini o'quvchilarning politexik kompetensiyalarini DTS talablariga muvofik shakllanganligini baholashni nazarda tutadi.

Blok shuningdek ta'limda kompetensiyaga asoslangan yondashuvga muvofiq o'quvchilar o'rtasida politexik kompetentsiyani shakllantirish mezonlari, ko'rsatkichlari va belgilari va uni shakllantirish darajalari tizimini yaratadi.

Modelda politexik kompetentsiyani shakllantirishning to'rt darajasining umumiy texnikasi etarli emas, boshlang'ich, etarli, muvaffaqiyatli mezonlari asosida qo'llanildi:

Yetarli emas - faoliyat subyekti o'z vazifalarini professional va malakali ravishda mustaqil ravishda qo'yishga va shunga mos ravishda ularni hal qilishga etarli emas.

Boshlang'ich - kasbiy muammolarni hal qilish amalga oshiriladi cheklangan, kundalik bilim vako'nikmalar qo'llaniladi.

Yetarli - o'quvchi harakatlarning ongliligi va maqsadga muvofiqligi, shuningdek, shaxsiy motivatsiya orqali mavjud muammolarni hal qilish yo'lini tanlaydi, o'z harakatlarining to'g'riligi va noto'g'riligini nazorat qiladi.

Muvaffaqiyatli - yuqori onglilik va e'tibor, kuchli fuqarolik va axloqiy munosabatlar; harakat shakllari va ularning mazmunini aniqlashda ijodiy yondashish; o'ziga xoslik va ijodkorlik, aniqlikni ta'minlaydigan ko'nikmalarning mavjudligi, tejamkorlik, harakatlarning o'z vaqtida bajarilishi va boshqalar. Shuni qo'shimcha qilish kerakki, politexik kompetentsiyaning ushbu tarkibiy qismlari mustaqil tizimlar sifatida mavjud bo'lishi mumkin, ular o'z navbatida alohida elementlar to'plamiga, o'ziga xos tuzilishga, mantiqqa va ichki tashkilotga ega. Biroq, politexik kompetentsiyaning har qanday tarkibiy qismlariga alohida egalik qilish samarali emas va kerakli natijaga olib kelmaydi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, taqdim etilgan modul bloklari ko'rsatkichlar va belgilar texnologiya darslarida o'quvchilarning politexik kompetensiyalarini shakllantirish modeli o'zaro bog'liq bo'lgan tarkibiy qismlar tizimi bo'lib, ma'lum bir pedagogik shartlar to'plamini hisobga olgan holda samarali bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoyev.SH.M. Erkin va faravon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O'zbekiston respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bagishlangan Oliy Majlis palaatasining qo'shma majlisidagi nutqi.- Toshkent: O'zbekistan, 2016y.-56b.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 25 yanvardagi "Umumiy o'rta, o'rta maxsus kasb – hunar ta'limi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PF-5313-son farmoni.

3. Usmanova G.A. Tajriba-tadqiqot maydonlarida ilg'or pedagogic texnologiyalardan foydalanish. // Ta'lim texnologiyalari. №1, -2012/ -b. 29-32

BOSHLANG'ICH SINIF DARS MASHG'ULOTLARIDA GAMIFIKATSIYA TEKNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Radjabov R.F., Yusupova Raxima Bozorboy qizi

Urganch innovatsiya universiteti

"Boshlang'ich ta'lim va psixologiya" kafedrası dotsenti.

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 3-kurs talabasi

Annotasiya. Mazkur maqola umumiy o'rta ta'lim maktabi boshlang'ich sinf o'quvchilariga fan predmetlarini o'qitishda gamifikatsiya texnologiyalaridan foydalanishiing o'ziga xos xususiyatlariga ochib berishga bag'ishlanadi. Maqolada gamifikatsiya texnologiyalaridan fan predmeti mavzularini o'qitishda jamoaviy kvestlardan foydalanish yo'nalishlari, bajariladigan ishlar ketma-ketligi, o'quvchilar mehnatini baholash va rag'batlantirish xususiyatlari taxlil qilingan va bu bo'yicha olib borilayotgan ishlarni yaxshilashga doir takliflar keltirilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, gamifikatsiya, texnologiya, mavzu, kvest, syujet, afsona, marshrut, topishmoq, virtual, yutuqlar, belgilar.

Аннотация. Данная статья посвящена раскрытию специфических особенностей использования технологий геймификации в преподавании естественнонаучных предметов учащимся начальной школы. В статье анализируются направления использования командных заданий в преподавании предметных тем с применением геймификационных технологий, последовательность выполняемой работы, особенности оценки и мотивации ученической работы, а также представлены предложения по совершенствованию проводимой в этом отношении работы.

Ключевые слова: образование, геймификация, технология, тема, квест, сюжет, легенда, маршрут, загадка, виртуальный, достижения, символы.

Annotation. This article is devoted to revealing the specific features of the use of gamification technologies in teaching natural science subjects to primary school students. The article analyzes the areas of using team tasks in teaching subject topics using gamification technologies, the sequence of work performed, the features of assessing and motivating student work, and also presents proposals for improving the work carried out in this regard.

Keywords: Education, gamification, technology, theme, quest, plot, legend, route, mystery, virtual, achievements, symbols.

Mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishida axolining jumladan umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilarining ta'lim soxasidagi erishgan darajalari katta ahamiyat kasb etmoqda. Xalqaro reyting va indekslariga oid natija ko'rsatkichlari yuqori bo'lgan mamlakatlarning iqtisodlarini yetakchi o'rinlarda ekanligining o'zi ham bu bog'liqlikning ahamiyatini ko'rsatib turibdi. Shuning uchun bu borada ta'limdagi yetakchi tajribalarni o'zlashtirish va bizning ta'lim jarayonlariga jadal suratlarda joriy qilish zarur bo'ladi. Bu kunda raqamlashtirish va geymifikatsiyani boshlang'ich ta'lim jarayonlariga tatbiq qilish ham dolzarbligicha qolmoqda. Bugun dunyo bo'ylab boshlang'ich maktablarni raqamlashtirish ta'lim sifatini oshirish, darslarni o'yinga aylantirish va interfaol ta'lim muhitini yaratish texnologiyalarini joriy

etishga qaratilgan jarayonlar kechmoqda. Asosiy tendentsiyalar interfaol doskalar, planshetlar, avtomatik belgilarga ega onlayn platformalar va o'qitishni shaxsiylashtirish uchun bulutli texnologiyalardan foydalanishni o'z ichiga oladi, bunda asosiy e'tibor o'qituvchilar orasida raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishga beriladi.

Boshlang'ich sinflarda gamifikatsiya - bu bolalarning o'qishga bo'lgan qiziqishini va faolligini oshirish uchun o'yin mexanikasidan (ballar, darajalar, reytinglar) foydalanishdir. Global tendentsiyalar shaxsiy taraqqiyot kartalarini yaratish, topshiriqlar uchun raqamli mukofotlar va murakkab mavzularni interaktiv hikoya-larga aylantiradigan, bilim sifatini oshiradigan jamoaviy kvestlarni o'z ichiga oladi. Boshlang'ich sinflarda jamoaviy kvestlar interaktiv ta'lim texnologiyasi bo'lib, unda o'quvchilar guruhlarda stantsiyalar bo'ylab harakatlanadilar, jumboqlarni echadilar va umumiy maqsadga erishish uchun (xazina topish, do'stni qutqarish) ta'lim vazifalarini bajaradilar. Bu o'rganish, o'yin va raqobatni, mantiqni rivojlantirish, jamoaviy ruh va bilimlarni amaliyotda qo'llash qobiliyatini o'zida mujassam etgan dars shaklidir.

Kvestlarning asosiy xususiyatlari:

Storyline (Syujet troektoriyasi): Bolalarni oyoqqa turg'izadigan qiziqarli sarguzashtli hikoya (qaroqchilar, kosmik sayohat, ertak).

Marshrut: Jamoalar bir nuqtadan boshqa joyga harakatlanayotganda marshrut varaqlarini oladi.

Vazifalar: Boshqotirmalar, krossvordlar, mantiqiy masalalar, faol axborot izlashni talab qiluvchi viktorinalar.

Jamoaviy ish: Vazifalar shunday tuzilganki, natija bolalarning hamkorlik qilish, bir-birini tinglash va rollarni belgilash qobiliyatiga bog'liq bo'ladi.

Yakuniy maqsad: Yakuniy topishmoqni hal qilish uchun har bir bosqichda maslahatlar olish.

Boshlang'ich maktab o'quvchilari uchun kvestlar turlari: Piyoda sayr qilish: bekatlar (stantsiyalar) bo'ylab (sinfda yoki maktabda) maslahat izlash.

Qulflangan xona: chiqish yo'lini topish uchun kalit va maslahatlarni izlash.

Virtual topshiriqlar: Hikoya bo'ylab borish uchun kompyuterlardan foydalanish.

Bu qanday amalga oshiriladi?

Har qanday ta'lim qidiruvi uchta elementga asoslanadi:

Syujet va afsona: O'yin hikoya bilan boshlanadi (masalan, "Topqirlik maktabi" yoki "Baxt qushi izidan"), bu bolalar oldiga aniq maqsad qo'yadi.

Marshrut: Jamoalar xarita yoki marshrut varag'ini oladi va sinfda, maktabda yoki ko'chada turli "bekatlar" bo'ylab harakatlanadi.

Topishmoq vazifalari: Har bir stansiyada keyingi qadam uchun maslahat olish uchun muammoni (rebus, boshqotirma, topishmoq, misol ishlash) hal qilishingiz kerak. [2.32]

Butun o'quv moduli yoki muddati sayohatga aylanadi: Kurs dasturi "sayohat xaritasi" sifatida taqdim etiladi. Har bir yangi mavzu yangi daraja yoki joyni ifodalaydi (masalan, "Grammatika oroli" yoki "Raqamlar vodiysi"), faqat oldingi materialni o'zlashtirgandan keyin foydalanish mumkin. Kosmik ekspeditsiya: tabiiy

fanlar darslari davomida bolalar mavzular asosida sayyoralar bo'ylab "uchib ketishadi". Har bir o'rganilgan o'tilgan mavzu yangi sayyoraga qo'nishni o'z ichiga oladi, u erda ular topshiriqni (sinovni) bajarishlari kerak. Sehr yoki super qahramonlar maktabi: O'zbek tilining oddiy qoidalari "Xatodev nomli yirtqich hayvonini" mag'lub etish uchun o'quvchi o'rganishi kerak bo'lgan material "bilim qilichiga" ga aylanadi.

Qiyinchilik darajalari: Vazifalar "Boshlang'ich", "Magistr" va "Afsona" ga bo'linadi. Bolalar qiyin vazifalar ularga ko'proq ball olishini tushunib, darajani o'zlari tanlaydilar.

O'quvchi tajriba darajasi: Xatolar uchun ballarni "yo'qotish" o'rniga, o'quvchilar ularni "to'playdi". O'quvchilarning chorakdagi bahosi ular erishgan darajaga miqdoriga bog'liq bo'ladi.

O'quvchilar mehnatini baholash va rag'batlantirish.

Standart baholar o'rniga yoki qo'shimcha ravishda o'yin elementlari kiritiladi:

Ballar tizimi va sovg'alar do'koni: topshiriqlar uchun baholar o'rniga ballar (tajriba ballari) beriladi. Hafta/oy oxirida ballarni "do'kon"da yoqimli bonuslarga almashtirish mumkin: stikerlar, do'stingiz bilan stolda o'tirish huquqi yoki bitta uy vazifasidan ozod qilish.

Virtual valyuta: O'quvchilar uy vazifasini bajarish, do'stlariga yordam berish yoki faol ishlash uchun "tangalar" yoki "yulduzlar" olishadi. To'plangan ballarni imtiyozlarga "sarflash" mumkin: stol o'rindig'ini tanlash huquqi, bitta so'rovdan "immunitet" yoki besh daqiqalik tanaffus.

Oddiy baholar o'rniga bolalar tugallangan vazifalar uchun "bilim kristallari" yoki virtual tangalarni olishadi.

Belgilar: "Qo'l yozuvi ustasi", "Aqliy arifmetika dahosi" yoki "Eng diqqatli tinglovchi" kabi aniq yutuqlar uchun mukofotlar.

Nishonlar va yutuqlar (tabriklar): Maxsus yutuqlar uchun beriladi: "Xattotlik ustasi" (toza daftar uchun), "Tez yuruvchi" (muammolarni tez hal qilish uchun) yoki "Detektiv" (matndagi xatoni topgani uchun).

Boshlang'ich sinflarda gamifikatsiyadan foydalanishdagi asosiy xavflar:

Haddan tashqari mukofotlash: Agar siz har bir harakatingiz uchun medal bersangiz, ular tezda qadrsiz bo'lib qoladi.

Raqobatga e'tibor qarating: Haddan tashqari qattiq reytinglar zaif o'quvchilarning motivatsiyasini yo'qotishi mumkin. Jamoa musobaqalari yaxshiroq yondashuv.

Mohiyatni yo'qotish: O'yin o'rganishning o'ziga to'sqinlik qilmasligi kerak. Agar bolalar qoidalarni emas, balki syujetni eslab qolishsa, o'yinlar ishlamaydi. [6]

Interaktiv platformalar

Mamlakatimizda foydalanilayotgan asosiy elektron resurslar va platformalar:

Maktab.uz: Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi tomonidan yaratilgan ushbu platformada boshlang'ich sinf fanlari bo'yicha interfaol videodarslar jamlangan. Ko'plab darslar animatsion elementlar va qiziqarli testlar bilan

boyitilgan.

Edu Kids: Bu loyiha doirasida o'quvchilar uchun rang-barang animatsiyalar, video-lavhalar va interfaol topshiriqlar ishlab chiqilgan bo'lib, murakkab mavzularni o'yin orqali tushuntirishga mo'ljallangan.

Foylanilgan adabiyotlar

1. Muslimov N.A va boshqalar. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. O'quv-metodik qo'llanma. – T.: “Sano-standart”, 2015. – 208 b.
2. Орлова О.В., Титова В.Н. Геймификация как способ организации образования // Вестник Томского государственного педагогического университета. 2015. № 9. С. 60-64.
3. Полат Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в образовании. Москва: Академия. 2019 год.-174 стр.

ZAMONAVIY TA'LIMDA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR SAMARADORLIK OMILI SIFATIDA

Yaqubova Dinora Bahodirovna

**Urganch innovatsion universiteti
“Boshlang'ich ta'lim va psixologiya”
kafedrasi v.b. dotsent
dinora.yaqubova1991@gmail.com**

Annotatsiya. «Ta'lim to'g'risida» gi qonun ta'lim-tarbiya sohasida ulkan odimlarni boshlab berdi. Bu esa har bir pedagog zimmasiga quyidagi asosiy talablarni – ta'lim berish, tarbiyalay olish va ta'lim oluvchining bilimlarini xolisona baholay olish, qolaversa nazorat qilish mahoratini rivojlantirish vazifasini yuklaydi.

Kalit so'zlar. Ta'lim, tarbiya, dars, interfaol metod, mustqail faoliyat.

Yangi asr o'qituvchisi yuqoridagilarni bajarishi hamda ta'lim-tarbiya jarayoniga bo'lgan yangicha qarashlarni shakllantirish xislatlariga ega bo'lishi kerak. U o'z faoliyatida qobiliyatli, zamonaviy, ilmiy va madaniy taraqqiyotning mohiyatini chuqur tushuna bilishi, dunyo va inson haqidagi bilimlar tizimini keng nuqtai-nazardan anglash, qolaversa, kompyuter va boshqa o'qitish texnik vositalaridan ta'lim jarayonida foydalana olishi lozim. Shuningdek, milliy madaniyat va umuminsoniy qadriyatlarni mukammal egallashi, ma'naviy barkamol, diniy ilmlardan ham xabardor, e'tiqodli, fuqarolik va vatanparvarlik burchini his qilishi, asosiysi, milliy mafkura hamda bugungi iqtisodiy islohotlar mohiyatini to'la tushunib yetgan bo'lishi lozim.

Dars jarayonida, ta'lim-tarbiyada o'quvchi asosiy harakatlantiruvchi kuch, ta'lim jarayoni subyekti bo'lishi kerak, ya'ni o'qish, o'rganish, mutolaa qilish talaba zimmasiga o'tishi lozim. O'qituvchi esa, bilim berishdan o'quvchilarning bilimlarni mustaqil egallashlariga ko'maklashishi zarur. Darsni tashkil qilish shakli o'quv maqsadiga, xususiyatiga, ta'lim usullariga va o'qitish imkoniyatlariga bog'liq. Bunga erishish uchun o'qituvchi o'quvchilar bilan birgalikda harakat qiladi. Asosiysi, pedagogik hamkorlik muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, o'qitishga

interfaol dars usullarini, «Kichik guruhlarda ishlash», «Breyn-ring» usullari qo'llanganda o'quvchilar o'qituvchi bilan birga teng faoliyat ko'rsatadilar. Agar o'quvchi o'z-o'zini o'qitsa, o'qituvchi o'quvchini yakka tartibda o'rgatsa, o'qituv materialining 90 foizini o'zlashtiradi. Darsda ta'limning interfaol usullaridan biri «Kichik guruhlarda ishlash» texnologiyasidan foydalanish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz.

Mazkur texnologiyani qo'llash usuli quyidagilardan iborat:

- faoliyat yo'nalishi aniqlanadi. Muammodan bir-biriga bog'liq bo'lgan masalalar belgilanadi;

- kerakli asos yaratiladi. O'quvchilar mazkur mavzu haqida ko'proq tushunchaga ega bo'lishlari kerak;

- guruhlar belgilanadi. O'quvchilar 7-8 kishidan iborat bo'lib guruhga bo'linadi;

- aniq ko'rsatma beriladi. Mustaqil ish, krossvord, test tuzish;

- boshlovchi o'quvchi oldindan tayinlanadi. O'tilgan mavzu yoki bo'lim bo'yicha mustaqil, o'z ustida ishlab, savollar tuzib keladi, krossvord, test javoblarini baholaydi;

- ekspert yoki yordamchi (assistent) o'quvchi tayinlanadi, ular o'yinni olib borishda yordam beradilar, javoblarni baholab, tahlil qilib beradilar;

- guruhlardan sardorlar saylanadi. Sardor – xushyor shaxs, o'z guruhi uchun o'yin qoidalarini buzmagani holda jon kuydiradi;

- o'qituvchi tomonidan esa jarayon qo'llab-quvvatlanib va yo'naltirilib turiladi. U o'yinni nazorat qilib turadi, o'yin yakunlangach, o'quvchilarning umumiy balini e'lon qiladi. So'ngra muhokama qilinadi;

- doskaga 3ta guruhga bo'lingan o'quvchilar familiyasi yozib qo'yiladi, dars maqsadi bo'yicha maksimal ballar ko'rsatilgan bo'ladi, reja bo'yicha to'plangan har bir ball o'quvchi familiyasi qarshisiga yozilib boriladi.

O'qituvchi bilan o'quvchining o'zaro ta'siri natijasida o'quvchi ma'lum bilimlarni shunchaki o'zlashtirib, ya'ni o'rganib olishidan tashqari bir vaqtning o'zida bilim olish va xatti-harakatlar qilishning yangi tamoyili va metodini o'zlashtirib oladi va rivojlantirib boradi.

Odatda o'qituvchi xorijiy tilni o'rgatish, o'qitish usulini o'zi tanlaydi. Kursning mazmuni deyarli o'zgarmaydi, ammo uni o'quvchiga yetkazib berish usuli o'zgarishi mumkin.

Agar vazifa biror dalil haqida berish bo'lsa, taqdimot yoki interfaol ma'ruza kabi usullar eng samarali usullar hisoblanadi. Muammolarni muhokama qilishda eng ma'qul usul o'quvchilarni kichik guruhlariga bo'lib jamoaviy bahs-munozara o'tkazishdir. Bunda Bahs-munozara-Discussion, Brain-storming usulidan foydalanish mumkin.

Ma'lumki, o'quvchilarning mustaqil keng va puxta bilim olishlarida syujetli-rolli, ijodiy, ishbilarmonlar, konferensiya, o'yin mashqlari kabi didaktik o'yinlar o'zining ta'lim-tarbiya beruvchi, bilimlarni mustahkamlovchi, o'quv materiallarini takrorlovchi, bilimlarni nazorat qiluvchi o'yinlar sifatida ifoda etilishi bilan ahamiyatlidir. O'quvchilarning ijodiy fikrlash, mustaqil bilim egallash

ko'nikmalarini rivojlantirishda ularning o'zlarida bor bo'lgan bilim, ko'nikma, malakalarini yangi vaziyatda qo'llash orqali yangi bilimlarni o'zlashtirishda didaktik o'yinlarning o'zni alohida ajralib turadi. Bunda ularning bir-biridan farqlanishi va o'ziga xos tavsifga ega ekanligiga e'tibor beriladi.

Ijodiy o'yinlar-talabalarning ijodiy izlanish, mantiqiy fikr yuritishini rivojlantirish va qo'shimcha bilim olishga bo'lgan ehtiyojini qondirishga qaratilgan o'yinlardir. Bu o'yinlar ta'sirida o'quvchi ijodiy izlanib, yangiliklarni kashf etadi va uni hayotida qo'llaydi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, o'quvchilarning mashg'ulot jarayonida mustaqil ish, dars jarayonida mustaqil o'qish va o'rganish, yangi materialni tushuntirish va mustahkamlash, turli ijtimoiy foydali faoliyatlar, topshiriq va mashqlarni bajarish, fan bo'yicha o'tilgan materiallarni takrorlash, test-sinov topshiriqlarini bajarish muhim. Shuningdek, savol-javob, bahs-munozara yuritish, sayr-sayohatlar uyushtirish, shaxsiy taassurotlarni himoya qilish, mustaqil o'qishning sahna va kino ko'rinishini tashkil etish, kitob bilan mustaqil ishlash, soha bo'yicha amaliy ishlarni mustaqil bajarish, dastur yo'nalishida badiiy adabiyotlarni tahlil etish asosida mustaqil ishlashning ahamiyati kattadir. Bu ishlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish har qanday soha faoliyatida ijobiy o'zgarishlarni sodir etadi. Eng muhimi o'quvchilarning mustaqil ishlarini tashkil etishda texnologik yondoshuv o'quv jarayonini yanada faollashtiradi, o'quv materiallarining o'zlashtirishida yuqori darajaga erishiladi.

Mamlakatimizning maktabgacha ta'lim, umumiy ta'lim, maktabdan tashqari ta'lim muassasalarida bilim va ko'nikmalar barobarida yosh avlod qalbida tariximizga, qadriyat va an'analарimizga hurmat, milliy istiqloл g'oyalariga sadoqat tuyg'ularini shakllantirish, farzandlarimizni fidoyilik, vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Umumta'lim muassasalarida o'qitish sifatini yanada yaxshilash, ta'lim jarayoniga yangi axborot-kommunikatsiya va pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish, ularning o'quv-laboratoriya bazasini mustahkamlash, maktablardagi axborot-resurs markazlari faoliyatini davr talabi asosida tashkil etish, samarali foydalanishga oid amaliy chora-tadbirlar qamrovi kengaydi.

Bugungi kunda oliy ta'lim muassasalari zamonaviy axborot olamida erkin yo'l topa oladigan va olingan axborotni o'zining kasbiy faoliyatida qo'llay oladigan mutaxasislarni tayyorlashi lozim. Kompyuterli ta'lim usulidan ta'lim foydalanadigan axborot texnologiyalari kirib kelgan xozirgi yuz yillikda telekommunikatsiya va masofaviy ta'lim o'qitish shaklining asosini tashkil qiladi.

Ta'lim olayotganlarning mustaqil faoliyatini tashkil etish ta'lim oluvchiga qachon va qayerda qulay bo'lsa o'sha yerda bilim olishga imkon beruvchi moslashuvchan tizimni talab etadi. Bunday sharoitda talabalarning mustaqil ishini tashkil etishning eng maqbul usuli ta'lim berishning faollilik va materialni oson topish tamoyillarini maqbul darajada amalga oshirish imkonini beruvchi axborot kommunikativ texnologiyalari xizmat qiladi. Xuddi shu asosda talabaning axborotni tanlash va strukturalshdagi qidirish faolligi shakllanadi.

Mustaqil ishni tashkil etishdagi talabalardan biri talabaning mustaqil ishi

uning auditoriya mashg'ulotlarida olgan bilim, o'quv va malakalarini chuqurlashtirishi, kengaytirishi va takomillashtirishi lozim. Bu talabni to'la amalga oshirish uchun o'quv nashrining matni bo'yicha qo'shimcha axborot manbalarining tuzilishiga zarar yetkazmagan xolda chiziqli bo'lmagan xarakatni ta'minlaydigan gipermatn texnologiyalaridan foydalanish mumkin. Tashkil qilish shakli, material mazmuni va egallash jarayoni qiziqarli bo'lishiga qo'yilgan talab talabalar tomonidan axborotni tasavvur qilish shaklining psixofiziologik imkoniyatlariga mos qiziqarli va tushunarli bo'lishini ta'minlaydigan grafiklar, jadvallar, ovozli matnlar, multimedia texnologiyalaridan foydalanish orqali amalga oshirilishi mumkin.

Kompyuterdan o'quv mashg'ulotlarida va talabalarning mustaqil ta'limida yordamchi sifatida foydalanish ma'lum faoliyat ko'rinishi yoki ma'lum xarakat kompyuter yordamida amalga oshiriladi.

Zamonaviy ta'limning talabalar bilim darajasini oshirishda va ularning ko'nikma, malakalarini shakllantirishdagi ahamiyati nihoyatda kattadir. Hozirgi kunda talabalar zamonaviy ta'lim vositalaridan keng foydalanib, o'zlarining bilimlarini oshirishmoqda.

Talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, ularda bilimga bo'lgan ehtiyojni yanada kuchaytirish, mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini shakllantirish orqali salohiyatli, qo'yilgan muammoni hal qila olish layoqatiga ega yetuk mutaxassislarni tayyorlash oliy ta'lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan hisoblanadi. Ayniqsa, iqtisodiyotimizning muhim tarmoqlarini jadal modernizatsiyalash va texnologik jihozlashga jamiyatimizning ustuvor yo'nalishi sifatida qaralishi masalaga jiddiy e'tibor berishni talab qiladi.

Zamonaviy ta'lim jarayoni bu talabalarga faqat bilim berish, ularda fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, olingan bilimlardan foydalanish bo'yicha o'quv ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat bo'lmay, ularga mustaqil bilimlarni qidirib topish, o'zlashtirish shakllari, usullari, vositalarini o'rgatishdan iborat. Talabalarda mustaqil bilimlarni to'ldirib borish, ma'lumotlar oqimi ichidan kerakligini ajratib olish va ma'lumotlarni qayta ishlash, taxlil qilish qobiliyatlarini shakllantirish, sifatli kadrlar tayyorlash jarayonining asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Adabiytlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining 2020 yil 23 sentabrda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ -637 -sonli Qonuni.

2. Голиш Л.В. Концептуальные основы разработки квалифицированных требований к выпускнику профессионального колледжа.— ж. Таълим муаммолари. — Т., 1998. - №6. — С.66-69.

3. Голиш Л.В., Файзуллаева Д.М. Педагогик технологияларни лойиҳалаштириш ва режалаштириш. — Т.: ТДИУ, 2010.

BOSHLANG'ICH TA'LIM TABIIY FANLAR DARSLARIDA AMALIY ISHLARNI TASHKIL ETISHNING PEDAGOGIK AHAMIYATI

Axmedova M.Sh.

**Urganch innovatsion universiteti,
Boshlang'ich ta'lim va psixologiya**

Annotatsiya. Mazkur tezisda boshlang'ich ta'lim tabiiy fanlar darslarida amaliy ishlarni samarali tashkil etishning pedagogik ahamiyati yoritilgan. Tabiiy fanlarni o'qitishda amaliy mashg'ulotlar, tajribalar, kuzatishlar va interfaol topshiriqlar orqali o'quvchilarning ilmiy dunyoqarashi, mustaqil fikrlashi hamda kuzatish ko'nikmalari shakllanishi tahlil qilingan. Shuningdek, amaliy ishlarning o'quvchilarda fanga bo'lgan qiziqishni oshirish, nazariy bilimlarni hayot bilan bog'lash va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdagi o'rni ochib berilgan. Tadqiqot davomida o'qituvchining amaliy mashg'ulotlarni tashkil etishdagi metodik faoliyati va qulay ta'lim muhitini yaratishdagi roli ham muhim omil sifatida ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, tabiiy fanlar, amaliy ishlar, tajriba, kuzatish, interfaol metodlar, ilmiy tafakkur, mustaqil fikrlash, ekologik tarbiya.

Bugungi kunda boshlang'ich ta'lim tizimida o'quvchilarning ilmiy savodxonligini oshirish va ularni tabiat hodisalarini anglay oladigan shaxs sifatida shakllantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, tabiiy fanlar darslari orqali o'quvchilarda atrof-muhitga nisbatan qiziqish uyg'otish, tabiatni kuzatish va undagi qonuniyatlarni tushunishga o'rgatish katta pedagogik ahamiyat kasb etadi. Shu bois, tabiiy fanlarni o'qitishda nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirish dolzarb masala hisoblanadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari yosh xususiyatlariga ko'ra ko'proq ko'rgazmalilik va amaliy faoliyat orqali bilimlarni tezroq o'zlashtiradilar. Oddiy tushuntirish va ma'lumot berish bilan cheklanib qolish o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini pasaytirishi mumkin. Shu sababli dars jarayonida tajribalar, kuzatishlar, tabiat obyektlari bilan ishlash, kichik laboratoriya mashg'ulotlari va interfaol topshiriqlardan foydalanish muhim hisoblanadi. Tabiiy fanlarni amaliy asosda o'qitish o'quvchilarda nafaqat bilim, balki hayotiy ko'nikmalarni ham rivojlantiradi. O'quvchilar tajribalar orqali sabab va oqibat munosabatlarini tushunishni, muammolarni tahlil qilishni hamda mustaqil xulosa chiqarishni o'rganadilar. Bu esa ularning kelajakdagi ilmiy va ijodiy faoliyatiga mustahkam zamin yaratadi.

Tabiiy fanlar darslarida amaliy ishlarni tashkil etish o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirishning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Amaliy mashg'ulotlar davomida o'quvchilar nazariy bilimlarni real jarayonlarda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Masalan, suvning bug'lanishi, o'simliklarning o'sishi yoki tuproq tarkibini o'rganish kabi oddiy tajribalar orqali o'quvchilar tabiat hodisalarini o'z ko'zlari bilan kuzatadilar va bilimlarni chuqurroq anglay boshlaydilar. Amaliy ishlar o'quvchilarning kuzatuvchanlik, diqqat, tahlil qilish va taqqoslash kabi ko'nikmalarini rivojlantiradi. O'quvchilar dars davomida turli obyektlarni kuzatish orqali ularning o'xshash va farqli jihatlarini aniqlashni o'rganadilar. Bu esa ularda ilmiy tafakkur elementlarining shakllanishiga yordam beradi. Boshlang'ich sinflarda amaliy mashg'ulotlarning asosiy shakllari sifatida tajribalar, ekskursiyalar, kuzatish ishlari, laboratoriya mashg'ulotlari va didaktik o'yinlardan foydalanish mumkin. Ayniqsa, tabiat qo'yniga uyushtirilgan ekskursiyalar o'quvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirishda muhim

ahamiyatga ega. O'quvchilar o'simlik va hayvonot dunyosini bevosita kuzatish orqali tabiatni asrash zarurligini chuqurroq his qiladilar. Shuningdek, amaliy ishlar o'quvchilarning darsga bo'lgan motivatsiyasini oshiradi. Tajriba va kuzatishlarga asoslangan darslar odatiy ma'ruza shaklidagi mashg'ulotlarga qaraganda qiziqarliroq bo'ladi. O'quvchilar faol ishtirok etgan darslarda bilimlarni yaxshiroq eslab qoladilar va ularni kundalik hayotda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Tabiiy fanlar darslarida o'qituvchining roli ham alohida ahamiyatga ega. O'qituvchi amaliy mashg'ulotlarni rejalashtirish, xavfsizlik qoidalariga rioya qilish, o'quvchilarga yo'nalish berish hamda ularning faoliyatini nazorat qilish vazifalarini bajaradi. Bundan tashqari, o'qituvchi o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undashi, savol-javob va muammoli vaziyatlar orqali ularning tafakkurini rivojlantirishi zarur. Amaliy ishlarni tashkil etishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish ham samaradorlikni oshiradi. Multimedia vositalari, virtual laboratoriyalar, interfaol taqdimotlar va STEAM yondashuvi orqali o'quvchilarning tabiiy fanlarga bo'lgan qiziqishi yanada ortadi. Bu metodlar o'quvchilarning ijodkorlik qobiliyatini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich ta'lim tabiiy fanlar darslarida amaliy ishlarni tashkil etish o'quvchilarning bilim olish jarayonida muhim o'rin tutadi. Amaliy mashg'ulotlar yordamida o'quvchilar tabiat hodisalarini chuqurroq tushunadilar, ilmiy dunyoqarashlari kengayadi va mustaqil fikrlash ko'nikmalari rivojlanadi. Shuningdek, amaliy ishlar o'quvchilarda ekologik madaniyat, kuzatuvchanlik, ijodkorlik va muammolarni hal qilish kompetensiyalarini shakllantiradi. Dars jarayonida tajriba, kuzatish va interfaol metodlardan samarali foydalanish o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshiradi hamda ta'lim sifatini yaxshilaydi. Kelgusida tabiiy fanlarni o'qitishda innovatsion yondashuvlar va zamonaviy texnologiyalar asosida tashkil etilgan amaliy mashg'ulotlardan keng foydalanish boshlang'ich ta'lim samaradorligini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Dewey J. Experience and Education. – New York: Macmillan, 1938.
2. Bruner J. The Process of Education. – Cambridge: Harvard University Press, 1960.
3. Vygotsky L. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge: Harvard University Press, 1978.
4. O'zbekiston Respublikasi Boshlang'ich ta'lim davlat ta'lim standarti. – Toshkent, 2022.
5. Pedagogika. – Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 2017.
6. Boshlang'ich sinflarda tabiiy fanlarni o'qitish metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
7. OECD. Innovative Learning Environments. – Paris: OECD Publishing, 2013.

TEXNOLOGIYA DARSLARIDA STEAM TA'LIMINING AHAMIYATI

Roximova Nilufar Egamberganovna

Urganch innovatsion universiteti
Boshlang'ich ta'lim va psixologiya
kafedrası v.b.dotsenti (PhD)

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Umumiy o'rta ta'lim maktablari Texnologiya ta'limi darslarida "Xalq hunarmandchiligi asoslari" mavzusini o'qitishni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar berilgan. Buning uchun bugungi kunda xalq hunarmandchiligini rivojlantirishning ijtimoiy himoya sifatidagi ahamiyati, uning asosiy yo'nalishlari, davlatimiz tomonidan hunarmandlarga berilayotgan imtiyozlar haqida to'xtalib o'tilgan. Shuningdek, tanlangan mavzuni o'qitishda STEAM metodidan foydalanishning afzalliklari ko'rsatib o'tilgan.

Tayanch so'z va tushunchalar: kashtachilik, zardo'zlik, loyihalash, konstruksiyalash, STEAM metodi.

АННОТАЦИЯ

В статье даны рекомендации по совершенствованию преподавания темы «Основы народного ремесла» на уроках технологического образования в общеобразовательных школах. С этой целью обсуждается важность развития народных промыслов как средства социальной защиты, его основных направлений, предоставляемых государством ремесленникам. Также показаны преимущества использования метода STEAM при изучении выбранной теме.

Ключевые слова и понятия: вышивка, золотое шитьё, дизайн, конструирование, метод STEAM.

ABSTRACT

The article provides recommendations for improving the teaching of «Fundamentals of Folk Crafts» in the lessons of technology education in secondary schools. To this end, the importance of the development of folk crafts as a social protection, its main directions, the benefits provided by the state to artisans were discussed. The advantages of the STEAM method implementation in teaching the selected topic are also discussed.

Keywords: embroidery, gold embroidery, design, construction, STEAM method.

KIRISH.

O'zbek xalq hunarmandchiligi insoniyatning paydo bo'lishidan boshlab o'zining ko'p asrlik tarixiy taraqqiyotiga ega. Tosh asridan boshlab bugungi kunga qadar rivojlanib o'ziga xos milliy xususiyatlarni jamlab alohida xarakterli tomonlarini namoyish etib kelmoqda. Tarixiy taraqqiyot davomida o'zbek xalq hunarmandchiligi goh yuksalib, gullab yashnagan, gohida pasayish tendensiyasida bo'lib rivojlanish jarayoni asrlar osha yashab kelmoqda. Buni Sobiq Ittifoq davrida o'zbek xalq hunarmandchiligining rivojlanishini pasayishi misolida ko'rish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, xalq hunarmandchiligini

rivojlantirish borasida juda ko‘p ishlar amalga oshirilmoqda, qator qaror va qonunlar qabul qilindi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 28 noyabrdagi «Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi PQ-4539-son qarorida shunday deyiladi: “Mamlakatimizda milliy hunarmandchilik, xalq badiiy va amaliy san‘atini rivojlantirish, bu orqali xalqimizning boy madaniy merosi va tarixiy an‘analarini to‘liq saqlab qolish, band bo‘lmagan aholini, ayniqsa, yoshlar, ayollar va kam ta‘minlangan oilalarni hunarmandchilikka keng jalb etish orqali ularning ish bilan bandligini ta‘minlash lozimligi ko‘rsatib o‘tiladi. 2020 yil davomida hunarmandchilikni rivojlantirish dasturi uchun 589,3 mlrd. so‘m miqdorida (shundan, 470 mlrd. so‘m (50 mln. AQSh dollari) O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi hisobidan kreditlar ajratish, imtiyozlar qo‘llash haqida to‘xtalib o‘tilgan.

Bunda asosiy ko‘zlangan maqsad nafaqat aholini ish bilan bandlik darajasini oshirish, balki biz o‘zligimizni namoyon qilish, jahon xalqlari orasida o‘zimizni eng chiroyli, nafis, jozibali san‘atimizni ko‘z-ko‘z qilish, asrlar davomida rivojlanib sayqal topib kelayotgan qo‘l mehnatiga yoki kichik mexanizatsiya vositasiga asoslangan faoliyat turlarimizni tanitish orqali yoki tayyorlangan buyumlarimizga nisbatan jahon xalqlariga qiziqish uyg‘otish, qolaversa eks- port va importni yo‘lga qo‘yish masalalariga e‘tibor qaratib kelinmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 17 noyabrdagi “Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash chora- tadbirlari to‘g‘risida” PF-5242-son Farmonida va ushbu faoliyatni qo‘llab-quvvatlash borasida qator ishlarni amalga oshirish vazifalari qo‘yilgan. Ushbu qonun hujjatlarida hunarmandchilik faoliyatiga quyidagicha ta‘rif berilgan.

“Hunarmandchilik faoliyati – xalqning tarixan qaror topgan, maxsus bilimlar, ko‘nikmalar, sir-asrorlar, uslublarga asoslanib, qo‘l mehnati, asbob-uskunalar va kichik mexanizatsiya vositalaridan foydalanib, an‘anaviy hamda zamon talablaridan kelib chiqqan holda maishiy, uy-ro‘zg‘or, badiiy buyumlar ishlab chiqarish (xizmat ko‘rsatish), tayyorlash bo‘yicha ijodiy yoki professional faoliyat bo‘lib hisoblanadi.

Xalq hunarmandchiligining asosiy yo‘nalishlariga qo‘yidagilar kiradi: ganch o‘ymakorligi, gilamchilik, gazlamachilik, tosh o‘ymakorligi, miniatyura, tasviriy san‘at, naqqoshlik, xattotlik, kandakorlik, temirchilik, tunukasozlik, kosibchilik, milliy liboslar tayyorlash, bosh kiyimlar tayyorlash, yog‘och o‘ymakorligi, tikuvchilik, kashtado‘zlik, zardo‘zlik, musiqa asboblari, kulollik, chinnisozlik, qimmatbaho metallardan yasalgan zargarlik buyumlari mualliflik mebellari, o‘yinchoqlar, mayda haykaltaroshlik buyumlari, charmsozlik, mualliflik mebellari, duradgorlik, novdalardan buyumlar to‘qish, savatsozlik, shishasozlik, hajmli va shaklli qoliplarda quyilgan buyumlar, soatsozlik, emal bilan qoplash ishlari, esdalik buyumlari, oddiy metallardan milliy uslubda tayyorlangan taqinchoqlar, matoga gul bosish va kigiz bosish kabi turlarga bo‘linadi.

Maqsad. Bugungi kunda xalq hunarmandchiligini o‘rganish oliy ta‘lim muassasalarining Texnologiya ta‘limi o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida “Xalq

hunarmandchiligi va badiiy loyihalash” fanini o‘qitish jarayonida va umumiy o‘rta ta’lim maktablarida “Texnologiya ta’limi” fanida o‘qitiladi.

“Texnologiya ta’limi” fanida “Xalq hunarmandchiligi asoslari” haqidagi bilim elementlari dastlab 5-7 sinflarda har bir sinfda 6 soatdan jami 18 soat miqdorida beriladi. Bunda maktab o‘quvchilari, zardo‘zlik, kashtado‘zlik, to‘quvchilik va boshqalar to‘g‘risida dastlabki bilimlarni, amaliy ko‘nikmalarni egallaydilar. Ya’ni: zardo‘zlik, kashtado‘zlik va boshqalarda ishlatiladigan materiallar, qo‘llaniladigan jihozlar, tayyorlanadigan buyumlar haqida ma’lumot oladilar. O‘zlari o‘qituvchi rahbarligida o‘quv dasturiga kiritilgan mavzu yuzasidan biror buyumni tayyor- laydilar. O‘zbek xalq hunarmandchiligining juda ko‘p yo‘nalishga ega ekanligini va bu yo‘nalishlarning har biri orqasida ma’lum kasblar yotganligini va ijtimoiy himoya vositasi sifatida qaraydigan bo‘lsak, maktab o‘quv dasturida rejalashtirilgan soatlarni qanchalik darajada kichik ekanligini ko‘rish mumkin. Shuning uchun Texnologiya darslarida “Xalq hunarmandchiligi asoslari” bo‘limini o‘qitish sifati va samaradorligini yaxshilash o‘quvchilarni fanga va kasb-hunar sirlarini o‘rganishga yo‘naltirish, kreativlik, innovatorlik qobiliyatlarini rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

Mavzu bo‘yicha ilmiy manbalarning qisqacha tahlili. O‘zbek xalq hunarmandchiligi bo‘yicha san’atshunos o‘zbek olimi S.Bulatovning “O‘zbek xalq amaliy bezak san’ati” nomli kitobida Xalq hunarmandchiligi yo‘nalishlari alohida ko‘rsatilib har bir yo‘nalishning tarixi, asosiy maktablari, yo‘nalishning mazmuni, ishla tiladigan materiallar va jihozlar haqida ma’lumot, qo‘llanilishi, ko‘rgazmalarni tashkil qilish, mashg‘ulotlarni o‘tkazish bo‘yicha tavsiyalar berilgan. O‘zbek olimi G.G‘ulomovning “Amaliy san’at” nomli kitobida amaliy san’atning naqqoshlik yo‘nalishiga alohida to‘xtalib o‘tilgan.

Sharipov Sh., Muslimov N., Tolipov O‘., Qo‘ysinov O, Abdullaeva Q., Sattorov I., Axmadaliev S., Mo‘minova M. tomonidan yozil- gan 5-sinf uchun Texnologiya ta’limi darsli- gida Xalq hunarmandchiligi texnologiyasi- ning o‘qitish masalalariga alohida to‘xtalib o‘tilgan. 6-7-sinf maktab darsliklarida ham xalq hunarmandchiligining quroqchilik tex- nikasi o‘yinchoqlar yasash, yog‘och va metalni uyg‘unlashtiruvchi xalq hunarmandchiligi haqida ma’lumot berilgan. Shuni alohida ta’kidlash joizki, O‘zbekiston respublikasi mustaqillikka erishgunga qadar 5-9 sinflar uchun “Texnologiya” fanidan yaratilgan o‘zbek tilidagi darsliklar deyarli mavjud emas edi. Faqat mustaqillikdan so‘ng maktablarimiz Texnologiya fanidan stabil darsliklarga ega bo‘lishdi.

Maqolaning ilmiy yangiligi:

- texnologiya ta’limi darslarida o‘quvchilarida “Xalq hunarmandchiligi asoslari” mavzusini o‘qitishning shart- sharoitlari aniqlandi;
- xalq hunarmandchiligini rivojlantirishning davlat miqyosidagi ahamiyati va ijtimoiy himoya vositasi ekanligi ko‘rsatib o‘tildi;
- umumiy o‘rta ta’lim maktablarida “Xalq hunarmandchiligi asoslari” mavzusini o‘qitish sifatini yaxshilash o‘quvchilarning kelajakda kasb-hunarga yo‘naltirishdagi ahamiyati ta’kidlandi;
- “Xalq hunarmandchiligi asoslari” mavzusini o‘qitishda STEAM metodi

qo'llanildi va ta'lim sifati yaxshilandi.

Quyida 5-sinf Texnologiya darslarida **Milliy o'yinchoq tikish texnologiyasi mav- zusini STEAM metodi** asosida o'qitish bo'yicha o'tkazilgan dars ishlanmasini keltiramiz. STEAM metodi 6 ta bosqichdan iborat bo'lib ular quyidagilar: savol (vazifa), muhokama, dizayn, qurish, sinovdan o'tkazish va rivojlantirish. STEAM atamasi ilk bor AQShda maktab dasturiga kiritilgan bo'lib, o'quvchilarning ilmiy texnika yo'nalishlarida kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan. Keyinchalik bu yo'nalish kengaytirilib, atamaga qo'shimcha harflar kiritildi. Jumladan: "R"- robotic robototexnikani qo'shib STEAM-deb yoki "A"-art san'atni qo'shib STEAM deb atala boshlandi.

STEAM (S-fan, T-texnologiya, E-muhandislik, A-san'at, M-matematika) - ilm-fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematikani birlashtiruvchi zamonaviy yondashuv.

Darsning ta'limiy maqsadi: o'quvchilarni Milliy o'yinchoq tikish texnologiyasi bilan tanishtirish va kasb-hunar sirlarini o'rganishga qiziqish uyg'otish.

Darsning tarbiyaviy maqsadi: estetik tarbiya, milliy an'analarga sodiqlik, vatan-parvarlik, milliy g'urur, vatanga sadoqat, mas'uliyat hisini tarbiyalash.

Darsning rivojlantiruvchi maqsadi: O'quvchilarni innovatorlik, dizaynerlik, kreativlik, intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish.

Darsda qo'llaniladigan usullar:

-o'quvchilarda integrativ yondashuv asosida muhandis-texnologik qobiliyatlarini rivojlantirishda quyidagi metodlardan foydalanish samarali hisoblanadi;

-bahs-munozara metodi yordamida o'quvchilar faollashtiriladi;

-tahlil va sintez jarayonlari va muhokama qilish orqali buyum tayyorlash texnologiyasi ketma-ketligi ko'rsatib beriladi, uning qisqa yozuvi, javob tahlili o'tkaziladi va yagona bir xulosaga kelinadi;

-yangi dizayn yaratish jarayonida munozara metodining asosiy qoidalariga amal qilinadi, bahs-munozara o'tkazish ko'nikmalari shakllantiriladi;

-ta'lim jarayoni qiyosiy tahlil qilinadi, o'qituvchi va o'quvchilarning dars va darsdan tashqari faoliyati kuzatiladi, texnologiya ta'limini o'rganishga bo'lgan munosabatning qay tarzda kechayotganligi aniqlanadi;

-texnologiya o'qituvchilarining dars ishlanmalarida STEAM metodini qo'llash orqali integrativ fikrlashga yo'naltirilgan masalalarning qo'yilishiga e'tibor qaratiladi.

Dars o'tish uchun kerakli jihozlar: turli gazlama parchalari, charm, porolon, tasma, paxta, sintefon, kleyonka, igna, ip, tugmachalar, taqinchoqlar, turli teri.

Tayanch kompetensiyalar:

Kommunikativ kompetensiya: mavzuni og'zaki va yozma tushuntirishda mantiqiy ketma-ketlikda va izchillikda bayon eta olishi;

Shaxs sifatida o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyasi: jismoniy, ruhiy, ma'naviy kamolotga yetkazishga intilish;

Texnologik kompetentligi: ilm, fan va texnika yangiliklaridan xabardor

bo'lishi, milliy qo'g'irchoq tikish texnologiyasini o'zlashtirishi;

Axborot bilan ishlash kompetensiyasi; turli manbalar bilan ishlay olishi, radio, televizor, telefon va internetdan ma'lumotlar olib bilish va amaliyotda qo'llashga o'rganish.

O'qituvchi darsni motivatsion bosqichida o'quvchilarga quyidagi savollar bilan murojaat qiladi: O'zbek xalq milliy an'analariga qaysi marosimlar, bayramlarni misol qilish mumkin? Milliy xalq hunarmandchiligi deganda nimani tushunasiz? Milliy qo'g'irchoqlarimiz haqida eshitganmisiz? Ular qanday tayyorlanadi? Milliy qo'g'irchoqlarimizni tayyorlash uchun qanday materiallar kerak bo'ladi? Bu jara- yonda savollar ketma-ketligi qiziqarli, o'quvchilar tomonidan javob berish uncha-lik qiyin bo'lmagan oddiy savollardan boshlanib, asta-sekin darsning maqsadida ko'zda tutilsa vazifa sari boriladi.

O'qituvchi bugungi darsni mavzusini e'lon qiladi va o'quvchilarga kirish yo'riqnomasini beradi: milliy qo'g'irchoq tikish uchun qanday materiallar kerak bo'lishini tushuntiradi. Buning uchun stol ustida turgan materiallar va jihozlar orasidan kerakli vositalarni tanlashni o'quvchilarga vazifa sifatida topshiradi. O'qituvchi tanlangan vositalarni nima maqsadda ishlatilishi yuzasidan o'quvchilar bilan bahs-munozara yuritib, muhokama qiladi.

Keyingi bosqichda o'qituvchi bir nechta avvaldan tayyorlab qo'yilgan qo'g'irchoqlarning nusxasi yoki rasmlaridan foydalanib model tanlashni va unga qanday yangilik kiritishimiz mumkin? deb o'quvchilarni yangi dizayn yaratishga undaydi. Albatta, bu jara- yonda mavjud nusxalardagidan ko'ra farqli ravishda kiyim bezaklarida, ishlatiladigan materiallar, tugmachalar, taqinchoqlar, tasmalar va har xil bezak toshlardan foydalanish tavsiya etiladi. Kerakli materiallar (porolon, paxta va b.k.) va tikish uchun zarur jihozlar (igna, ip) tanlab olingach, amaliy mashg'ulotni bajarishga kirishadilar. Bunda o'quvchilar kichik guruhlar doirasida yoki mustaqil ravishda individual ishlashlariga ruxsat beriladi. Buning uchun o'quvchilarning amaliy mashg'ulotni bajara olish qobiliyati, imkoniyati, qiziqishlari, individual xususiyatlari albatta hisobga olinishi lozim. Chunki o'quvchilarning texnologiya ta'limi bo'yicha qobiliyatlari turlicha ekanligini unutmaslik lozim bo'ladi.

O'quvchilar mavjud nusxalarga qarab o'qituvchi rahbarligida amaliy mashg'ulotni bajarishga kirishadi. Milliy qo'g'irchoqni tikish texnologiyasi qo'yidagi ketma- ketlikda olib boriladi va STEAM metodida ko'rsatilgan qurish jarayoni amalga oshiriladi.

1. Milliy qo'g'irchoqni tikish uchun avval tana qismi tayyorlab olinadi. Tana qismi sintefon yoki paxta bilan to'ldiriladi. Tana qismi uchun zich to'qilgan ochiq rangdagi sidirg'a gazlamadan foydalaniladi.

2. So'ngra sochlari qora jun yoki ipdan tayyorlanib yopishtiriladi yoki tikib qo'yiladi.

3. Qo'g'irchoqning yuz qismi: qoshlari qora, ko'zlari uchun oq va qora, lablari qizil, burun qismi teshiklari uchun malla(yoki qora) rang tanlanib kashta bilan bezatiladi.

4. Tayyor bo'lgan qo'g'irchoq uchun milliy gazlamalar atlas, adras, beqasam va b.k lardan ko'ylak tikish uchun tayyor qo'g'irchoqdan o'lcham olinadi

va chizmasi chizilib andaza tayyorlanadi. Ko'ylakni bichishda qo'g'irchoqqa kiydirish oson bo'lishi uchun orqa qismi belgacha ochiladigan va taqilma bilan berkitilishini nazarda tutish va ushbu hol loyihalashda e'tiborga olinishi kerak.

5. Ko'ylakning bo'yin aylanasi, yengining uchlari, etak qismi turli burmalar, beza-klar, toshlar, taqinchoqlar bilan bezatilishi mumkin va bu o'quvchilarning estetik qobiliyatlariga bog'liq ravishda tanlanadi.

6. Qo'g'irchoq uchun lozim ham tikib pochasi jiyak yoki kashta bilan bezatiladi.

7. Qo'g'irchoqning kavushi qora rangdagi istalgan gazlamadan tayyorlanadi. Bunda berilgan o'lchamda kavush tikilib, sintefon bilan to'ldiriladi va qo'g'irchoqning oyoq uchlariga tikib qo'yiladi.

Tayyor qo'g'irchoqlarni baholash uchun mezonlar tanlab olinadi: ketgan vaqt, o'lchamlar, dizayn, ish o'rinini tashkil qilinishi, tartib-intizom, ishga mas'uliyat bilan yondashish, jamoadagi ishtiroki, individual bajarganligi va boshqalar.

Masalan: O'quvchilarni baholash mezonlari "5" balli shkala asosida quyidagicha qilib belgilab olindi (1-jadval).

O'quvchilarning bilimi baholanayotgan vaqtda yakuniy yo'riqnoma o'tkaziladi. Tayyor qo'g'irchoqlardan eng chiroyli tikilgani ko'rgazma uchun namuna sifatida olib qo'yiladi (Sinov bosqichi).

Uyga topshiriq sifatida yangi konstruksiyalarni yaratish, loyihalash va dizayn jihatdan yana nimalar qilish mumkinligi haqida rivojlantirishga oid topshiriq beriladi va keyingi darsni boshlashdan avval ko'rib chiqiladi.

Tanlangan mavzuni STEAM metodi asosida o'qitishda nafaqat mavzu o'zlashtiriladi, balki o'quvchilarning bilimlari integrallashadi, Texnologiya ta'limida qo'g'irchoq yasash uchun kerakli materiallar va ularning xossalari, jihozlar bilan tanishadilar, o'lcham olish jarayonida matematikaga oid bilimlari amaliyotda qo'llaniladi, tabiiy falarga oid bilimlari mustahkamlanadi, qolaversa tikuvchilik texnologiyasi bilan tanishadilar, muhandis-texnologga oid bilimlar: loyihalash, konstruksiyalash, optimal variantlarni tanlash, prototipni yaratish, dizayn qobiliyatlari va texnologik kompetentligi shakllantiriladi.

O'quvchilarni baholash mezonlari

1-jadval

Vaqt	O'lchamlar	Dizayn	Ish o'rinini tashkil qilish	Tartib-intizom	Mas'uliyat bilan yondashish	Ta'limning shakli:	
						kichik guruhda	individual
1	1	1	0,2	0,2	0,20,4	0,2	1

Milliy o'yinchoq tikish texnologiyasi mavzusini STEAM metodi asosida o'qitish jarayonida quyidagi bilim, ko'nikmalar shakllantiriladi (2-jadval):

STEAM metodi asosida shakllanadigan bilim va ko'nikmalar turlari

2-jadval

Texnologiya	Matematika	Tabiiy fanlar	Muhandislik

Milliy qo'g'irchoq va milliy gazlamalar haqida bilimga ega bo'ladi; kerakli jihozlarni tanlash rejalashtirish ko'nikmasi shakllanadi; qaychi bilan gazlamani qirqish, tayyorlanayotgan buyumni pardozlash ko'nikmasi shakllanadi;	Modellashtirish jarayoni haqidatan bilimga ega bo'ladi. Chizg'ich yordamida o'lchashlarni bajarish, qancha material ketishini hisoblash, shakl tanlash ko'nikmasiga ega bo'ladi.	Materiallar tanlanayotganida mustahkamligi, zichligi, kirishishi, cho'zilishi va ochiriligini hisobga olish haqida bilimga ega bo'ladi.	Loyihalashni o'rganadilar, yangi konstruktsiya yaratadilar, milliy qo'g'irchoq tikish mezonlar olinadi, optimal variantni tanlashni o'rganadilar, prototip yaratiladi, dizayn haqida bilim va ko'nikmaga ega bo'ladi.

Tadqiqot natijalari.

Shunday qilib, Texnologiya ta'limida "Xalq hunarmandchiligi asoslari" mavzusini o'qitishni yaxshilash qator muammolarni hal qilishga yordam beradi:

- birinchidan, o'quvchilar 20 dan ortiq turli yo'nalishdagi kasb-hunarlar va ular ning ish mazmuni bilan tanishtiriladi;
- ikkinchidan, turli xildagi materiallar asbob-uskunalar, eng oddiy mexanizatsi yalashmagan jihozlar bilan ishlash bo'yicha bilim va ko'nikmaga ega bo'ladi;
- uchinchidan, o'z qo'llari bilan biror buyumni yasaydilar, yangi dizayn yaratadilar;
- to'rtinchidan, o'qiyotgan fanlarini bir- biriga muvofiqlashtirish imkoniyati vujudga keladi.

Xulosalar:

- texnologiya ta'limida "xalq hunarmandchiligi asoslari" mavzusini o'qitish uchun ajratilgan soatni kamligini hisobga olish, qisqa vaqtda katta hajmdagi materialni berish, ta'lim sifatini yaxshilash uchun yangi metodlardan foydalanish mashg'ulotning samaradorligini oshishiga olib keladi;
- texnologiya ta'limida STEAM metodini qo'llash o'quvchilarni fanlarni o'zaro integratsiyasini tushunib olishlariga yordam beradi, nazariyadan olingan bilimlar amaliyotda qo'llaniladi;
- o'quvchilarning aqliy rivojlanishi, buyum yasash jarayonida vaqtni hisobga olish, material resurslarni tejab ishlatishga o'rgatadi, aqli va qo'llari baravar ishlaydi;
- o'quvchilar muhandis-texnolog doirasidagi vazifalarni bajarish uchun dastlabki bilimlarni oladilar: loyihalash, konstruksiyalash, yangi dizayn yaratish bo'yicha takliflar kiritadilar;
- buyum yaratish vaqtida individual, kichik guruhli va frontal topshiriqlarni bajaradilar, hamkorlikda ishlash ko'nikmalari shakllanadi;

“Xalq hunarmandchiligi asoslari” bo‘limini o‘qitishni takomillashtirish o‘quvchilarni turli kasblar bilan tanishtiradi, ularning sir-asrorlarini bilib olishga undaydi, kashtachilik, zardo‘zlik, tikuvchilik, yog‘och uymakorligi va boshqalarga oid bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘ladilar.

Takliflar:

1. Texnologiya ta‘limida “xalq hunarmandchiligi asoslari” mavzusini o‘qitish sifatini doimiy ravishda tahlil qilish va rivojlantirish moddiy va iqtisodiy jihatdan ijobiy natijalarni ta‘minlashini aniqlash.
2. “Xalq hunarmandchiligi asoslari” mavzusini o‘qitishni umumdavlat ahamiyatiga ega ekanligini hisobga olish va ishlab chiqilgan ilmiy tadqiqot natijalaridan ta‘lim jarayonida samarali foydalanishni yo‘lga qo‘yish.
3. Texnologiya ta‘limi o‘qituvchilarini tayyorlashda va malakasini oshirish insti- tutlarida nafaqat pedagogik-metodik- texnologik tayyorgarlik darajalarini balki mutaxassislikka oid kasbiy, ixtisoslikka oid bilim, ko‘nikma va malakalarini doimo oshirib borish.

Adabiyotlar ro‘yxati:

- 1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 28 noyabrdagi “Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4539-son qarori. <https://lex.uz/docs/4622088>
- 2.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 17 noyabrdagi “Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida” PF-5242-son Farmoni. <https://lex.uz/docs/3416134>
- 3.Sharipov Sh., Muslimov N. va boshqalar. Mehnat ta‘limi. 5-sinf. – T.: “Sharq”, 2012. - 239 b.
- 4.Булатов С. Ўзбек халқ амалий безак санъати. - Т.: “Меҳнат”, 1991. 384 б.
5. G‘ulomov G‘. Amaliy san‘at. – Toshkent: “Iqtisod-moliya”, 2007. – 96 b.
- 6.Крючков В. СТЕАМ: секреты инновационной методики. <https://robolab.by/novosti/steam-sekrety-innovacionnoj-metodiki.html>

TABIIY FANLAR O‘QITISH METODIKASIDA RAQAMLI JAMIYAT VA SHAXS RIVOJLANISHINING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK JIHATLARI

Doschanov Jalolbek Saparboyevich, Yusupova Saodat Kuvandikovna

**Urganch innovatsion universiteti,
Boshlang‘ich ta‘lim va psixologiya
kafedrasida dotsenti, PhD.**

**Urganch davlat tibbiyot institutini
akademik litseyi o‘qituvchisi, PhD.**

Annotatsiya: Mazkur maqolada tabiiy fanlar o‘qitish metodikasida raqamli jamiyat sharoitida shaxs rivojlanishining psixologik-pedagogik jihatlari yoritiladi. Raqamli texnologiyalarning o‘quv jarayoniga ta‘siri, o‘quvchilarning kognitiv va

refleksiv rivojlanishi hamda zamonaviy pedagogik yondashuvlar misollar asosida tahlil qilinadi.

Kalit soʻzlar: tabiiy fanlar, raqamli jamiyat, shaxs rivojlanishi, pedagogik texnologiyalar, refleksiya, oʻqitish metodikasi.

Annotation: This article highlights the psychological and pedagogical aspects of personal development in the context of a digital society within the methodology of teaching natural sciences. The impact of digital technologies on the educational process, as well as students' cognitive and reflective development, are analyzed based on examples of modern pedagogical approaches.

Keywords: natural sciences, digital society, personal development, pedagogical technologies, reflection, teaching methodology

Аннотация: В данной статье освещаются психолого-педагогические аспекты развития личности в условиях цифрового общества в методике преподавания естественных наук. Анализируется влияние цифровых технологий на образовательный процесс, а также когнитивное и рефлексивное развитие учащихся на основе примеров современных педагогических подходов.

Ключевые слова: естественные науки, цифровое общество, развитие личности, педагогические технологии, рефлексия, методика обучения

Kirish. Hozirgi raqamli jamiyatda ta'lim tizimi tubdan o'zgarib, an'anaviy yondashuvlar bilan bir qatorda raqamli texnologiyalar asosida o'qitish keng joriy etilmoqda. Ayniqsa, tabiiy fanlar (fizika, kimyo, biologiya) o'qitish metodikasida raqamli vositalar o'quvchilarning bilim olish jarayonini faollashtirish, ularning mustaqil fikrlash va shaxs sifatida rivojlanishiga xizmat qilmoqda [1].

Shaxs rivojlanishi faqat bilim egallash emas, balki kognitiv, emotsional va refleksiv kompetensiyalarning shakllanishi bilan ham bog'liqdir.

1. Raqamli jamiyat va ta'lim transformatsiyasi

Raqamli jamiyatda axborotning tezkor almashinuvi o'quv jarayonini interaktiv va vizual asosga olib chiqmoqda. Tabiiy fanlar o'qitishda keng qo'llanilmoqda.

Misol: Biologiya darsida o'quvchilar "inson yuragi" modelini 3D simulyatsiya orqali o'rganib, uning ishlash jarayonini bosqichma-bosqich kuzatadi. Bu esa abstrakt tushunchani real tasavvurga aylantiradi.

2. Shaxs rivojlanishining psixologik jihatlar

Raqamli muhit o'quvchilarda quyidagi psixologik jarayonlarni rivojlantiradi:

- ✓ diqqatni boshqarish;
- ✓ vizual xotira;
- ✓ tahliliy fikrlash;
- ✓ mustaqil qaror qabul qilish.

Biroq haddan tashqari raqamli qaramlik diqqatning tez chalg'ishi va yuzaki fikrlashga ham olib kelishi mumkin [2].

Misol: Kimyo darsida onlayn tajribalar o'quvchining qiziqishini oshiradi, lekin real laboratoriya tajribasi bilan birlashtirilmasa, amaliy ko'nikma yetarli shakllanmasligi mumkin.

3. Pedagogik jihatlar va innovatsion metodlar

Tabiiy fanlarni o'qitishda quyidagi innovatsion metodlar samarali hisoblanadi:

a) Flipped classroom (teskari sinf)

O'quvchilar mavzuni uyda video orqali o'rganadi, darsda esa muhokama va tajriba bajariladi.

Misol: Fizika darsida "Nyuton qonunlari" video orqali o'rganilib, sinfda aravacha harakati tajribasi bajariladi.

b) Virtual laboratoriyalar

O'quvchilar xavfsiz muhitda tajribalar o'tkazadi.

Misol: Kimyoda kislota va ishqor reaksiyalari simulyatsiya orqali bajariladi.

c) Gamifikatsiya

O'yin elementlari orqali bilim mustahkamlanadi.

Misol: Biologiya darsida "hujayra tuzilishi" mavzusi viktorina o'yinlari orqali mustahkamlanadi.

4. Shaxs rivojida refleksiv yondashuv

Refleksiya o'quvchining o'z faoliyatini tahlil qilish qobiliyatini shakllantiradi. Raqamli platformalar (Google Classroom, Moodle) orqali o'quvchilar:

- o'z natijalarini baholaydi;
- xatolarini tahlil qiladi;
- mustaqil xulosa chiqaradi.

Misol: O'quvchi biologiya testidan keyin tizim orqali qaysi savolda xato qilganini ko'rib, o'z bilimini mustahkamlaydi.

Xulosa. Tabiiy fanlar o'qitish metodikasida raqamli jamiyat imkoniyatlaridan samarali foydalanish o'quvchilarning shaxs sifatida rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Innovatsion pedagogik texnologiyalar kognitiv, psixologik va refleksiv kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ishmuhamedov R.J. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.

2. Tolipov O'., Usmonboeva M. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent: Iqtisod-moliya, 2006.

3. Azizxodjaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. Toshkent: O'qituvchi, 2003.

4. Yo'ldoshev J.G'., Usmonov S.A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. Toshkent: Fan, 2010.

5. Ziyonet elektron ta'lim tarmog'i: <https://ziyonet.uz>

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA REFLEKSIV KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK JIHATLARI

Yuldasheva Gavxaroy O'rinboy qizi

p.f.f.d., PhD

Urganch innovatsion universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamli ta'lim muhitida refleksiv kompetensiyani rivojlantirishning psixologik va pedagogik asoslari tahlil qilinadi. Shuningdek, refleksiya orqali shaxsning o'z-o'zini anglash, o'z faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirish jarayonlari yoritiladi. Raqamli texnologiyalar asosida refleksiv yondashuvni amalga oshirishning samarali metodlari ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: refleksiya, refleksiv kompetensiya, raqamli ta'lim, shaxs rivoji, pedagogik texnologiyalar, o'z-o'zini baholash.

Аннотация: В данной статье анализируются психологические и педагогические основы развития рефлексивной компетенции в цифровой среде обучения. Также освещаются процессы самосознания, анализа и совершенствования собственной деятельности посредством рефлексии. Представлены эффективные методы внедрения рефлексивного подхода на основе цифровых технологий.

Ключевые слова: рефлексия, рефлексивная компетенция, цифровое обучение, личностное развитие, педагогические технологии, самооценка.

Abstract: This article analyzes the psychological and pedagogical foundations of developing reflective competence in a digital learning environment. It also highlights the processes of self-awareness, analysis and improvement of one's own activities through reflection. Effective methods for implementing a reflective approach based on digital technologies are shown.

Keywords: reflection, reflective competence, digital learning, personal development, pedagogical technologies, self-assessment.

Hozirgi raqamli jamiyat sharoitida ta'lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biri — shaxsni har tomonlama rivojlantirish, uning mustaqil fikrlashi va o'z faoliyatini tahlil qila olish qobiliyatini shakllantirishdir. Bu esa refleksiv kompetensiyani rivojlantirish bilan chambarchas bog'liq. Raqamli ta'lim muhiti esa mazkur jarayonni samarali tashkil etish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Zamonaviy pedagogikada refleksiyalash kompetensiyasini rivojlantirish shaxsni har tomonlama yuksak darajada shakllantirish vositasi sifatida talqin etiladi. Shaxs o'z-o'zini pedagogik jihatdan refleksiyalash kompetensiyasini rivojlantirish natijasida intellektual salohiyatini takomillashtiradi. Bunday qobiliyatlar bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining darslarni puxta o'zlashtirishi, kasbiy rivojlanishi bilan bog'liq muammolarni yechishda ulardan samarali foydalana olishlari nazarda tutiladi. Taniqli mutaxassis A.S.Obuxov[1] refleksiv yondashuv haqida o'z qarashlarini bayon qilib, quyidagi fikrlarni ilgari surgan: "Refleksiya shaxsning rivojlanish maqsadi bilan bog'liq holda o'z xatti-harakatlarini anglash imkonini beradi". U o'z fikrini davom ettirib - refleksiya mutaxassisning kasbiy-shaxsiy rivojlanish usuli ekanligini ta'kidlaydi.

T.F.Usheva esa "...refleksiv ko'nikmalarni o'ziga xos tarzda tavsiflab, refleksiv ko'nikmalar ta'lim oluvchilarning refleksiv harakatlarini amalga oshirishlari natijasida nomoyon bo'lib, u shaxsning muayyan faoliyatni amalga

oshirish usuli hisoblanadi”[2] deb ko‘rsatgan.

Refleksiya — bu shaxsning o‘z fikrlari, his-tuyg‘ulari va faoliyatini anglash hamda ularni tahlil qilish jarayonidir [3]. Psixologik nuqtai nazardan refleksiv kompetensiya shaxsning o‘zini chuqurroq tushunishi va o‘z faoliyatiga tanqidiy yondasha olishi bilan bog‘liq bo‘lib, bir nechta muhim tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi. Avvalo, bu o‘z-o‘zini anglash jarayoni bo‘lib, unda shaxs o‘z ichki kechinmalari va imkoniyatlarini idrok etadi. Shuningdek, o‘z faoliyatini baholash orqali u bajarilgan ishlar natijasini tahlil qiladi va samaradorligini aniqlaydi. Refleksiya jarayonida shaxs yo‘l qo‘yilgan xatolarni aniqlaydi hamda ularni bartaraf etish yo‘llarini izlaydi. Bundan tashqari, u o‘zining kelajakdagi rivojlanish strategiyasini belgilab, shaxsiy o‘lishga yo‘naltirilgan qarorlar qabul qiladi. Shu jihatlar refleksiv kompetensiyaning mazmunini tashkil etadi va u shaxsning intellektual hamda emotsional rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi [3].

Raqamli ta’lim muhiti refleksiv kompetensiyaning rivojlantirish uchun keng va qulay sharoit yaratadi. Zamonaviy raqamli texnologiyalar yordamida o‘quvchilar o‘z o‘quv faoliyatini muntazam kuzatish va tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Xususan, elektron portfoliolar orqali ular bajarilgan ishlarini jamlab boradi, natijalarini solishtiradi va o‘z rivojlanish dinamikasini baholaydi. Shuningdek, onlayn testlar va baholash tizimlari o‘quvchilarga o‘z bilim darajasini aniqlash, xatolarini ko‘rish va ularni tahlil qilish imkonini beradi. Interaktiv platformalar esa o‘quvchilar o‘rtasida fikr almashish, muhokama qilish va o‘z qarashlarini asoslashga xizmat qiladi. Natijada, bunday raqamli muhit o‘quvchilarda o‘z xatolarini mustaqil aniqlash, ularni tahlil qilish va to‘g‘ri xulosa chiqarish ko‘nikmalarini shakllantiradi [4].

Raqamli ta’lim muhitida refleksiya jarayonini tashkil etishda ayrim muammolar ham kuzatiladi. Jumladan, o‘quvchilar ko‘pincha o‘z faoliyatini chuqur tahlil qilish o‘rniga yuzaki xulosalar bilan cheklanib qoladilar. Bundan tashqari, raqamli vositalardan haddan tashqari foydalanish texnologiyaga ortiqcha bog‘liqlikni keltirib chiqarishi mumkin. Yana bir muhim muammo — individual yondashuvning yetarli darajada ta’minlanmasligidir, bu esa har bir o‘quvchining shaxsiy rivojlanish ehtiyojlarini to‘liq hisobga olishga to‘sqinlik qiladi. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun refleksiv topshiriqlarni tizimli va maqsadga yo‘naltirilgan tarzda tashkil etish, shuningdek, pedagoglarning metodik tayyorgarligini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi [5].

Xulosa qilib aytish mumkinki, raqamli ta’lim muhitida refleksiv kompetensiyaning rivojlantirish shaxsning har tomonlama kamol topishida muhim omil hisoblanadi. Bu jarayon orqali o‘quvchilar o‘z faoliyatini anglash, baholash va takomillashtirish ko‘nikmalariga ega bo‘ladi. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar va raqamli texnologiyalar uyg‘unligi refleksiv kompetensiyaning samarali shakllantirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Обухов А.С. Рефлексия в проектной и исследовательской деятельности / А.С. Обухов // Исследовательская работа школьников. — 2005. - № 3.

2. Ушева Татьяна Фёдоровна. “Мыследеятельностный подход в формировании рефлексивных умений студентов” *Magister Dixit*, no. 4, 2012, pp. 200-205.
3. Davletshin M.G. *Umumiy psixologiya*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2002.
4. Xoliqov A.A. *Pedagogik mahorat*. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2011.
5. Ishmuhamedov R.J. *Ta’limda innovatsion texnologiyalar*. – Toshkent: Iste’dod, 2014.

O‘SMIRLARDA O‘Z SALOMATLIGIGA MUNOSABATNING O‘ZIGA XOSLIGI.

Atamuratova Feruza Baxtiyarovna

**Urganch innovatsion university
“Boshlang‘ich ta’lim va psixologiya”
kafedrası psixologiya fanlari bo’yicha
falsafa doktori (PhD)
feruzaotamuratova473@gmail.com**

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘smirlik davrida shaxsning o‘z salomatligiga bo‘lgan munosabatining o‘ziga xos jihatlari tahlil qilinadi. O‘smirlik davri inson hayotida jismoniy, ruhiy va ijtimoiy o‘zgarishlar bilan tavsiflanadigan muhim bosqich hisoblanadi. Mazkur davrda o‘smirlarning sog‘lom turmush tarziga bo‘lgan qarashlari, sog‘liqni saqlash madaniyati hamda o‘z salomatligiga nisbatan mas’uliyat hissining shakllanish jarayoni muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada o‘smirlarning salomatlik haqidagi tasavvurlari, sog‘lom odatlarning shakllanishi, shuningdek, oilaning, ta’lim muassasalarining va ijtimoiy muhitning bu jarayonga ta’siri yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: psixologik salomatlik, ota-onalar, o‘smirlik davri, sog‘lom turmush tarzi, o‘z salomatligiga munosabat, sog‘liqni saqlash madaniyati, jismoniy rivojlanish, psixologik xususiyatlar, ijtimoiy muhit, sog‘lom odatlar;

Особенности отношения подростков к собственному здоровью.

Аннотация: В данной статье анализируются специфические аспекты отношения человека к собственному здоровью в подростковом возрасте. Подростковый возраст — важный этап в жизни человека, характеризующийся физическими, психическими и социальными изменениями. В этот период большое значение имеет процесс формирования у подростков взглядов на здоровый образ жизни, культуры здравоохранения и чувства ответственности за собственное здоровье. В статье освещаются представления подростков о здоровье, формирование здоровых привычек, а также влияние семьи, образовательных учреждений и социальной среды на этот процесс.

Ключевые слова: психологическое здоровье, родители, подростковый возраст, здоровый образ жизни, отношение к собственному здоровью, культура здоровья, физическое развитие, психологические характеристики, социальная среда, здоровые привычки;

The peculiarity of adolescents' attitude towards their own health.

Annotation: This article analyzes the specific aspects of a person's attitude to their own health during adolescence. Adolescence is an important stage in a person's life, characterized by physical, mental and social changes. During this period, the process of forming adolescents' views on a healthy lifestyle, a culture of health care, and a sense of responsibility for their own health is of great importance. The article highlights adolescents' perceptions of health, the formation of healthy habits, as well as the influence of the family, educational institutions and social environment on this process.

Key words: psychological health, parents, adolescence, healthy lifestyle, attitude to one's own health, health culture, physical development, psychological characteristics, social environment, healthy habits;

Kirish. Zamonaviy sharoitda har bir inson shaxsiyati va individualligini shakllantirish, ijtimoiy hayotiy muhim ahamiyatga egadir. Bu jarayonlar o'smirlik yoshida alohida rol o'ynaydi, chunki bu davrda qadriyatlarni qayta baholash sodir bo'ladi. Ushbu davrda o'smir dunyoqarashining yuqori darajaga o'zgarishini kuzatishimiz mumkin, bu uning qadriyatlarini shakllantirishga, keyinchalik uning yo'nalganligini rivojlantiradigan, xatti-harakatlari va xulq-atvorini belgilaydigan motivatsion sohaning shakllanishiga sezilarli ta'sir qiladi.

Insonning ijtimoiy hayotdagi ajralmas ishtiroki bilan bolalik va kattalik o'rtasidagi chegara o'smirlik deb nomlanishi taniqli psixologlar - L.S.Vygotskiy, L.I.Bozovich, M.Mead, N.D.Levitov, D.I.Feldshtein, D.B.Elkoninlar tomonidan e'tirof qilingan. Fikrimizcha, o'smir o'z xulq-atvorini baholashiga kattalar munosabati va qo'llaniladigan munosabatning tashkil qilinishi ham ta'sir ko'rsatadi. Psixologlar tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarga asoslangan holda aytish mumkinki, o'smirlarning ko'pchiligi qat'iyatlilik, kamtarlik, mag'rurlik, samimiylik, mehribonlik, dilkashlik, adolatlilik kabi ma'naviy, axloqiy tushunchalarni to'g'ri anglashi bayon qilingan. Demak, ularda salomatlikka yo'naltirishda turmush tajribasi, barqaror e'tiqodini va ilmiy dunyoqarash shakllanganligiga e'tibor qaratish joiz.

Qadimiy an'analarga ko'ra, ilgari jamoalarda kamolotga o'tish maxsus marosimlar bilan rasmiylashtirilgan, ular yordamida bola nafaqat yangi ijtimoiy mavqega ega bo'lgan, balki go'yoki qayta tug'ilgan, yangi taxallusga ega bo'lgan va hokazo. Turli xil psixologik nazariyalar vakillari E.Erikson, J.Piaget, S.Xoll va boshqalar fikricha, bola shakllanishidagi balog'at yoshining maxsus holati sifatida alohida atamalarda aks ettirilgan: «o'tish davri», «inqiroz», «murakkab», «o'tkir davr singari». Bu atamalar bola hayotining bir bosqichdan ikkinchisiga o'tish bilan bog'liq bo'lgan muayyan yosh davrida sodir bo'ladigan shakllanish jarayonlarining murakkabligi va ahamiyatini ta'kidlaganlar. Bolalikdan kattalikka o'tish ma'lum bir yoshdagi rivojlanishning barcha qirralari - fiziologik, intellektual, axloqiy, ijtimoiy sohalarida asosiy mohiyat va o'ziga xos farqli davridir. Shuni ta'kidlash kerakki, o'smirlik davrida yuqori sifatli yangi shakllanishlar yuzaga keladi, yetuk shaxsdagi o'zgarishlar, tushunish, do'stlar bilan, ijtimoiy o'zaro munosabat usullari, sevimli mashg'ulotlar, qiziqishlar, kognitiv va tarbiyaviy faoliyat, xulq-atvor va

munosabatlarda vositachilik qiluvchi axloqiy va umumiy qabul qilingan chora-tadbirlarning mohiyati ham o'zgarib bordi.

G.E.Zaleskiyning ta'kidlashicha, o'smirlarning muhim xususiyati ularning eng qimmatli psixologik o'zlashtirishda imkoniyatlarini ochilishidir. Bu vaqtda o'z-o'zini anglash va o'zini o'zi belgilashda qiyinchiliklar namoyon bo'lsada, borliqning ma'nosini izlash, o'z shaxsiyati, o'z imkoniyatlari, qobiliyatlarini bilish istagi, boshqa odamlar bilan munosabatlarda o'z shaxsiyatini qidirish xususiyatlari bilan chambarchas bog'liqdir. O'smirlar uchun yagona mazmuniy haqiqat jamiyat bo'lib, bunda ularning tasavvurlari namoyon bo'ladi. O'smir tashqi jamiyatni shaxsiy malakaga ega bo'lish istiqboli sifatida qaraydi, uning konsentratsiyasi bevosita unga bog'liqdir. O'zini chuqurroq o'rganish va o'z tajribasidan zavqlanish qobiliyatiga ega bo'lgan o'smir noma'lum his-tuyg'ularning butun olamini ochib beradi, u endi o'z his-tuyg'ularini sodir bo'lgan narsadan emas, balki uning shaxsiyati hosilasi sifatida qabul qiladi va tushunadi. Ob'ektiv, shaxsiy bo'lmagan ma'lumotlar o'smirda o'zini o'zi tahlil qilish, o'z vazifalari haqidagi fikrlarini faollashtiradi. Fikrimizcha, o'smirlarda salomatlik masalasiga yo'naltirishda ular tasavvuriga mos, ya'ni o'zini shaxs sifatida qabul qilishlarida tasavvur olamiga mos idrok tizimiga ta'sir qilish, shaxsiy tajribalari asosida salomatlik masalasini tahlil qilishlariga erishish orqali sog'liqqa e'tibor qaratish shakllantiriladi.

Inson shaxsining shakllanishidagi o'smirlik davri og'ir va qiyin davrligi bilan birga, rivojlanishning ushbu bosqichida, nafaqat yuqorida sanab o'tilgan belgilar, balki o'tish davridagi burilish nuqtasi bo'lib, uning muvaffaqiyati natijasi sodiqlik, va ijtimoiy rivojlanishning asosiy shartlaridan biriga aylanadi.

Bu jihat E.Erikson tomonidan o'rganilgan bo'lib, o'smir, ya'ni maktab o'quvchisining kelajakdagi xayrixoh harakatlariga asos bo'lishi ta'kidlangan. Darhaqiqat, har bir hayotiy vaziyat insonni ma'lum bir tanlov qilishga chaqiradi, uni amalga oshirish faqat hayotning turli sohalariga bo'lgan munosabat orqali aniqlash mumkin. Identifikatsiyalash shaxsiy va ijtimoiy birlikni o'z ichiga olib, ikkita xususiyat orqali: ijobiy - shaxs qanday bo'lishi kerak va salbiy - shaxs qanday bo'lmasligi kerak, ma'nosida sharhlanadi.

Bu davrdagi o'ziga xoslik qarindoshlar, tengdoshlar bilan yuqori darajadagi munosabatlar va o'zini o'zi hurmat qilish darajasi o'sib borayotgan shaxsning ijtimoiy farovon muhiti fo'nida paydo bo'la boshlaydi. Noqulay sharoitlarda, agar harakatlar xayoliy bo'lsa, u holda o'smir shaxsini aniqlash jarayoni salbiy tuyg'ular orqali boshdan kechiriladi va bu holatda boshqa odamlar bilan ko'proq muammolarga duch kelinadi. Tengdoshlar bilan o'zaro munosabatlarga e'tibor ko'pincha ular tomonidan tan olinmaslik qo'rquvida namoyon bo'ladi. Hissiy jihatdan farovonlik o'smirning jamiyatda egallagan o'rniga bog'liq bo'lib, birinchi navbatda tengdoshlar munosabati va baholarida aniqlanadi. O'smirning maktab davrida, o'z harakatlarida amal qiladigan axloqiy fikrlar, qarashlar, nuqtai nazarlar jadal rivojlanishi kuzatiladi. Ular ko'pincha o'zlarining so'rovlari va kattalar shartlariga o'xshamaydigan, umumiy qabul qilingan qoidalar va tushunchalarni ishlab chiqishga harakat qiladilar. Chunki, o'smirlarda ideallarning shakllanishi, ularning hayotdagi o'rnini, orzu va maqsadlarining ro'yobga chiqarish istagi orqali

turli xil mayllar va qiziqishlarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Fikrimizcha, o'smirlik davrida tengdoshlar munosabatining tashkil qilinishi ulardagi jadallikni ta'minlar ekan, demak ularda ishni guruhiiy tashkillashtirish, salomatlikka qaratilgan mashg'ulotlarni guruhiiy amalga oshirish samarali tashkil etilishiga erishiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Yu. Ananiev V.A. Salomatlik psixologiyasiga kirish. SPb.: Tibbiyot, 1998 - 148 p.
2. Нишанова З.Т. Камилова Н.Г «Психогигиена» Т., 2010 (Nishanova Z.T. Kamilova N.G «Psychohygiene» T., 2010)
3. Нарметова Ю. К. Соғлиқни сақлаш тизимида психологик хизмат фаолиятини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари: Автореф. дисс. ... Псих. фан. док.. – М.: 2019,
4. Немов Р. С. Общая психология. Учебник и практикум для СПО. В 3-х томах. Том 2. В 4-х книгах. Книга 2. Внимание и память. — М.: Юрайт.
5. Нефедова А. С., Сахарова Н. А. Формирование ценностного отношения к здоровью как психолого-педагогическая проблема // Молодой ученый. — 2014. — №13
6. Нехорошева Е.В., Авраменко В.Г., Маркосян А.А. Отношение обучающихся к здоровью и здоровому образу жизни: гендерно-возрастной аспект // Universum: Психология и образование : электрон. научн. журн. 2016. № 11(29)
7. Хухлаева О.В., Хухлаева О.Э. Ўқувчиларнинг психологик саломатлиги мактаб психологик хизматининг мақсади сифатида. 2007.

OLIIY TA'LIM TIZIMIDA MEHNAT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHDA IJTIMOIIY-GUMANITAR BILIMLAR INTEGRATSIYASINING NAZARIY VA AMALIY JIHA TLARI

Ravshanova Xurshida Maxmanazarovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada oliy ta'lim tizimida bo'lajak menejerlar mehnat madaniyatini shakllantirishda ijtimoiy-gumanitar bilimlar integratsiyasining nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda mehnat madaniyatining mazmun-mohiyati, uning shaxs kamoloti va kasbiy kompetensiyalar rivojidan gi o'rni ilmiy-nazariy asosda yoritilgan. Shuningdek, natijalari oliy ta'lim muassalarida raqobatbardosh, yuksak mehnat madaniyatiga ega mutaxassis larni tayyorlashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Maqolada oliy ta'lim jarayonida ijtimoiy-gumanitar fanlarni kasbiy yo'nalishdagi fanlar bilan uyg'unlashtirishning samarali mexanizmlari, innovatsion pedagogik yondashuvlar va amaliy tajribalar asosida taklif hamda tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Tayanch so'zlar: *menejer, modellashtirish, ish madaniyati, oliy ta'lim, kasbiy tayyorgarlik..*

Аннотация. *В данной статье проанализированы теоретические и практические аспекты интеграции социально-гуманитарных знаний в*

формировании трудовой культуры будущих менеджеров в системе высшего образования. В исследовании на научно-теоретической основе раскрыты сущность и содержание трудовой культуры, а также её роль в развитии личности и профессиональных компетенций. Кроме того, результаты исследования имеют важное научно-практическое значение для подготовки в высших образовательных учреждениях конкурентоспособных специалистов, обладающих высоким уровнем трудовой культуры. В статье на основе инновационных педагогических подходов и практического опыта разработаны предложения и рекомендации по эффективным механизмам интеграции социально-гуманитарных дисциплин с дисциплинами профессиональной направленности в процессе высшего образования.....

Ключевые слова: менеджер, моделирование, трудовая культура, высшее образование, профессиональная подготовка.

Abstract. This article analyzes the theoretical and practical aspects of integrating social and humanitarian knowledge in shaping the work culture of future managers in the higher education system. The study scientifically and theoretically highlights the essence and content of work culture, as well as its role in personal development and the enhancement of professional competencies. Furthermore, the results of the study are of significant scientific and practical importance in preparing competitive specialists with a high level of work culture in higher educational institutions. Based on innovative pedagogical approaches and practical experience, the article develops proposals and recommendations for effective mechanisms to integrate social and humanitarian disciplines with professionally oriented subjects in the higher education process.

Keywords: manager, modeling, work culture, higher education, professional training.

Bugungi globallashuv jarayoni hamda raqobat muhitining keskinlashuvi sharoitida yuqori malakali va zamonaviy kompetensiyalarga ega menejer kadrlarga bo'lgan talab tobora ortib bormoqda. Menejer faoliyatining samaradorligi faqatgina uning nazariy bilimlari va amaliy ko'nikmalari bilan emas, balki ish madaniyatining qay darajada shakllanganligi bilan ham belgilanadi. Chunki ish madaniyati shaxsning mehnatga mas'uliyatli yondashuvi, intizomlilik, tashkiliy qobiliyat, samarali muloqot yuritish madaniyati hamda kasbiy etika kabi muhim sifatlarni o'zida mujassamlashtiradi.

Mamlakatimizda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayoni, xususan, kadrlar tayyorlash sifatini oshirishga qaratilgan islohotlar oliy ta'lim muassasalari zimmasiga yangi vazifalarni yuklamoqda. Endilikda oliy ta'lim muassasalari nafaqat malakali mutaxassis tayyorlash, balki bo'lajak kadrlarning shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhim ta'limiy muhit sifatida namoyon bo'lmoqda [1]. Shu bois bo'lajak menejerlarda ish madaniyatini shakllantirish jarayonini ilmiy-pedagogik jihatdan asoslash va uni samarali model asosida tashkil etish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Ish madaniyatining kommunikativ jihatiga bag'ishlangan ko'plab dissertatsiya tadqiqotlari ish o'zaro ta'sirining ushbu sohasida yangi bilim, ko'nikma

va qobiliyatlarga ehtiyojning ortib borayotganligini ko'rsatadi.

R.Mardonov zamonaviy davrda oliy ta'limni insonparvarlashtirish masalalari ko'rib chiqqan. Bu jarayonda tabiiy, texnik, ijtimoiy va gumanitar fanlar o'rtasidagi uyg'unlik o'rganilgan. Zamonaviy gumanitar ta'lim mazmuni nafaqat ijtimoiy rivojlanish qonuniyatlarini, ijtimoiy normalarni va munosabatlarning rivojlanishini ochib beradigan gumanitar fanlarni, balki jamiyat, ijtimoiy o'zaro ta'sir ko'nikmalari va kompetensiyalari, fuqarolik jamiyati va yuqori texnologiyalar dunyosida harakat qilish qobiliyati haqidagi bilimlarni ham o'z ichiga olgan.

Ish o'zaro ta'sirida an'anaviy ravishda tashqi va ichki xususiyatlarni ajratish mumkin. Tashqi xususiyatlar o'zini ish aloqalarining marosim jihatida ifodalaydi va ko'pincha "ish etiketi" va "ish protokoli" kabi tushunchalar bilan bog'liq. Ichki xususiyatlar tartibga solish funksiyasini bajaradigan o'zaro ta'sirning axloqiy tamoyillariga asoslangan [2]. Bu ikki xususiyat birgalikda qadriyat-me'yoriy munosabatlar bilan shartlangan xulq-atvor modeli sifatida qaraladi.

Bu model "insonning ichki axloqi va madaniyatining tashqi ifodasidir". Zamonaviy ish hamjamiyatida uning tuzilishiga asoslangan tamoyillar bo'lib sog'lom fikr, erkinlik, etika, qulaylik, maqsadga muvofiqlik, tejamkorlik, konservatizm, norasmiylik, universalizm va samaradorlik hisoblanadi.

Ish o'zaro ta'sir jarayonini ham madaniy tilning ramziy ma'nolari bilan to'yingan, chunki ular xatti-harakatlar avtomatizmini ta'minlaydi, insonlarning o'zaro ta'sirlarini birlashtiradi, uyg'unlashtiradi va muvofiqlashtiradi. Ish madaniyati uchun ramzlarning ajralmasligi ularning siqilgan shaklda bir vaqtning o'zida kutilgan narsalar haqida ma'lumot berishi, hissiy reaksiyalarni rag'batlantirishi, atvorni tartibga solishi va harakatlarni rag'batlantirishi bilan izohlanadi. Shunday qilib, aytish mumkinki, ramz ish madaniyatining belgilovchi tili sifatida kommunikativ jarayonning barcha jihatlari o'rtasida bog'lovchi bo'g'in bo'lib xizmat qiladi.

Ish madaniyatining boshqaruv jihati bizning tadqiqotimiz uchun alohida ahamiyatga ega, chunki u "menejment" va "madaniyat" tushunchalari o'rtasidagi munosabatlarda markaziy o'rin tutadi. Iqtisodiyot globallashtiruvining dolzarb muammolari yangidir, ammo ular barcha boshqaruv nazariyalarining asosini tashkil etuvchi tashqi muhit bilan munosabatlar muammolarining yangi shaklidan boshqa narsa emas. Korxonani boshqarish, uning omon qolishi yoki rivojlanishini ta'minlaydigan kundalik qarorlar qabul qilish doimiy, muqarrar va ko'pincha o'zaro bog'liq muammolarning ikki toifasini hal qilishni anglatadi. Bu muammolarni ichki va tashqi deb ta'riflash mumkin, ya'ni ular ichki birdamlik va tashqi muhit bilan o'zaro ta'sirni rivojlantirish bilan bog'liq [3]. Zamonaviy bosqichda ish madaniyati ushbu muammolarni optimal hal qilish vositasi sifatida xizmat qiladi. Madaniyatning boshqaruvdagi roli turlicha belgilanadi: murakkab vaziyatda, tezkor javob zarur bo'lganda, ma'lum bir madaniy tushuncha turli toifadagi xodimlar o'rtasidagi kelishmovchiliklarni aniqlash, hal qilish va har bir kishining sa'y-harakatlarini korxona maqsadiga erishishga yo'naltirishga yordam beradi, ya'ni madaniyat rag'batlantiruvchi rol o'ynaydi; boshqalar uchun madaniyat tashkilotning barqarorligi, bozorda mustahkam mavqegini saqlab qolish bilan bog'liq -

madaniyatning mudofaa rolidir. Tadqiqotchilar uchun madaniyat - tashkilotlar nazariyalarini takomillashtirish yo'nalishi bo'lib, ular madaniyatni hisobga olmasdan kompleks, har tomonlama bo'la olmaydi.

So'nggi paytlarda korxona boshqaruv uslubi keng ko'lamli qayta ko'rib chiqilmoqda. Joriy va bo'lajak muammolarini endi o'tmish formulalari yordamida hal qilib bo'lmaydi va bu siyosat, iqtisodiyot va madaniyat kabi hayotning barcha sohalariga tegishlidir [4]. Zamonaviy korxona rahbari endilikda madaniyatning o'z tashkiloti jamoasining xatti-harakatlariga ta'sirini nazorat qilishi va o'z biznesi samaradorligini oshirishda ishlatilishi lozim. Shu sababli korxonalarda korporativ ish madaniyatini boshqarish tizimini joriy etish vazifasi tug'iladi.

Ushbu muammoni hal qilishda ta'lim jarayoni muhim rol o'ynaydi. Boshqaruv kadrlarining kasbiy tayyorgarligi jamiyatdagi bozor muhitining rivojlanish darajasi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan o'ziga xos xususiyatlarga ega. Binobarin, hozirda boshqaruv xodimlarining mahoratiga (professionalligiga) yangi mezonlar qo'llanilishi kerak. Umumlashgan ko'rinishda ularni quyidagicha ko'rsatish mumkin: ijodiy o'z-o'zini ifoda etish, keng fikrlash, global yondashuv, ijtimoiy yo'naltirilgan tadbirkorlik, boshqaruvni tashkil etishga va ilg'or texnologiyalarga novatorlik yondashuvi, mehnatsevarlik va uzluksiz o'rganish.

Shunday qilib, madaniyat omillari iqtisodiy transformatsiya sharoitida tubdan yangi, innovatsion turdagi boshqaruv kadrlarini yaratishda muhim rol o'ynaydi.

Ish madaniyatining axloqiy jihatida ish etikasi doirasida keltirilgan "mas'uliyatli ish xulq-atvori, shu jumladan mahsulot sifati, moliya muhitining shaffofligi, sog'liqni saqlash va ishlashning xavfsiz sharoitlarini yaratish, atrof-muhit va ishchilar huquqlari muxofazasi, qonunlar va sanoat standartlariga rioya qilish" masalalarini o'z ichiga oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Краевский, В. В. Предметное и общепредметное в образовательных стандартах / В. В. Краевский. // Педагогика. — 2003. — № 2.
2. Бермус, А. Г. Проблемы и перспективы реализации компетентностного подхода в образовании / А. Г. Бермус // <http://www.eidos.ni/journal/2005/0910-12.htm>.
3. Равен, Дж. Компетентност в современном обществе: Выявление, развитие и реализация [Текст] / Дж. Равен; пер с англ. - М.: Когито-Центр, 2002. -361 с.
4. Maxmanazarovna, R. M. (2022). The Importance of a Confirming Experiment in Pedagogical Work in Teaching the Science of Econometrics.

RAQAMLI JAMIYATDA MADANIY TURIZM VOSITALARI ORQALI TASHKIL ETILGAN TRENING MASHG'ULOTLARINING TALABA SHAXSIGA PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK TA'SIRI

Sariyeva E'tibor Matchanboyevna

**Urganch innovatsion universiteti
"Boshlang'ich ta'lim va psixologiya" kafedrasi o'qituvchisi**

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamli jamiyat sharoitida tyutorlik faoliyatida madaniy turizm vositalaridan foydalanishning psixologik-pedagogik jihatlari tahlil qilingan. Talabalarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etishda muzeylar, tarixiy obidalar, teatrlar, milliy bayram va festivallarning tarbiyaviy ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, madaniy turizm asosida auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarni tashkil etish, talabalarda milliy qadriyatlarga hurmat, tarixiy xotira, vatanparvarlik, estetik did va ijtimoiy faollikni rivojlantirish masalalari ko'rib chiqilgan. Maqolada tyutor va talabalar o'rtasidagi interaktiv hamkorlikni kuchaytirish hamda raqamli texnologiyalar bilan uyg'unlashgan madaniy-ma'rifiy faoliyatning samarali usullari tavsiflangan.

Kalit so'zlar: tyutorlik faoliyati, madaniy turizm, raqamli jamiyat, pedagogik ta'lim, psixologik-pedagogik jihatlar, bo'sh vaqtni tashkil etish, ma'naviy tarbiya, tarixiy xotira, milliy qadriyatlar, vatanparvarlik, auditoriyadan tashqari faoliyat, interaktiv muloqot.

Kirish. Bugungi kunda raqamli jamiyat sharoitida yoshlarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ularning ma'naviy-axloqiy tarbiyasini kuchaytirish hamda ijtimoiy faolligini rivojlantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Oliy ta'lim tizimida tyutorlik faoliyati nafaqat talabalarning akademik muvaffaqiyatini qo'llab-quvvatlash, balki ularning shaxs sifatida har tomonlama rivojlanishiga xizmat qiluvchi muhim pedagogik jarayon sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu jihatdan madaniy turizm vositalaridan foydalanish tyutorlik faoliyatining samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Madaniy turizm muzeylar, tarixiy obidalar, teatrlar, milliy bayramlar, festivallar va boshqa madaniy-ma'rifiy tadbirlar orqali yoshlarning tarixiy xotirasi, milliy qadriyatlarga hurmati, estetik didi hamda vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar keng rivojlangan bugungi davrda talabalarning virtual muhitdagi faolligini real madaniy-ma'rifiy faoliyat bilan uyg'unlashtirish muhim pedagogik vazifalardan biridir. Mazkur maqolada tyutorlik faoliyatida madaniy turizm vositalaridan foydalanishning psixologik-pedagogik jihatlari, talabalarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etishdagi o'rni hamda ma'naviy va ijtimoiy rivojlanishga ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, madaniy turizm asosida auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarni tashkil etishning samarali usullari va interaktiv yondashuvlari yoritib beriladi.

Tyutorlik faoliyati talabalarni nafaqat akademik, balki ma'naviy, ijtimoiy va madaniy jihatdan ham qo'llab-quvvatlashga qaratilgan tizimli ishlarni o'z ichiga oladi. Auditoriyadan tashqari vaqtni mazmunli tashkil etish va yoshlarning bo'sh vaqtini samarali yo'naltirish masalasi bugungi kunda dolzarbdir. Madaniy turizm vositalari - muzeylar, tarixiy obidalar, teatrlarga tashriflar, milliy bayram va festivallar - tyutorlik faoliyatini boyituvchi va tarbiyaviy samarasini oshiruvchi samarali metod hisoblanadi.

Trening maqsadi tyutorlarda talabalarning bo'sh vaqtni mazmunli tashkil

etishda **madaniy turizm vositalaridan samarali foydalanish** ko'nikmalarini shakllantirish, shuningdek, talabalarda **madaniy meros, tarixiy xotira va vatanparvarlik hissini rivojlantirishdan** iborat.

Trening mashg'ulotlarining vazifalari:

- madaniy turizm tushunchasi, turlari va pedagogik ahamiyatini tushuntirish;
- tyutorlik faoliyatida muzeylar, teatrlarga tashriflar, milliy bayramlar va festivallarni integratsiya qilish metodlarini o'rgatish;
- talabalar bo'sh vaqtini tarbiyaviy, ma'naviy va ijodiy jihatdan mazmunli tashkil etish usullarini ishlab chiqish;
- madaniy turizm asosida auditoriyadan tashqari mashg'ulot va ekskursiyalar ssenariylarini tuzish;
- tyutorlar va talabalar o'rtasida interaktiv, samarali muloqot va hamkorlikni rivojlantirish.

Trening mashg'ulotlari orqali erishiladigan natijalar:

tyutorlar madaniy turizm vositalarini tarbiyaviy jarayon bilan integratsiyalash bo'yicha amaliy ko'nikmalarga ega bo'ladi;

talabalarni tarixiy, madaniy va estetik jihatdan rivojlantirish uchun samarali strategiyalar va tadbir ssenariylari ishlab chiqish imkoniyati hosil bo'ladi;

talabalar bo'sh vaqtini mazmunli va tarbiyaviy jihatdan samarali tashkil etish yo'llari shakllanadi;

madaniy meros, tarixiy xotira va milliy qadriyatlarga hurmat hissi kuchayadi; tyutor va talabalar o'rtasida hamkorlik va interaktiv muloqotni rivojlantirish imkoniyati yaratiladi.

1-MODUL. "VATAN BO'YLAB SAYOHAT" (5 SOAT)

Maqsad: Talabalarda O'zbekiston tarixiy merosi, qadimiy shaharlar va tabiiy boyliklarini o'rganish, milliy o'zlikni rivojlantirish.

Metodlar va mashg'ulotlar:

Ekskursiya va virtual sayohat: Xiva, Buxoro, Samarqand, Zomin, Qarshi shaharlariga onlayn yoki real ekskursiya.

O'yinlar va interaktiv mashg'ulotlar:

"Madaniy turizm bu.....?" (15 daqika). Mazkur refleksiya mashg'ulotining asosiy maqsadi ishtirokchilarda madaniy turizm tushunchasi haqidagi dastlabki bilimlar, shaxsiy tasavvurlar va individual tajribalarni aniqlash hamda ularni ongli ravishda tahlil qilishdan iborat. Mashg'ulot ishtirokchilarning madaniy turizmga bo'lgan munosabatini anglash, o'z bilim darajasini baholash va kelgusida mazkur faoliyatni tarbiyaviy jarayonga integratsiya qilishga tayyorgarlik ko'rishga xizmat qiladi.

Mashg'ulotning mazmuni. Refleksiya jarayonida ishtirokchilarga "Madaniy turizm bu...?" savoli beriladi va ulardan ushbu tushunchani o'z shaxsiy qarashlari, bilimlari va tajribalariga tayangan holda izohlash so'raladi. Ishtirokchilar madaniy turizmni tarixiy meros, milliy qadriyatlar, an'analar, urf-odatlar, san'at, me'moriy obidalar va madaniyatlararo muloqot bilan bog'liq jarayon sifatida talqin etishlari mumkin. Bu jarayonda to'g'ri yoki noto'g'ri javob mavjud emasligi ta'kidlanadi,

asosiy e'tibor shaxsiy fikr va ichki tushunchalarni ochib berishga qaratiladi.

Mashg'ulotni o'tkazish tartibi:

Trener (yoki moderator) ishtirokchilarga refleksiya mashg'ulotining mohiyatini qisqacha tushuntiradi.

Har bir ishtirokchiga 1–2 daqiqa vaqt ajratilib, *“Madaniy turizm bu...”* jumlasini davom ettirish orqali o'z fikrini ifodalashi taklif etiladi.

Ishtirokchilar fikrlarini og'zaki tarzda bayon qilishi yoki yozma shaklda (kartochka, stiker, varaq) ifodalashi mumkin. Bildirilgan fikrlar umumlashtirilib, madaniy turizm tushunchasining ko'p qirrali va integrativ xarakterga ega ekanligi muhokama qilinadi.

Kutilayotgan natijalar: Ishtirokchilarning madaniy turizm haqidagi mavjud tasavvurlari aniqlanadi; madaniy turizm tushunchasining tarbiyaviy, ijtimoiy va madaniy ahamiyati anglanadi; ishtirokchilarda o'z bilim darajasini tanqidiy baholash va rivojlantirishga ichki motivatsiya shakllanadi; keyingi trening mashg'ulotlari uchun umumiy metodologik va psixologik tayanch yaratiladi.

“Tarixiy xazina” o'yini:

Trening qatnashuvchilariga turli xalqlarning urf-odatlarini, an'analari hamda mashhur allomalarning tarixiy va madaniy obyektlari haqida ma'lumotlar beriladi. Ushbu ma'lumotlar asosida madaniy yoki tarixiy manzilni aniqlashga harakat qiladi va uning tegishli shaharini aniqlaydi.

Natija: Ushbu faoliyat natijasida tarixiy va madaniy merosni aniqlash va tasniflash ko'nikmalar rivojlantiriladi, geografik va madaniy ongini mustahkamlaydi, shuningdek, turizm orqali tarbiyaviy va madaniy tajriba olishadi.

“Intervyu” (15 daqiqa)

Yo'riqnoma: Barcha ishtirokchilar juftliklarga bo'linadilar. Keyin ular juftlikda bir birlaridan 5 daqiqa davomida intervyu oladilar. Keyin har bir ishtirokchining vazifasi o'z suhbatdoshi aytgan ma'lumotlarni guruhga e'lon qiladi.

Refleksiya, yakun yasash (10 daqiqa)

Boshlovchining so'zlari: “Bizning seminar-trening mashg'ulotimiz nihoyasiga yetib bormoqda. Bugungi faoliyat davomida siz nafaqat tarixiy-madaniy obyektlar va milliy qadriyatlar haqidagi bilimlaringizni boyitdingiz, balki madaniy turizmning tarbiyaviy, ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishga ta'siri haqida ham chuqurroq tasavvurga ega bo'ldingiz. Umid qilamanki, bugungi mashg'ulot siz uchun kelgusidagi pedagogik va tarbiyaviy faoliyatingizda muhim metodik asos bo'lib xizmat qiladi. Endi keling, bugungi mashg'ulotimizga birgalikda yakun yasaymiz”.

Keyin aylana bo'ylab har bir ishtirokchi savollarga javob qaytaradi:

1. Bugungi seminar-trening davomida siz uchun eng qiziqarli va esda qolarli jihat nima bo'ldi?
2. Qaysi mashg'ulot yoki faoliyat sizga eng ko'p ijobiy ta'sir ko'rsatdi?
3. Bugungi mashg'ulotda o'zingiz uchun eng foydali bo'lgan bilim yoki ko'nikma qaysi deb hisoblaysiz?
4. Seminar davomida qanday yangi fikrlar yoki tushunchalar sizda shakllandi?

5. Mashg'ulot jarayonida qanday hissiyotlarni boshdan kechirdingiz (qiziqish, ilhom, hayrat, mulohaza va boshqalar)?

6. Bugungi o'rganilgan materiallardan kelgusidagi faoliyatingizda foydalanish imkoniyatlarini qanday tasavvur qilasiz?

7. Sizningcha, seminar-trening sizning madaniy turizmga bo'lgan munosabatingizni qay darajada o'zgartirdi?

8. Kelgusida shu mavzu doirasida yana nimalarni o'rganishni istardingiz?

2-MODUL. "MILLIY FESTIVALLAR VA BAYRAMLAR" (5 SOAT)

Maqsad: Talabalarda milliy qadriyatlarni hurmat qilish va madaniy an'analarni o'rganish.

Metodlar va mashg'ulotlar:

Guruhli mini-loyihalar: har guruh bir bayram yoki festivalni tanlaydi.

O'yinlar va mashg'ulotlar:

"Moziyga maktub" (Reflektiv-ijodiy trening)

Mazkur mashg'ulot talaba va ishtirokchilarda milliy bayramlar, xalq festivallari hamda og'zaki ijod namunalari to'g'risidagi tarixiy xotira, madaniy tafakkur va aks ettiruvchi (refleksiv) fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan. Mashg'ulot davomida ishtirokchilar milliy madaniy merosni lingvistik birliklar (sifat, fe'l, ot) orqali ifodalash orqali uni ongli ravishda anglaydi va qadriyat sifatida mustahkamlaydi.

Topshiriqning mazmuni: Ishtirokchilarga milliy bayramlar, festivallar yoki xalq og'zaki ijodi namunalaridan biri tanlanadi (masalan, **Navro'z bayrami**). Ishtirokchi ushbu madaniy hodisa nomidan yoki unga murojaat shaklida **"Moziyga maktub"** yozadi.

Maktub matnida: bayramning kelib chiqishi, tarixiy-madaniy ahamiyati, ijtimoiy-ma'naviy vazifasi, bugungi **kundagi** tarbiyaviy va birlashtiruvchi roli yoritiladi. Maktubda kamida 5 ta sifat yoki 5 ta fe'l yoki 5 ta ot ongli ravishda qo'llanilishi shart.

Namunaviy ilmiy ifoda:

Navro'z bayrami – (5 ta sifat asosida). Navro'z bayrami – qadimiy, umuminsoniy, tabiat bilan uyg'un, birlashtiruvchi va hayotbaxsh madaniy hodisadir. U inson va tabiat o'rtasidagi muvozanatni aks ettirib, jamiyatda yangilanish, totuvlik va ma'naviy poklanish g'oyalarini targ'ib etadi.

Navro'z bayrami – (5 ta fe'l asosida). Navro'z bayrami insonlarni birlashtiradi, milliy o'zlikni anglatadi, ezgulikni tarannum etadi, avlodlarni bog'laydi va jamiyat ma'naviyatini mustahkamlaydi.

Navro'z bayrami – (5 ta ot asosida). Navro'z bayrami – an'ana, meros, yangilanish, hamjihatlik va barqarorlik timsolidir. U xalqning tarixiy xotirasini saqlab, madaniy uzviylikni ta'minlaydi.

Natija: Ushbu mashg'ulot talabalarda madaniy tafakkurni rivojlantiradi; til va madaniyat uyg'unligini anglashga yordam beradi; milliy bayramlarga ilmiy va ijodiy yondashuvni shakllantiradi; yozma nutq va mustaqil fikrlashni faollashtiradi.

"Moziyga maktub" mashg'uloti milliy bayramlarni shunchaki an'ana sifatida emas, balki **ijtimoiy-madaniy fenomen** sifatida anglashga xizmat qiladi. Lingvistik

vositalar orqali bayram mazmunini ifodalash ishtirokchilarda **milliy o'zlikni anglash, tarixiy xotirani mustahkamlash** va **madaniy barqarorlikni saqlash** kompetensiyalarini shakllantiradi.

Refleksiya: Bu jarayon mashg'ulotni yakunlaydi. Guruhning har bir a'zosini eshitish, uning emotsional holati to'g'risida bilish, sodir bo'layotganlarga nisbatan o'z munosabatini bildirish imkoniyatini berish zarur. Muhokama quyidagi savollarga yo'naltirilishi mumkin:

- Siz mashg'ulotni qanday tuyg'ular bilan tugatyapsiz?
- Siz uchun eng samaralisi nima bo'ldi?
- Mashg'ulotda siz nimalarni uddaladingiz, nimani esa uddalay olmadingiz?
- Qanday savollar yoki mavzular sizda eng ko'p qiziqish uyg'otdi?

Xulosa qilib aytganda, raqamli jamiyat sharoitida tyutorlik faoliyatini samarali tashkil etishda madaniy turizm vositalaridan foydalanish talabalarning bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazish, ularning ma'naviy-axloqiy, estetik hamda ijtimoiy rivojlanishini ta'minlashda muhim pedagogik omil hisoblanadi. Muzeylar, tarixiy obidalar, teatrlar, milliy bayram va festivallarga uyushtirilgan tashriflar talabalarda milliy qadriyatlarga hurmat, tarixiy xotira, vatanparvarlik va madaniy tafakkurni shakllantiradi. Madaniy turizm asosida tashkil etilgan auditoriyadan tashqari mashg'ulotlar tyutor va talabalar o'rtasidagi interaktiv muloqotni kuchaytirib, hamkorlik muhiti va ijobiy psixologik muhitni yaratadi. Raqamli texnologiyalar bilan uyg'unlashgan madaniy-ma'rifiy faoliyat talabalarning mustaqil fikrlashi, ijodkorligi va ijtimoiy faolligini rivojlantirishga yordam beradi. Tyutorlik faoliyatida madaniy turizm vositalaridan foydalanish pedagogik ta'lim samaradorligini oshirish, talaba shaxsini har tomonlama rivojlantirish hamda raqamli jamiyat talablariga mos kompetensiyalarni shakllantirishning muhim psixologik-pedagogik yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 17-oktabrdagi "Oliy ta'lim tashkilotlarida tyutorlik faoliyatini tashkil etish tartibi to'g'risida"gi PF-656-sonli nizomi.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining "Turizm sohasini jadal rivojlantirishni tahminlash chora-tadbirlari to'g'risida" 2016-yil 2-dekabr, PF-4861-sonli Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi 2016-yil 12-avgustdagi "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida" gi O'RQ-406-sonli Qonuni.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli Farmoni.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 27-iyuldagi "Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3151-sonli Qarori.

INTELLEKTUAL MUVAFFAQIYATLI O'SMIRLARNING IJTIMOIIY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Allamova Shahista Yuldashboyevna

Urganch innovatsion universiteti ,
Boshlang'ich ta'lim va Psixologiya
kafedrasi o'qituvchisi
shoxista8327@mail.ru
Telefon: 97-211-10-21

“Social psychological characteristics of intellectually successful teenagers”

Annotation.

If conditions have been created in the educational process that allow the formation of the socio-psychological characteristics of intellectually successful children, If students are given an idea of the psychological foundations of the formation of intellectual characteristics, then the development of socio-psychological characteristics of intellectually successful children will increase.

Key words: Intellectual, adolescence, mental development, educational system, social psychological characteristics.

“Социально-психологические особенности интеллектуально успешных подростков ”

Аннотация

Если в образовательном процессе созданы условия, позволяющие формировать социально-психологические характеристики интеллектуально успешных детей, если учащимся дается представление о психологических основах формирования интеллектуальных характеристик, тогда повысится развитие социально-психологических особенностей интеллектуально успешных детей.

Ключевые слова: Интеллектуал, подростковый возраст, психическое развитие, социально-психологические характеристики.

“Intellectual muvaffaqiyatli o'smirlarning ijtimoiy psixologik xususiyatlari”

Аннотация

Ta'lim jarayonida intellektual muvaffaqiyatli bolalarning ijtimoiy psixologik xususiyatlari shakllanishiga imkon beradigan sharoitlar yaratilsa, o'quvchilarga intellektual xususiyat shakllanishining psixologik asoslari haqida tushunchalar berib borilsa ularda intellektual muvaffaqiyatli bolalarning ijtimoiy psixologik xususiyatlarini rivojlanishi unumi oshganligi xaqida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Intellect, o'smirlik davri, psixik rivojlanish, ta'lim tizimi, ijtimoiy psixologik xususiyatlar.

Kirish. O'smirlar ota-onalari bilan muloqot qilishda qiyinchiliklarga duch kelishadi, ko'pincha ular bilan ziddiyatga tushadilar. Ota-onalarga hissiy qaramlikni yo'qotish istagi qizlarga qaraganda o'g'il bolalarda ko'proq namoyon bo'ladi. O'smirlar shaxsini shakllantirish uchun noqulay sharoitlarda (qiyin oilaviy vaziyat,

ota-onalar bilan nizolar, o'rtoqlar bilan qoniqarsiz munosabatlar, o'z-o'zini hurmat qilishning oshishi, maktabdagi o'quv jarayonidagi kamchiliklar va boshqalar) asotsial tuyg'ularning kuchayishi kuzatilishi mumkin. Bu o'smirda norozilik va g'azabni keltirib chiqaradigan, uning tajovuzkor hissiy reaksiyasida namoyon bo'lishi mumkin bo'lgan muhim lahza - bu kattalarning e'tiborsizligi, uning so'rovlariga, intilishlariga, o'smirning butun shaxsiyatiga do'stona munosabatda bo'lishdir. Motivatsion soha. O'smirning motivatsion-shaxsiy sohasi tarkibida tub o'zgarishlar ro'y bermoqda. u ierarxik xususiyatga ega bo'ladi, motivlar to'g'ridan-to'g'ri harakat qilmaydi, balki ongli ravishda qabul qilingan qaror asosida paydo bo'ladi, ko'plab manfaatlar doimiy ehtiros xarakterini oladi. muloqot jarayonining motivatsion tuzilishida sezilarli o'zgarishlar ro'y bermoqda: ota-onalar va o'qituvchilar bilan munosabatlar o'z ahamiyatini yo'qotmoqda, tengdoshlar bilan munosabatlar muhim ahamiyatga ega bo'lib, guruhga tegishli bo'lish zarurati aniq namoyon bo'ladi. guruhga mansublik yoshlarning ko'plab ehtiyojlarini qondirishi mumkin. Yosh o'smirlar uchun umumiy qiziqish va sevimli mashg'ulotlarini do'stlari bilan bo'lishish imkoniyati katta ahamiyatga ega; sadoqat, halollik va sezgirlik ham ular uchun juda muhimdir. Guruhga muvofiqlik o'smirlar va ma'lum miqdorda muvofiqlikni talab qiladi. biror kishi kompaniyaga qo'shilishi uchun u uning boshqa a'zolari kabi bo'lishi kerak: bu maxsus jargondan foydalanish yoki ba'zi o'ziga xos tafsilotlarda farq qiluvchi kiyim kiyish bo'lishi mumkin. Ushbu parametrlarga mos kelmaganlar, guruh ularni e'tiboridan mahrum qiladi. Chuqur hissiy bog'lanish va umumiy manfaatlarga asoslangan yaqin do'stlikni izlashga moyillik. do'stlik ta'riflarida ikkita sabab ustunlik qiladi: o'zaro yordam va sadoqat talabi; do'stdan hamdardlik bilan tushunishni kutish, o'smirlarda ota-onalar bilan norasmiy, tartibga solinmagan muloqotga bo'lgan ehtiyoj tengdoshlari bilan muloqotda bo'lgani kabi namoyon bo'ladi. Ota-onalarning tayyor emasligi, istamasligi, bolalarning kattalikka, mustaqillikka bo'lgan tobora ortib borayotgan istagini tushunish va qabul qila olmaslik o'smirlarning ota-onalari bilan muloqot qilishdan noroziligiga sabab bo'ladi. avvalo, bu o'smirlarning yoshlarning ehtiyojlari va ehtiyojlariga ko'proq mos keladigan tengdoshlari bilan muloqot qilish istagining sababidir. Muloqotdagi norozilik o'smirlarning xulq-atvorida bir qator salbiy tendentsiyalarning shakllanishiga olib kelishi mumkin, ularda huquqbuzarlik (deviant, noqonuniy) xatti-harakatlar rivojlanishi mumkin. o'rta sinflarda etakchi motivlar sinfda ma'lum bir mavqega ega bo'lish, tengdoshlarning tan olinishiga erishish istagi. O'rta maktabda o'qish kelajakni amalga oshirish, o'z hayotiy istiqbollari va kasbiy niyatlarini tushunishga qaratilgan motivlar bilan belgilana boshlaydi. Muayyan kasbga qiziqishdan tashqari, o'zini namoyon qilish va o'zini namoyon qilish zarurati, yoshning muayyan kasbni tanlashi ko'pincha ushbu kasbning ijtimoiy obro'si, ota-onalarning ta'lim darajasi va kasbi bilan belgilanadi. Oilaning moddiy farovonligi. ish haqining kutilayotgan darajasi ham katta ahamiyatga ega, garchi bu qaramlik yoshga qarab kamayib boradi. Muxtoriyatga bo'lgan ehtiyoj - mustaqillik, mustaqillik, erkinlik olish zarurati; kattalarning huquq va majburiyatlarini o'z zimmasiga olish istagi. xulq-atvor avtonomiyasi - tashqi rahbarliksiz mustaqil qarorlar qabul qilish uchun etarli bo'lgan mustaqillik va erkinlikka ega bo'lish. Hissiy

avtonomiya - bolalarning ota-onalarga hissiy qaramligidan xalos bo'lish, bu davrning eng muhim xususiyatlaridan biri jinsiy rivojlanish va jinsiy sohaga qiziqishning ortishi hisoblanadi. Rivojlanishning dastlabki bosqichlarida bu qiziqish ko'proq o'smirlar tomonidan o'z tanasini o'rganishga, uning o'zgarishini va erkaklik va ayollikning umumiy qabul qilingan me'yorlariga muvofiqlik darajasini kuzatishga qaratilgan. asta-sekin o'smirlar boshqalarning, ayniqsa, qarama-qarshi jins vakillarining rivojlanishiga qiziqish uyg'otadi. Ular o'zlarining rivojlanayotgan jinsiy tuyg'ulari va ehtiroslarini bilishadi, ular erotik tajriba sifatida jinsiy aloqaga qiziqish ortib boradi. o'smirlarning jinsiy faoliyati motivlarining aniq ifodalangan gender xususiyatlari topilgan. yigitlar uchun etakchi motiv - bu qiziqish, qizlar uchun - nozik tuyg'ular, o'smirlarning motivatsion sohasining yana bir xususiyati - turli xil xatti-harakatlarning og'ishlarini keltirib chiqaradigan ehtiyojlar va motivlarning paydo bo'lishi: giyohvandlik, alkogolizm, chekish, jinoiy xatti-harakatlar. o'z-o'zini anglashni rivojlantirish. O'smirlik davri bolaning o'zini o'zi anglashini rivojlantirishda, uning xatti-harakati va faoliyatining asosiy regulyatori sifatida o'zini o'zi qadrlashini shakllantirishda juda muhimdir, bu esa keyingi o'zini o'zi bilish, o'z-o'zini tarbiyalash jarayoniga bevosita ta'sir qiladi, va umuman, shaxsiyatni rivojlantirish. adekvat o'zini o'zi qadrlaydigan o'smirlar katta qiziqish doirasiga ega, ularning faoliyati turli xil faoliyatga, shuningdek, muloqot jarayonida boshqalarni va o'zini tushunishga qaratilgan o'rtacha va maqsadga muvofiq bo'lgan shaxslararo aloqalarga qaratilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Amonashvili SH.A. Obuchenie, otsenka, otmetka // Ser. Pedagogika i psixologiya, № 10, M.: Znanie, 1980. – S.80-96.
2. Anan'ev B.G. Izbrannyye psixologicheskiye trudy. V 2-x tomax. M.: 1980. - 10-110 s.
3. Anan'ev B.G. Problemy formirovaniya intellekta. L.: 1949. - 20-98 s.
- Umarov B.M. "Psixologiya" "Voriz nashriyot" Toshkent -2012.-34-45 betlar
4. G'oziev E.G'.Psixologiya metodologiyasi.-Toshkent,2012.
5. G'oziev E.G'.Sotsial psixologiya.-Toshkent,2013.
6. G'oziyev E. O'quvchilarning o'quv faoliyatini boshqarish. – T.: O'qituvchi,1998. – 104 b.

EVRISTIK YONDASHUV ASOSIDA O'QUVCHILARDA TADQIQOTCHILIK KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH METODLARI VA USHBU MAQSADGA YO'NALTIRILGAN PEDAGOGIK JARAYON MODEL.

Sabirov Zarifboy Raximbergan o'g'li

**Urganch innovatsion universiteti
"Boshlang'ich ta'lim va psixologiya"
kafedrasi o'qituvchisi**

Annotatsiya: Mazkur maqolada evristik yondashuv asosida o'quvchilarda

tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishning nazariy va amaliy jihatlari keng tahlil qilinadi. Ushbu jarayonni samarali tashkil etishga xizmat qiluvchi pedagogik model ishlab chiqilib, uning asosiy komponentlari batafsil yoritiladi.

Аннотация: В статье подробно рассматриваются методы формирования исследовательских навыков у учащихся на основе эвристического подхода и предлагается педагогическая модель.

Abstract: The article discusses methods of developing students' research skills based on a heuristic approach and proposes a pedagogical model.

Kalit so'zlar: evristik yondashuv, tadqiqotchilik ko'nikmalari, pedagogik model, mustaqil fikrlash, ta'lim texnologiyalari

Ключевые слова: эвристический подход, исследовательские навыки, педагогическая модель

Keywords: heuristic approach, research skills, pedagogical model

Hozirgi globallashuv sharoitida ta'lim tizimidan nafaqat bilim berish, balki o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish va ilmiy izlanish olib borish ko'nikmalarini shakllantirish talab etilmoqda. Shu nuqtai nazardan evristik yondashuv zamonaviy pedagogikaning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi [1; B.15.].

Evristik yondashuv — bu o'quvchilarni muammoli vaziyatga olib kirish orqali ularni mustaqil fikrlashga, yangi bilimlarni izlab topishga yo'naltiruvchi ta'lim metodidir. Ushbu yondashuvning asosiy maqsadi — bilimni tayyor holda berish emas, balki uni o'quvchining o'zi kashf etishiga erishishdir.

Evristik yondashuv quyidagi xususiyatlarga ega:

- muammoli vaziyat yaratish;
- savol-javob orqali fikrlashni faollashtirish;
- taxmin va gipotezalarni ilgari surish;
- tajriba va kuzatuv asosida xulosa chiqarish.

Evristik yondashuv o'quvchilarning bilimlarni tayyor holda qabul qilmasdan, balki mustaqil ravishda izlab topishiga, muammolarni hal qilishiga va yangi xulosalar chiqarishiga yordam beradi. Ushbu yondashuv o'quvchini faol subyektga aylantiradi va uning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi [6; B.45.].

Tadqiqotchilik ko'nikmalari o'quvchilarning ilmiy faoliyatga tayyorligini ifodalaydi. Ular muammo qo'yish, gipoteza ilgari surish, tajriba o'tkazish va natijalarni tahlil qilish kabi bosqichlarni o'z ichiga oladi. Mazkur ko'nikmalarni shakllantirishda muammoli ta'lim, loyiha metodlari va interfaol usullar muhim ahamiyat kasb etadi [2; B.27.].

Evristik yondashuv asosida tashkil etilgan ta'lim jarayonida o'qituvchi yo'naltiruvchi va fasilitator rolini bajaradi. U o'quvchilarga tayyor bilim bermaydi, balki ularni izlanishga undaydi. Bu esa o'quvchilarning bilimga bo'lgan qiziqishini oshiradi va ularning mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi [4; B.33.].

Pedagogik jarayonni samarali tashkil etish uchun maxsus model ishlab chiqish muhimdir. Ushbu model quyidagi komponentlardan iborat: maqsad, mazmun, metod va natija. Har bir komponent o'zaro uzviy bog'liq holda faoliyat yuritadi va ta'lim

samaradorligini ta'minlaydi.

Maqsad komponenti o'quvchilarda tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishga qaratilgan. Mazmun komponenti esa o'quv materiallarini tanlash va tizimlashtirishni o'z ichiga oladi. Bu yerda muammoli va izlanishga yo'naltirilgan topshiriqlarga alohida e'tibor qaratiladi [3; B.42.].

Metod komponenti turli interfaol va innovatsion metodlardan foydalanishni nazarda tutadi. Jumladan, "aqliy hujum", "klaster", "loyiha metodi" kabi usullar o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi. Bu metodlar orqali o'quvchilar mustaqil qaror qabul qilish va o'z fikrini asoslashga o'rganadi [5; B.18.].

Natijaviy komponent esa o'quvchilarning erishgan bilim, ko'nikma va malakalarini baholashga qaratilgan. Bu jarayonda diagnostika, monitoring va refleksiya usullari muhim ahamiyat kasb etadi. Natijada o'quvchilarning rivojlanish darajasi aniqlanadi va keyingi ta'lim strategiyalari belgilanadi.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, evristik yondashuv asosida tashkil etilgan darslar o'quvchilarning faolligini oshiradi, ularning darsga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi va bilimlarni mustahkamlashga yordam beradi. Bu esa ta'lim sifatini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, evristik yondashuv asosida o'quvchilarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirish zamonaviy ta'limning dolzarb yo'nalishlaridan biridir. Ushbu yondashuv orqali o'quvchilarning ilmiy salohiyati oshadi va ular kelajakda raqobatbardosh mutaxassis bo'lib yetishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Yo'ldoshev J. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent, 2020.
2. Karimov N. Pedagogik mahorat asoslari. – Toshkent, 2019.
3. Xoliqov A. Zamonaviy ta'lim metodlari. – Toshkent, 2021.
4. To'xtayeva R. Interfaol o'qitish metodlari. – Toshkent, 2018.
5. Ishmuhamedov R. Pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2017.

IJTIMOIIY-GUMANITAR TA'LIM INTEGRATSIYASI ORQALI TALABALARDA MEHNAT MADANIYAATINI SHAKLLANTIRISHNING INNOVATSION YONDASHUVLARI

Ravshanova Xurshida Maxmanazarovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ijtimoiy-gumanitar ta'lim integratsiyasu asosida oliy ta'lim muassalari talabalarida mehnat madaniyatini shakllantirishning innovatsion yondashuvkari tahlil etiladi. Zamonaviy ta'lim jarayonida shaxsning kasbiy kompetensiyasi bilan bir qatorda, uning mehnatga ongli munosabati, mas'uliyat hissi, kasbiy etika, jamoada ishlash ko'nikmalari va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish muhim pedagogic vazifa sifatida qaraladi. Tadqiqot natijalri oliy ta'lim tizimida raqobatbardosh, ijtimoiy faol va yuksak mehnat madaniyatiga ega mutaxassislarni tayyorlashda muhim nazariy nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tayanch soʻzlar: ijtimoiy-gumanitar taʼlim, menejer, modellashtirish, ish madaniyati, oliy taʼlim, kasbiy tayyorgarlik., iqtisodiyot, pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar.

Аннотация. В данной статье анализируются инновационные подходы к формированию трудовой культуры студентов высших образовательных учреждений на основе интеграции социально-гуманитарного образования. В современном образовательном процессе наряду с профессиональной компетентностью личности важной педагогической задачей рассматривается развитие осознанного отношения к труду, чувства ответственности, профессиональной этики, навыков командной работы и способности к творческому мышлению. Результаты исследования имеют важное теоретическое и практическое значение в подготовке конкурентоспособных, социально активных специалистов с высоким уровнем трудовой культуры в системе высшего образования.

Ключевые слова: оциально-гуманитарное образование, менеджер, моделирование, трудовая культура, высшее образование, профессиональная подготовка, экономика, педагогические технологии, интерактивные методы.

Abstract. This article analyzes innovative approaches to developing the work culture of students in higher educational institutions based on the integration of social and humanitarian education. In the modern educational process, alongside the development of professional competence, fostering a conscious attitude toward work, a sense of responsibility, professional ethics, teamwork skills, and creative thinking abilities is considered an important pedagogical task. The results of the study have significant theoretical and practical importance in training competitive, socially active specialists with a high level of work culture within the higher education system.

Keywords: social and humanitarian education, manager, modeling, work culture, higher education, professional training, economics, pedagogical technologies, interactive methods.

Maʼlumki, insonlarning axloqiy xatti-harakatlarini, ularning bir-biri bilan va umuman jamiyat bilan munosabatlarini tartibga soluvchi meʼyorlar tizimi sifatida umuminsoniy etika mavjud. Biroq, kasbiy faoliyatning ayrim sohalarida ham oʻziga xos etika shakllangan. Shunday qilib, biznes sohasida ishlaydigan odamlarning etikasi – biznes etikasi (ish etikasi) – kasbiy etikaning bir turi boʻlib hisoblanadi.

Ish madaniyatining kasbiy rakursini quyidagicha ochib berilgan: "...kasbiy faoliyatning oʻziga xos xususiyatlari bilan shartlangan meʼyorlar va baholashlarning oddiy va muqarrar ishlab chiqilishi haqida emas, balki axloqiy buyruqlar, taqiqlar va ruxsatlar mazmunining haqiqiy rivojlanishi, axloq shakli, uning noyob "kodi", axloqiy javobgarlik turlari va axloqiy bilimlarning butun tuzilmasi haqida gap bormoqda. Kasbiy etika meʼyorlarning elementar applikatsiyasi (qoʻllanilishi) emas, balki axloqiy ijodkorlikni nazarda tutadi.

Biznes etikasiga nisbatan, jahon tadbirkorlikning uzoq tarixi davomida ishlab chiqilgan quyidagi tamoyillar ajralib turadi: qonunga hurmat, halollik, soʻz va shartnomalarga sodiqlik, ishonchlilik va oʻzaro ishonch [1]. Zamonaviy biznes

etikasining nisbatan yangi tamoyili – ijtimoiy mas’uliyat tamoyili bo‘lib, u G‘arbda atigi bir necha o‘n yillar oldin jiddiy ko‘rib chiqila boshlangan”. Biznesdagi ijtimoiy mas’uliyatni kompaniyaning turli o‘zaro ta’sir sohalarida ixtiyoriy ravishda qabul qilgan majburiyatlari sifatida tushunish mumkin.

Ish munosabatlarining axloqiy jihatlari bo‘yicha tadqiqot so‘nggi yillardagi ijtimoiy-iqtisodiy inqirozlarning sababi aynan axloqiy inqiroz ekanligini ko‘rsatdi.

Shu bilan birga, barcha qarama-qarshiliklarga qaramay, jamoatchilik ongida yangi iqtisodiy sharoitlarga adekvat bo‘lgan siljishlar asta-sekin sodir bo‘lmoqda. Axloqiy paradigmaning o‘zgarishi uzoq davom etadigan jarayon bo‘lib, jamoatchilik psixologiyasining og‘riqli sinishi va uning yangi tarixiy voqelikka moslashishi bilan birga keladi [2].

Biznes va ish madaniyatida yuqori darajadagi etikani shakllantirish va rivojlantirish samaradorligi, birinchidan, davlat apparati sifatiga – uning kompetentligi, mas’uliyati, samaradorligi va halolligiga, ikkinchidan, tashkilot madaniyatining holatiga bog‘liq bo‘lib, bu uning muvozanatli va uyg‘un ishlashi uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Biznes etikasini shakllantirish masalalari ham hukumat, ham tashkilot darajasida hal qilinishi kerak. Biroq, bu ko‘p jihatdan tadbirkorning shaxsiy “ijtimoiy kompetentligi” darajasiga, boshqalarni tushunish, ularga hamdardlik bildirish, hamdardlikka ega bo‘lish va ish muhitida duch keladigan insonlar uchun mas’uliyat hissini his qilish qobiliyatiga ham bog‘liq, deb hisoblaymiz.

Savol tug‘iladi: buni o‘rgatish va uni tarbiyalash mumkinmi? O‘rgatish – bilim berish, ko‘nikma va qobiliyatlarni singdirish demakdir. Tarbiyalash – me’yorlar va an’analarni o‘zlashtirish, fikr, so‘z va amal birligiga erishish demakdir.

Rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega bo‘lgan ko‘pgina mamlakatlarda ta’lim muassasalari uzoq vaqtdan beri ish madaniyatini shakllantirishning birinchi bosqichi bo‘lib kelgan. Ushbu tajribani ijodiy hisobga olish orqali bu yerda ish madaniyatini optimallashtirish uchun ko‘p ishlar qilish va chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun aniq tashkiliy qadamlarni taklif qilish mumkin. Biznes etikasi bo‘yicha o‘quv kurslarini yaratish, ish madaniyati va biznes etikasi sohasida o‘qituvchilarning malakasini oshirish uchun o‘quv qo‘llanmalari, dasturlari va kurslarini ishlab chiqish, yetakchi xorijiy biznes maktablari bilan muntazam xalqaro almashinuv dasturlari va o‘qitishni yo‘lga qo‘yish, tizimlilik tamoyiliga rioya qilish, bu esa axloqiy tamoyillarni alohida emas, balki ish madaniyatining bir qismi sifatida ko‘rib chiqishga imkon beradi, bu esa o‘z navbatida, jahon madaniyatining ajralmas qismi bo‘lib hisoblanadi [4].

Mamlakatning yetakchi OTMlari bugungi ijtimoiy rivojlanish sharoitida dolzarb bo‘lgan “Biznes etikasi” va “Korporativ boshqaruv” kabi kurslarga tobora ko‘proq e’tibor qaratmoqdalar, chunki “globallashuv va global iqtisodiy makonga integratsiyalashuv muammolari korporativ boshqaruvda shaffoflikni, yuqori boshqaruv qarorlarida oldindan aytib bo‘ladiganlikni va inson resurslariga tashkilot raqobatbardoshligining asosiy manbai sifatida qarashni talab qiladi”.

Shunday qilib, o‘zaro ta’sirning axloqiy jihatlari bilish korxonalar, tashkilotlar ish madaniyatida yuqori darajadagi ish madaniyati va ijtimoiy

mas'uliyatga erishishning asosiy shartidir.

Ish madaniyatining tarixiy jihati ham tadqiqotimiz uchun muhimdir. U ko'plab zamonaviy tadqiqotchilarning asarlarida ish madaniyatining barcha ijobiy jihatlarini rivojlantirishga qaratilgan holda tahlil qilingan.

Ish madaniyati – “xalqning noyob tarixi, uning sanoat va iqtisodiy salohiyati va yillar davomida shakllangan an'analariga asoslangan umummilliy hodisadir”.

O'rganib chiqish natijasida shunga ishonch hosil qilish mumkinki, uning asosiy tamoyillari bugungi kunda ham zamonaviy va dolzarbdir. Barcha tayanch jihatlarida – o'ziga, mehnat faoliyatiga, insonlarga va jamiyatga nisbatan insonning ish madaniyati profili zamonaviy idealga yaqin turgan.

Tarixdagi o'tish davrlarida, bir iqtisodiy tizim boshqasi bilan almashtirilganda, yangi axloqiy va madaniy qadriyatlar ham shakllanadi. Biroq, eski qadriyatlar tizimining buzilishi sharoitida yangisi unchalik tez paydo bo'lmaydi, shuning uchun ish munosabatlarining yetuk, shakllangan tizimi va ularni tartibga soluvchi axloqiy me'yorlar haqida gapirish hali mumkin emas. Zamonaviy ish madaniyati xulq-atvor stereotiplarining rang-barang aralashmasini ifodalaydi; buyruqlar orqali amalga oshiriladigan iqtisodiyot davridan qolgan boshqaruv stereotiplari; G'arb ish madaniyatidan olingan jihatlar; va chinakam bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida hali ham paydo bo'layotgan, to'liq shakllanmagan “o'yin qoidalari”.

Ish madaniyati elementlarini tavsiflashda tashqi xususiyatlar ustunlik qiladi, biroq ish madaniyatining mohiyati uning psixologik o'zagida yotadi. Shuning uchun, “ish madaniyatining tashqi xususiyatlarini o'zlashtirish nisbatan oson, ammo axloqiy qadriyatlar tizimida yashiringan ichki madaniyatni o'zlashtirish juda qiyindir”.

Ish madaniyatini mavhum va muayyan sifatida ko'rib chiqish taklif etiladi. Mavhum madaniyat – aniq xatti-harakatlarga aylanadigan ideallar va qadriyatlar, muayyan madaniyat esa – odat, faoliyat stereotiplari, rasmiy, mehnat va boshqa xatti-harakatlardagi odatiy narsadir. Menejment tilida mavhum va muayyan ish madaniyati, “operativ hayot qatlami va strategik hayot qatlami bo'lib, ular ish hayotida va ish madaniyatida doimiy va bir vaqtning o'zida mavjud [5]. Faqat shu yo'l bilan zamonaviy ish hayotining tekis emas, balki uch o'lchovli qiyofasini olish mumkin”.

Biz ushbu olimlarning ish madaniyatining ayrim jihatlarini ish madaniyatini bugungi kunda inson hayoti va faoliyatining shaxsiy va ijtimoiy tarkibiy qismlarini birlashtirgan zamonaviy ijtimoiy hayot hodisasi sifatida yaxlit tushunish uchun yetarli emas, degan fikriga qo'shilamiz. Shuning uchun ish madaniyatini jamiyat modernizatsiyasi sharoitida hamda bozor munosabatlarining moddiy va ma'naviy hayotning barcha sohalarida tarqalishi sharoitida yoshlarga kasbiy, shaxsiy yo'naltirishga mo'ljallangan ijtimoiy-gumanitar bilimlarning yagona, yaxlit komponenti sifatida ta'kidlash zarur, deb hisoblaymiz.

Shunday qilib, tadqiqotimiz integrativ xarakterga ega bo'lib, zamonaviy ish madaniyatining “uch o'lchovli tasvirini” yaratish vazifasini o'z oldiga qo'yib, uning pozitsiyasidan biz bugungi kun insoni uchun uning mohiyati va ahamiyatini

aniqlashimiz mumkin. Shu nuqtai nazardan, ish madaniyatini zamonaviy oliy ta'limda aks ettirilishi kerak bo'lgan va ijtimoiy-gumanitar bilimlarning ajralmas komponenti sifatida zamonaviy talabalarning – turli darajalarda ish munosabatlarida ishtirok etadigan va ularni quradigan bo'lajak mutaxassislarning umummadaniy va kasbiy rivojlanishiga hissa qo'shadigan murakkab, ko'p qirrali ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida ko'rib chiqamiz.

Umuman olganda, kasbiy tafakkur va faoliyatda ijtimoiy-gumanitar komponent muhim rol o'ynaydi. Bir tomondan, jamiyat uchun jismoniy xavfsizlik mutaxassislarning ijtimoiy, axloqiy va kasbiy kompetentligi bilan kafolatlanadi. Boshqa tomondan, jamiyat faoliyati mexanizmlari, inson psixologiyasi, muloqot qobiliyatlari va intellektual moslashuvchanlikni – ijtimoiy-gumanitar bilimlar beradigan barcha narsalarni bilish insonning jamiyatga kirishini, murakkab kasbiy va kundalik sharoitlarda optimal yechimlarni izlashni osonlashtiradi. Ushbu bilimlarning komponenti sifatida ish madaniyati, jamiyat rivojlanishining hozirgi bosqichida ijtimoiy, madaniy va ish o'zaro ta'sirining xususiyatlarini aks ettirgan holda, ish munosabatlari sohasida aynan shu funksiyalarni bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Кусков, А. Н. Менеджмент [Текст]: Учебное пособие / А. Н. Кусков, А. П. Чумаченко. - М.: ГИНФО, 2000. - 368 с.
2. С. Р. Филоновича Бизнес-образование: специфика, программы, технологии, организация / под общ. ред.. - М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2004. - 690 с.
3. Барамзина, С. А. Дидактика: основы теории с позиции личности ориентированного подхода [Текст]: учебное пособие / С. А. Барамзина. — Киров: Изд-во ВятГГУ, 2008. - 135 с.
4. Махманazarovna, R. M. (2022). The Importance of a Confirming Experiment in Pedagogical Work in Teaching the Science of Econometrics.

RAQAMLI JAMIYATDA PEDAGOGNING KASBIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA PSIXOLOGIK- PEDAGOGIK OMILLAR

Kutliyeva Feruzaxon Yusupovna

**Urganch innovatsion universiteti
“Boshlang'ich ta'lim va psixologiya”
kafedrasi o'qituvchisi**

Annotatsiya. Mazkur tezisdan raqamli jamiyat sharoitida pedagogning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishga ta'sir etuvchi psixologik-pedagogik omillar tahlil qilinadi. Hozirgi globallashtirish va raqamlashtirish jarayonlari ta'lim tizimidan yuqori darajadagi moslashuvchanlik, innovatsion fikrlash va zamonaviy texnologiyalarni samarali qo'llashni talab etmoqda. Shu bois o'qituvchining kasbiy kompetensiyasi nafaqat predmet bilimlari, balki axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, kreativ yondashuv va refleksiv faoliyatni ham o'z ichiga oladi.

Аннотация. В данном тезисе анализируются психолого-педагогические факторы, влияющие на развитие профессиональной компетентности педагога

в условиях цифрового общества. Современные процессы глобализации и цифровизации требуют от системы образования высокого уровня гибкости, инновационного мышления и эффективного применения современных технологий. Поэтому профессиональная компетенция учителя включает в себя не только предметные знания, но и использование информационно-коммуникационных технологий, креативный подход и рефлексивную деятельность.

Abstract. This thesis analyzes the psychological and pedagogical factors influencing the development of a teacher's professional competence within the digital society. Current processes of globalization and digitalization require a high level of flexibility, innovative thinking, and the effective application of modern technologies from the education system. Therefore, a teacher's professional competence includes not only subject knowledge but also the use of information and communication technologies, a creative approach, and reflective activity.

Kalit so'zlar: raqamli jamiyat, kasbiy kompetensiya, pedagog, psixologik omillar, pedagogik omillar, innovatsiya, ta'lim sifati, shaxs rivoji.

Ключевые слова: цифровое общество, профессиональная компетентность, педагог, психологические факторы, педагогические факторы, инновации, качество образования, развитие личности.

Keywords: digital society, professional competence, teacher, psychological factors, pedagogical factors, innovation, quality of education, personal development.

Kirish. Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi jamiyatning barcha sohalari qatori ta'lim tizimiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Raqamli jamiyat sharoitida pedagog faoliyatiga qo'yilayotgan talablar tubdan o'zgarib, uning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish muhim masalaga aylanmoqda. Shu bois o'qituvchining nafaqat bilim darajasi, balki psixologik tayyorgarligi va pedagogik mahorati ham alohida ahamiyat kasb etadi. Raqamli jamiyatda o'qituvchining kasbiy kompetentligini rivojlantirish o'z-o'zini rivojlantirishga bo'lgan motivatsiya, raqamli vositalarni o'zlashtirish, pedagogik refleksiya va uzluksiz ta'limga tayyorlik bilan bog'liq. Interaktiv o'zaro ta'sirga tayyorlik, raqamli axloqni tushunish va ta'lim usullarini raqamli ta'lim muhitiga moslashtirish qobiliyati hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Asosiy qism. Hozirgi kunda raqamli jamiyatning shakllanishi ta'lim tizimiga yangi talablarni qo'yimoqda. Bu jarayon pedagogdan nafaqat chuqur nazariy bilim, balki zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish ko'nikmalarini ham talab etadi. Kasbiy kompetensiya pedagogning bilim, ko'nikma va malakalari hamda shaxsiy sifatlarining uyg'unlashgan tizimi bo'lib, ta'lim jarayonining samaradorligini ta'minlaydi [1]. Raqamli muhitda ushbu kompetensiya yanada kengayib, texnologik savodxonlik, kreativ fikrlash va innovatsion yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Shu jihatdan o'qituvchining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Pedagogika fani va amaliyotida bugungi kunda axborotlashtirish va kommunikatsiya vositalaridan foydalanish sohasida o'qituvchining kasbiy mahorati darajasiga qo'yiladigan zamonaviy talablar va pedagogik voqelik o'rtasida, kasbiy-pedagogik

vazifalar tizimining yaxlitligi va ta'lim dasturlari mazmunining o'rtasida, malaka oshirish tizimida ularning ilmiy-metodik ta'minotining yo'qligi o'rtasida ziddiyatlar mavjud. Bu esa o'qituvchini tayyorlashning samarali yondashuvlari va texnologiyalarini ilmiy-pedagogik jihatdan izlash vazifasini dolzarblashtiradi. Rivojlanishning asosiy jihatlari kompetensiyalarni rivojlantirish motivatsiyani shakllantirishdan tortib, pedagogik amaliyotda raqamli vositalardan foydalanishni avtomatlashtirishgacha bo'lgan bosqichlardan o'tadi, bu esa doimiy psixologik qo'llab-quvvatlash va ta'limni talab etadi.

Kasbiy kompetensiya – bu pedagogning bilim, ko'nikma, malaka va shaxsiy sifatlarining integratsiyalashgan tizimi bo'lib, u ta'lim jarayonini samarali tashkil etishga xizmat qiladi. Raqamli muhitda ushbu kompetensiya yanada kengayib, innovatsion yondashuv, kreativ fikrlash va moslashuvchanlik kabi sifatlarni ham o'z ichiga oladi.

Pedagogning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda psixologik omillar muhim o'rin tutadi. Pedagogning o'z ustida ishlashi, yangiliklarga ochiqqligi va moslashuvchanligi uning kasbiy o'sishini ta'minlaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchining refleksiv faoliyati uning samaradorligini oshiradi [2]. Jumladan, ichki motivatsiya, kasbiy o'zini anglash, refleksiya, stressga chidamlilik hamda kommunikativ qobiliyatlar pedagog faoliyatining samaradorligini belgilaydi. Ayniqsa, raqamli ta'lim muhitida o'qituvchining o'zgarishlarga moslasha olishi va yangiliklarga ochiqqligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik omillar qatoriga zamonaviy o'qitish metodlari, interaktiv texnologiyalar va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim kiradi. Raqamli vositalardan samarali foydalanish o'quv jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi. UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan kompetensiya modeli o'qituvchilarning raqamli ko'nikmalarini rivojlantirish muhimligini ta'kidlaydi [3]. Shuningdek, OECD hisobotlarida pedagoglarning uzluksiz ta'lim olishi zarurligi qayd etilgan [4]. Shu bilan birga, uzluksiz kasbiy rivojlanish, malaka oshirish va o'z-o'zini rivojlantirish mexanizmlari pedagog kompetensiyasining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Xulosa. Raqamlashtirish sharoitida pedagogning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish – bu shunchaki dasturlarni o'zlashtirish emas, balki shaxs va faoliyat uslubining chuqur o'zgarishidir. Bunda texnologiyalar ikkilamchi hisoblanadi. Pedagogning didaktikani qayta qurishga va yuqori texnologiyali muhitda fasilitator rolga psixologik moslashishga tayyorligi birlamchidir. Muvaffaqiyat o'qituvchining gadjetlar samaradorligini tanqidiy baholash qobiliyatiga va faqat “vizual shovqin” yaratmaydigan, natija uchun haqiqatan ham ishlaydigan yechimlarni tanlashiga bog'liq.

Xulosa qilib aytganda, raqamli jamiyatda pedagogning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish kompleks yondashuvni talab etadi. Psixologik va pedagogik omillarning uyg'unligi o'qituvchining professional faoliyatini samarali tashkil etish, ta'lim sifatini oshirish hamda raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Muslimov N.A. Kasbiy kompetentlik va pedagogik mahorat asoslari. – Toshkent: Fan, 2017.
2. Hattie John J. Visible Learning. – Routledge, 2009.
3. UNESCO. ICT Competency Framework for Teachers. – Paris, 2018.
4. OECD. Teachers and School Leaders as Lifelong Learners. – Paris, 2019.
5. Muslimov N.A. *Kasbiy kompetentlik va pedagogik mahorat asoslari*. – Toshkent: Fan, 2017.
6. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. *Pedagogik texnologiyalarning nazariy va amaliy asoslari*. – Toshkent, 2010.

ZAMONAVIY INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNING PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

G.Xasanova

Urganch innovatsion universiteti
“Boshlang‘ich ta‘lim va psixologiya” kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada zamonaviy innovatsion texnologiyalarning pedagogik jihatlari yoritib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Innovatsiya, innovatsion ta‘lim, ta‘lim innovatsiyalari, kredit, modul, shaxsga yo‘naltirilgan ta‘lim.*

Barchamizga ma‘lumki, so‘nggi yillarda mamlakatimizda ta‘lim tizimini rivojlantirish, kadrlarni malakasini oshirish hamda ularni qayta tayyorlash sohasi tubdan isloh qilinmoqda. Uni o‘tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to‘la xalos etish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma‘naviy va ahloqiy talablarga javob beruvchi yetuk mutaxassislar tayyorlash tizimini yaratishga alohida e‘tibor qaratilyapti.

Bunda innovatsiyalar, ilg‘or pedagogik texnologiyalarni joriy etish, shu bo‘yicha zarur huquqiy mexanizmlarni yaratishga ustuvor yo‘nalish sifatida qaralayotgani muhimdir.

Oliy va kasb-hunar ta‘limini boshqarishda zamonaviy innovatsion texnologiyalarni joriy etish, barkamol avlodni o‘qitish va tarbiyalashda yagona davlat siyosatini amalga oshirish o‘z samarasini bermokda [1]. “Ta‘lim jarayonini ixtiyoriy qurish va amalga oshirishdan, uning har bir qism va bosqichlarini izchil asoslangan, yakuniy natijani haqqoniy tashxislashga yo‘naltirilgan” ga o‘tish uchun asos zarur [2].

Pedagogik tizimni takomillashtirib, yuqori sifat va samaradorlikka erishishga oid g‘oya, nazariya, qoida, shakl, metodlar va vositalar tizimini-pedagogik innovatsiyalar sifatida qabul qilish mumkin. So‘nggi 20-25 yillar davomida pedagogik tizimga ko‘plab yangiliklar kiritilayotganligining guvohi bo‘lib turibmiz. Misol sifatida yangi konsepsiyalar, investitsiyalar, testlar, o‘quv rejalari, yangi turdagi o‘quv yurtlari, texnologiyalar va shu kabilarni ko‘rsatish mumkin.

Lug‘aviy jihatdan “innovatsiya” tushunchasi ingliz tilidan tarjima qilinganda

(“innovation”) “yangilik kiritish” degan ma’noni anglatadi. “Innovatsiya” tushunchasi mazmunan aniq holatni ifodalaydi.

Innovatsion ta’lim jarayonida qo’llaniladigan texnologiyalar innovatsion ta’lim texnologiyalari yoki ta’lim innovatsiyalari deb nomlanadi.

Innovatsion ta’lim (inglizcha soʻzdan olingan boʻlib, “innovation” – “yangilik kiritish, ixtiro” ma’nolarini anglatadi) bu – ta’lim sohasi yoki oʻquv jarayonida mavjud muammoni yangicha yondashuv asosida yechish maqsadida qo’llanilib, avvalgidan ancha samarali natijani kafolatlay oladigan shakl, metod va texnologiyalardir [3].

Ta’lim innovatsiyalari faoliyat yoʻnalishiga, kiritilgan oʻzgarishlar tavsifiga, oʻzgarishlar koʻlami va kelib chiqish manbaiga koʻra farqlanadi. Ushbu yoʻnalishlarning har birida ta’lim oʻquvchi shaxsining qiziqishi, qobiliyati, imkoniyati va shart-sharoitlari eʼtiborga olinib tashkil etiladi. Ayniqsa, shaxsga yoʻnaltirilgan ta’limda oʻquvchida mustaqil fikrlash orqali muammoli vaziyatlardan chiqishga intilish malakasini shakllantirishga alohida urgʻu beriladi.

Shaxsga yoʻnaltirilgan ta’lim – talabani fikrlash va harakat strategiyasini inobatga olgan holda uning shaxsi, oʻziga xos xususiyatlari, qobiliyatini rivojlantirishga yoʻnaltirilgan ta’lim. U pedagog va talaba oʻrtasidagi oʻzaro munosabat hamkorlik va tanlash erkinligiga asoslanib, talabani qadriyat sifatida eʼtirof etilishini uchun sharoit yaratadi.

Modul – lotincha soʻzdan olingan boʻlib «modylies» - «oʻlchov», «yoʻl» maʼnosini anglatadi.

Modul – bir nechta fan hamda kurslar oʻrganiladigan oʻquv rejasining bir qismi. U talabalarda maʼlum bir bilim va koʻnikma hosil qilish, tahliliy-mantiqiy mushohada yuritish salohiyatiga ega boʻlishga qaratilgan bir nechta fanlar majmui hisoblanadi. Bunda oʻqituvchi oʻquv jarayonini tashkil qiladi, jonli, video hamda audio maʼruzalar oʻqiydi, talabani faoliyatini muvofiqlashtiradi va nazorat qiladi. Talaba esa mavzuni mustaqil oʻrganadi hamda berilgan topshiriqlarni bajaradi [4].

Bu iqtidorli talabalarni individual va mustaqil ishlarini maqbul rejalashtirishga imkon beradi.

Modul asosida oʻqitish tizimida talabalar bilimi, malakasi hamda koʻnikmasini baholashda reyting baholash tizimidan foydalaniladi. Unda talabani barcha oʻquv faoliyati, yaʼni auditoriya va auditoriyadan tashqarida olgan, oʻzlashtirgan bilimlari ball berish orqali baholanadi.

Kredit (credit) — talabani alohida ta’lim yoʻnalishi yoki dasturi boʻyicha fanlarni oʻqib oʻrganishi va oʻzlashtirishi uchun sarflangan oʻquv yuklamasining oʻlchov birligidir. Kredit — talabani meʼyoriy hujjat bilan belgilangan, odatda bir hafta davomida auditoriyada va mustaqil ravishda ta’lim olishi uchun ajratilgan minimal vaqt oʻlchovidir. Talabaga kredit maʼlum bir fandan belgilangan topshiriqlarni bajarib, yakuniy imtihondan muvaffaqiyatli oʻtgandan soʻng beriladi.

Kredit-modul tizimi, bu — ta’limni tashkil etish jarayoni boʻlib, oʻqitishning modul texnologiyalari jamlamasi va kredit oʻlchovi asosida baholash modeli hisoblanadi. Uni bir butunlikda olib borish serqirra hamda murakkab tizimli jarayondir. Kredit-modul tamoyilida ikkita asosiy masalaga ahamiyat beriladi:

talabalarning mustaqil ishlashini ta'minlash; talabalar bilimni reyting asosida baholash [5].

Har bir talaba kelajakda tanlagan yo'nalishi va mutaxassisligi bo'yicha diplomga ega bo'lishi uchun kreditlarni yig'ib borishi lozim. To'plangan kredit talabaga butun umr davomida o'zining malakasini oshirib borish yoki qo'shimcha oliy ma'lumot olishiga xizmat qilib boraveradi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, yuqoridagilar dars mashg'ulotlarini nafaqat o'qitishni innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida olib borish, balki talabadan mustaqil o'qib-o'rganish, ta'limga yangicha munosabatda bo'lish, mehnat bozori talabidan kelib chiqib, zaruriy va chuqur nazariy bilimlarni egallash, amaliy ko'nikmalarini shakllantirishga o'rgatishdan iboratdir. Qisqacha aytganda, mazkur tizim talabaning kasbiy rivojlanishi va kamolotiga yo'naltirilgan tizim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ишмухамедов Р.Ж., Инновацион технологиялар ёрдамида таълим самарадорлигини ошириш йўллари. – Т., ТДПУ, 2005 й.

2. Беспалько О.В., Социальная педагогика: схемы, таблицы, комментарии (учеб.пособие) – М., Центр учебной литературы, 2009 г.

3. Муслимов Н.А., Усмонбоева М.Х., Сайфуров Д.М., Тўраев А.Б., Инновацион таълим технологиялари – Т., “Сано стандарт” нашриёти, 2015 й.

4.Омонов Х.Т., Хўжаев Н.Х., Мадярова С.А., Эшчанов Е.Т., Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат – Т.,2009 й.

BADIIY MATNLAR ORQALI O'QUVCHILARDA “VATAN” VA “VATANPARVARLIK” TUSHUNCHALARINI SHAKLLANTIRISHNING METODIK ASOSLARI.

Urazboyeva Sabohat Ortiqboyevna, Abdullayeva Zubayda Umidovna

Urganch innovatsion university o'qituvchi-

Urganch innovatsion university talabasi

Annotatsiya:Ushbu maqolada o'quvchilar dunyoqarashida “Vatan” tushunchasining mazmun-mohiyati va “Vatanparvarlik” tuyg'usini badiiy adabiyot namunalari asosida shakllantirish metodikasi yoritilgan. Maqolada statik (makon) va dinamik (harakat) tushunchalarining farqlari, badiiy asarlar tahlilida qo'llaniladigan zamonaviy pedagogik texnologiyalar hamda o'quvchilarning hissiy intellektini rivojlantirish yo'llari bayon etilgan.

Kalit so'zlar:Vatan, vatanparvarlik, badiiy matn, metodika, qahramonlik, ona tili, adabiy tahlil, milliy g'oya, tarbiya, estetik idrok.

Methodological foundations for developing the concepts of “Motherland” and “Patriotism” in students through literary texts.

Abstract:This article explores the essence and significance of the concept of “Motherland” in students' worldview and presents methods for fostering a sense of patriotism through works of fiction. It also discusses the differences between static

(space) and dynamic (movement) concepts, modern pedagogical technologies used in the analysis of literary texts, and ways to develop students' emotional intelligence.

Keywords: Motherland, patriotism, literary text, methodology, heroism, native language, literary analysis, national idea, education, aesthetic perception.

Методические основы формирования у учащихся понятий «Родина» и «патриотизм» посредством художественных текстов.

Аннотация: В данной статье раскрываются сущность и значение понятия «Родина» в мировоззрении учащихся, а также методика формирования чувства патриотизма на основе произведений художественной литературы. Кроме того, рассматриваются различия между статическими (пространственными) и динамическими (двигательными) понятиями, современные педагогические технологии анализа художественных текстов и пути развития эмоционального интеллекта учащихся.

Ключевые слова: Родина, патриотизм, художественный текст, методика, героизм, родной язык, литературный анализ, национальная идея, воспитание, эстетическое восприятие.

Kirish. Bugungi globalashuv davrida yoshlar ongida milliy o'zlikni anglash va Vatanga bo'lgan sadoqatni shakllantirish ta'lim tizimining eng ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Badiiy adabiyot — shunchaki axborot manbayi emas, balki inson ruhini tarbiyalovchi, unda Vatanga bo'lgan muhabbatni quruq so'zlarda emas, balki jonli obrazlar orqali aks ettiruvchi qudratli vositadir.

Ko'pincha o'quvchi ongida Vatan tushunchasi mavhum geografik makon sifatida qolib ketadi. Vatanparvarlikni esa faqat harbiy xizmat bilan bog'lashadi. Aslida esa bu tushunchalarni badiiy matnlardagi estetik bo'yoqlar va qahramonlar xarakteri orqali tushuntirish ta'lim samaradorligini oshiradi.

Ushbu maqolaning maqsadi — adabiyot darslarida badiiy matnlarni tahlil qilish orqali o'quvchilarda Vatanni his qilish (emotsional daraja) va uni himoya qilish (amaliy daraja) tushunchalarini tizimli ravishda rivojlantirish metodikasini taklif etishdan iborat.

Badiiy matnda "Vatan" va "Vatanparvarlik" dialektikasi

Badiiy asar — inson tuyg'ularining ko'zguvidir. O'quvchi qalbidagi Vatanga muhabbat uyg'otish uchun avvalo matndagi Vatan obrazini vizuallashtirish lozim. Badiiy matnlarda Vatan tushunchasi ikki bosqichda namoyon bo'ladi:

1. Lirik daraja (Vatan sog'inchi va go'zalligi): Bunda Vatan — tabiat, ona tuproq, beshik va bolalik xotiralari sifatida tasvirlanadi. Masalan, Hamid Olimjonning "O'rik gullaganda" yoki Mirtemirning "Surat" dostonidagi ona yurt tasvirlari o'quvchida "Vatan — bu mening uyim, mening tabiatim" degan tushunchani shakllantiradi.

2. Dramatik daraja (Vatanparvarlik — harakat sifatida): Bu bosqichda Vatan shunchaki makon emas, balki himoya qilinishi kerak bo'lgan muqaddas qadriyatga aylanadi. Vatanparvarlik tushunchasi "Alpomish" dostoni, "To'maris", "Jaloliddin Manguberdi" kabi tarixiy dramalarda qahramonning tanlovi va qurbonligi orqali ochib beriladi.

Vatanparvarlik — bu shunchaki his qilish emas, balki irodaviy sifatdir. Badiiy matnlar asosida ushbu tushunchani quyidagi uchta komponent orqali tushuntirish lozim:

- Intellektual vatanparvarlik: Milliy tilni mukammal bilish, tarixni oʻrganish va ilm bilan Vatanga xizmat qilish. (Masalan, Navoiy asarlaridagi ilm va tilga eʼtibor).

- Maʼnaviy vatanparvarlik: Milliy qadriyatlarni asrash, kattalarga hurmat va oʻzlikni unutmaslik.

- Fidoyilik: Vatan manfaati uchun oʻz shaxsiy manfaatidan voz kecha olish. (Masalan, "Oʻtkan kunlar"dagi Yusufbek hojining yurt tinchligi yoʻlidagi saʼy-harakatlari).

Matn bilan ishlashda "Muammoli vaziyat" yaratish

Oʻquvchi matndagi qahramonning xatti-harakatini shunchaki kuzatuvchisi boʻlib qolmasligi kerak. Metodist olimlar (masalan, Q.Yoʻldoshev) taʼkidlaganidek, oʻquvchini "hammuallif" darajasiga koʻtarish kerak.

Qahramon qiyin tanlov qarshisida turganda (masalan, Toʻmarisning oʻz oʻgʻlini qurbon qilishi yoki yurtini asrab qolishi) matnni toʻxtatib, oʻquvchidan: "Siz qahramon oʻrnida boʻlganingizda qanday yoʻl tutgan boʻlardingiz?" deb soʻrash. Bu savol vatanparvarlik tushunchasini nazariyadan shaxsiy eʼtiqodga aylantiradi.

Badiiy tahlil usullari

Oʻquvchilarga ushbu tushunchalarni samarali yetkazishda quyidagi metodik usullarni qoʻllash tavsiya etiladi:

- "Qadriyatlar ierarxiyasi" metodi: Matnni oʻqish jarayonida oʻquvchilarga qahramonning qadriyatlarini (oila, boylik, hayot, Vatan) tartiblash topshiriladi. Qahramon nega Vatan uchun hayotidan voz kechgani muhokama qilinishi orqali vatanparvarlikning eng oliy tuygʻu ekanligi isbotlanadi.

- Interfaol "Ijodiy qayta qurish" usuli: Oʻquvchilarga asardagi vatanparvar qahramonning monologi yoki unga maktub yozish topshirigʻi beriladi. Bu orqali oʻquvchi qahramonning his-tuygʻularini oʻzlashtiradi (identifikatsiya jarayoni).

- Badiiy detallar bilan ishlash: Masalan, asardagi "bir siqim tuproq", "yurt bayrogʻi" yoki "ona duosi" kabi detallarning ramziy maʼnolari tahlil qilinadi. Bu oʻquvchining matn qatlamidagi yashirin gʻoyalarni anglashiga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, badiiy matnlar asosida Vatan va vatanparvarlik tushunchalarini tushuntirish taʼlimning ham intellektual, ham axloqiy samaradorligini taʼminlaydi.

1. Badiiy matn oʻquvchida quruq faktlardan koʻra kuchliroq emosional xotira qoldiradi.

2. Vatan tushunchasi oʻquvchi ongida shunchaki hudud emas, balki maʼnaviy meros sifatida shakllanadi.

3. Vatanparvarlik esa faqat favqulodda holatlardagi qahramonlik emas, balki kundalik hayotdagi masʼuliyat va fidoyilik ekanligi tushuntiriladi.

Shu sababli, adabiyot darslarida matnni shunchaki oʻqish emas, balki uni

qadriyatlar prizmasi orqali tahlil qilish yosh avlodning vatanparvarlik ruhida kamol topishida poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tuxliyev B., Do'stmuhammadov X. "Adabiyot (O'qituvchi kitobi)". – Toshkent: "O'zbekiston", 2017. (Badiiy matn ustida ishlash metodikasi bo'yicha amaliy qo'llanma).
2. Safarova R. va boshqalar. "O'quvchilarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirishning pedagogik texnologiyalari". – Toshkent: "Fan va texnologiya", 2014. (Mavzuning bevosita pedagogik yechimlari berilgan).
3. Husanboyeva Q. "Adabiy ta'lim orqali o'quvchilarning ma'naviy dunyosini shakllantirish muammolari". – Toshkent: "Fan", 2006. (Vatanparvarlikni ma'naviy qadriyat sifatida o'rganishga oid tadqiqot).
4. Matchonov S. "Maktabda adabiy tahlil: nazariya va metodika". – Toshkent: "Niso poligraf", 2015. (Badiiy matndagi qahramon va g'oya tahlili bo'yicha qo'llanma).
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 23-fevraldagi "Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. (Maqolaning normativ-huquqiy asosi sifatida).
6. Yusupova Sh. "Ona tili ta'limida o'quvchilarning tafakkurini rivojlantirish metodikasi". – Toshkent: "Universitet", 2020. (Matn bilan ishlashda kognitiv yondashuvlar uchun).

JISMONIY QOBILIYATLARNING RIVOJLANISH QONUNIYATLARI VA ULARNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Do'schanova Nafosat Norimonovna

Urganch innovatsion universiteti. Mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada jismoniy qobiliyatlarning rivojlanish qonuniyatlari va ularning pedagogik asoslari yoritilgan. Jismoniy qobiliyatlarning turlari, ularni rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar hamda asosiy pedagogik tamoyillar tahlil qilingan. Shuningdek, mashg'ulot jarayonida qo'llaniladigan usullar va zamonaviy yondashuvlar haqida ma'lumot berilgan. Maqola jismoniy tarbiya sohasida tahsil olayotgan talabalar uchun mo'ljallangan.

Аннотация. В данной статье рассматриваются законы развития физических способностей и их педагогические основы. Анализируются виды физических способностей, факторы, влияющие на их развитие, и основные педагогические принципы. Также представлена информация о методах и современных подходах, используемых в процессе обучения. Статья предназначена для студентов, обучающихся по специальности «Физическая культура».

Abstract. This article discusses the laws of development of physical abilities and their pedagogical foundations. Types of physical abilities, factors influencing their development, and basic pedagogical principles are analyzed. Information is also

provided about the methods and modern approaches used in the training process. The article is intended for students studying in the field of physical education. Kalit soʻzlar: Jismoniy qobiliyatlar, jismoniy tarbiya, kuch, tezkorlik, chidamlilik, chaqqonlik, egiluvchanlik, rivojlanish qonuniyatlari, sensitive davrlar, pedagogik tamoyillar, onglik va faollik, koʻrgazmalilik, individuallik, tizimlilik, yuklama va dam olish, metodlar, oʻyin usuli, musobaqa usuli, interval usul, takroriy usul, innovatsion yondashuvlar. Ключевые слова: Физические способности, физическое воспитание, сила, скорость, выносливость, ловкость, гибкость, модели развития, сенситивные периоды, педагогические принципы, осознанность и активность, наглядность, индивидуальность, систематичность, нагрузка и отдых, методы, игровой метод, соревновательный метод, интервальный метод, метод повторения, инновационные подходы. Keywords: Physical abilities, physical education, strength, speed, endurance, agility, flexibility, development patterns, sensitive periods, pedagogical principles, awareness and activity, demonstrativeness, individuality, systematicity, load and rest, methods, game method, competition method, interval method, repetition method, innovative approaches.

Kirish. Zamonaviy taʼlim tizimida jismoniy tarbiya nafaqat sogʻlom avlodni shakllantirish, balki har tomonlama rivojlangan shaxsni tarbiyalashning muhim omili hisoblanadi. Jismoniy qobiliyatlar inson organizmining tabiiy imkoniyatlari asosida shakllanib, maqsadli pedagogik taʼsir orqali rivojlantiriladi. Shu bois jismoniy qobiliyatlarning rivojlanish qonuniyatlarini oʻrganish va ularning pedagogik asoslarini aniqlash muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolada jismoniy qobiliyatlarning mohiyati, ularning rivojlanish qonuniyatlari hamda samarali rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik yondashuvlar keng tahlil qilinadi.

Jismoniy qobiliyatlar — bu insonning muayyan harakat faoliyatini samarali bajarishga imkon beruvchi individual xususiyatlar majmui hisoblanadi. Ular organizmning funksional holati, mushak tizimi rivoji va asab tizimi faoliyati bilan chambarchas bogʻliq.

Jismoniy qobiliyatlarning asosiy turlari quyidagilardan iborat:

Kuch — mushaklarning qarshilikni yengish qobiliyati

Tezkorlik — harakatlarni qisqa vaqt ichida bajarish qobiliyati

Chidamlilik — uzoq vaqt davomida faoliyatni davom ettira olish

chaqqonlik — murakkab harakatlarni aniq va tez bajarish

Egiluvchanlik — boʻgʻimlar harakatchanligi darajasi

Mazkur qobiliyatlar bir-biri bilan uzviy bogʻliq boʻlib, ularni kompleks rivojlantirish muhim hisoblanadi.

Jismoniy qobiliyatlar rivoji maʼlum qonuniyatlarga asoslanadi. Ushbu qonuniyatlarni hisobga olish samarali mashgʻulotlarni tashkil etish imkonini beradi.

Yoshga bogʻliqlik qonuniyati maktab yoshidagi bolalarda jismoniy sifatlarni tarbiyalash organizmning rivojlanishi va oʻsishi bilan bogʻlangan qator xususiyatlarga ega:

Oʻspirinlik va yoshlik davrida bitta sifatning rivojlanishi boshqa jismoniy

sifatlarning o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, o'quvchilardan jismoniy sifatlarni tarbiyalashga majmualiy yondashuv talab qilinadi.

Organizmning rivojlanishida jismoniy sifatlarning o'sishi ayrim yoshlarda, ayniqsa, jadal ro'y beradi. Bu sezgirlik (yoki sensitive) davrlari deb ta'kidlanadi. Mushak kuchi uchun o'sishning eng yuqori sur'ati 13-15 yoshlilarga xos, qizlarda chidamlilik ko'rsatkichi 11-13 yoshda eng jadal o'sadi, o'g'il bolalarda esa -14 yoshda, mutaxassisning fikri bo'yicha, 8-11 yosh tezkorlik imkoniyatlarini tarbiyalash uchun eng qulaydir. Chaqqonlikni bolalar bilan o'smirlarda taqqoslash bo'yicha tarbiyalash ancha qiyinroq kechadi.

Bu davrlar "sensitiv davrlar" deb ataladi va ular pedagogik jarayonda alohida e'tiborni talab qiladi.

Jismoniy sifatlarni tarbiyalashda katta jismoniy yuklamalar qo'llaniladi. Agar ular asta-sekin o'stirib borilsa, bolalar va o'smirlar organizmiga ziyon yetkazmaydi.

Muntazamlilik qonuniyati. Jismoniy qobiliyatlar faqat muntazam mashqlar orqali rivojlanadi. Uzilishlar rivojlanish sur'atini pasaytiradi yoki ortga qaytaradi.

Bosqichma-bosqichlik qonuniyati. Mashqlar yuklamasi asta-sekin oshirilishi kerak. Keskin yuklama organizmga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Individuallik qonuniyati. Har bir insonning jismoniy imkoniyatlari turlicha bo'ladi. Shu sababli mashg'ulotlar individual xususiyatlarni hisobga olgan holda tashkil etilishi lozim.

Qayta tiklanish qonuniyati. Yuklama va dam olish o'rtasidagi muvozanat rivojlanish uchun zarur shartdir. Tiklanish jarayoni yetarli bo'lmasa, samaradorlik pasayadi.

Jismoniy qobiliyatlarni rivojlantirish shunchaki mexanik harakat emas, balki murakkab pedagogik jarayon hisoblanadi. Uning pedagogic asoslari ta'lim-tarbiya qonuniyatlariga tayanadi va shaxsni har tamonlama shakllantirishni maqsad qiladi.

Jismoniy qobiliyatlarni rivojlantirish pedagogik jarayon sifatida ma'lum tamoyillarga asoslanadi.

Onglilik va faollik tamoyili. Onglilik-bu inson obektiv qonuniyatlarni to'g'ri tushunish, ularni to'g'ri tahlil qila olish va shunga muvofiq o'z faoliyatini amalga oshirish qobiliyatidir.

Faollik-bu inson tamonidan namoyyon qilinadigan faoliyat o'lchovi yoki kattaligi, uning ishga kirishish darajasidir.

Talabalar mashg'ulotlarning maqsadini tushunishi va faol ishtirok etishi zarur. Bu motivatsiyani oshiradi.

Ko'rgazmalilik tamoyili. Ko'rgazmalilik tamoyili o'rgatish (o'qitish)da va tarbiyalashda ko'rgazmali qurollardan keng foydalangan holda jismoniy tarbiya jarayonini tashkil etishni taqozo qiladi. Ko'rsatmalilik insonning sezgi organlarini bilish jarayoniga jalb qilishni anglatadi.

Harakat shaklidagi ko'rsatmalilik jismoniy tarbiyaga xos bo'lgan shakl hisoblanadi. Uning ahamiyati juda katta, ayniqsa, eng murakkab harakatlarni o'zlashtirishda.

Mashqlarni o'rgatishda vizual namoyish (ko'rsatish) muhim rol o'ynaydi.

Tizimlilik va izchillik. Jismoniy qobiliyatlarni rivojlantirish pedagogic

jarayon sifatida tizimlilik va izchillik tamoyiliga tayanishi-bu mashg'ulotlarning shunchaki tartibsiz harakatlar emas, balki aniq reja va mantiqiy bog'liqlik asosida qurilishini anglatadi.

Tizimlilik mashg'ulotlar orasidagi uzilishlarga yo'l qo'ymaslikni talab qiladi. Yangi mashg'ulot avvalgisining ta'siri yo'qolmasdan turib o'tkazilishi kerak. Agar tanaffus uzoq bo'lsa, organism erishilgan jismoniy darajadan pastga tushadi.

Izchillik tamoyili sportchining imkoniyatlarini bosqichma-bosqich oshirib borishni nazarda tutadi. Avval oddiy harakatlar (masalan, to'g'ri yugurish), keyin murakkab texnik elementlar (to'siqlar osha yugurish) o'rgatiladi.

Mashg'ulotlar reja asosida, izchil ravishda olib borilishi kerak.

Individual yondashuv. Individual yondashuv tamoyili har bir shug'ullanuvchining harakat ko'nikmalari va malakalarini shakllantirish, jismoniy sifatlarini rivojlantirish, ish qobiliyatini takomillashtirish uchun eng maqbul sharoitlarni ta'minlash.

Har bir talabaga uning jismoniy tayyorgarligiga mos mashqlar berilishi lozim.

Yuklama va dam olishning uyg'unligi. Jismoniy tarbiya jarayonida yuklamalar va dam olishning tizimli uyg'unlashtirish juda muhim qoida bo'lib, mashg'ulotlarning umumiy samarasi oxir-oqibat unga bog'liq bo'ladi.

Pedagog mashg'ulot davomida yuklama va dam olishni to'g'ri taqsimlashi kerak.

Jismoniy qobiliyatlarni rivojlantirishda turli metod va usullari foydalaniladi:

Takroriy usul — mashqlarni ko'p marta bajarish. Bu metod bir xil mashqni ma'lum bir oraliqda, to'liq tiklanib olgandan keyin qayta bajarishni anglatadi.

Interval usuli — yuklama va dam olishni almashlab bajarish. Mashq va qisqa muddatli dam olish navbatma-navbat almashib turadi. Bu usulda organizm to'liq tiklanishga ulgurmasdan keying bosqich boshlanadi.

O'yin usuli — harakatli o'yinlar orqali rivojlantirish. Ko'proq bolalar va o'smirlar uchun mo'ljallangan (quvlashmachoq, o'q terakmi, ko'k terak va h.k).

Musobaqa usuli — raqobat orqali motivatsiyani oshirish. Bellashayotganlar jismoniy jihatdan bir-biriga yaqin bo'lishi kerak aks holda kuchsiz tomonda motivatsiya yo'qoladi.

Ushbu usullar o'zaro uyg'un holda qo'llanilganda yuqori samaradorlikka erishiladi.

Bugungi kunda jismoniy tarbiya jarayonida innovatsion texnologiyalar: interfaol metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, individual trening dasturlari keng qo'llanilmoqda.

Bu yondashuvlar talabalar faolligini oshirib, mashg'ulot samaradorligini yaxshilaydi.

Xulosa. Jismoniy qobiliyatlarning rivojlanish qonuniyatlari va ularning pedagogik asoslarini o'rganish jismoniy tarbiya jarayonini samarali tashkil etishda muhim ahamiyatga ega. Har bir qobiliyat o'ziga xos rivojlanish xususiyatiga ega bo'lib, ularni to'g'ri metodlar asosida rivojlantirish zarur.

Shu bilan birga, pedagogik yondashuvlarning ilmiy asosda tashkil etilishi sog'lom, jismonan barkamol va faol shaxsni shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Salomov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2015.
2. Abdullayev A.A. Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.
3. Xo'jayev F.X. Sport pedagogikasi asoslari. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2014.

**SHAYX MUHAMMAD SODIQ MUHAMMAD YUSUF ASARLARIDAGI
TA'LIMiy-TARBIYAViy G'OYALARNING YOSHLAR
TARBIYASIDAGI O'RNI VA AHAMIYATI.**

Sh.N. Ismoilova

**Urganch davlat universiteti
1-kurs tayanch doktoranti**

Markaziy Osiyo musulmonlari orasida muhim va hurmatli o'rin egallagan Muhammad Sodik Muhammad Yusuf qirqdan ortiq mualliflik asarlari bilan o'zini ishonchli manba sifatida ko'rsatdi. Uning asl va tarjima qilingan asarlari islom fanlarining deyarli barcha sohalarini qamrab oladi va nafaqat o'zbek o'quvchilari, balki qo'shni mamlakatlardagi musulmonlar uchun ham boshqa tillarga tarjimalari bilan qiziqish uyg'otdi. Toshkentdagi Imom Buxoriy Islom instituti rektori, Markaziy Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi muftiysi va SSSR parlamenti a'zosi bo'lgan Muhammad Sodik shuningdek, arab dunyosidagi bir qator xalqaro tashkilotlar, jumladan, Jahon musulmon olimlari uyushmasi, Rabitat al-Alam al-Islomiy va Jahon musulmon da'vo uyushmasi a'zosi bo'lgan. Islom olamiga ko'rsatgan xizmatlari uchun u 1991-yilda Liviya Arab Respublikasi tomonidan "Buyuk Fotih" medali, 1992-yilda Misr Arab Respublikasi tomonidan birinchi darajali "Fan va texnologiya" medali va 2014-yilda Rossiya Musulmonlar Diniy Boshqarmasi - Rossiya Muftiylar Kengashi tomonidan "al-Fahr" medali bilan taqdirlangan.

Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf o'zbek diniy ulamolaridan biri, ilm-fan va ta'lim sohasida katta xizmatlarni amalga oshirgan, diniy va axloqiy adabiyotlar muallifi, shuningdek, "Ruhii Tarbiya" kabi muhim asarlarni yaratgan shaxsdir. U, asosan, musulmonlar orasida ruhiy va axloqiy tarbiya masalalari bo'yicha chuqur bilimlarga ega bo'lgan. Tafsir (Qur'on tafsiri), hadis, fiqh (Islom huquqshunosligi) va kalom (Islom ilohiyoti) sohalarida o'z davrining nufuzli shaxsi bo'lgan Muhammad Sodik islom fanlarining barcha sohalarini qamrab oluvchi juda ko'p asarlar qoldirgan. Darhaqiqat, Shayx Alaiddin Mansur shunday degan: "Shayx Muhammad Sodik 120 dan ortiq jild qoldirgan. Uning merosining kattaligi u vafot etganida yanada ko'proq sezildi".⁴⁰⁹ Bundan tashqari, uning ilmiy asarlari orasida arab manbalaridan tarjimalar va sharhlar, jamoatchilikning zamonaviy savollariga javoblar to'plamlari, video va audio ilmiy suhbatlar, olimlar uchun ma'ruzalar

to'garaklari va boshqalar mavjud. Mubolag'asiz aytganda, uning kitoblari bugungi kunda O'zbekistonda eng ko'p nashr etilgan va o'qiladigan asarlar qatoriga kiradi. Sababi shundaki, u Markaziy Osiyoda keng tarqalgan sunniylik maktabi ichida obro'li shaxs bo'lgan, xalqning ishonchi va ishonchidan bahramand bo'lgan va butun hayotini musulmonlar muammolarini hal qilishga va islomiy asarlar yozishga bag'ishlagan.

1. Ma'naviy tarbiya (Ruhiy tarbiya)

Qur'on va Sunnat orqali dinning ma'naviy va axloqiy jihatlarini o'rganuvchi "Ma'naviy tarbiya" asari islom dini va tarbiyaning asosiy masalalari bo'lgan o'zlik va axloqni tarbiyalash bilan shug'ullanadi. Ushbu to'plam 3 jilddan iborat.

"Poklash" (poklash) deb nomlangan birinchi jild o'zlikni tozalash; nopoklikka olib keladigan salbiy holatlar, sifatlar va xatti-harakatlar; va ulardan qutulish yo'llari haqida so'z boradi. Ikkinchi jild "Tiklash" (qurish) deb ataladi va poklangan o'zlikni qurishga; uni zarur bosqichlarga, boshqacha aytganda, musulmon shaxsiyatini shakllantirishga qaratilgan. "Axloqiy rivojlanish" (huklanish) deb nomlangan uchinchi jild Allohning axloqini (Uning go'zal ismlarini) qabul qilish, bu borada Allohning Rasuliga ergashish va axloqiy rivojlanish samaralari haqida so'z boradi. Har bir unvon va lavozimning ma'nolari, ham lug'atlarda, ham ilmiy terminologiyada Qur'on oyatlari, hadislar va hikmatli so'zlar asosida tushuntirilgan.

2. Ijtimoiy Odoblar (Ijtimoiy Odoblar)

Ushbu asar ijtimoiy mavjudotning ijtimoiy hayotida amal qilishi kerak bo'lgan axloqiy me'yorlarni birlashtiradi. Gapirish, salomlashish, boshpana berish, ovqatlanish, ichish, ziyorat qilish, to'ylar, bayramlarni nishonlash, kiyinish, tozalik, sayohat, savdo-sotiq, bemorlarni ziyorat qilish va ilmiy odob-axloq kabi an'anaviy mavzular; shuningdek, internet, elektron pochta, telefon va ommaviy axborot vositalari odob-axloqi kabi zamonaviy masalalar Qur'on oyatlari va hadislar bilan tushuntirilgan.

3. Islom Ma'naviy Jamiyatlarga Qarshi (Islom Ma'naviy Jamiyatlarga Qarshi) Ushbu asarda muallif Qur'on va Hadisdan foydalanib, ijtimoiy hayotda keng tarqalgan axloqiy jinoyatlar, masalan, tuhmat, hasad, yolg'on, yolg'on guvohlik, xiyonat, la'nat, folbinlik va g'iybatni davolashga harakat qiladi. Asarning nashr etilgan joyi va sanasi ko'rsatilmagan.

4. Keksalarni E'zozlash (Keksalarni e'zozlash)

2014-yil oxirida yakunlangan ushbu kichik risola keksalarni hurmat qilish bilan ijtimoiy burchlarni oyat va hadislar bilan tushuntiradi.

5. Yolg'on (Yo'lgon)

Katta gunohlardan biri bo'lgan yolg'on haqida qisqacha risola. Asarda yolg'onning ta'rifi, uning sabablari, turlari va hukmlari; bilimsiz fatvo berish; folbinlik; yolg'on guvohlik berish; yolg'onning oqibatlari va boshqalar ko'rib chiqiladi.

6. Isrof (Isrof)

Qur'on va hadisda shaxs, oila va jamiyat uchun zararli bo'lgan isrofgarchilik va isrofgarchilikning zararlari va turlari haqida qisqacha risola. 2014-yil iyun oyida yakunlangan.

Qur'onda insoniyatga oid ko'plab oyatlarda yaratilish jarayoni, ruhiy holatlar va inson tabiatining o'zgaruvchan va o'zgarmas jihatlari haqida so'z boradi. Muhammad Sodik o'z tafsirida insonlarning ruhiy holati haqida ba'zi talqinlarni bergan. Yer yuzida iymon keltirganlar uchun esa, "Albatta, yer yuzida aniq ishonganlar uchun alomatlar bor va sizlarda alomatlar bor; ko'rmayapsizmi?" oyati insonni o'z nafs haqida mulohaza yuritishga chaqiradi. Ruhiyat ilmiga o'z nafsiga qarash orqali erishiladi, deb ishongan mufassir inson dunyodagi eng buyuk ilohiy mo'jiza ekanligini, ammo beparvo odam o'zidagi sirlardan bexabar ekanligini ta'kidlaydi. Xuddi inson tanasi, aqli, ichki va tashqi dunyosi va ruhning baxtli yoki qayg'uli holati son-sanoqsiz mo'jizalardan iborat bo'lgani kabi. Arab shoirlaridan biri shunday degan: "Siz o'zingizni kichik bir tana deb o'ylaysiz. Biroq, siz buyuk olam sizning ichingizda to'planganini bilmaysiz" "Alloh kimni hidoyat qilmoqchi bo'lsa, uning qalbini Islomga ochadi; va kimni adashtirmoqchi bo'lsa, uning qalbini osmonga ko'tarilayotgandek toraytiradi" oyatining tafsirida hidoyat topgan mo'minning qalbi keng, hamma narsa unga oson va yoqimli ko'rinadi, go'yo unga tabassum qilgandek; adashgan va kofirning qalbi esa tor va toraygan, deyiladi.

Xulosa qilib aytganda, Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf asarlarida ilgari surilgan ta'limiy-tarbiyaviy g'oyalar yoshlar kamolotida beqiyos ahamiyatga ega. U zotning ilmga, axloqqa, halollik va mas'uliyatga chorlovchi fikrlari bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Ayniqsa, yoshlarni milliy va diniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash, ularni komil inson etib voyaga yetkazishda bu asarlar muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusufning merosi yoshlarni yot g'oyalardan asrash, ularda mustahkam e'tiqod, to'g'ri dunyoqarash va mustaqil fikrlashni shakllantirishda katta rol o'ynaydi. Shu bois, uning asarlaridan ta'lim-tarbiya jarayonida keng foydalanish, yoshlar ongiga singdirish jamiyat taraqqiyoti va ma'naviy yuksalishning muhim omillaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf "Ruhii Tarbiya" 1-2 JUZ. TOSHKENT HILOL NASHR
2. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf "Tafsiri Hilol" TOSHKENT HILOL NASHR
3. "Al-Adab al-Mufrad" (Imom Buxoriy) – Axloqiy fazilatlar va kamchiliklar haqida Hadislar to'plami

PEDAGOGIK JARAYONDA TOLERANTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Ilxamova Diana Ikromovna

**Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti
mustaqil izlanuvchisi**

Annotatsiya: Mazkur tezis pedagogik jarayonda tolerantlikni rivojlantirishning nazariy-metodologik poydevorini ochib beradi. Maqsad

tolerantlikni qadriyatga yo'naltirilgan munosabat, ijtimoiy idrok va muloqot madaniyati birligi sifatida izohlash hamda ta'lim amaliyotiga tatbiq etiladigan metodik mexanizmlarni asoslashdan iborat. Tadqiqotda konseptual tahlil, pedagogik modellash va mezonlashtirish usullari qo'llanadi. Yangilik tolerantlikni baholash va rivojlantirishning bosqichli texnologiyasini taklif etishdadir.

Kalit so'zlar: tolerantlik, pedagogik jarayon, aksiologik yondashuv, kompetensiya, muloqot madaniyati, empatiya, refleksiya.

Аннотация: Данный тезис раскрывает теоретико-методологическую основу развития толерантности в педагогическом процессе. Цель состоит в том, чтобы интерпретировать толерантность как единство ценностно-ориентированного отношения, социального восприятия и культуры общения, а также обосновать методические механизмы, применяемые в образовательной практике. В исследовании используются методы концептуального анализа, педагогического моделирования и критериального подхода. Новизна заключается в предложении поэтапной технологии оценки и развития толерантности.

Ключевые слова: толерантность, педагогический процесс, аксиологический подход, компетенция, культура общения, эмпатия, рефлексия.

Abstract: This thesis reveals the theoretical and methodological foundations of the development of tolerance in the pedagogical process. The goal is to explain tolerance as a unity of value-oriented attitude, social perception, and communication culture, as well as to substantiate the methodological mechanisms applied in educational practice. The study uses methods of conceptual analysis, pedagogical modeling, and criteria. The novelty lies in the proposal of a step-by-step technology for assessing and developing tolerance.

Keywords: tolerance, pedagogical process, axiological approach, competence, communication culture, empathy, reflection

Kirish: Pedagogik jarayonda tolerantlikni rivojlantirish masalasi zamonaviy ta'limning insonparvar yo'nalishi, ta'lim subyektlari o'rtasidagi hamkorlik va muloqot sifatiga qo'yilayotgan talablar bilan bevosita bog'liq. Tolerantlik bu faqat "toqat qilish" darajasidagi passiv holat emas, balki turli qarashlar, tajribalar va xulqiy uslublar mavjudligida o'zaro hurmat hamda hamkorlikni saqlab qolishga xizmat qiladigan faol ijtimoiy-psixologik pozitsiyadir. Pedagogik jarayon kontekstida u o'qituvchi va o'quvchi, o'quvchilar jamoasi hamda ta'lim muassasasi madaniyatida namoyon bo'ladigan normativ-aksiologik tartib sifatida tushuniladi. Shu sababli tolerantlikni rivojlantirish nazariy-metodologik asoslarini aniqlash bir tomondan shaxs psixologiyasi va muloqot nazariyalariga, ikkinchi tomondan esa ta'limning maqsad, mazmun va texnologiyalariga taalluqli bo'lgan integrativ masala hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili: Nazariy tahlilda tolerantlik tushunchasining ko'p qatlamli tabiatini ko'rish muhim: u qadriyat, munosabat, ko'nikma va xulqiy strategiya sifatida bir vaqtning o'zida mavjud bo'ladi. Xorijiy ijtimoiy-psixologik yondashuvlarda tolerantlik ko'pincha "ijtimoiy idrok" va "preyuditsiyalarni

kamaytirish” mexanizmlari bilan bog‘lanadi, ya’ni shaxs boshqa odamni baholashda stereotiplar ta’sirini anglash va nazorat qilish, empatiya orqali o‘zga nuqtayi nazarni tushunishga intilish kabi jarayonlar orqali tolerant munosabatni shakllantiradi [6]. Pedagogik jarayon uchun bu g‘oya shuni anglatadiki, tolerantlikni faqat targ‘ibot yoki axloqiy chaqiriqlar orqali emas, balki sinfdagi kundalik o‘zaro ta’sir jarayonlarini qayta tashkil etish, hamkorlikka yo‘naltirilgan vazifalar orqali ijobiy tajriba yaratish bilan rivojlantirish mumkin. Bunda shaxsning ichki nazorat mexanizmlari, refleksiya va emotsional o‘zini boshqarish ko‘nikmalari muhim metodologik tayanch sifatida namoyon bo‘ladi.

Rossiya psixologik maktabi doirasida faoliyat yondashuvi tolerantlikni “faoliyatning maqsadga yo‘naltirilgan tizimi” bilan bog‘liq holda tushuntirish imkonini beradi, chunki shaxsning munosabatlari va qadriyatlari amaliy faoliyatda, ayniqsa muloqotda sinovdan o‘tadi va barqarorlashadi. Faoliyat nazariyasida shaxsning ijtimoiy tajribani egallashi, muloqot motivlari va ma’nolari orqali shakllanishi, pedagogik jarayon esa ushbu egallashning tashkil etilgan maydoni sifatida talqin etiladi [2]. Demak, tolerantlikni rivojlantirishning metodologik asosi sifatida “faoliyat orqali tarbiyalash” g‘oyasi tanlanar ekan, o‘quvchi turli nuqtayi nazarlarni tinglash, kelishuvga erishish, nizoni konstruktiv hal etish kabi amaliy harakatlarni bajaradigan vaziyatlar tizimi zarur bo‘ladi. Bu yerda tolerantlik abstrakt tushuncha emas, balki faoliyatda namoyon bo‘ladigan va baholanadigan kompetensiya sifatida ko‘rinadi.

O‘zbekiston pedagogik tafakkurida shaxs kamoloti, ma’naviy-axloqiy tarbiya va jamoa munosabatlarining uyg‘unligi masalalari alohida o‘rin egallaydi. Milliy pedagogik adabiyotlarda tarbiya jarayonining uzviyligi, shaxsning ijtimoiylashuvi hamda muloqot madaniyatining tarbiyaviy qiymati yoritilgan bo‘lib, bu tolerantlikni rivojlantirishda mazmuniy asos bo‘lib xizmat qiladi [1]. Biroq tolerantlikning zamonaviy talqini uni umumiy “xushmuomalalik” doirasidan chiqarib, aniq mezonlar, ko‘nikmalar va psixologik mexanizmlar bilan bog‘lashni talab qiladi. Shuning uchun nazariy-metodologik asoslarni ishlab chiqishda aksiologik yondashuv bilan kompetensiyaviy yondashuvni birlashtirish muhim: aksiologik yondashuv tolerantlikni ta’limning qadriy yo‘nalishi sifatida belgilasa, kompetensiyaviy yondashuv uni kuzatiladigan natija va amaliy tayyorgarlik darajasi sifatida operatsionallashtiradi.

Metodologik jihatdan tolerantlikni rivojlantirish uchta o‘zaro bog‘liq darajada ko‘rib chiqilishi maqsadga muvofiq. Birinchi daraja konseptual daraja bo‘lib, unda tolerantlik pedagogik maqsad sifatida asoslanadi: shaxsning o‘zini anglash, o‘zgani tan olish, teng huquqli muloqot va hamkorlikka tayyorlik. Ikkinchi daraja texnologik daraja bo‘lib, unda ta’lim metodlari, interfaol usullar, munozara va loyihaviy faoliyat kabi shakllar orqali tolerant tajriba hosil qilinadi. Uchinchi daraja diagnostik daraja bo‘lib, unda mezon va indikatorlar tizimi ishlab chiqiladi, natijalar monitoring qilinadi va pedagogik ta’sir qayta rejalashtiriladi. Bunday uch darajali metodologik konstruktsiya tolerantlikni “istak” sifatida emas, balki boshqariladigan rivojlanish jarayoni sifatida ko‘rish imkonini beradi.

Tolerantlik kompetensiyasining strukturaviy modeli odatda kognitiv,

emotsional-qadriy va xulqiy-amaliy komponentlardan tarkib topadi. Kognitiv komponent o'zga qarashlarning mavjudligi, muloqot qoidalarini, nizolar tabiati va ularni hal etish strategiyalariga oid bilimlarni qamrab oladi. Emotsional-qadriy komponent empatiya, hurmat, adolat hissi, o'z hissiyotlarini tanish va boshqarish kabi sifatlar orqali namoyon bo'ladi; aynan shu komponent shaxsni boshqa odamni "tahdid" emas, "hamkor" sifatida ko'rishga yo'naltiradi. Xulqiy-amaliy komponent esa tinglash, dalillash, murosa, mediatorlik elementlari, agressiyasiz muloqot kabi ko'nikmalarni o'z ichiga oladi. Ushbu uchlik pedagogik diagnostika uchun ham qulay: bilim darajasi test va suhbatlar bilan, emotsional-qadriy yo'nalish kuzatish va refleksiv yozuvlar bilan, xulqiy komponent esa vaziyatli topshiriqlar va rol o'yinlari orqali baholanishi mumkin.

Pedagogik jarayonda tolerantlikni rivojlantirish shartlari haqida gapirganda, avvalo ta'lim muhitining psixologik xavfsizligi masalasi oldinga chiqadi. Psixologik xavfsiz muhitda o'quvchi xato qilishdan qo'rqmaydi, o'z fikrini bildirishga jur'at etadi, o'zini kamsitilishdan himoyalangan deb his qiladi; bunday sharoitda turlicha fikrlar to'qnashuvi destruktiv emas, balki ta'limiy resursga aylanadi. Bu tamoyil gumanistik psixologiya va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim g'oyalari bilan mos keladi [5]. O'qituvchi bu yerda nazoratchi emas, balki muloqotni boshqaruvchi, qoidalarini adolatli taqsimlovchi, har bir ishtirokchining "eshitilish" huquqini kafolatlovchi fasilitator sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, o'qituvchining shaxsiy tolerantligi, professional etikasi va refleksiv madaniyati jarayonning asosiy omillaridan biri bo'lib qoladi, chunki o'quvchi ko'pincha tolerantlikni deklaratsiya sifatida emas, amaliy namuna sifatida qabul qiladi.

Ikkinchi muhim shart sifatida hamkorlikka asoslangan o'quv faoliyatini tashkil etish ko'rsatiladi. Hamkorlik o'quvchiga o'z manfaatini jamoa natijasi bilan muvofiqlashtirishni, vazifalarni taqsimlashni, kelishmovchiliklarni muhokama orqali hal qilishni o'rgatadi. Xalqaro pedagogik tadqiqotlar hamkorlikdagi o'qitish va guruh dinamikasi sharoitida ijobiy o'zaro bog'liqlik paydo bo'lishini, bu esa ijtimoiy masofani qisqartirib, tolerant munosabatlarni kuchaytirishini asoslaydi [6]. Biroq hamkorlikni avtomatik ravishda tolerantlik manbai deb qabul qilish xatodir; agar baholash adolatsiz bo'lsa, rollar majburan taqsimlansa yoki ayrim o'quvchilar chetda qolsa, hamkorlik aksincha nizolarni keskinlashtirishi mumkin. Shuning uchun metodologik talab sifatida hamkorlik vazifalari aniq qoidalar, baholash mezonlari va refleksiya bosqichi bilan birga loyihalanishi lozim.

Uchinchi shart sifatida refleksiv amaliyotning muntazamligi alohida ahamiyatga ega. Refleksiya o'quvchiga muloqotdagi o'z hissasini ko'rish, xatolarini tan olish, his-tuyg'ularini nomlash va ularni boshqarish strategiyalarini tanlash imkonini beradi. Refleksiv kundalik, "men-xabarlar" texnikasi, munozaradan keyingi tahlil, vaziyatli keyslarni muhokama qilish kabi metodlar orqali refleksiya pedagogik texnologiyani ajralmas bo'g'iniga aylanadi. Faoliyat yondashuvi nuqtayi nazaridan refleksiya harakatni takomillashtiruvchi mexanizm bo'lib, tolerant xulq-atvorni "tasodifiy muvaffaqiyat"dan barqaror odatga aylantiradi [2]. Shu bilan birga, refleksiya faqat individual ichki jarayon emas; u o'qituvchi tomonidan tashkil etilgan dialogik makonda, o'zaro hurmat qoidalarini asosida

samarali kechadi.

Tolerantlikni diagnostika qilishda mezon-indikatorlar masalasi metodologik aniqlikni talab qiladi. Taklif etiladigan mezonlar quyidagicha umumlashtiriladi: kognitiv mezon doirasida o'quvchining turli fikr va pozitsiyalarni farqlash hamda ularni asosli muhokama qila olishi; emotsional-qadriy mezon doirasida empatiya, adolat hissi va kamsituvchi baholardan tiyilish; xulqiy mezon doirasida esa konstruktiv muloqot, nizoni kelishuv orqali boshqarish, hamkorlik qoidalariga rioya etish. Indikatorlar esa kuzatuvda qayd etiladigan aniq belgilarga aylantiriladi: tinglashning faol shakllari, bahsda shaxsni emas, fikrni muhokama qilish, o'z xatosini tan olish, murosaga tayyorlik. Shu tariqa tolerantlik "tarbiyaviy niyat"dan "diagnostik ob'ekt"ga o'tadi va pedagogik boshqaruv imkoniyatlari kengayadi.

Xulosa: pedagogik jarayonda tolerantlikni rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari tolerantlikni integrativ kompetensiya sifatida konseptuallashtirish, uning kognitiv, emotsional-qadriy va xulqiy komponentlarini uyg'un rivojlantirish, psixologik xavfsiz muhitni ta'minlash, hamkorlik faoliyatini adolatli tashkil etish hamda refleksiv amaliyotni muntazam yo'lga qo'yish orqali izchil tizimga keltiriladi. Tolerantlikni shakllantirish samaradorligi mezon-indikatorlar asosida baholab borilganda, ta'lim amaliyoti uchun aniq pedagogik shartlar va boshqariladigan texnologik yechimlar vujudga keladi, bu esa ta'lim subyektlari o'rtasida konstruktiv muloqotni barqarorlashtirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Karimova V. M. Pedagogik psixologiya: darslik. Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. 280 b.
2. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Смысл, 2005. 352 с.
3. Асмолов А. Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека. Москва: Смысл, 2007. 528 с.
4. UNESCO. Declaration of Principles on Tolerance. Paris: UNESCO Publishing, 1995. 16 p.
5. Rogers C. R. A Way of Being. Boston: Houghton Mifflin, 1980. 395 p.
6. Allport G. W. The Nature of Prejudice. Cambridge, MA: Addison-Wesley, 1954. 537 p.

O'QUVCHILARNING NUTQINI RIVOJLANTIRISHDA BOLALAR ADABIYOTINING O'RNI.

Xajiyeva Saida Bekturdiyevna

Urganch Innovatsion Universiteti

"Boshlang'ich ta'lim va psixologiya" kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishda bolalar adabiyotining tutgan o'rni, uning pedagogik va psixologik asoslari, bolalar adabiyotidan foydalanishning samarali metodlari hamda o'qitish texnologiyalari yoritilgan. Shuningdek, bolalar adabiyotining o'quvchilarning so'z boyligini oshirish, mustaqil fikrlash, estetik did va ma'naviy-axloqiy tarbiyasini

shakllantirishdagi ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Maqolada zamonaviy ta'lim metodlari, interfaol usullar va innovatsion texnologiyalar asosida nutq rivojlantirish yo'llari ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: bolalar adabiyoti, nutq rivojlantirish, o'quvchi nutqi, og'zaki nutq, yozma nutq, pedagogika, metodika, interfaol metodlar, badiiy asar, ta'lim texnologiyalari.

Kirish. Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari rivojlangan davrda yosh avlodning nutq madaniyatini shakllantirish dolzarb pedagogik muammolardan biri hisoblanadi. Nutq inson tafakkurining asosiy ifodasi bo'lib, shaxsning jamiyatdagi o'rni, bilim darajasi va ma'naviy qiyofasini belgilab beradi. Ayniqsa, boshlang'ich va umumiy o'rta ta'lim bosqichida o'quvchilarning nutqini rivojlantirish jarayoni alohida ahamiyatga ega. Chunki aynan shu davrda bolaning til boyligi, fikrlash doirasi va muloqot madaniyati shakllanadi.

Bolalar adabiyoti esa o'quvchilarning nutqini rivojlantirishda eng muhim vositalardan biri sanaladi. Badiiy asarlar orqali bolalar yangi so'zlarni o'zlashtiradi, gap tuzish malakasini rivojlantiradi, obrazli fikrlashni o'rganadi va mustaqil mushohada yuritishga odatlanadi. Ertaklar, hikoyalar, she'rlar va dostonlar bolaning nafaqat nutqini, balki ma'naviy dunyosini ham boyitadi. Bolalar adabiyotining asosiy vazifalaridan biri yosh avlodni ezgulik, insonparvarlik, vatanparvarlik va milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashdan iboratdir. Shu bilan birga, bolalar adabiyoti o'quvchilarda ifodali o'qish, ravon so'zlash, mustaqil fikr bildirish va yozma bayon qilish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Hozirgi kunda ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuv asosida o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish muhim vazifa sifatida qaralmoqda. Bu jarayonda bolalar adabiyotidan unumli foydalanish o'quvchilarning nutqiy faoliyatini faollashtiradi va ta'lim samaradorligini oshiradi.

Bolalar adabiyoti - bu bolalarning yoshi, qiziqishi, ruhiyati va dunyoqarashiga mos yaratilgan badiiy asarlar majmuasidir. U bolalarning estetik didini shakllantiradi, tasavvurini boyitadi hamda nutqiy va ma'naviy rivojlanishiga xizmat qiladi. Pedagog olimlarning fikricha, bolalar adabiyoti bolaning intellektual va emotsional rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida badiiy matn bilan ishlash jarayoni o'quvchilarning til boyligini kengaytiradi.

Bolalar adabiyotining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Tilining sodda va tushunarli bo'lishi.
2. Tarbiyaviy g'oyaning ustuvorligi.
3. Obrazlarning yorqinligi va qiziqarliligi.
4. Milliy qadriyatlarning aks etishi.
5. O'quvchining yosh xususiyatlariga mosligi.

Bolalar adabiyotida xalq og'zaki ijodi namunalarining o'rni ham beqiyosdir. Ertaklar, topishmoqlar, maqollar va tez aytishlar bolalarning nutq apparatini rivojlantirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Masalan, tez aytishlar talaffuzni ravonlashtirsa, maqollar o'quvchilarning hikmatli fikrlarni tushunish va ulardan o'rinli foydalanish malakasini rivojlantiradi. Ertaklar esa

bolaning fantaziyasini boyitib, voqealarni izchil bayon qilishga o'rgatadi.

Bolalar adabiyotining yana bir muhim jihati — u bolaning psixologik rivojiga ta'sir ko'rsatadi. Badiiy asar qahramonlari orqali bolalar yaxshilik va yomonlikni farqlashni o'rganadi, hayotiy xulosalar chiqaradi va empatiya hissi shakllanadi.

Nutq inson faoliyatining eng muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. O'quvchining fikrini ravon va mantiqiy ifodalashi uning bilim darajasini ko'rsatadi. Shuning uchun ta'lim jarayonida nutqni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratiladi.

Nutq rivojlanishining asosiy turlari:

- Og'zaki nutq;
- Yozma nutq;
- Dialogik nutq;
- Monologik nutq.

Og'zaki nutq bolaning kundalik muloqot faoliyatida shakllanadi. Yozma nutq esa grammatik jihatdan to'g'ri fikr bayon qilishni talab etadi. Bolalar adabiyoti ushbu ikki nutq turini birgalikda rivojlantirish imkonini beradi. O'quvchilarning nutqini rivojlantirish so'z boyligini oshirish, mustaqil fikrlashni rivojlantirish, ifodali o'qish malakasini shakllantirish, grammatik savodxonlikni oshirish, muloqot madaniyatini rivojlantirish kabi pedagogik vazifalarni amalga oshirishga yordam beradi. Nutq rivojlantirish jarayonida o'qituvchining roli juda muhimdir. O'qituvchi badiiy asarni ifodali o'qib berishi, savol-javoblar tashkil qilishi va o'quvchilarni erkin fikr bildirishga undashi kerak. Shuningdek, o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish ham muhim hisoblanadi. Har bir bola nutqiy rivojlanish jihatidan turlicha bo'lishi mumkin. Shu sababli differensial yondashuvdan foydalanish samarali natija beradi.

Adabiyotlar sharhi. O'quvchilar nutqini rivojlantirish va bolalar adabiyotining tarbiyaviy ahamiyati masalalari ko'plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan. O'zbek pedagogikasida Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Munavvarqori Abdurashidxonov kabi ma'rifatparvarlar yosh avlodni ma'naviy barkamol etib tarbiyalashda badiiy adabiyotning ahamiyatini alohida ta'kidlaganlar.

Abdulla Avloniy o'zining "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida til va nutq tarbiyasini inson kamolotining asosiy omillaridan biri sifatida ko'rsatadi. Uning fikricha, go'zal nutq insonning ma'naviy darajasini belgilaydi. Zamonaviy tadqiqotchilar ham bolalar adabiyotining nutq rivojlantirishdagi o'rnini ilmiy jihatdan asoslab berganlar. Jumladan, pedagog olimlar bolalarning badiiy matnni o'qish orqali yangi so'zlarni tezroq o'zlashtirishi va mantiqiy fikrlash qobiliyatining rivojlanishini qayd etadilar.

Rus pedagogi K.D. Ushinskiy bolalarning nutqini rivojlantirishda ona tilining beqiyos ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi. U badiiy asarlarni o'qitish orqali bolalarda tilga muhabbat va estetik did shakllanishini aytadi.

L.S. Vigotskiy esa bolaning nutqiy rivojlanishi ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog'liq ekanligini ilmiy asoslab bergan. Uning nazariyasiga ko'ra, bolaning tafakkuri va nutqi o'zaro uzviy bog'langan.

Shuningdek, zamonaviy metodist olimlar interfaol metodlardan foydalanish

nutq rivojlantirish samaradorligini oshirishini ta’kidlamodalar. Xususan, “Aqliy hujum”, “Klaster”, “Rolli o‘yin”, “Insert” kabi metodlar o‘quvchilarni faol fikrlashga undaydi. Bugungi kunda multimedia texnologiyalari asosida bolalar adabiyotini o‘qitish metodikasi ham rivojlanmoqda. Elektron kitoblar, audio ertaklar va animatsion materiallar o‘quvchilarning qiziqishini oshirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qilmoqda.

Bolalar adabiyotidan foydalanish metodikalari

Bolalar adabiyotidan foydalanishda samarali metodlarni tanlash o‘quvchilarning nutqiy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Quyida eng samarali metodikalar haqida so‘z yuritiladi.

Ifodali o‘qish metodi. Ifodali o‘qish o‘quvchilarning talaffuzi, intonatsiyasi va his-hayajon bilan o‘qish malakasini rivojlantiradi. O‘qituvchi asarni ifodali tarzda o‘qib berishi orqali bolalarda badiiy matnga qiziqish uyg‘otadi.

Ifodali o‘qish quyidagi ko‘nikmalarni rivojlantiradi:

1. To‘g‘ri talaffuz;
2. Ravon o‘qish;
3. Intonatsiyani his qilish;
4. Obrazli tasavvur;
5. Emotsional nutq.
6. Savol-javob metodi

Savol-javob metodi o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi. O‘qituvchi matn yuzasidan sodda va murakkab savollar berib, o‘quvchilarni erkin fikr bildirishga undaydi. Masalan: Asar qahramoni nima uchun shunday yo‘l tutdi?

Siz uning o‘rnida bo‘lsangiz nima qilardingiz? Hikoyadan qanday xulosa chiqardingiz? Bunday savollar o‘quvchilarning mantiqiy va tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi.

Rolli o‘yinlar. Rolli o‘yinlar bolalarning dialogik nutqini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. O‘quvchilar asar qahramonlari rolini ijro etish orqali erkin gapirishga o‘rganadilar. Rolli o‘yinlarning afzalliklari:

- Nutq faolligini oshiradi;
- Muloqot ko‘nikmasini rivojlantiradi;
- Ijodkorlikni shakllantiradi;
- Jamoa bilan ishlashga o‘rgatadi.

Hikoya tuzish metodi. Bu metod orqali o‘quvchilar rasm, so‘z yoki matn asosida mustaqil hikoya tuzadilar. Ushbu jarayon o‘quvchilarning so‘z boyligini va mantiqiy fikrlashini rivojlantiradi.

Tez aytish va she‘r yodlash. Tez aytishlar o‘quvchilarning talaffuz apparatini rivojlantiradi. She‘r yodlash esa xotirani mustahkamlaydi va ifodali nutqni shakllantiradi. Hozirgi ta’lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalar o‘quvchilarning nutqini rivojlantirishda keng qo‘llanilmoqda.

Interfaol metodlar o‘quvchini ta’lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi.

“Aqliy hujum” metodi. Bu metod orqali o‘quvchilar berilgan mavzu

yuzasidan erkin fikr bildiradilar. Natijada ularning ogʻzaki nutqi faollashadi.

“Klaster” metodi. Klaster metodi matn mazmunini tizimlashtirish va asosiy gʻoyalarni ajratib olishga yordam beradi.

“Insert” metodi. Bu metod oʻquvchilarning matnni tushunish va tahlil qilish koʻnikmasini rivojlantiradi.

Multimedia texnologiyalari - audio ertaklar, elektron darsliklar va videomateriallardan foydalanish oʻquvchilarning qiziqishini oshiradi. Multimedia vositalari - Taʼlim samaradorligini oshiradi; Oʻquvchilarning diqqatini jalb qiladi; Eshitish va koʻrish orqali oʻzlashtirishni kuchaytiradi; Mustaqil taʼlim olish imkonini beradi.

Tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, bolalar adabiyotidan muntazam foydalanilgan dars jarayonlarida oʻquvchilarning nutqiy faolligi sezilarli darajada oshadi. Ayniqsa, badiiy asarlarni ifodali oʻqish, qayta hikoyalash, rollarga boʻlib oʻqish va matn asosida suhbat tashkil etish oʻquvchilarning ogʻzaki nutqini rivojlantirishda samarali natija beradi.

Boshlangʻich sinf oʻquvchilari bilan olib borilgan kuzatishlarda ertak, hikoya va sheʼrlar bilan ishlash davomida ularning soʻz boyligi kengaygani; gap tuzish malakasi rivojlangani; fikrni izchil bayon qilish qobiliyati shakllangani; ifodali oʻqish koʻnikmalari oshgani; mustaqil fikrlash va ijodkorlik qobiliyati rivojlangani aniqlangan.

Ayniqsa, xalq ertaklari va bolalar uchun yozilgan hikoyalar oʻquvchilarda dialogik va monologik nutqni rivojlantirishda muhim vosita boʻlib xizmat qiladi. Oʻquvchilar asar qahramonlariga tavsif berish, voqealarni ketma-ket bayon qilish va xulosa chiqarish orqali nutqiy kompetensiyalarini mustahkamlaydilar.

Xulosa qilib aytganda, bolalar adabiyoti oʻquvchilarning nutqini rivojlantirishda muhim pedagogik vositalardan biri hisoblanadi. Badiiy asarlar orqali oʻquvchilarning soʻz boyligi kengayadi, ogʻzaki va yozma nutqi rivojlanadi, mustaqil fikrlash hamda muloqot qilish koʻnikmalari shakllanadi. Ayniqsa, ertaklar, hikoyalar, sheʼrlar va xalq ogʻzaki ijodi namunalari bolalarda ifodali nutq, ravon talaffuz va mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda katta ahamiyat kasb etadi. Maqolada tahlil qilingan pedagogik va psixologik yondashuvlar shuni koʻrsatadiki, bolalar adabiyotidan foydalanish nafaqat nutqiy rivojlanishga, balki oʻquvchilarning maʼnaviy-axloqiy tarbiyasiga ham ijobiy taʼsir koʻrsatadi. Oʻquvchilar badiiy asarlar orqali yaxshilik va yomonlikni farqlashni, insoniy fazilatlarni qadrlashni hamda milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalanishni oʻrganadilar.

Shuningdek, interfaol metodlar va zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan darslar oʻquvchilarning nutqiy faolligini oshirishda samarali ekanligi aniqlandi. “Aqliy hujum”, “Klaster”, “Insert”, rolli oʻyinlar, multimedia vositalari va elektron resurslardan foydalanish oʻquvchilarning darsga boʻlgan qiziqishini kuchaytiradi hamda taʼlim samaradorligini oshiradi.

Bugungi kunda taʼlim tizimida kompetensiyaviy yondashuv asosida oʻquvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish dolzarb vazifalardan biri boʻlib qolmoqda. Shu nuqtai nazardan, bolalar adabiyotidan samarali foydalanish oʻquvchilarning erkin va ravon fikr bildirish, yozma va ogʻzaki nutqni

to'g'ri tashkil etish hamda mustaqil tafakkur yuritish ko'nikmalarini shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Demak, bolalar adabiyoti yosh avlodning har tomonlama barkamol bo'lib voyaga yetishida, ayniqsa ularning nutq madaniyatini rivojlantirishda beqiyos ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Turkiy guliston yoxud axloq – Toshkent: O'qituvchi, 1992.
2. Abdulla Avloniy. Pedagogik asarlar. – Toshkent: Fan, 1979.
3. Konstantin Ushinskiy. Inson tarbiyasi haqida tanlangan asarlar. – Moskva: Prosvesheniye, 1988.
4. Lev Vygotskiy. Tafakkur va nutq. – Moskva: Pedagogika, 1999.
5. Jumayev R. Boshlang'ich ta'limda nutq o'stirish metodikasi. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2018.
6. Yo'ldoshev J., Usmonov S. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016.
7. Matchonov S. Bolalar adabiyoti va ifodali o'qish asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2020.
8. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
9. Qosimova K., Fuzailov S. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2021.
10. Safarova R. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi. – Toshkent: Tafakkur Bo'stoni, 2019.

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA O'QUVCHILARDA INTIZOMLILIKNI TARBIYALASHNING USUL VA METODLARI

G'aniyeva Adiba Tursinboy qizi, Rajabova Bozorgul

Urganch innovatsion universiteti
“Boshlang'ich ta'lim va psixologiya”
kafedrasini o'qituvchi

Urganch innovatsion universiteti
“Boshlang'ich ta'lim” yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich ta'limda intizomlilik, tarbiya va axloq tushunchalarini shakllanirish, o'qituvchining tarbiyaviy ishlarni tashkil qilishga boshchi bo'lishi va o'quvchilarning psixologik holatini yaxshilashga qaratilgan ishlar to'g'risida so'z olib borilgan.

Kalit so'zlar: intizom, tarbiya, ta'lim, pedagog, ko'nikma, qobiliyat, layoqat, texnologiya, motivatsiya, individual yondashuv.

Аннотация: В данной статье рассматривается формирование понятий дисциплины, воспитания и нравственности в начальном образовании, роль учителя в организации учебной работы и работы, направленной на улучшение психологического состояния учащихся.

Ключевые слова: дисциплина, воспитание, образование, учитель,

навыки, умения, компетентность, технологии, мотивация, индивидуальный подход.

Annotation: This article discusses the formation of the concepts of discipline, upbringing and morality in primary education, the role of the teacher in organizing educational work, and work aimed at improving the psychological state of students.

Keywords: discipline, upbringing, education, teacher, skills, abilities, competence, technology, motivation, individual approach.

Bugungi kunda ta'lim tizimida o'quvchilarda intizomlilikni shakllantirish muhim masalalardan biri hisoblanadi. Boshlang'ich ta'lim davri bolaning shaxs sifatida shakllanishida asosiy bosqich hisoblanadi. Shu sababli aynan shu davrda intizomlilikni o'rgatish o'quvchilarning nafaqat o'qish jarayonida, balki kundalik hayotda ham tartib-intizomga ama qilishini ta'minlaydi.

Intizomlilik nafaqat o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi, balki bolalarning maqsadga erishish qobiliyatini mas'uliyat hissini va jamiyatdagi axloqiy me'yorlarga moslashuvchanligini rivojlantiradi.

Sinf dan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar kontseptsiyasida tarbiyaviy tadbirlarni takomillashtirish zarurati alohida ta'kidlangan: siyosiy tuzumning o'zgarganligi, yangicha iqtisodiy munosabatlarning shakllanib borishi, tarbiyaviy ishni yaxshilashda davr talabiga javob beradigan yangicha tamoyillar, g'oyalar, ish uslublarini ishlab chiqish hamda o'qituvchining ijodkorlik faoliyatini qaytadan qurmoq lozimdir.

Tarbiyaviy ishlarga yangicha munosabat mustaqillik ma'naviyati negizi asosida hukumat qarorlarida, Maktabgacha ta'lim va maktab ta'limi tizimidagi islohotlarda, olimlar va ijodkor o'qituvchilarning izlanishlarida o'z aksini topmoqda. Maqsadimizga erishishimizda, yangi jamiyat qurishimizda, siyosatda ham, iqtisodda ham, ma'naviyat sohasida ham barcha islohotlarning takdiri o'sib kelayotgan yosh avlodga bog'liq. Boshlang'ich ta'lim bugungi globalashuv jarayonida har bir jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida muhim o'rin tutadigan soha sifatida alohida e'tibor talab qiladi. Chunki mazkur bosqichda bola nafaqat dastlabki bilim va ko'nikmalarni egallaydi, balki shaxs sifatida shakllanish jarayonining poydevori qo'yiladi. Shuning uchun boshlang'ich ta'limda tarbiya jarayoni, xususan, intizomlilikni shakllantirish pedagogik faoliyatning eng dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Intizomlilik – bu o'quvchining maktab qoidalari va umumiy ijtimoiy me'yorlarga ongli ravishda amal qilishi, o'z xatti-harakatlarini boshqara olishi, mas'uliyat bilan ta'lim jarayoniga yondashishi demakdir. Mazkur sifatning shakllanishi bola ruhiyati, irodasi, axloqiy qarashlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, o'quvchining kelgusi ta'lim bosqichlaridagi muvaffaqiyati uchun mustahkam asos yaratadi. Bugungi kunda ta'lim tizimida o'quvchilar intizomiga oid talablar kuchaygan, chunki zamonaviy texnologiyalar, axborot oqimining ko'pligi va turli tashqi omillar bolaning e'tiborini chalg'itishi, o'zini boshqarish darajasini pasaytirishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, boshlang'ich sinf o'quvchilarida intizomlilikni tarbiyalashning ilmiy asoslangan usul va metodlarini ishlab chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Boshlang'ich yoshdagi bolalar psixologik va fiziologik xususiyatlari jihatidan kattalardan tubdan farq qiladi: ularning e'tibori beqaror, motivatsiya qisqa muddatli, o'yin faoliyatiga moyilligi yuqori bo'ladi. Shu bois intizomlilikni shakllantirish jarayoni bolaning yosh xususiyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlari bilan uyg'un bo'lishi, majburlash emas, balki ongli tushunishga asoslanishi lozim. O'qituvchining bola bilan bo'lgan munosabati, qo'ygan talablari, tanlagan metodlari va sinfdagi psixologik muhit intizomlilik darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.[4]

Maktabda tartib-intizomning yo'lga qo'yilishi faqat birgina o'qituvchining vazifasi emas. Bu jarayonda oila-maktab-jamiyat hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Ota-onalarning bolaga qo'ygan talablari, oiladagi kundalik tartib, ota-onaning shaxsiy namunasi maktabdagi intizom darajasini belgilab beradi. Jamiyatda esa intizom, hurmat, mas'uliyat kabi umumiy qadriyatlarning mavjudligi bolaga bilvosita ta'sir etuvchi omillar sirasiga kiradi.

Bugungi ta'lim amaliyoti shuni ko'rsatadiki, faqat an'anaviy talab qo'yish yoki jazolash metodi bilan intizomni shakllantirish samara bermaydi. Aksincha, interfaol metodlar, rag'batlantirish, o'yin texnologiyalari, o'zaro hurmatga asoslangan muloqot, individual yondashuv kabi zamonaviy pedagogik yondashuvlar yuqori natija beradi. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh psixologiyasiga mos bo'lgan o'yin texnologiyalaridan foydalanish, vizual qoidalar yaratish, sinf tartibini tizimlashtirish kabi metodlar intizomlilikni shakllantirishda samarali hisoblanadi.

Butun dunyoda, jamiyatda axloqiy tarbiyaning ahamiyati ortib borayotganini, lekin shu bilan birga ommaviy axborot vositalari, keng jamoatchilik, turli soha mutaxassislari hayotning turli sohalarida axloqiy normalarni pasayishi kuzatilayotganligi haqida fikr bildirilayotganini kuzatishimiz mumkin. Ijtimoiy jamiyat hayotining tartibli kechishini ta'minlash maqsadida axloqiy hamda huquqiy me'yorlar qabul qilingan. Jamiyat ijtimoiy hayotida muhim o'rin tutuvchi ijtimoiyhuquqiy me'yorlar esa davlat tomonidan qabul qilinib, tegishli qonunlar asosida tartibga solinadi. [2]

Intizom-kishilar, jumladan, mehnat jamoasi a'zolarining jamiyatda tarkib topgan huquq va axloq me'yorlariga, shuningdek, biron-bir tashkilot talablariga javob beradigan muayyan xulq-atvor va o'zini tutishga oid tartibqoidalar. Intizom odamlarning birgalikda yashashi va faoliyat yuritishini ma'lum bir tartibga solib turadi. Bunga esa mazkur ijtimoiy me'yorlar va qonun-qoidalarni o'zlashtirish, shu bilan birga zarur bo'lganda axloqiy, huquqiy va ma'muriy javobgarlik va jazo choralarini qo'llanish yo'li bilan ham erishiladi. Intizomning quyidagi turlari mavjud: ichki intizom (shaxsning o'zini-o'zi intizomlilik ruhida tarbiyalashi); hamma uchun umumiy muayyan tashkilot a'zolari yoki ma'lum toifadagi kishilar uchungina belgilangan

Ko'nikma-insonning ilgarigi tajribalari asosida muayyan faoliyat yoki harakatni amalga oshirish qobiliyati. Ko'nikmalar amaliy faoliyatga, bilimlarni amalda qo'llay bilishga oid faoliyatning tarkibiy qismidir. Ko'nikma faoliyatning maqsadi va sharoitlariga mutanosib ravishda harakatni muvaffaqiyatli bajarish usullaridir. U hamisha bilimlarga asoslanadi, mahorat (malaka)ning negizi

hisoblanadi. Ko'nikma mazmunan amaliy (jismoniy) va aqliy, shaklan oddiy va murakkab turlarga ajratiladi. Amaliy ko'nikmalar mehnat faoliyatini amalga oshirishga, aqliy ko'nikmalar bilim olishga, uni o'zlashtirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Ko'nikmalarni bilim bilan adashtirmaslik lozim, chunki bilimlar voqelik to'g'ri aks ettirilgan hukm (mulohaza)larda ifodalanadi. Ko'nikmalar esa ko'proq aqliy va jismoniy harakatlarda mujassamlashadi) [5].

Ko'nikma – mashq qilish natijasida yuzaga kelgan xatti – harakatlarning avtomatlashgan usuli. Fiziologik jihatdan ko'nikma bosh miyaning katta yarim sharlari po'stlog'ida hosil bo'lib, vaqtinchalik nerv bog'lanishlarning barqaror tizimining funksiyasini ta'minlaydi. Dinamik–streotiplarni yaratish sharoitlari bir vaqtning o'zida avtomatlashgan akt bilan murakkab analitik – sintetik faoliyatni yuzaga keltiradi. Buning natijasida nafaqat ko'nikmalar, balki malakalar ham yuzaga keladi)[6].

Intizom ijtimoiy-axloqiy va huquqiy me'yorlarga nisbatan ongli yondashuv, ularga to'la amal qilish demakdir. Ongli intizom tushunchasi shaxs faoliyatining ijtimoiy-axloqiy hamda ijtimoiy-huquqiy me'yorlar talablari asosida aqliy quvvatga tayangan holda tashkil etilish ko'rsatkichidir. Ongli intizom tarbiyasi o'quvchilar tomonidan intizomning mohiyati, uning ijtimoiy jamiyat hamda shaxs hayotida tutgan o'rnini to'g'ri baholash, shuningdek, ijtimoiy-axloqiy va ijtimoiy-huquqiy me'yorlar talablariga ongli munosabatni shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayondir.

O'quvchilar o'rtasida ongli intizom tarbiyasini tashkil etish jarayonida quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

1. Ijtimoiy-axloqiy va ijtimoiy-huquqiy me'yorlar mohiyatini o'quvchilar ongiga singdirish, ongli intizom tushunchasini qaror toptirish.
2. O'quvchilar tomonidan ijtimoiy burch mohiyatining o'zlashtirilishiga erishish.
3. O'quvchilarda ijtimoiy burchni ado etish jarayonida ongli va ixtiyoriy faoliyatini tashkil etish borasidagi ko'nikma va malakalarni shakllantirish.
4. O'quvchilarda kundalik hayotiy rejim asosida faoliyatni tashkil etish ko'nikmasini hosil qilish.
5. O'quvchilarda mehnatni ilmiy asosda tashkil etish (mehnat va dam olish faoliyati, aqliy va jismoniy mehnat faoliyati o'rtasida o'zaro mutanosiblikning qaror topishiga erishish) ko'nikma va malakalarini hosil qilishga erishish.
6. O'quvchilarda ta'lim muassasasi ichki tartib-qoidalariga bo'ysunish hissini shakllantirish.
7. Intizomsizlikning oldini olgan holda intizomsizlikka qarshi kurashishga yo'naltirilgan faoliyatini yo'lga qo'yish va boshqalar.

Ta'lim muassasalarining muhim vazifalaridan biri yosh avlodni ongli intizom ruhida tarbiyalashdir. Ta'lim muassasalarida o'rnatilgan intizom ta'lim muassasalari jamoasini jipslashtirish, ta'lim muassasasi ichki hayoti va faoliyatining mo'tadil kechishini ta'minlaydi. Intizom o'quvchilardan hamjihatlik asosida faoliyat olib borish, o'quv yurti manfaati uchun birgalikda kurashish, rahbariyat hamda vakolatli o'quvchilar organlari, uning a'zolari talablarini to'g'ri talqin etish va

ularning bajarilishini talab etadi. Ongli intizom o'quvchilarning o'qish va mehnat faoliyatiga ongli munosabatda bo'lish, o'quv yurti ichki tartib intizomiga bo'ysunish, jamoa tomonidan topshirilgan topshiriqni bajarishga vijdonan yondashgan holda xulq-atvor me'yorlariga qat'iy rioya etish zarurligini tushunib olishlari va ularga o'z ixtiyorlari bilan itoat etish ko'nikmalarining hosil bo'lishiga sharoit yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Axmedjanov M.M., Xo'jayev B.Q. "Pedagogik mahorat". Buxoro Ma'ruzalar matni 2004 yil
2. Baratov Sh. O'quvchi shaxsini o'rganish usullari. Toshkent: "O'qituvchi", 1992.-62 bet. R. Mavlonova, Tarbiyaviy ishlar metodikasi, O'quv qo'llanma, 2013
3. J. Xasanboyev, Pedagogika, Darslik 2011
4. Mahkamov U.I. Yuqori sinf talabalarida axloqiy madaniyatni shakllantirishining pedagogik asoslari. Ped.fan. doktori. ... diss. – T.: 1998. –B. 28.
5. Musurmonova O. Yuqori sinf o'quvchilari ma'naviy madaniyatini shakllantirishning pedagogik asoslari. Ped. fan. dok. ...diss. avtoref. – T.: 1993. – B.48.2. Axborot manbalari
6. www.pedagog.uz

AYOLLAR KARYERA PSIXOLOGIYASINING ASOSIY G'OYALAR VA ILMIY YONDASHUVLARI

Axmedova Maysara Baxromovna

Urganch innovatsion universiteti

"Boshlang'ich ta'lim va psixologiya" kafedrası o'qituvchisi

gmail: axmedovamaysara904@gamil.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada ayollar karyera psixologiyasining asosiy g'oyalari va ilmiy yondashuvlari tahlil qilinadi. Unda ayollarning kasb tanlashi, motivatsiyasi, karyera rivojlanishiga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar, jumladan, gender stereotiplari, diskriminatsiya, "shisha shift" muammosi yoritilgan. Shuningdek, ish-hayot muvozanati, ruhiy salomatlik, karyera barqarorligi hamda STEM sohalarida ayollarning ishtirokiga ta'sir qiluvchi psixologik omillar ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari ayollarning karyera muvaffaqiyati individual psixologik resurslar va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlariga bog'liqligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: ayollar karyerasi, karyera psixologiyasi, gender stereotiplari, shisha shift, motivatsiya, o'ziga ishonch, karyera barqarorligi, ish-hayot muvozanati, diskriminatsiya, STEM.

Abstract: This article analyzes the main ideas and scientific approaches of women's career psychology. It examines women's career choices, motivation, and the internal and external factors influencing career development, including gender stereotypes, discrimination, and the "glass ceiling" phenomenon. The study also

explores work–life balance, mental health, career stability, and psychological factors affecting women’s participation in STEM fields. The findings indicate that women’s career success depends on both individual psychological resources and supportive social and organizational systems.

Keywords:

women’s career, career psychology, gender stereotypes, glass ceiling, motivation, self-confidence, career stability, work–life balance, discrimination, STEM.

Аннотация: В данной статье рассматриваются основные идеи и научные подходы психологии карьеры женщин. Анализируются выбор профессии, мотивация, а также внутренние и внешние факторы, влияющие на профессиональное развитие женщин, включая гендерные стереотипы, дискриминацию и феномен «стеклянного потолка». Также освещаются вопросы баланса между работой и личной жизнью, психического здоровья, устойчивости карьеры и участия женщин в STEM-сферах. Результаты исследования показывают, что успех карьеры женщин зависит как от индивидуальных психологических ресурсов, так и от социальной поддержки и организационной среды.

Ключевые слова: женская карьера, психология карьеры, гендерные стереотипы, стеклянный потолок, мотивация, уверенность в себе, устойчивость карьеры, баланс работа–жизнь, дискриминация, STEM.

□ Ayollar karyerasi psixologiyasi ayollarning kasb tanlashi, ishlash motivlari, to‘siqlarni qanday qabul qilishi va ularni yengish strategiyalarini o‘rganadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, tashqi to‘siqlar (stereotiplar, kamsitish) va ichki omillar (o‘ziga ishonch, motivatsiya) bir-biriga chambarchas bog‘liq. Xalqaro tadqiqotda ayollar uchun asosiy motivlar: karyera o‘shishi, raqobatbardosh maosh va shaxsiy qoniqish, sog‘lom ish muhiti va yetakchilikdan ko‘rinadigan e‘tirofdir. □ Ayollar karyerasida muvaffaqiyat va qoniqish uy–ish o‘rtasidagi muvozanat, juft karyerali oilalar, ta‘lim va o‘zini anglash bilan bog‘liq deb ko‘rsatiladi. Ayollar ko‘pincha karyera muvaffaqiyatini: atrofdagilarning qo‘llab-quvvatlashi, yutuqlar va jamoaga tegishlilik hissi orqali ta‘riflaydi. Ayollar karyera motivlari va ehtiyojlari yo‘nalishlari Karyera to‘siqlari va “shisha shift” 1995–2020 yillardagi yirik sharhga ko‘ra, ayollar karyera trayektoriyasining barcha bosqichlarida ko‘plab to‘siqlarga duch keladi; “karyera to‘siqlarini idrok etish” ayollar tajribasining markaziy tarkibiy qismidir. Keng ko‘riladigan to‘siqlar: jinsiy stereotiplar, kamsitish, bozorga jinsiy ajratish, “shisha shift”, teng bo‘lmagan maosh, cheklangan lavozim o‘shishi. STEM sohalarida ayollar erkaklar hukmron madaniyat, mentorlarning yetishmasligi, ish–hayot muvozanati muammolari bilan to‘qnashadi. Klassik o‘z-o‘ziga samaradorlik modeli: ijtimoiylashtirish tufayli ko‘plab ayollar ko‘p kasbiy vazifalarda o‘z imkoniyatini past baholaydi, bu esa tanlov va yutuqlarni cheklaydi. Hindistonda moliya va IT sohalarida o‘tkazilgan tadqiqotlar: kasbiy o‘z-samaradorlik, proaktiv shaxsiyat, ish roliga berilgan ahamiyat va gender roli haqidagi qarashlar ayollarning yuqori lavozimlarga intilishi va karyera barqarorligini sezilarli darajada oshiradi. Ish–oilaviy rollar va ruhiy salomatlik □ Bir vaqtning o‘zida uy va ishdagi ko‘p rollar ayollarning ruhiy

salomatligiga ta'sir etadi; ish haqi tengsizligi, uy ishlaridagi asosiy mas'uliyat stressni kuchaytiradi. Onalik bilan bog'liq "motherhood penalty" – diskriminatsiya, sekinlashgan o'sish, yetakchilikka chiqishdagi to'siqlar, ammo ba'zan ijobiy o'zgarish (ustuvorliklarni qayta ko'rish, motivatsiya) ham kuzatiladi. Yirik so'rov natijalarida ayollarning katta qismi ish–hayot muvozanati buzilishi, karyera stagnatsiyasi, ruhiy zo'riqish va adolatsizlik hissini bildirgan. Ayollarning STEM (fan, texnologiya, muhandislik, matematika) sohalarida kirib kelishi va yuqoriga ko'tarilishi faqat bilim va qobiliyatga bog'liq emas. Ularning o'ziga bo'lgan ishonchi, motivatsiyasi, atrof-muhitdan oladigan signal va stereotiplar ham karyera yo'lini kuchli shakllantiradi. Tadqiqotlar shaxsiy psixologik omillar va genderga xos ijtimoiy bosimlarning murakkab o'zaro ta'sirini ko'rsatadi. Ayollarning STEM karyerasi nafaqat bilim va malakaga, balki o'ziga ishonch, ichki motivatsiya, karyera identifikatsiyasi va stereotiplarga munosabat kabi psixologik omillarga bog'liq. Gender stereotiplari, seksizm va ish–hayot muvozanatidagi qiyinchiliklar bu omillarni yemirishi mumkin, lekin kuchli mentorlik, qo'llab-quvvatlovchi tarmoq va o'sishga yo'naltirilgan madaniyat ularni sezilarli darajada kompensatsiya qiladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, ayollar karyera psixologiyasi tashqi struktural to'siqlar (stereotiplar, diskriminatsiya, shisha shift), ichki psixologik resurslar (o'ziga ishonch, proaktivlik, karyera salienligi) va uy–ish rollari kesishgan nuqtada shakllanadi. Ilmiy ishlar ayollarning karyera muvaffaqiyati uchun individual kuchli tomonlarni rivojlantirish bilan birga, tashkilot va jamiyat darajasida madaniyat, siyosat va qo'llab-quvvatlash tizimlarini o'zgartirish zarurligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bandura, A. (1997). *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. New York: Freeman.
2. Super, D. E. (1990). A Life-Span, Life-Space Approach to Career Development. *Journal of Vocational Behavior*, 16(3), 282–298.
3. Holland, J. L. (1997). *Making Vocational Choices: A Theory of Vocational Personalities and Work Environments*. Psychological Assessment Resources.
4. Lent, R. W., Brown, S. D., & Hackett, G. (1994). Toward a Unifying Social Cognitive Theory of Career and Academic Interest. *Journal of Vocational Behavior*, 45(1), 79–122.
5. Betz, N. E., & Hackett, G. (1981). The Relationship of Career-Related Self-Efficacy to Perceived Career Options in College Women and Men. *Journal of Counseling Psychology*, 28(5), 399–410.
6. Eagly, A. H., & Carli, L. L. (2007). *Through the Labyrinth: The Truth About How Women Become Leaders*. Harvard Business School Press.
7. Heilman, M. E. (2012). Gender Stereotypes and Workplace Bias. *Research in Organizational Behavior*, 32, 113–135.

MULTIMEDIA TEXNOLOGIYALARI VOSITASIDA TASHKIL ETILGAN ERTAK DARSLARINING O‘QUVCHILAR KOMMUNIKATIV NUTQIGA TA’SIRI

Bekberganova Nazokat Oybek qizi

Urganch innovatsion universiteti
bekberganovanazokat8@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kommunikativ nutqini rivojlantirishda multimedia texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik samaradorligi yoritilgan. Tadqiqot davomida multimedia vositalari asosida tashkil etilgan “Do‘stlikda gap ko‘p ekan” nomli o‘zbek xalq ertagi asosidagi dars modeli ishlab chiqildi va amaliyotga joriy etildi. Tadqiqot natijalari multimedia asosidagi ertak darslari o‘quvchilarning nutqiy faolligi, mustaqil fikrlash, muloqotga kirishish hamda ifodali so‘zlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etishini ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: multimedia texnologiyalari, ertak, boshlang‘ich ta’lim, kommunikativ nutq, interfaol metodlar.

Аннотация. В статье рассматривается педагогическая эффективность использования мультимедийных технологий в развитии коммуникативной речи учащихся начальных классов. В ходе исследования была разработана и внедрена модель урока сказки на основе узбекской народной сказки «Do‘stlikda gap ko‘p ekan», организованная с применением мультимедийных средств. Использование видеоматериалов, аудиофайлов и интерактивных методов способствовало повышению речевой активности учащихся, развитию навыков устного общения, самостоятельного мышления и выразительной речи. Результаты исследования подтверждают, что мультимедийно организованные уроки сказок оказывают положительное влияние на формирование коммуникативной компетентности учащихся начальных классов.

Ключевые слова: мультимедийные технологии, сказка, начальное образование, коммуникативная речь, интерактивные методы.

Abstract. This article examines the pedagogical effectiveness of using multimedia technologies in developing the communicative speech of primary school students. During the study, a multimedia-based fairy tale lesson model was designed and implemented using the Uzbek folk tale “Do‘stlikda gap ko‘p ekan”. The use of video materials, audio resources, and interactive teaching methods increased students’ speech activity, improved their oral communication skills, and enhanced independent and expressive thinking. The research findings demonstrate that multimedia-supported fairy tale lessons have a positive impact on the development of communicative competence in primary education.

Keywords: multimedia technologies, fairy tale, primary education, communicative speech, interactive methods.

Kirish. Bugungi kunda ta’lim jarayonida multimedia texnologiyalaridan samarali foydalanish o‘quvchilarning bilimlarni o‘zlashtirish darajasini oshirish

bilan birga, ularning nutqiy va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich ta‘lim bosqichida o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirishda ertaklar alohida pedagogik ahamiyatga ega.

Ertaklar o‘quvchilarning tasavvurini boyitadi, axloqiy sifatlarni shakllantiradi hamda muloqotga kirishish, fikrini erkin bayon etish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Multimedia texnologiyalarini ertak darslariga integratsiya qilish esa ushbu jarayonning ta‘sirchanligini yanada oshiradi. Shu sababli multimedia asosida tashkil etilgan ertak darslarining o‘quvchilar kommunikativ nutqiga ta‘sirini o‘rganish dolzarb masalalardan biridir.

Adabiyotlar tahlili. Pedagogik adabiyotlarda boshlang‘ich ta‘limda nutqni rivojlantirish masalasi keng yoritilgan. Tadqiqotchilar ertaklarning tarbiyaviy va rivojlantiruvchi ahamiyatini alohida ta‘kidlaydilar. Shuningdek, multimedia texnologiyalarining ta‘lim jarayonidagi roli, o‘quvchilarning qiziqishini oshirish va faollashtirishdagi imkoniyatlari ko‘plab ilmiy ishlarda tahlil qilingan.

Multimedia vositalari (video, audio, slayd, interaktiv topshiriqlar) o‘quvchilarning eshitish, ko‘rish va mushohada qilish jarayonlarini birlashtirgan holda bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishga xizmat qiladi. Biroq ertak darslarida multimedia texnologiyalaridan foydalanish orqali kommunikativ nutqni rivojlantirish masalasi hali ham amaliy jihatdan chuqur tadqiq etishni talab etadi.

Tadqiqot metodikasi. Tadqiqot jarayonida multimedia texnologiyalari asosida tashkil etilgan ertak darsi modeli ishlab chiqildi. Tajriba uchun boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan “Do‘stlikda gap ko‘p ekan” (o‘zbek xalq ertagi) asosida yangi bilim beruvchi noan‘anaviy dars tashkil etildi.

Dars jarayonida quyidagi interfaol metod va multimedia vositalaridan foydalanildi:

- “Fikrlar daraxti”, “Insert”, “Klaster”, “Zig-zag” metodlari;
- multimedia video va audio materiallar;
- slaydlar va interaktiv topshiriqlar.



-
- Sinf o'quvchilarini 3 guruhga bo'lamiz. 1-guruh doskaga ilingan daraxtga ushbu matn yuzasidan tayanch tushunchalarni yozadi. Buxoro, Amir, qiroatxona, qirq tuya kitob, suruv-suruv ot, ulug'zotlar kabi. 2-guruh ushbu tayanch so'zlardan savollar tuzib yozadi. 3-guruh esa tuzilgan savollarga javob beradi. Berilgan javoblarni 1-guruhga to'g'ri yoki noto'g'ri ekanlikini tekshirtirib turamiz. Bu orqali barcha o'quvchilarning mavzuni qay darajada o'qib o'zlashtirganliklarini bilib olamiz

Mazkur metodlar o'quvchilarning darsdagi faolligini oshirish, guruhda ishlash, tinglash va fikr almashish madaniyatini shakllantirishga qaratildi.

Amaliy tajriba va natijalar tahlili. Multimedia asosidagi ertak darsi jarayonida o'quvchilarning kommunikativ nutqida sezilarli ijobiy o'zgarishlar kuzatildi. Darsning kirish qismida berilgan savollar va video lavhalar o'quvchilarning mavzuga bo'lgan qiziqishini oshirdi hamda erkin fikr bildirishga undadi.

Ertak mazmuni ustida olib borilgan suhbatlar, qahramonlar (Qog'ozvoy, Kesakvoy) obrazlarini tahlil qilish, sahna ko'rinishlari va maqollar bilan ishlash jarayonida o'quvchilar:

o'z fikrini ravon va mantiqiy bayon qilishga;
savol-javoblar orqali muloqotga kirishishga;
guruhda ishlash va o'zaro fikr almashishga o'rgandilar.

“Zig-zag” va sahnalashtirish metodlari o'quvchilarning og'zaki nutqini faollashtirdi, lug'at boyligini kengaytirdi hamda ifodali so'zlash ko'nikmalarini rivojlantirdi. Tajriba natijalari multimedia texnologiyalari bilan boyitilgan ertak darslari o'quvchilarning kommunikativ nutqini rivojlantirishda samarali ekanini ko'rsatdi.

Xulosa va tavsiyalar. Tadqiqot natijalariga ko'ra, multimedia texnologiyalari asosida tashkil etilgan ertak darslari boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ nutqini rivojlantirishda muhim pedagogik vosita hisoblanadi.

Bunday darslar o'quvchilarning nutqiy faolligi, mustaqil fikrlashi va muloqot madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Mirziyoyev Sh.M. **Yangi O'zbekiston strategiyasi.** – Toshkent: O'zbekiston, 2022.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. **Boshlang'ich va maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirishga oid qaror va farmonlar to'plami.** – Toshkent, 2020–2024.
3. Qodirov A., Jo'rayev R. **Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi.** – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
4. To'raqulov X. **Boshlang'ich sinflarda nutqni rivojlantirish metodikasi.** – Toshkent: O'qituvchi, 2020.
5. Sayidahmedov N. **Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat.** – Toshkent: O'qituvchi, 2018.
6. Musurmonova O. **Ta'limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar.** – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2021.

**O'QUV JARAYONIDA TA'LIM METODLARI SAMARADORLIGINI
EMPIRIK BAHOLASH USULLARI**

Abdirimova Shoxsanam Xudayberganovna

Urganch davlat pedagogika instituti

“Pedagogika va psixologiya” kafedrasi o'qituvchisi,

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'quv jarayonida ta'lim metodlari samaradorligini empirik baholash usullari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida pedagogik eksperiment asosida turli metodlarning natijadorligi aniqlanib, ularning ta'lim sifatiga ta'siri baholandi.

Аннотация В статье рассматриваются методы эмпирической оценки эффективности образовательных методов в учебном процессе.

Abstract: This article examines methods for empirically evaluating the effectiveness of teaching methods in the educational process.

Kalit so'zlar: empirik baholash, ta'lim metodlari, samaradorlik, pedagogik eksperiment, verifikatsiya

Ключевые слова: эмпирическая оценка, методы обучения, эффективность, верификация

Keywords: empirical evaluation, teaching methods, effectiveness, verification

KIRISH. Zamonaviy ta'lim tizimida o'quv jarayonining samaradorligini oshirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ta'lim metodlarini to'g'ri tanlash va ularning natijadorligini aniqlash ilmiy asoslangan yondashuvni talab qiladi. Shu sababli empirik baholash usullari pedagogik jarayonni ob'ektiv tahlil qilishda muhim vosita sifatida qaraladi.

Empirik baholash ta'lim natijalarini tajriba, kuzatish va statistik tahlil orqali aniqlashga asoslanadi. Bu yondashuv metodlar samaradorligini real sharoitda

tekshirish imkonini beradi [1; B.15.].

ADABIYOTLAR SHARHI. Ta'lim metodlarini baholash masalasi ko'plab tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. J. Dewey ta'limni amaliy faoliyat bilan bog'lab, bilimning tajriba orqali o'zlashtirilishini asoslab bergan [2; p.25.].

B. Bloom ta'lim maqsadlarini taksonomik darajalarga ajratib, baholash mezonlarini ishlab chiqqan [3; p.40.].

J. Hattie esa ta'lim samaradorligini empirik tadqiqotlar asosida tahlil qilib, o'qituvchi faoliyati va feedback muhimligini ko'rsatgan [4; p.75.].

Mahalliy olimlar ham ta'lim metodlarini baholashda innovatsion yondashuvlarning ustunligini ta'kidlaydilar [5; B.32.].

METODOLOGIYA

Tadqiqot kvazi-eksperimental dizayn asosida olib borildi. Unda 60 nafar talaba ishtirok etdi.

- 30 nafar – nazorat guruhi
- 30 nafar – tajriba guruhi

Tadqiqot bosqichlari:

1. Boshlang'ich baholash (pre-test)
2. Eksperimental ta'lim
3. Yakuniy baholash (post-test)

Qo'llanilgan metodlar:

- Test sinovlari
- Kuzatish
- So'rovnoma
- Statistik tahlil

NATIJALAR. Tadqiqot natijalari quyidagi jadvalda keltirilgan:

1-jadval. Ta'lim metodlari samaradorligi

Guruh	Pre-test (%)	Post-test (%)	O'sish (%)
Nazorat	56	69	+13
Tajriba	55	84	+29

Natijalar tajriba guruhida yuqori o'sish kuzatilganini ko'rsatadi. Bu innovatsion metodlarning samaradorligini tasdiqlaydi.

MUHOKAMA. Natijalar shuni ko'rsatadiki, empirik baholash usullari ta'lim metodlari samaradorligini aniq aniqlash imkonini beradi. Innovatsion metodlar o'quvchilarning faolligini oshirib, bilim darajasini sezilarli yaxshilaydi [4; p.80.]. Tadqiqot natijalarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, o'quv jarayonida ta'lim metodlari samaradorligini empirik baholash usullari pedagogik jarayonning real holatini ob'ektiv yoritishda muhim ahamiyatga ega. Olingan ma'lumotlar nazorat va tajriba guruhlarida o'rtasida sezilarli farq mavjudligini tasdiqladi, bu esa qo'llanilgan metodlarning samaradorligini empirik jihatdan asoslaydi.

Tajriba guruhida innovatsion va interfaol metodlarning qo'llanilishi o'quvchilarning bilim darajasini oshirishga, ularning mustaqil fikrlash va amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Bu natija J. Hattie tomonidan olib borilgan meta-tahlil natijalari bilan hamohang bo'lib, o'qituvchining faol

yondashuvi va muntazam feedback tizimi ta'lim sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi [4; p.75].

Shuningdek, empirik baholash jarayonida aniqlangan farqlar ta'lim metodlarini tanlashda individual yondashuv zarurligini ko'rsatadi. Har bir o'quv guruhining bilim darajasi, motivatsiyasi va qabul qilish qobiliyati turlicha bo'lgani uchun metodlarni moslashtirish samaradorlikni oshiradi.

Biroq tadqiqot jarayonida ayrim cheklovlar ham kuzatildi. Jumladan, ishtirokchilar sonining nisbatan kamligi va tadqiqotning bitta ta'lim muassasasida o'tkazilgani natijalarning umumlashtirilish darajasini biroz cheklaydi. Shu sababli kelgusida kengroq tanlanma asosida, turli hudud va ta'lim muassasalarini qamrab olgan tadqiqotlar o'tkazish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Umuman olganda, muhokama natijalari empirik verifikatsiya ta'lim metodlari samaradorligini aniqlashda ishonchli va ilmiy asoslangan yondashuv ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

XULOSA. O'quv jarayonida ta'lim metodlari samaradorligini empirik baholash usullarini o'rganish natijasida shuni xulosa qilish mumkinki, pedagogik jarayonning natijadorligini aniqlashda faqat nazariy yondashuv yetarli emas, balki amaliy tajriba va statistik tahlilga asoslangan empirik verifikatsiya muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, innovatsion va interfaol ta'lim metodlari an'anaviy metodlarga nisbatan yuqori samaradorlikka ega bo'lib, o'quvchilarning bilim darajasi, mustaqil fikrlash ko'nikmalari va faolligini sezilarli darajada oshiradi. Shu bilan birga, empirik baholash jarayoni ta'lim sifatini ob'ektiv mezonlar asosida aniqlash imkonini beradi.

Shuningdek, empirik verifikatsiya pedagogik qarorlar qabul qilishda ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi va o'qituvchiga metodlarni tanlash hamda ularni takomillashtirishda aniq yo'nalish beradi. Bu esa ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, empirik baholash usullari zamonaviy ta'lim tizimida metodlar samaradorligini aniqlashning ishonchli ilmiy vositasi hisoblanadi va ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqishda muhim o'rin tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Dewey, J. (1938). Experience and Education. <https://archive.org/details/experienceeducat00dewe>
2. Bloom, B. (1956). Taxonomy of Educational Objectives. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED040031.pdf>
3. Hattie, J. (2009). Visible Learning. <https://visible-learning.org>
4. Biggs, J. (2011). *Teaching for Quality Learning at University*. <https://doi.org/10.1080/07294360.2012.642839>
5. Ishmuhamedov R. (2021). *Innovatsion pedagogika*. Toshkent. <https://ziyouz.com/>
6. Yo'ldoshev J. (2019). *Ta'lim metodlari*. Toshkent. <https://library.ziyonet.uz/>

7. Abdullayeva Q. (2020). *Pedagogika nazariyasi*. Toshkent. <https://library.ziynet.uz/>

IQTIDORLI O‘QUVCHILAR BILAN ISHLASH BO‘YICHA DIDAKTIK VOSITALARNING AHAMIYATI

Xo‘jayeva Nozima Qadamboyevna

Urganch davlat pedagogika instituti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqola, iqtidorli o‘quvchilarning mavjud qobiliyatlarini yanada rivojlantirishda maxsus didaktik vositalardan foydalanishning ahamiyati haqidagi fikrlar bayonidan iborat.

Kalit so‘zlar: Qobiliyat, iqtidor, ijodiy qobiliyat, kreativlik, didaktik vositalar.

Annotation: This article is a statement of ideas about the importance of using special didactic tools to further develop the existing abilities of gifted students.

Key words: Ability, talent, creative ability, creativity, didactic tools.

Аннотация: В статье излагаются идеи о важности использования специальных дидактических средств для дальнейшего развития имеющихся способностей одаренных учащихся.

Ключевые слова: Способность, талант, творческие способности, креативность, дидактические инструменты.

Psixologik tadqiqot va maxsus kuzatishlarning ko‘rsatishicha, yuqori aqliy qobiliyatlarga ega bolalar, aksariyat hollarda, oddiy bolalarga nisbatan birmuncha muvaffaqiyatli bo‘lishadi: ta’limni o‘zlashtirishlarida muammolar kuzatilmaydi, tengdoshlari bilan yaxshi muloqotda bo‘lishadi, yangi sharoitga tezda moslashishadi. Bunda yoshligidan singib ketgan qiziqish va mayllari bolaning kasb tanlashi va muvaffaqiyatlarga erishishida puxta zamin bo‘lib xizmat qiladi. Bunday bolalarning ta’limni oson o‘zlashtirishidagi yuqori imkoniyatlari inobatga olinganligi va ijodiy rivojlanishi uchun sharoitlar yaratilmaganligi sababli ayrim muammolar tug‘ilishi mumkin.

Jumladan, iqtidorli bolalar ta’limini tashkillashtirish metodikalarini ishlab chiqish va joriy etish bo‘yicha S. Keplen tomonidan iste’dodli o‘quvchilar ta’lim dasturlariga talablar ro‘yxati ishlab chiqildi.

Keplen tomonidan ishlab chiqilgan iste’dodli o‘quvchilar ta’lim dasturlariga talablar ro‘yxati:

- bola tomonidan tanlangan mavzu va muammoning chuqur o‘rganilishini taqdirlash;
- o‘qishda mustaqillik, ya’ni ta’limning o‘quvchi tomonidan boshqarilishini ta’minlash;
- bilimlarni va izlanish ishlari metodlarini rivojlantirish ;
- samarali fikrlashning yuqori darajasini rivojlantirish (ijodiy, tanqidiy, mantiqiy fikrlash, muammolarni hal kila bilish);
- har xil material, usul va shakllardan foydalanib yaratilgan ishni taqdirlash;

–o‘zini o‘zi anglash va tushunish, o‘zga kishilarning individual xususiyatlarini tushunishni rivojlantirish ;

– o‘quvchilar tomonidan ish natijalarini tanqidiy baholash va taqdirlanishini o‘rgatish [3].

Albatta, bugungi kun o‘quvchilarida iqtidorlik qobiliyatini ta’lim jarayonidagi didaktik vositalarsiz amalga oshirish qiyin.

Didaktik vositalar o‘quv jarayonining asosiy tashkil etuvchilaridan biri hisoblanadi, o‘quv jarayonida o‘qituvchilarning eng yaqin yordamchisi hisoblanadi. O‘quv jarayonida quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

a) nazariy mashg‘ulotlarda o‘quvchilarga yangi bilimlarni berish uchun mavzuga doir o‘quv materiallarini tushuntirish, namoyish qilish, tahlil qilish kabi ishlarda foydalanamiz;

b) amaliy mashg‘ulotlarda o‘quvchilarga tanlagan kasblariga oid vazifalarni bajarishga doir malaka va ko‘nikmalarni shakllantirish uchun foydalanamiz;

c) nazorat mashg‘ulotlarida o‘quvchilarning bilimlarini baholash uchun turli testlar dasturlardan foydalanamiz [1].

Iqtidorli o‘quvchilarning mavjud qobiliyatlarini rivojlantirishda didaktik vositalar, dars jarayonidagi didaktik o‘yinlar muhimligi shundan iboratki, iqtidorli, qobiliyatli o‘quvchi izlanuvchan bo‘ladi va berilgan materialdagi ma’lumotlarni o‘zi mustaqil tarzda o‘zlashtirishi va dars jarayonida pedagog shaxsda yangicha usul, metdolarini kutishi mumkin. Shunday vaziyatlarda ta’limga yo‘naltirilgan didaktik vositalardan foydalanilsa, iqtidorli o‘quvchilarning dars jarayonidagi vaqti samarali tashkil etilgan hisoblanadi.

Xulosa sifatida, iqtidorli o‘quvchilarning xarakter-xusuiyati, qiziqishlari, qay jihatdan qobiliyatga egaligi va kreativ, ijodkorligini hisobga olgan holda pedagogik jarayonda maxsus rivojlantiruvchi vositalardan foydalanish ularning qobiliyatini yanada rivojlanishiga sababchi bo‘ladi. Bugungi kunning ta’lim jarayonining asl maqsadi ham ana shunday iqtidorli o‘quvchilarni pedagogik jarayonda son va sifat jihatdan ko‘paytirish hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Husenova D. M. “DIDAKTIK VOSITALAR VA MATERIALLARNING O‘QUV JARAYONIDA TUTGAN O‘RNI”. – “Barqaror taraqqiyot va rivojlanish tamoyillari“. Respublika ilmiy-amaliy anjumani. – 7.

2. Rajabov O. X. “TA’LIM JARAYONIDA IQTIDORLI O‘QUVCHILAR BILAN ISHLASH DASTURLARINING AFZALLIKLARI”. – 2-3.

3. Kaplan S. Differentiated Curricula for the Gifted. Ventura, CA: Ventura Country Superintendent of Schools Office, 1982.

4. <https://diss.natlib.uz/>

5. www.ziyonet.uz

MAHORATLI PEDAGOGNI O'QITISHDA KASBIY KOMPITENSIYANI RIVOJLANTIRISH

G'aniyeva Adiba Tursinboy qizi, Karimboyeva Charos

Urganch innovatsion universiteti
“Boshlang‘ich ta‘lim va psixologiya”

kafedra o‘qituvchi
Urganch innovatsion universiteti
“Boshlang‘ich ta‘lim” yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘qituvchi va uning vazifalari, muloqot qilish qobiliyati hamda ta‘lim jarayonida mahoratli pedagogni shakllatirish jarayoni haqida so‘z olib borilgan.

Kalit so‘zlar: malaka, pedagog, ko‘nikma, qobiliyat, layoqat, shaxsiy imkoniyat, pedagogik ta‘sir ko‘rsatish, pedagogik faoliyat.

Аннотация: В данной статье рассматриваются учитель и его обязанности, коммуникативные навыки, а также процесс формирования квалифицированного учителя в образовательном процессе.

Ключевые слова: квалификация, учитель, навыки, способности, компетентность, личностный потенциал, педагогическое влияние, педагогическая деятельность.

Annotation: This article discusses the teacher and his/her duties, communication skills, and the process of forming a skilled teacher in the educational process.

Keywords: qualification, teacher, skills, abilities, competence, personal potential, pedagogical influence, pedagogical activity.

Bugungi kunda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev yoshlar tarbiyasiga alohida to‘xtalar ekanlar: “Bolalarimizni birovlarining qo‘liga berib qo‘ymasdan, ularni o‘zimiz tarbiyalashimiz lozim. Buning uchun yoshlarimiz bilan ko‘proq gaplashish, ularning qalbiga quloq solish, muammolarini yechish uchun amaliy ko‘mak berishimiz kerak. Bu vazifalarni amalga oshirishda biz asrlar mobaynida shakllangan milliy an‘analarimizga, ajdodlarimizning boy merosiga tayanamiz”. Bugungi kunda vatanimiz yoshlarini o‘qitish va tarbiyalash kabi murakkab masalalarni muvaffaqiyatli hal qilish ko‘p jihatdan o‘qituvchining g‘oyaviy e‘tiqodi, kasbiy mahorati, bilimdonligi, madaniyati, insonparvarligi, rahbarlik qobiliyati kabi qator fazilatlariga bog‘liq. Zamonaviy pedagog o‘quvchiga ta‘sir etish, uning istaklarini, e‘tiqodini, qiziqishi, qobiliyati, layoqati va shaxsiy imkoniyatlarini hisobga olishi va ularni doimo shakllantira bilishi kerak. Mamlakatimiz kelajagi porloq, iqtisodiy-siyosiy salohiyati, ilmiy-texnik taraqqiyoti barqaror, jahon hamjamiyatida o‘zining mustahkam o‘rniga ega bo‘lishi uchun, unga hozirdanoq tamal toshi (poydevor) qurib borish lozim. Ana shunday buyuk maqsadnini ijobiy hal qilish va amalga oshirishda o‘qituvchilar, ya‘ni ziyolilar qatlami zimmasiga ulkan vazifalar, qator mas‘uliyatlar yuklatiladi. Zero, o‘qituvchilar va tarbiyachilar jamoasi kelajakda el-yurt, mamlakat ravnaqi yo‘lida faoliyat olib boruvchi mutaxassislarni yetishtirib beruvchi muhim kadrlar sanaladi. Shu bois ham bunday mas‘uliyatli ishga xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish

hududiy markazi doimo shaxsiy mas'uliyat his etib, o'zlarining kasbiy malaka va mahoratlarini oshirib borishlari lozim. Chunki, vaqtning o'tishi muhit, vaziyat, sharoit va nihoyat, insoniyatning o'zgarishiga sabab bo'ladi. Bundan kelib chiqadiki, o'quvchilarning ham qiziqish va ehtiyojlari o'zgaradi. Natijada o'qituvchining ta'lim berish metodikasi, tamoyili, mahorat va malakalari ham o'zgarishi, aslida, oshishi talab etiladi. Jumladan, fan-texnikaning jadal rivoji, bu sohada erishilayotgan yutuqlarning benihoyat ko'pligi, axborot ko'lamining kengayib borayotganligi pedagog kadrlarning malakaviy darajasiga nisbatan yuqori talablarni qo'yimoqda. O'qituvchilar o'zlari o'qitayotgan o'quvchilarining ruhiyatlariga mos ravishda muloqotda bo'la olish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni egallash va o'quv-tarbiyaviy jarayonda qo'llay olishi kerak. Bugungi kunda an'anaviy ta'limni zamonaviylashtirish yo'lida birgina texnologiyaga asoslangan o'qitish uchramaydi. Odatda, o'qitishda bir necha texnologiyalarning elementlari birdaniga qo'llaniladi, chunki pedagogik texnologiya – bu o'quv jarayonini to'liqligicha egallovchi loyiha, yaxlitlik, natija, ya'ni o'quv jarayonini inson va texnik imkoniyatlarini hisobga olgan holda aniq maqsad, natijaga yo'naltirilgan jarayondir.[2]

Pedagoglik dunyodagi eng qadimgi kasblardan biridir. Uning ijtimoy ahamiyati hech qachon kamaymaydi, so'nmaydi. Pedagoglik kasbi bir qator muhim talablarga javob berishi kerak. Hozirgi davrda, biz mustaqil O'zbekistonda demokratik huquqiy davlatda faoliyat ko'rsatadigan pedagog qanday bo'lishi kerak? Hozirgi zamon pedagogining shaxsi uchun eng muhim asos - bu insonparvarlik yo'nalishidir. Pedagog juda yuksak darajada umumiy madaniyatga ega odam. U juda ko'p narsani bilishi kerak, hozirgi zamonda o'zi o'qigan fan sohasidagi yutuqlardan, yangiliklardan xabardor bo'lishi kerak, o'z o'quvchilarini har kuni o'qishga o'rgatib borishi uchun uzi muntazam o'qib o'rganib, o'z bilimini to'ldirib, chuqurlashtirib borishi kerak. Demak, pedagog mahoratning asosi o'z ustida ishlab borishi - mustaqil o'qishdir. Fan va madaniyat rivojlanishi ta'lim- tarbiya ishlarining qay yo'sinda olib borilishidan kelib chiqadi. Bu falsafiy aqida davlat ahamiyatiga ega bo'lgan ijtimoiy qonuniyat hisoblanadi. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin ta'lim-tarbiya sohasida, milliy axloq-odobni qayta tiklash borasida, milliy urf-odatlar, turli-tuman an'analarni joyga qo'yish, milliy qadriyatlarni yanada rivojlantirish xususida juda keskin va buyuk burulishlar bo'lgani barchaga ayondir. Davlatning buyuk kelajagi, albatta yoshlarni chuqur bilimli va pokiza odob-axloqli qalb ekanini yoddan chiqarmaslik lozim. Bu katta muammoda mahoratli, bilimli pedagoglarni o'rni muhim va pedagogik mahorat faniningroli ulkan.XV asrlarda Hirotda yashagan atoqli yozuvchi Husayn Voiz Koshifiyning "Futuvatnomai Sultoni" nomli risolasida va'z (ma'ruza) o qiladigan joyni "ma'raka joyi" deb nomlaydi va "ma'rakaning asosi nima?" - degan savolga "fayz berish va fayz olish" deb javob beradi. "Ma'rakani o'tkazuvchi qanday hislatlarga ega bo'lish kerak?" - degan savolga: "Birinchidan: ochiq yuzli bo'lsin, tabassum qilib tursin. Ikkinchidan: harakatlari yengil, yoqimli bo'lsin. chinchidan: kinoyali, e'tirozli gaplar gapirmasin, hammaga dilu-jonidan duo aytib, hunarini ko'rsatsin", degan. Yana mashhur mutafakkirlardan biri Jaloliddin Rumiy bo'lib uning o'qigan va'zlarini faqat

madrasa o'quvchilari emas, balki podshohlar, onlar va boshqa davlatlardan olimlar kelib tinglaganlar. "Uning go'zal ovozi olamni tutgan, ruhlarga hayot baxsh etgan", - deb zamondoshlari shoirning notiqlik obiliyatini yuqori ta'riflaganlar. Bu vaziyatlardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, pedagogik mahorat bevosita pedagogik vaziyatni va faoliyatni mohirlik bilan boshqarishdir. Pedagogik faoliyatning vazifalari: tarbiyaning mohiyatini va shaxsni har tomonlama taraqqiyot ettirishda tarbiyaning rolini ochib radi, tarbiyaning maqsadi, mazmuni, usullari, uni tashkil etishdagi shakllari o'rtasidagi bog'lanishlarni ko'rsatadi: shuningdek pedagogik faoliyat o'z taraqqiyoti davomida ta'lim-tarbiya sohasidagi tajribalarni umumlashtiradi, tarbiyaning kelgusidagi rivojlanish istiqbollari yo'llarini yoritib beradi, tarbiyaviy ishlarning shakllarini ko'rsatib beradi. Pedagogning pedagogik faoliyati shunday bir malakalar yig'indisidirki, u pedagogga tarbiyalanuvchilar ko'rib va eshitib turgan narsalar orqali o'z fikrlarini yetkazish imkonini beradi. Pedagogik faoliyat asosan o'qituvchining faoliyatida pedagogik mahoratga erishish uchun maxsus umumlashtira olish qobiliyati, yuqori bilim, yetarli malaka va ko'nikmalar o'lishini talab qiladi.[3]

Pedagogik faoliyatning tarkibiy qismlari: pedagogik faoliyatning maqsadi, obyekti, subyekti va vositasi kabi tarkibiy qismlari mavjuddir. Pedagogik faoliyatning maqsadi - jamiyat tomonidan aniqlanib, belgilab beriladi. Ya'ni aynan shu jamiyat uchun zarur, uning yuksalish va taraqqiyotini, har tomonlama rivojlanishini ta'minlay oladigan, istiqlol g'oyasiga sodiq, vatanparvar, zamonaviy bilimlarni egallagan komil insonlarni tarbiyalab berish - pedagogning bosh vazifasidir. Jamiyat a'zolarining asrlar davomida to'plagan bilim va ajribalarini o'qituvchi bolalarga yetkazadi. Ammo o'qituvchi va o'quvchi faoliyatida ba'zan ziddiyat, qarama-qarshilik kelib chiqadi. Chunki, o'quvchi faoliyatini boshqarish, unga ta'sir etishning murakkab tomoni shundaki, o'quvchi odatda hozirgi kun bilan yashaydi. O'qituvchi mehnatining obyekti bu inson, bola, o'quvchi bo'lib, u tinimsiz ravishda rivojlanib boradi va o'zgarib turadi. U doimo jismonan va aqlan faol, tinimsiz shuning uchun u o'ziga o'xshagan faol, izlanuvchan o'qituvchini yoqtiradi. Shu sababli bo'lsa kerak yosh o'qituvchilar bolalar bilan tez til topishib ketadi. O'quvchilar ularni yoqtiradilar. Demak, bu fikrdan shunday xulosa chiqadiki, o'qituvchi o'quvchiga sevimli bo'lishi, uning hurmatini qozonishi uchun doimo izlanishi va o'z ishiga ijodiy yondashishi, yoshlarning ichiga kira bilishi, yoshlar dunyosi bilan yashashi lozim. O'qituvchi faoliyatining subyekti - bular o'quvchilarga doimo ta'sir etib turuvchi ota-onalar, tarbiyachilar, o'qituvchilar va sinf jamoasidir. O'quvchilarga eng kuchli ta'sir etuvchi kuch o'qituvchining shaxsiy xususiyatlari, uning bilim va malakasi, mahoratidir. Asosiy tarbiyaviy vositalar - bu o'quvchilarni har xil faoliyat jarayonlarida, jumladan, mehnat, o'yin, o'quv va muloqatda turli yo'llar bilan tarbiyalash pedagogik faoliyat jarayonida o'qituvchi yuzaga kelgan vaziyatning chalkash "zanjirlarini" tartibga keltiradi. Masalan, dars boshlandi. Lekin sinfda o'quvchilar janjallashib qoldilar. Bu pedagogik vaziyat. O'qituvchining vazifasi shu vaziyatlarning yechimini rejali, bosiqlik bilan hal eta olish hisoblanadi.

O'qituvchi eng avvalo o'quv-tarbiya jarayonida o'quvchilar faolligini

oshirishni esdan chiqarmasligi, yuzaga kelgan muammolarni mustaqil yechishga o'rgatishi, o'quvchi tashabbuskorligi va ijodkorligi asosida o'zining kimligini namoyish etishiga yordamlashishi zarur. Buning uchun o'qituvchi shaxsiy hamda kasbiy sifat va fazilatlarini to'liq egallagan bo'lishi lozim, bunday o'qituvchilar o'quvchilar bilan ko'proq do'stona muloqotda bo'ladilar, o'zaro fikr almashadilar, mavzuga doir muammoni tahlil qiladilar va bir qarorga keladilar. O'qituvchi bu o'rinda butun e'tiborini mavzu mohiyatini o'quvchilarga singdirishga qaratib, o'quvchilar e'tiborini kechinmalarini va o'zlashtirish imkoniyatlarini alohida e'tiborga oladi. O'qituvchi shaxsiga xos bo'lgan bilimdonlik, ijodkorlik, mustaqillik hamda pedagogik faoliyati uchun mas'uliyat va javobgarlikni chuqur his etish o'quvtarbiya jarayoni samaradorligini ta'minlashning eng muhim omillaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jumayeva.G.T. Maktab o'qituvchilarida kasbiy madaniyatni rivojlantirishning pedagogik tizimini takomillashtirish. Xorazm ma'mun akademiyasi axborotnomasi, 3/(2022), 378-380b.

2. Jumayeva G.T. Maktab o'qituvchilarida kasbiy madaniyatni rivojlantirishning psixologik-pedagogik xususiyatlari va tarkibiy komponentlari. Ta'lim, fan va innovatsiya. Jurnal, 2-son.2022. eski journal uz T.76-80 b.

3.R.A. Mavlonova, N.H. Vohidova, N.H. Raxmonqulova. Pedagogika nazariyasi va tarixi. Darslik T.: Fan va texnologiyalar. 2010-yil 4. J. Hasanboyev, X. To'raqulov. "Pedagogika" Darslik. T.: "Noshir" 2011 y 5. Sh.S. Shodmonova, M.E. Axmedova, X.H. Hamzayev. "Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti" Darslik. T.: 2019 y

ZAMONAVIY TA'LIM JARAYONIDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI JORIY ETISH

Ro'zmetov Ravshan Sharipbayevich

**Urganch Ranch Texnologiya Universiteti
Psixologiya mutaxassisligi II-bosqich magistranti
ruzmetovravshan0309@gmail.com**

Ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar davrida jamiyat hayotiga yangiliklarning kirib kelishi, inson mehnatining takomillashishi, qulaylikka ega bo'lishi, yangilanib borishiga bo'lgan ehtiyoj ta'lim sohasida ham bir qator o'zgarishlar bo'lishini taqozo etmoqda. Hozirgi kunga kelib ta'lim sohasida shu davrgacha erishilgan yutuqlarni asrab-avaylagan holda ma'lum stereotiplardan voz kechish vaqti keldi.

O'zbekiston Respublikasi Kadrlar tayyorlash Milliy dasturida "Ta'lim muassasalarining moddiy-texnika va axborot bazasini mustahkamlash davom ettiriladi, o'quv-tarbiya jarayoni yuqori sifatli o'quv adabiyotlari va ilg'or pedagogik texnologiyalar bilan ta'minlanadi"-deyilgan.

Ta'limda ilg'or pedagogik texnologiyalarni qo'llash uchun texnologiya tushunchasining mazmunini chuqur anglash kerak. Texnologiya - yunoncha so'z bo'lib, «tehne»-mahorat, san'at, «logos»- tushuncha, ta'limot ma'nolarini anglatadi.

Texnologiya tushunchasi - tayyor mahsulot olish uchun ishlab chiqarish

jarayonlarida qo'llaniladigan usul va metodlar majmui, shunday usul va metodlarni ishlab chiquvchi va takomillashtiruvchi fan sifatida ta'riflanadi.

Ishlab chiqarish jarayonlarining tarkibiy qismi bo'lgan amallar - materiallarni qazib olish, tashish, tartibga solish, saqlash va boshqalar ham texnologiya deyiladi. Texnologiyaga ishlab chiqarish jarayonlarini tasvirlash, ularni bajarish bo'yicha qo'llanmalar, texnik qoidalar va talablar, grafiklar ham kiradi.

Demak, texnologiya - bu ishlab chiqarishning ma'lum bir tarmog'ida, ishlab chiqarish jarayonlarining majmui, shuningdek, ishlab chiqarish usullarining ilmiy tavsiflanishi demakdir.

Texnologiya yunoncha so'z bo'lib, texne - mahorat, san'at, logos - tushuncha, ta'limot ma'nolarini anglatadi.

Texnologiya tushunchasi - tayyor mahsulot olish uchun ishlab chiqarish jarayonlarida qo'llaniladigan usul va metodlar majmui; shunday usul va metodlarni ishlab chiquvchi va takomillashtiruvchi fan sifatida ta'riflanadi.

Pedagogika fani va amaliyotida qo'llanilayotgan "pedagogik texnologiya" atamasi inglizcha "an educational technology" so'zidan olingan bo'lib, aynan tarjimai "ta'lim texnologiyasi" degan ma'noni bildiradi.

Pedagogik texnologiya-bu ta'lim shakllarini optimallashtirish maqsadida texnik vositalar, inson salohiyati, hamda ularning o'zaro ta'sirini inobatga olib, o'qitish va bilim o'zlashtirishning barcha jarayonlarini anglash, yaratish va qo'llashning tizimli metodidir.

Keyingi yillarda pedagogik texnologiya har xil mualliflar turli xil ta'rif bermoqdalar. Bu ta'riflar har bir muallifning pedagogik texnologiyaga turlicha yondashuvidan darak beradi. Ulardan ba'zilari:

V.P.Bespalko: «har qanday faoliyat yoki texnologiya, yoki san'at bo'lishi mumkin. San'at ichki sezgi (intuitsiya)ga, texnologiya esa fanga asoslanadi. hammasi san'atdan boshlanadi va texnologiya bilan tugaydi va yana qaytadan boshlanadi» - degan edi.

M.Ochilov "Pedagogik texnologiya – tizimli, texnologik yondashuvlar asosida ta'lim shakllarini qulaylashtirish, natijasini kafolatlash va obyektiv baholash uchun inson salohiyati hamda texnik vositalarning o'zaro ta'sirini inobatga olib, ta'lim maqsadlarini oydinlashtirib, o'qitish va bilim o'zlashtirish jarayonlarida qo'llaniladigan usul va metodlar majmuidir", degan ta'rifni beradi.

Pedagogik texnologiyaga professor N.Saidahmedov: "Pedagogik texnologiya bu o'qituvchi (tarbiyachi) tomonidan o'qitish (tarbiya) vositalari yordamida o'quvchilarga ta'sir ko'rsatish va bu faoliyat mahsuli sifatida ularda oldindan belgilab olingan shaxs sifatlarini shakllantirish jarayoni"-degan ta'rifni beradi.

Keltirilgan ta'riflarni ilmiy-falsafiy nuqtai nazaridan tahlil qiladigan bo'lsak, uzoq horijda berilgan ta'riflar bilan MDH mamlakatlari olimlari bergan ta'riflari bir-biriga yaqin kelsa-da, farqi ham anchaligini ko'ramiz. Jumladan, YUNESKO ta'riflarida tizimli yondashuv tamoyillariga alohida urg'u berilgan.

Ta'lim texnologiyasi – oldindan belgilangan o'quv maqsadlariga erishishni kafolatlaydigan, ta'lim jarayonida inson va texnika resurslaridan foydalanishning

loyixalashtirilgan muayyan tizimi.(XTV “Multimediya umumta’lim dasturlarini rivojlantirish” markazi ta’rifi).

Pedagogik adabiyotlarda “pedagogik texnologiya”, “ta’lim texnologiyasi”, “tarbiya texnologiyasi” kabi atamalarga duch kelamiz.

Ta’lim texnologiyasiga pedagogikada yangi tushuncha yoki ta’lim jarayonini tashkil etishning tamoman yangi usuli ham deb qaramaslik kerak. Ta’lim texnologiyasi mavjud tajribalarning ilg’or, o’quvchilar uchun qulay shakllarini saqlagan va ijodiy rivojlan-tirgan holda o’quvchilardagi bilim va qobiliyatlarni rivojlantirish uchun juda qulay yo’llar bilan ta’lim funksiyasini amalga oshirishdagi mahorat, qobiliyat va san’at tushuniladi.

Adabiyotlar ro’yxati

1. O‘zbekiston Respublikasining 2020 yil 23 sentabrda qabul qilingan “Ta’lim to‘g‘risida”gi O‘RQ -637 -sonli Qonuni.

2. Голиш Л.В. Концептуальные основы разработки квалифицированных требований к выпускнику профессионального колледжа. – ж. Таълим муаммолари. – Т., 1998. - №6. – С.66-69.

3. Голиш Л.В., Файзуллаева Д.М. Педагогик технологияларни лойихалаштириш ва режалаштириш. – Т.: ТДИУ, 2010.

O‘ZBEKISTONDA MASOFAVIY TA’LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISH METODIKASI.

Nurmetova Nazokat Baxtiyorovna

nurmetovanazokat1155@gmail.com

Urganch Innovatsion Universiteti

stajyor-o’qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada O‘zbekistonda masofaviy ta’lim tizimining samaradorligini oshirish masalalari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan keng tahlil qilingan. Tadqiqot davomida raqamli ta’lim muhitining holati, pedagoglarning kasbiy va raqamli tayyorgarligi hamda talabalarni qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarining ta’lim natijalariga ta’siri tahlil qilindi. Shuningdek, masofaviy ta’limni rivojlantirish bo‘yicha ilg‘or xorijiy tajribalar o‘rganilib, ularni O‘zbekiston milliy ta’lim tizimiga moslashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: masofaviy ta’lim, raqamli ta’lim muhiti, ta’lim samaradorligi, pedagogik texnologiyalar, raqamli kompetensiya.

Kirish

Zamonaviy jamiyat taraqqiyotida ta’lim tizimi yetakchi o‘rinlardan birini egallaydi. Globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida masofaviy ta’lim shakli dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. O‘zbekistonda ta’lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar doirasida masofaviy ta’limni joriy etish va uni takomillashtirish masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda. Masofaviy ta’limning samaradorligini ta’minlash nafaqat texnologik imkoniyatlarga, balki pedagogik

yondashuvlar, o'qituvchi va talaba faoliyatining uzviy bog'liqligiga ham bevosita bog'liqdir. Shu sababli mazkur maqolada masofaviy ta'lim samaradorligini oshirishga ta'sir etuvchi asosiy omillar ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi.

Masofaviy ta'lim tushunchasi va nazariy asoslari.

Masofaviy ta'lim zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga tayangan holda tashkil etilib, ta'lim jarayonini makon va vaqt cheklovlarisiz amalga oshirish imkonini beradi. Ushbu ta'lim shakli o'quv jarayonida talabaning mustaqil faoliyatini kuchaytirish, bilimlarni individual sur'atda o'zlashtirish hamda o'z-o'zini rivojlantirish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Nazariy jihatdan, masofaviy ta'lim konstruktivizm, andragogika va kompetensiyaviy yondashuvlar bilan bog'liq bo'lib, o'quvchining mustaqil fikrlash, bilimlarni amaliy qo'llash va o'zini rivojlantirish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

O'zbekistonda masofaviy ta'lim tizimining hozirgi holati.

O'zbekistonda oliy ta'lim muassasalarida masofaviy ta'lim elementlari bosqichma-bosqich joriy etilmoqda. Onlayn platformalar, elektron o'quv kurslari, videodarslar va vebinarlar o'quv jarayonining muhim qismiga aylanib bormoqda. Bu jarayon ta'limning ochiqligi va qulayligini ta'minlash bilan birga, yangi muammolarni ham yuzaga chiqarmoqda.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ayrim hududlarda texnik infratuzilmaning yetarli emasligi, internet tezligi va pedagoglarning raqamli tayyorgarligi masofaviy ta'lim samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bois masofaviy ta'limni rivojlantirishda yagona metodik yondashuv va sifat mezonlarini ishlab chiqish zarurati yuzaga kelmoqda.

O'qituvchining kasbiy va raqamli kompetensiyasi.

Masofaviy ta'lim sharoitida o'qituvchining roli an'anaviy bilim beruvchidan ta'lim jarayonini boshqaruvchi va yo'naltiruvchi subyektga aylanadi. Pedagogning raqamli kompetensiyasi onlayn platformalardan samarali foydalanish, interaktiv metodlarni qo'llash va baholash jarayonini shaffof tashkil etishni o'z ichiga oladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli kompetensiyasi rivojlangan pedagoglar olib borgan mashg'ulotlarda talabalar bilimlarni o'zlashtirish darajasi va faolligi sezilarli darajada oshadi. Bu esa o'qituvchilar uchun doimiy malaka oshirish tizimini yo'lga qo'yish muhimligini ko'rsatadi.

Talabalarni qo'llab-quvvatlash va motivatsiya.

Talabalarni qo'llab-quvvatlash mexanizmlari onlayn maslahatlar, individual yondashuv va teskari aloqa tizimini o'z ichiga oladi. Motivatsiyani oshirish uchun gamifikatsiya elementlari va loyiha asosida ta'lim usullaridan foydalanish tavsiya etiladi. Bu yondashuv talabalar faoliyatini faollashtiradi va o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi.

Xalqaro tajriba va milliy ta'lim tizimiga moslash

Xorijiy mamlakatlarda masofaviy ta'lim adaptiv platformalar, sun'iy intellekt va interaktiv o'quv materiallariga asoslanadi. Ushbu tajribalarni O'zbekiston sharoitiga moslashtirish orqali masofaviy ta'lim sifatini oshirish mumkin. Milliy qadriyatlar va ta'lim standartlarini hisobga olish muhimdir.

- Masofaviy ta'lim samaradorligini oshirish bo'yicha metodik tavsiyalar
1. Raqamli ta'lim muhitini takomillashtirish
 2. Pedagoglar uchun malaka oshirish kurslarini tashkil etish
 3. Interaktiv va multimedia o'quv materiallarini yaratish
 4. Baholashning shaffof va adolatli tizimini joriy etish
 5. Talabalarni motivatsiyalash va individual qo'llab-quvvatlash

Jadval 1. Masofaviy ta'lim samaradorligi indikatorlari

Indikator	O'zgarish(%)	Tavsiyalar
Talabalar faolligi	+15%	Interaktiv platforma va gamifikatsiya qo'llash
Darslarni o'zlashtirish	+12%	Multimedia materiallar va loyiha asosida ta'lim
Baholash adolati	+10%	Onlayn test va teskari aloqa tizimi

Tadqiqot jarayonida O'zbekistonda masofaviy ta'lim samaradorligini oshirishga ta'sir etuvchi asosiy omillar aniqlanib, ularning ta'lim jarayoniga ta'siri tahlil qilindi. Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, masofaviy ta'lim samaradorligi asosan raqamli ta'lim muhiti sifati, pedagoglarning kasbiy va raqamli kompetensiyasi hamda talabalarni qo'llab-quvvatlash tizimining samaradorligiga bog'liqdir.

Birinchi navbatda, raqamli ta'lim muhitining takomillashuvi talabalarning o'quv jarayonidagi faolligini sezilarli darajada oshirishi aniqlandi. Interaktiv platformalar, videodarslar, onlayn seminarlar va virtual muhokamalar talabalar ishtirokini kuchaytirib, bilimlarni o'zlashtirish darajasiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, multimedia va interaktiv elementlardan foydalanilgan mashg'ulotlarda talabalar faolligi o'rtacha 15 foizga oshgani kuzatildi.

Ikkinchidan, pedagoglarning raqamli kompetensiyasi masofaviy ta'lim samaradorligini belgilovchi muhim omil ekanligi tasdiqlandi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va onlayn baholash usullarini puxta egallagan o'qituvchilar tomonidan olib borilgan mashg'ulotlarda talabalarning darslarni o'zlashtirish ko'rsatkichi 10-12 foizga yuqori bo'ldi. Bu esa o'qituvchilar uchun muntazam malaka oshirish kurslarini tashkil etish zarurligini ko'rsatadi.

Uchinchi muhim natija talabalarni qo'llab-quvvatlash va motivatsiyalash mexanizmlarining samaradorligi bilan bog'liqdir. Tadqiqot davomida individual maslahatlar, teskari aloqa va gamifikatsiya elementlari qo'llanilgan ta'lim jarayonlarida talabalar mustaqil ishlashga bo'lgan qiziqishi oshgani aniqlandi. Xususan, loyiha asosida ta'lim va rag'batlantiruvchi baholash tizimi bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishga xizmat qilgani kuzatildi.

Shuningdek, baholash tizimining shaffofligi va adolatligi masofaviy ta'lim sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Onlayn testlar, avtomatlashtirilgan baholash vositalari va muntazam teskari aloqa talabalarning ta'lim jarayoniga bo'lgan ishonchini oshirdi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, shaffof baholash tizimi joriy

etilgan hollarda baholash adolati ko'rsatkichi o'rtacha 10 foizga yaxshilangani qayd etildi.

Umuman olganda, o'tkazilgan tadqiqot masofaviy ta'lim samaradorligini oshirish uchun texnologik, pedagogik va metodik omillarni o'zaro uyg'unlashtirish zarurligini ko'rsatdi. Olingan natijalar masofaviy ta'limni rivojlantirish bo'yicha ishlab chiqilgan metodik tavsiyalarning amaliy ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi hamda ularni ta'lim jarayoniga joriy etish orqali ta'lim sifati va natijadorligini oshirish mumkinligini ko'rsatadi.

Xulosa.

Tadqiqot jarayonida masofaviy ta'limning nazariy asoslari, amaldagi holati hamda uni rivojlantirishga ta'sir etuvchi pedagogik va texnologik omillar tahlil qilindi. Unga ko'ra, masofaviy ta'limni samarali tashkil etish nafaqat texnik vositalar, balki ta'lim jarayonida o'qituvchi va talaba faoliyatining integratsiyasiga asoslangan tizimli yondashuv zarur bo'ladi. Masofaviy ta'lim samaradorligini oshirishda o'qituvchilarning kasbiy va raqamli kompetensiyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagoglarning zamonaviy raqamli texnologiyalarni mukammal egallashi, interaktiv metodlardan samarali foydalanishi va onlayn muloqot madaniyatiga ega bo'lishi ta'lim sifatini va natijalarini sezilarli darajada yaxshilaydi. Shu bilan birga, talabalar uchun qulay va barqaror raqamli ta'lim muhitini tashkil etish hamda ularning mustaqil o'qish ko'nikmalarini rivojlantirish masofaviy ta'limning muhim afzalliklaridan hisoblanadi. Tadqiqot davomida talabalarni qo'llab-quvvatlash va motivatsiyalash mexanizmlarini kuchaytirish zarurligi ham asoslab berildi. Gamifikatsiya, loyiha asosida ta'lim, muntazam teskari aloqa va individual yondashuv kabi metodlar talabalar faolligini oshirib, bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishga xizmat qiladi. Bu esa masofaviy ta'limning samaradorligini ta'minlovchi muhim pedagogik omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining **ta'lim tizimini raqamlashtirish va masofaviy ta'limni rivojlantirishga oid farmon va qarorlari**. – Toshkent, 2021–2024.
2. O'zbekiston Respublikasi **“Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni** (yangi tahrir). – Toshkent, 2020 (2021–2024 yillardagi o'zgartirish va qo'shimchalar bilan).
3. UNESCO. **Reimagining Education in a Digital Age**. – Paris: UNESCO Publishing, 2021.
4. UNESCO. **Global Education Monitoring Report: Technology in Education**. – Paris: UNESCO, 2023.
5. OECD. **Education at a Glance: Digital Education Indicators**. – Paris: OECD Publishing, 2022.
6. World Bank. **Digital Transformation of Education Systems**. – Washington, DC: World Bank, 2021.
7. World Bank. **Remote Learning and Education Resilience**. – Washington, DC: World Bank, 2022.
8. Bates T. **Teaching in a Digital Age**. – 2nd ed. Vancouver: Tony Bates Associates Ltd, 2022.

SUN'IY INTELEKT VOSITALARIDAN FOYDALANISH ORQALI TA'LIM SIFATINI OSHIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Rustamova Dilnoza Ozodovna

Urganch innovatsion universiteti
“Boshlang‘ich ta‘lim va psixologiya”
kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu tezisdagi sun‘iy intellekt vositalaridan ta‘lim jarayonida foydalanishning pedagogik imkoniyatlari hamda ularning ta‘lim sifatini oshirishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Sun‘iy intellekt asosidagi platformalar va vositalarning pedagogik jarayondagi afzalliklari, xususan, tezkor tahlil, individual yondashuv, baholashning avtomatlashtirilishi hamda o‘quv motivatsiyasini oshirishdagi roli yoritilgan. Shuningdek, ushbu texnologiyalardan foydalanish jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan pedagogik va axloqiy muammolar ham ko‘rib chiqilgan.

Аннотация. В данной диссертации анализируются педагогические возможности использования инструментов искусственного интеллекта в образовательном процессе и их значение для повышения качества образования. В работе освещаются преимущества платформ и инструментов на основе искусственного интеллекта в педагогическом процессе, в частности, их роль в быстром анализе, индивидуальном подходе, автоматизированной оценке и повышении мотивации к обучению. Также рассматриваются педагогические и этические проблемы, которые могут возникнуть в процессе использования этих технологий.

Abstract. This thesis analyzes the pedagogical possibilities of using artificial intelligence tools in the educational process and their importance in improving the quality of education. The thesis highlights the advantages of artificial intelligence-based platforms and tools in the pedagogical process, in particular, their role in rapid analysis, individual approach, automated assessment, and increasing learning motivation. It also examines the pedagogical and ethical problems that may arise in the process of using these technologies.

Kalit so‘zlar: sun‘iy intellekt, raqamli ta‘lim, ta‘lim sifati, pedagogik texnologiyalar, innovatsion ta‘lim, individual ta‘lim trayektoriyasi, adaptiv o‘qitish, ta‘lim jarayonini optimallashtirish, raqamli kompetensiya, mustaqil ta‘lim, akademik halollik, ta‘lim transformatsiyasi.

Ключевые слова: искусственный интеллект, цифровое образование, качество образования, педагогические технологии, инновационное образование, индивидуальная образовательная траектория, адаптивное обучение, оптимизация образовательного процесса, цифровая компетентность, самостоятельное обучение, академическая честность,

трансформация образования.

Keywords: artificial intelligence, digital education, educational quality, pedagogical technologies, innovative education, individual educational trajectory, adaptive learning, optimization of the educational process, digital competence, independent learning, academic integrity, educational transformation.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi jamiyat hayotining barcha sohalarida, xususan, ta'lim tizimida ham tub o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining keng qo'llanilishi natijasida ta'lim jarayonini tashkil etish, boshqarish va takomillashtirishning yangi shakl hamda usullari shakllanmoqda. Shu jarayonda sun'iy intellekt texnologiyalari ta'lim tizimini modernizatsiya qilishning muhim vositalaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Hozirgi globallashuv va raqamlashtirish sharoitida ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish va zamonaviy kompetensiyalarni shakllantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Bu borada sun'iy intellekt vositalari o'quv jarayonini individuallashtirish, adaptiv ta'lim muhitini yaratish hamda o'quvchilarning o'zlashtirish darajasiga mos yondashuvni ta'minlashda katta imkoniyatlarga ega.

Sun'iy intellektning ta'lim jarayonidagi o'rni

Sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim tizimiga kirib kelishi o'qitish jarayonining mazmuni va shakliga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. An'anaviy ta'lim modelida o'qituvchi asosiy axborot manbayi sifatida faoliyat yuritgan bo'lsa, zamonaviy raqamli ta'lim muhitida sun'iy intellekt vositalari ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylanmoqda. Bu esa ta'limni tashkil etishda yangi pedagogik yondashuvlarni shakllantirishga xizmat qilmoqda.

Shuningdek, sun'iy intellekt vositalari o'qituvchilarning vaqtini tejashda ham muhim rol o'ynaydi. Masalan, test natijalarini avtomatik tekshirish, o'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatkichlarini monitoring qilish va individual tavsiyalar ishlab chiqish orqali pedagoglarning yuklamasi yengillashadi. Bu esa o'qituvchiga ko'proq ijodiy va metodik faoliyat bilan shug'ullanish imkoniyatini yaratadi. Sun'iy intellektning ta'lim jarayonidagi o'rni shundaki, u ta'limni yanada moslashuvchan, samarali va interaktiv shaklga olib chiqadi. Shu jihatdan qaraganda, sun'iy intellekt texnologiyalari kelajak ta'lim tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida qaralmoqda.

Ta'lim sifatini oshirish bugungi kunda pedagogika sohasining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Mazkur jarayonda sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirish, bilimlarni chuqurlashtirish hamda o'quvchilarning individual rivojlanishini ta'minlashda muhim pedagogik imkoniyatlarni yaratadi.

Birinchidan, sun'iy intellekt vositalari ta'limni individuallashtirish imkonini beradi. An'anaviy ta'lim tizimida barcha o'quvchilarga bir xil mazmun va metodlar asosida yondashuv qo'llanilsa, sun'iy intellekt yordamida har bir o'quvchining bilim darajasi, qiziqishlari va o'zlashtirish sur'ati hisobga olinadi. Bu esa individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirishga yordam beradi. Natijada o'quvchilar o'z ehtiyojlariga mos ravishda bilim olish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Ikkinchidan, sun'iy intellekt vositalari tezkor va samarali qayta aloqani (feedback) ta'minlaydi. O'quvchilar topshiriqlarni bajargan zahoti natijalarni ko'rish, xatolarini aniqlash va ularni tuzatish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Tezkor qayta aloqa esa o'rganish jarayonining samaradorligini oshirib, bilimlarning mustahkam o'zlashtirilishiga xizmat qiladi.

Uchinchidan, sun'iy intellekt o'quvchilarning mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Sun'iy intellekt asosidagi platformalar o'quvchilarga mustaqil ravishda ma'lumot izlash, tahlil qilish va bilimlarini boyitish imkonini beradi. Bu esa ularda o'z-o'zini boshqarish, mustaqil qaror qabul qilish va mas'uliyat hissining shakllanishiga yordam beradi.

Sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishdagi muammolar va cheklovlar

Sun'iy intellekt vositalari ta'lim jarayonida keng imkoniyatlar yaratishiga qaramasdan, ulardan foydalanish jarayonida qator muammolar va cheklovlar ham mavjud. Ushbu masalalarni hisobga olmasdan turib, sun'iy intellektni ta'lim tizimiga samarali joriy etish qiyin kechadi.

Birinchi muammo — o'quvchilarning sun'iy intellektga ortiqcha qaram bo'lib qolish ehtimolidir. “Agar o'quvchi barcha vazifalarni sun'iy intellekt yordamida bajarishga odatlanib qolsa, uning mustaqil fikrlash, tahlil qilish va muammolarni hal etish ko'nikmalarining rivojlanishi sustlashishi mumkin”[1; B.45]. Bu esa ta'limning asosiy maqsadlaridan biri bo'lgan mustaqil tafakkurni shakllantirishga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ikkinchi muammo — akademik halollik masalasidir. Sun'iy intellekt vositalari yordamida tayyor matnlar, javoblar yoki topshiriqlarni olish imkoniyati ayrim hollarda plagiat holatlarining ko'payishiga sabab bo'lishi mumkin. Bu holat o'quvchilarning bilimni mustaqil egallash jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatadi hamda baholashning haqqoniyligini pasaytiradi.

Uchinchisi muammo — sun'iy intellekt tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlarning har doim ham to'liq ishonchli bo'lmasligidir. Ayrim hollarda noto'g'ri yoki yetarli darajada aniq bo'lmagan ma'lumotlar taqdim etilishi mumkin. Shu sababli o'qituvchi va o'quvchilar sun'iy intellektidan olingan ma'lumotlarni tanqidiy tahlil qilish ko'nikmasiga ega bo'lishlari zarur.

Shu bois sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishda pedagogik nazoratni kuchaytirish, akademik halollikni ta'minlash, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish hamda pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini oshirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, sun'iy intellekt vositalari zamonaviy ta'lim tizimida o'qitish va o'rganish jarayonini tubdan yangilashga xizmat qiluvchi muhim innovatsion omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Ular ta'limni individuallashtirish, o'quvchilarning mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini rivojlantirish, tezkor qayta aloqa ta'minlash hamda o'qituvchilarning kasbiy faoliyatini optimallashtirish orqali ta'lim sifatini oshirishga sezilarli hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Kasimov, U. (2022). “Raqamli ta'lim muhitida innovatsion texnologiyalardan foydalanish.” *Pedagogik ta'lim jurnali*, 3(2), 45-b.

2. Yoʻldoshev, J. Gʻ., Usmonov, S. A. (2016). *Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat*. Toshkent: Oʻqituvchi nashriyoti.
3. Mahkamov, M. U. (2019). *Pedagogika nazariyasi va tarixi*. Toshkent: Fan va texnologiyalar nashriyoti.
4. Ziyodullayeva, N. A. (2020). *Zamonaviy pedagogik texnologiyalar*. Toshkent: Oʻzbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
5. Karimova, Z. T. (2021). “Taʼlim jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanishning pedagogik asoslari.” *Pedagogika jurnali*, 4(1), 33–40.

OLIY TAʼLIM TALABALARIDA YETAKCHILIK QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI TAʼLIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Rustamboyeva Gulyora Ortiq qizi

Urganch innovatsion universiteti

Boshlangʻich taʼlim va psixologiya kafedrası oʻqituvchi-stajyori

Email: rustamboyevnagulyora@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy taʼlim muassasalari talabalarida yetakchilik qobiliyatini rivojlantirishda raqamli taʼlim texnologiyalarining oʻrni va ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy raqamli platformalar, interaktiv vositalar va onlayn taʼlim muhitining talabalarining liderlik koʻnikmalarini shakllantirishga taʼsiri yoritiladi. Maqolada talabalarni mustaqil fikrlashga, qaror qabul qilishga, jamoa bilan ishlashga va innovatsion yondashuvlarni qoʻllashga undovchi omillar koʻrib chiqiladi. Tadqiqot natijalariga asoslanib, raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish orqali talabalar yetakchilik salohiyatini rivojlantirish boʻyicha tavsiyalar beriladi.

Аннотация. В данной статье анализируется роль и значение цифровых образовательных технологий в развитии лидерских навыков у студентов высших учебных заведений. Также освещается влияние современных цифровых платформ, интерактивных инструментов и онлайн-среды обучения на формирование лидерских качеств студентов. В статье рассматриваются факторы, мотивирующие студентов к самостоятельному мышлению, принятию решений, работе в команде и применению инновационных подходов. На основе результатов исследования даются рекомендации по развитию лидерского потенциала студентов посредством эффективного использования цифровых технологий.

Abstract. This article analyzes the role and importance of digital educational technologies in developing leadership skills in students of higher education institutions. It also highlights the impact of modern digital platforms, interactive tools, and online learning environments on the formation of students' leadership skills. The article examines the factors that motivate students to think independently, make decisions, work in a team, and apply innovative approaches. Based on the

results of the research, recommendations are made for developing students' leadership potential through the effective use of digital technologies.

Kalit soʻzlar: yetakchilik qobiliyati, raqamli taʼlim texnologiyalari, oliy taʼlim, innovatsion yondashuv, onlayn taʼlim, interaktiv metodlar, kompetensiya, mustaqil taʼlim, jamoaviy ish, liderlik koʻnikmalari.

Ключевые слова: лидерские навыки, цифровые образовательные технологии, высшее образование, инновационный подход, онлайн-образование, интерактивные методы, компетентность, самостоятельное обучение, командная работа, лидерские навыки.

Keywords: leadership skills, digital educational technologies, higher education, innovative approach, online education, interactive methods, competence, independent learning, teamwork, leadership skills.

KIRISH. Zamonaviy globallashuv sharoitida oliy taʼlim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri raqobatbardosh, tashabbuskor va yetakchilik qobiliyatiga ega mutaxassislarini tayyorlashdir. Bugungi kunda jamiyat taraqqiyoti tobora raqamlashtirish jarayonlari bilan chambarchas bogʻlanib borayotgani sababli, taʼlim tizimida ham innovatsion yondashuvlarni joriy etish zarurati ortmoqda. Ayniqsa, talabalar shaxsiy va kasbiy rivojlanishida muhim oʻrin tutuvchi yetakchilik koʻnikmalarini shakllantirishda raqamli taʼlim texnologiyalaridan samarali foydalanish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Anʼanaviy oʻqitish usullari koʻproq nazariy bilim berishga yoʻnaltirilgan boʻlsa, raqamli taʼlim vositalari talabalarning faol ishtirokini taʼminlab, ularni mustaqil fikrlash, muammolarni hal qilish va qaror qabul qilish jarayonlariga faol jalb etadi.

Raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan taʼlim muhiti talabalarga keng imkoniyatlar yaratadi, xususan, masofaviy taʼlim platformalari, virtual guruhlar, interaktiv dasturlar va simulyatsiyalar orqali ular real hayotga yaqin vaziyatlarda oʻz liderlik qobiliyatlarini sinab koʻrish imkoniga ega boʻladilar. Bunday yondashuv esa nafaqat bilim olish jarayonini samarali tashkil etishga, balki talabalar oʻrtasida muloqot, hamkorlik va jamoaviy ishlash koʻnikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, raqamli taʼlim vositalari orqali talabalarda tashabbuskorlik, moslashuvchanlik va ijodiy fikrlash kabi zamonaviy yetakchilik fazilatlarini shakllanadi [1].

Hozirgi kunda oliy taʼlim muassasalarida raqamli transformatsiya jarayonlari jadallik bilan olib borilmoqda va bu jarayon oʻqitish metodikasini tubdan yangilashni talab etadi. Shunday ekan, talabalarda yetakchilik qobiliyatlarini rivojlantirishda raqamli texnologiyalarning imkoniyatlaridan toʻlaqonli foydalanish, ularni taʼlim jarayoniga integratsiya qilish hamda pedagogik jihatdan asoslangan yondashuvlarni ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur yoʻnalishda olib boriladigan ilmiy izlanishlar va amaliy tajribalar oliy taʼlim sifatini oshirishga, shuningdek, kelajak yetakchilarini tayyorlashga xizmat qiladi [4].

ADABIYOTLAR TAHLILI. Soʻnggi yillarda oliy taʼlim tizimida talabalar yetakchilik qobiliyatini rivojlantirish va bu jarayonda raqamli taʼlim texnologiyalaridan foydalanish masalasi koʻplab ilmiy tadqiqotlarning markazida boʻlib kelmoqda. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni koʻrsatadiki, yetakchilik

tushunchasi nafaqat boshqaruv faoliyati bilan, balki shaxsning kommunikativ, tashkiliy va strategik fikrlash ko'nikmalari bilan ham chambarchas bog'liq holda o'rganilmoqda. Pedagogik va psixologik manbalarda yetakchilik qobiliyatini rivojlantirish talabaning ijtimoiy faolligi, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati hamda jamoada samarali ishlash kompetensiyalari bilan uzviy aloqador ekanligi ta'kidlanadi [2].

Raqamli ta'lim texnologiyalariga oid ilmiy qarashlar esa ularning ta'lim samaradorligini oshirishdagi imkoniyatlarini keng yoritib beradi. Xususan, zamonaviy tadqiqotlarda onlayn platformalar, masofaviy ta'lim tizimlari, virtual hamkorlik muhiti va interaktiv o'quv vositalari talabalar faolligini oshirish, ularning o'z-o'zini boshqarish va refleksiya qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi qayd etilgan. Ayrim tadqiqotchilar raqamli texnologiyalarni konstruktiv yondashuv asosida qo'llash orqali talabalar bilimni mustaqil ravishda egallashlari va uni amaliyotga tatbiq etishlari samaraliroq kechishini asoslab beradilar. Bu esa o'z navbatida yetakchilik fazilatlarini shakllantirish uchun muhim omil hisoblanadi. Shuningdek, ilmiy manbalarda raqamli ta'lim vositalari yordamida tashkil etilgan guruhli loyihalar, muammoli vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar va simulyatsion mashg'ulotlar talabalarda liderlik sifatlarini rivojlantirishda samarali vosita sifatida baholanadi [7]. Bunday faoliyat turlari orqali talabalar o'z fikrini asoslash, boshqalarni ishontirish, vazifalarni taqsimlash va natijaga yo'naltirilgan ishlash kabi muhim ko'nikmalarni egallaydilar. Shu bilan birga, ayrim ilmiy tadqiqotlarda raqamli texnologiyalardan noto'g'ri yoki cheklangan foydalanish talabalar ijtimoiylashuviga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi ham qayd etilib, bu jarayonda muvozanatni saqlash zarurligi ta'kidlanadi. Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, raqamli ta'lim texnologiyalari va yetakchilik qobiliyatini rivojlantirish o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjud bo'lib, ularni uyg'unlashtirish zamonaviy ta'limning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Shu bois, mazkur yo'nalishda olib borilayotgan ilmiy izlanishlar nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ega bo'lib, ular asosida samarali pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqish imkoniyati kengaymoqda [9].

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, oliy ta'lim tizimida talabalar yetakchilik qobiliyatini rivojlantirishda raqamli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish muhim pedagogik va ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy raqamli muhit talabalarga nafaqat bilim olish, balki o'z salohiyatini namoyon etish, mustaqil qaror qabul qilish va jamoa bilan samarali hamkorlik qilish imkoniyatini ham yaratadi. Shu orqali ular kelajakdagi kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan liderlik kompetensiyalarini bosqichma-bosqich shakllantirib boradilar.

Raqamli ta'lim vositalarining interaktivligi va moslashuvchanligi ta'lim jarayonini yanada samarali va qiziqarli tashkil etishga xizmat qiladi, bu esa talabalarining o'qishga bo'lgan motivatsiyasini oshiradi. Ayniqsa, onlayn platformalar, virtual loyihalar va hamkorlikka asoslangan topshiriqlar orqali talabalar o'z fikrini erkin ifodalash, boshqalarni tinglash va muammolarni birgalikda hal etish kabi muhim yetakchilik ko'nikmalarini egallaydilar. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar orqali individual yondashuvni amalga oshirish imkoniyati

ham kengayib, har bir talabaning shaxsiy rivojlanish trayektoriyasini hisobga olish mumkin bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, oliy ta’lim muassasalarida raqamli texnologiyalarni o‘qitish jarayoniga chuqur integratsiya qilish, ularni metodik jihatdan asoslangan holda qo‘llash va pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish muhim vazifa sifatida namoyon bo‘ladi. Faqat texnologiyalarni joriy etishning o‘zi yetarli emas, balki ularni maqsadga yo‘naltirilgan va tizimli tarzda qo‘llash orqali talabalar yetakchilik qobiliyatlarini rivojlantirishga erishish mumkin. Natijada, bunday yondashuv oliy ta’lim sifatini oshirishga, zamonaviy bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lgan, tashabbuskor va raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bass B.M. Leadership and Performance Beyond Expectations. – New York: Free Press, 1990. – 256 p.
2. Northouse P.G. Leadership: Theory and Practice. – 9th ed. – Thousand Oaks: Sage Publications, 2021. – 520 p.
3. Yukl G. Leadership in Organizations. – 8th ed. – Boston: Pearson Education, 2013. – 528 p.
4. Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age // International Journal of Instructional Technology and Distance Learning. – 2005. – Vol. 2, No. 1. – P. 3–10.

JISMONIY TARBIYA VA SPORTDA RAQAMLI TA’LIMNI AHAMIYATI VA O’RNI

Sobiurov Abdikarim

Urganch innovatsion universiteti
“Boshlang‘ich ta’lim va psixologiya”
kafedrasida o‘qituvchisi
Tel: +998-95-829-64-14

Annotatsiya

Ushbu tezisdagi jismoniy tarbiya va sport sohasida raqamli ta’limning ahamiyati va o‘rni yoritilgan. Unda raqamli texnologiyalar asosida ta’lim jarayonini tashkil etish, sport mashg‘ulotlarini samarali boshqarish hamda o‘quvchilarning jismoniy tayyorgarligini oshirish masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, raqamli ta’lim platformalarining imkoniyatlari, ularning afzalliklari va amaliy qo‘llanilish yo‘nalishlari ko‘rib chiqilgan. Ishda zamonaviy innovatsion yondashuvlar asosida jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy xulosalar va tavsiyalar berilgan.

Аннотация

В данной тезисе освещены значение и место цифрового образования в сфере физической культуры и спорта. В нем анализируются вопросы организации образовательного процесса на основе цифровых технологий, эффективного управления спортивными тренировками и повышения физической подготовленности учащихся. Также рассмотрены возможности

цифровых образовательных платформ, их преимущества и направления практического применения. В работе представлены научные выводы и рекомендации по совершенствованию занятий физической культурой и спортом на основе современных инновационных подходов.

Abstract

This thesis highlights the importance and role of digital education in the field of physical education and sports. It analyzes the issues of organizing the educational process based on digital technologies, effective management of sports training, and improving the physical fitness of students. It also examines the capabilities of digital educational platforms, their advantages, and areas of practical application. The work provides scientific conclusions and recommendations for improving physical education and sports training based on modern innovative approaches.

Kalit soʻzlar: raqamli taʼlim, jismoniy tarbiya, sport, innovatsion texnologiyalar, taʼlim platformalari, masofaviy taʼlim, video tahlil, monitoring tizimlari, individual yondashuv, sport mashgʻulotlari, pedagogik texnologiyalar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, samaradorlik, motivatsiya, onlayn trening.

Ключевые слова: цифровое образование, физическое воспитание, спорт, инновационные технологии, образовательные платформы, дистанционное обучение, видеоанализ, системы мониторинга, индивидуальный подход, спортивная подготовка, педагогические технологии, информационно-коммуникационные технологии, эффективность, мотивация, онлайн-обучение.

Keywords: digital education, physical education, sports, innovative technologies, educational platforms, distance learning, video analysis, monitoring systems, individual approach, sports training, pedagogical technologies, information and communication technologies, efficiency, motivation, online training.

Hozirgi globallashuv hamda axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan davrda taʼlim tizimining barcha bosqichlarida sezilarli oʻzgarishlar kuzatilmoqda. Xususan, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish orqali taʼlim sifatini oshirish, uning samaradorligini taʼminlash va zamonaviy bilimlarni yetkazish muhim vazifalardan biriga aylanmoqda. Jismoniy tarbiya va sport sohasi ham bu jarayondan chetda qolmay, innovatsion yondashuvlar asosida takomillashib bormoqda. Raqamli taʼlim vositalarining qoʻllanilishi esa sport mashgʻulotlarini tashkil etish, boshqarish va nazorat qilish tizimini yanada mukammal bosqichga olib chiqmoqda.

Oʻzbekiston Respublikasida taʼlim tizimini modernizatsiya qilish, jumladan, jismoniy tarbiya va sport sohasini rivojlantirish boʻyicha qator muhim qaror va farmonlar qabul qilingan. Ushbu hujjatlarda taʼlim jarayoniga ilgʻor pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, yosh avlodni har tomonlama sogʻlom va barkamol qilib tarbiyalash ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Shu nuqtai nazardan, jismoniy tarbiya darslari va sport mashgʻulotlarida raqamli vositalardan foydalanish nafaqat samaradorlikni oshiradi, balki oʻquvchilarning qiziqishini kuchaytiradi va ularning jismoniy faolligini ragʻbatlantiradi.

Zamonaviy sport amaliyotida raqamli texnologiyalar – video tahlil tizimlari, mobil ilovalar, aqlli qurilmalar va onlayn platformalar keng qoʻllanilmoqda. Ular yordamida sportchilarning jismoniy holati, texnik-taktik harakatlari va mashgʻulot yuklamalari aniq va tezkor tahlil qilinadi. Bu esa oʻqituvchi va murabbiylarga mashgʻulot jarayonini ilmiy asosda rejalashtirish hamda individual yondashuvni taʼminlash imkonini beradi.

Shuningdek, raqamli taʼlim masofaviy oʻqitish imkoniyatlarini kengaytirib, nazariy bilimlarni mustaqil oʻzlashtirishga sharoit yaratadi. Ayniqsa, sport nazariyasi, qoidalar, taktika va metodik bilimlarni oʻrgatishda raqamli platformalarning ahamiyati beqiyosdir. Bu esa jismoniy tarbiya va sport taʼlimining uzluksizligini taʼminlashda muhim omil boʻlib xizmat qiladi.

Shu bilan birga, jismoniy tarbiya va sportda raqamli taʼlimni joriy etish oʻziga xos muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Jumladan, texnik infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, mutaxassislarning raqamli kompetensiyasi pastligi va ayrim hududlarda internet imkoniyatlarining cheklanganligi ushbu jarayonning samaradorligiga taʼsir koʻrsatmoqda. Biroq, mavjud muammolarga qaramay, raqamli taʼlimning imkoniyatlari va istiqbollari ushbu yoʻnalishda izchil islohotlarni amalga oshirishni taqozo etadi.

Raqamli taʼlim bugungi kunda jismoniy tarbiya va sport sohasida taʼlim jarayonini takomillashtirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. U oʻquv jarayoniga zamonaviy texnologiyalarni joriy etish orqali bilim berish samaradorligini oshiradi va oʻquvchilarning faol ishtirokini taʼminlaydi.

Avvalo, raqamli taʼlim taʼlim jarayonini individuallashtirish imkonini beradi. Har bir oʻquvchining jismoniy tayyorgarlik darajasi, qobiliyati va ehtiyojlarini hisobga olgan holda mashgʻulotlar tashkil etiladi. Bu esa natijadorlikni oshirib, oʻquvchilarning rivojlanishiga ijobiy taʼsir koʻrsatadi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar yordamida sport mashgʻulotlarini aniq tahlil qilish imkoniyati yaratiladi. Video tahlil, sensor qurilmalar va mobil ilovalar orqali sportchilarning harakatlari, tezligi va jismoniy koʻrsatkichlari nazorat qilinadi. Natijada murabbiy va oʻqituvchilar xatolarni tez aniqlab, ularni bartaraf etish choralari koʻrishlari mumkin.

Bundan tashqari, raqamli taʼlim motivatsiyani oshirishda ham muhim rol oʻynaydi. Interaktiv darslar, onlayn mashgʻulotlar va oʻyin elementlari (gamifikatsiya) oʻquvchilarda qiziqishni kuchaytiradi hamda ularni faol ishtirok etishga undaydi.

Raqamli taʼlimning yana bir muhim jihati — masofaviy taʼlim imkoniyatlarini kengaytirishidir. Bu orqali sport nazariyasi, taktika va metodik bilimlarni istalgan joyda va vaqtda oʻrganish mumkin boʻladi. Ayniqsa, bu imkoniyat turli sharoitlarda uzluksiz taʼlimni taʼminlashda katta ahamiyatga ega.

Jismoniy tarbiya va sport sohasida qoʻllaniladigan raqamli taʼlim platformalari oʻquv jarayonini samarali tashkil etish, boshqarish va nazorat qilishda muhim rol oʻynaydi. Ushbu platformalar yordamida oʻqituvchi va murabbiylar oʻz faoliyatini zamonaviy texnologiyalar asosida olib borishlari, oʻquvchilar esa bilim va koʻnikmalarni yanada samarali oʻzlashtirishlari mumkin.

Avvalo, o'quv jarayonini boshqarishga mo'ljallangan platformalar keng qo'llaniladi. Bunday tizimlar orqali dars materiallari, video mashg'ulotlar, testlar va topshiriqlar yagona muhitda jamlanadi. Bu esa o'quvchilarga mustaqil ta'lim olish imkonini yaratadi, o'qituvchilarga esa o'quv jarayonini nazorat qilish va baholashni osonlashtiradi.

Shuningdek, sport mashg'ulotlarida video tahlil platformalari muhim ahamiyat kasb etadi. Ular yordamida sportchilarning texnik harakatlari yozib olinadi va tahlil qilinadi. Harakatlarni sekinlashtirib ko'rish, xatolarni aniqlash va to'g'rilash imkoniyati mashg'ulotlar samaradorligini oshiradi.

Bundan tashqari, fitnes va monitoringga oid mobil ilovalar ham keng tarqalgan. Ushbu ilovalar sportchilarning jismoniy holatini kuzatish, yurak urish tezligi, qadamlar soni, masofa va sarflangan energiyani aniqlash imkonini beradi. Bu ma'lumotlar asosida mashg'ulot yuklamasi to'g'ri taqsimlanadi va sportchi salomatligi nazorat qilinadi.

Onlayn trening platformalari esa masofadan turib mashg'ulotlar tashkil etish imkonini beradi. Murabbiylar video darslar, jonli mashg'ulotlar va individual tavsiyalar orqali sportchilar bilan doimiy aloqada bo'lishlari mumkin. Bu esa ta'lim jarayonining uzluksizligini ta'minlaydi.

Umuman olganda, raqamli ta'lim platformalari jismoniy tarbiya va sport sohasida innovatsion yondashuvlarni joriy etish, mashg'ulotlarni samarali tashkil etish va sportchilarning natijalarini yaxshilashda muhim vosita hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar va maqolalar:

1. D.K.Karimov "O'rta yoshli velosipedchilarning o'ziga xos tayyorgarligi va organizm holatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar". Maqola. Educational Research in Universal Sciences 2 (14), 751-755. 2023 yil.

2. D.K.Karimov, A.K.Karimov "Importance of effective tactical systems at football". Ilmiy maqola. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. Vol. 7 No. 12, 2019 ISSN 2056-5852. 2019 yil.

3. R.R.Zakirova, I.N.Tuxfatullina, D.K.Karimov "Совершенствование методики повышения мастерства велосипедистов - шоссейников на основе аспектов физического развития при занятиях велоспортом". Maqola. O'zbekistonda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishning falsafiy, huquqiy va sotsiologik muammolari konferensiyasi. 2020 yil.

4. D.K.Karimov "O'rta yoshli aholi uchun sog'lomlashtiruvchi yo'nalishdagi mashg'ulotlarni o'tkazish xususiyatlari". Maqola. Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences, 1(7), 365-369, 2023 yil.

5. D.K.Karimov "Velosipedda yurish orqali o'rta yoshli aholi orasida o'tkaziladigan sog'lomlashtirish mashg'ulotlarining tibbiy-fiziologik asoslari". Maqola. Educational Research in Universal Sciences 2 (15), 94-99. 2023 yil.

6. A.Yu.Atajanov, D.K.Karimov "Harakatli o'yinlarning yosh sportchilar va bolalarni tarbiyalashdagi nazariy ahamiyati". Maqola. Educational Research in Universal Sciences 2 (15), 174-178. 2023 yil.

BO‘LG‘USI BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QITUVCHILARIDA MEDIA-DIDAKTIK KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH BOSQICHLARI

Ergasheva Mahliyo Ergashbek qizi

Urganch innovatsion universiteti “Boshlang‘ich ta‘lim va psixologiya”

kafedraasi stajer-o‘qituvchisi

ErgashovaMahliya07@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tezisda bo‘lg‘usi boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida media-didaktik kompetensiyani rivojlantirish masalasi yoritilgan. Shuningdek, media texnologiyalarni ta‘lim jarayonida samarali qo‘llash, pedagoglarning media savodxonligini oshirish hamda kompetensiyani shakllantirish bosqichlari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: media-ta‘lim, kompetensiya, media savodxonlik, boshlang‘ich ta‘lim, pedagogik texnologiya, innovatsion yondashuv.

Kirish

Bugungi kunda ta‘lim tizimida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish muhim talablardan biriga aylanib bormoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich ta‘limda darslarni qiziqarli, interaktiv va samarali tashkil etishda media vositalarning o‘rni katta. Chunki hozirgi yosh avlod axborotni ko‘proq telefon, internet, video va turli elektron resurslar orqali qabul qilmoqda. Shunday ekan, bo‘lajak o‘qituvchi ham media vositalardan to‘g‘ri va samarali foydalana olishi zarur.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi nafaqat bilim beruvchi, balki o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, axborotni tahlil qilish va undan oqilona foydalanish ko‘nikmalarini shakllantiruvchi shaxs hisoblanadi. Shu sababli pedagoglarda media-didaktik kompetensiyani rivojlantirish bugungi ta‘limning dolzarb vazifalaridan biri sanaladi.

Media-didaktik kompetensiya deganda o‘qituvchining media vositalarni tanlay olish, ulardan dars jarayonida samarali foydalanish, media mahsulotlarni yaratish va baholashga oid bilim, ko‘nikma hamda malakalari tushuniladi.

Asosiy qism

Bo‘lg‘usi boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida media-didaktik kompetensiyani rivojlantirishni quyidagi bosqichlar orqali amalga oshirish mumkin:

Motivatsion bosqich: dastlab talabalarni media-ta‘limning mazmuni va ahamiyati bilan tanishtirish muhim hisoblanadi. Bu bosqichda ularda media vositalarga nisbatan qiziqish uyg‘otiladi. Talabalar zamonaviy ta‘limda axborot texnologiyalarining o‘rni, elektron resurslardan foydalanish imkoniyatlari haqida tushunchaga ega bo‘ladilar.

Shuningdek, ularda media madaniyat va media savodxonlikka oid dastlabki bilimlar shakllantiriladi. Bu esa kelajakda media vositalardan ongli va maqsadli foydalanishga yordam beradi.

Amaliy faoliyat bosqichi: Mazkur bosqich media-didaktik kompetensiyani shakllantirishdagi asosiy jarayon hisoblanadi. Talabalar bu davrda turli media vositalardan foydalanishni o‘rganadilar. Jumladan, elektron taqdimot tayyorlash, videodars yaratish, interaktiv platformalarda ishlash, multimedia materiallaridan

foydalanish, onlayn ta'lim resurslarini darsga qo'llash kabi ko'nikmalarni egallaydilar.

Amaliy mashg'ulotlar davomida talabalar media vositalarni dars jarayoniga moslashtirishni o'rganadi. Bu esa ularning ijodiy fikrlashi va pedagogik mahoratini rivojlantiradi. Ayniqsa, interfaol metodlar va innovatsion texnologiyalardan foydalanish media-didaktik kompetensiyaning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Tahliliy-refleksiv bosqich. Bu bosqichda talabalar o'z faoliyatini baholash va tahlil qilishni o'rganadilar. Ular yaratgan media mahsulotlarning samaradorligini aniqlaydi, kamchiliklarni ko'rib chiqadi va ularni bartaraf etish yo'llarini izlaydi.

Refleksiya jarayonida talabalar o'z ustida ishlash, mustaqil fikrlash, media faoliyatini baholash, kasbiy malakasini takomillashtirish ko'nikmalariga ega bo'ladilar.

Natijada bo'lg'usi o'qituvchilarda media vositalardan samarali foydalanish bo'yicha barqaror tajriba shakllanadi.

Media-didaktik kompetensiya boshlang'ich ta'lim sifatini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Chunki media vositalar orqali tashkil etilgan darslar o'quvchilar uchun qiziqarli va tushunarli bo'ladi. Ayniqsa, videolar, animatsiyalar, interaktiv topshiriqlar o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshiradi.

Shuningdek, media texnologiyalar o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi, axborotni tez qabul qilishga yordam beradi, dars samaradorligini oshiradi, o'quvchilarning ijodkorligini rivojlantiradi.

Bugungi kunda zamonaviy pedagog media vositalarsiz samarali faoliyat olib borishi qiyin. Shu sababli pedagoglarni tayyorlash jarayonida media-didaktik kompetensiyani rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilishi zarur.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchilarida media-didaktik kompetensiyani rivojlantirish bugungi ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biridir. Ushbu kompetensiyani shakllantirish motivatsion, amaliy va tahliliy bosqichlar asosida olib boriladi. Mazkur bosqichlarning izchil tashkil etilishi pedagoglarning kasbiy mahoratini oshirishga, dars sifatini yaxshilashga hamda zamonaviy ta'lim muhitini yaratishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Ishmuhamedov R. "Innovatsion pedagogik texnologiyalar". – Toshkent, 2020.

Tolipov O'., Usmonboyeva M. "Pedagogik texnologiyalar". – Toshkent, 2019.

Xodjayev B. "Umumiy pedagogika". – Toshkent, 2021.

O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni.

Media-ta'lim va pedagogik texnologiyalar bo'yicha ilmiy maqolalar.

MANTIQ, GO‘ZALLIK VA ILM UYG‘UNLIGI – MATEMATIKA

Pulatova Zuhra Ashirboy qizi

Urganch innovatsion universiteti talabasi

Telefon: +998(99)5531101

Email: zuhrapulatova@gmail.uz

Annotatsiya. Globallashuv davrida ilm-fan va ta’lim tizimining rivojlanishi matematika fanining ahamiyatini yanada oshirmoqda. Mazkur tezisda matematikaning mantiqiy tafakkurni rivojlantirishdagi o’rni, uning ilm-fan taraqqiyotiga qo’shayotgan hissasi hamda matematik tafakkurning estetik jihatlari yoritilgan. Shuningdek, matematika fanining tarixiy ildizlari, buyuk allomalar merosidagi o’rni va ushbu ilmiy merosni o’rganish, saqlash hamda yosh avlodga yetkazish masalalari tahlil etilgan. Matematika orqali inson tafakkurida aniqlik, izchillik va go‘zallik uyg‘unligi shakllanishi ilmiy asosda bayon qilingan.

Tayanch so‘zlar. Matematika, mantiqiy tafakkur, ilm-fan, globallashuv, tarixiy meros, allomalar, matematik tafakkur, estetik tarbiya, innovatsion ta’lim, intellektual rivojlanish, ilmiy meros, uyg‘unlik.

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida ilm-fan va ta’lim tizimi jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, matematika fani inson tafakkurini rivojlantiruvchi, mantiqiy fikrlashni shakllantiruvchi hamda ilmiy dunyoqarashni kengaytiruvchi asosiy fanlardan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Matematika nafaqat hisob-kitoblar tizimi, balki aniqlik, tartib, izchillik va go‘zallikni o‘zida mujassam etgan buyuk ilmiy merosdir. Sharq mutafakkirlari va buyuk allomalari matematika rivojiga ulkan hissa qo’shganlar. Xususan, Muhammad al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy hamda Mirzo Ulug‘bek kabi allomalar matematika fanining taraqqiyotida beqiyos iz qoldirganlar. Ularning ilmiy merosi bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan bo‘lib, yosh avlodni ilm-fanga qiziqtirishda muhim manba vazifasini bajaradi.

Globallashuv sharoitida tarixiy-ilmiy merosni o’rganish, saqlash va targ‘ib qilish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, buyuk ajdodlarimiz yaratgan matematik bilimlarni yosh avlod ongiga singdirish, ularda milliy g‘urur va ilmga hurmat tuyg‘ularini shakllantirish muhim pedagogik vazifadir. Chunki matematika orqali nafaqat ilmiy bilim, balki tafakkur madaniyati, sabr-toqat, izlanish va ijodiy yondashuv ham shakllanadi. Matematikaning o‘ziga xos go‘zalligi uning mantiqiy mukammalligida namoyon bo‘ladi. Har bir formula, qonuniyat va teorema ma’lum tartib hamda uyg‘unlik asosida ishlaydi. Shu bois matematika inson tafakkurini charxlovchi, uni izchil va mustaqil fikrlashga undovchi fan sifatida qadrlanadi. Mazkur ishda matematikaning mantiq, go‘zallik va ilm uyg‘unligini o‘zida aks ettiruvchi fan sifatidagi ahamiyati, uning tarixiy ildizlari hamda buyuk allomalar merosini o’rganish va targ‘ib qilishning dolzarbligi ilmiy jihatdan yoritib beriladi.

1-masala. Harfli tenglamani raqamlarda yeching. $B-I-R = B:I:R = 1$

Yechish: Harfiy tenglamadagi ketma-ket kelgan bo‘lish amallari ma’noga ega bo‘lishi uchun B raqami I raqami va R raqamiga qoldiqsiz bo‘linishi kerak. Raqamlarni tanlash yo‘li bilan $B = 6$, $I = 3$, $R = 2$ ekanligi kelib chiqadi.

Javob: $6 - 3 - 2 = 6:3:2 = 1$

2-masala. Harfli rebusni yeching. Bunda turli harflar turli raqamlarni, bir xil harflar bir xil raqamlarni bildiradi. $(F+M+I)^3 = FMI$

Yechish: Bizga ma'lumki, 0 dan 9 gacha 10 ta raqam bo'lib, ulardan 0, 1, 2, 3, 4 raqamlarning uchinchi darajalari uch xonali son hosil qilmaydi. Tenglikning o'ng tomoni uch xonali son ekanligini inobatga olib, 5 dan 9 gacha bo'lgan raqamlarning uchinchi darajalarini tekshirish yetarli.

$$5^3 = 125 \rightarrow 1+2+5=8 \rightarrow 8^3 \neq 125$$

$$6^3 = 216 \rightarrow 2+1+6=9 \rightarrow 9^3 \neq 216$$

$$7^3 = 343 \rightarrow 3+4+3=10 \rightarrow 10^3 \neq 343$$

$$8^3 = 512 \rightarrow 5+1+2=8 \rightarrow 8^3 = 512$$

Demak, rebusda $F = 5$, $M = 1$, $I = 2$.

3-masala. $m = aba1$ va $n = a1ab$ ikkita to'rt xonali son berilgan. Agar $m-n = 396$ bo'lsa, b ni toping.

Yechish: $m - n = 396$, $aba1 - a1ab = 396$, m va n sonlarni xona birliklari yig'indisi ko'rinishida yozib olamiz.

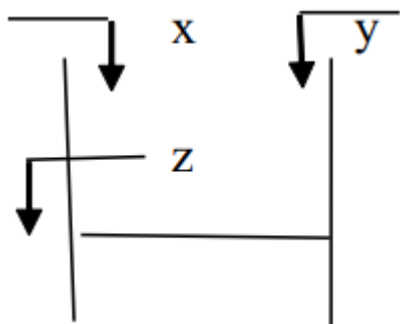
$$1000a + 100b + 10a + 1 - (1000a + 100 + 10a + b) = 396$$

$$99b - 99 = 396$$

$$b = 5$$

Javob: $b = 5$

4-masala. Shaklda berilgan x va y jo'mragi hovuzni z jo'mragi yopiq bo'lganda 36 soatda to'ldiradi. Hovuzning tubidan $1/3$ da joylashgan z jo'mragi hovuzning $1/3$ qismini 18 soatda bo'shatadi. Jo'mraklar bir vaqtda ochilsa, hovuz necha soatda to'ladi?



Yechish: x va y jo'mrak butun hovuzni 36 soat x va y jo'mrak 1 soatda $1/36$ qismini to'ldiradi. x va y jo'mrak hovuzning $1/3$ qismini t_1 soatda to'ldiradi. $136t_1 = 13$, $t_1 = 12$ soat

z jo'mrak hovuzning $1/3$ qismini 18 soatda bo'shatadi

z jo'mrak butun hovuzni $3 \cdot 18 = 54$ soatda bo'shatadi

z jo'mrak 1 soatda hovuzning $1/54$ qismini bo'shatadi

x , y va z jo'mraklar baravar ochib qo'yilsa, hovuzning qolgan $2/3$ qismini t_2 soatda to'ldiradi. $(136-154)t_2 = 23$, $t_2 = 72$ (soat)

Jami ketgan vaqt t , $t = t_1 + t_2 = 12 + 72 = 84$ (soat)

Javob: Jo'mraklar bir vaqtda ochilsa, hovuz 84 soatda to'ladi.

5-masala. Quyvon to'g'ri chiziqli bo'yab har qadamda 15 yoki 17 sm ga orqaga yoki oldinga sakrayapti. 20 ta sakrashdan so'ng quyvon boshlang'ich holatga nisbatan 101 sm ga uzoqlashishi mumkinmi?

Yechish: Javob: yo‘q. Har qadamda quyoning boshlang‘ich uzoqligi juft-toqligi qaramaqarshi juft-toqqa o‘zgaradi. Demak 20 ta sakrashdan so‘ng u boshlang‘ich holatdan toq sm uzoqlikda bo‘la olmaydi.

6-masala. $x + y + z = xyz$ tenglamani natural sonlarda yeching.

Yechish: Faraz qilaylik $x \leq y \leq z$ bo‘lsin, u holda $x+y+z \leq 3z$ va $x+y+z=xyz$ bo‘lgani uchun $xyz \leq 3z$ yoki $xy \leq 3$ kelib chiqadi.

Agar $x = y = z$ bo‘lsa, u holda $z^3 = 3z$ yoki $z^2 = 3$, bu tenglik butun z lar uchun bajarilmaydi. Demak, x, y, z sonlardan hech bo‘lmaganda ikkitasi bir-biriga teng emas, shuning uchun $xy < 3$, yani $xy = 2$ yoki $xy = 1$. Agar $xy = 2$ bo‘lsa, $x = 1, y = 2$ va berilgan tenglamadan $z = 3$. Agar $xy = 1$ bo‘lsa, u holda $x = y = 1$ va berilgan tenglamadan $2 + z = z$ tenglikka kelamiz. Bu tenglik noto‘g‘ri. Demak, qolgan yechimlarni $x = 1, y = 2, z = 3$ yechimdan o‘rin almashtirishlar yordamida topamiz.

Javob: (1,2,3); (1,3,2); (2,1,3); (2,3,1); (3,1,2); (3,2,1).

Xulosa qilib aytganda, matematika inson tafakkurini rivojlantiruvchi, ilm-fan taraqqiyotini ta‘minlovchi hamda mantiq, aniqlik va go‘zallik uyg‘unligini o‘zida mujassam etgan muhim fanlardan biridir. Ushbu fan nafaqat nazariy bilimlar manbai, balki insonni mustaqil fikrlashga, tahlil qilishga va muammolarga oqilona yechim topishga o‘rgatuvchi muhim vosita hisoblanadi. Bugungi rivojlangan dunyoni matematikasiz tasavvur qilish mumkin emas. Har bir buyuk ixtiro va yangilik ortida matematik hisob-kitob va mantiq yotadi. Matematikani o‘rganish orqali inson nafaqat bilim oladi, balki keng dunyoqarash, mustaqil fikrlash va to‘g‘ri qaror qabul qilish qobiliyatiga ham ega bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 11.09.2023 yildagi “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risidagi PF-158-sonli Farmoni
2. Abdullayeva B.S, Xoliqov A.A, Farsaxonova D.R, Muhammadiyeva S.V, Sheranova M.B. Umumiy pedagogika, Pedagogika nazariyasi, Pedagogika tarixi. “Toshkent-Innovatsiya-Ziyo”- 2021.
3. Abdullayeva B.S., Sadikova A.V., Toshpo‘latova M.I. Boshlang‘ich sinflarda matematikadan sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish. Pedagogika oliy ta‘lim muassalarining 5141600-“Boshlang‘ich ta‘lim va tarbiyaviy ish” bakalavr yo‘nalishi talabalari uchun mo‘ljallangan o‘quv-metodik qo‘llanma – T.: OOO “Jahon – Print”, 2011. – 148 bet.
4. Repyova I.V, Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 1- sinfi uchun darslik Toshkent “Novda” 2023
5. Repyova I.V, Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 2 - sinfi uchun darslik Toshkent “Novda” 2023
6. Repyova I.V, Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 3 - sinfi uchun darslik Toshkent “Novda” 2023
7. Repyova I.V, Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 4 - sinfi uchun darslik Toshkent “Novda” 2023
8. Jumayev M.E. va boshqalar. Matematika o‘qitish metodikasi (kasb-hunar kollejlari o‘quvchilari uchun o‘quv qo‘llanma) - T.: Ilm-Ziyo, 2003

9. M.A.Mirzaahmedov, F.R.Usmonov, Algebradan masalalar to'plami, 8-sinf, Toshkent- 2014.
10. Балаян Э.Н. 1001 олимпиадная и занимательная задачи по математике. 3-е изд. Ростов н/Д: Феникс, 2008.